

विधानपरिजातः

स्मृतिनिबन्धः

काण्वशास्त्रीय-श्रीनागदेवभट्टात्मज-

श्रीमदनन्तभट्ट-

विरचितः

कलिकातास्थ-संस्कृतविद्यालयाध्यापकेन

श्रीताराप्रसन्न-विद्यारत्नेन

सम्पादितः

पार्क वर्त्मनि समपचाशत् संस्कार-भवन प्रतिष्ठितया

आसियाटिक-समित्या

प्रकाशितम्

प्रथमः खण्डः

कलिकाताराजधान्यां

गिरिश-विद्यारत्न वर्त्मनि चतुर्विंश-सङ्काक सप्तमि

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण कृतिरत्न भट्टाचार्येण मुद्रितः

१८०५

BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES, Nos. 1034, 1046, 1057, 1066, 1082,
1096, 1107 and 1122.

979

THE VIDHĀNA-PĀRIJĀTA

A SYSTEM OF HINDU LAW

BY

ANANTASHAKTA.

EDITED BY

PANĎITA TĀRĀPRASANNA VIDYĀRATNA

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

VOLUME I.

CALCUTTA :

PRINTED BY SAŚIBHŪṢANA KĒTIRATNA BHATṬĀCĀRYA

AT THE GIRISA-VIDYĀRATNA PRESS,

24, Girisa-Vidyaratna's Lane ;

AND PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

57, PARK STREET.

1905.

12.156.

विज्ञापनम् ।

खञ्जोऽपि यस्य कृपया गतिमेति मद्यो
मूकोऽपि वाग्मिवतां बधिरोऽपि कर्णौ ।
ज्ञातुं विधानदिविषद्ममत्त्वजातं
तं देवमीशमनघं प्रणतोऽस्मि भक्त्या ॥

विधानपारिजातोऽयं स्मृतिनिबन्धानां प्रायशः शीर्षस्थान-
मधिकरोतीति पठितैतन्निबन्धानां सर्वेषामिव मतिरुद्देश्यतीति
सम्भावयामि । पारिजातपुष्पाणां स्तवकरूपत्वात्तन्नाम्नैवाप्य
परिच्छेदसंज्ञा कृता । सन्ति चतस्रः पञ्च स्तवकाः, तत्र—

“प्रथमे स्तवके स्वस्तिवा .वादिकमुच्यते ।
द्वितीये दुष्टञ्छादिजातशान्तिकर्मोच्यते ॥ .
तृतीये गुरुशान्त्यादि व्रतबन्धविवाहयोः ।
प्रकीर्णानि विधानानि कीर्त्यन्तेऽत्र चतुर्थके ।
मरणस्य विधानानि कीर्त्यन्ते पञ्चमेऽत्र तु ॥”

इत्यनेन सङ्ग्रहीत्रैव विषयसूचिः सङ्क्षेपेण प्रदर्शिता ।

प्रसिद्धसङ्ग्रहकारेभ्यो रघुनन्दनादिभ्योऽधस्तनत्वेन अस्य वच-
नानि न तेषां केनापि प्रमाणतया उद्धृतानि । यद्ययं तेभ्यः
प्राचीनतमोऽभविष्यत्, तदा तैः सर्वैरेव अस्य वचनानि प्रमाण-
तया बाहुल्येन उद्धृतान्यभविष्यन् । न केवलमयमेवास्य कृतिः ;
दानपारिजातः, शान्तिपारिजातः, आङ्गिकपारिजातः, दान-
सागरः, कुण्डमण्डपविधानम्, कुण्डमण्डपहोमविधानम्, ग्रह-

यज्ञविधानम्, कथामृतनिधिः (पञ्चीपाख्यानसङ्ग्रह), एतान्य-
प्यस्य कृतानि सन्ति । यद्यप्येतानि वङ्गदेशे विरलप्रचाराणि,
तथाप्येतेषामुपयोगित्वं प्राधान्यञ्च देशान्तरेष्वनुसृतया विराजते
इति दृष्टैतत्केरवश्यमङ्गीकार्यम् ।

निबन्धः पुनरयं विस्तीर्णतमः, बहुप्रकरणसमन्वितश्च । अत्र
यावन्ति प्रकरणानि सन्ति, तानि सर्वाण्येव विस्तीर्णानि स-
युक्तिकं सप्रमाणञ्च मीमांसितानि । अत्र यज्ञप्रकरणान्तु विशेषतो
विस्तीर्णतमम्, न कापि एतादृशमेतत्प्रकरणं दृश्यते । इत्यादिगुण-
बाहुल्यात्प्रायस्यास्य संस्करणमवश्यकर्त्तव्यमिति मन्यमानेन
विलुप्तप्रायप्रबन्धपुस्तकनिबन्धसंस्करणोत्सर्गीकृतजोवनेन शास्त्रा-
बुधिमन्यनमन्दरायमाणधोरधिषणेन कलिकातास्यराजकोय-
संस्कृतविद्यालयाध्यक्षेण महामहोपाध्यायोपाधिभाजा श्रीमता
हरप्रसादशास्त्रिणा संस्करणभारोऽस्य मयि न्यधाय, अदायिषत
च चत्वार्यादर्शपुस्तकानि कलिकातास्यराजकोयसंस्कृतविद्या-
लयात् आसियाटिक सोसाइटीसमितेश्च । तेषां द्वे असम्पूर्णे
गवर्णेन चिह्निते, सम्पूर्णे च क ख वर्णाभ्यां चिह्निते । तत्र क
चिह्नितं संस्कृतविद्यालयपुस्तकं, ख चिह्नितं सोसाइटीपुस्तकञ्च ।
यत्र यत्र पाठवैषम्यं दृष्टं, तत्र प्रायशः सर्वत्रैव अधिकपुस्तकधृतः
पाठो मूत्रे (उपरि) न्यवेशि, इतरथाधस्तात् । यत्र यत्र च सङ्ग-
हीत्रा वैदिकानां पौराणादीनाञ्च मन्त्राणां फादमात्रं प्रतीकमात्रं
बोद्धृतं, तत्र तत्र प्रायशो यथाशक्ति तत्तद्देभ्यः पुराणादिभ्यश्च
संगृह्य सम्पूर्णा एव ते अधस्ताद्विवेशिता मया । अङ्किताश्च

ततश्चैतन्मूलकं गार्दिसंख्याङ्कनैः । यद्यपि वैदिकमन्त्राणां
तत्तच्छाखाभेदाद्ब्रह्मो भेदा उपलभ्यन्ते, तथापि तेषां सर्वेषां
मुहरणं यन्वक्तव्यं विस्मृतिहेतुरन्तिप्रयोजनकञ्चेति विविच्य
एकरूपा एव ते उच्यताः ।। तत्तद्भेदाच्च तत्तच्छाखाभिस्तत्तत्-
पञ्चतिभ्यो ज्ञातव्याः ।

एवं वर्षद्वयं यावत् संस्करणेन समाप्तिं गतमसम्पूर्णमादर्श-
पुस्तकद्वयं बीज्य संस्करणकार्यस्यासौकर्यमुपलब्धवता मया
पुनरपि आदर्शपुस्तकान्तरदानाय अनुरुद्धाः शास्त्रिमहोदयाः
सत्प्रार्थनां सङ्गतां मन्यमानाः पुनरपि पञ्चविंशत्यधिकेन मुद्रा-
शतेन सम्पूर्णमेकमादर्शपुस्तकं धाराणस्याः क्रीत्वा मम समर्पित-
वन्तः । पुस्तकमिदं च वर्णेन किञ्चित् विशुद्धतमञ्च सर्वेषाम् ।

सङ्गृहीता त्वस्य निबन्धस्य अनन्तभट्टः कस्मिन् समये कतमं
देशमलञ्चकारंति निर्णयस्य नास्त्युपायान्तरम् । परन्तु अस्य
निबन्धस्य पञ्चमस्तवक्रीयो —

श्रीमत्काण्वकुलाब्धिगीतकिरणो विद्याकिलानां निधिः

श्रीमद्विष्णुपदाश्रितः सरसगुर्विद्वच्चकारप्रियः ।

अङ्गुर्भट्ट इति ह्यभूत् पृथुयशास्तस्यात्मजाऽभूत्तदा-
चन्द्राचन्द्रकज्ञैव शुभ्रगुणभृच्छीनागदेवाभिधः ॥

तस्माच्छ्रीमदनन्त भाविरभवद्यज्ज्ञानभक्त्यादिके-

ष्वन्तो नास्ति गुणेषु यस्य च हरिः प्रेष्ठो वरीवृत्त्यते ।

तेनायं रचितो विधानदिविषहृद्योऽर्थिसर्वप्रदः

शाक्ते इष्टषष्ठिकलाङ्गविमितं काश्यामगात् पूर्णताम् ॥

श्लोकाविमावालोक्व एवं निर्णयिते यदयं जङ्गुभट्टसूनीर्णादेव-
भट्टस्यात्मजः काण्वशाखीयः (१६८२) इत्यथोत्पत्तिकषोडशशततम-
शकाब्दीयो वारुणसीवास्तव्यश्चेति ।

निबन्धस्यास्य संस्करणभारोऽयत्नतिदुर्वहोऽपि यत् समूहो
मया, तत्र प्रभुसम्भावनेव हेतुत्वेन प्रतीयते ।

तथाच कालिदासः—

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः
सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।
किं प्राभविष्यदरुणस्तमसां वधाय
तच्चेत्सहस्रकिरणी धुरि नाकरिष्यत् ॥
अणुरप्युपकारः स्यात्संस्कृत्या चेन्नमानया ।
तदा सफलतां यायाच्छ्रमो मे संस्कृतावयम् ॥
भ्रमात्प्रमादादथवाज्ञताया
यदत्र किञ्चित्स्खलितं ममाभूत् ।
विशुद्धतां शुद्धहृदो दयार्द्धी-
नयन्तु तद्विश्वराः समस्तम् ॥

मूलाजोडसंस्कृतविद्यालयाध्यापकचरस्य कलिकातास्थ-
राजकीयसंस्कृतविद्यालयाध्यापकानामन्यतमस्य
भट्टपत्नीवास्तव्यस्य वशिष्ठवंशकरीरस्य
विद्यारत्नोपाधिकस्य विनीतस्य
श्रीताराप्रसन्नशर्मणः ।

विधानपरिजातस्य प्रथमखण्डे
दृतानामृषीणां संग्रहकाराणाञ्च
अकारादिवर्णानुक्रमेण नामनिर्घण्टः ।

अ

अगस्त्यः ७३८,१४ । ७४०,१२ ।

अग्निः ४८७,८ । ५०१,१ । ७६८,१८ ।

आ

आपस्तम्बः ४६८,१ । ४७०,१७ । ४८७,१६ । ४८५,४ ।
५००,१५ ।

आश्वलायनः ४५४,१२ । ४८२,५,१२ । ५२५,१३ ।

उ

उग्रनाः ५३,१४ । ५३०,१५ ।

क

कश्यपः ४८,८ । ५२,३ । ५३,१ । २४०,१३ । ७१५,२ ।

कात्यायनः ५०,१८ । ४३०,१२ । ४८०,१६ । ४८५,१७ ।

४८८,४ । ५११,३ । ५१३,१५ । ५१७,१ । ७२२,१३ ।

७२५,७ । ७३३,१५ । ७६२,२० ।

कात्यायनिः ७५७,८ ।

[२]

कार्त्तविराजिनिः ८७,७ । २६७,१६ । ५१५,५ । ७२४,१८ ।

काश्यपः ४८१,१ । ६८६,१ ।

कुकुटाचार्यः २६१,७ ।

ग

गर्गः २४४,८ । २४५,३ । ३०८,१८ । ३१३,७ । ३२२,१४ ।

३२३,१ । ३२८,५ । ४०१,१८ । ४२२,२ । ४४२,१६ ।

४५१,२० । ४६१,१० । ४६३,१३ । ४७१,६ । ४७२,६ ।

४७५,१२ । ४७८,११ । ४७८,१८ । ५०७,११ । ५१४,१ ।

७२३,२० । ७२४,२१ । ७२६,१० । ७३०,७ । ७३३,१८ ।

७४२,१३ । ७४३,१५ । ७४४,२ ।

गार्ग्यः ५१०,१६ ।

गोभिलः ४७५,४ । ५१४,१० । ५१६,२० ।

गौतमः ५४,१४ । २४८,१४ । ४६७,२,१८ । ४६८,१,१४,१८ ।

४८७,१३ । ५३०,१ । ५३३,२२ । ६८८,१२ । ७२७,१४ ।

७३८,१८ ।

घ

घण्टेकारः ४७५,१७ ।

च

जातूकर्षः ८५,११ । ८८,१ ।

जाबालः २७२,६,१६ ।

जैमिनिः ४८०,१७ । ४८१,१ ।

[१]

ज्योतिःपराशरः ५१३.१० ।

ज्योतिर्वशिष्ठः २४४,१४ ।

त

चिकित्सकमण्डनः ७१०,७ । ७६०,४ ।

द

दत्तः ४८,२ । ४६२,१३ । ५०८,३ ।

देवराजः २५०,४ ।

देवसः ५४,१५ । ४१४,१८ । ४४५,८ । ७२७,२१ । ७४०,४ ।

न

नारदः २६८,१७ । २७३,८ । ३२८,७ । ४०३,१७ । ४०५,१० ।

४४६,२.११ । ४७३,४ । ४७४,३,७ । ४७६,६ । ४७७,८,२२ ।

४७८,१५ । ५२६,७ । ५२८,५ । ६७६,१८ । ७२२,६ ।

७२८,८ । ७३०,१० । ७३१,८ । ७३२,१२ । ७४१,२० ।

७४२,१० । ७५३,१,१७ । ७५४,२१ । ७५६,८ । ७५७,४ ।

७६१,१६ । ७६२,१३ । ७६३,२० ।

नृसिंहः ४७३,८ ।

नृसिंहप्रसादः ४७८,८ ।

प

पराशरः ४८,२० । ८८,८ । २५०,१ । ४८३,१५ । ४८०,१५ ।

४८१,६ । ४८६,८ । ५२२,११ । ६८७,१८ । ७६३,८ ।

पाराशरः ४६७,१० । ५०८,१२ । ७२३,१ । ७२७,२ ।

[४]

पुलस्त्यः २४७,३ । २७१,३ ।
 पैठीनसिः ६८४,५ । ६८८,१६ ।
 प्रजापतिः ५२,१२ । २६८,२० ।
 प्रवरसङ्गकारः ७०१,२० ।
 प्रवरसूत्रकारः ७००,१२ ।

ब

बौधायनः ७१,१ । २३१,१३ । २७४,१६ । ४८८,१५ । ५१५,८ ।
 ५२८,११ । ६२४,१६ । ६६७,८ । ६७०,६ । ६७६,८ ।
 ६८५,१७ । ७०१,१३ । ७६०,१,८ ।

भ

भृगुः ४८३,१८ । ५११,६ । ७४४,१४ ।

म

माण्डनः ४८०,८ ।

मनुः ५४,६ । २६७,१० । ३०८,८ । ३१०,१४ । ४६६,२ ।
 ४६८,२१ । ४७०,७ । ४७१,३ । ४८८,१६ । ४८९,१७ ।
 ४८५,६ । ४८६,१७ । ४८८,३,१८ । ५००,२ । ५०१,४,१३ ।
 ५०४,४,८ । ५०७,१७ । ५१२,६,११ । ५१८,४ । ५२१,४ ।
 ६६५,१४ । ६६८,११ । ६६८,११ । ६७१,१३ । ६७३,१२ ।
 ६७४,१२ । ६७६,१ । ६८०,५ । ६८१,१५ । ६८५,२ ।
 ६८८,१,६ । ७२३,८,१६ । ७५८,१२ । ७५८,१७ ।

मरीचिः २७४,८ । ७३०,१ । ७५७,१२ ।

माण्डव्यः ७६५,१० ।

[५]

मार्कण्डेयः ३०६,१३ । ४४७,११,२० । ४८०,१० ।

मिहिरः ७१८,१७ ।

सुबलः २४८ १८ ।

मेधातिथिः ७६५,१३ ।

य

यज्ञपार्श्वः २७२,१८ ।

यमः ८५,१८ । ४६१,५ । ४८१,२० । ४८४,१२ । ४८७,३ ।

५००,७ । ५०५,११ । ५२२,१८ । ५२८,१७ । ५३०,६ ।

६७५,८ । ७१६,६ । ७२७,७ । ७६३,११ ।

याज्ञवल्क्यः २३,१४ । ३०,१७ । ३३,४ । ५४,४ । ८२,३ ।

२४३,१ । ३०८,५ । ४७०,३ । ४८२,४,२० । ४८७,१६ ।

५०५,१ । ५०७,१४ । ५१७,८ । ५१८,२ । ५२१,२ ।

५२३,४ । ५३१,१४ । ५५१,१ । ६६४,१४ । ६८५,१६ ।

७१७,४ । ७२२,३ । ७५६,१८ । ७५८,१५ । ७६३,१५ ।

योगीश्वरः ५०३,१७ ।

र

राघवभट्टः २७३,१७ ।

राजमार्त्तण्डः ४६३,८ । ४७२,८ । ४७४,१६ । ४७७,१८ ।

ल

ललः ४७८,१८ । ७३८,८ । ७४०,८ । ७४२,१ । ७५५,५ ।

लिङ्गातुः ४६२,४ ।

योगादिः ४४६,७ । ६८८,१३ ।

[६]

व

वराहमिहिरः ७३५,५ ।

वशिष्ठः १४,२ । ८७,१७ । २४८,११ । २६७,८ । ४२८,५ ।

४४७,६ । ४६७,१६ । ४७३,१३ । ४७४,१० । ४८५,२ ।

५०४,११ । ५११,८ । ५१८,७ । ७२६,४ । ७२७,८,१७ ।

७३४,७,१० । ७६०,१ । ७६३,५ ।

विश्वामित्रः २७१,१४ ।

विश्वकर्मा ६४६,१ ।

विष्णुः ४७०,८ । ४८८,१८ । ४८९,८ । ५००,१८ । ६७५,२० ।

बृहदारण्यः ३८८,५ । ४१२,१३ । ४१४,११ । ४८१,१५ ।

बृहगीतमः २३६,४ । ४८०,७ ।

बृहमनुः ५१०,२१ । ७२१,३ । ७५८,८ ।

बृहवशिष्ठः ३३३,१० । ७२४,८ । ७३२,१२ ।

बृहगीतकः ७६५,३ ।

बृहत्पराशरः १८२,११ । ५८२,१ । ५८४,१२ । ५८८,५ ।

बृहद्वयमः ५०७,३ ।

बृहद्विष्णुः ४८५,६ । ६८८,४ ।

बृहस्पतिः ८५,१६ । २४२,१८ । २६८,२० । ३०८,२ । ४३१,७ ।

४३७,४ । ४३८,१५ । ४४२,१३ । ४७१,१८ । ४७३,२१ ।

४७६,२० । ४७७,११ । ४८०,१ । ४८४,२० । ५११,१८ ।

६८५,८ । ७४०,१६ । ७४१,११ । ७४२,१६ । ७४३,६ ।

वैजवापः २६७,१६ । २६८,७ ।

[७]

व्यासः २४८,४,८ । २६८,३ । ३०६,५ । ४४३,१ । ४७५,७ ।
४८१,८ । ४८५,२० । ५१०,३ । ५१५,११ । ५१६,१,१७ ।
५१८,१८ । ५२२,१५ ।

घ

ग्रहः २७३,६ । ४४५,११ । ४४६,८ । ४८३,८ ।
मातातपः ८४,६ । २०१,१० । ४८८,१ । ५०५,१४ । ५०७,२० ।
६७६,१६ । ६८१,१२ । ६८५,५ । ७२४,१४ ।
मालहायनः ४४५,१४ ।
श्रीमन्मः ६७,१७ । ८७,१८ । २३८,८ । ४२६,५ । ४८१,६ ।
४८४,१ । ४८७,१८ । ५०८,१३ । ५३५,७ । ६५३,१० ।
६६८,५ । ६७१,१ । ७२८,११ । ७५७,१८ ।
श्रीमन्मैयः २२०,१२ ।
श्रीधरः २७०,१ । ३०८,३ । ४३२,७ । ४३७,८ । ४४२,८ ।
४४३,५ । ४४६,१७ । ४६४,८ ।
श्रीनृसिंहः ४३२,१४ ।
श्रीपतिः ४३१,१४ । ४७८,४ । ७३८,३ । ७५३,७ । ७५४,११ ।

स

संवत्सः ५४,८ । ४८५,१२ । ७२८,१५ ।
सत्त्वव्रतः ८८,४ ।
सत्त्वापाठः ६८७,४ ।
सुदर्शनभाष्यकारः ४७०,१५ ।
सुमन्तुः ७२४,१२ ।

[८]

४

हरदत्तः ४३८,६ ।

शारीतः २६८,१० । ४९८,१४ । ५०५,४ । ५०८,१७ ।

५१७,१२ । ५३०,८ । ५३३,१२ । ७२४,३ । ७५७,१५ ।

हिमाद्रिः ८८,१५ । १२०,८ । १२५,५ । २०४,१६ । २६७,१३ ।

३८१,७ । ४२८,५ । ४४५,८ । ४७१,१४ । ४८०,७ ।

५१४,८ । ५३६,२ । ५७१,१२ । ५७६,२ । ५७८,२ ।

५८१,२२ । ५८८,७ । ६१३,३ । ६४६,१८ ।

—

ग्रन्थनामनिर्घण्टः ।

अ

अङ्गुतसागरः १८०,१३ ।

अर्णवः ४४६,६ ।

आ

आदित्यपुराणम् २६८,१४ ।

आदिपुराणम् ४८०,१ ।

आपस्तम्बगृह्यम् ६७३,१३ ।

आपस्तम्बसूत्रम् ८७,६ । ४७०,१२ ।

आश्वलायनकारिका ८६,१३ । ४६२,८ । ४८६,११ । ४८८,१३ ।

५१४,१६ । ६५३,६ । ६६३,१७ । ६७४,२ ।

आश्वलायनगृह्यम् ४८७,७ । ६७३,११ । ७१५,१० । ७४५,२१ ।

७५२,२ ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् ३०८,१४ । ६८५,८ । ६८९,४ ।

७६०,१६ ।

आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ८४,१५ । ८६,८ ।

कृ

कृत्विविधानम् २४०,५ । २५०,११ । २६५,११ । २७६,४ ।
६६८,१५ । ६७२,४ । ७२३,५ ।
कृत्विवेदः ६८३,१ ।
कृत्विवेदपरिशिष्टम् ६२,१२ ।

क

कपिलसंहिता ४४८,५ ।
कर्णविपाकसमुच्चयः २५४,१५ ।
कात्यायनगृह्यम् ६६८,८ । ७५२,६ ।
कात्यायनसूत्रम् ८५,१ । ८६,११ । ३०८,१० । ३१०,७ ।
कालविधानम् ७७,११ ।
कालादर्शः ४७१,१६ । ५१६,१० ।
कालिकापुराणम् ४२५,१४ ।
काशीखण्डम् ६७०,१५ । ७१८,१६ ।
काश्यपीयम् ५६२,१४ ।
कूर्मपुराणम् ४८४,१५ । ५२४,१४ । ६७१,४ ।
कौर्मम् ५३४,८ ।
क्रियाकालोत्तरम् २५२,३ । २५५,११ ।

ख

खादिरगृह्यम् ५१७,१५ ।

च

चिन्तामणिः ५७१,४ ।

ख

खन्दोगपरिशिष्टम् १७,७ ।

खन्दोगश्रुतिः ६६६,१ ।

ज

ज्योतिःप्रकाशः ७६६,२ ।

ज्योतिःशास्त्रम् ३०७,११ । ४३१,६ । ५२०,२ । ६५६,८ ।

६५७,८ । ६६७,२ । ७३२,१७ ।

ज्योतिःसागरः ७६६,१० ।

ज्योतिरर्णवः ७३४,१८ ।

ज्योतिर्निबन्धः ३०८,१८ । ४००,१० । ४०३,१७ । ४७३,८ ।

४७४,१८ । ४७५,७ । ४७६,१२ । ४७७,८,१४ । ४७८,२२ ।

६७२,१२ । ७३३,१५ ।

त

तत्त्वसागरसंहिता १७८,१६ ।

तापनीयश्रुतिः ६६६,४ ।

तैत्तिरीयम् ७७,१ । ६७३,८ ।

तैत्तिरीयारण्यकम् ६६८,३ । ६७०,११ ।

तिस्रस्रीसेतुः ४८०,४ ।

द

दीपिका ४४७,१ । ४६४,२० ।

देवीपुराणम् ५८८,७ ।

न

नारदसंहिता ३५०,१२ । ६८०,१२ ।

नारायणपद्धतिः ३१०,२१ ।

नृसिंहपुराणम् ५८२,१० ।

प

पद्मपुराणम् १३,१८ । २४०,१३ । २४५,१४ । ४२०,२० ।

पाणिनीयशिक्षा ५२२,६ ।

पारस्कारसूत्रम् २५०,१५ ।

प्रतिष्ठासारसङ्घः ६४५,१३ । ६४७,१२ ।

प्रयोगपारिजातः २१,४ । २३८,८ । २४७,८ । २६७,८ ।

३०६,५ । ३१३,७ । ४०१,१८ । ४२२,२ । ४२५,८ ।

४३३,१८ । ४४०,१४ । ४८२,५ । ५१०,१५ । ६५३,६ ।

७३०,७ । ७३८,३ ।

प्रयोगरत्नम् ४६८,१२ । ४८१,१८ ।

प्रयोगसारः ४३२,१ ।

व

बालतन्त्रम् ३०४,२ ।

बौधायनसूत्रम् ६८६,७ ।

ब्रह्मजामलम् ४२१,२ ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ५३३,४ ।

ब्राह्मम् ४५२,१४ । ४८१,१२ ।

[१३]

भ

भविष्यपुराणम् ३०८,७। ४३१,१०। ४८६,२। ५०१,१०।

५८६,१५।

भविष्योत्तरम् ८८,१५। १२५,५। ५१४,१८। ६०२,१७।

६०५,८।

भागवतम् ४१५,१।

भृगुसंहिता ७६४,२२।

म

मत्स्यपुराणम् २०४,१६। ५३१,१। ५७१,२।

मदनमहार्णवः ४०,१७। २०१,१०। २३६,४। ४३६,८।

मदनरत्नम् ४४६,७। ४८०,१४। ७३३,१। ७३४,७।

महार्णवः २३८,१०।

मात्स्यम् ५३६,१७। ५३७,१०,१८। ५३८,२०। ५४३,७।

५४६,१। ५५१,२०। ५७८,२। ६८६,१०।

मानवसंहिता ३८३,८।

मार्कण्डेयपुराणम् ४५०,२। ६८०,१६। ७३६,११।

मिताक्षरा ५०,४।

मुहूर्त्तदीपिका २४३,१२।

मेधातिथिनिबन्धः ७६४,११। ७६६,१३।

य

यजुर्वेदः ६६८,६,८।

र

रत्नकोषः २४४,११ । ७५३,१२ ।
 रत्नमाला ३१२,७ । ५२०,११ ।
 रत्नसङ्ग्रहः ४७३,१७ । ४७४,३ ।
 रामवाजपीयं ६४७,७ ।

ल

लक्षणसङ्ग्रहः ६४६,१० ।
 लिङ्गवाशिष्ठम् २०५,१२ ।
 लुब्धजातकम् ४५८,१ ।
 लौक्यम् (लिङ्गपुराणम्) ७१६,११ ।

व

वराहसंहिता ४२,२ । ७३१,१४ ।
 वशिष्ठसंहिता ३२४,२ । ६८५,२ ।
 वाक्यसारः ४८०,५ ।
 वाजसनेयकम् १५,१८ ।
 वायुपुराणम् ४८८,११ । ५१५,२० ।
 विधानमाला १७१,१७ । २५१,५ । ४२२,१४ । ४३४,६ ।
 ७६४,८ । ७७०,१ ।
 विश्वरूपनिबन्धः ६८७,७ ।
 विश्वादर्शः ८६,१ । ७०८,१ ।

विष्णुधर्मोत्तरम् २३,३ । ५५,२ । १७८,१८ । ४३८,५ ।
 ४४४,११ । ४५३,१ । ४६४,१३ । ४६८,८ । ५४१,१० ।
 ५४८,५ । ६०८,१८ । ६१३,३ ।

विष्णुपुराणम् ५३१,८ । ६७७,१२ । ६८८,१६ ।

वृत्तशतकम् ४७१,२२ ।

वृद्धगार्ग्यसंहिता ३८४,२ ।

घ

गतपथब्राह्मणम् ६८२,११ ।

शान्तिकाण्डम् १२०,८ ।

शारदातिलकम् ३३,६ । ६०६,१ । ६१३,७ । ६४७,२,१४ ।

शिशुरक्षारत्रम् २५१,५ ।

शुल्बकारिका ६२४,५ ।

शौनकीयम् २१,३ । ३३३,५ । ४०८,२ । ४५४,१७ । ४५७,३ ।

६५५,७ । ६६२,१७ ।

श्रीधरीयम् ८५,४ । २४८,८ । ४३८,१५ । ४५७,१३ । ६६६,८ ।

७५२,१० । ७६१,१६ ।

ष

षट्त्रिंशत्तमम् ६८३,१६ । ७०८,४ ।

स

संहिताप्रदीपः ७३३,१० ।

संहितासारावली ७३२,३ ।

सायनीयम् ४५४,३ । ७३३,४ ।

सारसङ्ग्रहः ६५३,४ ।

सिद्धान्तशेखरः ६४६,१२ ।

स्फान्दपराचम् ३७,१ । ८२,१० । १८०,१३ । २७८,२ ।
२८४,११ । ७१८,१६ ।

स्फान्दम् ३३४,१३ । ५१८,२१ । ५३६,२ । ५३७,६ । ५३८,१ ।
५३९,१३ । ५४२,५ । ५४३,१२ । ५४६,१० ।

स्मृतिचन्द्रिका ४७,१४ । ४६७,२ । ४८८,१५ । ४८५,१२ ।
७१६,१ । ७६४,१७ ।

स्मृतिदीपिका ४६८,७ ।

स्मृतिभामती ५१५,११ ।

स्मृतिभास्करः २४४,८ । ५१३,३ । ७२८,८ ।

स्मृतिरत्नावली ४८,११ । ७६५,१६ ।

स्मृतिसङ्ग्रहः १७,१६ । २६८,६ । ३०८,११ ।

स्मृतिसमुच्चयः ५१७,२२ । ५१८,४ ।

स्मृतिसारः ५२५,२२ । ५३२,१५ ।

स्मृत्यर्थसारः ५०,१४ । ५३,११ । २६८,८ । ४७४,२२ ।
५०१,१६ । ५११,२१ । ५२४,२ ।

ह

हरिवंशम् ४४८,६ ।

हारीतस्मृतिः ६६६,६ ।

—

विषयसूची ।

अ

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अक्षरस्वीकारविधानम्	४६४	१
अग्निकार्यविधिः	४८८	१२
अग्निनामानि	१२	७
अग्नेर्जिह्वासप्तकनामानि	१२	१६
अध्ययनतिथिनिर्णयः	५२०	४
अध्ययनधर्माः	५२४	१०
अध्ययननक्षत्रनिरूपणम्	५२०	१७
अध्ययनप्रकारः	५२१	१
अध्ययनविधानम्	५२८	१
अध्यापकधर्माः	५२८	१६.
अनध्याप्यनिरूपणम्	५२१	७
अनध्यायनिर्णयः	५२०	१४
अनध्यायापवादः	५२४	५
अनुपनीतधर्मकथनम्	४६७	१
अन्नप्राशनम्	४४६	१
अपुण्यवतीगमननिषेधः	४१	१४

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
अपुष्पवतीत्वहरं विधानम्	४०	१६
अप्रतिरथसूक्तम्	३३८	४
अभिवादनविधिः	५००	६
अम्बिकाया उपस्थानम्	२५	१८
अयुतलक्षादिहोमविधानम् नृसिंहपुराणोक्तम्	५८२	८
अयुतहोमविधानम्	५५६	१२
अर्घदानमन्त्रः	२१०	११
अव्यपूर्तिविधानम्	४५०	१२
अशुद्धस्य उदक्यादिस्पर्शं शुद्धिविधानम्	५४	१८
अश्लेषाजननशान्तिः	३८३	८
अश्वत्यध्यानम्	१८५	६
अश्वत्यवृक्षपूजनविधानम्	१७१	१६
अश्वत्यसेवनम् अश्वर्दीप्तम्	१८०	१४
अश्वत्यस्तोत्रम्	१८५	१४
अश्वदानमन्त्रः	५६२	२

आ

आचमनदानमन्त्रः	२१०	१४
आचार्यप्रार्थनामन्त्रः	५६	१६
आदित्यशान्तिः	६६२	१६

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
आद्यगर्भस्य ज्यैष्ठमासादौ विवाहनिषेध- कथनम्	७५३	८
आभ्यन्तरलक्षणानां ज्ञानोपायकथनम्	७४५	२०
आयाष्टककथनम्	६५३	१
आसनदानमन्त्रः	२१०	१५

उ

उत्सर्जनविधानम्	५१७	८
उपनयनविधानम्	४७०	१०
उपनयनोपयुक्तविचारः	४८५	४
उपाकरणविधानम्	५०८	१२

ज

जह्वं दन्तजननशान्तिः	४२१	१
----------------------	-----	---

ञ

ञटुस्वरूपम्	४५	११
ञटौ गुरुशुक्रोदयफलम्	४७	३
ञटौ मङ्गलाचारः	४७	१३
ञटौ योगादिफलम्	४५	१८
ञटौ राशिफलम्	४६	८
ञटौ लग्नफलम्	४६	१७

ए

विषयः	श्लो	पंक्ती
एकमक्षत्रजननशान्तिविधानम्	३८८	४
एकमातृजानामेकदिनादौ		
विवाहनिषेधकथनम्	७३०	६
एकमुखकोटिहोमविधानम्	६०६	७
एकराशिनक्षत्रनिर्णयः	७४४	१

क

कन्यादाहनिर्णयः	७५६	८
कन्यानर्हपात्रकथनम्	७२२	१२
कन्यानां शुभाशुभलक्षणानि	६७०	१६
कार्णवेधविधानम्	४४२	७
कुण्डमण्डपविधानम्	६२५	१२
कुण्डलक्षणम्	६१३	६
कुनस्थादीनां स्वस्तिवाचने वर्ण्यताकथनम्	१८	६
कुलापकर्षकारणकथनम्	६७६	१
कूटनिर्णयः	७४३	५
कच्छादिनिरूपणम्	८	१६
कृष्णचतुर्दशीजननशान्तिविधानम्	३२२	१५
कांठिहोमविधानं बृहत्पराशरोक्तम्	५८२	१
कांठिहोमविधानं हेमाद्र्योक्तम्	५८८	६

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
खड्गारोहणविधानम्	४३१	६
ग		
शुणाध्यक्षपनम्	१७५	१
गन्धदानमन्त्रः	१५८	७
	२११	६
गरुडावाहनमन्त्रः	५६५	१४
गर्भधारणतद्रक्षणविधानानि	२३८	५
गर्भधारणविधानम्	२४७	७
गर्भरक्षाविधानम्	२५१	४
गर्भस्य अष्टममासे वेदनाहरसौषधम्	२५८	६
„ चतुर्थमासे	२५४	७
„ तृतीयमासे	२५३	२०
„ दशममासे	२५९	१५
„ द्वितीयमासे	२५३	१
„ नवममासे	२६०	७
„ पञ्चममासे	२५६	१२
„ प्रथममासे	२५१	१८
„ षष्ठमासे	२५७	१२
„ सप्तममासे	२५८	४
गर्भस्त्रावहरमन्त्राः	२३७	१८

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
गर्भस्रावहरविधानम्	२३६	३
गर्भाधाननक्षत्राणि	८३	८
गर्भाधानविधानम्	८२	१
गर्भिणीधर्म्याः	२४०	१२
गर्भिणीपतिधर्म्याः	२४३	१
गुरुशान्तिविधानम्	६५५	६
गुरोः सिंहस्थातिचार्यादित्वे कर्त्तव्या-		
कर्त्तव्यविधानम्	७३८	१
गोत्रनिर्णयः	७००	१
गोदानव्रतविधानम्	६६३	१७
गोमुखप्रसवशान्तिः	३१३	१३
ग्रहणजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
ग्रहनिर्माणधातवः	५३८	८
ग्रहमण्डलकथनम्	६०८	७
ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः	५७६	१
ग्रहयज्ञस्वरूपम्	५३५	१
ग्रहशान्तिविधानम्	३०	१
ग्रहस्थानानि	५३८	३
ग्रहाणां दक्षिणाकथनम्	३२	११
ग्रहाणां नैवेद्यकथनम्	३२	७
ग्रहाणां समिन्निर्णयः	३२	३

[२३]

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
घटिकाभिषेकविधानम्	१२५	४.
घ		
घृडाकरणम्		
ङ		
ङागदानमन्त्रः	५६२	११
ङुरिकाबन्धविधानम्	६७२	१२
जं		
जननक्षत्रफलम्	६८५	१
जमनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम्		
जन्माहकानामानि	१५	८
जन्मयात्रा	१४	९
जातकर्म	२६७	७
जीवपुत्रोत्पादनम्	६५	१
जीवमाहकानामानि	१५	१०
ज्येष्ठाजननशान्तिविधानम्	३८४	१
त		
ताम्बूलदानमन्त्रः	१६०	१२
ताम्बूलदानमन्त्रः (शिवस्य)	२१२	१४

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
साम्बूलभक्षणविधानम्	४३३	१८
तिथ्यादिगण्डान्तशान्तिविधानम्	४०३	१४
वसरेखादिपलपर्यन्तमाननिरूपणम्	७	१४
त्रिकप्रसवशान्तिविधानम्	४१७	१९
दत्तकपुत्रविधानम्	४२५	७
दर्शजननशान्तिविधानम्	३२८	६
देशमुखकोटिहोमविधानम्	६०४	१८
दिनक्षयादिगण्डशान्तिविधानम्	४०५	१७
दीपदानमन्त्रः	१६०	१
”	२११	१५
दुग्धपानविधानम्	४३२	६
देशभेदे कार्यभेदानां धर्माधर्मत्वकथनम्	६८५	१
द्विमुखकोटिहोमविधानम्	६०५	१०
	ध	
धान्यमानम्	८	१२
धूपदानमन्त्रः	१५८	१५
”	२११	१२
धेनुदानमन्त्रः	५६१	६
ध्वजारोपणविधानम्	६४०	१

र

विषयः	पृष्ठे .	पंक्ती
नक्षत्रगण्डान्तशान्तिविधानम्	४०१	१४
नक्षत्रदेवताकथनम्	३१२	६
नक्षत्राणां शान्तिविधानम्	७७	१
नग्निकालक्षणम्	७२८	८
नवरत्ननामानि	११	५
नामकरणविधानम्	३०८	१
निष्क्रमणविधानम्	४३७	१
नीराजनमन्त्रः	१६०	१७
नैवेद्यदानमन्त्रः	१६०	५
नैवेद्यदानमन्त्रः (शिवस्य)	२११	१८
नैष्ठिकब्रह्मचारिधर्माः	५०४	१

प

पञ्चमे मासि बालकोपवेशनविधानम्	४४०	१३
पञ्चरत्ननामानि	११	२
पद्मिन्यादिलक्षणम्	६८४	४
परिवेष्टादिनिर्णयः	७०३	८
पात्रलक्षणम्	६४८	६
पाद्यदानमन्त्रः (शिवस्य)	२१०	५
पार्थिवशिवलिङ्गपूजनविधानम्	२०५	११

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
पुंसव्रतविधानम्	८४	१३
पुंसव्रतपरीक्षीपायकथनम्	७२२	६
पुण्याहवाचनम्	१७	१६
पुनरुपमयनविधानम्	४८६	१०
पुराणशकुनविधानम्	७४६	२०
पुरुषसूक्तम्	१८४	२०
पुरुषस्य पञ्चोपचारपूजनम्	१८४	२
पुरुषस्य स्तोत्रम्	१८७	८
पुष्पदानमन्त्रः (शिवस्य)	२११	८
पुष्पाञ्जलिदानमन्त्रः	१६०	१८
पूर्णाहुतिविधानम्	६५३	५
प्रथमरजोदर्शनविधानम्	४२	१
प्रथमरजोदर्शने तिथिफलम्	४२	१४
” द्रष्टृफलम्	४४	७
” नक्षत्रफलम्	४४	१६
” मासफलम्	४३	३
” वस्त्रफलम्	४२	५
” वारफलम्	४३	११
” विलाफलम्	४३	१८
” स्थानफलम्	४४	४
प्रदक्षिणमन्त्रः	१६१	६

विषयः .	पृष्ठे	पंक्तौ
प्रवरनिर्णयः	१००	१२
प्रसन्नवदुयोनिशोषितहरं विध	११८	८
प्राचीसाधनम्	२५	५

व

बभ्यात्वहरविधानानि	८८	१३
बभ्याभिषेकविधानम्	१२०	७
बालपितृधर्माः	४६८	७
बालपीडाशमनविधानम् (रावणोक्तम्)	२८५	१५
बालसम्बन्धीनि विधानानि	२७८	१
बालस्य दन्तसङ्घर्षदोषे तत्परिहारविधानम्	४५०	१
बालानाम् षष्ठम-दिनमासाद्देवतापीडा- शमनविधानम्	२८८	८
” एकादश- ”	२९३	५
” चतुर्थ- ”	२८४	१५
” तृतीय- ”	२८१	१३
” दशम- ”	२८१	१८
” द्वादश- ”	२८४	११
” नवम- ”	२८०	१६
” पञ्चम- ”	२८६	४
” द्वितीय- ”	२८२	१७

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
बालानां प्रथम-दिनमासाब्ददेवतापीडा- शमनविधानम्	२८०	१४
” षष्ठ- ”	२८७	८
” सप्तम- ”	२८८	१०
बाल्यवैधव्ययोगे शान्तिविधानम्	७३६	११
ब्रह्मचर्यकालः	५०३	१०
ब्रह्मचारिधर्माः	४८१	१६
ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तविधानम्	५०५	१२
भ		
भूमिदानमन्त्रः	५६३	१०
भूमिमानम्	८	५
म		
मण्डलदेवताकथनम्	३७	१२
मतिमान्यादिदोषादध्ययनाशक्तस्य प्रायश्चित्तम्	५२६	१८
मन्त्रन्तराकथनम्	५३१	१
मयूर्यादिमुद्रापञ्चकलक्षणम्	६	११
महायुतग्रहहोमविधानम्	५७८	१
महालक्ष्महाकोटिहोमः	५८२	१
मातृणां नामानि	३०५	२

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
माल्यदानमन्त्रः	१५८	११
मूलजननशान्तिः कात्यायनपरिशिष्टोक्ता	३८१	६
मूलादिजननदोषशान्तिः शौनकोक्ता	३३३	४

य

यज्ञपूजाविधानम्	५८५	८
यज्ञोपवीतदानमन्त्रः	१५८	१५
	२११	३
यमलजननशान्तिविधानं कात्यायन- परिशिष्टोक्तम्	४१५	१५
यमलजननशान्तिविधानं देवलोक्तम्	४१४	१७
युगाद्यानिर्णयः	५३१	१०
योनिमेखलाप्रकरणम्	६४५	१२
योनिलक्षणम्	६४८	१८
योनिलेपनमन्त्रः	२६४	८

र

रक्षामन्त्रः	३४०	१
रक्षोघ्नसूक्तम्	३४०	३
रजःकालसन्देहे कर्त्तव्यनिर्णयः	५२	१५
रजःकालाज्ञाने कर्त्तव्यनिर्णयः	५२	१२
रजस्वलाया ज्वरादिसम्भवे शुद्धिविधानम्	५३	१०

विषयः	पृष्ठे	पत्तौ
रजस्वलाशीचनिर्णयः	५०	१८
रजस्वलास्पर्शशुद्धिविधानम्	४८	१०
रजोदर्शने शान्तिविधानम्	६७	५
रजोदोषशान्तिविधानम्	५७	१४
बौधायनोक्तम् (चन्द्रसूर्यग्रहणे)	७१	१
रजोदोषशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तविधानम्	५५	३
रत्नदानमन्त्रः	५६३	७
रात्रिसूक्तजपविधानम्	२७४	१८
रात्रिसूक्तम्	२७६	१४
रात्रौ रजोदर्शने विशेषः	५२	१८
रुद्रसूक्तम्	३३५	१
रुद्रस्नानम् (बौधायनोक्तम्)	१०५	१
(भविष्योत्तरोक्तम्)	८८	१४
रुद्रानुवाकः	३४०	१
रेखाफलकथनम्	७२१	२०
ल		
लक्षहोमकोटिहोमविधानं हेमाद्रुयुक्तम्	५८८	६
लक्षहोमविधानम्	५६४	१४
बृहत्पराशरोक्तम्	५८४	१२
लक्ष्मीसूक्तम्	३६४	३
लौहदानमन्त्रः	५६२	८

व

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
वंशपत्रदानविधानम्	५६	२०
वरलक्षणानि	७१५	८
वरुणप्रार्थनामन्त्रः	१६	४
वस्त्रदानमन्त्रः	१५८	३
	२१०	२०
	५६१	१८
वाग्दानविधानम्	७६०	१५
वाग्दानानन्तरमाकस्मिकप्रतिकूलशान्ति- विधानम्	७६७	१
वाग्दाने जाते प्रतिकूलविधानम्	७६४	७
वाग्दानोपयुक्तविधानकथनम्	७६२	१२
विकृतजननशान्तिः	४२२	१३
विनायकशान्तिविधानम्	२३	१०
विवाहकालनिरूपणम्	७२८	७
विवाहकालविधानम्	७५२	८
विवाहनिर्णयः	६८५	६
विवाहभेदनिरूपणम्	७५८	११
विवाहविधानम्	६७३	५
विषघटिकाजननशान्तिविधानम्	४१२	१२
विष्णुमूर्त्तिदानविधानम्	७३७	१५

विषयः	पृष्ठं	पंक्ती
सृष्टदानमन्त्रः	५६१	१३
वेदिनिर्माणविधानम्	६३८	१४
वैकृतपसवशान्तिः	४२२	१
वैशाखचरुविधानम्	२०१	१
व्यतीपातादिजननशान्तिविधानम्	४०८	१
श		
शङ्खदानमन्त्रः	५६१	१०
शतमुखादिकोटिहोमविधानम्	६०२	१६
शय्यादानमन्त्रः	५६३	४
शिशुरक्षाविधानम्	४४८	४
ष		
षष्ठीपूजनविधानम्	३०४	१
षष्ठीप्रार्थनामन्त्रः	३०५	१६
षष्ठ्यावाहनमन्त्रः	३०५	६
स		
संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम्	४८३	१८
सदन्तोपरिदन्तजननशान्तिविधानम्	४१८	१
समावर्त्तनविधानम्	६६४	१३
सर्पसंस्कारविधानम् (बीधायनोक्तम्)	२३१	१४

विषयः	पृष्ठे	पत्ती
सर्पसंस्कारविधानम् (शौनकोक्तम्)	२२०	१
सर्वतोभद्रादिमण्डलकथनम्	३३	५
सर्बौषधिस्वरूपकथनम्	१०	११
सामगानां रुद्रसाम	३३८	२
सामुद्रकलक्षणानि	७१८	१
मिनीबालीकुहज्जननशान्तिविधानम्	२२६	१४
सीमन्तोन्नयनविधानम्	८६	८
सुखप्रसवोपपद्यः	२६३	१२०
सूतकिधर्मकथनम्	२४६	७
सूतकिधर्मविशेषकथनम्	२७०	११
सूतिकागृहनिर्माणविधानम्	२४४	७
सूतिकास्नानविधानम्	३०७	१०
स्त्रीस्तन्याक्षरणहरविधानम्	४३६	७
स्थण्डिललक्षणम्	६२४	१
स्थलमाहकानामानि	१५	१२
स्नातकधर्मनिरूपणम्	६६८	४
स्नानानां नानाविधत्वकथनम्	१७८	१७
स्नानीयदानमन्त्रः	२१०	१७
सुग्नक्षणम्	६४८	७
सुवलक्षणम्	६५०	८
स्वर्षदानमन्त्रः	५६१	१६

[३४]

ह

विषयः	पृष्ठे	पंक्तौ
हरिवंशश्रवणदेशादि	२०४	६
हरिवंशश्रवणविधानम्	२०९	८

विधानपारिजातः ।

९११

प्रथमः स्तवकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

श्रीरस्तु ।

वन्दे श्रीमदनन्तसंज्ञगिरिपं लक्ष्मीनिवासं हरिं
विघ्नध्वान्तदिवाकरं सुरगुहं सर्वार्थसिद्धिप्रदम् ।
ब्रह्मा शर्वसुरेन्द्रपूर्वकसुरा यस्य प्रसादात्सदा
सर्वारम्भसमाप्तिमीयुरमलं महंशदेवं परम् ॥
नत्वा लक्ष्मीपतिं कृष्णं तथा ब्रह्मादिकान् सुरान् ।
गणेशं विघ्नहर्तारं वन्दे हैमवतीसुतम् ॥
चतुर्हस्तसु विद्यासु निष्णाताः शुद्धमानसाः ।
अपरोक्षब्रह्मतत्त्वा जयन्ति गुरवो मम ॥
श्रुतिसकलरहस्यं विम्बितं यस्य चित्ते
मुकुर इव विशुद्धे दोषमालिन्यशून्ये ।

विधानपारिजाते

स्वपटु*विमलभक्त्या यस्य तुष्टो रमेशो

जनकजनकपह्लं भट्टमेनं नतोऽस्मि ॥

जातोऽहमग्रेण मनोरथेन

यस्यानुकम्पामृतवृष्टिपुष्टः ।

पारं गतश्चाखिलदर्शनानां

नागेशभट्टं जनकं नतोऽस्मि ॥

वन्दे भागीरथीमम्बां गुणैरखेव शालिनी ।

यत्प्रसादादहं प्राज्ञः सञ्जातो जडधीरपि ॥

श्रीमत्काण्वकुलाब्धिशीतकिरणो विद्याकलानां निधिः

श्रीमद्विष्णुपदाश्रितः सरसगुर्विद्वच्चकोरप्रियः ।

भट्टश्चन्द्र इमं पितृव्यमभिनम्यानन्तभट्टः सुधीः

नानाशान्तिविधानसत्सुरतरुं व्यारोपयद्भूतले ॥

विधानपारिजातोऽयं पञ्चस्तवकसंयुतः ।

नानाविधानगन्धोक्तः संमेव्यो विबुधैरिह ॥

प्रथमे स्तवकं स्वस्तिवाचनादिकमुच्यते ।

द्वितीये दुष्टच्छादिजातशान्तिकमीर्यते ॥

तृतीये गुरुशान्त्यादिव्रतबन्धविवाहयोः ।

प्रकीर्णानि विधानानि कीर्त्यन्तेऽत्र चतुर्थके ॥

मरणस्य विधानानि कीर्त्यन्ते पञ्चमेऽत्र तु ।

जननादिक्रमेणैव शान्तिक्रम इहेरितः ॥

* स्वपटु इत्यत्र स्वपदेति ग-पुसके पाठः ।

प्रथमः स्तवकः ।

न पाण्डित्याभिमानेन न च वित्तस्य वाञ्छया ।
निबन्धो रच्यते किन्तु विदुषां परितुष्टये ॥
यत्किञ्चिन्मम चापल्यं क्षम्यतां तद्विचक्षणैः ।
गुणगृह्याः सदा सन्तो बालस्य पितराविव ॥
ग्रन्थस्थानि विकीर्णानि विधानानि समञ्जसा ।
सङ्गृह्णामि सतां प्रीत्यै तेन प्रीणातु केशवः ॥
साधारणविधानानि प्रीच्यन्ते सर्वशास्त्रिणाम् ।
असाधारणकल्पस्य सुज्ञानात् स्वस्वगृह्यतः ॥

तत्र तावत्परिभाषाप्रकरणम् ।

दिशामनुक्तौ प्राची स्यात् तथा हस्तश्च दक्षिणः ।
शुभे काले शुभे देशे शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
नैमित्तिकविशेषेण विहितं त्वन्यथापि च ।
यथा मूलादिका शान्तिर्यथा षष्ठ्यादिपूजनम् ॥
प्रवृत्तमन्यथा कुर्याद्यदि मोहात्कथञ्चन ।
यतस्तदन्यथाभूतं तदारभ्य पुनश्चरेत् ॥
प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिः सर्वकर्मणः ॥
यज्ञोपवीतिना कार्यं प्रागुदकमस्थितेन च ।
शुद्धेन कर्म कर्तव्यं विशुद्धरूपपूर्वकम् ॥

विधानपारिजाते

ईषद्वीतं नवं श्वेतं सदृशं यन्नधारितम्* ।
निर्णेजकाच्चालितं यदहतं वास उच्यते ॥
सर्वेषु धर्मकार्येषु पत्नी दक्षिणतः शुभा ।
अभिषेके वामभागे सर्वान्यत्र दक्षिणे† ॥
आर्षं छन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च ।
वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥
अविदित्वा तु यः कश्चिद्याजनाध्यापने जपम् ।
यदन्यत्कुरुते किञ्चित् तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
अग्निप्रतिष्ठाकर्मादि स्वशाखोक्तं समाचरेत् ।
विशेषविहितं यत्तु तत्सर्वेषामपीष्यते ॥
यन्मान्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत्‡ ।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥
पुण्याहवाचनं मातृस्थापनं आहमेव च ।
शान्तिकर्माङ्गमुद्दिष्टं शौनकस्य वचो यथा ॥
स्वस्तिवाचनमेवैके ब्रूयुः शान्तिककर्मणि ।
द्विश्वादे न कर्त्तव्यं बोधायनवचो यथा ॥
शाखान्तरे स्वशाखायां यच्छान्त्यादिकमीरितम् ।
स्वशाखोक्तं तदा कार्यं परोक्तं न समाचरेत् ॥

* यन्नधारितमित्यत्र यन्नधारितमिति ग-पुस्तके पाठः ।

† सर्वेष्वन्यत्र दक्षिणे इत्यत्र शेषेष्वनियमो मत इति, दक्षे सर्वे च केषुचिदिति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

‡ पारक्यमविरोधि यदित्यत्र पारक्यसाविरोधि चेति ग-पुस्तके पाठः ।

प्रथमः स्तवकः ।

स्वशाखात्रयमुत्सृज्य परशाखोक्तमाचरन् ।
शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥
बह्वल्यं वा स्वगृह्योक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् ।
तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥
इति कात्यायनेनोक्तमन्थैश्चैव तथर्षिभिः ।
अथ हौम्यस्य द्रव्यस्य प्रमाणादीह कथ्यते ॥
खण्डत्रयन्तु मूलानां फलानां स्वप्रमाणतः ।
ग्रासमात्रमथात्रस्य पञ्चसूत्राणि हीमयेत् ॥
पनसस्य फलस्याथ शतं भागाः प्रकीर्त्तिताः ।
शतं तथैव भागाश्च कुष्माण्डस्य प्रकीर्त्तिताः ॥
नारिकेलस्य विदग्भिर्भागाः प्रोक्तास्तु षोडश ।
तावन्त एव भागाः स्युः कदलस्य क्रतूत्तमे ॥
खर्जूरफलभागाश्च पञ्च प्रोक्ता मनीषिभिः ।
पत्रमेकैकमेव स्यात्तथा पुष्पञ्च ह्ययते ॥
तिलस्याशीतिसंख्याकास्तथा षष्टिर्यवाः स्मृताः ।
व्रीहयश्च शतं ग्राह्या गोधूमाः षष्टिसन्निताः ॥
प्रियङ्गवश्च विज्ञेया विडालपदमात्रकाः ।
तथैव तण्डुलाः प्रोक्ता हीमलक्षणकोविदैः ॥
फलानि बदरादीनि पञ्च पञ्चैव हावयेत् ।
पर्वमात्राश्च हीमे स्युः पल्लवाः कोमलाः स्मृताः ॥
शर्कराश्च गुडाश्चैव विडालपदमात्रकाः ।
अतिसूक्ष्माणि बीजानि फलानि च तथैव च ॥

विधानपारिजाते

यज्ञकर्माङ्गसिद्धयर्थं वल्ल*मात्राणि हावयेत् ।
चतुर्धा वीजपूराणि दाडिमानि तथैव च ॥
कन्दास्वेकैकशः प्रोक्ता आर्द्रमङ्गुरमेव च ।
कन्देष्वपि विशेषात्तु सूरणो दशधा भवेत् ॥
जम्बीरामलकद्राक्षास्तथा भस्मातकाः कणाः ।
अप्साभयाम्त्रउर्वाद्याः† प्रोक्ता ह्येकैकशो यजौ ॥
दूर्वास्तिस्त्रय हीतव्याः समिधस्वेकिकाः स्मृताः ।
आज्यञ्च पृषदाज्यञ्च दधि दुग्धं तथैव च ॥

दधिमिश्रितमाज्यं पृषदाज्यम् ।

सुववक्त्रप्रमाणन्तु हीतव्यं यज्ञकोविदैः ।
एवं बृहस्पतेरुक्तिरथ मुद्रा निगद्यते ॥
मयूरी कुक्कुटी हंसी शूकरी च मृगी तथा ।
पञ्च मुद्रा विजानीयात् हौम्यद्रव्यग्रहे बुधः ॥
न्युजेन पाणिना द्रव्यं तर्जनीरहितेन यत् ।
आदाय ह्यते विप्रैर्मयूरीं तां विदुर्बुधाः ॥
अङ्गुष्ठयन्त्रिताः सर्वा अङ्गुल्युत्तानलक्षिताः ।
हवनं क्रियते ताभिः कुक्कुटी सा प्रकीर्त्तिता ॥

वल्लः गुञ्जात्रयपरिमाणं सार्द्धगुञ्जापरिमाणं वा ।

† अप्सा-शब्दः कुत्रापि कोषे नास्ति, किन्तु आदर्शपुस्तकेषु सर्वेष्वेव धृतत्वात् स एवात्र निर्वाह्यतः । अनुमीयते चेदं यत् अक्षेत्यत्र अप्सेति पाठो लिपिकरप्रमादाज्जातः, तथा पाठे च अप्शब्दस्य विभीतकार्थत्वात् यागीपयोगित्वेन तदर्थस्य सङ्गतिविरही न भवेत् । आस इत्यत्र च आसा इत्येव पाठो युक्तः ।

प्रथमः स्तवकः ।

विकनिष्ठा तु हंसी स्यान्मुकुलाभा च शूकरी ।
मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैर्मृगी सैवोच्यते दुर्धैः ॥
फलमूलयजौ श्रेष्ठा मुद्रा ज्ञेया शिखण्डिनी ।
जारणे मारणे चैव कुक्कुटी च प्रशस्यते ॥
वश्योच्चाटनपूर्वाणां कर्मणां शूकरी मता ।
शान्तिके पौष्टिके कार्ये मृगी हंसी प्रशस्यते ॥
कुक्कुटी पत्रपुष्पाणां शालिहीमे तु शूकरी ।
यवानाञ्च तिलानाञ्च हंसी प्रोक्ता मनीषिभिः
या यत्र विहिता मुद्रा तथा तत्र तु होमयेत् ।
अन्यथा जुहुयाद्यस्तु न कर्मफलभाग्भवेत् ॥
द्रवद्रव्यं सुवेणैव पाणिना कठिनं हविः ।
सुचा घृतं तथा मांसं लाजानञ्जलिना यजेत् ॥
इत्यागमग्रन्थ उक्ते द्रव्यमानमथोच्यते ।
जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरणू रजः स्मृतम् ॥
तंऽष्टौ लिप्ता तु तास्त्रिस्तौ राजसर्षप उच्यते ।
गौरस्तु ते त्रयः षट् च यवो मध्यस्तु ते त्रयः ॥
कृष्णलः पञ्च ते माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश ।
पलं सुवर्णाद्यत्वारः पञ्च चापि प्रकीर्तितम् ॥

अस्यार्थो यथा ।

जालान्तरं गते भानी यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरणुं प्रचक्षते ॥

इति वचनाज्जालान्तर्गतसूर्यकिरणसम्बन्धि सूक्ष्मं रजस्त्रसरणुमंज्ञं

विधानपारिजाते

भवति, तेऽष्टौ त्रसरेणवो लिच्छा भवति, तास्त्रिस्त्रो लिच्छा राज-
सर्षपो भवति, ते त्रयो राजसर्षपा एको गौरसर्षपो भवति, ते
षट् गौरसर्षपा एको मध्यमो यवः, ते मध्ययवास्त्रयः कृष्णलो
भवति, कृष्णलो गुञ्जेति पर्यायः, ते कृष्णलाः पञ्च माषो भवति,
ते षोडश माषाः सुवर्णो भवति, चत्वारः सुवर्णा एकं पलम् ।
यद्वा पञ्च सुवर्णा एकं पलमिति ज्ञातव्यम् । इति हेमपरिमाणम् ।
रौप्यपरिमाणमथोच्यते ।

हे कृष्णले रूप्यमाषो धारणं षोडशैव ते ।
शतमानन्तु दशभिर्धारणैः पलमेव वा ॥
निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः ।
इति यांगीश्वरेणोक्तं कृष्णलः पञ्च गुञ्जकाः ॥
रूप्यमाने नियोक्तव्यः धान्यमानमथोच्यते ।
व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्कुसर्षपाः ॥
माषा मुद्गाः सप्तमास्य षष्टमास्य कुलत्यकाः ।
श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्त्तिलाः* सगवेधुकाः ॥
कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये ।
ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येते शौषधाश्च चतुर्दश ॥
पलद्वयन्तु प्रसृतं मुष्टिरेका पलं स्मृतम् ।
षष्टमुष्टि भवेत्किञ्चिद्विदष्टौ तु पुष्कलम् ॥
पुष्कलानि च चत्वारि भादकः परिकीर्तितः ।
चतुरादको भवेद्द्रोणः कुम्भो द्रोणद्वयं स्मृतः ॥

* जर्त्तिलः कथ्यते सद्भिररक्ष्यमभवत्तिल इति शब्दार्थविनामयिः ।

प्रथमः स्तवकः ।

इति भविष्यपुराणोक्तम् । खारी द्रोणास्तु षोडश ।

यद्वा ।

पलञ्च कुडवः प्रस्थं चादको द्रोण एव च ।
धान्यमाने नियोक्तव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः ॥
इत्येव धान्यमानोक्तिर्भूमिमानमथोच्यते ।
परमाणु परं सूक्ष्मं असरेणुर्महीरजः ॥
जालाग्रश्चाथ लिङ्गा च यूका चाथ यवोऽङ्गुलम् ।
क्रमादष्टगुणान्याहुर्वानष्ट ततोऽङ्गुलम् ॥
षडङ्गुलं पदं प्राहुर्वितस्त्रिद्विगुणः स्मृतः ।
द्वी वितस्त्री ततो हस्ती ब्रह्मतीर्थी द्विवेष्टनः ॥
चतुर्हस्ती धनुर्दण्डो नालिका तदयुगेन तु ।
क्रोशो धनुःसहस्रे द्वे गव्यूतिश्च चतुर्गुणा ॥
द्विगुणं योजनं तस्मात् प्रोक्तं संख्याविशारदैः ।
दशहस्तेन वंशेन त्रिंशद्विस्तो निवर्त्तनम् ॥
दश तान्येव गोचर्ममानमाह प्रजापतिः ।
इति मत्स्यपुराणांक्तिरथ कृच्छ्रादि कथ्यते ॥
एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ॥
यथाकथञ्चिद्विगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ।
प्रातः पञ्चदश यासाः सायन्तु द्वादश स्मृताः ॥
चतुर्विंशतिरायाच्याः परं निरशनं स्मृतम् ।

इति ग्रासपरीमाणं* मुखाविकृतिकारणम् ॥
 एकैकं ग्रासमग्नीयादहानि त्रीणि पूर्ववत् ।
 अहस्योपवसेदन्यमतिकृच्छं चरन्नरः ॥
 इत्यादि धर्मशास्त्रोक्तमथान्यत्परिभाष्यते ।
 सम्मार्ज्जिते भूप्रदेशे षोडशं वाष्टहस्तकम् ॥
 मण्डपं वाथ कुण्डं वा कृत्वा वेदिं प्रकल्पयेत् ।
 मण्डलं सर्वतोभद्रं स्वस्तिकं पद्ममेव वा ॥
 रजोभिः पञ्चवर्णैश्च लिखित्वा तत्र धान्यकम् ।
 राशीकृत्य तथा कुम्भं धवलं तत्र निक्षिपेत् ॥
 उदकेनाथ सम्पूर्य्य औषधानि च निक्षिपेत् ।
 मदनं मधु पुष्पाणि पत्रपालाशसर्षपाः ॥
 अपामार्गी गुड़ीची च विडङ्गी शङ्खपुष्पिका ।
 विष्णुकान्ता महादेवी सर्वौषध्यं शतावरी ॥

यदा ।

कोष्ठं† मांसं हरिद्रे द्वे मुरागौलेयचन्दनम् ।
 वचा कचोरी मुस्ता च सर्वौषध्यः प्रकीर्त्तिताः ।
 सर्वांसामप्यलाभे तु शतमूली प्रशस्यते ॥

यदा ।

यथा यथा च सम्प्राप्तं वस्तु तत्र विनिक्षिपेत् ।
 न्यग्रोधपिप्पलप्लक्षजम्बूचूततरुङ्गवाः ।

* परिमाणमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† कोष्ठमित्यत्र कुष्ठमिति ग-पुस्तके पाठः ।

पल्लवाः पञ्च चैते स्युस्त्वचस्तेषामपि क्षिपेत् ॥
वज्रमौक्तिकवैदूर्याः प्रबालञ्चेन्द्रनीलकम् ।
उक्तानि पञ्चरत्नानि नारदेन महर्षिणा ॥

यदा ।

मुक्ताफलं हीरकञ्च वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्परागञ्च गोमेदं नीलं गारुत्मतं तथा ॥
प्रबालमुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ।
अभावे सर्वरत्नानां हेम सर्वत्र योजयेत् ॥
यवव्रीहितिला माषाः कङ्कुश्यामाकमुद्गकाः ।
इमानि सप्त धान्यानि गदितानि महर्षिभिः ॥
अश्वस्थानाङ्गस्थानादल्लीकात्सङ्गमाद्भृदात् ।
रथ्यागोष्ठोद्धृताश्चैव मृदः सप्त प्रकीर्तिताः ॥
पञ्चामृतानि गव्यानि मूत्रादीनि विनिक्षिपेत् ।
पूर्वपात्रं न्यसेत्तत्र राजतं ताम्रमेव वा ॥
यदा वंशभयं पात्रं धान्यपूर्णं तथैव च ।
वस्त्रं शुभ्रं न्यसेत्तत्र कलमे वरुणं न्यसेत् ॥
प्रतिमां विन्यसेत्तत्र कर्षाद्वाद्देविनिर्मिताम् ।
तत्तस्मिन्कर्मन्त्रेण कर्म कार्यं विचक्षणैः ॥
एतेनेदं कर्म कार्यं मन्त्रेण नियमो यदि ।
तेन मन्त्रेण तत्कर्म कार्यं नान्येन निश्चयः ॥
इदं कार्यमनेनेति दृश्यते च क्वचिद्विधिः ।*

* न कश्चिद्दृश्यते विधिरिति स्व-पुस्तके पाठः ।

लिङ्गादेवेदमर्थत्वमेतेषां मन्त्रसंज्ञकाः ॥*
 प्राजापत्यमुपांशु स्यान्मन्त्रः सावित्र एव च ।
 इत्युक्तं शौनकीये तु शौनकेन महर्षिणा ॥
 इत्येवं सर्वकर्मोपयोगिशास्त्रं समीरितम् ।
 विशेषो वक्ष्यते तत्र शान्तिकर्मणि† सर्वतः ॥

अथ अग्निनामानि ।

लौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।
 अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने प्रकीर्तितः ॥
 पुंसवे चमसो नाम शोभनः शुभकर्मसु ।
 सीमन्ते ह्यनलो नाम गगल्भो जातकर्मणि ॥
 पार्थिवो नामकरणे प्राशनेऽन्नस्य वै शुचिः ।
 सभ्यनामा तु चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः ॥
 गोदाने सूर्यनामा स्यात् केशान्ते याजकः स्मृतः ।
 वैश्वानरो विसर्गे स्याद्विवाहे धनदः स्मृतः ॥
 चतुर्थीकर्मणि शिखी धृतिरग्निस्तथापरे ।

अपरे कर्मणीत्यर्थः ।

आवसथ्यस्तथाधाने वैश्वदेवे तु पावकः ॥
 ब्रह्माग्निर्गार्हपत्ये स्याद्दक्षिणाग्निरथेश्वरः ।
 विष्णुराहवनीये स्यादग्निहोत्रे त्रयोऽग्नयः ॥
 लक्षहोमिऽभीष्टदः स्यात्कोटिहोमे महाशनः ।

* किं लिङ्गादेवमर्थत्वमेतेषां ते मन्त्रसंज्ञका इति च क-पुस्तके पाठः ।

† तत्तच्छान्तिकर्मणि इति च ग-पुस्तके पाठः ।

प्रथमः स्तवकः ।

एके घृतार्चिषं प्राहुरग्निध्यानपरायणाः ॥
रुद्रादौ तु मृडो नाम शान्तिके शुभकृतथा ।
आदिशब्दाक्षरुद्रमृत्युरुद्रातिरुद्रा लभ्यन्ते* ।
पौष्टिके धनद†श्चैव क्रोधाग्निश्चाभिचारके ॥
वश्यार्थे वशकृतोक्तो वनदाहे तु पोषकः‡ ।
उदरे जाठरो नाम क्रव्यादः शवभक्षणे ।
समुद्रे बाडवो नाम लये संवर्त्तकस्तथा ॥
सप्तविंशतिसंख्याता अग्नयः कर्मसु स्मृताः ।
तं तमाह्वयं होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः ॥
अन्यथा विफलं कर्म सर्वं तद्राक्षसं भवेत् ।
आदित्यादिग्रहाणाञ्च साम्प्रतं ह्यग्निरुच्यते ॥
आदित्ये कापिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
धूमकेतुस्तथा भीमे जठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥
बृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रे भवति हाटकः ।
शनैश्चरे महातेजा बाहौ केतौ हुताशनः ॥
कराली धूमिनी श्वेता लोहिता नीललोहिता ।
पुष्पा पद्मरागा च सप्त जिह्वाः प्रकीर्त्तिताः ॥
इति विधानपारिजाते अग्निनामानि । पाञ्चे ।

इति परिभाषाप्रकरणम् ।

* लभ्यन्ते इत्यत्र लभ्यन्ते इति ख-पुस्तके पाठः ।

† धनद इत्यत्र वनद इति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ पोषक इति ग-पुस्तके पाठः ।

अधुना वक्ष्यमाणसर्वविधानोपयोगिजलयात्राविधानम् ।

वशिष्टः ।

शान्तिकं पौष्टिकं वापि जलयात्रां विना बुधः ।
कुरुते यदि वा मोहात्मकं तस्य च निष्फलम् ॥
तडागादिप्रतिष्ठासु देवतायतनादिषु ।
लक्ष्मीं कोटिहोमेषु तथैव च ॥
व्रतोत्सर्गे महादाने यज्ञे वा वितर्ते शुभे ।

व्रतोत्सर्गे व्रतोद्यापने इत्यर्थः ।

जलयात्रां पुरा कृत्वा श्रेष्ठकर्म समाचरेत् ॥
अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जलयात्राविधिं शुभम् ।
यज्ञशालामतिक्रम्य ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः सह ॥
यजमानः सपत्नीकः सुहृद्भ्युजनेर्हतः ।
अश्वारूढो गजारूढो वस्त्रालङ्कारभूषितः ॥
गृहीत्वोपस्करं सर्वं गन्धपुष्पाजतादिकम् ।
सुवासिन्योऽग्रतः कृत्वा सर्वालङ्कारभूषिताः ॥
जलाशयं ततो गच्छेद्गीतवादित्रनिस्वनैः ।
अनिन्द्यञ्च ऋदं गच्छेन्नदीञ्चाथ* समुद्रगाम् ॥
हैमराजतताम्रान् वा मृन्मयान् कलशान् शुभान् ।
गृहीत्वा गन्धपुष्पाद्यैरञ्चितान् सुदृढान् इनवान् ॥
जलाशयं समासाद्य तीरे गोमयलेपितं ।

* चाथ इत्यत्र वाथ इति क-पुस्तके पाठः ।

चतुरस्रे कर्तं क्षेत्रे तत्र स्वस्तिकमालिखेत् ॥
यवैर्वा तण्डुलैर्वापि पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
चत्वारः कलशाः स्थाप्याश्चतुर्दिक्षु विचक्षणैः ॥
तावन्तश्च* पुनः स्थाप्याः कोणेषु च समाहितैः ।
तत्र सम्पूजयेद्देवं वरुणं यादसां पतिम् ॥
जलमातृसु सम्पूज्य जीवमातृस्तथैव च ।
कलशाग्नेयकोणे च स्वस्तिकादिकमण्डले ॥
मत्सी कूर्मी च वाराही दर्दुरी मकरी तथा ।
जलूकी तन्तुकी चैव सप्तैता जलमातृकाः ॥
कुमारी धनदा नन्दा विमला मङ्गला बला ।
पद्मा चेति च विख्याताः सप्तैता जीवमातृकाः ॥
जम्बिर्लक्ष्मीर्महामाया यानदेवी तथैव च ।
वारुणी निर्मला गांधा सप्तैताः स्थलमातरः ॥
एता अपि प्रपूज्याथ दिक्पालान् दिक्षु चार्चयेत् ।
दीपान् समन्तात्प्रज्वाल्य देवतानां विमर्जनम् ॥
सूतेन वाथ दध्ना वा जले दद्यात्ततो बलिम् ।

प्रपूज्य स्वाहेत्यादिमन्त्रैर्हादगसुवक्त्रेण तु ॥

ते च मन्त्रा वाजसनेयके अश्वमेधप्रकरणेऽधीताः ।

अद्भ्याः स्वाहा, वार्य्यः स्वाहा, उदकाय स्वाहा, तिष्ठ-
न्तीभ्यः स्वाहा, स्रवन्तीभ्यः स्वाहा, स्पन्दमानाभ्यः
स्वाहा, कूप्याभ्यः स्वाहा, सृद्याभ्यः स्वाहा, धार्याभ्यः

* तन्मन्त्र इत्यत्र चत्वार इति क-पुस्तके पाठः ।

स्नाहा, अर्णवाय स्नाहा, समुद्राय स्नाहा, सरिराय
स्नाहा ।

इति यथादैवतं त्यागः कार्यः ।

ततो वरुणप्रार्थना ।

प्रतीचीश नमस्तुभ्यं सर्वाघोषविनाशन ।
पवित्रं कुरु मां देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि भगवन् यन्मया कृतम् ।
तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादाज्जलाधिप ॥
ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि यावान् विधिरनुष्ठितः ।
स सर्वस्वत्प्रसादेन पूर्णो भवत्वपांपते ॥
गृहीत्वा तु ततः कुम्भान् पञ्चपल्लवसंयुतान् ।
कृत्वा सुवासिनीदोषु गीतवादित्रनिखनैः ॥

रुःषु हस्तेषु ।

यागभूमिं समागच्छन् मध्ये मार्गे बलिं क्षिपेत् ।
उपलिप्य तथा भूमिं शृतेनाग्निं वा तथा ॥

तत्र मन्त्राः ।

ॐ नमो भगवते क्षेत्रपाल भासुर त्रिनेत्र लामुख
अवतर अवतर कपिल पिङ्गल ऊर्ध्वजिह्वाललन
छिन्धि छिन्धि भिन्धि भिन्धि कुरु कुरु मुरु मुरु चल चल
लल लल क्रीं क्रीं हूं हूं बलिं गृह्णास्व स्नाहा । इति ।
यज्ञमण्डपद्वारे च कुर्यान्नीराजनं त
यज्ञमण्डपमध्ये च स्थापयेद्देदिकोपः ॥

कुम्भानिति शेषः ।

दारेषु पश्चिमेनैव प्रवेशो नेतरेण तु ।

इति जलयात्रा ।

अथ सर्वकर्मार्णभूतपुण्याहवाचनविधा

तच्च येषां शाखायां कल्पसूत्रादौ विस्तृतं सङ्घितं वा अभि-
हितमस्ति तैस्तदेव अनुष्ठातव्यम् ।

बह्वक्ष्यं वा स्वशाखोक्तं यस्य यावत्प्रचोदितम् ।

तेन तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनस्मरणात् । येषां वाजसनेयी-
प्रभृतिशाखिनां गृह्यादौ नोक्तं तैस्तु बह्वक्षपरिशिष्टोक्तं शौनका-
द्युक्तं वा ग्राह्यं सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्षन्ति जैमिनिस्मरणात् ।

यन्मान्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत् ।

विद्विस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

मङ्गलवचनाच्च । स्मृतिप्रणेतॄणां मन्वादीनां सर्वसाधारण्येन

प्रवृत्तये पदात्

अथ पुण्याहकालनम् । स्मृतिसङ्ग्रहे ।

पुण्येऽहर्निशे सम्प्राप्ते विवाहे चोत्सवे तथा ।

व्रतबन्धे च गृह्यादौ तथा जननकर्मणि ॥

गृह्यारम्भे धनप्रप्तौ तीर्थाभिगमने तथा ।

नवग्रहमन्त्रे श्रमन्तौ अङ्गुतानां तथैव च ॥

षट्प्रवेशने चैव ग्रामस्याभिनिवेशने ।
 गजबन्धे तुरङ्गाणां दासेराणाञ्च सङ्घे ॥
 सर्वेषु कर्ममात्रेषु प्रारम्भे स्वस्तिवाचनम् ।
 अष्टद्विंशत्यहमात्रेषु न कुर्यात्पुण्यवाचनम् ॥
 वाचनीया द्विजाः सम्यग्वेदशास्त्रपरायणाः ।
 न तत्र कुनखी काणी हीनाङ्गोऽङ्गाधिकस्तथा ॥
 क्षयरोगी च कुष्ठी च श्यावदन्तोऽभिशस्तकः ।
 बन्धस्य विधुरो वाग्मी क्रूरस्तु खलसेवकः ॥
 वक्त्रवृत्तिस्य दन्धी च हेतुको ज्ञानदुर्बलः ।
 सहोपपत्तिः कर्मन्तो व्यसनी सोमविक्रयी ॥
 कन्याविक्रयज्ञहाजिविक्रयी पिशुनोऽनृतः ।
 लांकदुष्टः पराधीनो राजद्रोहपरायणः ॥
 एते चान्ये च विप्राश्च न वाच्याः स्वस्तिवाचने ।
 ताम्बूलमक्षता द्रव्यं दूर्वा पुष्पाणि चन्दनम् ॥
 कुङ्कुमाक्तानि पात्राणि अक्षताः कुङ्कुमान्विताः ।
 पुण्यतीर्थोदकं सम्यङ्निधाय कलशे शुभे ॥
 सुवर्णं फलपुष्पाणि द्रव्यमात्रं निधापयेत् ।
 सङ्कुलः प्राङ्मुखो वा यजमानः समाप्ति
 निषण्णो मङ्गले पीठे स्थिता अन्ये ऋ. ११७. १२म. यजुः ।)
 सुदूर्वापाणयः सर्वे शुचयः शुचिव (१०म. ८म. ५शब्दः ।)
 ॥ (८म. ५८म. १शब्दः ।)

• सहोपपत्तिरिति ख-पुस्तके पाठ ते । (८म. ७१म. ८शब्दः ।)

कालज्ञानादिकं कुर्यादनुज्ञातो द्विजातिभिः ।
 उद्धृत्य सपिधानन्तु कलसं हेमपूरितम् ॥
 पश्चासनसमाविष्टो नमस्कुर्यात्प्रयत्नतः ।
 पश्चात्प्रजापतिरिति ब्रूयुः प्रयतमानसाः ॥
 पुण्याहं वाचयिष्येऽहमिति वाचयिता वदेत् ।
 वाचयतामिति भाषन्ते वक्तारस्य सुतेजसः ॥
 अथो जाते च शकुने सामगायसि-पूर्वकम् ।
 ऋचं सर्वे सह ब्रूयुस्ततो वाचयिता द्विजः ॥
 श्रीमुक्तिपूर्वं पुण्याहं भवन्त इति भाषते ।
 परे ब्रुवन्त्विति ब्रूयुरो पुण्याहमितीतरे ॥
 पुनरप्येवमेव द्विः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 ततः स्वस्ति न इन्द्रेति* ऋचं ब्रूयुः सहोभये ॥
 ततो वाचयिता पूर्वमो स्वस्तीत्यभिधाय तु ।
 पश्चाद्भवन्त इति च ब्रुवन्त्विति प्रभाषते ॥
 ॐ स्वस्तीति तथैवान्ये प्रतिब्रूयुस्ततः परम् ।
 प्रारिषितं चतुर्थोक्त्वा कर्म वाचयिता ततः ॥
 प्रागभस्तीत्याद्यं ब्रुवन्त्वेव† पूर्ववत्समुदीरयेत् ।
 गर्भेति चतुर्थ्यन्त-तत्तत्कर्मोक्तिपूर्वकम् ॥
 वदेत्पूर्व‡ च प्रतिब्रूयुरथ सर्वेऽपि ते द्विजाः ।

* प्रथमवचनं स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो परिष्ट-

† तिष्ठन्धातु । (१५ अ. १८ म. धनुः ।)

‡ सुमन्त्रके पाठः ।

ऋध्यामसोममित्यादिः ऋचं ब्रूयुः सहोश्चकैः ॥
 ततो वाचयिता ऋचिं भवन्त इति-पूर्वकम् ।
 ब्रुवन्त्विति वदन्त्वन्त्येः ब्रूयुरोमृध्यतामिति ॥
 एवमेवोभयेऽपि द्विरभ्यसेयुरिदं पुनः ।
 पुण्याहादेस्त्रिरभ्यासे मन्द्रमध्योच्चनिस्रनाः ॥
 आश्रयेरन्निमे सर्व्वं यथागमपरम्परम् ।
 ततो वाचयिता कुम्भजलं संस्कार्य्यमूर्द्धनि ॥
 किञ्चित्सिञ्चेत्तथैवान्ये ब्रूयुश्च विविधाशिषः ।
 आपो हि ष्टादयस्त्रिस्तः ॥ शन्नो देवीऽ ऋचैकया ॥
 ईशानावार्याणामिति ॥ शुचवत्यघमर्षणम् ।
 तरत्स मन्दीति सूक्तं ॥ सर्व्वपापप्रणोदनम् ॥
 पवस्व सोम ॥ इत्यादि ऋग्भिः प्रीत्य समन्ततः ।
 पुण्याहं वाचयित्वैवं सर्व्वकल्याणवान् भवेत् ॥

● ऋध्यामसोमं सनुयाम वाजमा गो मन्त्रं सरथेहीपयातम् ।

यशो न पक्तं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विर्नाः कामसुधाः ॥ (१०म. १०६सू. ११सूक्त)

† वदेदन्त्ये इत्येव श्रौतकोयः पाठः समीचीनः ।

‡ आपो हि ष्टा मथीभुव-स्ता न ऊर्ज्जं दधात नः ।

महे रणाय चचसे ॥ (११सू. ५०म. यजुः ।)

§ शन्नो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये । शंयीरभिस्रवन्तु नः ॥ १२म. यजुः ।)

¶ ईशानावार्याणां अयन्तीशर्षणीनाम् । अपो याचामि भेषजम् न. ६मू. ५सूक्तम् ।)

॥ तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः । तरत्स मन्दी धावति. ५८सू. १सूक्तम् ।)

●● पवस्व सोम पीतये त्वेन्द्रस्व इति सोमधानमाविष्म ।

पुरा गो वाधाद्दुरितानि पारय चेचविद्धि दिश्र चाहा विपृचं ६म. ७१सू. ६सूक्तम् ।)

स्वस्तिवाचनमेतत्तु सर्वेषामृद्धिकर्मणाम् ।
आदावन्ते च कर्त्तव्यमिति यज्ञविदो विदुः ॥

इति शौनकाय्ये पुण्याहवाचनम् ।

योगपारिजाते हारीतेनात्र विशेष उक्तः ।

पुण्याहवाचनं पूर्वं सठारं ब्राह्मणस्य च ।

तदेव च निरोद्धारं कुर्यात्क्षत्रियवैश्ययोः ॥

पारिजाते यमः ।

नीकतजागुमण्डल इत्यादि हेमाद्रियन्योक्तं सर्वकर्मसाधारणं
पुण्याहवाचनम् । तथाच शौनकाय्ये ।

पुण्याहवाचनविधिं वक्ष्यामोऽथ यथाविधि ।

योक्तव्यः* कर्मणामादौ अन्ते चोदयसिऽथे ॥

अर्चिता ब्राह्मणाः पूर्वं गन्धमात्यैः सदक्षिणैः ।

तिष्ठेयुः प्राप्नुस्ता युग्मा वक्तारो दर्भपाणयः ॥

उदङ्मुखो वाचयिता तिष्ठेदेभ्यश्च† दक्षिणे ।

विभ्रत्पूर्णमपां कुशं पिहिताननमर्चितम् ॥

तत्रादावाप इत्येवं वदेहाचयिता ततः ।

प्रादाद्गोऽपि शिवा आपः सन्वित्येवं ब्रुवन्त्यथ ॥

गन्धैः‡ इति वदेदेकः सुमङ्गल्यमितीतरैः ।

वदेत्पूर्वं अगस इत्येवमपरैऽपि च ॥

* प्रथम इति क-पुस्तके पाठः ।

† तिष्ठेदेभ्यश्च इति न-पुस्तके पाठः ।

‡ सुमङ्गल्यः पाम्बितीतरै इति क-पुस्तके पाठः ।

सौमनस्यमिति ब्रूयुरस्तुशब्दान्तमत्वराः ।^०
 पश्चादक्षत इत्येवं ब्रूयाद्वाचयिता ततः ॥
 अन्येऽक्षतश्चारिष्टश्चास्त्वित्येवं ब्रूयुरर्चिताः ।
 ततो वाचयिता विप्रो दक्षिणा इत्युदीरयेत् ॥
 स्वस्तिशब्दाद्यमुच्चार्य दक्षिणाः पान्त्वित्तीतरे ।
 बहु देयमिति ब्रूयुरस्तुशब्दान्तमत्वराः ॥
 कर्त्तार्य दक्षिणं जानुं पातयित्वा महीतले ।
 उदङ्मुखो जपेत्सूक्तं अक्षयेत्येवमादिकम् ॥
 जपित्त्वोत्थाय तं कुम्भं विभ्रत्तिष्ठद्गुदङ्मुखः ।
 मनः समाधीयतामित्येवं वाचयिता वदेत् ॥
 समाहितमनसः स्म इत्येवं प्रभुवन्त्यथ ।
 प्रसीदन्तु भवन्त इत्येवं वाचयिता वदेत् ॥
 प्रसन्नाः स्म इति प्रीताः प्रतिब्रूयुरथेतरे ।
 शान्तिः पुष्टिसुष्टिर्ऋद्धिरविघ्नमित्यनुक्रमात्* ॥
 आयुष्यमारोग्यमिति शिवं कर्म तथापि च ।
 कर्मधर्मवेदशास्त्रधनधान्येष्टसम्पदः ॥
 अस्तुशब्दान्तमुच्चार्य वाचयित्वा तथा परे ।
 प्रजापतिः प्रीयतामित्येवं वाचयिता वदेत् ।
 परे प्रथममुच्चार्य प्रीयतां भगवानिति,
 गोमयेनोपलिप्योर्वी रङ्गवज्जिकयार्चःत् ॥

* तथा तुष्टिर्ऋद्धिरविघ्नमित्यनुक्रमादिति गे-पुस्तके पाठः ।

प्रस्थधान्योपरि स्थाप्यं पूर्णं हि कलसद्वयम् ।
दक्षिणे चोत्तरे चैव सुवर्णेन समन्वितम् ॥

प्रमाणमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

यत्रोद्वाहप्रतिष्ठादौ कुम्भाः स्युरभिषेचने ।
पञ्चदशाङ्गुलविपुलमुत्सेधः षोडशाङ्गुलः ॥
द्वादशाङ्गुलकं मूलं मुखमष्टाङ्गुलं स्मृतम् ।
पुण्याहवाचनञ्चैव ब्राह्मणस्य विधीयते ।
तदेव च निरोद्धारं कुर्यात्क्षत्रियवैश्ययोः ॥
इति पुण्याहवाचने विशेषविधानम् ।

अथ सर्वकर्माङ्गभूत विनायकशान्तिविधानम्

तस्य अनिष्टनिवृत्तिफलकत्वेन काम्यत्वेऽपि
एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।
कर्माणां फलमाप्नोति
राक्षसवल्केन सर्वकर्माङ्गतोक्तेः ।

प्राणशः ।

विष्णुः कः कर्मविघ्नसिद्धयर्थं विनियोजितः ।
गणानामधिपत्ये च रुद्रेण ब्रह्मणा तथा ॥
तेनोपसृष्टे यस्तस्य लक्षणानि निबोधत ।
स्वप्नेऽवगाच्छीऽत्यर्थं जलं मुण्डांश्च पश्यति ॥

काषायवाससस्यैव क्रव्यादांश्चाधिरोहति ।
 अन्धजैर्गर्हभैरुष्टैः सहैकवावतिष्ठते ॥
 ब्रजत्रापि तथात्मानं मन्यतेऽनुगतं परैः ।
 विमना विफलारम्भः स सीदत्यनिमित्ततः ॥
 तेनोपसृष्टो लभते न राज्यं राजमन्दनः ।
 कुमारी न च भर्तारमपत्यं गर्भमङ्गना ॥
 आचार्यत्वं श्रोत्रियश्च न शिष्योऽध्ययनं तथा ।
 वणिक्त्वाभश्च नाप्नोति कृषिश्चापि कृषीवलः ॥

अथ तस्य प्रयोगो यथा ।

स्नापनं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् ।
 गौरसर्षपकल्केन साज्येनोत्सादितस्य* तु ॥
 सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्तशिरसस्तथा ।
 भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्ति वाचा द्विजाः शुभाः ॥
 अश्वस्थानाद्भ्रजस्थानाद्दक्षीकात्सङ्गसाद्भ्रदात् ।
 मृत्तिकां रोचनां गन्धं गुग्गुलीञ्चासु निक्षिपेत् ॥
 या चाहृतास्वेकवर्णैश्चतुर्भिः कलसैर्ऋदात् ।
 चन्दनागुरुकस्तूरीकर्पूराद्याः सुगन्धयः ॥
 चर्मण्यानुडुहे रक्तं स्याद्य भद्रासनं ततः ।
 सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।
 तेन स्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनर, ते ।
 भगन्ते वरुणो राजा भगं सूर्यो बृहस्पतिः ॥

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ।
 यत्ते केशेषु दीर्भाग्यं सीमन्ते यश्च मूर्धनि ॥
 ललाटे कर्णयोरक्षोरपस्तद्वन्तु ते सदा ।
 स्नातस्य सार्षपैस्तैः सुवेषौदुम्बरेण तु ॥
 शुश्रूयामूर्धनि कुशान्.सद्येन प्रतिमृश च ।
 मितश्च सन्धितश्चैव तथा शालकटङ्कटौ ॥
 कुशाण्डो राजपुत्रश्चेत्येतैः* स्वाहासमन्वितैः ।
 नामभिर्बलिमन्त्रैश्च नमस्कारसमन्वितैः ॥
 दद्याच्चतुष्यथे शूर्पे कुशानास्तीर्य सर्व्वतः ।
 कृताकृतांस्तण्डुलांश्च पल्लौदनमेव च ॥
 तान् सकृदवहृतान्, पल्लौदत्रं तिलपिष्टं चोदन इत्यर्थः ।
 मत्स्यान् पक्षांस्तथैवामास्यांसमेतावदेव तु ।
 पुष्पं चिन्नं सुगन्धश्च सुराश्च त्रिविधामपि ॥
 पैष्टी माध्वी चेति त्रिविधा सुरेत्यर्थः ।
 मूलकं पूरिकापूपांस्तथैवोण्डेरकस्रजः† ।
 मधुस्रं पायसश्चैव गुडमिश्रं समोदकम् ॥
 प्राणान् सर्व्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ।
 विमोक्षस्य जननीमुपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ॥
 दूर्वासपुष्पाणां दत्त्वाद्यं पूर्णमञ्जलिम् ।

* त्वेते इत्येव व्यन्ते इति न-पुस्तके पाठः ।

† वेरुणिकस्रज इति च पाठः याज्ञवल्क्यसंहितायाम् ।

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाख्यांगुलेपनः ।
 ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्याद्दक्षयुग्मं गुरोरपि ॥
 एवं विनायकं पूष्येति ।

उण्डेरकाम्बुलविकारा अपूपविशेषाः ।

अथास्य स्रष्टप्रयोगः । राजाः गौरसर्वपकस्कादिसामग्रीं
 सम्याद्य शुभे मुहूर्ते कृतमित्यक्रियोऽमुकप्रयोजनसिद्धये विना-
 यकशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्रुताध्ययनवन्तं ब्राह्मण-
 माचार्यत्वेन वृत्वा चतुरोऽन्यात्स्त्रिजो वृत्वा च ऋत्विग्भिः सह
 आचार्येषु कर्म कारयेत् । तत आचार्यः शुभे सम्यार्जिते
 देशे पञ्चवर्षैः पिष्टैर्भद्रासनार्थमेकं स्वस्तिकं कृत्वा तत्र रक्त-
 मानुषुषं चर्म उत्तरलोमं प्राग्गीवं संस्थाप्य तत्र श्रीपर्णादि-
 पीठं निधाय श्वेतवस्त्रेणाच्छाद्य तस्य चतुर्दिक्षु कृतस्वस्तिक-
 मण्डलेषु अत्रणास्फुटितैकवर्णांश्चतुरः कलशांश्चन्दनादिचर्चितान्
 पुष्पमालावेष्टितकण्ठान् वस्त्रवेष्टितांश्च धान्यराशौ नि-
 ष्कदोदकेन नदीसङ्गमोदकेन वा कलशानापूर्व्यं सम्-
 स्थाप-
 यित्वा

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमं चय ॥

इति मन्त्रेण पञ्च मृदः प्रक्षिप्य

गन्धडाहां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये त्रियम् ॥

इति मन्त्रेषु चन्दनादिगन्धांनिधिषु गुग्गुलुमपि निधिषु सह-
कारादिपञ्चान्निधाय पूर्णपात्रं विन्यस्य तेषु वक्ष्यं षोडशोप-
चारैः सम्पूज्य स्वशाखोक्तां शान्तिं पठित्वा भद्रासनस्त्रीसरे देवे
ऐशान्यां वा पीठादिषु, विनायकम् अम्बिकाञ्च वक्ष्यमाण-
मन्त्राभ्यामावाहनप्रवृत्तिभिरुपचारैः सम्पूजयेत् ।

मन्त्रौ तु ।

ॐ तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नो दन्ती
प्रचोदयात् ॥ १ ॥ ॐ सुभगायै विद्महे काममासिन्धौ
धीमहि । तन्नो गौरी प्रचोदयात् ॥ २ ॥ इति ।

पश्च स्वशाखोक्तेन विधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं उपयित्वा
प्राज्यभागान्तं कृत्वा गवाज्यलोलीकान्तं गौरसर्षपकल्केन
उद्वर्तिताङ्गं सर्वौषधिचूर्णैश्चन्दनागुरुकस्तूरिकादिभिश्च विलिप्ताङ्गं
प्रजमानं भद्रासने उपवेश्य सगृह्यादिमार्गेषु स्वस्तिवाचनं
पठेत् । पश्च ऋत्विक्कृदित आचार्यः पतिपुत्रवतीभिः पुर-
धौ प्राजासुतनीराजनं यजमानमभिविचेत् । तत्र पूर्वदेशाव-
स्थितं कुम्भं ध्याय

सहस्राक्षं शतधारसृषिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिविष्टामि पावमान्यः पुनस्तु ते ॥

इति मन्त्रेषां निधिषु ततो दक्षिणं कुम्भमादाय

भगं ते वक्ष्यो राजा भगमिन्द्रो वृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥ .

इत्यनेन मन्त्रेणाभिषिच्य पश्चिमदिगवस्थितं कुशमादाय

वृक्षे केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते यञ्च मूर्धनि ।

सलाटे कर्णयोरण्णोरापस्तदन्नन्तु ते सदा ॥

इति मन्त्रेणाभिषिच्य उत्तरं कुशमादाय

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनं कृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते ॥

इति मन्त्रैस्त्रिरभिषिञ्चेत् । अथाचार्यः स्वसव्यपाणिगृहीत-

कुशान्तरिते यजमानशिरसि सार्धपं तैलमीदुम्बरेण सुवेणादाय

षड्भुजाङ्गुलीभ्यः ।

तत्र मन्त्रा यथा ।

ॐ मिताय स्वाहा । यथादैवतं त्यागः । ॐ सम्मिताय

स्वाहा । ॐ शालाय स्वाहा । ॐ कटङ्कटाय स्वाहा ।

ॐ कुशाण्डाय स्वाहा । ॐ राजपुत्राय स्वाहा ।

इति यजमानशिरसि हुत्वा एतैरेव षड्भिर्मन्त्रैस्तस्मिन्नग्नी पूर्व-

कृतं चरुं हुत्वा होमशेषं समाप्य अग्नेः सम्मतात् प्रागादिदिग्-

इन्द्रादिब्रह्मान्तेभ्यो देशदेवेभ्यःस्तत्तस्मिन्कर्मन्त्रैः सदीपं दान्

दत्त्वा यजमानं स्नापयेत् । अथ स्नातः शुक्लाम्बरधरं यजमानो

गुरुणा सहितो विनायकाय अम्बिकायै च किञ्चिद्वहतसम्पूर्णा-

वहततण्डुलांस्तिलपिष्टमिश्रितौदनं पक्वापक्वा मत्स्यान् तथा-

* देशदेवेभ्य इत्यत्र देशदेवेभ्य इति साधोयान् पाठः । देशा दिक्सम्बन्धीया
देवासेभ्य इत्यर्थः ।

विधमांसं मूलकं पूरिकापूपान् वर्जुलपिष्टविकारान् उण्डेरका
अपूपभेदास्तत्सृजः दध्यन्नं पायसं सगुडपिष्टमोदकांश्च उप-
हारत्वेन हयोर्गणेशाम्बिकयोर्विचित्राणि पुष्पाणि त्रिविधां सुरा-
मपि निवेदयेत् प्रत्येकम् । मत्स्यस्थाने माषादिः, सुरास्थाने
श्रवणसहितं चीरं देयमिति श्रिष्टाः । ततः पूर्वोक्तगायत्रीभ्यां
सर्वासर्षपयुक्तं पुष्पाञ्जलिं निवेद्य विनायकमुपतिष्ठेत् ।

उपस्थानमन्त्रा यथा ।

रूपं देहि यशो देहि भगवन् देहि मे भगम् ।
पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥

अथ अम्बिकोपस्थानम् । तदुपस्थानमन्त्राः ।

रूपं देहि यशो देहि भगं भवति देहि मे ।
पुत्रान्देहि इत्यादि समानम् ॥

गुणाचार्यः शूर्पं कुशानाम्सीर्य उपहारशेषं कृताकृतं तण्डुलादि-
द्रव्यान् तत्र निधाय चतुष्पथं गत्वा तत्रोपलिय वक्ष्यमाण-
सर्षपञ्जलिं निदध्यात् ।

उपस्थानमन्त्रा यथा ।

प्रदातुं शिवस्त्रिमे देवा आदित्या वसवस्तथा ।
मरुतिः शशाङ्गिणी रुद्राः सुपर्णाः पद्मगा ग्रहाः ॥
असुरा यक्षधानाश्च पिशाचा मातरस्तथा ।
शाकिन्यो यक्षवेताला योगिन्यः पूतनाः शिवाः ॥
जम्बकाः* विष्णुगन्धर्वा नागा विद्याधरा नगाः ।

* जम्बका इति छ-पुस्तके पाठः ।

दिक्पाला लोकापालाश्च ये च विघ्नविनायकाः ॥

जगतां शान्तिकर्तारो ब्रह्माद्याश्च महर्षयः ।

मा विघ्नं मा च मे पापं मा सन्तु परिपन्थिनः ।

सौम्या भवन्तु ह्यमाश्च भूतप्रेताः सुखावहाः ॥

एवं बलिं दत्त्वा गृहमागत्य प्राचम्य वस्त्रद्वयसहितं दक्षिणां
सप्रतिमामाचार्याय दत्त्वा ऋत्विग्भ्यश्च केवलां दक्षिणां दत्त्वा
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् ।

इति विनायकशान्तिविधानम् ।

अथ सर्वकर्मोद्भूतं ग्रहशान्तिविधानम् ।

तस्य श्रीकामः शान्तिकामो वेति फलसंयोगेऽपि

एवं विनायकं पूज्य ग्रहांश्चैव विधानतः ।

कर्मणां फलमाप्नोति

इति याज्ञवल्क्येन सर्वकर्मसाधारणत्वोक्तेः । तच्च येषां शास्त्रिनः
स्वगृह्यादावभिहितं तैस्तदेवानुष्ठेयम् । बह्वर्ष्यं वा स्वगृह्यो-
मित्यादि स्मृतेः । येषां च स्वगृह्यादी नोक्तं तैर्वा गृह्यादि-
स्मृत्युक्तमनुष्ठेयं स्मृतीनां सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेः ।

याज्ञवल्क्यः ।

श्रीकामः शान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं माचरेत् ।

ब्रह्मायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरेत् ॥

सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो वृहस्पतिः ।
 शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः ॥
 ताम्रकात्स्फटिकाद्रक्तचन्दनात्स्वर्णकादुभौ ।
 रजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्थ्या ग्रहाः क्रमात् ॥
 स्ववर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ।
 यथावर्णं प्रदेयानि न्वासांसि कुसुमानि च ॥

स्वर्णकादुभाविति द्वयोः स्वर्णमयत्वम् ।

गन्धाश्च बलयश्चैव धूपो देयश्च गुग्गुलः ।
 कर्त्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदैवतम् ॥
 आकृष्णोऽङ्गुलं देवान् अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्ः ।
 उद्बुध्यस्वेतिऽ च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः ॥

* आकृष्णेन रजसा वर्णमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च ।

द्विरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

(१म. ३५म. २ऋक् ।)

+ इमं देवा असपत्नं सुवर्णं महते अथाय महते ज्येष्ठाय महते जानराज्यायेन्द्रस्वे-
 गाय । इममसुष्य पुत्रमसुष्ये पुत्रमसुष्ये पुत्रमसुष्ये विश एष वोऽमी राजा
 प्राप्तिः प्राकं ब्राह्मणानां राजा ।

(८म. ४०म. यजुः ।)

‡ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपां देतांसि जिह्वति ॥

(८म. ४४म. १६ऋक् ।)

§ उद्बुध्यस्वाप्ते प्रतिजगृह्वि त्वमिटापूर्णे संसृजथा मयश्च ।

अजित्कथस्ये अजितरथिन् विन्ने देवा यजमानश्च सीदत ॥

(१५म. ५४म. यजुः ।)

बृहस्पते अतियदर्थः*स्तथैवान्नात्परिस्रुतः† ।
 शमी देवीः‡स्तथा काण्डात्§ केतुं कृत्वा मिमास्तथा ॥
 अर्कः पलाशः खदिरस्वपामार्गोऽथ पिप्पलः ।
 उदुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥
 एकैकस्य त्वष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
 होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना क्षीरेण वा युताः ॥
 गुडोदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीरघाष्टिकम् ।
 दध्नीदनं हविषूणं मांसं चित्रान्नमेव च ॥
 दद्याद्ब्रह्मक्रमादेतद्विजेभ्यो भोजनं बुधः ।
 शक्तितो वा यथालाभं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥
 धेनुः शङ्खस्तथानडून् हेम वासो हयः क्रमात् ।
 कृष्णा गौरायसञ्छाग एता वै दक्षिणाः क्रमात् ॥
 यस्य यस्य यदा दुस्यः तदा यत्नेन पूजयेत् ॥ ।
 ब्रह्मणैषां वरो दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ ॥

* बृहस्पते अतियदर्थो अर्कान्युमदिभाति क्रतुमञ्जनेषु ।

यद्दीदयश्च वसकृतप्रजात तदन्नासु द्रविष्यं धेहि चित्रम् ॥ (२म. २३. ११)

† अत्रात् परिस्रुतो रस ब्रह्मणा व्यपिबत् चतं पयः सोमं प्रजापतिः ॥ २३. ११. ११ ॥
 मिन्द्रियम् । विपानत् शुक्रमन्त्रस इन्द्रस्येन्द्रियमिदम्यथोऽसुतन्मधुः (१२. ७१. म. यजुः ।)

‡ शमी देवीरिति मन्त्रः २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ काण्डात्काण्डात्प्रोहन्ति परुषः परुषस्परि ।

एवा नी दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च ॥ (१२. २. म. यजुः ।)

¶ केतुं कृत्वा न केतवे पेत्रो मर्या अपेयसे । समुषद्विरजायताः ॥ (१म. ६५. १३. ११)

॥ स तं यत्नेन पूजयेदिति य-पुस्तके पाठः ।

ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छायाः पतनानि च ।
 भावाभावौ च जगतस्तस्मात्पूज्यतमा ग्रहाः ॥
 अन्यत्सर्वमङ्गजातं द्वितीयस्तं वके वक्ष्यते ।
 इति याज्ञवल्क्योक्तग्रहशान्तिविधानम् ।

अथ सर्वकर्म्मोपयोगि सर्वतोभद्रमण्डलादिकमुच्यते ।

तदुक्तं शारदातिलके ।

चतुरस्रे चतुष्कोणे* कर्णसूत्रसमन्विते ।
 चतुर्थेष्वपि† कोष्ठेषु कोणे सूत्रचतुष्टयम् ॥
 मध्ये मध्ये यथा मत्स्या भवेयुः पातयेत्तथा ।
 पूर्वापरायते द्वे द्वे मन्त्री याम्योत्तरायते ॥
 पातयेत्तेषु मत्स्येषु समं सूत्रचतुष्टयम् ।
 पूर्ववत्कोणकोष्ठेषु कर्णसूत्राणि पातयेत् ॥
 तदुद्गृतेषु मत्स्येषु दद्यात्सूत्रचतुष्टयम् ।
 ततः कोष्ठेषु मत्स्याः स्युस्तेषु सूत्राणि पातयेत् ॥
 प्राग्गङ्गीचोर्गता रेखाः कुश्यात्सप्तदशैव तु ।
 एवमिदं हयं‡ मन्त्री षट्पञ्चाशद्वयान्यपि§ ॥

* चतुःर्षां षे इति शारदातिलके पाठः ।

† चतुर्वपि चिति शारदातिलके पाठः ।

‡ यावच्छतत्रयमिति क-पुस्तके पाठः ।

§ पान्यपीति क-पुस्तके पाठः ।

तावत्तेनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत् ।
 षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत्पद्मं सलक्षणम् ॥
 वह्निःपंक्त्यां भवेत्पीठं पंक्तियुग्मेन वीथिका ।
 द्वारशीभोपशीभाद्यान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत् ॥
 शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत् ।
 पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं वह्निः सुधीः ॥
 तन्मध्ये विभजेद्दृष्टैस्त्रिभिः समविभागतः ।
 प्रायं स्यात्कर्णिकास्थानं केशराणां द्वितीयकम् ॥
 तृतीयं पद्मपत्राणां मुक्तांशेन दलाग्रकम् ।
 बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानं यद्विधिना सुधीः ॥
 निधाय केशराग्रेषु परितोऽर्धनिशाकरान् ।
 लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत् ॥
 दलाग्राणाञ्च यन्मानं तन्मानाद्दृत्तमालिखेत् ।
 तदन्तराले तन्मध्येसूत्रस्योभयतः सुधीः ॥
 मालिखेद्बाह्यहस्तेन दलाग्राणि समं ततः ।
 दलमूलेषु युगशः केशराणि प्रकल्पयेत् ॥
 एतन्साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः ।
 पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्ज्जयेत् ॥
 अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् गात्राणि परिकल्पयेत् ।
 पदानि वीथिसंस्थानि मार्ज्जयेत् पंक्तिभेदतः* ॥

दिशु द्वाराणि रचयेद्विचतुःकोष्ठकैस्ततः ।
 पदैस्त्रिभिरथै केन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः ॥
 उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम् ।
 अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम् ॥
 रञ्जयेत्पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम् ।
 पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात्क्षितं तण्डुलसम्भवम् ॥
 कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम् ।
 विष्वादिपत्रकं श्याममित्युक्तं पञ्चवर्णकम् ॥
 अङ्गुलीक्षेधविस्ताराः समा रेखाः सिताः शुभाः ।
 कर्णिकां पीतवर्णेन केसरपुष्परुणेन च ॥
 शुभ्रवर्णेन पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च ।
 रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका ॥
 केशराः पीतवर्णाः स्युररुणानि दलानि च ।
 सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः पीतेनाप्यसितेन च ॥
 रञ्जयेत्पीठगर्भाणि षादाः स्युररुणप्रभाः ।
 गात्राणि तस्य शुक्लानि चतसृष्वपि वीथिषु ॥
 आलिखेत्कल्पलतिकां दलपुष्पफलान्विताम् ।
 वर्णैर्धेनाविधैस्त्रिभिः सर्व्वदृष्टिमनोहराम् ॥
 द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः ।
 उपशोभाः पीतवर्णाः कोणान्यसितभांसि च ॥
 तिस्रो रेखा वह्निः कुर्यात्क्षितरक्तासिताः क्रमात् ।
 मण्डलं सर्व्वतोभद्रमेतत्साधारणं स्मृतम् ॥

चतुरस्रां भुवं भित्त्वा दिग्भ्यो द्वादशधा सुधीः ।
 पातयेत्तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दृश्यते शतम् ॥
 चतुश्चत्वारिंशदाद्यं पश्चात् षट्त्रिंशताम्बुजम् ।
 कोष्ठैः प्रकल्पयेत्पीठं पञ्चया नैवात्र वीथिकाः ॥
 द्वारशोभे यथापूर्वमुपशोभा न दृश्यते ।
 अवशिष्टैः पदैः कुर्यात् षड्भिः कोणानि तन्त्रवित् ॥
 विदध्यात्पूर्ववच्छेषमेवं वा मण्डलं शुभम् ।
 चतुरस्रे चतुःषष्टिपदान्यारचयेत्सुधीः ॥
 पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यान्मध्ये तत्परितः पुनः ।
 वीथीश्चतस्रः कुर्वीत मण्डलान्तावसानिकाः ॥
 दिग्गतेषु चतुष्केषु पङ्कजानि समालिखेत् ।
 विदिग्गतचतुष्काणि भित्त्वा षोडशधा सुधीः ॥
 मार्जयेत् स्वस्तिकाकारान्* श्वेतपीतारुणासितैः ।
 रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवादितः ॥
 प्राक्प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत्समापयेत् ।
 नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम् ॥
 पञ्चाब्जं मण्डलं प्रोक्तमेतत्स्वस्तिकवर्जितम् ।
 दीक्षायां देवयज्ञे च मण्डलानां चतुष्टयम् ॥
 सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम् ॥
 इति शारदातिलके सर्वतोभद्रादिमण्डलप्रकारः ।

* स्वस्तिकाकार इति ग-पुस्तके पाठः ।

अथ स्कन्दपुराणीकं सर्वतोभद्रम् ।

प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्थादेकोनविंशतिम् ।
खण्डेन्दुस्त्रिपदा कोणे पञ्चपादा तु शृङ्खला ॥
एकादशपदा वल्लो नवभिः पार्श्वभद्रकम् ।
चतुर्विंशत्यदा वापी परिधिर्विंशता पदैः ॥
मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्ममष्टदलं स्मृतम् ।
शितेन्दुः शृङ्खला कृष्णा वल्ली नीलेन पूरयेत् ॥
भद्राऽरुणासिता वापी कर्णिका पीतवर्णिका ।
गौरा कृष्णा तथा नीला रक्ता पीता तथैव च ॥
इमानि पञ्चवर्णानि चन्द्रादिक्रमतो न्यसेत् ।
परिधित्रयसंयुक्तं वाह्ये सत्त्वरजोऽसितैः ॥

अथ मण्डलदेवताः कथ्यन्ते । सङ्ग्रहे ।

ब्रह्मस्थानं श्रुतं मध्ये सोमस्तस्योत्तरे भवेत् ।
ईशान्यामीश्वरः प्राक्त इन्द्रं पूर्वं प्रपूजयेत् ॥
आग्नेय्यामग्निमावाह्य दक्षिणस्यां यमं यजेत् ।
नैर्ऋत्यां निऋतिः प्राक्तः प्रतीच्यां वरुणं यजेत् ॥
वायव्यां चैव वायुञ्च सोमं चैवोत्तरे यजेत्* ।
ईशो धाता भगः पूषा मित्रोऽथ वरुणो यमः ॥
अंशुर्विवस्वांस्त्वष्टा च विष्णुर्वसव एव च ।
इन्द्रादित्यौ च सोमश्च कुजज्ञगुरुभार्गवाः ॥

* यजादित्यत्र न्यसेदिति ग-पुस्तके पाठः ।

शनी राहुः केतुरग्निः पर्वेः* परिधिदेवताः ।
 ऋतुः सत्यो वसुर्दक्षः कालः कामोऽनिलोऽनलः ॥
 अङ्गिराः पुलहश्चैव ऋतुः प्राचेतसस्तथा ।
 वशिष्ठश्च भृगुश्चैव तथा नारद एव च ॥
 एताश्च देवताश्चैव दक्षिणे पंक्तिदेवताः ।
 ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ॥
 माहेन्द्री चैव चामुण्डा वरुणः सरितां पतिः ।
 इक्ष्वाकुरश्च सुरोदश्च दध्योदो गुडसागरः ॥
 घृतोदः क्षीरसिन्धुश्च पश्चिमे पंक्तिदेवताः ।
 आपो ध्रुवश्च सोमश्च ध्रुवश्चैवानिलोऽनलः ॥
 अजैकपादहिर्ब्रह्मो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ।
 प्रत्यूषश्च प्रभासश्च कुवेरश्चैव देवताः ॥
 एता उत्तरतः पूज्याः सर्वतोभद्रदेवताः ।
 इन्द्राग्निमध्ये स्थाने च अश्विनौ परिपूजयेत् ॥
 आग्नेययमयोर्मध्ये विश्वेदेवाः सपैतृकाः ।
 यमनैर्ऋतयोर्मध्ये सप्त यक्षांश्च पूजयेत् ॥
 नैर्ऋतवरुणयोर्मध्ये भूतनागांश्च† पूजयेत् ।
 वरुणवायव्ययोर्मध्ये गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 वायव्यसोमयोर्मध्ये वसवांश्चैव तु कारयेत् ॥

* पूर्व इत्यपि ख-१, लके पाठः ।

† भूतनागांश्च इत्यपि क-पुस्तके पाठः ।

सोमस्येशानमध्ये च रुद्रानेकादशान् यजेत् ।
 ईशानस्येन्द्रमध्ये तु आदित्यान्हादशैव तु ॥
 स्वयम्भूसोमयोर्मध्ये महादेवं प्रपूजयेत् ।
 स्कन्दं नन्दीश्वरञ्चैव तत्रैव च प्रपूजयेत् ॥
 द्रुहणेशानयोर्मध्ये दक्षादीन् सप्त पूजयेत् ।
 परमेष्ठीन्द्रयोर्मध्ये दुर्गां विष्णुञ्च पूजयेत् ॥
 द्रुहिणाग्नेययोर्मध्ये स्वधां वै तत्र संयजेत् ।
 ब्रह्मणः पादमूले तु पृथिवीं तत्र पूजयेत् ॥
 विरिञ्चियमयोर्मध्ये मृत्युं रोगांश्च पूजयेत् ।
 ब्रह्मनैर्ऋतयोर्मध्ये पूजयेत्स गणाधिपम् ॥
 ब्रह्मवायव्ययोर्मध्ये मरुतस्तत्र पूजयेत् ।
 विरिञ्चिपाणिनोर्मध्ये अपां स्थानं विदुर्बुधाः ॥
 गङ्गा गोदावरी कृष्णा यमुना च सरस्वती ।
 तापी च नर्मदा चैव यजेत्तत्रैव सप्तकम् ॥
 लवणक्ष्वादिकान् सप्त सागरांस्तत्र वै यजेत् ।
 कर्णिकोपरि मेरुः स्यात्सत्ये परिधिकं ततः* ॥
 सोमादिसन्निधौ चैव आयुधानि क्रमेण तु ।
 गदां त्रिशूलं वज्रञ्च शक्तिदण्डासिपाशकम् ॥
 अद्भुशञ्चैव तद्वाह्ये उत्तरादिक्रमेण तु ।
 गोतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कश्यपः ॥
 जमदग्निर्वशिष्ठश्च अत्रिस्यैवाथ सप्तमः ।

* सत्ये परिधिकं तत इति ख-पुस्तके पाठः ।

अरुन्धत्यष्टमी चैव प्रयष्टव्या अथान्तिमे* ॥
 परिधौ प्राक्क्रमेणैव ऐन्द्राद्याश्चैव मातरः ।
 मण्डलस्य वह्निर्देशे पूर्वादिक्रमयोगतः ॥
 मध्ये सूर्यं प्रतिष्ठाप्य सोमादिग्रहकान् यजेत् ।
 स्थाप्यैवं दैवताः सर्वाः सम्पूज्य च यथाविधि ॥
 कुण्डे वा स्थण्डिले वाग्निं प्रतिष्ठाप्याथ होमयेत् ।
 तिलाज्यैर्दशसंख्याका आहुतीः प्रतिदैवतम् ॥
 क्षीरोदनं ब्रह्मणे तु इन्द्रादीनां यथाविधि ।
 बलिं दद्यात्प्रयत्नेन यथालाभं विचक्षणः ॥
 एवं मण्डलदेवांश्च पूजयेन्मण्डले शुभे ।
 तस्य देवाः प्रसीदन्ति कृतं कर्म शुभावहम् ॥
 अनिष्टा मण्डले देवान् कर्म शान्तिकपौष्टिकम् ।
 यः कराति स दुर्मधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ॥
 इति सर्वतोभद्रादिमण्डलविधानम् ।

अथ स्त्रीसम्बन्धीनि विधानानि उच्यन्ते ।

तत्रादावपुष्पवतीत्वहरं विधानम् ।

मदनमहार्णवे पितामहः ।

क्षुत्पिपासातुरं नारी भर्तारमवमत्य या ।

मिष्टान्नं स्वयमश्नाति तेनापुष्पवती भवेत् ॥

* अथान्तरे इति ग-पुस्तके पाठः ।

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि सविधानं द्विजोत्तम ।

पायसं जुहुयात्तत्र मधुसर्पिःसमन्वितम्* ।

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥

दुर्गा सम्पूजनीयात्र नवग्रहपुरःसरम् ।

मिथुनानि च पञ्चाशद्भोजयेन्निष्टमन्नकम् ।

दद्यात्सौभाग्यवस्तूनि तेभ्यः शक्त्यनुसारतः ॥

इक्षवस्तवराजञ्च हरिद्राञ्चैव धान्यकम् ।

विकारवञ्च गोक्षीरं कुसुभं कुसुमं तथा ।

लवणञ्चाष्टमं ह्येतत्सौभाग्याष्टकमुच्यते ॥

तवराजं सौभाग्यकरं सुवर्णद्रावकं द्रव्यं, कर्पूरं शर्करा वा ।

विकारवद्गोक्षीरमामिक्षा दधि वा । एवं कृते विधाने तु चेद्रजो-

दर्शनाभावस्तदा शक्त्यनुसारेण कर्मणामावृत्तिः कार्य्या ।

इति अपुष्पवतीत्वहरविधानम् ।

प्राग्रजोदर्शनात्पृथ्वीं नैयाहत्वा पतत्यधः ।

व्यर्थीकारेण शुक्रस्य ब्रह्महयामवाप्नुयात् ॥

इति प्रयोगपारिजातेऽभिहितत्वादवश्यं रजोदर्शनार्थं कर्म

कर्त्तव्यमिति भावः ।

अथ प्रथमरजोदर्शनविधानम् ।

तत्रादौ शुभाशुभनिरीक्षणम् । वराहसंहितायाम् ।

प्रथमर्तौ द्वितीये वा शुभाशुभनिरीक्षणम् ।

कर्त्तव्यं ज्ञातिभिः सम्यग्धर्मशास्त्रविधानतः ॥

अथ वस्त्रफलम् ।

शुभाय श्वेतवस्त्राक्या रोगिणी रक्तवाससा ।

नीलाम्बरधरा नारी विधवा जायते ध्रुवम् ॥

भोगिनी पीतवस्त्रा च दृढवस्त्रा पतिव्रता ।

दुर्भगा शीर्णवस्त्रा च सुभगा क्षौमवस्त्रिणी ॥

आलोहिते भवेद्देश्या श्वेतवर्णे च पुत्रिणी ।

कृष्णे च विधवा नारी रजस्येतत्तु लक्षणम् ॥

जडा संवत्सराद्धेन मासे पक्षे तथा खलु ।

रजस्तु दृश्यते स्त्रीणां सर्वदैधाशुभावहम् ॥

अथ तिथिफलम् ।

वैधव्यदं प्रतिपदि द्वितीया पुत्रवर्धिनी ।

सौभाग्यदा तृतीया च चतुर्थी सुखनाशिनी ॥

पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी सम्पत्तिनाशिनी ।

सप्तमी धननाशाय पुत्रदा सौख्यदाऽष्टमी ॥

नवमी क्रोधदा स्त्रीणां दशमी च सुग्नप्रदा ।

एकादश्यार्धनाशाय द्वादशी रतिवर्धिनी ॥

त्रयोदशी शुभा ज्ञेया दुर्भगा च चतुर्दशी ।
पौर्णमासी त्वमावास्या दुःखरोगविवर्धिनी ॥

अथ मासफलम् । तत्रैव ।

चैत्रे मासि विशेषेण वैधव्यं लभते ध्रुवम् ।
वैशाखे बहुपुत्राख्या ज्यैष्ठे रोगाहता भवेत् ॥
आषाढे ह्यप्रजा प्रोक्ता आवणे धनिनी भवेत् ।
भाद्रे तु दुर्भगा क्लीवा ह्याश्विने च यशस्विनीः ॥
कार्तिके निर्धना बाला मार्गशीर्षे बहुप्रजा ।
पौषे स्यात्पुंसली नारी माघे पुत्रसुखान्विता ।
फाल्गुने सर्वसम्पन्ना प्रथमर्तौ फलं स्मृतम् ॥

अथ वारफलम् ।

आदित्ये विधवा नारी सोमे दैन्यमवाप्नुयात् ।
मङ्गले चात्मघाताय बुधे च धनिनी भवेत् ॥
गुरौ च भर्तृसुखदा कन्यापुत्रप्रसूर्भृगौ ।
पौषत्यकारणं मन्दे म्रियते भर्तुरग्रतः ॥

अन्यत्र अन्यथापि ।

रोगी पतिव्रता दुःखी पुच्छिणी भोगभागिनी ।
पतिव्रता क्लेशभागी सूर्यवारादिषु क्रमात् ॥

अथ वेलाफलम् ।

प्रातःकाले रजः स्त्रीणां प्रथमं शोकवर्धनम् ।
सङ्गवे सुखसम्पत्तिर्मध्याह्ने धनसन्ततिः ॥

तपस्विनीत्यपि ख पुस्तके पाठः ।

अपराह्णे धनावाप्तिः सायाह्णे मध्यमं फलम् ।

पूर्वरात्रे सुखायालं मध्यरात्रे धनक्षयः ।

अपररात्रेऽर्थनाशाय प्रथमर्तुफलं स्मृतम् ॥

अथ स्थानफलम् ।

गृहमध्ये सुखावाप्तिर्गृहद्वारे वियोगिनी ।

शय्यायां सुखदा भूमावनेकापत्यसन्ततिः ॥

अथ द्रष्टृफलम् ।

पुरन्धरा दृश्यते यत्तु रजः स्त्रीणां सुखाय तत् ।

विश्वस्तया तु यद्दृष्टं रजो वैधव्यदं स्मृतम् ॥

रजः पश्यति चेत्कन्या पुमान् वा तत्सुखं भवेत् ।

स्वयं दृष्टं तथा स्त्रीणामात्मघाताय कल्पते ॥

पितुर्गेहे रजो दैन्यं विदधाति पितुः कुले ।

देवस्थाने पितृस्थाने धनस्थानेऽन्यवेश्मनि ।

मार्गे भर्तृवियोगे च चण्डालाद्ये मृतप्रजा ॥

विश्वस्तया विधवया ।

अथ नक्षत्रफलम् ।

अश्विनी सुखदा स्त्रीणां भरणी कामवर्द्धिनी ।

कृत्तिका दैन्यदा ज्ञेया रोहिणी सुखदा भवेत् ॥

मृगस्तु कामभोगाय सुखदं रुद्रदैवतम् ।

आदित्यर्क्षं सुखं दद्याद्गुरुभं सुखवर्द्धनम् ॥

अश्लेषा सुखनाशाय हस्तः पुत्रविवर्द्धनः ।

चित्रा चित्रतनुं नारीं कुरुते नात्र संशयः ॥

स्वाती शुभाय नारीणां विशाखा सुखनाशिनी ।
 अनुराधार्यभीगाय ज्येष्ठा भर्तृवियोगदा ॥
 शुभदा चाशुभं मूलं पूर्वाषाढार्थनाशिनी ।
 सुखदा चोत्तराषाढा श्रवणः सुखवर्द्धनः ॥
 धनिष्ठापञ्चकं स्त्रीणां प्रथमर्तौ सुखप्रदम् ।
 तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् ॥
 वारः षष्ठगुणो ज्ञेयो मासश्चाष्टगुणः स्मृतः ।
 वस्त्रं दशगुणं विद्याद्दर्शनञ्च ततोऽधिकम् ॥
 अशुभञ्चेद्रजः स्त्रीणां प्रथमर्तौ हि दृश्यते ।
 विधानं तत्र कर्त्तव्यमरिष्टघ्नं विशेषतः ॥ इति ।

अथ ऋतुस्वरूपम् ।

नाभीमूले स्थितं पुष्पं चतुर्हलसमन्वितम् ।
 तस्मिन् सर्वाश्च दधते गर्भसम्भवकारणम् ॥
 अधोमुखं स्थितं स्त्रीणां तद्वात्ये मुकुलीकृतम् ।
 बाल्यात्परवयःप्राप्तौ मुकुलं विकसद्भवेत् ॥
 उत्फुल्लं कुसुमं स्त्रीणां स्वभावेन स्रवेद्रजः ।
 तदाप्रभृति सर्वासां मासि मासि ऋतुर्भवेत् ॥
 अथ योगादिफलम् ।

परिघस्य तु पूर्वार्द्धे व्यतीपाते च वैधृती ।
 सन्ध्यासूपप्लवेः विद्यामशुभं प्रथमार्त्तवम् ॥

विष्टिर्भद्रेत्यर्थः ।

अन्यत्रापि ।

अमासंक्रान्तिविध्यादौ व्यतीपाते च वैधृती ।
परिघस्य तु पूर्वार्धे षट् च* गण्डातिगण्डयोः ॥
व्याघाते नव शूले तु नाशः पञ्च चतुर्दश† ।
वैधव्यमर्थहानिञ्च सुतनाशं महद्भयम् ॥
वैधव्यं शत्रुवृद्धिञ्च दारिद्र्यं क्षीणजीवनम् ।
तेजोहानिं समायाति एषु पुष्पवती क्रमात् ॥

अथ राशिफलम् ।

मेषे सव्यभिचारा स्याद्दृषभे परभोगिनी ।
मिथुने धनभोगाख्या कर्कटे व्यभिचारिणी ॥
पुष्पाख्या सिंहराशौ तु कन्यायां श्रीमती तथा ।
विलक्षणा तुलायान्तु वृश्चिके तु पतिव्रता ॥
दुष्चारिणी च धनुषि तथा चाप्रियवादिनी ।
मकरे मानहीना च कुम्भे निर्धनबन्धिता ।
मीने विलक्षणे लग्ने ग्रहसंस्था विवाहवत् ॥

अथ लग्नफलम् । नारसिंहीये ।

लग्नस्य सप्तमे स्थाने सूर्यो वैधव्यकारणम् ।
पुत्रहानिकरस्वारो बुधः सत्पुत्रदो भवेत् ॥

आरो मङ्गल इत्यर्थः ।

* षट् षडिति क-पुस्तके पाठः ।

† पञ्चचतुर्दशने इति ख-पुस्तके पाठः ।

वृहस्पतिर्धनायुषं शुक्रः सापत्यकारकः ।

शनैश्चरे च बन्ध्या स्याद्राही तु मरणं ध्रुवम् ॥

अथ गुरुशुक्रोदयफलम् ।

आयुः श्रीः प्रीतिरारोग्यमुदिते गुरुभार्गवे ।

मन्दोदये विरोधः स्यात्क्लेशः स्यात्तामसोदये ॥

तामसो राहुरित्यर्थः ।

अन्यच्च ।

सम्भार्जनीकाष्ठटणाग्निशूर्पान्

हस्ते दधाना कुलटा तदा स्यात् ।

तल्पोपभोगे तपसि स्थिता चेद्-

दृष्टं रजो भाग्यवती तदा स्यात् ॥

इत्यादि सर्व्वं ज्योतिःशास्त्रतोऽवगन्तव्यम् ।

अथ प्रथमर्त्तौ मङ्गलाचारः ।

प्रयोगपारिजाते स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

प्रथमर्त्तौ तु पुष्पिण्याः पतिपुत्रवतीस्त्रियाः ।

अक्षतैरासनं कुर्यात्तस्मिंस्तामुपवेशयेत् ॥

हरिद्रागन्धपुष्पादीन्दद्यात्ताम्बूलकं स्रजम् ।

आशिषो वाचयेयुस्ताः पतिपुत्रवती भव ॥

दीपैर्नीराजनं कुर्यात्सदीपे वासयेद्गृहे ।

ताः सर्वाः पूजयेत्पद्याङ्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

लवणापूपमुद्गादि दद्यात्ताभ्यः स्वशक्तितः ॥

अन्यच्च क्रतौ दक्षः ।

आर्त्तवाभिप्लुता नारी नैका वैश्वमनि संविशेत् ।

न संसर्गं व्रजेत्सङ्गिः स्नात्वा पापात्प्रमुच्यते ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने स्नानं प्रवासं दन्तधावनम् ।

न कुर्यात्सार्त्तवा नारी ग्रहाणामीक्षणं तथा ।

नखानां क्लृप्तनं रज्जुतालपत्रादिबन्धनम् ॥

नेति सर्वत्र अनुषज्यते ।

दग्धे शरावे भुञ्जीत पेयञ्चाञ्जलिना पिबेत् ।

अथ प्रसङ्गाद्रजस्वलास्पर्शशुद्धिविधानम् ।

स्मृतिरत्नावल्यां दक्षः ।

उदक्ये वा सगोत्रे वा सवर्णे वाथवा पुनः ।

तयोः स्नानं मिथः स्पर्शं पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ॥

सवर्णे योनिसम्बन्धे सगोत्रे वा रजस्वले ।

मिथः स्पृशेदमत्या तु स्नानमात्रेण शुध्यति ॥

मत्येकरात्रं नाश्रीयात्पञ्चगव्यं पिबेत्ततः ।

उदक्योर्यदान्योऽन्यमसम्बन्धः सवर्णयोः ॥

स्पृशेदमत्या स्नात्वा च तस्मिन्नाद्याशुचिर्भवेत् ।

मत्या तु नाद्यादाशुचेर्भुञ्जा चेत्यतिवासरम् ॥

तस्मिन् स्पर्शदिने ।

उपोषणं तदा केचिदाहुस्तद्दिनसंख्यया ।
 उपवासे त्वशक्ता चेत्तत्समं दानमाचरेत् ॥
 सन्नाषितां स्पृशेतां वां ब्राह्मण्यौ च रजस्वले ।
 आस्नानकालान्नाश्रीतो ह्युभे मत्या मिथः क्वचित् ॥
 स्नात्वोपवासं कुर्यातां पञ्चगव्येन शुध्यतः ।
 एवमभ्यासतश्चाव्दप्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 मत्या रजस्वलान्योऽन्यं ब्राह्मणी वृषलीं स्पृशेत् ।
 ब्राह्मण्याः कृच्छ्रमेकन्तु शूद्रा पादेन शुध्यति ॥

कश्यपः ।

रजस्वला सूतिका वा चाण्डालं यदि संस्पृशेत् ।
 आस्नानकालान्नाश्रीयादतिकृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 चाण्डालं सार्त्तवा नारी संस्पृशेद्भोजनान्तरे ।
 वाग्यता वहिरासीना स्नानकालादुपोषणम् ॥
 प्राजापत्यं चरेत्पश्चात्पञ्चगव्यं ततः पिबेत् ।
 विप्रान्द्वादशसंख्याकान् भोजयित्वा विशुध्यति ॥
 पुष्पिणी संस्पृशेन्मोहादशुद्धं वा नरं स्त्रियम् ।
 स्नानादर्वाङ्गु भुञ्जीत भुक्त्वा कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
 स्पृष्टोदक्या पञ्चनखान्दिशंफैकशफाग्नशून् ।
 अण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादास्नानवासरात् ॥

पराशरः ।

रजस्वला यदा स्पृष्टा* शुना जम्बूकरासभैः ।

पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 ऊर्ध्वन्तु द्विगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा ।
 चतुर्गुणं स्मृतं मूर्द्ध्नि देशेऽन्यत्राव्रती भवेत् ॥ इति ॥

कच्छप्रकारस्तु मिताक्षरायां यथा ।

एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकच्छः प्रकीर्तितः ।

यथाकथञ्चिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥

इत्याद्युक्तस्तत्प्रकारभेदस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः ग्रन्थबाहुल्यभिया नात्र
 लिख्यते । कच्छादिव्रतन्तु स्नानोत्तरकाले कार्यम् ।

नैमित्तिकस्नानप्रकारस्तु स्मृत्यर्थसारे ।

स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्शने पात्रान्तरिततोयेन
 स्नात्वाऽग्निः सित्तगात्रा साङ्गोपाङ्गा वस्त्रमनिष्पीड्य अन्य-
 वस्त्रधारणं कृत्वा व्रतं चरेदिति ।

अथ शुद्धस्नानं स्मृत्यर्थसार एव यथा ।

रजस्वला षष्टिमृत्तिकाभिः शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य
 दन्तधावनपूर्वकं सङ्गवे स्नायादिति ।

स्नानानन्तरमपि रजःस्त्रावे विशेषोऽभिधीयते ।

कात्यायनः ।

रजस्वला यदा नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ।

प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ॥

तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ।

भर्तुः शुद्धा चतुर्थेऽहनि स्नाता नारी रजस्वला ।

दैवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥

इत्युक्त्वाऽभिहितम् ।

रागजं रोगजञ्चैव द्रव्यजं कालजं तथा ।

यद्वागरोगद्रव्योर्था तद्रजः* प्राह भार्गवः ।

कालजन्तु रजःसंज्ञं तस्मात्तत्रैव साऽशुचिः ॥

एषां लक्षणानि यथा ।

अर्ध्वाक् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदो बन्ध्याङ्गनासु यत् ।

तद्वागजमिति प्रोक्तं प्रजोद्भेदसमुद्भवम् ॥

पित्रादिदोषवैषम्यादसकृत्सम्प्रवर्तते ।

रोगजं तत्समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते ॥

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहं सम्प्रवर्तते ।

नाऽशुचिः स्त्री ततस्त्रेण यतो वैकारिकं मलम्† ।

द्रव्यजं धातुवैषम्यहेतुद्रव्योपभोगजम् ॥ इति ।

आरभ्य चार्त्तवदिनादेकविंशतिवासरे ।

मासादूर्ध्वं रजो यत्स्यान्तकालजमुदाहृतम् ॥

रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला ।

सा विंशतिदिनादूर्ध्वं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

ततः पूर्वन्तु ।

रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला ।

अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं न विद्यते ॥

* तद्रज इत्यत्र तद्रजमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† मलमिष्यत्र हि तदिति ख-पुस्तके पाठः ।

एकोनविंशतरवर्षागिकाहं स्यात्ततो इग्रहम् ।
विंशत्यभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ इति ।

कश्यपस्तु ।

रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला ।
अष्टादशाहात्प्राग्वापि अशुचिः स्यात्त्रिरात्रकम् ॥
त्रयोदशदिनादूर्ध्वं रजसा युज्यते यदा ।
अष्टादशाहात्प्राग्वापि त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥
एकादशे त्वहोरात्रं द्विरात्रं द्वादशेऽहनि ।
ऊर्ध्वं त्रिरात्रं विज्ञेयमिति कुण्डलिनीचोदितम् ॥

इत्यादिपरस्परविरुद्धवचनं जातिगुणवयोऽवस्थादेशभेदेन व्यव-
स्थापनीयम् ।

रजःकालाज्ञाने प्रजापतिराह ।

अविज्ञाते मले सा च मलवदसना यदि ।
कृतं गेहेषु दुष्टं स्याच्छुद्धिस्तस्यास्त्रिरात्रतः ॥

रजःप्राप्तकालसन्देहेऽपि स एवाह ।

निःसन्देहे परिज्ञाने आर्त्तवं शुद्धिकारणम् ।
सन्देहमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच बृहस्पतिः ॥ इति ।

अथ रात्रौ रजोदर्शने विशेषः ।

अर्धरात्रपर्यन्तं पूर्वदिनमित्यपरे परदिनगणना वा । त्रि-
भागाया रात्रेर्भागद्वयं पूर्वदिनान्तर्गतमित्यन्ये । सूर्यो-
दयावधि पूर्वदिनमित्यपरे ।

तदाह कश्यपः ।

उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रजः ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्व्वरी ॥
अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते ।
रात्रिं कुर्यात्त्रिभागान्तु द्वौ भागौ पूर्व्वगामिनौ ॥
उत्तरोऽंशः प्रभातेन युज्यते मृतसूतके ।
रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके ।
पूर्व्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविः ॥ इति ।

एतापि देशाचारादिना व्यवस्था द्रष्टव्या ।

अथ रजस्त्राया ज्वरादिरोगरुग्णेषु शुद्धिविधानम् ।

स्मृत्यर्थसारे ।

रजस्त्रां ज्वरितां चतुर्थेऽहनि सचेलमवगाह्य आचम्य
दशकृत्वो द्वादशकृत्वो वा अन्या तां सृष्ट्वा आचामेदिति ।

उशना अपि ।

ज्वराभिभूता या नादी रजसापि परिप्लुता ।
कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात्केन कर्मणा ॥
चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते सृष्टेदन्या तु तां स्त्रियम् ।
सा सचेलाऽवगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः सृष्टेत् ॥
दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः ।
अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्सु सा ॥
दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति ।
आतुराणान्तु सर्वांसामेवं शुद्धिर्विधीयते ॥ इति ।

अथोदक्यासृष्टानां चेतनानां सचेलं स्नानम्, अचेतनपीठादीनान्तु
प्रक्षालनम् । तत्र उदक्यादिसृष्टाचेतनस्पर्शं आचमनम् ।

उदक्यांऽशुचिभिः स्नायात्संसृष्टस्त्रैरुपसृशेत्
इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । उदक्यादिसृष्टचेतनस्पर्शं तु द्वितीय-
स्यापि स्नानमेव ।

यथाह मनुः ।

दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा ।

शवं तत्स्पर्शिनञ्चैव सृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति ॥

तृतीयस्य तु आचमनम् । यथाह संवर्त्तः ।

तत्स्पर्शिनं सृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते ।

जड्माचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति ।

एतदमतिविषयम् । बुद्धिपूर्वस्पर्शं तु तृतीयस्यापि स्नानमेव ।

पतितचाण्डालसूतिकोदक्याशवस्पर्शितत्स्पर्शुपस्पर्शं सचेल-
मुपस्पर्शनाच्छुद्ध्येदिति गौतमस्मरणात् ।

चतुर्थस्य त्वाचमनम् । यथाह देवलः ।

उपसृश्याशुचिसृष्टं तृतीयञ्चापि मानवः ।

हस्तौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

अशुद्धस्य उदक्यादिस्पर्शं तु देवलः ।

अशुद्धाङ्गस्त्रयमप्येतानशुद्धस्तु यदि सृशेत् ।

स शुध्यत्युपवासेन तथा कृच्छ्रेण वा पुनः ।

श्लादिस्पर्शं तूपवासः कृच्छ्रेण खपचादिके ॥

इति स्मरणात् ।

एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमुच्यते ।

विष्णुधर्मोत्तरे ।

पञ्चमे दिवसे स्नात्वा हाभ्यामप्यथ मङ्गलैः ।

हाभ्यां दम्पतिभ्यामित्यर्थः ।

उष्णैश्च वारिभिः श्रेष्ठैः पञ्चपल्लवसंयुतैः ।

तिलकल्केन शुद्धेन शुभकल्केन वै पुनः ॥

आङ्गिकञ्च विधिङ्गत्वा विधानं नूनमाचरेत् ।

शुभाचारसमायुक्तः अक्षया परया युतः ॥

स्थण्डिलन्तु ततः कृत्वा स्वस्ति वाच्यं द्विजोत्तमैः ।

अग्निप्रतिष्ठापूर्वन्तु हवनं तत्र कारयेत् ॥

अष्टोत्तरसहस्रञ्च जुहुयात्तिलसर्पिषा ।

प्रधानं पायसं प्रोक्तं सष्टतञ्च सशर्करम् ॥

आकृष्णेनेति* मन्त्रेण मूर्धान†मिति वा पुनः ।

सूर्यसूक्तं‡ जपेद्विद्वान्विष्णुसूक्तं§ तथैव च ॥

● मन्त्रोऽयं ११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातमग्निम् ।

कविं सस्वाजमतिथिं जनानामासन्ना पाचन्नयन्त देवाः ॥

(११ अ. ८ म. यजुः ।)

‡ उदु त्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । हृशे विश्वाय मय्यम् ॥

अपत्ये तामवो यथा नक्षत्रायं त्यक्तुभिः । मूराय विश्वचक्षसे ॥

इत्यादिकमृग्वेदीयब्रह्मकर्मणि ११ पत्रस्य पूर्वपृष्ठे मृग्यम् ।

§ विश्वोक्तं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विरुमे रजांसि ।

यो अस्तभायदुत्तरं सधस्यं विचक्रमावस्त्रेधीरगायः ॥

इत्यादिकमृग्वेदीयब्रह्मकर्मणि १५ पत्रस्य परपृष्ठे मृग्यम् ।

सूर्यपूजापूर्वकञ्च कुसुमैः करवीरकैः ।
 सुरत्तैर्गुग्गुलुर्देयो धूपार्थं दीप एव च ॥
 वङ्गेरुत्तरतो विद्वान् स्थापयेत्कदलीं शुभाम् ।
 हेम्नः पञ्चपलाकाञ्च पलस्यापि सुलक्षणाम् ॥
 पलाईन तदर्द्धेन तदर्द्धाईनं वा पुनः ।
 सुप्तान्नां पञ्चपत्राकां कदलैश्च विराजिताम् ॥
 राशौ कृतप्रतिष्ठान्तु तण्डुलानां नृपोत्तम ।
 तण्डुलानां परोमाणमाढकानां चतुष्टयम् ॥
 दद्यात्तां विप्रवर्याय सवस्त्राञ्च सदक्षिणाम् ।
 अलङ्कृताय विदुषे श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ॥

दानमन्त्रो यथा ।

सुपत्रे सुभगे देवि रम्भे भास्करवक्त्रभे ।
 रक्ष मां रजसो दोषाद्दृष्ट्यास्य विगर्हितात् ॥
 दानेन तव देवेशः सविता सप्तवाहनः ।
 प्रीतो भवतु मे सद्यो दोषं हरतु दुष्टजम् ॥

अथ आचार्यप्रार्थनामन्त्रः ।

आचार्ये त्वं महाभाग रजोदोषं विनाशय ।
 दानस्यास्य प्रभावेण रजोदोषाच्च पाहि माम् ।
 आचार्यं पूजयेद्भक्त्या वस्त्रैर्गन्धैश्च तोषणैः* ॥

ततो वंशपात्रदानम् ।

* तोषणैरित्यत्र तोषणैदिति ग-पुस्तके पाठः ।

गोधूमैः पूरयेद्दंशपात्रं पुष्पफलान्वितम् ।
ताम्बूलैस्ताडपत्रैश्च सौभाग्यद्रव्यसंयुतम् ॥
तद्दानमन्त्रो यथा ।

अरिष्टविनिवृत्त्यर्थमात्मवंशाभिवृद्धये ।
रजोदोषापनुत्थयं सौभाग्यं देहि मे सदा ॥ इति ।
ततोऽभिषेचनं कार्यं दम्पत्योश्च विशेषतः ।
वेदविद्भ्यो धनं देयं यथाशक्त्या च तर्पणम् ॥
यस्मिन्वाससि तद्दष्टं रजो दुष्टं भयावहम् ।
तदासौ यत्नतस्त्याज्यं ततः शान्तिकरं भवेत् ॥
पुत्रपौत्रादिसंयुक्तो धनधान्यसुतान्वितः ।
पत्न्या सह चिरं जीवेज्जीववत्सा च* मीदते ॥
इति विष्णुधर्मोत्तरे रजोदर्शनशान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ शौनकोक्तम् ।

आर्त्तवानान्तु नारीणां शान्तिं वक्ष्यामि शौनकः ।
तिशिवारक्षयोगेभ्यो लग्नसङ्ग्रहसप्तमात् ॥
ग्रहेभ्यो दुःस्थितेभ्यश्च तत्तद्दोषक्षयाय च ।
अन्नपुत्रादिलाभाय दम्पत्योरभिवृद्धये ॥
पञ्चमेऽङ्गि चतुर्थे वा ग्रहातिथ्यपुरस्सरम् ।
तस्मिन्नहनि कर्त्तव्यमृतुहोमं विधानतः ॥
आचार्यं वरयेत्प्राज्ञं भुवनेश्वर्यनुष्ठितम् ।
होमार्थञ्च जपार्थञ्च वरयेदृत्विजो बहून् ॥

* जीववत्सवेति पाठी युक्तः । वत्सवेति पाठे सेत्यध्याहार्यम् ।

यजमानो द्विजैः सार्धं शान्तिहीमं समाचरेत् ।
 गृहादीशानदिग्भागे देवतापूजनाय च ॥
 द्रोणप्रमाणधान्येन व्रीहिराशित्रयं भवेत् ।
 कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्तुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥
 पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथक् पृथक् ।
 सूक्तेनाथ नवर्चेन* प्रसुव चाप† इत्यथ ॥
 ऋचापः‡ प्रयतस्तद्द्वयायुष्या च ततः पुनः ।
 मध्येकुम्भं क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेम च ॥
 ततश्च पञ्चरत्नानि गन्धपुष्पाक्षतादिकान् ।
 औषधानि च वक्षन्ते मुनिभिः शान्तिकारणात् ॥
 औडुम्बरं कुशा दूर्वा राजीववकविल्वकाः ।
 विष्णुक्लान्ताथ तुलसी वर्हिषं शङ्खपुष्पिका ॥

* नवर्चेन* वधा—चापो हि षा मयी भुवः । ता न ऊर्जे इधात नः । महे
 रणाय चक्षते । ओं यो वः शिवतमो रसः । तस्य भाजयते इ नः । ऊषतीरिक्
 मातरः । तस्मा अरं गमाम वः । यस्य जयाय जित्व च । ओं चापो जनयथा च नः ।

(११ अ. ५० म. ऋगुः ।)

† प्रसुव चापो मङ्गिमानसुतमं कारुर्धो चाति सदने विवस्वतः ।

न. ५. ५१ वेधा हि चक्रतुः प्रसुवरीचामतिसिन्धुरीजसा ॥

(१० म. ७२ सू. ऋगुः)

‡ चापः पुनन्तु पृथिवीं पृथी पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मवस्यतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम् ॥

बहुष्णितमभोव्यस्य वधा दुश्चितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापो वसताश्च प्रतिवर्धं ज्ञाहा ॥

शतावर्यस्य गन्धा च निगुण्डी सर्षपद्वयम् ।
 अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा ॥
 प्रियङ्गुश्च गोधूमा व्रीहयोऽस्त्य एव च ।
 क्षीरस्य दधिसम्भिन्नं पद्मपत्रं तथोत्तमम् ॥
 कुरण्टकत्रयं गुच्छा वचाभद्रकमुस्तकाः ।
 द्वात्रिंशदौषधानीह यथासम्भवमाहरेत् ॥
 गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमाद्गोकुलात् ।
 राजद्वारप्रवेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्थापनमित्याद्यास्तत्तन्मन्त्रेण कारयेत् ।
 मृत्तिकाश्चौषधादीनि मन्त्रेण प्रक्षिपेत्क्रमात् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यं वा ताम्रमेव वा ।
 मृन्मयं वेणुपात्रं वा स्वस्त्रवित्तानुसारतः ॥
 पात्रोपरि न्यसेद्वस्त्रं प्रतिमां भुवनेश्वरीम् ।
 तन्मूर्त्यं वा न्यसेत्तत्र इन्द्राणीञ्च पुरन्दरम् ॥
 आचार्यः पूजयेद्देवीमङ्गाद्यावरणानि च ।
 अन्यो वा पूजनं कुर्याद्वायव्या मन्त्रसारया ॥
 इन्द्राणीं पूजयेद्देवीमिन्द्राणीमासु नारिषु ।
 क्रमेण पूजयेदिन्द्रमिन्द्र त्वा वृषभं वयम् ॥

• स्वस्त्र इत्यत्र स्वस्यति ख-पुस्तके पाठः ।

† इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगानहमन्त्रम् । न स्त्रिया अपरस्य न करसा मरते
तेविंशत्यादिन्द्र उतरः । ऋग्वेदिन्द्राण्ये ।

‡ सनिवसुनरश्च दर्शयिष्यते । ६४ पृष्ठे द्रष्टव्या ।

यजमानो द्विजैः सार्धं शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 गृहादीशानदिग्भागे देवतापूजनाय च ॥
 द्रोणप्रमाणधान्येन व्रीहिराशित्रयं भवेत् ।
 कुम्भत्रयं न्यसेद्राशौ तन्तुवस्त्रादिवेष्टितम् ॥
 पूरयेत्तीर्थसलिलैः प्रतिकुम्भं पृथक् पृथक् ।
 सूक्तेनाथ नवर्चनं* प्रसुव आपो इत्यथ ॥
 ऋचापः‡ प्रयतस्तद्द्वयायतया च ततः पुनः ।
 मध्येकुम्भं क्षिपेद्धान्यमौषधानि च हेम च ॥
 ततश्च पञ्चरत्नानि गन्धपुष्पाक्षतादिकान् ।
 औषधानि च वक्ष्यन्ते मुनिभिः शान्तिकारणात् ॥
 औडुम्बरं कुशा दूर्वा राजीववकविल्वकाः ।
 विष्णुक्लान्ताय तुलसी वर्द्धिषं शङ्खपुष्पिका ॥

* नवर्चनं यथा—आपो हि षा मयो भुवः । ता न ऊर्ध्वे दधात नः । महे
 रथाय चक्षसे । ओं यो वः शिवतमी रसः । तस्य भाग्यतेह नः । ऊषतीरिव
 मातरः । तस्मा अरं गमाम वः । यस्य जघाय जिव्यथ । ओं आपो जनयथा च नः ।

(११ अ. ५० म. कशुः ।)

† प्रसुव आपो महिमानसुतमं कारुर्धो चाति सद्ने विवस्वतः ।

न. ७. ७१ चेधा हि चक्रसुः प्रसुवरीचामतिसिन्धुरीजसा ॥

(१० म. ७१ सू. षट्)

‡ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथ्वीं पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मव्यतिर्ब्रह्म पूता पुनातु माम् ॥

यदुच्छिष्टमभोज्यस्य यथा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापो असताश्च प्रतियच्छं साहा ॥

शतावर्यश्च गन्धा च निर्गुण्ठी सर्षपद्वयम् ।
 अपामार्गः पलाशश्च पनसो जीवकस्तथा ॥
 प्रियङ्गवश्च गोधूमा ब्रीहयोऽश्वात्थ एव च ।
 क्षीरक्ष दधिसन्धिशं पद्मपत्रं तथोत्पलम् ॥
 कुरण्टकत्रयं गुञ्जा वचाभद्रकमुस्तकाः ।
 द्वात्रिंशदौषधानीह ग्रथासम्भवमाहरेत् ॥
 गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमाद्भृदगोकुलात् ।
 राजहारप्रवेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्थापनमित्याद्यास्तत्तन्मन्त्रेण कारयेत् ।
 मृत्तिकाशौषधादीनि मन्त्रेण प्रक्षिपेत्क्रमात् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेत्पात्रं कांस्यं वा ताम्रमेव वा ।
 मृन्मयं वेणुपात्रं वा स्वस्त्र*वित्तानुसारतः ॥
 पात्रोपरि न्यसेद्वस्त्रं प्रतिमां भुवनेश्वरीम् ।
 तन्मूर्त्यं वा न्यसेत्तत्र इन्द्राणीञ्च पुरन्दरम् ॥
 आचार्यः पूजयेद्देवीमङ्गाद्यावरणानि च ।
 अन्यो वा पूजनं कुर्याद्नायक्या मन्त्रसारया ॥
 इन्द्राणीं पूजयेद्देवीमिन्द्राणीमासु नारिषु† ।
 क्रमेण पूजयेदिन्द्रमिन्द्र त्वा वृषभं वयम्‡ ॥

* स्वस्त्र इत्यत्र स्वस्यति ख पुस्तके पाठः ।

† इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमन्त्रम् । न चक्ष्णा अपरश्च न करसा मर...
 पतिर्विश्वादिन्द्र उत्तरः । ऋग्वेदिन्द्रमन्त्रम् ।

‡ सनिषसुतरश्च दर्शयिष्यते । ६४ पृष्ठे द्रष्टव्या ।

अनेन विधिनाचार्यः पूजयेद्देवतात्रयम् ।
 आवाहनादिसकलैरुपचारैः पृथक् पृथक् ॥
 तन्मध्ये संस्पृशन् कुम्भं मन्त्रेण भुवनेश्वरीम् ।
 जपेदाचार्य आहोमाच्छीसूक्तञ्च* जपेत्ततः ॥
 स्पृशन्वै दक्षिणं कुम्भमृत्विगीको जपेत्तथा ।
 चत्वारि रुद्रसूक्तानि† चतुर्मन्त्रान्तराणि च‡ ॥
 संस्पृशन्नुत्तरं कुम्भं भद्रश्रीरुद्रसंख्यया ।
 शन्न§ इन्द्राग्निसूक्तञ्च तत्रैव च स्पृशन्जपेत् ॥
 कुम्भस्य पश्चिमे देशे शान्तिहोमं समाचरेत् ।
 अन्वाधानं ततः कुर्याद्दोमं तत्र समाचरेत् ॥
 पूर्णप्रात्रनिधानान्तं कृत्वाचार्यो द्विजैः सह ।
 दूर्वाभिस्तिलगोधूमैः पायसेन घृतेन च ॥

हरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतप्रभाम् ।

इन्द्रां हरिण्यथीं लक्ष्मीं जातवेदीं न चावह ॥

इत्यादिकं श्रीसूक्तम् ऋग्वेदपरिशिष्टे मृग्यम् ।

इमा रुद्राय तपसे कपर्दिने अयदीराय प्रभरामहे मतोः ।

या अमसिद्धिपदे चतुर्भुवे विश्वं पुष्टं यामे अस्मिन्नानुरम् ॥

(१६ अ. ४८ म. यजुः ।)

†तुर्मन्त्रान्तराणि च इति ग-पुस्तके पाठः ।

‡अत्र इन्द्रापी भवता मनीभिः अत्र इन्द्रापूषणा रातड्व्या ।

§अमन्द्रासो मासु विताय ग्रंथोः अत्र इन्द्रापूषणा वाजसातो ।

ऋग्वेदित्रयकार्ये ।

पायसं अपयेत्तत्र सावित्रं हि हविष तत् ।
 कृत्वाज्यभागपर्यन्तं हविरुद्वासनादिकम्* ॥
 तिसृभिश्चैव दूर्वाभिरेकैका चाहुतिर्भवेत् ।
 अाभिर्मन्त्रप्रयुक्ताभिर्गायत्र्या जुहुयात्क्रमात् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रन्तु शतमष्टोत्तरन्तु वा ।
 तिलमिश्रैश्च गोधूमैर्द्रव्येणाग्याहुतीर्हुनेत् ॥
 जुहुयात्पायसेनैव आज्येनैव हुनेत्क्रमात् ।
 हविषस्तुष्टयेनैव प्रत्येकं समसंख्यया ॥
 गायत्र्यैव तु होतव्यं हविरत्र चतुष्टयम् ।
 ततः खिष्टिकृतं हुत्वा रज्जुप्रहरणं तथा ॥
 अयाश्चेत्यादिभिर्† हुत्वा समुद्राद्दूर्गिसूक्ततः‡ ।
 सन्ततामाज्यधारान्तां पूर्णाहुतिमथाचरेत् ॥
 परिषेचनपर्यन्तं होमशेषं समापयेत् ।
 सहीषधिस्थितैस्तत्र प्रतिकुम्भस्थितोदकैः ॥
 ऋतुमत्याः स्त्रियाः भ्रान्त्यै दम्पतिभ्यां सुखाय च ।
 अथाभिषेकमन्त्राद्य प्रोच्यन्ते शौनकादिभिः ॥

* हविरुद्वासनादिकमिति ख-पुनके पाठः ।

† अयाश्चापि स्यन्भिः शीघ्रं सत्यमित्वा मया अस्मि । अयासा वयसा कृती यासन्
 इत्यमूर्द्धिषे या नी धेहि भेषजं स्वाहा । इत्यादयो मन्त्रा ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि मृग्याः ।

‡ समुद्राद्दूर्गिसूक्ततः । उदारदुपांशु नासमस्तत्वमानट् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति
 । इति देवानामस्तस्य नामिः । (१७ अ. ८६ म. यजुः ।)

आपो हि छेतिः नवभिः सूक्तेन च ततः परम् ।
 इन्द्र आसां† त्वेनैव पावमान्यैः‡ क्रमेण तु ॥
 उभयं शृणवश्च नः§ स्वस्तिदां विश्वा एकया ।
 चाम्बकेन॥ च मन्त्रेण जातवेदसः** एकया ॥
 समुद्रज्येष्ठा†† इत्यादि-चतुर्भिश्च प्रसिद्धकैः ।

* आपो हि छे मयो भुव इत्यादिभिः ५८ पृष्ठे उक्ताभिः ।

† इन्द्र आसां नेता इन्द्रस्यतिदेविषा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभजन्तीनां जयन्तीनां मरुतो यन्त्वयम् ॥

इत्यादिकास्त्रिषः (१० म. १०१ सू. १ षट्क्) ।

‡ ३७-२८ पृष्ठयोरुक्तैः ।

§ उभयं शृणवश्च न इन्द्रो चम्बांगिर्द वचः ।

सत्राच्या मघना सोमपीतये धिया श्विष्ठ आगमत् ॥

(८ म. ६१ सू. १ षट्क्) ।

¶ स्वस्तिदा विश्वस्यतिर्ब्रह्मा विमृधो वची ।

इन्द्रोः पुर एतु नः सोमपा अभयङ्करः ॥

(१० म. १५२ सू. १ षट्क्) ।

॥ चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्ध्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुञ्चोय मामृतात् ॥

(१ ष. ६० म. यजुः ।)

** जातवेदसे सुनवाम सोममराती यतो निदहति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्प्रिः ॥

(१ म. ८८ सू. १ षट्क्) ।

†† समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात् पुनाना यं त्वनिविशमानाः ।

इन्द्रो धा वची इषभो रराद् ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

इत्यादिकाश्चतस्र षट्पः (७ म. ४८ सू. १ षट्क्) ।

• चायन्तामिति* मन्त्रैश्च त्रिभिश्चैव यथाक्रमम् ॥
 इदमापस्तृचेनैव† देवस्य त्वेति‡ मन्त्रतः ।
 मन्त्रेणाथ तमोशानं‡ त्वमग्ने रुद्रा इत्यथ ॥
 तमुष्टुहीति॥ मन्त्रेण पितरं भुवनस्य च ।
 या ते रुद्रेति** मन्त्रेण शिवसङ्कल्पमन्त्रतः ॥

* चायन्तामिह श्री देवास्त्रायन्तां मरुतां गणाः ।

चायन्तां विश्वा भूतानि यथायमरपा असन् ॥

इत्यादिमन्त्रत्रयम् ऋग्वेदीयब्रह्मकर्षाणि मृग्यम् ।

† इदमापः प्रवृत्त यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यदाहमभिदुद्रोह यदा शेष उतावृतम् ॥

इत्यादिकास्त्रिंशत् ऋचः (१ म. २१ सू. २२ ऋक्) ।

‡ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निनीवांशुभ्यां पूषो हस्ताभ्याम् ।

अप्रये जुष्टं गृह्णास्यग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि ॥ (१ अ. १० म. यजुः ।)

§ तमोशानं जगतस्तस्युषस्यतिं धियं जित्वमवसे इमहे वयम् ।

पूषा नो यथा वेदसामसहधे रक्षिता पायुरदन्वःस्वक्षये ॥

(२५ अ. १८ म. यजुः ।)

¶ त्वमग्ने रुद्रो असुरी महीदिवस्त्वं शर्ही मारुतं पृथ ईशिवे ।

त्वं वातैरुष्येयांसि शंगयस्त्वं पूषा विधतः पांसि नुत्सना ॥

(१ म. १ सू. ६ ऋक् ।)

॥ तमुष्टुहि यः स्त्रिषुः सुधन्वा यो विश्वस्य अयति भेषजस्य ।

यस्तामहे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥

(५ म. ४२ सू. ११ ऋक् ।)

•• या ते रुद्र शिवा तनूः शिवा विश्वाहा भेषजी ।

शिवावतस्य भेषजी तथा नो ऋद्ध जीवसे ॥ (१६ अ. ४६ म. यजुः ।)

इन्द्र त्वा वृषभं* पञ्चमन्त्रैश्चैवाभिषेचयेत् ।
सा च वस्त्रान्तरं धृत्वा पुनश्चोपवसेत्सती ॥
उपवासोऽत्र समीपावस्थानम् ।

ततश्च ।

विप्रानभ्यर्च्य विधिवद्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्येभ्यश्च भूषणैः ॥
दक्षिणामप्यनङ्गुलं प्रदद्याद्द्रुजापिने ।
ऋत्विग्भ्यश्चापि सर्वेभ्यो दद्याद्दक्षिणां ततः ॥
महाशान्तिं प्रजप्याथ विप्राशीर्षचनं ततः ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्भुञ्जीत स्वजनैः सह ।
तदनिष्टन्तु सकलं मद्य एव विनश्यति ॥

प्रयोगपारिजाते अत्र विशेष उक्तः ।

एवं प्रभूतदोषहरां शान्तिं कृत्वा प्रशस्ततिथ्यादिषु पुन-
र्ऋतुदर्शनपर्यन्तं गमनं वर्जयेदित्युक्तं ज्योतिर्वशिष्ठेन ।

प्रभूतदोषं यदि दृश्यते तत्
पुष्पं ततः शान्तिककर्म कार्यम् ।
विसर्जयेद्देव तथैकशय्यां
यावद्द्रुजोदर्शनमिष्टकाले ॥

इति शौनकीये रजस्वलाशान्तिविधानम् ।

* इन्द्र त्वा वृषभं वयं सुते सीमे इवामहे ।

स पाहि मधो अश्वसः ॥

इत्यादिकाः पञ्च मन्त्रः (३ म. ४. सू. १ ऋक्) ।

अथ जीवत्पुत्रोत्पादनम् ।

यथा शौनकीये ।

यस्या जाताः प्रमीयेरन् पुत्रा नैव भवन्ति वा ।
ऋतुकाले दिनेष्वेव दम्पती समलङ्घ्यती ॥
कृत्वाभ्युदयिकश्राद्धं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
पूर्णपात्रनिधानान्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥
श्वेतायाः श्वेतवत्साया गोः क्षीरेण चरुं पचेत् ।
कृत्वाज्यभागपर्यन्तमाज्यस्योत्पवनादिकम् ॥
शुभ्रयात्पायसं तत्र ऋग्भिः पञ्चदशाहुतीः ।
प्रजीवेत्सूक्तपञ्चभिर्जीवपुत्रस्य पञ्चभिः ॥
नेजमेपेति* तिसृभिः सोमो धेनुमृचैकया† ।

* ओं नेजमेष परापत सुपुत्रः पुनरापत ।

अस्ये मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि०यः पुमान् स्वाहा ॥ विष्णव इदम् ।

ओं यद्ययं पृथिवी मनुजाना गर्भमादधे ।

एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि मृतवे स्वाहा ॥ विष्णव इदम् ।

ओं विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्थ्यां गवीन्याम् ।

पुमांस पुत्रावाधेहि दशमे मासि मृतवे स्वाहा ॥ विष्णव इदम् ।

ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि २०० पत्रस्य पूर्वपृष्ठे ।

† सोमो धेनुं सोमो अर्बन्तमात्रं सोमो वीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदथ्यं सभियं पितृश्रवणं यो ददाश्रदधे ॥

(१ म. ८१ म. १० ऋक् ।)

इहैवस्तः*मृचा चैवा ततः खिष्टकदादिकम् ॥
 अपश्यन्वेति† मन्त्राभ्यां होमशेषञ्च दम्पती ।
 प्राशयेत्तत आचम्य दम्पत्योर्नाभिमालभेत् ॥
 पिशङ्गभृष्टि‡मित्यूचा तावुभावभिमन्त्र च ।
 प्रायश्चित्तादिसकलहोमशेषं समापयेत् ॥
 सवत्सां दक्षिणार्थञ्च गां दद्याच्च पयस्विनीम् ।
 पुनार्थमाचरेद्दानं विप्रेभ्यो होमवत्स्वयम् ॥
 रात्र्यास्तु प्रथमे यामे शयीतां दभंसंस्तरे ।
 मनसा चतुर्हीतारमनुद्गत्योमिति ब्रुवन् ॥

चतुर्हीटमन्त्रस्तु यथा ।

पृथिवी होता द्यौरध्वर्यूरुद्रोऽग्नीदित्यादिर्वाचस्पतय इत्य-
 न्तस्तैत्तिरीये प्रसिद्धः§ ।

* इहैव सां मावियौष्ठं विन्ममायुष्यंश्रुतम् ।

क्रीडन्ती पुत्तेनमृभिर्मोदमानो खे गृहे ॥ (१० म. ८५ सू. ४२ ऋक्)

† अपश्यं त्वा मनसा चैकितानं तपसो जातं तपसो विभूतम् ।

इह प्रजामिह रयिं रराणः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकाम ॥

अपश्यं त्वा मनसा दीध्यानां स्वायां तनू चत्वेर नाधमानाम् ।

उप मासुशा युवतिर्बभूयाः प्रजायस्व प्रजया पुत्रकामि ॥

(१० म. १८२ सू. १।२ ऋषी ।)

‡ पिशङ्गभृष्टिमभृषं पित्राचिमिन्द्र संमृष । सर्व्वं रची निवर्हय ॥

(१ म. १२२ सू. ५ ऋक् ।)

§ पृथिवी होता द्यौरध्वर्युः रुद्रोऽग्नीत् । उहस्पतिरुपवत्ता वाचस्पते वाचो-
 मोर्ध्वेच । इत्यादिसैत्तिरीयारस्वके द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयानुवाके उच्यते ।

उपगम्य ततः पत्नीं व्यवेयाच्च यथाविधि ।
 एवमुत्पादिताः पुत्रा न तुल्यन्ते कदाचन ॥
 इति शौनकीये ऋतप्रजाहरजीवत्पुत्रोत्पादनविधानम् । प्रसङ्गा-
 दिदमुक्तम् ।

अथ चन्द्रसूर्यग्रहणे रजोदर्शने विधानम् ।

था शौनकीये ।

ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।
 व्याधिः पीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥
 इत्थं सञ्जायते यस्तु तस्य मृत्युर्न संशयः ।
 व्याधिः पीडा च दारिद्र्यं शोकश्च कलहो भवेत् ॥
 शान्तिं तेषां प्रवक्ष्यामि नराणां हितकाम्यया ।
 यस्मिन्मृत्ने विशेषेण ग्रहणं यदि जायते ॥
 एतदृक्षाभिधं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत् ।
 यथाशक्त्यनुसारेण विस्तृताच्छायां न कारयेत् ॥
 सूर्यग्रहे सूर्यरूपं सुवर्णेन स्वशक्तितः ।
 चन्द्रग्रहे चन्द्ररूपं रजतेन विशेषतः ।
 राशुरूपं प्रकुर्वीत नागेनैव विचक्षणः ॥

गेन सीसेनेत्यर्थः ।

शुचौ देशे प्रयत्नेन गोमयेन प्रलेपयेत्* ।
 तस्योपरि न्यसेद्दीमान्नवं वस्त्रं सुशोभनम् ॥

* गोमयेनोपलेपयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

त्रयाणाञ्चैव रूपाणां स्थापनं तत्र कारयेत् ।
 रक्ताक्षतं रक्तगन्धं रक्तपुष्पाम्बराणि च ॥
 सूर्यग्रहे प्रदातव्यं सूर्यप्रतीकराय च ।
 श्वेतवस्त्रं श्वेतमाल्यं श्वेतगन्धाक्षतादिकम् ॥
 चन्द्रग्रहे प्रदातव्यं चन्द्रप्रतीकराय च ।
 राहवे चैव दातव्यं कृष्णपुष्पाङ्गरादिकम् ॥
 दद्यान्नक्षत्रनाथाय श्वेतगन्धानुलेपनम् ।
 सूर्यं सम्पूजयेद्दीमानाकृष्णेनेति* मन्त्रतः ॥
 चन्द्रग्रहे तथा सम्यगाप्यायस्वेति† मन्त्रतः ।
 स्वर्भानोरिति‡ मन्त्रेण राहुं यत्नेन पूजयेत् ॥
 एवं सम्पूजयेद्दीमान् समिद्धिद्यार्कसम्भवैः ।
 चन्द्रग्रहे च पालाशसमिद्धिर्जुहुयाद्बुधः ॥
 दूर्वाभिर्जुहुयाद्दीमान् राहोः सम्प्रीणनाय च ।
 समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षीत्यैर्भेशाय जुहुयाद्बुधः ॥
 आय्येन चरुणा चैव तिलैश्च जुहुयात्ततः ।
 पञ्चगव्यैः पञ्चरत्नैः पञ्चत्वक्पञ्चपल्लवैः ॥
 जलैरौषधकल्कैश्च सहितैः कलसोदकैः ।
 अभिषेकं प्रकुर्वीत यजमाने प्रयत्नतः ॥

* मन्वीऽयं ११ पत्रे प्रदर्शितः ।

† आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सीमवृणाम् । मवा वाजस्य सङ्घे । (१२ब. ११२म. यजुः।)

‡ स्वर्भानोरधर्षादन्द्रमाया अवीदिवी वर्णमाना अवाहन् ।

गूड्डं मूथं तमसापत्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणा विन्ददधिः ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्षणि ।

मन्त्रैर्वारुणसम्भूतैरापोहिष्ठादिभिस्त्रिभिः* ।

इमं मे गङ्गेति† परैस्तत्त्वायामीति‡ मन्त्रकैः ॥

अभिषेके निवृत्ते तु यजमानः समाहितः ।

आचार्यं पूजयेत्पथात् सुशान्तो विजितेन्द्रियः ॥

तस्मै दद्यात्प्रयत्नेन भक्त्या प्रतिकृतित्रयम् ।

दक्षिणाभिश्च संयुक्तं यथाशक्त्यनुसारतः ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।

तेभ्योऽपि दक्षिणां दद्याद्यजमानः समाहितः ॥

अनेन विधिना शान्तिं कृत्वा सम्यग्विधानतः ।

अकालमृत्युं शोकञ्च व्याधिं पीडां न चाप्नुयात् ॥

सौख्यञ्च सौमनस्यञ्च सौभाग्यं लभते नरः ।

इत्थं ग्रहणजातानां सर्वारिष्टविनाशनम् ।

कथितं भार्गवेणैदं शौनकाय महात्मने ॥

इति शौनकीये ग्रहणे प्रथमरजोदर्शने जनने च शान्तिविधानम् ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । • इत्थं शान्तिः पौर्णमास्यमावास्या-
भ्यामविनाभूतत्वात्‡ तदतिरिक्तदुष्टवारादौ प्रागुक्तशान्त्या समु-

* २० पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतद्रु क्षीमे स च तापवप्या ।

‡ असिक्यामरुद्धे वितस्तायाजौकीये यणुश्या सुषोमया ॥ ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि ।

‡ तत्त्वाशानि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशान्ते यजमानो हविर्भिः ।

अङ्गैः इमानो वरुषे इवीध्युर् अंसमान आयुः प्रमोषीः ॥ ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि ।

‡ इत्थं शान्तिरुपरागस्य पौर्णमास्यमावास्याभ्यामविनाभूतत्वादिति ऋग्वेदीयब्रह्म-
कर्मणि पाठः ।

ञ्चीयते निमित्तभेदाददृष्टार्थत्वाच्च । एवमग्रेऽपि नानानिमित्त-
 भेदे सति तत्तन्मैमित्तिकविधानं क्रमेण कार्यमित्यवगन्तव्यम् ।
 वारादिदोषे सति तां शान्तिमनुष्ठायं दिनान्तरे इयं शान्तिरनु-
 ष्ठेया । यद्वा तन्त्रेणैवानुष्ठेया । तत्र चाचार्य उपलिप्ते देशे
 अष्टदलपद्मं लिखित्वा तत्र कलशं प्रतिष्ठाप्य तदुपरि वस्त्रं
 संस्थाप्य सूर्यग्रहणे आकृष्टेनेति* मन्त्रेण सूर्यप्रतिमां सुवर्ण-
 निर्मितां संस्थाप्य चन्द्रग्रहणे च रजतनिर्मितां चन्द्रप्रतिमामा-
 प्यायस्वेति† मन्त्रेण स्थापयित्वा उभयत्र समां सीसनिर्मितां
 राहुप्रतिमां स्वर्भानोरिति‡ मन्त्रेण संस्थाप्य अथ यस्मिन्नक्षत्रे
 ग्रहणं जातं तत्रक्षत्रदेवतां सुवर्णनिर्मितां तस्मिन्मन्त्रेण प्रति-
 ष्ठाप्य रक्तवस्त्रादीनि सूर्याय श्वेतवस्त्रादीनि चन्द्राय कृष्णवस्त्रा-
 दीनि राहवे श्वेतवस्त्रादीनि नक्षत्रदेवतायै समर्प्य उपचारैः
 पूजयित्वा अथ अग्निं प्रतिष्ठाप्य ग्रहपूजां कृत्वा अर्कादिसमि-
 दाज्यचरुतिलानष्टोत्तरशतसंख्यया प्रतिदैवतं हुत्वा कलशोदकेन
 आचार्यो यजमानमापोहिष्ठे§त्यादि मन्त्रैरभिषिच्य दानादिकं
 कारयेत् ।

इति ग्रहणे प्रथमरजोदर्शनदोषशान्तिविधानं समाप्तम् ।

* अयं मन्त्रः ११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† अयं मन्त्रः ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ अयं मन्त्रः ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ अयं मन्त्रः १० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ बौधायनोक्तदुष्टरजोदर्शनादिशान्तिविधानम् ।

तथाच तत्खण्डः । अथातः प्रसूतिप्रथमरजस्वलाशान्ति-
कल्पं व्याख्यास्यामः । पुण्याहं दम्पत्योश्चन्द्रताराबलान्विते पूर्वार्द्धे
दम्पती मङ्गलस्नानं कृत्वा ब्राह्मणानाह्वय पुण्याहं वाचयित्वा*
यजमानः पीठोपविष्टः प्राणानायम्य मम पत्न्या दुष्टे नक्षत्रे
करणे वारे योगे तिथौ प्रसूत्यां प्रथमरजोदर्शने वा यो दोषः
मजनि तद्दोषपरिहारद्वारा तन्नक्षत्रदेवताप्रीत्यर्थं शान्तिकर्म
परिधे इति सङ्कल्प्य वेदवन्तं कुटुम्बिनं वित्तहीनमाचारवन्तं
गणमाचार्यत्वे नियोज्य एवंलक्षणसम्पन्नं ब्रह्मत्वे नियोज्य
वंगुणविशिष्टान् सौरगाणपत्यमृत्युञ्जयजातवेदसनामत्रयाश्वत्य-
दक्षिणसूर्यनमस्कारान् भवन्तः कुर्वन्त्विति त्रिचतुरादीन्नियोज्य
एवंविशिष्टचतुरो ब्राह्मणान् भद्रा ते अग्नेः१ आनी भद्राः३
सहस्रशीर्षाः५ नमस्ते रुद्रमन्थवे॥ इत्याग्नेयनैर्ऋत्यवायव्येशान-

* ब्राह्मणाग्निषी गृह्णीयाताम् । अथ—इति ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि अधिकः पाठः ।

४ एत युक्तः दम्पती इत्यत्र प्रथमानुपपत्तेः ।

+ भद्रा ते अग्नेः स्त्रीक संदृग् घोरस्य सती विपुणस्य चातः ।

न यत्ते शीघ्रसमसा वरन्त न ध्वञ्जास्तन्वी रंप चाधुः ॥ (४ म. ६ सू. ६ ऋक् ।)

‡ आनी भद्राः कतवी यन्तु विचती दग्धासी अपरीता स उद्भिदः ।

देवा नी यथा सदमिहधे असन्नप्रायुवी रचितारी दिवे दिवे ॥

(१ म. ८८ सू. १ ऋक् ।)

§ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राचः सहस्रपात् ।

स भूमिं विचती उला अत्यतिष्ठद्वाहुषम् ॥ (१० म. ८० सू. १ ऋक् ।)

¶ नमस्ते रुद्रमन्थव सतीत इषवे नमः ।

वाहुष्वासुत ते नमः ॥ (१६ अ. १ म. यजुः ।)

कोणेषु द्वारजये* नियोज्य एवंविशिष्टांश्चतुरः पञ्च षड्देकादश वा रुद्राभिपेकं भवन्तः कुर्वन्त्विति नियोज्य आशिषो वाचयित्वा पूजास्थानं द्विहस्तमात्रं गोमयेनानुलिप्य स्वस्तिकशङ्खयमादि† रङ्गवल्लीभिः कृत्वा तत्पूर्वतो होमार्थं चतुरस्रं हस्तमात्रं कुण्डं समन्ततश्चतुस्त्रिद्वयङ्गुलविस्तारोत्सेधमेखलात्रयगुतं पश्चिमतो मध्ये अश्वत्थदलसङ्काशयोनिं सम्पाद्य मण्डपकल्पोक्तप्रकारेण अष्टभिः वाक्यैः स्थण्डिले नक्षत्रदेवतापूजां कुर्यात् । देवस्थानदेशे शत-च्छिद्रं शुक्लवस्त्रावृतं बृहत्कलशादान्नेयादिकोणेष्वोषधीषु चतुरारः कलशांश्च प्रतिष्ठाप्य प्रतिमाशुद्धार्थं पञ्चामृतैराप्यायस्वः‡ दधि-क्रावूः§ शुक्रमसिषा मधुवाताः॥ स्वादुः पवस्वेति** मन्त्रैः क्रमेण शीरदध्याज्यशर्कराभिः स्नापयित्वा तेषां मध्ये मध्य आपो हिं ह्येति वारुणस्नपनमन्त्रजपं कृत्वा आवाहनादि वस्त्रान्तं पूजयेत् ।

* द्वारजये इत्यत्र द्वारजये इति ख पुस्तके पाठः ।

† पत्रादि इति क-पुस्तके पत्रादि इति ख-पुस्तके पाठः । द्वावप्यसङ्गतौ ।

‡ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ दधिक्रावू अकारिषं जिशीरवस्य वाजिनः ।

सुरभिषो सुखाकरत् प्रण आयुषि तारिषत् स्वाहा ॥ (२३ अ. ३२ म. यजुः ।)

॥ शुक्रमसि ज्योतिरसि तेजोऽसि । (२३ अ. ३२ म. यजुः ।)

॥ मधु वाता ऋतायते मधु अरन्ति सिन्धवः । माध्वीर्नः सन्वीषधीर्मधु नक्तमुती-
षसो मधुमत्पारिष्वं रजः । मधु शीरन्तु नः पिता मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यो
माध्वीर्गावी भवन्तु नः । (२३ अ. १७ म. यजुः ।)

** स्वादुः पवस्व दिव्याय जन्मने स्वादुरिन्द्राय सुहवीतुनाम् ।

स्वादुर्मिषाय वरुषाय वायवे बृहस्पतये मधुमान् अदाभ्यः । (६म. ८५ गृ. ६ अक्ष् ।)

अथ कलशाराधनम् ।

आकलशेषु* सर्वे समुद्राः† स्योना पृथिवि‡ रुवति भीमः§
प्र वो यज्ञेषु¶ स हि रत्नानि॥ तत्सवितुः** गन्धद्वारा††माप्या-
यस्व‡‡ दधिक्रावुः§§ शुक्रमसिषा¶ मधु वाताः||| स्वादुः

- आकलशेषु धावति पवित्रे परिषिष्यते ।
उक्तैर्यज्ञेषु वर्तेते ॥ (६ म. १७ सू. ४ ऋक् ।)
- † सर्वे समुद्राः सरितस्तोर्धानि जलदा नदाः ।
आयान्तु मम शान्तर्यं दुरितक्षयकारकाः ॥ ऋग्वेदिन्द्रात्मकर्मणि ।
- ‡ स्योना पृथिवि नो भवादृशरा भित्तिशनी ।
यच्छानः शर्म मप्रथाः अप नः शोयवदघन् ॥ (३५ अ. २१ म. यजुः ।)
- § रुवति भीमी वृषभस्तविष्यया शङ्कं शिशानो हरिणी विचक्षणः ।
आ योनिं सोमः सुकृतं निषीदति गव्यथो लम्भवति निर्णिगव्यथो ॥
(६ म. ७० सू. ७ ऋक् ।)
- ¶ प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् यावा नभोभिः पृथिवी इषभ्यं ।
येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विष्वग्बिभ्रन्ति वनिनी न शाखाः ॥
(७ म. ४३ सू. १ ऋक् ।)
- ॥ स हि रत्नानि दागुधं सुवाति सविता भगः ।
तं भागं चित्रभीमहं ॥ (५ म. ८३ सू. ३ ऋक् ।)
- तत्सवितुर्वरेण्य भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (१ अ. ३५ म. यजुः ।)
- †† मन्त्रोऽयं २७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
- ‡‡ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
- §§ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
- ¶¶ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
- ||| मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

पवस्त्रः काण्डात्काण्डात् या ओषधीः रोषधयः संवदन्तः इति
 मन्त्रक्रमेण स्थापनजलासेक-सप्तमृत्तिका-पञ्चपल्लव-त्वग्रत्नगोमूत्र-
 गोमयक्षीरदध्याज्यमधुदूर्वाधान्यशर्तीषधि-फलपुष्प गन्धाक्षतानि
 दत्त्वा इमं मे वरुणा तत्त्वायामि ॥ त्वं नो अग्ने ॥ स त्वं नो
 अग्ने ॥ इति वरुणमावाह्य अर्चयित्वा पूर्वोक्तजपान् पुरुष-
 सूक्तं कद्रुद्रायेति च यथाक्रममनुजपांश्च कारयित्वा ततः

* मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† ऋग्यं ३२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡ या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।

मनेन वभूणामहं शतं धामानि सप्त च ॥ (१० म. ६८ सू. १ ऋक् ।)

§ ओषधयः संवदन्तः सोमेन सह राजा ।

यस्यो कृणोति ब्राह्मणन्तं राजन् पारथामसि ॥ (१० म. ६८ सू. २१ ऋक् ।)

¶ इमं मे वरुण शुधी इव मद्या च मृडय ।

त्वामवस्यराचके ॥ (२१ अ. १ म. यजुः ।)

॥ मन्त्रोऽयं ६६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

* * त्वन्नी अग्ने वरुणस्य विहान् देवस्य देवो अवयासिसीलाः ।

याजिष्ठो वाङ्मनः शंसिषानो विश्वा देवासि प्रमुमुग्ध्यस्तत् ॥ (२१ अ. ३ म. यजुः ।)

† स त्वन्नी अग्नेऽधर्मा भवन्तो नदिस्तं अस्या उपसो अष्टौ ।

अवयस्त नो वरुणं रराणो वीहि मृडोकां सुहवी न एधि ॥ (२१ अ. ४ म. यजुः ।)

‡ स इन्द्रभीषा इति सूक्तं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

पुरुष एवेदं सर्वं यज्जुतं यच्च यद्दयम् ।

उतामृतत्वस्येशानो यदग्ने नातिरोहति ॥ (१० म. ६० सू. २ ऋक् ।)

§ ओं कद्रुद्राय प्रचेतसे भीड्हुष्ठमाय तव्यसे ।

वीचिम शलमं छन्दं ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्म्मणि ।

कुण्डेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य चरुं अपयित्वा आज्यभागान्तेऽन्वारब्धाभ्यां
समिदाज्याभ्यामष्टाभिर्वाक्यैश्चरुव्रीहिभ्यां यजमानस्य मृत्युर्नश्यतु
आयुर्वर्द्धतामिति व्याहृतिभिर्होवयित्वा जपादिब्रह्मविसर्जनान्ते
ऋत्विग्भिः सहाचार्यैः स्वस्वकलशमादाय शुभप्रदेशे दम्पती उप-
वेश्य तयोः शिरःसमीपे बृहत्कलशमवगृह्य सुरास्वामितिः*

ओं सुरास्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवी जगन्नाथस्तथा सङ्घर्षणी विभुः ॥
प्रद्युम्नशानिरुद्रश्च भवन्तु विजयाय ते ।
आस्रग्ण्डलांसिर्भगवान् यमी वै निऋतिस्रथा ॥
वरुणः पत्रमश्वैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
ब्रह्मणा सृष्टिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा ॥
पुष्टिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा कीर्तिः यज्ञा क्रिया मतिः ।
बुद्धिर्ज्ञानं वपुः शान्तिस्तुष्टिः चान्तिश्च मातरः ॥
एतास्त्वामभिषिञ्चन्तु देवपरम्यः समागताः ।
आदित्यस्रुमा भीमा बुधो जीवसितार्कजाः ॥
यद्वास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।
देवदानवगन्धर्व्यक्षराक्षसपन्नगाः ॥
ऋषयो मुनयो गात्रो देवमातर एव च ।
देवपरम्यो द्रुमा नागा दैत्याशासुरसां गणाः ॥
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ।
ओषधानि च सर्वानि कालस्यातयवाय ये ॥
सर्वतः सागराः शैलाक्षीर्यानि जलदा नदाः ।
एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ॥

ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

समुद्रज्येष्ठाः* शन्नो वातः† पवमानः सुवर्जनः इत्येतैरनुवाकै-
रभिषिच्य दम्पती अहतवासांसि धारयित्वा आज्यावेक्षणपात्रं
सम्पाद्य रूपं रूप‡मित्याज्यं विलोक्य ब्राह्मणमभ्यर्च्य सदक्षिण-
माज्यपात्रं सन्त्यज्य अयःपिण्डकार्पासकं बलीयकमादाय बीज-
गर्भमन्त्रमुच्चार्य सृत्यस्वरूपं ब्राह्मणमभ्यर्च्य सदक्षिणाकं दत्त्वा
नीराजनमनुभूय गृहं प्रविश्य आचार्यब्रह्मऋत्विग्भ्यः फलं प्रति-
गृह्य तेषां दक्षिणां दत्त्वा आचार्याय प्रतिमादानं कृत्वा दश-
दामानि कृत्वा पङ्गुदीनान्धकपणजनान् सन्तर्प्य शतं पञ्चाशत्
पञ्चविंशतिं वा ब्राह्मणान् भोजयेदेवं सर्वारिष्टशान्तिर्भवती-
त्याह भगवान् बोधायनः ।

इति बोधायनीये शान्तिकाण्डे रजोदर्शनशान्तिखण्डः ।

* मन्त्रोऽयं ६२ पृष्ठं प्रदर्शितः ।

† शन्नो वातः पवतां शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नः कनिकदद्देवः पर्जन्या अभिवर्षतु ॥

(१६ अ. १० म. यजुः ।)

‡ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव

तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते

युक्ता सस्य हरयः शतादश ॥

(६ म. ४७ सू. १८ ऋक् ।)

अथ बौधायनीशान्त्युपयोगीनि तैत्तिरीयशाखोक्तानि

सर्व्वनक्षत्राणामष्टौ वाक्यान्मुच्यन्ते ।

ॐ अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः

नक्षत्रं देवमिन्द्रियम् ।

इदमासां विचक्षणं

हविरासं जुहोत नः ॥

यस्य भान्ति रश्मयो यस्य केतवः

यस्येमा विश्वा भुवनानि सर्वा ।

स कृत्तिकाभिरभिसंवसानः

अग्निर्नो देवः सुविते दधातु ॥

प्रजापते रोहिणी वेतु पत्नी

विश्वरूपा वृहती चित्रभानुः ॥ १ ॥

सा नो यज्ञस्य सुविते दधातु

यथा जीवेन्न शरदः सर्वीराः ।

रोहिणी देव्युदमात्पुरस्तात्

विश्वा रूपाणि प्रतिमोदमाना ॥

प्रजापतिं हविषा वर्द्धयन्ती

प्रिया देवानामुपयातु यज्ञम् ।

सोमो राजा मृगशीर्षेण आगन्

शिवं नक्षत्रं प्रियमस्य धाम ॥

आप्यायमानो बहुधा जनेषु

रेतः प्रजां यजमाने दधातु ॥ २ ॥

यत्ते नक्षत्रं मृगशीर्षमस्ति
 प्रियं राजन् प्रियतमं प्रियाणाम् ।
 तस्मै ते सोम हविषा विधेम
 शन्न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे ॥
 आर्द्रया रुद्रः प्रथमान एति
 श्रेष्ठो देवानां पतिरघ्नियाणाम् ।
 नक्षत्रमस्य हविषा विधेम
 मा नः प्रजां रीरिषन्नेति वीरान् ॥
 हेती रुद्रस्य परिणो वृणक्तु
 आर्द्रानक्षत्रं जुषतां हविर्नः ॥ ३ ॥
 प्रमुञ्चमानो दुरितानि विश्वा
 अपाद्य शं सन्नुदतामरातिम् ।
 पुनर्नो देव्यदितिः सृणोतु
 पुनर्व्वसू नः पुनरेतां यज्ञम् ॥
 पुनर्नो देवा अभियन्तु सर्व्वे
 पुनः पुनर्वी हविषा यजामः ।
 एवा न देव्यदितिरनर्वा
 विश्वस्य भर्त्वी जगतः प्रतिष्ठा ॥
 पुनर्व्वसू हविषा वर्धयन्ती
 प्रियं देवानामप्येतु पाथः ॥ ४ ॥
 वृहस्पतिः प्रथमं जायमानः
 तिथं नक्षत्रमभिसम्बभूव ।

श्रेष्ठो देवानां पृतनासु जिष्णुः
 दिशो नु सर्वा अभयं नो अस्तु ॥
 तिष्ठः पुरस्तादुत मध्यतो नः
 बृहस्पतिनेः परिपातु पश्चात् ।
 बाधितां द्वेषो अभयं कृणुताम्
 सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥
 इदं सर्पेभ्यो हविरस्तु जुष्टम्
 आश्रेषा येषामनुयन्ति चेतः ॥ ५ ॥
 ये अन्तरिक्षं पृथिवीं क्षियन्ति
 ते नः सर्पाः सो हवमागमिष्ठाः ।
 ये राचने सूर्यस्यापि सर्पाः
 ये दिवं देवीमनुसञ्चरन्ति ॥
 येषामाश्रेषा अनुयन्ति कामं
 तेभ्यः सर्पेभ्यो मधुमज्जुहोमि ।
 उपहृताः पितरो ये मंघासु
 मर्नाजवसः सुकृतः सुकृत्याः ॥
 ते नो नक्षत्रे हवमागमिष्ठाः
 स्वधाभिर्यज्ञं प्रयतं जुषन्ताम् ॥ ६ ॥
 ये अग्निदग्धा ये नाग्निदग्धाः
 येऽमुं लोकं पितरः क्षियन्ति ।
 यांसु वियामुच न प्रविश
 मघासु यज्ञं सुकृतं जुषन्ताम् ॥

गवां पतिः फल्गुनीनामसि त्वम्
तदर्थमन्वरुणमित्रचारु ।

तं त्वा वयं सतितारुं सनीनाम्
जीवा जीवन्तमुपसंविशेम ॥

येनेमा विश्वा भवनानि सञ्चिता
यस्य देवा अनुसंयन्ति चेतः ॥ ७ ॥

अर्थ्यमा राजा जरस्तु विष्णान्
फल्गुनीनामृषभो रोरवीति ।
श्रेष्ठो देवानां भगवो भगासि
तत्त्वा विदुः फल्गुनीस्तस्य वित्तात् ॥

अस्मभ्यं क्षत्रमजरुं सुवीर्यं
गोमदश्ववदुपसन्नु देह ।

भगो ह दाता भग इत्यदाता
भगो देवीः फल्गुनीराविवेश ॥

भगस्येत्तं प्रसर्वं गमेरु
यत्र देवैः सधमादं मदेम ॥ ८ ॥

आयातु देवः सवितोपयातु
हिरण्मयेन सुवृता रथेन ।

वहन् हस्तुं सुभगं विद्म नापसं
प्रयच्छन्तं पपुरिं पुण्यमच्छ ॥

हस्तः प्रयच्छ त्वमृतं वसीयः
दक्षिणेन प्रतिगृह्णीम एनत् ।

दातारमद्य सविता विदेय
यो नो हस्ताय प्रसुवाति यज्ञम् ॥
त्वष्टा नक्षत्रमभ्यति चित्रां
शुभं ससं युवतिं रोचमानाम् ॥ ८ ॥
निवेशयन्नमृतान्मर्त्यांश्च
रूपाणि पिंशन् भुवनानि विश्वा ।
तत्रस्त्वष्टा तदु चित्रा विचष्टां
तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम् ॥
तत्रः प्रजां वीरवतीं सनीतु
गोभिर्नो अश्वैः समनक्तु यज्ञम् ।
वायुर्नक्षत्रमभ्यति निष्ठां
तिग्मशृङ्गो वृषभो रोरुवाणः ॥
समीरयन् भुवना मातरिश्वा
अप द्वेषांश्चि नुदतामरातीः ॥ १० ॥
तन्नो वायुस्तदु निष्ठा शृणोतुः
तन्नक्षत्रं भूरिदा अस्तु मह्यम् ।
तन्नो देवामो अनुजानन्तु कामं
यथा तरेम दुरितानि विश्वा ॥
दूरमस्मच्छत्रवो यन्तु भीताः
तन्नो वायुस्तदुरितानि विश्वा ।

तदिन्द्राग्नी कृणुतां तद्विशाखे
 तन्नो देवा अनुमदन्तु यज्ञम् ॥
 पश्चात्पुरस्तादभयन्नो असु
 नक्षत्राणामधिपत्नी विशाखे
 श्रेष्ठाविन्द्राग्नी भुवनस्य गोपौ ॥ ११ ॥
 विषूचः शत्रूनपबाधमानौ
 अपक्षुधं नुदतामरातिम् ।
 पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तात्
 उन्मध्यतः पौर्णमासी जिगाय ॥
 तस्यां देवा अधिसंवसन्तः
 उत्तमे नाक इह मादयन्ताम् ।
 पृथ्वी सुवर्चा युवतिः सजोषाः
 पौर्णमास्युदगाच्छीभमाना ॥
 आप्याययन्ती दुरितानि विष्वा
 उरुं दुहां यजमानाय यज्ञम् ॥ १२ ॥
 चित्रभानुर्यजमाने दधातु
 हविर्नः पाथश्चेतो जुषन्ताम् ।
 चेतो मदेम रोषमानामराती-
 गोपौ यज्ञम् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ।

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

ऋध्यास्य हव्यैर्नमसोपसद्य
मित्रं देवं मित्रधेयं नो अस्तु ।
अनुराधान् हविषा वर्षयन्तः
शतं जीविम शरदः सवीराः ॥
चित्रं नक्षत्रमुदगात्पुरस्तात्
अनूराधास इति यहदन्ति ।
तन्मित्र एति पथिभिर्देवयानैः
हिरण्यैर्विततैरन्तरिक्षे ॥
इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेति
यस्मिन् वृत्रं वृत्रतूर्यं ततार ॥ १ ॥
तस्मिन्वयममृतं दुहानाः
क्षुधन्तरेम .दुरितिं दुरिष्टिम् ।
पुरन्दराय वृषभय धृष्णवे
आषाढाय सहमानाय मीढुषे ॥
इन्द्राय ज्येष्ठा मधुमदुहाना
उरुङ्गणीतु यजमानाय लोकम् ।
मूलं प्रजां वीरवतीं विदेय
पराचे तु निर्ऋतिः पराचा ॥
गोभिर्नक्षत्रं पशुभिः समक्तम्
अहर्भूयाद्यजमानाय मङ्गम् ॥ २ ॥

अहर्नी अद्य सुविते दधातु
 मूलं नक्षत्रमिति यद्वदन्ति ।
 पराचीं वाचा निऋतिं नुदामि
 शिवं प्रजायै शिवमस्तु मङ्गलम् ॥
 या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुः
 या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः ।
 यासामाषाढा अनुयन्ति कामं
 ता न आपः शश्वोना भवन्तु ॥
 याश्च कूप्या याश्च नाद्याः समुद्रियाः
 याश्च वैशन्तीरुत प्रासचीर्याः ॥ ३ ॥
 यासामाषाढा मधु भक्षयन्ति
 ता न आपः शश्वोना भवन्तु ।
 तन्नो विश्वे उपशृण्वन्तु देवाः
 तदाषाढा अभिसंयन्तु यज्ञम् ॥
 तन्नक्षत्रं प्रथतां पशुभ्यः
 कृषिर्हृष्टिर्यजमानाय कल्पताम् ।
 शुभ्राः कन्या युवतयः सुपेशसः
 कर्मकृतः सुकृतो वीर्यावतीः ॥
 विश्वान्देवान् हविषा वर्धयन्तीः
 आषाढाः काममुपयन्तु यज्ञम् ॥ ४ ॥
 यस्मिन् ब्रह्माभ्यजयत्सर्वमेतत्
 अमुञ्च लोकमिदम् च सर्वम् ।

तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विजित्य
 श्रियं दधात्वह्णयमानम् ॥
 उभौ लोकौ ब्रह्मणा सञ्चितमौ
 तन्नो नक्षत्रमभिजिद्विचष्टाम् ।
 तस्मिन् वयं पृतनाः सञ्जयेम
 तन्नो देवासो अनुजानन्तु कामम् ॥
 शृण्वन्ति श्रोणाममृतस्य गोपा
 पुण्यामस्या उपशृणोमि वाचम् ॥ ५ ॥
 महीं देवीं विष्णुपत्नीमजूर्यां
 प्रतीचीमेनां हविषा यजामः ।
 त्रेधा विष्णुरुगुगायो विचक्रमे
 महीं दिवं पृथिवीमन्तरिक्षम् ॥
 तच्छोणैति श्रव इच्छमाना
 पुण्यं श्लोकं यजमानाय कृण्वती ।
 अष्टौ देवा वसवः सोम्यासः
 चतस्री देवीरजराः अविष्टाः ॥
 ते यज्ञं पान्तु रजसः पुरस्तात्
 संवत्सरीणममृतं स्वस्ति ॥ ६ ॥
 यज्ञं नः पान्तु वसवः पुरस्तात्
 दक्षिणतोऽभियन्तु अविष्टाः ।
 पुण्यं नक्षत्रमभिसंविशाम
 मानो अरातिरघशंसागन् ॥

क्षत्रस्य राजा वरुणोऽधिराजः
 नक्षत्राणां शतभिषग्वसिष्ठः ।
 तौ देवेभ्यः कृणुतो दीर्घमायुः
 शतं सहस्रा भेषजानि धत्तः ॥
 यज्ञो राजा वरुण उपयातु
 तन्नो विश्वे अभिसंयन्तु देवाः ॥ ७ ॥
 तन्नो नक्षत्रं शतभिषग्युषाणं
 दीर्घमायुः प्रतिरङ्गेषजानि ।
 अज एकपादुदगात्पुरस्तात्
 विश्वा भूतानि प्रतिमोदमानः ॥
 तस्य देवाः प्रसवं यन्ति सर्वे
 प्रोष्ठपदासो अमृतस्य गोपाः ।
 विभ्राजमानः समिधान उग्रः
 आन्तरिक्षमरुहदगन्ध्याम् ॥
 तं सूर्यं देवमजमेकीपादं
 प्रोष्ठपदासो अनुयन्ति सर्वे ॥ ८ ॥
 अहिर्बुध्नियः प्रथमा न एति
 श्रेष्ठो देवानामुत मानुषाणाम् ।
 तं ब्राह्मणाः सोमपाः सोम्यासः
 प्रोष्ठपदासो अभिरक्षन्ति सर्वे ॥
 चत्वार एकमभिकर्म देवाः
 प्रोष्ठपदास इति यान् वदन्ति ।

ते बुध्नियं परिषद्यं सुवन्तः
 अहिं रक्षन्ति नमसोपसद्य ॥
 पूषा रेवत्यन्वेति पत्यां
 पुष्टिपती पशुपावाजवस्थी ॥ ९ ॥
 इमानि हव्या प्रयता जुषाणा
 सुगैर्नो यानैरुपयातां यज्ञम् ।
 सुद्रान् पशून् रक्षतु रेवती नः
 गावो नो अश्वामन्वेतु पूषा ॥
 अन्नं रक्षन्तौ बहुधा विरूपं
 वाजं सनुतां यजमानाय यज्ञम् ।
 तदश्विनावश्वयुजोपयातां
 शुभं गमिष्ठौ सुयमेभिरश्वैः ॥
 स्वं नक्षत्रं हविषा यजन्ती
 मध्वा सम्पृक्तौ यजुषा समक्ती ॥ १० ॥
 यौ देवानां भिषजौ हव्यवाही
 विश्वस्य दूतावमृतस्य गोपी ।
 तौ नक्षत्रं जुषुषाणोपयातां
 नमोऽश्विभ्यां कृणुमोऽश्वयुग्भ्याम् ॥
 अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु
 तदयमो राजा भगवान्विचष्टाम् ।
 लोकस्य राजा महतो महान् हि
 सुगं नः पत्यामभयं कृणोतु ॥

यस्मिन्नक्षत्रे यम एति राजा
 यस्मिन्नेनमभ्यषिञ्चन्त देवाः ।
 तदस्य चित्रं हविषा यजामः
 अपपाप्मानं भरणीर्भरन्तु
 निवेशनी यत्ते देवा अदधुः ॥ ११ ॥
 ततार मह्यं प्रासचीर्या यान्तु
 यज्ञं याचं स्वस्ति देवा अनुयन्ति ।
 सर्वे वाजवस्थौ समुक्तौ
 देवास्त्रीणि च ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथैषां मन्त्राणां त्यागाः ।

अग्नये स्वाहा । कृत्तिकाभ्यः स्वाहा । अम्बायै स्वाहा ।
 दुलायै स्वाहा । नितन्त्यै स्वाहा । भ्रयन्त्यै स्वाहा । मेघयन्त्यै
 स्वाहा । वर्षयन्त्यै स्वाहा । चुपुणीकायै स्वाहेति ॥ १ ॥

प्रजापतये स्वाहा । रोहिण्यै स्वाहा । रोचमानायै स्वाहा ।
 प्रजाभ्यः स्वाहेति ॥ २ ॥

सोमाय स्वाहा । मृगशीर्षाय स्वाहा । इन्वकाभ्यः स्वाहा ।
 ओषधीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ३ ॥

रुद्राय स्वाहा । आर्द्रायै स्वाहा । पिन्वमानायै स्वाहा ।
 पशुभ्यः स्वाहेति ॥ ४ ॥

अदित्यै स्वाहा । पुनर्वसुभ्यां स्वाहा । भूत्यै स्वाहा ।
 प्रजात्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

वृहस्पतये स्वाहा । तिष्याय स्वाहा । ब्रह्मवर्षसाय
स्वाहेति ॥ ६ ॥

सर्पेभ्यः स्वाहा । पाश्र्वेषाभ्यः स्वाहा । दन्द्शुकेभ्यः
स्वाहेति ॥ ७ ॥

पितृभ्यः स्वाहा । मघाभ्यः स्वाहा । नघाभ्यः स्वाहा ।
गदाभ्यः स्वाहा । रन्धतीभ्यः स्वाहेति ॥ ८ ॥

अर्थन्ने स्वाहा । फल्गुनीभ्यां स्वाहा । पशुभ्यः स्वा-
हेति ॥ ९ ॥

भगाय स्वाहा । फल्गुनीभ्यां स्वाहा । श्रैष्ठ्याय स्वा-
हेति ॥ १० ॥

सवित्रे स्वाहा । हस्ताय स्वाहा । ददते स्वाहा । पुषते
स्वाहा । प्रयच्छते स्वाहा । प्रतिगृभ्रते स्वाहेति ॥ ११ ॥

त्वष्ट्रे स्वाहा । चित्रायै स्वाहा । चैत्राय स्वाहा । प्रजायै
स्वाहेति ॥ १२ ॥

वायवे स्वाहा । निष्ठायै स्वाहा । कामचाराय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १३ ॥

पौर्णमास्यै स्वाहा । कालाय स्वाहा । गत्यै स्वा-
हेति ॥ १४ ॥

मित्राय स्वाहा । अनुराधेभ्यः स्वाहा । मित्रधेयाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥

इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा । विशाखाभ्यां स्वाहा । श्रैष्ठ्याय
स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १६ ॥

इन्द्राय स्वाहा । ज्येष्ठायै स्वाहा । ज्यैष्ठ्याय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ २ ॥

प्रजापतये स्वाहा । मूलाय स्वाहा । प्रजायै स्वा-
हेति ॥ ३ ॥

षट्भ्यः स्वाहा । आषाढाभ्यः स्वाहा । समुद्राय स्वाहा ।
कामाय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ४ ॥

विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । आषाढाभ्यः स्वाहा । अनप-
जय्याय स्वाहा । अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे स्वाहा । अभिजिते स्वाहा । ब्रह्मलोकाय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ ६ ॥

विष्णवे स्वाहा । ओणायै स्वाहा । श्लोकाय स्वाहा ।
श्रुताय स्वाहेति ॥ ७ ॥

वसुभ्यः स्वाहा । अविष्ठाभ्यः स्वाहा । अग्राय स्वाहा ।
परीत्यै स्वाहेति ॥ ८ ॥

वरुणाय स्वाहा । शतभिषजे स्वाहा । भेषजेभ्यः स्वाहेति ॥ ९ ॥
प्रजायैकपदे स्वाहा । प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा । तेजसे स्वाहा ।
ब्रह्मवच्चसाय स्वाहेति ॥ १० ॥

अहये स्वाहा । बुध्नियाय स्वाहा । प्रोष्ठपदेभ्यः स्वाहा ।
प्रतिष्ठायै स्वाहेति ॥ ११ ॥

पूष्णे स्वाहा । रेवत्यै स्वाहा । पशुभ्यः स्वाहेति ॥ १२ ॥

अश्विभ्याम् स्वाहा । अश्वयुग्भ्याम् स्वाहा । ओत्राय
स्वाहा । श्रुत्यै स्वाहेति ॥ १३ ॥

यमाय स्वाहा । भरणीभ्यः स्वाहा । राज्याय स्वाहा ।
अभिजित्यै स्वाहेति ॥ १४ ॥

अमावस्यायै स्वाहा । कामाय स्वाहा । गत्यै स्वाहेति ॥ १५ ॥

इति नक्षत्रमन्त्राः ।

अत्रेदमाकृतम् । यत्र कर्मणि अनेके सजातीयाः प्रयोगा-
उपलभ्यन्ते—यथा रजोदर्शनशान्तिके कर्मणि विष्णुधर्मोत्तरोक्तः
प्रयोग एकः, शौनकोक्तो द्वितीयः, बौधायनोक्तस्तृतीयः—तत्र
कर्तुरिच्छया अन्यतरप्रयोगोऽनुष्ठानव्यः, व्रीहियवशास्त्रवत् ।
यदा शौनकोक्त ऋग्वेदिनाम् । बौधायनोक्त आपस्तम्बादि-
तैत्तिरीयाणाम् । तत्तच्छाखोपरि शौनकादीनां प्रवृत्तेः ।
विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तप्रयोगस्तु इतरेषां शाखिनाम् । पुराणस्य
सर्वसाधारण्येन प्रवृत्तेः । अथवा यस्मिन्देशादौ यः प्रयोग-
आचारविषयीभूतः स एव तत्र सर्वैरनुष्ठेयः । सर्वशाखा-
प्रत्ययमेकं कर्मेति जैमिनिसिद्धान्तात् । यत्र महाप्रतिबन्ध-
निवृत्तिद्वारा महाफलहेतवोऽनेके विजातीयाः प्रयोगा उप-
लभ्यन्ते—यथा प्रजोत्पत्त्यर्थं रुद्रस्नानबन्ध्याभिषेकविष्णुश्राद्धादयः
—तत्र प्रतिबन्धतारतम्येन प्रयोगानुष्ठानतारतम्यमवगन्तव्य-
मित्यास्तां विस्तरः ।

अथ गर्भाधानविधानम्* ।

रजोदर्शनानन्तरमाद्यदिवसचतुष्टयं पर्व्यादि च त्यक्त्वा रात्री
स्त्रियं सकृन्नच्छेत् ।

तथाच याज्ञवल्क्यः ।

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्व्याद्याद्यसप्ततन्त्रस्य वर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलस्य वर्जयेत् ।

शस्त इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्ष्यं जनयेत्पुमान् ॥

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्षाः प्रयत्नतः ॥

स्कान्देऽपि ।

ऋतुकालाभिगमनं धर्मोऽयं गृहिणां परः ।

स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथवा भवेत् ॥

दिवाभिगमनं पुंसामनायुष्यं परं मतम् ।

आद्याहःसर्वपर्व्याणि यद्वाच्याज्यानि धीमता ।

तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहाद्वर्मात्प्रथवते परात् ॥

ऋतुकालाभिगामी यः स्वदारनिरतश्च यः ।

---

* अथ गर्भाधानेत्यादौ ख-चिह्नितपुस्तके अथ रुद्रस्नानमिति पाठो दृश्यते, दृश्यते च तस्य मन्त्राः प्रयोगाश्च, तथापि क-ग-चिह्नितपुस्तकयोः पाठस्यैक्यात् एकापेक्षया द्वयोः प्राधान्याद्विषयाधिक्याश्च पुस्तकद्वयद्वयः पाठ एव अनुस्रियतेऽस्याभिः, नास्ति चानयो रुद्र-स्नानन्यूनता, अनन्तरमेव तस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

स सदा ब्रह्मचारीह विज्ञेयः स गृह्याश्रमी ॥
 ऋतुः षोडशयामिन्यस्रस्तसु गर्हिताः ।
 पुत्रास्तास्वपि युग्मासु अयुग्मासु च कन्यकाः ॥

भवन्तीति शेषः ।

ज्योतिःशास्त्रे ।

सर्पाश्विमघमूलेन्द्रपीणो गर्भो विगर्हितः ।
 श्रीकामस्तु त्यजेन्नारीं पञ्चम्यामुत्तरात्रये ॥ इति ।

अथ तन्नक्षत्राणि ।

अवणं रोहिणी हस्ता चानुराधोत्तरात्रयम् ।
 स्वाती शतभिषक् श्रेष्ठा निषेके फलदाः स्मृताः ॥ इति ।

उत्तरात्रयस्य विहितनिषिद्धत्वादिकल्पः ।

तथा ।

नास्नातान्तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
 नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्व्विणीम् ॥
 गर्भिणीगमननिषेधः षण्मासाद्दूर्द्धम् । आरभ्य सप्तमास्यासान्
 गच्छेद्गर्भिणीं स्त्रियमिति वचनात् ।

बह्वीनां पत्नीनामृतुयौगपद्ये गमनक्रममाह देवलः ।

यौगपद्ये तु तीर्थानां विवाहक्रमशो व्रजेत् ।

रक्षणार्थमपुत्रां वा ग्रहणक्रमशोऽपि वा ॥

तीर्थमृतुस्तद्यौगपद्ये सति असवर्णासु वर्णक्रमेण गच्छेत् सवर्णासु
 तु विवाहक्रमेण । यदा तु काचिदपुत्रा अन्याः पुत्रवत्यस्तादा
 तामग्रतो गच्छेदिति पाराशरमाधवीये व्याख्यातम् ।

तथा ।

हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

ऋतौ तु गर्भं शङ्कित्वा स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

ऋतुं विना यदा गच्छेच्छौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

इति शातातपः ।

एवमृतुकाले अगच्छतो दोषमाह स एव ।

ऋतुस्नातान्तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

स चाभ्येति न सन्देहो भ्रूणहत्यामृताहतौ ॥ इति ।

ऋतावुपेयात् सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति गौतमस्मरणात् ।

अत्र कर्मणि इतिकर्तव्यताविशेषस्तु स्वस्वसूत्रादवगन्तव्यः ।*

इत्यनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते गर्भाधानविधानम् ।

अथ पुंसवनम् ।

तत्र आश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

दृतीये गर्भमासे तिथ्येति ।

* अत्र पुंसवैर्दशैर्घातैर्नखाद्यैः सुरतं यदि ।

प्रसूते चतुरं पुंसं विज्ञं कान्दसमेव च ॥

इत्येकः श्लोकोऽधिको ग-विज्ञितपुंसके दृश्यते, परन्तु अस्य प्रकरणात्पयोगितामासीत्य-
अधीनिधानं कृतम् ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ पुंसवनं पुरा स्यन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा
यदहः पुंसाः* नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्येतेति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

कुर्यात्पुंसवनं प्रसिद्धविषये गर्भे तृतीयेऽथवा
मासि स्फूर्ततनौ तुषारकिरणे पुष्येऽथवा वैष्णवे ।
हित्वा कर्कटकं नृयुग्ममबलामन्येषु युग्मे तिथौ
शुद्धे नैधनधान्नि शुक्रशगभृद्विम्बन्विणां वासरे ॥

नैधनमष्टमस्थानम् । विदुधः । तृतीये मासि गर्भो यदि
प्रसिद्धविषयो न स्यात् तदा चतुर्थे पुंसवनं कुर्यादित्यर्थः ।

तथाच जातूकर्णः ।

द्वितीये वा तृतीये वा मासि पुंसवनं भवेत् ।

व्यक्ते गर्भे भवेत्कार्यं सीमन्तेन सहाथवा ॥ इति ।

द्वितीये वा तृतीये वा इति मामस्य प्राधान्येन विहितत्वाद्गुरु-
शुक्रमौढ्यादावपि तत्रैव कार्यम् ।

तथाच वृहस्पतिः ।

मासप्रयुक्तकार्येषु मूढत्वं गुरुशुक्रयोः ।

न दोषकृत्तदा मासलक्षणो बलवानिति ॥

मलमासेऽपि कार्यमित्याह यमः ।

गर्भे वार्द्धषिके भृत्ये श्राद्धकर्मणि मासिके ।

सपिण्डीकरणे नित्ये नाधिमामं विवर्जयेत् ॥

• पुंसामिति क-पुनके पाठः ।

विश्वादर्शेऽपि ।

वृद्धिर्दास्यं पुंसवादि प्रेतकर्मानुमासिकम् ।

नित्यमास्यधिके तत्तु सर्व्वं देवादि चोत्तरे ॥ इति ।

पूर्व्ववचने गर्भं इति सामान्यनिर्देशाद्गर्भाधानेऽपि न दोषः ।

तथैव शिष्टाचाराच्च ।

अत्रापि इतिकर्त्तव्यताविशेषः स्वस्वशाखातोऽवगन्तव्यः ।

इति पुंसवनविधानम् ।

अथ सीमन्तोन्नयनविधानम् ।

तत्राश्वलायनसूत्रम् ।

आपूर्य्यमाणपक्षे यदा पुंसेति ।

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

अथ सीमन्तोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमे गर्भे षष्ठेऽष्टमे वेति ।

आश्वलायनकारिकापि ।

चतुर्थे गर्भमासे स्यात्सीमन्तोन्नयनक्रिया ।

षष्ठेऽष्टमे वा कुर्व्वीति सूत्रान्तरविधानतः ॥

पूर्व्वपूर्व्वस्थासम्भवे षष्ठे मासे यदा अष्टमे भवेदिति । इदं कर्म न प्रतिगर्भमावर्त्तते स्त्रीसंस्कारत्वात् । सीमन्त उन्नीयते यस्मिन् कर्मणीत्यन्वर्थसंज्ञाकरणात् । नन्वयं गर्भसंस्कारो ज्ञायते । एवं गर्भमाधेहीत्याश्वलायनसूत्रदर्शनात् । सत्यं तथापि नावर्त्तते आधारसंस्कारस्य प्राधान्यात् । कुतः प्राधान्यमिति चेत्सीमन्तोन्नयनमिति समाख्यावत्त्वात् ।

सकृत् कृतसंस्काराः* सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।

यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्तुतो भवेत् ।

नावर्त्तत इदं कर्म प्रतिगर्भमिति स्थितिः ॥

इति हारीतस्मरणाच्च । सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासी-
त्यापस्तम्बसूत्राच्च ।

कार्णाजिनिस्तु आप्रसवात्कर्मकालमाह ।

गर्भलम्बनमारभ्य यावन्न प्रसवस्तदा ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्याच्छुद्धस्य वचनं यथा ॥ इति ।

मासोऽत्र सौरसावनयोरन्यतरो ग्राह्यः ।

कालविधानेऽपि ।

चतुर्थषष्ठाष्टममासभाजि.

सौरेण गर्भे प्रथमे विधेयम् ।

सीमन्तकर्म द्विजभामिनीनां

मासेऽष्टमे विष्णुबलिञ्च कुर्यात् ॥ इति ।

चतुर्थं सावने मासि षष्ठे वाप्यथवाष्टमे ।

इति च वासिष्ठे ।

शौनकश्च ।

शुक्लपक्षे च पुंलिङ्गनक्षत्रस्थे दिवाकरे ।

तिथिः पुनर्वसुर्हस्तोऽनुराधः अश्लेषाऽश्रवण्युक् ॥ इति ।

अत्रापि प्रयोगविधिः स्वसूत्रादवगन्तव्यः ।

जातूकर्णः ।

सीमन्तोन्नयनं कुर्वन् कुर्यात्पुंसवनं यदि ।
पुंसवं प्राग्विनिर्वर्त्य ततः सीमन्तमुन्नयेत् ॥

सत्यव्रतः ।

मृतो देशान्तरगतो भर्ता स्त्रीसंस्कृतेषु च ।
देवरो वा गुरुर्वापि वंश्यो वापि समाचरेत् ॥
स्त्री यद्यक्तसीमन्ता प्रसूयेत कथञ्चन ।
पुत्रं गृहीत्वा विधिवत्पुनः संस्कारमर्हति ॥

पराशरः ।

ब्रह्मौदने च सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
जातश्राद्धेः नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥ इति ।
इति सीमन्तोन्नयनविधानम् ।

अथ बभ्यात्वहरविधानानि ।

तत्रादौ रुद्रस्नानम् ।

हेमाद्रौ भविष्योत्तरे श्रीकृष्णं प्रति युधिष्ठिरः ।
रुद्रस्नानं विधानेन कथयस्व जनार्दन ।
सर्वदोषोपशमनं सर्वशान्तिकरं नृणाम् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

देवसेनापतिं स्कन्दं रुद्रपुत्रं षडाननम् ।
अगस्त्यो मुनिशार्दूलः सुखासीनमुवाच ह ॥

* जातश्राद्धे इत्यत्र राजश्राद्धे इति क-पुस्तके पाठः ।

सर्वज्ञोऽसि कुमार त्वं प्रसादाच्छङ्करस्य वै ।
रुद्रस्नानं विधानेन ब्रूहि कस्य कथं भवेत् ॥

स्कन्द उवाच ।

मृतवत्सा तु या नारी दुर्भगा ऋतुवर्जिता ।
या सूते कन्यकां बन्धा स्नानमासां विधीयते ॥
अष्टम्यां वा चतुर्दश्यामुपवासपरायणा ।
ऋतौ शुद्धे चतुर्थेऽङ्गि प्राप्ते सूर्यदिनेऽथवा ॥
नद्योस्तु सङ्गमे कुर्यान्महानद्योर्विशेषतः ।
शिवालयेऽथवा गोष्ठे विविक्षे वा गृहाङ्गने ॥
आहिताग्निं द्विजं शान्तं धर्मज्ञं मत्प्रशालिनम् ।
स्नानार्थं प्रार्थयेदेनं निपुणं रौद्रकर्मणि ॥
ततस्तु मण्डपं कुर्याच्चतुरस्रमुदक्प्लवम् ।
बहुचन्दनमाल्यञ्च गोमयेनानुलेपितम् ॥
तन्मध्ये श्वेतरजसा सम्पूर्णं पद्ममालिखेत् ।
मध्ये तस्य महादेवं स्थापयेत्कर्णिकोपरि ॥
दद्याद्दलेषु नन्द्यादींश्चतुर्षु विधिपूर्वकम् ।
इन्द्रादिलोकपालांश्च दलेष्वन्येषु विन्यसेत् ॥
देवीं विनायकञ्चैव स्थापयेत्तत्र पार्थिव ।
दत्त्वार्घ्यं गन्धं पुष्पञ्च धूपं दीपं गुडौदनम् ॥
भक्ष्यान्नानाविधान्दद्यात्फलानि विविधानि च ।
चतुष्कोणेषु भृङ्गारमश्वत्थदलभूषितम् ॥

भृङ्गारं कलशम् ।

एकैकं विन्यसेद्ब्रह्मन् सर्व्वोषधिसमन्वितम् ।
 मण्डपस्य चतुर्दिक्षु दद्याद्भूतबलिन्ततः ॥
 आग्नेय्यां दिशि कर्त्तव्यं मण्डपस्य समीपतः ।
 अग्निकार्य्यं शुभे कुण्डे पत्रपुष्परलङ्कते ॥
 लवणं सर्पिषा युक्तं घृतेन मधुना सह ।
 मा न स्तोत्रेण* जुहुयात्कतहोमे नवग्रहे ॥
 द्वितीयस्थान्निकार्य्यस्य कर्त्ता च ब्राह्मणो भवेत् ।
 रुद्रजाप्यकदाचार्य्यं सितचन्दनचर्चितम् ॥
 सितवस्त्रपरीधानं सितमाल्यविभूषितम् ।
 शोभयेत्कङ्कणैः कण्ठैः कर्णवेष्टाङ्गुलीयकैः ॥
 मण्डपस्य समीपस्थो जपेद्बुद्धान्विमत्सरः ।
 यावदेकादशगुणाः† पुनरेव जपेत्तु तान् ॥
 देवमण्डलवत्कार्य्यं द्वितीयं मण्डलं शुभम् ।
 तस्य मध्ये तु सा नारी श्वेतपुष्परलङ्कता ॥
 श्वेतवस्त्रपरीधाना श्वेतगरानुलेपना ।
 सुखासनोपविष्टान्तामाचार्य्यी रुद्रजापकः ॥
 अभिषिञ्चेत्तच्चैनामर्कपत्रपुटाखुना ।
 अच्छिद्राण्यनूनानि स्नानार्थं विनियोजयेत् ॥

* मा न स्तोत्रे तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

मा नो वीरान् रुद्र भामिनो वधीर्द्विभ्रन्तश्चदसि त्वा इवामहे ॥

(१६ अ. १६ म. यजुः ।)

† गुणा इत्यत्र गता इति हेमाद्रिपाठः ।

चतुःषष्टिऋचेनैवः रुद्रेणैकादशेन तु ।
 शतानि सप्त वर्णानां चतुर्भिरधिकानि तु ॥
 वर्णानामृचामित्यर्थः । तासां चतुःषष्टिसंख्यानामेकादशकृत्वः
 पठितानामियं संख्या ।

अच्छिद्रेणेति॥ मन्त्रेण स्नानार्थं विनिवेशयेत् ।
 अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्दक्षीणात्सङ्गमाद्ब्रूदात् ॥
 वैश्याङ्गनाद्राजसूयाद्गोष्ठादानीय वै मृदम् ।
 सर्व्वीषधी रोचनाञ्च नदीतीर्थोदकानि च ॥
 एतत्प्रक्षिप्य कलशे शिवसंज्ञे सुपूजिते ।
 आपादतलकेशान्तं कुक्षिदेशे विशेषतः ॥
 सर्ब्बाङ्गं लेपयेद्गत्या सुशीला काचिदङ्गना ।
 रुद्राभिजप्तेन ततः स्नापयेत्कलशेन ताम् ॥
 तोयपूर्णाष्टकलशैरश्वत्थदलपूरितैः ।
 सर्व्वतोदिकस्थितैः पश्चात्स्नापयेत्कलशाक्षतैः ॥

नमो रुद्र मन्यवे उती त इपवे नमः ।

नमो अमु धन्वने बाह्भ्यामुत ते नमः ॥

या त इपुः शिवतमा शिवं बभूव ते धनुः ।

शिवो शरव्या या तव तथा नो रुद्र मृडय ॥

इत्यादिकाश्चतुःषष्टिऋची यजुर्व्वेदस्य षोडशाध्याये (रुद्राध्याये वा) मृग्याः ।

अच्छिद्रेण पवित्रेण मूर्ध्नि रश्मिभिः । देवीरापो अयेगुवी अयेपुवी अये
 इममय यज्ञं नयताये यज्ञपतिं सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम् । (१५. १२म. यजुः ।)

एवं स्नात्वा स्नापकाय दद्याद्गां काञ्चनन्तथा ।
 होतुरेवात्र निर्दिष्टा दक्षिणा गौः पयस्विनी ॥
 ब्राह्मणानामथान्येषां स्वशक्त्या मुनिपुङ्गव ।
 गोवस्त्रकाञ्चनादीनि दत्त्वा दत्त्वा* क्षमापयेत् ॥
 कर्तनानेन विप्रेन्द्र रुद्रस्नानेन भामिनी ।
 सुभगा कान्तिसंयुक्ता बहुपुत्रा च जायते ॥
 सर्वेष्वपि हि मासेषु ब्राह्मणानुमतौ शुभम् ।
 तस्मादवश्यं कर्त्तव्यं पुत्रान् स्त्री सुखमृच्छति ॥

या स्नानमाचरति रुद्रमिति प्रसिद्धं
 अडांविता द्विजवरानुमतौ नताङ्गी ।
 दोषान्निहन्त्य सकलान् स्वशरीरभाजो
 भर्तुः प्रिया भवति भारत जीववत्सा ॥

इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे भविष्योत्तरपुराणोक्त-
 रुद्रस्नानमूलवाक्यानि ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः । यस्यां कस्याञ्चिदष्टम्यां चतुर्दश्यां वा
 सन्भारान् सन्भृत्य चतुर्थेऽङ्के ऋतुस्नातायां सूर्यवारे वा नदी-
 सङ्गमं गत्वा तदभावे शिवालयादिकमुपेत्य पुण्याहं वाचयित्वा
 आहिताम्यादिगुणविशिष्टं द्विजमाचार्यत्वेन वृत्वा ब्रह्माणश्च
 वृणुयात् । अथाचार्योऽष्टहस्तं चतुरस्रं मण्डपं कृत्वा तन्मध्ये
 खेतरजसा अष्टदलपद्ममालिख्य ब्रह्मादीन् मण्डलदेवांस्तत्रावाह्य

* दत्त्वा इत्यत्र सर्वानिति हेमाद्रिपाठः ।

। अत्र कर्त्तृपदमूलम् ।

पूजयित्वा कर्णिकायां रुद्रकलशं मन्त्रवत् स्थापयित्वा दध्यक्षता-
दिभिः शोभयित्वा तत्र महादेवमावाह्य पूर्वादिचतुर्षु दलत्रयेषु
नन्दिनं भृङ्गरिटिं कालं महाकालञ्च क्रमेणावाह्य तेष्वेव अष्ट-
दलेषु इन्द्रादीनष्टदिक्पालांश्चावाह्य महादेवस्य वामभागे
पार्वतीं दक्षिणभागे विनायकञ्चावाह्य षोडशीपचारैः पूज-
यित्वा पञ्चतुष्कोणेषु कुम्भचतुष्टयं मन्त्रवत् स्थापयित्वा उदक-
मासिच्य अश्वत्थपल्लवार्दीनिः निक्षिप्य वरुणञ्चावाह्य कलशं
सम्प्रार्थयेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

देवदानवसंवादे मथ्यमाने महोदधौ ।
उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् ॥
त्वत्तोये सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः ।
त्वयि तिष्ठन्ति भूतानि त्वयि प्राणाः प्रतिष्ठिताः ॥
शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वञ्च प्रजापतिः ।
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवाः सर्पैतकाः ।
त्वयि तिष्ठन्ति सर्वेऽपि यतः कामफलप्रदाः ॥
त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोद्भव ।
सान्निध्यं कुरु देवेश प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ इति ।

ततो मण्डपस्य अष्टदिक्षु कुम्भाष्टकं स्थापयित्वा इन्द्रादीन् सम्पूज्य

आदिपदेन उदुम्बरपल्लवचतुर्गोपपल्लवा गृह्यन्ते, “अथर्थादुम्बरपल्लवचतुर्गोप-
पल्लवा” इति वचनात् ।

इन्द्रादिभ्यो बलीन् दत्त्वा कुम्भान् संसृशन्नेकादशावृत्त्या रुद्रान्
जपेत् । तस्मिन् काले ब्रह्मा पद्मादाग्नेय्यां दिशि कुण्डे
स्थण्डिले वा अग्निमुपसमाधाय दधिमधुघृतोपेतं लवणमाहुति-
परिमितं मानस्तोत्रेऽति मन्त्रेण अष्टोत्तरशतवारं नवग्रहहोम-
पूर्वकं जुहुयात् । तत आचार्यो देवमण्डलवन्मण्डलान्तरं कृत्वा
तत्र यजमानदम्पती श्वेतवस्त्रावृत्तौ उपवेश्य पूर्वादिकलशोदकेन
रुद्राध्यायस्य एकैकमन्त्रमुक्त्वा[†] अर्कपत्रपुटगृहीतेनाभिषिञ्चेत्
चतुःषष्टिमन्त्रविभागेन । एवमेकादशावृत्तौ चतुरधिकसप्त-
शतानि भवन्ति । इयं संख्या वाजसनेयिशाखायामेव सम्भवति ।

अच्छिद्रेण पवित्रेणः३ इत्यर्कपत्रग्रहणमन्त्रः ।

अथ रुद्रकलशोदकेन सप्तसृत्तिकासम्बौषधिगोरोचनादियुतेन
आपादतलकेशान्तं विशेषतः कुक्षिदेशे अभिषिञ्चेत् । ततो
मण्डपस्य अष्टदिकस्थापिताष्टकलशोदकैरभिषिञ्चेत् । एवं स्नात्वा
स्नानवस्त्रं परित्यज्य वस्त्रान्तरं परिधाय आचार्याय सुवर्णादि
दक्षिणात्वेन दत्त्वा होमकर्त्रे पयस्विनी गौर्देया अन्येषाञ्च भूयसी
दक्षिणा देया । ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति भविष्योत्तरपुराणोक्तं रुद्रस्नानविधानम् ।

* मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† नमसो रुद्र मन्त्रवे इत्यादीनां १०१ पृष्ठे प्रदर्शितानामन्त्राणामेकैकमित्यर्थः ।

‡ मन्त्रोऽयं १०१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

अथ बोधायनाचार्योक्तद्रव्यज्ञानविधानं प्रयोगेणोच्यते ।

उदगयनादौ गुरुशुक्रास्तादिरहिते शुद्धे मासि शुक्लपक्षे ऋतुकाले विशेषतश्चतुर्थेऽङ्गि अष्टम्यां चतुर्दश्यां वा रविवासरे वा शुभनक्षत्रे चन्द्रताराद्यानुकूल्ये कार्यम् । इदं चतुर्विधवन्ध्यात्वे भवति, विशेषतो मृतापत्यत्वेः श्रेयम् । इदञ्च महानद्योर्नद्योर्वा अशोथसङ्गमे सङ्गममात्रे वा कार्यम् । तत्र पूर्वं कर्त्ता सभार्यो दीर्घायुः-सुपुत्राद्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरूप-दुरित-निरासार्थं यथाशक्ति प्रायश्चित्तमनुतापयुक्तः कुर्यात् । तच्च फलतारतम्याव-गतदुरिततारतम्येन षड्द्वयव्यसार्धाद्वरूपं चान्द्रायणकृच्छ्राति-कृच्छ्ररूपं वा द्रव्यहोमतीर्थब्राह्मणभोजनादिप्रत्यान्वार्यैर्वा कार्यं सभ्योपदिष्टम् । ततः श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं कृष्णामेकां धेनुं शक्त्योप-स्कारयुतां दद्यात्, तत्राशक्तौ लक्षं तदर्धमयुतं वा गायत्रीजपं तद्दशांशेन तिलहोमञ्च कुर्यात् । एवं कृतशुद्धिः सभार्यो यज-मानः प्रागुक्ते काले देशे च कृतनित्यक्रिय आसनोपविष्ट-आचान्तो भूतशुद्धिपूर्वकं प्राणानायस्य देशकालौ स्मृत्वा—मम सभार्यस्य दीर्घायुःसुपुत्रादिसन्ततिप्रतिबन्धकेन इह जन्मनि अन्यजन्मनि वा कृतेन अष्टकापर्ष्यादिपैतृकनैमित्तिकाकरणेन वा परहेषेण वा गुरुहेषेण वा मृगशावभक्षणेन वा बालघातेन वा रत्नापहरणेन वा वस्त्रवियोजनेन वा पितृमातृहेषेण वा अन्येन

• मृतापत्यात्वे इति ग-पुस्तके पाठः ।

वा दुष्टकर्मणा उत्पन्नचतुर्विधबन्धात्स्वान्यतमबन्धात्त्वदोषनिरास-
 हारा तथा स्त्रियाः कुक्षिगतदोषज्ञाताज्ञातान्यदुष्टस्त्रीचैलाञ्चल-
 स्पर्शदोष-तदेकासनाशनशय्यादि-जनितदोषादि-सर्वसन्ततिप्रति-
 बन्धकनिरासहारा च उमासहितश्रीरुद्रप्रीत्या दीर्घायुषत्-
 सुपुत्रादिसन्तत्यवास्यर्थं बोधायनोक्तविधिना रुद्रकलशस्नानाख्यं
 कर्म करिष्ये—इति सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनमाटका-
 पूजननान्दीश्राद्धानि सङ्कल्पपूर्वकं कुर्यात् । एतानि कृत्वा वा
 प्रधानसङ्कल्पः कार्यः । तत आचार्यः ब्रह्मत्विग्वरणं करिष्ये
 इति सकलब्राह्मणान् प्रार्थयेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

ब्राह्मणाः सन्तु मे शस्ताः पापात्पान्तु सदा हिताः ।

वेदानाञ्चैव दातारस्त्रातारः सर्वदेहिनाम् ॥

जपैर्यज्ञैस्तथा होमैर्दानैश्च विविधैः पुनः ।

देवानाञ्च पितॄणाञ्च त्वस्यर्थं याजकाः कृताः ॥

येषां देहे स्थिता वेदाः पोषयन्ति जगन्नयम् ।

ते मां रक्षन्तु सततं जपयज्ञैर्व्यवस्थिताः ॥

ततश्च ।

आहितान्निं द्विजं शान्तं धर्मज्ञं सत्यशालिनम् ।

स्नानार्थं प्रार्थयेदेनं निपुणं रुद्रकर्मणि ॥

इति लक्षणयुक्तमाचार्यं वृणुयात् । ततो ब्रह्माणं वृत्वा एका-
 दश ऋत्विजो वृणुयात् । ततः सर्वान् मधुपर्कवस्त्रालङ्कारा-
 दिभिर्यथाशक्ति पूजयेत् । तत आचार्यादिसहितो यजमानो

मण्डपं प्रविशेत् । ततः सर्त्विगाचार्यः सङ्कल्पपूर्वकं सलक्ष्मि
मण्डपे कूटे वा ऐशान्यां सर्वतोभद्रं लिङ्गतोभद्रमष्टदलं वा
प्रत्येकं द्वादश* रचयित्वा तद्वर्षीये परितो मङ्गलार्थं† सप्त
धान्यानि निधाय रक्षोहण‡मित्याद्यैर्वेदमन्त्रैः—

यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् ।

सर्वेषामविरोधेन ब्रह्मकर्म समारभे ॥

इति पुराणमन्त्राभ्याश्च मण्डपान्तः सर्वतः सर्षपान् विकीर्य पञ्च-
गव्येन शुची वो हव्येतृचेन§ अभ्युक्ष्य मण्डपपूजां विधाय आसने
उपविश्य भूतशुद्धादिकामात्मरक्षाङ्गत्वा श्रीरुद्रं ध्यायन् ।

आराधितो मनुष्यैस्त्वं सिद्धैर्देवासुरादिभिः ।

आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृह्णाण महेश्वर ॥

* द्वादश लिङ्गानिति क-पुस्तके पाठः ।

† मङ्गलार्थमिति क-पुस्तके पाठः ।

‡ रक्षोहणं बलगहनं वैश्वीम् । इदमहं तं बलगमुत्किरामि यं मे निहती
क्षममासी निचखान । इदमहं तं बलगमुत्किरामि यं मे समानो यमसमानो निचखान ।
इदमहं तं बलगमुत्किरामि यं मे सबन्धुर्यमसबन्धुर्निचखान । इदमहं तं बलगमुत्किरामि
यं मे सजातो यमसजातो निचखान । उरुत्वां किरामि । (५७. २१. वसुः ।)

§ शुची वो हव्या महतः शुचीनाम् शुचिष्णुं विनीत्यधरष्णुं शुचिभ्यः ।

अतेन सर्वमृतसाप आयन्क्षुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥

(बौधायनः २१ पृष्ठे ।)

इति सम्प्रार्थ्य इन्द्रादिदिक्पालान् प्रणवादिनमोऽन्तैस्तत्तन्नाम-
 मन्त्रैरोमिन्द्राय नम इत्यादिरूपैर्नत्वा मङ्गी यौःरिति भूमिं
 सृष्ट्वा ओषधयः संवदन्तः इति यवान् क्षिप्त्वा आकलशेःष्विति
 क्षालितान् कलशांस्तत्र निधाय इमं मे गङ्गेऽ इति तीर्थजले-
 नापूर्य्य तत्र गन्धद्वाराणामिति गन्धं ओषधयः संवदन्त इति यवान्
 या ओषधीःरिति सर्वौषधीः काण्डात्काण्डाःदिति दूर्वाः याः
 फलिनीःरिति फलं स्योना पृथिवीःःदिति सप्तमृदः अश्वत्येवऽऽ
 इति पञ्चपञ्चवान् स हि रत्नानीतिगण पञ्चरत्नानि हिरण्यरूपः॥

* मङ्गी यौः पृथिवी च न इमं यज्ञं निमिषताम् ।

पिपृतां नो भरिमभिः ॥ (८८. ३२म. यजुः ।)

+ मन्त्रोऽयं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं १७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

●● मन्त्रोऽयं ११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†† याः फलिनीः वा अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिताः ।

उहस्पतिप्रमृतासा नो मुञ्चन्वःपुंसः ॥ (१२८. ८६म. यजुः ।)

‡‡ ऋगियं ७३ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

§§ अश्वत्ये वो निषदन् पथे वो वसतिष्कता ।

नीमान् प्रत्विषासथ यत्समवथ पूरुषम् ॥ (१०म. ६७म. ऋक् ।)

¶¶ ऋगियं ७३ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

॥॥ हिरण्यरूपः सहिरण्यसंह-गपां न पात्से दुर्हिरण्यवचः ।

हिरण्यवान्परियोनेर्निषया हिरण्यदा ददत्वन्नमये । ऋग्वेदिन्नम्यन्मेषि ।

इति च हिरण्यं चिन्ना युवा सुवासा* इति रक्तसूत्रेणावेष्ट्य पूर्णा
दर्शीति† धान्यपूर्णानि वंशपात्राणि कलशेषु स्थापयित्वा
कलशस्य मुखे विष्णुरित्यादिना‡ कलशेषु देवतीर्थान्यावाह्य
देवदानवसंवादे§ इत्यादिना पूर्वप्रयोगपठितेन कलशान्
सम्प्रार्थ्य समुद्रादूर्णित्वा रिति कलशजले समुद्रं भावयित्वा कलश-
मुखे ब्रह्मजज्ञान॥मिति ब्रह्माणम् मध्ये इदं विष्णुः॥रिति
विष्णुम् कण्ठे नमः शङ्खवे†† चेति रुद्रम् मुखे इन्द्राग्नी

* युवा सुवासाः परिवीत चासात् स उ श्रेयान् भवति जायमानः ।

† धीरासः कवय उन्नयन्ति स्त्राध्या मनसा देवयन्तः ॥

(१म. ८म. ४४क. १)

‡ पूर्णां दर्शिनं परापत सुपूर्णा पुनरापत ।

वसन्तं विक्रीषावहा इषसूर्जं शतकृती ॥ (१च. ४६म. यजुः १)

§ विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा कृपाणि पिप्पशतु ।

चासिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते स्त्राहा ॥ ऋग्वेदिब्रह्मवर्षिणि ।

¶ मन्वीऽयं १०१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्वीऽयं ६१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ ब्रह्मजज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विहीमतः सुरधी येन चावः ।

स बुध्वा उपमा अस्त्र विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥

(१२च. १म. यजुः १)

•• इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समुद्रमस्य पाप्सुरे स्त्राहा ॥ (५च. १५म. यजुः १)

†† नमः शङ्खे च पशुपतये च नम उवाय च भीमाय च नमीऽये-वधाय च दूरे-
वधाय च नमी इन्द्रे च इनीयसे च नमी इन्द्रेभ्यो हरिकेशेभ्यो नमस्ताराय ।

(१६च. ४०म. यजुः १)

आगतःमितीन्द्राग्नी यमेन दत्तमिति यमश्च इषे त्वी-
 र्ज्जेति सर्वत्र देवान् आदिप्रवस्येति सूर्यम् विश्वत-
 यक्षुणरिति परमेष्ठिनश्च पार्श्वयोर्नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति सर्पान्
 पूर्वे अग्निमीले॥ इति ऋग्वेदम् दक्षिणे इषे त्वीर्ज्जेति यजु-
 र्वेदम् पश्चिमे अग्ने आयाहीः इति सामवेदम् उत्तरे शन्नो
 देवीरितिथर्ववेदम् मध्ये च तत्सवितुर्ब्रह्मरिति गायत्री

* इन्द्राग्नी आगतः सुतं गोर्भिनमो वरिष्ठम् । अस्य पातं धियेविता ॥

उपयाम गृहीतोऽसौन्द्राग्निभ्यां त्वा । एष ते योनिरिन्द्राग्निभ्यां त्वा ॥

(७अ. ११म. यजुः)

† यमेन दत्तं चित एनमायुमिन्द्र एषं प्रथमो अध्यतिष्ठत् ।

गन्धर्वी अस्य रसनामगृभ्णात् सुरादन्नं वसवी मिरतष्ट ॥ (१२अ. १३म. यजुः ।)

‡ इषे त्वीर्ज्जे त्वा वायवस्य देवो वः सविता प्रापेयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे ।

(१अ. १म. यजुः ।)

§ आदिप्रवस्य रेतसो ज्योतिषश्चानि वासरम् ।

परो यदिध्यते दिवा ॥ ऋग्वेदिन्द्राग्निभ्यां कर्मणि ।

¶ विश्वतश्चक्षुषत विश्वतोमुखी विश्वतोबाहुषत विश्वतस्यात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सन्पतत्रेद्यांवाभूमी जनयन् देव एकः ॥

(१७अ. १५म. यजुः ।)

॥ अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देवसत्विकम् ।

हीतारं रजधातमम् ॥ (१म. १सू. १श्लो. १)

•• अग्न आयाहि वीतये गृह्णामी इव्यदातये । निहीता सन्ति वरिष्ठि ।

(६म. १६सू. १०श्लो. १)

†† मन्त्रोऽयं २० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡‡ मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

न्यसेत् । ततः पूर्वार्धेष्टदिक्षु इन्द्रादिमन्त्रैस्तन्नामभिर्वा इन्द्रा-
दीनेष्ट देवान् न्यस्य काण्डात्काण्डादितिः॑ दूर्वा बह्वीः शिरसि
निक्षिपेत् । ततो वंशपान्त्रेषु षष्टदलयुतानि वस्त्राणि संस्थाप्य
तत्र निष्क-तदर्श-तदर्शसुवर्णनिर्मिता अशक्तौ वस्त्रावरसुवर्ण-
निर्मिताः श्रीरुद्रप्रतिमा द्वादशाग्न्युत्तारणपञ्चामृताभिषेकपूर्वकं
संस्थाप्य तासु आत्वा वहन्तु हरयः॑ इति श्रीरुद्रमावाहयेत् ।

अथ सद्योजातं प्रपद्यामिः॑ इत्यासनम् । सद्योजाताय वै
नमो नम इति पाद्यम् । भवे भवे नातिभवेऽ भवस्व मामित्यर्घ्यम् ।
भवोद्भवाय नम इत्याचमनीयम् । वामदेवाय नम आपो हि ष्ठा-
द्यैश्च स्नानम् । तत आचमनं दत्त्वा षष्टभिर्वक्ष्यमाणैर्मन्त्रैस्तर्प-
येत् । ॐ भवं देवं तर्पयामि । ॐ शक्यं देवं तर्पयामि । ॐ
इन्द्रं देवं तर्पयामि । ॐ पशुपतिं देवं तर्पयामि । ॐ उग्रं
देवं तर्पयामि । ॐ ईशानं देवं तर्पयामि । ॐ भीमं देवं
तर्पयामि । ॐ महात्सं देवं तर्पयामि । ततो ज्येष्ठाय नम
इति वस्त्रम् । तूष्णीमाचमनम् । ज्येष्ठाय नम इत्युपवीतम् ।
इन्द्राय नम इत्यलङ्कारम् । कालाय नम इति गन्धम् । कल-
विकरणाय नम इति पुष्पम् । बलविकरणाय नम इति धूपम् ।

• अग्नियं १२ पृष्ठे प्रदर्जिता ।

† आत्वा वहन्तु हरयो षष्ठं सोमपीतये ।

इन्द्र ता मूरधसः ॥ (१म. १२म. १सूक्.)

‡ प्रपद्यामिति म-पुस्तके पाठः ।

§ अनादिभवे इति ब्राह्मणनन्दतरङ्गिण्यां पाठः ।

¶ २० पृष्ठे प्रदर्जितैः ।

बलाय नम इति दीपम् । बलप्रमथनाय नम इति नैवेद्यम् ।
तूष्णीमाचमनम् । सर्वभूतदमनाय नम इति ताम्बूलम् ।
मनोऽन्नाय नम इति दक्षिणाम् ।

केचित्तु सद्योजातमिति प्रतिष्ठाप्य सद्योजातायेत्यासनम् ।
भवे भवे इति पाद्यम् । भवोऽङ्गायेति स्नानमष्टभिस्तर्पणम् ।
श्रेष्ठायेत्याचमनम् । श्रेष्ठायेति मधुपर्कम् । कालायेति
गन्धम् । कलविकरणायेति पुष्पम् । सर्वभूतदमनायेति
धूपम् । मनोऽन्नायेति दीपम् । भवोऽङ्गायेति नैवेद्यमित्यादी-
न्याहुः ।

अथाष्टपुष्पाञ्जलयः ।

भवाय देवाय नमः । शर्वाय देवाय नमः । रुद्राय
देवाय नमः । पशुपतये देवाय नमः । उग्राय देवाय नमः ।
ईशानाय देवाय नमः । भीमाय देवाय नमः । महते देवाय
नमः । अथास्वाघोरतनूरघोरेभ्योऽथ घोरेभ्य इत्युपतिष्ठेत ।

ततो नमस्कारः ।

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वरूप सदाशिव ।

शरणं भव भूतेश करुणाकर शङ्कर ॥

ह्रर शम्भो महादेव विश्वेशामरवल्लभ ।

शिव शङ्कर सर्वात्मनीलकण्ठ नमोऽस्तु ते ॥

मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।

अमृतेशाय शर्वाय महादेवाय ते नमः ॥ इति ।

ततः प्रार्थना ।

राजसेन स्वयं ब्रह्मा सात्त्विकेन स्वयं हरिः ।
 कामसेन स्वयं रुद्रस्त्रितयं त्वयि संस्थितम् ॥
 नमामि त्वां विरूपाक्ष नीलग्रीव नमोऽस्तु ते ।
 त्रिनेत्राय नमस्तुभ्यमुमादेहार्धधारिणे ॥
 विशूलधारिणे तुभ्यं भूतानां पतये नमः ।
 पिनाकिने नमस्तुभ्यमीदृष्टमाय तं* नमः ॥
 नमामि त्वां महादेव पतये त्वां नमाम्यहम् ।
 भोक्ता भोज्यं त्वमेवेह भक्तानां शर्मदः स्वयम् ॥
 सूर्यरूपं समासाद्य देहिनां देहधारकः ।
 मुनीनां मुक्तिदाता च भक्तानां भुक्तिदः स्वयम् ॥
 यदृच्छया सर्वमिदं त्वामभ्येति च याति च ।
 नान्यस्य विजयं दातुं शक्तिरस्ति त्वया विना ॥ इति ।

ततः ।

आराधयामि भक्त्या त्वां मां गृहाण महेश्वर ।
 इत्यात्मानं निवेदयेत् । ततः कमलस्य पूर्वाद्यष्टदलेषु इन्द्रादी-
 बष्टलोकपालान् सम्पूज्य अन्नादिवलिमुपहृत्य प्रार्थयेत् ।
 इन्द्राद्याश्च सुराः सर्वे लोकपालास्तथैव च ।
 आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः ॥
 ते सर्वे पूजिताः शान्तिं प्रयच्छन्तु सुखानि च ।
 बलिदानादिना तुष्टाः प्रयच्छन्तु यथेष्टितम् ॥ इति ।

मीदृष्टमाय इत्यत्र मीदृष्टमायेति ख-पुस्तके पाठः ।

ततः सर्वे प्राणानायम्य देशकालौ स्मृत्वा यजमानस्य आयु-
भ्यस्तुपुत्रादिसन्तत्यवाख्यर्थं रुद्रैकादशिन्यर जपं सङ्कल्प्य साधारण-
न्यासान्ते विशेषन्यासं कुर्युः । यथा—

ॐ भूर्भुवः स्वः सञ्चोजातं प्रपद्यामिति* पठित्वा ॐ भूर्भुवः
स्वरोः हृदयाय नमः । ॐ भूर्वामदेवायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोः शिरसे स्वाहा । ॐ भूरघोरेभ्य इति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोः शिखायै वषट् । ॐ भूस्तत्पुरुषायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोम् कवचाय ह्रम् । ॐ भूरीशावायेति मन्त्रान्ते भूर्भुवः
स्वरोम् नेत्रत्रयाय वीषट् ।

ॐ भूस्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जर्षारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुञ्चोय मामृतात् ॥

इति मन्त्रान्ते भूर्भुवः स्वरोम् करतलपृष्ठाभ्यामस्त्राय फड़िति
विन्यस्य एवमेव कलशेषु न्यसेत् ।

ततो राजसेन स्वयं ब्रह्मा इत्यादिना शक्तिरस्ति त्वया विना
इत्यन्तेन† पूर्वोक्तेन मन्त्रषट्केन देवं सुत्वा स्वस्वकलशान् सृष्ट्वा
शुभं ध्यायन्तः प्रत्येकं रुद्रैकादशिनीं जप्त्वा राजसेन स्वयं ब्रह्मा
इत्यादिना मन्त्रषट्केन पुनः सुत्वा च समापयेयुः ।

तन्मन्त्रा यथा ।

हीनो विभक्तिवर्षेण व्यञ्जनैश्च स्वरैस्तथा ।

जपो मे सम्यक्तां देव प्रसादं कुरु किङ्करे ॥

* प्रपद्यामित्यत्र प्रपद्यामीति ख-पुस्तके पाठः ।

† ११९ पृष्ठे मदर्शितम् ।

महारुद्रजपो यो मे न्यूनो वाप्यधिकोऽपि वा ।

सर्वः सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादात् सदाशिव ॥

यदक्षरपदभ्रष्टं* मावाहीनञ्च यद्भवेत् ।

तत्सर्वं क्षम्यतां देव प्रसीद परमेश्वर ॥ इति ।

तत आचार्यः कुण्डे स्थण्डिले वा स्वशाखीकविधिना अग्निं प्रतिष्ठाप्य तूष्णीं निर्वापादिना चक्रं पक्ताः आज्यभागान्तं कृत्वा तिलचर्वाण्यैः प्रतिद्रव्यं जपदशांशेन होमं कुर्यादृत्विग्भिः सह ।

अत्राचार्यादीनां द्वादशैकादशिनोजपे रूपाणि शतं द्वाविंशच्च भवन्ति । तद्दशांशे त्रयोदश रूपाणि । द्वे रूपे अवशिष्टे । तद्दशांशोऽष्टाचत्वारिंशत् । मन्त्रविभागपक्षे प्रतिरूपं नमस्ते इत्यादि पञ्च पुनर्नमस्ते इत्यादि पञ्च इत्येवं दश । सर्वाहुतयोऽष्टाचत्वारिंशत् पक्षे षट्शतानि चतुर्विंशतिश्च । अवशिष्टरूपद्वयाहुतयो दश । चक्रकाहुतयश्चतुर्दश । एवं सर्वा मिलिताः आहुतयो द्वयान्यूनसार्धषट्शतानि भवन्ति । एतावान् प्रतिद्रव्यं होमः ।

अत्राप्यशक्तौ षोडशधादिपक्षाग्रयणेन होमः शक्तौ तु प्रतिमन्त्रपक्षेण होमः कार्यः । प्रतिमन्त्रपक्षेऽवशिष्टरूपद्वयस्य दशांशः प्रतिरूपं सप्तदश सप्तदश इत्येवं चतुस्त्रिंशत् ।

तत एकादशशतसंख्यैरर्कपत्रैर्मूलमन्त्रेण होमः कार्यः । मूलमन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषी बद्रो देवता पंक्तिच्छन्दः होमादौ विनियोगः । अथास्य न्यासः । परमेष्ठिने ऋषये नम इति शिरसि ।

पंक्त्यै छन्दसे नम इति मुखे । रुद्राय देवतायै हृदये नम इति
 शिखायाम् । शम्भवे नमः शिरसि चेति क्ललाटे । मय इति
 नेत्रयोः । भव इति श्रोत्रयोः । चेति नासिकायाम् । नम
 इति मुखे । शङ्करायेति ग्रीवायाम् । चेति हृदये । मय
 इति जठरे । स्करायेति* नाभौ । चेति श्रोत्रोः । नम इति
 कव्याम् । शिवायेत्यूर्वोः । शिवतरायेति जानुनोः । चेति
 पादयोः । नमः शम्भवे चेति हृदये । मयो भवे चेति
 शिरसि । नमः शङ्करायेति शिखायाम् । मयस्करायेति कव-
 चाय हुम् । नमः शिवायेति नेत्रत्रयाय कौषट् । नमः शिव-
 तरायेत्यस्त्राय फट् ।

इति न्यासपूर्वकं पूर्वोक्तहोमं कृत्वा स्वष्टकदादिपूर्णा-
 हृतिपर्यन्तं कृत्वा च आचार्यादयो गन्धाद्युपचारै रुद्रस्यो-
 त्तरपूजां कृत्वा अभिषेकार्थं रुद्रं प्रसाद्य अग्निरुत्तरतश्चतुरस्रं
 स्वस्तिकोपेतं मण्डलद्वयं कृत्वा तत्र उदुम्बरकाष्ठपीठद्वये परि-
 हिताहतश्वेतवस्त्री दम्पती प्राञ्जुखावुपवेश्य स्वयमुदञ्जुखा-
 स्तिष्ठन्तश्चतुरधिकसप्तशतार्कपत्रै रुद्रैकादशिन्या मूलमन्त्रेण
 च अभिषिञ्चेयुः । अत्र वाजसर्नयिनां रुद्राध्यायस्य चतुःषष्टि-
 कण्डिकात्मकत्वात् तस्यैव एकादशाहृत्या चतुरधिकसप्तशत-
 संख्या भवन्ति । चतुःषष्टिप्रकारस्तु । नमस्ते† षोडश । नमो

* स्कराय इत्यत्र स्कारायति ग-पुस्तके पाठः ।

† नमस्ते हर सेयी-चिषे नमस्ते अस्त्रचिषे ।

अन्त्या-रुद्रं अक्षतपत्न्यु इत्ययः पावकां अम्भभं शिवो भव । (१६अ. २०म. वज्रः ।)

हिरण्यवाहवेः पञ्च । नम उष्णीषिणेः पञ्च । नमस्तक्ष्मभ्यःः
 पञ्च । नमो ज्येष्ठायऽ पञ्च । नमः स्रुत्याय च पञ्च । नमः
 पार्यायेति॥ पञ्च पञ्चःः । द्रापे अश्वसोःःऽष्टादशेति ।
 एतस्य एकादशाहत्तौ चतुरधिकमशतानि भवन्ति । तेन
 चैकेकेन मन्त्रेण एकैकार्कपत्रेणाभिषिच्य पत्राणि त्यजेयुः ।

* नमो हिरण्यवाहवे सेनाय दिशाञ्च पतये नमो नमो वृत्तेभ्यो हरिकेशेभ्यः
 पशुनाम्पतये नमो नमः श.अ.सुराय त्विधो नते पथोनाम्पतये नमो नमो हरिकेशार्थोप-
 वीतिर्न पुष्टानाम्पतये नमः । (१६अ. १७म. यजुः ।)

+ नम उष्णीषिणे गिरिचराय कनुशानाम्पतये नमो नम इषुमदभ्यो घन्वायिभ्यश्च
 वी नमो नम आतन्वानेभ्यः प्रतिदधानेभ्यश्च वी नमो नम.आयःऽदभ्योऽस्यदभ्यश्च वी नमः ।
 (१६अ. २२म. यजुः ।)

‡ नमस्तक्ष्मभ्यो रथकारेभ्यश्च वी नमो नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वी नमो नमो
 निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठभ्यश्च वी नमो नमः श्वनीभ्या मृगयुभ्यश्च वी नमः । (१६अ. २७म. यजुः।)

§ नमो ज्येष्ठाय च कानिष्ठाय च नमः पूर्वजाय चापरजाय च नमो मध्यमाय
 चापगन्माय च नमो जघन्याय च बुध्नाय च । (१६अ. २२म. यजुः ।)

¶ नमः स्रुत्याय च पथ्याय च नमः काश्याय च नोप्याय च नमः कुल्याय च
 सरस्याय च नमो नार्दियाय च वेंशनाय च । (१६अ. २७म. यजुः ।)

॥ नमः पार्याय चावार्याय च नमः प्रतरणाय चीतरणाय च नमोपार्याय च
 कूल्याय च नमः श्वप्राय च फेण्याय च । (१६अ. ४२म. यजुः ।)

•• अत्र पञ्च इत्येव पाठो युक्तः । पञ्चपञ्चति पाठे चतुःषष्ट्यपेक्षया पञ्चसंख्या-
 धिक्यापत्तः ।

†† द्रापे अश्वसस्यते दरिद्रव्रीललोहित । आसाम्प्रजानामेषाम्पशुनाम्पामेर्मांरीः
 माच नः क्रिध नामसत् । (१६अ. ४७म. यजुः ।)

अन्येषामापस्तम्बादीनां मूलमन्त्रेणैव तावदाहुतेन अभिषेक-
इति बौधायनसम्प्रदायः ।

ततः कलशस्थपल्लवैराशुः शिशानः* इति सूक्तेन प्राप्याय-
स्वेति सोमसूक्तेन† यदद्य कश्चेत्यादिभिः‡ फावमानीभिः§ रापो-
हिष्टेत्यादिभिः¶ समुद्रज्येष्ठा इत्यादिभिः॥ सहस्राक्षमिति
ह्येनः** सुरास्वामित्यादि पौराणैर्मन्त्रैः†† आभिषिच्य शिवं
शिवमिति वदेयुः । इह तु आचार्योऽन्यान्यर्कपत्राणि गृह्यो-
यादित्येके । ऋत्विज एव अर्कपत्रैरेकादशिन्याः‡‡ अभिषिच्येयुः,
आचार्यस्तु पल्लवैराशुः शिशान इत्यादिसूक्तैरभिषिच्येदित्यन्ये ।

ततः सर्वौषधिभिः सप्तमृद्भिः नद्या उभयकूलमृदा च सर्वा-

* आयुः शिशानो वषभा न भीमो घनाघनः चाभनसर्वशानाम् ।

संक्रन्दनो निमिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥

(१७७. ११म. यजुः ।)

† सूक्तमिदं ६८ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡ यदद्य कश्च वचहन् उदगा अभिसृयं । सर्व्यं तदिन्द्र ते वज्रे ।

(१२४. २५म. यजुः ।)

§ १८।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

¶ १० पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

॥ ६२ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

** २८ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

†† ७५ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡‡ एकादशिन्या रुद्रैकादशिन्या इत्यर्थः । सा च एकादशजलः समयस्य रुद्राध्यायस्य
काठकपा । तस्याः पावनतमत्वं "शुक्रियारस्यकजपो गायत्र्या च विशेषतः । सर्वपापहरः
स्विते रुद्रैकादशिनो तथा ॥" इत्यादिपत्रेः प्रतिपादितम् ।

ङ्गेष्वनुलिप्तौ दम्पती विशेषतः कुक्षिदेशे अनुलिप्तां तां स्त्रियं
कृत्वा शिष्टेनोद्धृतं सर्वकलशोदकेन चालिताङ्गी वस्त्रप्रान्ते
अग्र्यं दत्त्वा महानद्योर्नद्योर्वा सङ्गमे स्यात्वा शुद्धे वाससी परि-
धाय

शरीरस्याश्च ये दोषा ये दोषा गर्भबीजयोः ।

सर्वं ते नाशमायान्तु कर्मणानेन भो द्विजाः ॥

इति मन्त्रमुच्चार्य अभिषेकवाससी त्यक्त्वा शुद्धे वाससी परिधाय
च शुक्लचन्दनमालाद्यलङ्घितौ भवेताम् ।

ततो दम्पतिभ्यामन्वारब्ध आचार्यः समुद्रादूर्ध्वरित्यादि-
मन्त्रैः* पूर्णाहुतिं कृत्वा वसोर्धारां जुहुयात् ।

तत्र ।

आवयेत्सूक्तमग्नेयं वैष्णवं† रौद्र‡ःमैन्दवम् ।

महावैश्वानरं साम ज्येष्ठसाम§ च पाठयेत् ॥

ततो यजमानः सभार्यः कृतत्रयायुष्यकरणः पूजापूर्वक-
माचार्याय पयस्विनीं धेनुं सुवर्णञ्च यथाशक्ति दक्षिणात्वेन दत्त्वा
ब्रह्मणं वृषभमृत्विग्भ्यो यथाशक्ति सुवर्णञ्च दत्त्वा क्षमाप्य रुद्रा-
द्यावाहितदेवता विसृज्य श्रीरुद्रप्रीत्यर्थं शतं तदङ्गं तदङ्गं वा
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तैः सम्पूर्णतां वाचयित्वा जीवत्पति-

* ६१ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† विष्णोर्गुणमित्यादि विष्णुसूक्तं ५५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ रुद्रसूक्तं ६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ आग्नेयं सूक्तम्, ऐन्दवं सूक्तं, महावैश्वानरं साम, ज्येष्ठसाम चेति सर्वं सामवेदे मृग्यम् ।

पुत्राभिः स्त्रीभिर्बर्द्धापनादिहृतमङ्गलो ब्राह्मणाशिषो गृह्णीयात् ।

पत्न्यञ्चले नारिकेलादिफलं सुवासिनी दद्यात् ।

अनेन विधिना कार्यो रुद्रः कलशसंज्ञकः ।

भुङ्क्ते स सकलान् भोगान् प्रसादाच्छुद्धिरस्य च ॥

इत्याह भगवान् बौधायनः ।

इति बौधायनोक्तं रुद्रस्नानविधानं समाप्तम् ।

अथ बन्धाभिषेकविधानम् ।

तच्च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे कार्तिकेय उवाच ।

पूर्वमेव त्वया ख्यातं सन्ति बन्धा न हि स्त्रियः ।

दोषैस्तु विविधाकारैर्ग्रहधातुविकारजैः ।

बन्धा सञ्जायते तासां स्नानमावद यत्नतः ॥

ईश्वर उवाच ।

ग्रहदोषान् प्रवक्ष्यामि शृणु पुत्र यथार्धतः ।

द्वाविंशतिर्ग्रहाः प्रोक्ता नारीपीडाकरास्तु ते ॥

ग्रहाः कौमारिकाद्यान्ये द्वात्रिंशत्तेऽपि कीर्तिताः ।

चतुःषष्टिश्च संख्याता ग्रहाणां क्रूरकर्मणाम् ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि चैकैकस्य प्रविस्तराः ।

तेषां मध्ये तु प्रीच्यन्ते चतुःषष्टिश्च नायकाः ॥

दोषैर्द्वादशभिर्वत्स ग्रहा गृह्णन्ति योषितम् ।

एकपात्रेण पानेन परशय्यासनेन च ॥

परपुंसः प्रसङ्गेन परवस्त्रविभूषणैः ।
 लालोच्छिष्टकमाल्येन चैकभाजनभोजनैः ॥
 केशोदकेन संसेकादनार्थस्य च गूहनात् ।
 एतेर्दोषैश्च ते सर्वे ग्रहाः पीडाकराः स्मृताः ॥
 प्रथमं गृह्णते योषां गर्भञ्च तदनन्तरम् ।
 पश्चात्क्षीरस्ततो बालमेवमाहुर्न संशयः ॥
 ग्रहनामानि वक्ष्यामि शवरी रेवती शिवा ।
 मुखा नन्दी च लम्बा च पूतना जम्भपूतना ॥
 गोमुखी च विडाला च तथा चैवामला बला ।
 काकोली च हसन्ती च अहङ्कारी जया तथा ॥
 मुक्तकेशी त्रिदण्डी च अजामुखी च रोचना ।
 मुकुटा पिङ्गला नाम विटनासा तथा परा ॥
 स्कन्दग्रहास्तथा चान्ये सर्वेषां नायकाः स्मृताः ।
 रजनी कुम्भकर्णा च तापसी राक्षसी परा ॥
 मोदनी रोदनी चात्र धमनी नकुला तथा ।
 चतुःषष्टिः समाख्याता मातरी बालमातरः ॥
 भार्जकी जम्भकी वीरो भीमास्यः स्कन्दपञ्चमः ।
 बालानां पीडनाः सर्वे भ्रमन्ते बलिकाङ्घ्रिणः ॥
 बलिं दद्याद्विधानेन ततो मुञ्चन्ति नान्यथा ।
 चतुरस्रहस्तद्वेचं समसूत्रं* समस्ततः ॥

* कृते क्षेत्रे समं सूत्रमिति ख-पुस्तके पाठः ।

सप्त भागान् समान् सर्वान् कृत्वा ह्येवं विचक्षणैः ।
 अन्तरान्तरकोष्ठेषु नव पद्मानि* कारयेत् ॥
 वाह्ये चाभ्यन्तरे हे तु चक्रमध्ये प्रयोजयेत् ।
 सवाह्याभ्यन्तरे वत्स चक्रमास्त्रिंशत् यत्नतः ॥
 अष्टपत्रयुतं शुभ्रं कैसरैः सह-कर्णिकैः ।
 तेषु मातृगणाः सर्वे चतुःषष्टिर्यथाक्रमम् ॥
 पूर्वादि पूजयेत्सर्वांस्तथाष्टान्तकमष्टधा ।
 शिवस्तु कर्णिकास्ये पद्मेषु नवसु स्थितम् ॥
 कमले मध्यमे वत्स अङ्गैस्तु सहितं शिवम् ।
 पूजयेत्पूर्वविधिना कल्पयित्वा तथासनम् ॥
 अस्य कर्माणि वक्ष्यामि येन मुञ्चन्ति योषितः ।
 ज्ञात्वा तासां विकारांश्च सर्वाभरणभूषितः ॥
 स्थापयेच्च विधानञ्च उपवासपरायणः ।
 व्यतीपातादिनिर्मुक्तो स्नानं कुर्याच्छुभे दिने ॥
 त्रिषुत्तरेषु रेवत्यां प्राजापत्ये पुनर्वसौ ।
 अश्लिष्यामथ पुष्ये च रोहिण्यामथवा गुह ॥
 देवालये मातृगेहे पितृगेहे चतुष्पथे ।
 जीर्णे कूपे तट्टागे वा नदीनां सङ्गमेषु वा ॥
 एकवृक्षे श्मशाने वा देवतानाञ्च सन्निधौ ।
 अष्टम्यां राजपत्नीस्तु मध्याह्ने स्थापयेत्ततः ॥

* पद्मानि इत्यत्र वस्त्राणि इति ख पुस्तके पाठः ।

पुत्रकामानुगां तीर्थे राजपत्नीन्तु १. . . .
 आचार्यसु सुसम्पूतः* शुक्लवस्त्रः शुचिः सदा ॥
 अष्टहस्तप्रमाणेन चतुर्हस्तमथापि वा ॥
 चतुरस्रं चतुर्द्वारं तोरणं ध्वजशोभितम् ॥
 चन्द्रातपकृताटोपं पुष्पमाख्योपशोभितम् ।
 त्रिरजोभिः समालिख्य मण्डलं सार्वकामिकम् ॥
 स्नानैः पानैश्च नैवेद्यैर्विविधं कारयेद्दक्षिम् ।
 श्वेतं रक्तं तथा कृष्णं वर्णानाञ्च क्रमेण तु ॥
 ईशो ब्रह्मा तथा विष्णु रजसामधिपाः स्मृताः ।
 मण्डलस्योत्तरे भागे कुर्यात्स्त्रपनमण्डलम् ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणेन वर्णकैरुपशोभितम् ।
 अकालान्† अष्टकलशांश्चतुरस्रप्रमाणतः ॥
 चूतपल्लवसंयुक्तान् यथेष्टपरिवेष्टितान् ।
 हिरण्याक्षतदूर्वाभिरोषधीभिश्च संयुतान् ॥
 नद्यासोभयकूलात्तु वल्मीकाह्वयमूलतः ।
 गृहीत्वा मृदमेतेभ्यः स्थापयेत्प्रथमे घटे ॥
 द्वितीये गोमयं स्थाप्य तृतीये गन्धवारि च ।
 चतुर्थे हेमरजते पञ्चमे सर्व्वमीषधम् ॥

* सुसम्पूत इत्यत्र सुसम्पूत इति ख-ग-पुस्तकयोः पाठः, परन्तु सन्नतत्वाम् पूर्व्व-
 एवात्र निवेष्टितः ।

† अक्षयानित्यत्र अनोक्षानिति ख-पुस्तके पाठः ।

षष्ठे तीर्थान् प्रविश्य सप्तमे सप्त सागरान् ।
 कलशे चाष्टमे न्यस्य शङ्करं मातृभिः सह ॥
 अनेन विधिना मन्त्री त्वभिषेकं समाचरेत् ।
 मृतवत्सा जीवपुत्रा बभ्याः चापि प्रसूतिका ॥
 अवीजा वीजतां याति स्त्री वाथ पुरुषोऽपि वा ।
 अभिचारकृतं दोषं मन्त्रोऽयं नाशयेदिति ॥
 अनेनैव विधानेन* मुख्येन सर्व्वबन्धुना ।
 दुर्भगा सुभगा स्याच्च कन्या प्राप्नोति सदरम् ॥
 देवीभिश्चोपसृष्टानां बालानां ग्रहपीडने ।
 क्रियामेतां सदा कुर्यात्साधकस्तु यशस्करीम् ॥
 सभार्य्ये दक्षिणा देया नगरे वाथ खेटके ।
 हस्त्यश्वरथयानानि मुकुटं कुण्डलानि च ॥
 धनधान्यहिरण्यानि येन वा तुष्यते गुरुः ।
 तेन तुष्टेन तुष्यन्ति देवता मातरो ग्रहाः ॥
 अथाभिषेकको देयो यजमाने सभार्य्यके ।
 यो हि जीवति तस्यापि† मृतञ्चापतति‡ ध्रुवम् ॥

ॐ फट् स्वाहा ।

* विधानेन इत्यत्र प्रयोगेण इति ग-पुस्तके पाठः ।

† तस्यापि इत्यत्र तस्याप्येतेन इति, तस्यार्थे इति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

‡ मृतञ्चापतति इति ख-पुस्तके पाठः ।

सर्षपैरक्षतैर्वापि तं देहे ताडयेच्छिशुम्* ।
मौनञ्चेत्स्थीयते बालो रोदते जीवते ध्रुवम् ॥
इति भविष्योत्तरोक्तं बन्ध्याभिषेकविधानम् ।

अथ घटिकाभिषेकविधानम् ।

हेमाद्रौ भविष्ये ईश्वर उवाच ।

शृणु षण्मुख तत्त्वेन स्नानं घटिकया परम् ।
धारयिष्यन्ति ये वत्स घटिकां देवनिर्मिताम् ॥
तषामर्थश्च कामश्च सौभाग्यं वृद्धिमेष्यति ।
पूर्वोक्तं मण्डलङ्कत्वा गौरीं तत्रैव पूजयेत् ॥
स्वस्य वित्तानुसारेण वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।
ईशान्यां दिशि संस्थाप्य घटिकां मधुपूरिताम् ॥
पुष्पमाल्यैरलङ्कृत्य रक्तसूत्रेण वेष्टयेत् ।
हिरण्यं निक्षिपेत्तत्र न शून्यां कारयेद्बुधः ॥
वस्त्रेण तु समाहृत्य गन्धांस्तत्रैव निक्षिपेत् ।
कुङ्कुमागुरुकर्पूरचन्दनेन विलेपयेत् ॥
उशीरं चन्दनं मुस्ता बालकं सर्वमौषधम् ।
तथा चामलकं दूर्वाः क्षिपेद्गौरीचरणां बुधः ॥
शतमष्टोत्तरं जम्बा गौर्यां वै मूलविद्यया ।
ततोऽभिमन्त्र्य घटिकां गौरीमन्त्रेण तां पुनः ॥

* शिशुमित्यत्र च्छुभैरिति ग-पुस्तके पाठः ।

शताष्टाधिकजप्तेन अभिमन्त्रोदकं गुह्य ।
 ततोऽभिषेकं कुर्याद्द्वै योषितो वा नरस्य च ॥
 घटिकोदकसिक्ता वै या नारी मण्डले गुह्य ।
 सुभगा सा भवेन्नित्यं नरस्यैव सदा गुह्य ॥
 अपुत्रा लभते पुत्रमजीवा जीविनी भवेत् ।
 अनेनैव विधानेन गुर्विणी यदि कारयेत् ॥
 पुत्रं प्रसूयते सा तु महावीर्यपराक्रमम् ।
 राजा विजयमाप्नोति धारयित्वा सुसङ्गरे ॥
 या तु रूपवती कन्या वरस्य लभते यदा ।
 तदा घटाभिषेकेण सौभाग्यमनुलं लभेत् ॥
 येन येन हि भावेन घटिकां कारयेद्बुधः ।
 तस्य तस्य हि भावेन* तरफलं लभते पुनः ॥
 यत्तेनोक्तमयो किञ्चित्क्षुपेण षड्दानन ।
 तत्सर्वं मूलमात्रित्य अनेनैव तु कारयेत् ॥

मूलमात्रित्येति पूर्वोक्तमूलमन्त्रेणेत्यर्थः ।

न घटिकायाः परं किञ्चित्सौभाग्ये कारणं मतम् ।
 न घटिकायाः परं स्कन्द धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
 घटिकां धारयेद्यसु स कामात्रिखिलाङ्गभेत् ।
 अपुत्रो लभते पुत्रमधनो धनमाप्नुयात् ॥

इति भविष्ये घटिकाभिषेकविधानम् ।

* तेन तेन हि भावेन इति ग-पुस्तके पाठः ।

† अत्र प्रथमदशोपपादधोर्नवाक्षरलाञ्छन्दीदीप चार्पितात् सोदयः ।

अथ विष्णुश्राद्धम् ।

तच्च कर्मक्षयाय । कर्मविपाकाच्च मृतापत्यत्वमनपत्यत्वं
वा जायते तदर्थमिदमनुष्ठेयम् ।

तद्यथा । कर्मणां विशेषेण पचनं पाकः कर्मविपाकः ।
स त्रिविधो जन्मायुर्भोगेः ।

जन्म क्तम्यादि । पतितं याजयित्वा तु क्तमियोनौ प्रजायते ।
इत्यादिस्मरणात् ।

आयुः पञ्चवर्षादिकम् । तत्र जीवति वर्षाणि दश पञ्च च
वा द्विज इति स्मरणात् ।

भोगो यमयातनादिः । यमलोके तु ते घोरां लभन्ते यम-
यातनामिति स्मृतेः ।

ततश्च येन कर्मणा अनृतभाषणादिना बालनिधनादि जायते
तन्निरासाय इदं श्राद्धम् ।

ननु अल्पायुष्वादि चेत्कर्मणः फलम् कथं तर्हि विष्णुश्राद्धा-
दिना तन्निरासः प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयात् । सत्यम् ।
तथापि बलीयसा विष्णुश्राद्धादिना गयाश्राद्धेन नानायोनि-
प्रविष्टप्राण्युद्धारवत् जन्माल्पायुष्यातना नश्यति ।

ननु गयाश्राद्धेनापि नानायोनिप्रविष्टानां कथमुद्धारः ।
तदुद्दारे वा कथं स्मृत्यविरोधः । उच्यते । तीर्थपुत्रसामर्थ्येन
नानायोनिप्रविष्टा अपि स्वर्गब्रह्मलोकयोः क्षुत्पिपासादिरहिता-
स्तिष्ठन्तस्तएव वंशच्छेदभयात् पुनः संसारं प्राप्य पुराणां योनिं
प्रविशन्ति ।

स्मृतिरपि प्रतिबन्धकाभावे सत्येव कर्मणां यातनार्थतां
बोधयति ।

अतएवोक्तम् ।

उद्धृता ये गयाश्राद्धे ब्रह्मलोकेषु ते शुभे ।

भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥

न चापि पतनन्तस्मात्स्थानाद्भवति भूमिप ।

वंशच्छेदात्पुनः सर्वेऽवतरन्ति महीतले ॥

आगत्वास्मात्ततो लोकात्रिपत्य जगतीतले ।

पापाः पापां समायान्ति योनिं श्रेष्ठां शुभान्विताः ॥

ननु किमिदं विष्णुश्राद्धम् । विष्णुरूपिपित्रुद्देशेन क्रियमाणं
श्राद्धं विष्णुश्राद्धमिति चेत् । न पितृत्वरूपी जनार्दनवासुदेवः
प्रीयतामिति विष्णुभावनया पित्राद्युद्देश्यकक्षयाहश्राद्धस्यापि
विष्णुश्राद्धत्वप्रसङ्गात् । कथञ्च विष्णुद्देशेन अनुष्ठीयमानकर्म-
विशेषात् कूटवादादिरतानां कर्मक्षयः ।

किञ्च किमर्थमिदमनुष्ठेयम् । बीजिः*दोषपरिहारार्थं वा
प्राणिदोषपरिहारार्थं वा । नाद्यः कूटवादादिरतोद्धारार्थत्वात् ।
नाम्यः कर्त्तर्यैव कर्मभिः फलस्य जननात् । उच्यते । मृत-
प्राणिदोषनिराकरणद्वारा दीर्घायुःपुत्रादिप्राप्त्यर्थं तथा विष्णु-
भावनया मृतोद्देशेन क्रियमाणश्राद्धस्य विष्णुश्राद्धत्वात् पूत-
त्वादिगुणविशिष्टपुत्रेण पुत्रत्वस्य† जातेष्वेव स्ववंशजानां

* बीजि इत्यत्र बीज इति ग-पुस्तके पाठः ।

† पुत्रेण पुत्रत्वस्य इत्यत्र पुत्रिणा पुत्रित्वस्य इति ख-पुस्तके पाठः ।

काम्यादियोनिराकरणेन तेषां स्वापत्यत्वे सति तैरपत्यवत्त्वस्य
कर्तुमिष्टफलत्वात् ।

ततश्च दम्पत्योर्दोषपरिहारार्थं रुद्राभिषेकप्रायश्चित्तानु-
ष्ठानात् प्राणिनाञ्च दोषपरिहारार्थं प्रायश्चित्तश्राद्धयोरनुष्ठाना-
द्वीजिप्राणिनोः कर्मक्षयात्तस्यैव प्राणिनो दीर्घायुष्टादिविशिष्ट-
स्वपुत्रत्वसिद्धार्थं विष्णुश्राद्धानुष्ठानमिति सिद्धम् ।

उक्तञ्च ।

बालस्यापि च दम्पत्योरज्ञाते पापकर्मणि ।
ये दोषा गर्भसम्भूता ये दोषा वीजिनस्तथा ॥
सर्पदंशादिजा ये च कर्मभिः सञ्चिताश्च ये ।
ते सर्वे नाशमायान्ति विष्णुश्राद्धप्रसादतः ॥
अनादिकर्मसम्भूतं कर्म ज्ञानेन दह्यते ।
तद्व्याधिकृतं पापं विष्णुश्राद्धेन दह्यते ॥ इति ।

गर्भसम्भूता गर्भेषु सम्भूतास्तत्रता इत्यर्थः ।

तथा ।

येन कर्मविपाकेन म्रियन्ते बालकानि च ।
तत्कर्मपरिहारार्थमुच्यते वंशवृद्धये ॥
बालकस्यापि दम्पत्योरज्ञाते पापकर्मणि ।
कुर्यात्प्रतिकृतिन्तश्च कुशरूपां यथाविधि ॥
यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ।
समाश्रया कुशमयीं प्रकृतिं स विगत्विमाम् ॥

जन्मजन्मान्तरकृतानपराधान् कृतैना
 पातकोपमहापापं वायुरूप क्षमस्व
 नमोऽस्तु विष्णुरूपाय चाहि मां शर
 निष्कृतिं ते करिष्यामि नवाब्दाद्ब्रह्म
 तस्य काश्यपगोत्रस्य वायुरूपस्य देहिनः ।
 प्रेतस्य चोद्धारविधिं सद्यः सञ्जनयाम्यथ ॥
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ।
 तस्य प्रेतस्य दत्तोऽयं* पिण्डोऽयमुपतिष्ठतु ॥
 लभते चोत्तमगतिं पिण्डोदकविधौ कृते ।
 नवानि नवमिश्राणि प्रेतश्राद्धानि यानि तु ॥
 तस्मिन्मध्ये प्रकर्त्तव्यं द्वात्रिंशद्भिजतर्पणम् ।
 यो मे प्रजां नाशयति जीवो नश्यति वा स्वयम् ॥
 विष्णुरूपः स लभतां तृप्तिं ब्राह्मणतर्पणात् ।
 त्रिणुश्राद्धं ततः कुर्यात्सन्तत्यै सुतस्मिन्मध्ये ॥ इति ।

तस्मात्सिद्धं विष्णुश्राद्धस्य कर्त्तव्यत्वम् ।

तत्र अनपत्यत्वादौ निदानानि ।

चतुर्विधा च या बन्ध्या भवेदक्षवियोजनात् । इति वायु-
पुराणे ।

स्रवद्गर्भा भवेत्सा तु बालकं हन्ति या विषैः । इति वृह-
गीतमः ।

* दत्तोऽयमित्यत्र प्रीत्यर्थमिति ख-पुस्तके पाठः, स एव समीचीनतया प्रतिभाति,
यतस्तत्रात्वे अयमित्यस्य विदित्तिदीर्घो न स्यात् ।

बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते । इति शस्तातपः ।
एवं सति ।

बभ्या च काकबभ्या च स्त्रीप्रसूय मृतप्रजा ।

एवं चतुर्विधा बभ्या तस्याः शान्तिकमीर्यते ॥

इति प्रक्रम्य विष्णुश्राद्धोपदेशाच्चतुर्विधबभ्यात्वनिराकरणार्थत्वं
विष्णुश्राद्धस्य । तत्र

अर्वाक्तु ब्रह्महत्यायाः षड्व्यं कृच्छ्रमाचरेत् ।

इत्युक्तत्वात् षड्व्यं तद्वै त्व्यं तद्वै सार्धं वा कृत्वा तत्राप्यशक्तौ
कुर्यादादौ च चान्द्रश्च चान्द्रद्वयमथापि वा ।

प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा विष्णुश्राद्धं समाचरेत् ॥

भृत्युक्तेष्वाम्नायणे चान्द्रायणं वा यथाशक्तिपर्षदुपस्थानादिप्रकारेण
गृहीत्वा मृत्तिकासानादिपञ्चगव्यादिप्रकारेण च सार्धं प्रायश्चित्तं
विधाय पश्चाच्छ्राद्धमनुष्ठेयम् । तत्र रुद्रस्नानं वक्ष्ये इत्युपक्रम्य
एतद्विधानपूर्वन्तु रुद्रश्राद्धं समाचरेदित्युक्तत्वादादौ रुद्रस्नानं
कार्यम् ।

तन्मूलभूतवाक्यानि यथा ।

रुद्रस्नानविधिं वक्ष्ये दम्पत्योश्च सुतार्थिनोः ।

कृष्णाष्टम्यामुपोथैव नवम्यां सुसमाहितौ ॥

नानावर्णैर्धान्यपिष्टैः पद्ममष्टदलं लिखेत् ।

विन्यस्य कलशानष्टौ दिक्ष्वष्टासु च सोदकान् ॥

पुनरेकं पूर्वभागे कलशं विन्यसेत्ततः ।

पद्मस्योपरि संविष्टौ दम्पती प्राप्सुखी शुची ॥

अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्दक्षीकात्सङ्गमाद्भृदात् ।
 नद्या उभयकूलात्तु मृदमाद्भृत्य यत्नतः ॥
 अपरित्यक्तवस्त्रौ तु लिप्तगार्त्रौ तथा मृदा ।
 अच्छिद्राण्यर्कपत्राणि निधाय शतसप्तकम् ॥
 रुद्रस्नानं पुरा कृत्वा रुद्ररूपाण्यथो जपेत् ।
 दिक्ष्वष्टस्वष्टरूपाणि नवमे त्रीणि वै तथा ॥
 रूपाण्येकादशैवन्तु जप्त्वा तु विधिपूर्वकम्* ।
 अष्टानां कलशानां तदुदकं शान्तिदं क्षिपेत् ॥
 तद्द्वारिणार्कपत्रेण दम्पत्योष्णाभिषेचने ।
 अर्कपत्रशतानाञ्च सप्तानां त्याग इष्यते ॥
 प्रत्येकं रुद्रमन्त्रेण ज्ञायातां दम्पती ततः ।
 त्यक्त्वा पूर्वाणि वस्त्राणि ततोऽन्यांशुकधारिणी ॥
 न प्राच्याणि तु पूर्वाणि त्वाचार्यं पूजयेत्ततः ।
 पूजितां रुद्रमूर्तिञ्च निष्कमानमितां शुभाम् ॥
 सवाहनां सालङ्कारामाचार्याय निवेदयेत् ।
 एतद्विधानपूर्वन्तु विष्णुश्राद्धं समाचरेत् ॥
 तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ।
 सुभगा धर्मशास्त्रज्ञा धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ।
 नदीसङ्गम एवायं कर्त्तव्यस्तूदितो विधिः ॥
 इति विष्णुश्राद्धाङ्गं रुद्रस्नानम् ।

* विधिपूर्वकमित्यत्र नवमे पुनरिति ल-पुस्तके पाठः ।

विष्णुश्राद्धं पुराणतः सङ्क्षेपतो वदामः । विशेषास्तु प्रयोगे
दृश्यन्ते ।

विष्णुधर्मोत्तरे दाल्भ्य उवाच ।

केन कर्मविपाकेन म्रियन्ते शिशवः प्रभो ।

गर्भादि स्रवते तद्दहनपत्योऽपि जायते ॥

श्रीभगवानुवाच ।

साधु पृष्टं त्वया विप्र प्राणिनां हितकाम्यया ।

तत्सर्वं कथयिष्यामि विस्तरेण महामुने ॥

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्यापहारकाः ॥

अनाचाराः कृतघ्नाश्च अशस्त्रप्राणिघातकाः ।

परदाररता ये च सर्वधर्मवहिष्कृताः ॥

मिथ्याभिर्शंसिनो ये च चौरकर्मरताश्च ये ।

ते सर्वे पापकर्माणः पतन्ति नरके ध्रुवम् ॥

पुनः पुनः समायान्ति ह्युदरं प्रति पापिनः ।

अल्पायुषोऽपि जायन्ते ये नरा नरकागताः ॥

मुक्तास्ततः पतन्तीमं गर्भवासं पुनः पुनः ।

अन्धाः कुन्दाश्च विकृता विकृताङ्गा नराधमाः ।

व्याधिता ह्याधिरूपेण दृश्यन्तेऽद्यापि भूतले ॥

दाल्भ्य उवाच ।

पापिनो ये त्वया प्रोक्तास्तेषां वै निष्कृतिं स्वयम् ।

कथयस्व महाभाग प्राणिनां हितकाम्यया ॥

श्रीभगवानुवाच ।

येन मुक्तिर्भवेत्तेषां पापिष्ठानाञ्च शश्वती ।
 कथयिष्याम्यहं विप्र विधानं तव सुव्रत ॥
 बन्ध्या च काकबन्ध्या च स्त्रीप्रसूश्च मृतप्रजा ।
 एषा चतुर्विधा बन्ध्या तस्याः शान्तिकमीर्यते ॥
 ये दोषा गर्भसम्भूता ये दोषा बीजिनस्तथा ।
 ते सर्वे नाशमायान्ति विष्णुश्राद्धप्रसादतः ॥
 विष्णुश्राद्धस्ततः कुर्यादङ्गानुष्ठानपूर्वकम् ।
 अशून्यमासे कर्त्तव्यमथ वैवाहिकेषु वा ॥
 आत्मशुद्धिं ततः कुर्यात्सर्वपातकनाशनीम् ।
 तेषां तत्पापशान्त्यर्थं प्रायश्चित्तमिहोच्यते ॥
 कुर्यादादावेकचान्द्रं चान्द्रद्वयमथापि वा ।
 कार्यं धेनुसुवर्णेन धान्यतीर्थैः* स्वशक्तितः ॥

अत्रापि वाशब्दादद्दसार्द्धाद्द्वयब्दादयः पक्षा यथाशक्ति योज्या
 व्युत्क्रमेण च योजना ।

प्रायश्चित्तमिदङ्गत्वा विष्णुश्राद्धं समाचरेत् ।
 इति बौधायनः प्राह शास्त्रोक्तं धर्मतत्परः ॥
 अष्टमीन्तु समासाद्य रुद्रस्नानं समाचरेत् ।
 एकादशीं समासाद्य कृष्णपक्षस्य वै तिथिम् ॥
 उपोष्य तत्र कर्त्तव्यं विष्णुश्राद्धं विधानतः ।
 आदौ मृदादिभिः स्नात्वा स्वगृह्योक्तविधानतः ॥

देहशुद्धिं ततः कृत्वा कारुतिथ्यादि संस्मरेत् ।
 आत्मनो बहुसहस्रदीर्घायुःपुत्रलब्धये ॥
 गर्भदोषापहतये विष्णुश्चाद्यं समारभे ।
 ततो नद्यादिषु स्नात्वा नित्यं कर्म विधाय च ॥
 देवागारं समासाद्य बध्नीयात्पुष्पमण्डपम् ।
 तदधस्तादुपाविश्य निशि सङ्कल्पपूर्वकम् ।
 पश्चादाचार्यवरणं फलं दत्त्वेति मन्त्रतः ॥

फलमिति वस्त्रासनभोजनादेः*रूपलक्षणम् । वृणुयाद्भक्तिमन्त्रः
 सन्नित्यन्यत्रोक्तत्वात् ।

गर्भदोषैर्बालनाशैः पीडितोऽस्मि हिजाधिप ।
 विष्णोः सम्पूजनकृत्वा पूर्णान् कुरु मनोरथान् ॥
 इत्याचार्यं प्रणम्याथ मण्डपाधस्तु मण्डले ।
 मध्ये तु तण्डुलैः पूर्णकूलशं स्थापयेद्वरेः ॥
 वस्त्रयुग्मेन संवेद्य तस्मिन् गरुडवाहनम् ।
 रुक्मनिष्केण वाहेन तदर्धेनापि शक्तितः ॥
 निर्मितं स्थापयेत्तत्र सव्यदक्षिणतस्ततः ।
 समः†धान्यमितावाशीन् प्रत्येकं द्रोणसम्मितान् ॥
 कृत्वा पुरुषसूक्तेन‡ विष्णुं सम्पूजयेत्ततः ।

* भोजनादित्यत्र भाजनादिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सम इत्यत्र समेति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ पुरुष एवेदं सूक्तं यजुतं यच्च भव्यम् । उतामृतत्वस्यैमानो यदग्नेनाति रोहति ।

उपचारैः षोडशभिरन्यैर्नामपदैः पृथक् ॥
 पुरुषसूक्तेनेति पौराणमन्त्राणामुपलक्षणम् । तत्र त्रैवर्णिकानां
 वैदिकपौराणनाममन्त्राणां समुच्चयः । शूद्राणान्तु वैदिकव्यति-
 रिक्तौ ।

पञ्चामृतेन संस्त्राप्य पूजां कुर्याच्च जागरम् ।
 तिलमाषयवघ्नीहिकङ्कुश्यामाकमुद्गकाः ॥
 सप्तधान्यमिति प्रोक्तं प्रत्येकं द्रोणसन्धितम् ।
 ततः प्रभाते नद्यादौ स्नात्वामन्त्रं द्विजान् शुचीन् ॥
 विष्णुभक्तिसमायुक्तान् सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा ।
 निमन्त्रयामि वो विप्रा विष्णुश्राद्धेक्षणाय भोः ॥
 भस्मीकुरुत तान्दोषान् बाले गर्भे च ये स्थिताः ।
 अनेनामन्त्रं मन्त्रेण दण्डवत्प्रणमेषु तान् ॥
 कृत्वा नित्यक्रियां तद्विष्णुादीनर्चयेत्ततः ।
 आमं शरावं देवस्य पुरतः स्थापयेत्ततः ॥
 नानागोत्रान् पितृस्तत्र भन्त्रेणावाहयेदिति ।
 कूटवादरता इत्यादि* चौरकर्म्मरताश्च ये ॥
 ते सर्वे तुष्टिमायान्तु तृप्तिं तेषां करोम्यहम् ।
 इत्याहृतान्† गन्धपुष्पैरक्षताभिस्ततोऽर्चयेत् ॥
 घृतप्लुतेन चाग्नेन आमपात्रं प्रपूजयेत्‡ ।

* मन्त्रीऽयं १११ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† आहृतानित्यत्र आहृतानिति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ प्रपूजयेदित्यत्र प्रपूरयेदिति पाठो युक्तः ।

तिलदर्भयुतं तोयं गृहीत्वा पूर्ववत्पठेत् ।
 मन्त्रानन्यार्धरहितांस्ततो मन्त्रमिमं पठेत् ॥
 येऽत्र पात्रे स्थिता जीवाः पापिष्ठा दुःखभागिनः ।
 अन्नं तेभ्यो मया दत्तमुपतिष्ठतु त्वप्तये ॥
 इति सङ्कल्प्य तत्तोयं करस्थं तत्र निक्षिपेत् ।
 ततो होमं प्रकुर्वीत चर्वश्वत्यसमित्तिनैः ॥
 इदं विष्णु*रिमं मन्त्रमुच्चार्याष्टोत्तरं शतम् ।
 प्रत्येकं होमकर्तृभ्यः शक्त्या देया च दक्षिणा ॥

प्रत्येकमिति चर्वादिभिः सम्बध्यते । त्रयस्त्रीनित्यर्थः द्वितीयार्थे
 प्रथमा ।

पूर्णाहुतिं विधायथ आहकर्म समाचरेत् ।
 एकोद्दिष्टविधानेन विष्णुरूपमनुस्मरन् ॥
 अनेकनामगोत्राणां विष्णुश्राद्धाधिकारिणाम् ।
 पितृणां विष्णुरूपाणामेकोद्दिष्टविधानतः ॥
 विष्णुश्राद्धं करिष्येऽहमिति सङ्कल्पमाचरेत् ।
 उच्चार्य नामगोत्रादि एवं पाद्यादिषु क्रमात् ॥
 तद्वद्विभक्तिसहितं सर्वस्मिञ्छ्राद्धकर्मणि ।
 आसनं भाजनं छत्रं तथोपानत्कमण्डलुम् ॥
 दद्याच्च श्राद्धभोक्तृभ्यो दक्षिणाच्छादनादिकम् ।
 परितोषकरं दत्त्वा भोक्तृसंख्याय निर्वपेत् ॥
 पिण्डानुद्दिश्य तान्नामशर्मगोत्रान् पितृन् भुवि ।

* मन्त्रोऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

शर्कराघृतः सन्निश्चांस्तिलपायससन्धितान् ॥
 सम्पूर्णं वाचयित्वा तान् ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।
 अन्नशेषन्तु तत्सर्वं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
 सार्जयेच्छ्राद्धभूमिश्च आचार्यं पूजयेत्ततः ।
 पादार्घ्यगन्धपुष्पाद्यैरुपचारैः स्वशक्तितः ॥
 वस्त्रालङ्कारसहितैस्तस्य हस्ते जलङ्घिपेत् ।
 शिवाः सन्त्वाप इत्युक्त्वा कुर्याद्गोपूजनं ततः ॥
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरीं ताम्रपृष्ठीं सवत्सकाम् ।
 रत्नपुच्छां कांस्यदोहां सवस्त्रां कल्पयेत्ततः ॥
 अस्मा अमुकगोत्राय प्रवराय च शर्मणे ।
 विप्राय गामिनां विष्णुदेवत्वां शत्रुपस्त्रताम् ॥
 विष्णुश्राद्धाङ्गभूतां ते त्वहं त्वमुकगोत्रकः ।
 तथा प्रवरशर्मात्मा चिरायुःपुत्रसन्धये ॥
 सदक्षिणां सम्प्रददे इति मन्त्रं ततः पठेत् ।
 गावो मे ह्यधतः सन्तु स्वामहं तत्रसादभाक् ॥
 इति गां दक्षिणायुक्तां दत्त्वामुं देवमर्चितम् ।
 सप्तधान्यं सकलशं गृह्णाण त्वं द्विजोत्तम ॥
 इति देवं निवेद्यास्मै दक्षिणां परितुष्टये ।
 दक्षिणान्ते सम्प्रददे न ममेति ततः पठेत् ॥
 भक्तिहीनं क्रियाहीनं मन्त्रहीनं सुरेश्वर ।
 श्राद्धं सम्पूर्णतां यातुं प्रसादाद्भवती मम ॥

इत्युक्त्वा दण्डवद्भूमावाचार्यं प्रणमेत्ततः ।
 गृहीत्वामं शरावं तन्मन्त्रपूर्णं नदीं व्रजेत् ॥
 जलमध्ये जपेन्मन्त्रान् कूटवादरता इति ॥
 विष्णुश्राद्धप्रसादेन सर्वे ते तारिता मया ॥
 उत्तमान् यान्तु ते लोकान् पापं न्यस्यामले जले ।
 जपित्वेति शरावं तं सलिले स्थापयेत्ततः ॥
 शरावनाशपर्यन्तं जले स्थित्वा सचेलकम् ।
 स्नात्वा धौताम्बरं धृत्वा चामच्छेद्भवनं निजम् ॥
 एवं यः कुरुते लोके विष्णुश्राद्धं हि मानवः ।
 तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ।
 सुभगा धनसम्पन्ना धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः ॥

इति विष्णुश्राद्धपूर्वविचारः ।

अथास्य प्रयोगः ।

एवं गालवभगवत्संवादादयोऽपि अत्रार्थे प्रमाणमस्ति विस्तर-
 भयात् न लिख्यते । तत्रत्येति कर्तव्यताविशेषस्तु शाखान्तरा-
 धिकरणन्यायेन प्रयोगे वक्ष्यते ।

अथ प्रायश्चित्तग्रहणप्रकारप्रदर्शनपुरःसरं प्रयोगो लिख्यते ।
 कस्मिंश्चिद्विषये दश पञ्च चतुरस्त्रीनिकं वा अध्यात्मविदमुपवेश्य
 सचेलं स्नात्वा मौनी अभुञ्जानः क्लृप्तवासाः पर्षदं प्रदक्षिणीकृत्य

* तमित्यत्र तदिति पाठश्च दृश्यते, परन्तु शरावी वर्तमानक इत्यनरीतेः शरावक-
 जित्तमेव व्यायः, ततश्च तद्विषयेषुभूतस्य तच्छब्दस्य पुंस्त्रीचित्यात् तमित्येव पाठः समीचीनः ।

† १३३ पृष्ठे इति मन्त्राः प्रदर्शिताः ।

हृदयेन दूयमानेन सभ्यान् साष्टाङ्गं प्रणमेत् । ततस्तैः किं ते
कार्यमिति पृष्टे पर्षदग्रे गोवृषयोः प्रत्येकं प्रत्याम्नायत्वेन यथा-
शक्तिं स्वर्णरौप्ययोर्निष्कं तदर्द्धं तदर्द्धं वा निधाय बालनाशादि-
जन्यदुःखेनातिपीडितस्य मे चिकीर्षिते विष्णुश्राद्धादावधिकार-
सिद्धयर्थं प्राचीनापुत्रत्वादिनिदानदुरितनिरासार्थञ्च प्रायश्चित्तमुप-
दिश्य मा*मनुगृह्णन्तु भवन्त इति पुनः प्रणमेत् ।

ततस्ते तमुत्सार्य तस्य शरीरद्रव्यादिशक्तिमुत्तममध्यमादि-
पक्षांश्च विचार्य अस्मिन् पक्षे अयं शक्त इति निश्चित्य पुस्तक-
वाचनपूर्वकं कथयेयुः । स च पुस्तकपूजां चन्दनपुष्पादिभि-
र्विधाय सभ्यपूजाञ्च कृत्वा निबन्धपूजात्वेन किञ्चिद्दयथाशक्तिं द्रव्यं
निधाय कृताञ्जलिपुटस्तिष्ठन् नमस्तदुपदिष्टं शृणुयात् । सभ्याश्च
षडब्दत्रयद्वादिकाब्दचान्द्रायणद्वयैकचान्द्रायणेषु कञ्चन पक्षं
शक्त्यनुसारेणोपदिशेयुः । स चोपदेश एकेन पर्षद्द्वयेन सर्वानु-
मत्या कार्यः । इदन्ते प्रायश्चित्तं साङ्गिऽस्मिन्ननुष्ठिते कृतार्थो
भविष्यतीति प्रत्याम्नायांश्च होमगवादी यथाशक्ति कल्पयेयुः ।

तत्र गायत्रयुतजपे तिलहोमसहस्रे द्वादशब्राह्मणभोजने
तीर्थयोजनयात्रायाम् एकगोदाने सुवर्णरूप्यनिष्कतदर्द्धतदर्द्धानां
शक्त्या दाने शुष्ककेशस्य द्वादशस्नाने द्वादशब्राह्मणानामामान्न-
दानादौ† एकैकः प्राजापत्यः । तत्र शक्तस्य द्रव्याम्नाययोः‡ द्वि-

* उपदिश्य मामित्यत्र उपदिश्यतामिति ख-पुस्तके पाठः ।

† आमाम्नदानादावित्यत्र अन्नदानादाविति ग-पुस्तके पाठः ।

‡ द्रव्याम्नाययोरित्यत्र द्रव्यामाम्नयोरिति ख-पुस्तके पाठः ।

शुण इत्यादि योज्यम् । निष्कश्च लोकशास्त्रपरिभाषयोरेक-
वाक्यतया माषाद्यत्वारिंशत् ४० । तदर्द्धं २० । तदर्द्धं १० ।
सुवर्णं मुख्यम् तदशक्तौ रजतं ग्राह्यम् । एवञ्च निवेदितं प्राय-
श्चित्तं भवदनुग्रह इत्यङ्गीकृत्य सम्मानपूर्वकं प्रणम्य पर्षदं विस-
र्जयेत् ।

अस्मिन् दिने चोपवासः कार्यः शक्तेनेति । इतरेण तु
हविष्याशनं कार्यम् । ततः कस्याञ्चिद्रिक्तायान्तिथौ कृतमाध्या-
ह्निकः सायाह्ने गङ्गादौ एवंगुणविशेषणविशिष्टायां पुण्यतिथौ
अनेकजन्मार्जितानपत्यत्वादिकारणीभूतदुरितप्रशमनार्थं करिष्य-
माणविष्णुश्राद्धाधिकारसिद्ध्यर्थञ्च अमुकं प्रायश्चित्तम् अमुक-
प्रत्याम्नायेन यथाशक्ति करिष्ये । तत्रादौ वपनदन्तधावनभस्म-
गोमयमृदारिपञ्चगव्यस्नानानि पञ्चगव्यप्राशनादीनि तदङ्गानि च
करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च ।

केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति तस्मात्केशान् वपाम्यहम् ॥

इति सङ्कल्प्य शिखाकक्षोपस्थवर्जं नखरोमाणि वापयित्वा
द्वादशाङ्गुलदन्तकाष्ठेन आयुर्वलमित्यादिमन्त्रं* पठित्वा दन्तान्
धावयेत् । वपनानिच्छोस्तु द्विगुणं प्रायश्चित्तम् ।

ततः स्नात्वा भस्मादिस्नानं कुर्यात् । तत्रायं प्रकारः ।

* आयुर्वलं यशो वसः प्रजाः पशुवन्नि च ।

ब्रह्ममन्त्राच्च भेषाच्च त्वं नो धेहि वनस्पते ॥ (पारिक्रमस्तं ।)

ईशानाय नम इति शिरसि । तत्पुरुषाय नम इति मुखे ।
 अघोराय नम इति हृदये । वामदेवाय नम इति गुह्ये ।
 सद्योजाताय नम इति पादयोः । प्रणवेन सर्वाङ्गे । ॐ
 अग्निरिति भस्म । ॐ स्थलमिति भस्म । ॐ जलमिति भस्म ।
 ॐ वायुरिति भस्म । ॐ व्योमेति भस्म । सर्व्वं ह वा इदं
 भस्मेति मन्त्रैर्वा । इति भस्मज्ञानम् ।

अथ गोमयेन । गन्धद्वाराऽमित्यादि ।

अथमयं चरन्तीनामोषधीनां वने वने ।

तासामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनम् ।

तन्ने रोगांश्च शोकांश्च मुद गोमय सर्व्वदा ॥ इति मन्त्रेण ।

अथ मृत्तिकाज्ञानम् । बलित्यां पर्व्वतानामिति* भूमिं
 प्रार्थ्य मा वो रिषत् खनिताः† इति खनित्वा स्योना पृथिवि‡ इति
 मृदं गृहीत्वा चायने ते परायणा इति दूर्वा गृहीत्वा गायत्र्या
 अभ्युक्ष्य भूमौ निधाय आचम्य मृत्ज्ञानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य

* मन्त्रोऽयं २७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† बलित्या पर्व्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि । .

प्रयाभूमिं प्रवत्वतिमङ्गा जिभोषि मङ्गिनि ॥ (५म. ८४सू. १४४क. ।)

‡ मा वो रिषत् खनिता यज्ञे चाहं खनामि वः ।

विपाशतुष्पादकार्कं सर्व्वमस्त्वनातुरम् ॥ (१२अ. ८५म. यजुः ।)

§ अग्निसं ७३ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

¶ चायने ते परायणं दूर्वा रोहतु पुषिणीः ।

ऋदाश्च पुष्परीकाश्च समुद्रस्य गृहा इमे ॥ (ऋग्वेदिन्द्रसप्तकर्मणि ।)

शृदं कुशोदकेन अभ्युक्षेत् । ततो दिक्षु शृदं क्षिपेत् । त्रातार-
मिति पूर्वस्याम् । यमाय मधुमत्तममिति दक्षिणतः ।
तत्त्वायामीतिः पश्चात् । वयं सोमेतिः उत्तरतः । तत्सूर्य्या-
मित्युपरिष्ठात् । ततोऽङ्गेषु । अचीभ्यां त॥ इति मुखे । ग्रीवा-
भ्यस्तः इति ग्रीवायाम् । आन्त्रेभ्यः इति हृदये । नाभा
नाभिं न आददेः इति नाभौ । त्वमिन्द्र सजोषः इति

* चातारमिन्द्रमित्रारमिन्द्रः इवे इवे सुहृत् इन्द्रमिन्द्रम् ।

हयामि शक्रम्बद्धतमिन्द्रः स्वसि नी मघवा धात्विन्द्रः ॥ (१०म. ५०म. यजुः ।)

† यमाय मधुमत्तमं राजे इव्यं लुहोत न ।

इदं नम ऋषिभ्यः पूर्वजैभ्यः पूर्वैभ्यः पश्चिद्भ्यः ॥ (१०म. १४मू. १५च्छक् ।)

‡ मन्वीऽयं ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ वयम् सोमत्रते तव मनसामुषु विभतः ।

प्रजावन्तः सचेमहि ॥ (१म. ५६म. यजुः ।)

¶ तत्सूर्य्यं रोदसी उमि दीषावसां वपुर्वे ।

भोजिषसां अभ्युक्षरा सदा ॥ (ऋग्वेदित्रयकर्मणि ।)

॥ अचीभ्यान्ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां कुर्वुंशदधि ।

यस्यार्थं वीर्षस्यं मसिष्काञ्जिह्वाया विवहामि ते ॥ (१०म. १६३मू. १च्छक् ।)

●● ग्रीवाभ्यस्त उच्छिहाभ्यः कौकसाभ्यो अनुक्वात् ।

यस्यं दीषस्यमसाभ्यां बाहुभ्यां विवहामि ते ॥ (१०म. १६३मू. २च्छक् ।)

†† आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिषो हृदयादधि ।

यस्यं मतसाभ्यां यक्तः साश्रिभ्यो विवहामि ते ॥ (१०म. १६३मू. ३च्छक् ।)

‡‡ नाभा नाभि न आददे चक्षुषिरसूर्य्ये स चा ।

कवेरपत्यमा दुष्टे ॥ (९म. १०मू. ८च्छक् ।)

§§ त्वमिन्द्र सजोषः समकं विभर्षि वाङ्मीः ।

वज्रम् त्रिमान चीजसा ॥ (ऋग्वेदित्रयकर्मणि ।)

बाहोः । सोमान् स्वरणमिति कक्षयोः । यः कुच्चिरिति
 कुच्चौ । बह्वीनां पितेति ः पृष्ठे । ऊरुभ्यां तः इत्यूर्वीः ।
 मेहनादनमिति जान्वोः । एतावानस्येति॥ पादयोः । यस्य
 विश्वानीति** हस्तयोः । अङ्गादङ्गादिदित्यनेन पूरुषसूक्तेन
 च सर्वाङ्गोदत्तनं कुर्यात् । एतावत् शक्तावशक्तौ तु अङ्गोदत्तन-
 मात्रम् । ततोऽश्वक्रान्तेः इत्यादिभिः सतिलां सदूर्वां

* सोमान् स्वरणमिति ब्रह्मणस्यते । कर्चोवन्तं य औग्निजः ॥ (३५. २८म. यजुः ।)

† यः कुच्चिः सीमपातमः समुद्र इव पित्वते ।

उर्वीरापी न काकुदः ॥ (१म. ८२. ७८८क् ।)

‡ बह्वीनाम्पिता बहुरस्य पुत्रसिञ्चाकृषीति समनावगत्य ।

इषुधिः सङ्गाः पृतनास सर्वाः पृष्ठे निनङ्गी जयति प्रसूतः ॥ (२६५. ४२म. यजुः ।)

§ ऊरुभ्यान्ते अष्टौवङ्गां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यच्चं श्रीणिभ्यां भासदाङ्गसासा विवृहामि ते ॥ (१०म. १६३म. ४८८क् ।)

¶ मेहनादनं करणालीमभ्यक्षे नखेभ्यः ।

यच्चं सर्व्वेभ्योऽदात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥ (१०म. १६३म. ५८८क् ।)

॥ एतावानस्य महिमाती ज्यायांश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यास्यतन्दिवि ॥ (३१५. ३म. यजुः ।)

** यस्य विश्वानि इक्षयोः पञ्च चित्तीनां वसु ।

स्याशयस्व यां अस्मद्भ्रातृभ्यो वाग्निर्जहि ॥ (१म. १७६म. ३८८क् ।)

†† अङ्गादङ्गालीनां लीनां आतं पर्व्वणि पर्व्वणि ।

यच्चं सर्व्वेभ्योऽदात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥ (ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।)

‡‡ अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधरे ।

मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतकृतम् ॥

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

आरुह्य मम गात्राणि सर्व्वे पापं प्रमाचय ॥ (प्राज्ञिकतत्त्वे ।)

सृष्टे शिरसि निधाय सृष्टिकास्त्रानं प्रक्षाल्य तीर्थं प्रार्थयेत् ।
 ॐ हिरण्यगृह्णः । यन्मया मनसा वाचा । इमं मे
 गङ्गेः । इदं ते न्याभिः । गङ्गा गङ्गैत्येवणामादिभिः पुराण-
 मन्त्रैः सुमित्रिया नः ॥ समुद्रज्येष्ठा इति चतसृभिः ॥ एतो
 त्विन्द्राङ्गमिति तिसृभिः तरत् समन्दीः ॥ इति सूक्तेन पाव-
 मानीभिः ॥ चापो हिष्टेतिगात्वा त्वेन च मार्जनं कृत्वा इमं मे

- हिरण्यगृही यो यस्य पादा मनीजवा चवर इन्द्र चासीत् ।
 देवा इदस्य हविरद्य मायन्वी अर्चनप्रथमी अभ्यतिष्ठत् ॥ (१८च. २०म. यशुः ।)
- † यन्मया मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतम् ।
 तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः ॥ (ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि ।)
- ‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।
- § इदं ते न्याभिरसमानमद्विर्थाः काश्च सिन्धुं प्रवहन्ति नद्यः ।
 सर्पो जीर्णमिव त्वचं जहति पापं सशिरस्त्रोऽभ्युपेत्य ॥ (ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि ।)
- ¶ गङ्गा गङ्गैति यो ब्रूयादथीजनानां अतैरपि ।
 सुच्यते सर्वपापेभ्यो विश्वलोकं स नश्नति ॥ (ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि ।)
- ॥ सुमित्रिया न चाप चोपधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्यै सन्तु ।
 सोऽन्वाप्तेष्टि यच्च वयं द्विषः ॥ (६च. २२म. यशुः ।)
- *** ६९ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।
- †† एतो त्विन्द्रं सवाम युद्धं युद्धेन साक्षा ।
 युद्धैरकृष्वैर्वाग्वांसं युद्धं चाग्नीर्वाग्मसु ॥ (८म. ६५म. ७च. १ ।)
 इत्यादिकाभिः सप्तान्वसंख्यकाभिः ।
- ‡‡ २० पृष्ठे प्रदर्शितेन ।
- §§ २७ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।
- ¶¶ २० पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

गङ्गे इति मन्त्रेण उदकमालोष्य ऋतञ्चेति* ऋचं जपेत् । इति शुद्धोदकस्नानम् ।

अथ पञ्चगव्यस्नानम् । गायत्र्या† गोमूत्रेण । गन्धद्वारा‡-
प्पिति गोमयेन । आप्यायस्वेति§ क्षीरेण । दधिक्राव्णा इति
दध्ना । घृतं मिमिक्ष॥ इति घृतेन । देवस्य त्वेति** कुशोदकेन तन-
स्नानं कुर्यात् । देवस्य त्वेति मन्त्रेण अभिषिचामीति वाक्य-
शेषः ।

एवं दश स्नानानि विधाय धौते वाससी परिधाय द्विराचम्य
त्रिभ्योऽधिकान् युग्मान् ब्राह्मणान् विष्णुह्येन भोजयेत् ।

* ऋतञ्च सत्यचाभीज्ञानपसोऽध्यजायत ।

ततो रात्राजायत ततः समुद्री अर्णवः ॥ १ ॥

समुद्रादणवादधि संवसरी अजायत ।

अहोरात्राणि विदधद्वित्रस्य निषतो वशी ॥ २ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ।

दिवश्च पृथिवीश्चानरिचमथां स्वः ॥ ३ ॥ (१०म. १८०तू. १।२।३ऋक् ।)

† ओं भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ एंकरपथा । (३च. १५म. यजुः ।)

‡ मन्त्रोऽयं २७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते त्रितो घृतमस्य धाम ।

अनुषधमावह मादयस्य स्वाहाकर्तं वषभ वचि हव्यम् ॥ (१७च. ८८म. यजुः ।)

** मन्त्रोऽयं ६१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

स.नाचं वा दद्यात् । इदमेव प्रायश्चित्ताङ्गं विष्णुश्चाइमभि-
ते ।

ततो गवामङ्गेषु* इति मन्त्रेण आदिगोदानं प्रत्यक्षमौख्येन
वा दद्यात् । तत आज्येन व्याहृतिभिरग्नी पापहविष्णुद्देशेन
षष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा जुहुयात् ।

ततः पञ्चगव्यं कार्यम् । सुवर्णादिपात्रे पश्नादिपात्रे वा
ताम्रवर्णाया गोर्मूत्रं त्रिपलं गायत्र्या† प्रणवेन वा आदाय ततो-
ऽङ्गुष्ठार्धपरिमितं श्वेताया गोर्गोमयं गन्धद्वारा‡ मित्यादाय ततः
कपिलायाः सप्तपलं दुग्धम् आप्यायस्वेति§ आदाय ततो
नीलायाः सप्तपलमेव दधि दधिक्रावृण॥ इत्यादाय ततः कृष्णायन
घृतमेकपलं घृतं मिमिक्ष॥ इत्यादाय तत एकपलं कुशोदकम्
आपोहिष्ठेति आदाय प्रणवेनालोड्य प्रणवेनैव यज्ञियकाष्ठेन
निर्मथ्य प्रणवेनाभिमन्त्र्य सप्तपत्रैर्हरितैः कुशैर्दशाहुतीर्जुहुयात् ।

तत्र मन्त्रा यथा । इरावती धेनुमती स्वाहा । पृथिव्यै
इदं नमः । इदं विष्णुः विष्णवे । मानसलोके** रुद्राय । ब्रह्मज-

* गवामङ्गेषु तिरन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यज्ञातन्नाश्विनं मे स्वादिहलोके परत्र च ॥ (ऋग्वेदिब्रह्मकर्मसि ।),

† १४६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ मन्त्रोऽयं २७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

●● मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

ज्ञानं* ब्रह्मणे । अग्नये स्वाहा अग्नये इदम् । सोमाय स्वाहा
सोमायेदम् । गायत्र्या सूर्यायेदम् । प्रणवेन प्रजापतये
इदम् । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । अग्नये खिष्टकृते स्वाहा
इत्यन्ते हुत्वा व्रतग्रहणं करिष्ये इति द्विजान् पृष्ट्वा तैः कुरुष्व
इत्यनुज्ञातः प्रणवेन सर्वं पिबेत् । इति पञ्चगव्यविधिः ।

एतच्च नद्यादितोरे ग्रामाहहिर्नक्षत्रदर्शने कार्यम् । गो-
मूत्रादिपरिमाणं यथाशक्ति स्वल्पं वा ग्राह्यम् ।

एतत्कृत्वा गृहमागत्य विष्णुं स्मरन् मीनी निशामतिवाद्य
प्रक्रान्तं प्रायश्चित्तं विधाय उत्तराङ्गाणि कुर्यात् । ततो व्याहृति-
भिराज्यं पूर्व्ववत् हुत्वा पूर्व्ववत् पुनः प्रायश्चित्ताङ्गं विष्णुश्राद्धं
कृत्वा अन्ते पूर्व्ववद्गोदानं चरेत् । ततो दश दानानि कुर्यात् ।
तानि यथा ।

गोभूतिलहिरण्याज्यं वासी धान्यं गुड़ानि च ।

रौप्यं लवणमित्याहुर्दश दानान्यनुक्रमात् ॥

तत्र गवामङ्गेष्विति† गोदानम् ।

भूम्यान्तु ।

सर्व्वभूताश्रया भूमिर्व्वराहेण समुद्धृता ।

अनन्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

तिलेषु ।

* मन्वीऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मन्वीऽयं १४७ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

महर्षेर्गीत्रसम्भूताः कश्यपस्य तिलाः स्मृताः ।

तस्मादेषां प्रसादेन मम पापं व्यपोह्यतु ॥

हिरण्यगर्भगर्भस्यः मिति हिरण्यस्य ।

धान्ये ।

कामधेनुषु सम्भूतं सर्वक्रतुषु संस्थितम् ।

देवानामान्यमाहारमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

वस्त्रे तु ।

शरणं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् ।

सुवेशधारि वस्त्र त्वमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

धान्ये ।

सर्वदेवमयं धान्यं सर्वोत्पत्तिकरं परम् ।

प्राणिनां जीवनोपायमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

गुडं ।

यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरश्च जनार्दनः ।

सामवेदसु वेदानां महादेवसु योगिनाम् ॥

प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।

तथा रसानां प्रवरः सदैवेशुरसो मतः ।

मम तस्मात्परां लक्ष्मीं ददस्व गुडं सर्वदा ॥ इति ।

रजते तु ।

प्रीतिर्यतः पितृणाञ्च विष्णुशङ्करयोः सदा ।

हिरण्यगर्भगर्भस्य इमं वीजं विभावसां ।

प्रमत्तपुस्तकसदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे । (सर्ववेदित्रयप्रवर्षि ।)

शिवनेत्रोद्भवं रूप्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

लवणे ।

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोत्कृष्टा लवणं विना ।

शम्भोः प्रीतिकरं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति दशभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं दश दानानि विधाय ।

वर्णमात्राच्युतं यच्च मन्त्रहीनं सुरेश्वर ।

तत्सर्वं पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवतो मम ॥

इत्युक्त्वा विष्णुं स्मरेत् । एतानि दश दानानि सभ्येभ्य एव
देयानि ।

ततो यन्मया कृतममुकप्रायश्चित्तं तदच्छिद्रमस्तु इति भवन्तो
ब्रुवन्तु इति ब्राह्मणान् प्रार्थयेत् । ततो ब्राह्मणा अच्छिद्रमस्त्विति
वदेयुः ।

यद्वा ।

व्रतच्छिद्रं जपच्छिद्रं यच्छिद्रं यज्ञकर्मणि ।

सर्वं भवतु तेऽच्छिद्रं यस्य चेच्छन्ति वै द्विजाः ॥ इति ब्रूयुः ।

ततः प्रणम्य करिष्यमाणे कर्मणि निर्विघ्नमस्तु इति प्रार्थ्य ब्राह्म-
णाशिषो गृह्णीयात् ।

नत्वा नारायणं शान्तं सच्चिदानन्दविग्रहम् ।

विष्णुश्राद्धे सुतफले प्रयोगं वच्मि सूक्तिभिः ॥

पूर्वोक्तविधिना प्रायश्चित्तं यथाशक्ति कृत्वा सप्तात्पापक्षयो
मलमासशुक्रास्तादिवर्जिते शुभे काले वैवाहिकमासेषु वा
व्यतीपातादिदोषाभावे चन्द्रतारादिबलान्विते सति कस्याञ्चित्

कृष्णाष्टम्याम् उक्तविधिना रुद्रस्नानं विधाय कृष्णैकादश्यामुप-
वासी नद्यादौ मृद्गोमयवारिभिः स्वगृह्योक्तविधिना स्नात्वा
देहशुद्धिं विधाय नित्यकर्म कृत्वा गृहं देवालयम् आरामं वा
गत्वा तत्र पुष्पमण्डपादि कृत्वा भूमिसन्मार्जनादि विधाय च
निशि मण्डपाध उपविष्टः सभार्यः प्राङ्मुखः शुचिः शुक्लवासाः
स्वासनः सपवित्रकर आचमनप्राणायामपूर्वकं सकुशाद्यतजल-
हस्तः सङ्कल्पं कुर्यात् ।

यथा । तिथ्यादिकं सङ्कीर्त्य ॐ अद्य ममानपत्यत्वसृता-
पत्यत्वनिदानदुरितक्षयद्वारा अस्याश्च भार्यायाश्चतुर्विधबन्ध्या-
त्वान्यतमनिदानदुरितक्षयद्वारा तथा पूर्वजानां महापातकोप-
पातककूटवाटरतिप्राणिहिंसापारदार्यमिथ्याभिशापचौथैकतप्तता-
नृतानाचारानग्निसंस्कारादिनानापापैः पुनःपुनर्गर्भवासगर्भपाता-
स्यायुष्मादिनिदानदुरितक्षयद्वारा आकल्पाविच्छेदिदीर्घायुर्बहु-
पुत्रादिसन्ततेराप्त्यर्थं यथाशक्ति यथाज्ञानम् अनया भार्यया सह
विष्णुश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य श्लोकमिमं पठेत् ।

आत्मनो बहुसहस्रदीर्घायुःपुत्रलब्धये ।

गर्भदोषापहतये विष्णुश्राद्धं समारभे ॥ इति ।

ततो निर्विघ्नतासिद्धये गणपतिपूजनं गौर्यादिमातृकापूजनं
पुण्याहवाचनं वृद्धिश्राद्धञ्च कार्यम् । कर्मविपाकोक्तदानादेरिव
र्मविपाकस्य निवृत्त्यर्थत्वादिति केचित् । अन्ये तु श्राद्धरूप-
त्वाद्गणपतिपूजनादिवृद्धिश्राद्धान्तं नेच्छन्ति । आद्यः पक्ष एव
बहूनां सम्मतः आचारानुगतश्च ।

तत ओमद्य विष्णुश्राद्धे आचार्यवरणं करिष्ये इति संकल्प्य
 सपत्नीकं संयुक्तं वैदिकं शास्त्रज्ञं धार्मिकं कुटुम्बिनं हरिर्द्रं
 दुष्प्रतिग्रहनिवृत्तं सदाचारं प्रकृतकर्मवेदिनं ब्राह्मणं विष्णुश्राद्धे
 आचार्यकर्म कर्तुं त्वामहं प्रार्थये इति सविनयं प्रार्थयेत् । तत-
 स्तेन अङ्गीकृते अमुकगोत्रः अमुकशर्मा अहम् अमुकगोत्रममुक-
 शर्माभ्यं भवन्तं विष्णुश्राद्धे आचार्यकर्म कर्तुम् एतेन फलताम्बू-
 लादिना वृणे इत्याचार्यं फलादिना वृणुयात् ।

तत आचार्यस्त्वं यथा स्वर्गे इति मन्त्रमुक्त्वा ।

गर्भदोषैर्बालनाशैः पीडितोऽस्मि द्विजाधिप ।

विष्णोः सम्पूजनं कृत्वा पूर्णान् कुरु मनोरथाम् ॥

इति तं प्राञ्जलिः प्रार्थयेत् । ततो यथाशक्ति पाद्यगन्धवस्त्रा-
 दिभिस्तं पूजयेत् ।

आचार्यस्तु मण्डपादधस्तात्पञ्चवर्गे रजोभिः षोडशारचक्रं
 सर्वतोभद्रमण्डलम् अष्टदशपद्मं स्वस्तिकं वा यथाशक्ति निर्माय
 सर्वतोभद्रे ब्रह्मादिमण्डलदेवताः* पूजयित्वा तन्मध्ये यथाशक्ति
 धान्यराशौ स्वर्णरूप्यताम्रमृत्नयान्यतमकलशमाकलशेषु* इति
 स्थापयित्वा तं तण्डुलैः पूरयित्वा चन्दनपुष्पमालादिभिरलङ्कृत्य
 च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् । तदुपरि धातुनिर्मितं वंशनिर्मितं वा
 पात्रं तदुपरि वस्त्रञ्च निदध्यात् ।

तत्र चन्दनकुङ्कुमादिलिखिते अष्टदले निष्केण तदर्धेन तद-

* ऋग्वेदं ७१ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

र्द्धेन वा शक्त्या वा* सुवर्णेन निर्मितं गरुडासनं विष्णुं स-
लक्ष्मीकमन्युत्तारणपूर्वकं स्थापयेत् । तस्य सव्यदक्षिणयोः
पूर्ववद्वान्यराशिद्वये कलशद्वयं स्थापयित्वा पूर्ववत्तदुपरि दक्षिणे
प्राग्वत् सुवर्णनिर्मितं रुद्रं वामतश्च तादृशमेव† ब्रह्माणं स्थाप-
येत् । तेषां पुरतस्त्रिलमाषयवत्रीहिकङ्कुश्यामाकमुद्गरूपाणि
सप्त धान्यानि प्रत्येकं द्रोणमितानि निदध्यात् यथाशक्ति वा
राशीन् कुर्यात् । देवत्रयस्य‡ समस्तादीशानादितः शुद्धभूमौ
प्रतिमासु तण्डुलपुञ्जेषु वा क्रमेणैता देवताः संस्थाप्य पञ्चोपचारैः
पूजयेत् ।

यथा—पृथुः । ध्रुवः । भानुः । चन्द्रभानुः । प्रियव्रतः ।
नाभिः । स्कन्दः । बलिः । व्यासः । स्वयम्भुः । औशनसः । क्रतुः ।
दक्षप्रजापतिः । भीष्मः । कपिलः । शबलः । अर्जुनः । पुलस्त्यः ।
पुलहः । अगस्त्यः । वशिष्ठः । आथर्वणः । रुक्माङ्गदः । भरतः ।
धौम्यः । सुनन्दः । नन्दवर्द्धनः । प्रह्लादः । नारदः । वैष्णवः ।
नन्दनः§ । वायुनन्दनः । विष्वक्सीनः । जयः । भद्रः । सुग्रीवः ।
विभीषणः । ३७ ।

पूर्वादिषु इन्द्रादीन् लोकपालान् उत्तरतो दुर्गां क्षेत्रपाला-
धिपं गणपतिञ्चेति यथाक्रमं संस्थाप्य विष्णोः पुरतो गरुडं स्थाप-

* शक्त्या वा इत्यत्र शक्तिञ्चेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† तादृशं सुवर्णनिर्मितमित्यर्थः ।

‡ देवत्रयस्य विष्णुरुद्रब्रह्मणामित्यर्थः ।

§ वैष्णवनन्दन इति ग-पुस्तके पाठः ।

येत् । एवं स्थापितानां विष्णुादीनां स्वशास्त्रोक्तमन्त्रेण प्रतिष्ठं
कुर्यात् ।

अथ ध्यानम् ।

नमस्कृत्य महाविष्णुं संस्मरेत्क्षीरसागरम् ।
क्षीरसागरमध्ये स्थं श्वेतद्वीपं विचिन्तयेत् ॥
कोटियोजनविस्तीर्णं भागुकोटिसमप्रभम् ।
तन्मध्ये तु महादिव्यं प्रासादं रत्ननिर्मितम् ॥
प्रासादमध्ये चन्द्राभं सिंहासनमनुत्तमम् ।
तस्योपरि महानागं शेषाख्यं मणिमण्डितम् ॥
तदासने महाविष्णुं तत्फणन्यस्त*मस्तकम् ।
वेदसूक्तैः स्तूयमानं नानारत्नविभूषितम् ॥
घननीलतनुं देवमक्षरोगणसेवितम् ।
दृणादिब्रह्मपर्यन्तविश्वगं विश्वसाक्षिणम् ॥
चराचरगुरुं देवं घनश्यामं चतुर्भुजम् ।
ब्रह्माद्यैरर्चितं विश्वं† सर्वाभरणभूषितम् ॥
एवं ध्यायेन्महाविष्णुं गदाधारि-सशङ्खम् ।
वामभागे स्थितां देवीं नीलकुक्षितमूर्धजाम् ॥
हेमारविन्दप्रतिमां मौक्तिकाभरणोज्ज्वलाम् ।
दाडिमं सव्यहस्तेन दक्षेणालिङ्ग्य सत्यतिम् ।
श्रीविष्णुभिमुखां ध्यायेद्भक्ताभीष्टफलप्रदाम् ॥

* न्यस्त इत्यत्र व्याप्तेति छ-पुस्तके पाठः ।

† विश्वं तदात्मकमित्यर्थः ।

इदं ध्यानकृतं येन यथा भीष्मोऽभवद्वरः ।

यथा पृथात्मजो जिष्णुस्तथा पुत्रो भवेदिति ॥

अथ षोडशोपचारपूजा ।

षोडशर्चस्य पुरुषसूक्तस्य नारायण ऋषिः पुरुषो देवताः
अनुष्टुप् त्रिष्टुप् च छन्दसी षोडशोपचारायां पूजायां विनियोगः ।

अथ न्यासः । सहस्रशीर्षेति* वामकरे न्यसेत् । पुरुष-
ह्वेदमिति† दक्षिणकरे । एतावानस्येति‡ वामपादे । त्रि-
षादूर्ध्वे§ इति दक्षिणपादे । तस्माद्विराडिति¶ वामजानौ ।
यत्पुरुषेणेति॥ दक्षिणजानौ । तं यज्ञमिति** वामकव्याम् ।
तस्मादयज्ञात् सर्व्वहुत†† इति दक्षिणकव्याम् । तस्माद्-

* मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मन्त्रोऽयं ११५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं १४४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ त्रिषादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।

ततो विश्वं व्यकामत् सामानानश्ने अभि ॥ (११च. ४म. यजुः ।)

¶ तस्माद्विराडजायत विराजो अधिपुरुषः ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चात्कृमिमथो पुरः ॥ (११च. ५म. यजुः ।)

॥ यत् पुरुषेण इविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो असासीदान्वं क्रीण इभ्यः शरद्विः ॥ (११च. १४म. यजुः ।)

** तं यज्ञं वर्द्धिषि प्रीचन् पुरुषं जातमयतः ।

तेन देवा अजयन्त साध्वा ऋषयश्च ये ॥ (११च. ८म. यजुः ।)

†† तस्मादयज्ञात्सर्व्वहुत ऋचः सामानि अग्निरे ।

छन्दांसि अग्निरे तस्मादयजुस्तस्मादजायत ॥ (११च. ७म. यजुः ।)

यज्ञात्सर्व्वहुत* इति नाभौ । तस्मादक्षा† इति हृदये । यत्
पुरुषमिति‡ कण्ठे । ब्राह्मणोऽस्येति§ वामबाहौ । चन्द्रमा¶
इति दक्षिणबाहौ । नाभ्या॥ इत्यास्ये । सप्तास्येति** नेत्रयोः ।
यज्ञेनेति†† मूर्द्धि ।

अथ पञ्चाङ्गन्यासः । ब्राह्मणोऽस्येति हृदयाय नमः ।
चन्द्रमा मनस इति शिरसे स्वाहा । नाभ्या इति शिखायै
वषट् । सप्तास्येति कवचाय हुम् । सहस्रशीर्षा इति नेत्रद्वयाय
वौषट् । यज्ञेनेति अस्त्राय फट् ।

- * तस्मादयज्ञात्सर्व्वहुतः सम्भूतं पृषदान्यम् ।
पशून् तांश्चक्रे वायन्वानारयणान् याम्यास ये ॥ (११अ. ६म. यजुः ।)
- † तस्मादक्षा अजायन्त ये के. चोभयतीदतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मान्नाज्जाता अजावधः ॥ (११अ. ८म. यजुः ।)
- ‡ यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
मुखं किमस्य की वाङ् का ऊरुपादा उच्यते ॥ (११अ. १०म. यजुः ।)
- § ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाङ् राजन्यः कृतः ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्वः पदभ्याम् शूद्रो अजायत ॥ (११अ. ११म. यजुः ।)
- ¶ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।
मुखादिन्द्रस्यापिच प्राणाद्यायुरजायत ॥ (११अ. १२म. यजुः ।)
- ॥ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं शीर्षो द्यौः समवर्तत ।
पदभ्यां मूर्तिर्दिशः त्रीणात्तथा लोका अकल्पयन् ॥ (११अ. १३म. यजुः ।)
- ** सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिःसप्त समिधः कृताः ।
देवा यदयज्ञं तन्वाना अवधन् पुरुषं पशुम् ॥ (११अ. १५म. यजुः ।)
- †† यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्याणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः ॥ (११अ. १६म. यजुः ।)

आगच्छ भगवन् विष्णो स्थाने चात्र सुरैः सह ।
यावत्कर्म समाप्येत तावत्त्वं सन्निधौ भवः* ॥

आवाहनं पुरुष एव ।

शेषमञ्चं महादिव्यं फणामणिसहस्रकम् ।
कोटिसूर्यप्रतीकाशं गृहाणासनमीश्वर ॥

इत्यासनम् ।

एतावानस्य† ।

नमस्तेऽस्तु प्रजाराध्य नमस्ते विश्ववन्दित ।
पाद्यं गृहाण देवेश घननीलप्रभाकर ॥

इति पाद्यम् ।

त्रिपादूर्ध्वः‡ ।

रामकृष्णाय देवाय क्षीराब्धिप्रयनाय च ।
इदमर्घ्यं मया दत्तं ब्रह्माद्यैः सहिताय ते ॥

इति अर्घ्यम् ।

तस्माद्विराट्ः ।

सुवर्णकलशेनैवाचमनं कुरु केशव ।
पद्महस्तधरो देव कृपालो जगदीश्वर ॥

इत्याचमनम् ।

अथ पञ्चामृतस्नानम् । आप्यायस्व गौतमः पयोगायत्री

* तावत्सन्निहितो भव इति ग-पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रोऽयं १४४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रद्वयं १५५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

क्षीरज्ञाने विनियोगः । ॐ आष्यायस्वेति* चन्दनादिपञ्चोप-
 चारैः सम्पूज्य ॐ भूर्भुवः स्वरिति† पूजामपसार्य दधिकावूः‡
 वामदेवो दध्यनुष्टुप् दधिज्ञाने विनियोगः । ॐ दधिकावूः§
 इति पञ्चोपचारादि । घृतं मिमिक्षे गृत्समदो घृतं त्रिष्टुप्
 घृतज्ञाने विनियोगः । ॐ घृतं मिमिक्षे¶ । एवं पञ्चोपचारादि ।
 मधुवाता गौतमो मधुगायत्री मधुज्ञाने विनियोगः । एवं
 पञ्चोपचाराः । स्वादुः पवस्व वेनः शर्कराजगती शर्करास्त्रि
 विनियोगः । ॐ स्वादुः पवस्व॥ । एवं पञ्चोपचाराः ।

यत्पुरुषेणेति॥ ।

गङ्गा च यमुना चैव कृष्णा भीमरथी तथा ।

एतासां पुण्यतोयेन ज्ञानं कुरु कृपार्णव ॥

इति मन्त्रेण पुरुषसूक्तादिना च शुद्धोदकस्नानम् ।

अथ आचमनं दत्त्वा ।

तं यज्ञम्॥ ।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं कर्म साधनम् ।

गृहाण पुण्डरीकाक्ष भक्त्या तुभ्यं समर्पितम् ॥

* मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मन्त्रोऽयं १४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ मन्त्रोऽयं ७२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रद्वयं १५५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

यज्ञोपवीतं परममिति यज्ञोपवीतम् ।

तस्माद्यज्ञात्† ।

पीतवासो जगन्नाथ पीताम्बरधराव्यय ।

गृहाण देवदेवेश रमया सहितोऽनघ ॥

इति वस्त्रम् ।

तस्माद्यज्ञात्‡ ।

मुद्रिकासमखङ्कारैरङ्गदैर्वाहुभूषणैः ।

सहितं चन्दनं कृष्ण स्मरतात गृहाण मे ॥

इति गन्धम् ।

... अलङ्काराद्याक्षताश्च अर्पणीयाः शुभास्तव ।

तस्मादश्वः‡ ।

चम्पकैर्वकुलैर्नामैः पुन्नागैः कनकैर्दलैः ।

शतपत्रैर्मल्लिकाभिः पूजयेज्जगदीश्वरम् ॥

इति माख्यम् ।

यत्पुरुषम्‡ ।

वनस्पतिरसो दिव्यो गन्धाढ्यः सुमनोहरः ।

आग्नेयः सर्वदेवानां धपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

ब्राह्मणोऽस्य‡ ।

* यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं ब्रह्मस्यतेयं सङ्गं पुरस्तात् ।

आयुष्यमयं प्रतिमुच्य शुभं यज्ञोपवीतं वस्त्रमनु तेजः ॥ (संस्कारतत्त्वे ।)

† मन्त्रोऽयं १५५ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ एते मन्त्राः १५६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

कोटिभानुप्रतीकाशो विधुज्योतिः प्रकाशकः ।

अनेकरत्नसङ्काशो दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति दीपम् ।

चन्द्रमा मनसः* ।

शर्कराखण्डपक्वान्नं दधिचीरघृतानि च ।

षड्रसं भक्तिसंयुक्तं नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति नैवेद्यम् ।

पुनराचमनं दत्त्वा नाभ्या आसीत्* ।

नारिकेलं सखर्जूरं द्राक्षाचूतफलादिकम् ।

कदल्यादिफलं तुभ्यं दत्तं श्रीपुरुषोत्तम ॥

इति फलानि ।

सप्तास्यासन्* ।

पूगीफलं महादिव्यं नागवल्लीदलैर्युतम् ।

कर्पूरेलासमायुक्तं ताम्बूलं प्रतिगृह्यताम् ॥

इति ताम्बूलम् । यज्ञेनेति* हिरण्यगर्भः† इति च दक्षिणाञ्च

दत्त्वा श्रिये जातः‡ इति नीराजनङ्गत्वा ।

कृष्णाय रामभद्राय जगन्नाथाय धन्विने ।

प्रणतक्लेशनाथाय गोविन्दाय नमो नमः ॥

* एते मन्त्राः १५६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† मन्त्रोऽयं १४८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ श्रिये जातः श्रिय आनिरिषाय श्रियं वयो जरित्त्वभी दधाति ।

श्रियं वसाना अमृतत्वमायन् भवन्ति सत्याः समिधा मितद्वी ॥ (६म. ८४मू. ४च्छक् ।)

इति वेदमन्त्रैश्च पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ।

नारायणं सहस्राक्षं नरकार्णवतारणम् ।

वन्दे तं जगदात्मानं वासुदेवं सनातनम् ॥

इति साष्टाङ्गं कृतनमस्कारः ।

कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति कृष्ण राम हरिऽप्युत ।

प्रदक्षिणकृतात् पुण्यासुष्टस्वं कृपया भव ॥

इति प्रदक्षिणं कृत्वा ।

गोप्रियव्यजनेनाथ चामरेणातपत्रतः ।

गान्धर्वगीतवाद्येन प्रीतो भव रमाप्रिय ॥

इति व्यजनादि कृत्वा च ।

कृष्णाय गोकुलेशाय वंशहृदिकराय च ।

यशोदानन्दभद्राय नमोऽसु गुणसिद्धये ॥

सुतान् देहि सुतान् देहि त्वं पूजाकृतपुण्यतः ।

वासुदेव जगन्नाथ कपालो भक्तवत्सल ॥

इति प्रार्थनां कुर्यात् ।

ततो दक्षिणकलशोपरि रुद्रं त्र्यम्बकमन्त्रेण* पूजयेत् ।

सव्यकलशोपरि ब्रह्माणं ब्रह्मजज्ञानमिति† षोडशोपचारैः

पूजयेत् । तत आमं मृन्मयं शरावं देवसन्निधौ कुशोपरि नि-

दध्यात् ।

* ६२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† मन्त्रोऽयं १०६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

एवं देवं सपरिवारं सम्पूज्य ब्रह्मविष्णुरुद्रसूक्त*जपेन वामन-
सूक्तोपनिषज्जपेन पुराणेतिहासश्रवणेन नृत्यगीतादिना च
मुदितो देवस्य पुरतो रात्रिं जागरणेनातिवाहयेत् ।

तथा ।

पौरुषं† पावमानञ्च‡ न तमंह§ इतीति चण ।

सकञ्जघ्ना सबाधो यं॥ मुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥

इतीति इति वा इति मे मन इत्यादि । शेषं पुरुषसूक्तादि
ऋग्वेदप्रसिद्धम् ।

एवम्यजागर्थ्यं प्रातर्नद्यादौ यथाविधि स्नात्वा सप्त पञ्च त्रीन्
वा शक्त्या विष्णुभक्तान् शुचीन् सपुत्रान् आक्षीयलक्ष्मणमम्यन्वान्

* विष्णुसूक्तं ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

रुद्रसूक्तं यथा — इमा रुद्राय तवमे कपर्दिने जयही(ही)राय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शमसद्विपदे चतुष्पदे वित्रं पुष्टं यामि अस्मिन्नमातुरम् ॥

इत्यादिकं रुद्राध्याये मृग्यम् ।

† पौरुषं पुरुषसूक्तं पुरुष एवेदम् इत्यादिकं षोडशशतकम् ।

‡ २७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

यथा—पवमानो अतिस्त्रिधीऽभ्यर्षति सुष्टुतिम् ।

सूरो न विप्रदर्शतः ॥ इत्यादि पञ्चशतकम् । (१०म. ६६म्. २२च्छक् ।)

§ न तमंहो न दुरितं देवासी अष्ट मर्त्यम् ।

सजीवसी यमर्त्यमा मिषो नयति अति द्विषः ॥ (१०म. १२६म्. १च्छक् ।)

¶ इति वा इति मे मनो गामत्रं सनुयामिति ।

कुर्वित् सोमस्वापासिति ॥ (१०म. ११६म्. १च्छक् ।)

॥ सबाधो यं जना इमेऽपिं इत्येभिरौषते ।

शुक्रानासी यतक्षुचः ॥ (८म. ७४म्. ६च्छक् ।)

ब्राह्मणान् आहविधिना निमन्त्रयेत् । तद्यथा । कृतापसव्यो
दक्षिणास्यो दक्षिणं जानु अर्चयित्वा* अमुकगोत्रं अमुकशर्माणं
विष्णुआह्वे त्वामहं निमन्त्रये इति । एवं सर्वेषु ब्राह्मणेषु ।
ततश्च ।

निमन्त्रयामि भो विप्रा विष्णुआह्वेक्षणाय वः ।

भस्मीकुरुत तान् दोषान् बाले गर्भे च ये स्थिताः ॥

इति पठित्वा साष्टाङ्गं प्रणमेत् ।

ततः कृतनित्यक्रियस्तादृशैर्द्विजैः सह पूर्वस्थापितान् विष्णु-
दीन् सविस्तरं पूजयेत् ।

ततस्तच्छरावं विष्णुग्रे कुशोपरि स्थापयित्वा तत्र सतिल-
दर्भैर्नानागोत्रान् पितॄन् आवाहयेदेतैर्मन्त्रैः ।

मन्त्रा यथा ।

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्यापहारकाः ॥

परदाररता ये च सर्वधर्मैवहिष्कृताः ।

मिथ्याभिशांसिनो ये च चौरकर्माणो ये रताः ॥

पुनः पुनर्मृतिं प्राप्य ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

ते सर्वे तुष्टिमायान्तु त्वत्तिं तेषां करोम्यहम् ॥

इय तान् गन्धपुष्पाक्षतधूपदीपादिभिरर्चयित्वा घृतमूर्तनाम्नेन

च तदामशरावं प्रपूर्य तिलदर्भयुतं तोयं गृहीत्वा

कूटवादरता ये च इत्यादीन् ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

* अर्चयित्वा इत्यत्र आर्चयति ग-पुषके पाठः ।

ते सर्वे तुष्टिमायान्तु हृत्तिं तेषां करोम्यहम्
 इत्यन्तान् पूर्वोक्तान् मन्त्रान् पठित्वा पुनरिसं मन्त्रं पठेत् ।
 येऽत्र पात्रे स्थिता जीवाः पापिष्ठा दुःखभागिनः ।
 अन्नं तेभ्यो मया दत्तमुपतिष्ठतु हृत्तये ॥

इत्युच्चार्य करस्थं तोयं पात्रस्थानोपरि क्षिपेत् ।

ततो देवस्थापनदेशात् पश्चिमत आचार्यः खण्ड्योक्तविधिना
 अग्निं प्रतिष्ठाप्य अन्वाधाय च प्रणीताप्रणयनान्तं कृत्वा तूष्णीं
 निरुप्य प्रोक्ष्य च चरुं अपयित्वा आज्यसंस्कारादि कृत्वा यज-
 मानेन होमार्थं द्रव्यस्य स्वत्वत्यागे कृते इध्माधानाद्याज्यभागान्तं
 कुर्यात् ।

ततश्चारुणाश्वत्थसमिद्धिस्त्रिलाज्येन च प्रतिद्रव्यमिदं विष्णु-
 रिति मन्त्रेण* अष्टोत्तरसहस्रम् अष्टोत्तरशतं वा विष्णवे जुहु-
 यात् ।

ततो रुद्राय व्यम्बकमन्त्रेण† ब्रह्मणे ब्रह्मजज्ञानमिति
 मन्त्रेण‡ विष्णुतो न्यूनाभिरष्टोत्तरशतसंख्याभिरष्टाविंशतिसंख्या-
 भिर्वा चर्वाद्याहुतीर्जुहुयात् । प्रहमखोक्तेभ्य आदित्यादिहात्रिंश-
 हेवेभ्यो विष्णुहोमात् पूर्वं यथाशक्ति केचिदन्नहोममिच्छन्ति ।

तत इध्मसन्नहनहोमादि कृत्वा पूर्णाहुतिश्च हुत्वा प्रणीता-
 मोक्षणादि शेषं कर्म समापयेत् । आचार्यस्य एतावद्दोमकरणा-

* १०८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† ६९ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ १०८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

ऋत्विक्त्वात्साहाय्यार्थं मन्त्रेऽपि नियोक्तव्याः । ततो होमकर्तृभ्य
राचार्यादिभ्यः शक्त्या दक्षिणां दद्यात् ।

अथ शुचिराचान्तो यजमानः कुतपपूर्वार्द्धकाले प्राणानायम्य
ॐ अद्येत्यादि मम सृतापत्यत्वादिनिदानभूतदुर्गितक्षयहारा
दीर्घायुःसगुणपुत्रादिसन्तत्यवासये नानागोत्राणां नानाशर्मणां
विष्णुश्राद्धाधिकारिणां विष्णुरूपाणां पितृणामेकोद्दिष्टविधानेन
विष्णुश्राद्धमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य सप्तभिः पञ्चभिस्त्रिभिर्वा
ब्राह्मणैः शक्त्या स्वयच्छोक्तविधानेन श्राद्धमाचरेद्यजमानः ।

एकोद्दिष्टविधानादेव अत्र स्थापनावाहनाग्नीकरणानि न
सन्ति । तिलैरेव अपसव्येनैव कार्यम् । उदङ्मुखा एव विप्रा
एकपवित्रका विप्रसंख्यया अर्घ्याः । पाद्यादौ नानागोत्रा-
नानाशर्मणां विष्णुश्राद्धाधिकारिणी विष्णुरूपाः पितर इत्येवं
सर्वत्र तत्तद्विभक्तिर्निर्देशः कार्यः । आसनगन्धपुष्पधूपदीपा-
च्छादनयुग्मभोजनभाजन-जलभाजनच्छोपानद्वयुगव्यजनादीनि
च शक्त्या देयानि । अन्यदपि परितोषकरं हस्तमात्रादि सोत्-
साहं देयम् ।

ततो घृतशर्करापायसतिलसंयुक्तेनान्नेन नानागोत्रान् पितृ-
नुद्दिश्य भोक्तृब्राह्मणसमसंख्यकान् पिण्डान् स्वयच्छोक्तविधिना
भूमौ वर्हिषि विष्णुं स्मरन् दद्यात् ।

ततः पौराणमन्त्रैः पिण्डदानम् ।

विद्युद्भिर्देहिभिश्चैव विषवारिदवाग्निभिः ।
 शस्त्रास्त्रदण्डपाषाणैर्नखिभिः शृङ्गिभिर्ग्रहैः ॥
 कुष्ठापस्मारभूतादिः*जलोदरभगन्दरैः ।
 गण्डमालापाण्डुरोगैः क्षयार्थोभिर्मृताश्च ये ॥
 वन्दीग्रहे† मृता ये च चौरव्याघ्रादिभिर्हताः ।
 चण्डालैर्निहता मार्गे अशौचाः शयने मृताः ॥
 ब्रह्मस्वहारिणी ये च सुरापाः स्वर्णहारिणः ।
 गुरुदाररता मूढाः परदाररताश्च ये ॥
 भ्रूणब्रह्मवधोपेता ये के चात्महनो जनाः ।
 तिर्य्यग्योनिषु ये जातास्तिर्य्यग्जास्वन्यजन्मनि ॥
 तेषां पिण्डो मया दत्तः अक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥ १ ॥
 पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे च ये मृताः ।
 गुरुश्वशुरबन्धूनां ये चान्ये बान्धवा मृताः ॥
 ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियालोपं गताश्चैव जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥
 विरूपा आमगर्भाश्च ज्ञाताऽज्ञाताः कुले मम ।
 मया दत्तेन पिण्डेन तृप्ता यान्तु च ते गतिम् ॥ २ ॥
 आब्रह्मणो ये मम वंशजाता-
 मातुस्तथा वंशभवा मदीयाः ।

* भूतादि इत्यत्र लूतादि इति क-पुस्तके पाठः ।

† ग्रहे इत्यत्र गृहे इति ख-पुस्तके पाठः ।

वंशहये ये मम दासभूता-

भृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥

मित्राणि सख्यः पशवश्च वृक्षाः

सृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः ।

जन्मान्तरं ये मम सङ्गताश्च

तेभ्यः स्वधापिण्डमहं ददामि ॥ ३ ॥

अजातदन्ता ये केचिद्दये च गर्भे प्रपीडिताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ४ ॥

बन्धुवर्गाश्च ये केचिन्नामगोत्रविवर्जिताः ।

स्वगोत्रे परगोत्रे वा तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ५ ॥

उद्वन्धनमृता ये च विषग्रस्तहताश्च ये ।

शृङ्गिभिर्दंष्ट्रिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ६ ॥

अग्निदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।

आत्मनो घातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ७ ॥

अग्निदग्धाश्च ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथापरे ।

विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ८ ॥

रौरवे चान्धतामिस्त्रे कालसूत्रे च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ९ ॥

असिपत्रवर्ने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १० ॥

अनेकयातनासंस्था मृताः प्रेतेषु ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ११ ॥

असंख्ययातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।
 तेषामुद्धरणार्थाय इदं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १२ ॥
 पशुत्वान्निर्गता ये च पक्षिकीटसरीसृपाः ।
 अथवा वृक्षयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १३ ॥
 अन्यैर्दुर्मरणाैर्ये च क्षुधया तृषया मृताः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १४ ॥
 दिव्यन्तरिक्षभूमिष्ठाः पितरो बान्धवादयः ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥ १५ ॥
 जात्यन्तरमहन्नाणि भ्रमन्ते* खेन कर्मणा ।
 मानुषं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ १६ ॥
 ये केचित्प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्वे तृप्तिमायान्तु पिण्डेनानेन सर्वदा ॥ १७ ॥

केचित् प्राद्यानेव त्रीन् श्लोकानाहुः । एवं पिण्डान् दत्त्वा
 आहशेषं समापयेत् यथाशास्त्रम् । आहदक्षिणा च विशिष्टा
 देया । अन्नशेषं आर्क्षीयब्राह्मणेभ्यस्तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि वा
 प्रतिपादयेत् ।

ततो यत्कृतं न्यूनातिरिक्तं विष्णुश्राद्धं तत्सम्पूर्णमस्तु इति
 ब्राह्मणानुक्ता अस्तु सम्पूर्णमिति तैरुक्ते श्राद्धसम्पूर्णतां वाचयित्वा
 क्लेशिता भवन्त इत्यादि वाक्यैः सानुनयं तान् विसर्जयेत् ।

ततः श्राद्धभूमौ सन्मार्जमलेपने कृत्वा । ॐ अद्येत्यादि
 विष्णुश्राद्धाङ्गतया आचार्यपूजनमहं करिष्ये इति सकृत्स्य

* भ्रमन्ते इत्यत्र भ्रमन्ति इति क.पुस्तके पाठः ।

उदसुखः प्राप्सुखमाचार्यं पाद्यार्घ्यगन्धपुष्पधूपदीपवस्त्रालङ्कारैः
पूजयित्वा शिवा आपः सन्तु इत्यादिना तद्वस्त्रे जलादि दत्त्वा
॥ १ ॥ र्णमृङ्गीं रौप्यसुरीं ताम्रपृष्ठीं रत्नपुच्छां कांस्यदोहां सवस्त्रां
॥ २ ॥ इन्दुधवतीं गन्धपुष्पादिना चर्चयित्वा देशकालौ स्मृत्वा अमुक-
तोत्राय अमुकवेदाध्यायिने अमुकशर्मणे आचार्याय विष्णुदेवत्यां
याशक्त्युपस्कारसहितां सदक्षिणां विष्णुश्चाक्षाङ्गतया अमुक-
तोत्रोऽमुकशर्माहं सम्प्रददे न ममेति सजलकुशं ददत् पुच्छं
गृहयेत्तेन ।

तत ॐ गावो मे ह्ययत इत्यादिमन्त्रं* पठेत् । ॐ स्वस्ती-
पुष्पा नामस्तुतिं† पठेदाचार्यः ।

त ि यंजमानो गन्धाद्युपचारैर्विष्णादीनां पूजां कृत्वा पुष्पा-
लिं दत्त्वा आयुष्मत्सुशीलपुत्रादिसन्ततिर्ममास्तु इति प्रार्थ्य ॐ

* गावो मे ह्ययतः सन्तु नामहं तत्रसादभाक् । (ऋग्वेदिन्द्रमन्त्रकर्मणि ।)

गावो मे चायतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥ (गण्डपुराणे ।)

† श्रीं पुष्पधन्वन् नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनकेतन ।

सुंजीनां लोकपालानां वैद्येष्यतिष्ठते नमः ॥

माधवात्मज कन्दर्प शम्बरारि रतिप्रिय ।

नमस्तुभ्यं जिताशेषभुवनाय मभीभुवे ॥

आधयो नम नमस्तु व्याधयश्च शरीरजाः ।

सम्पाद्यतामभीष्टं मे सम्पदः सन्तु मे स्मिराः ॥

नमो नारायणाय देवदेवस्य मूर्तये ।

ब्रह्मविष्णुशिवेन्द्राणां नमःश्रीभक्त्याद्य च ॥ इत्यादिपाम् । (कव्यतत्त्वे ।)

अथेत्यादिदेशकालौ सङ्कीर्णं, सप्तधान्यकलशाद्युपस्कारसहिता
विष्णुब्रह्मशिवप्रतिमा आचार्याय अहं प्रतिपादये इति प्रति-
पाद्य कर्मसाङ्गतासिद्धये यथाशक्ति सुवर्णं सङ्कल्पपूर्वकं दक्षिणां
दत्त्वा न ममेति वदेत् । विप्रोऽपि स्वस्तीत्यादि वदेत् ।

ततः ।

मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं द्विजोत्तम ।

आहं सम्पूर्णतां यातु प्रसादाद्भवती मम ॥

इत्युक्त्वा भूमौ दण्डवदाचार्यं प्रणम्य सदीयः सुपुत्राशिषी
गृहीत्वा तं सविनयं विसृजेत् ।

ततः पूर्वस्थापितं मन्त्रपूतः#मामशरावं गृहीत्वा नद्यादि-
तीर्थजलाशयं गत्वा नाभिमात्रे जले सभार्यः शरावहस्तः सन्
मन्त्रानिमान् पठेत् ।

ते च मन्त्रा यथा ।

कूटवादरता ये च ये च ब्राह्मणनिन्दकाः ।

ब्रह्मस्वहारिणः क्रूरा वाग्दत्तस्थापहारकाः ॥

परदाररता ये च सर्वधर्मवहिष्कृताः ।

मिथ्याभिगंसिनो ये च चीर्यकर्माणि ये रताः ॥

पुनःपुनर्मृतिं प्राप्य ये गर्भे सञ्चरन्ति हि ।

विष्णुआहप्रसादेन ते सर्वे तारिता मया ॥

उत्तमान् यान्तु ते लोकान् पापं न्यस्यामले जले ।

इति पठित्वा नाभिमात्रजले तच्छरावं स्थापयित्वा शरावनाश-

पर्यन्तं जले स्थित्वा सचेलं स्रात्वा सपत्नीको धीताम्बरधर-
स्त्रिलकादि धृत्वा स्वभवनमागच्छेत् ।

ततो ब्राह्मणेभ्यो दौर्णेभ्योऽनाथेभ्यश्च यथोक्ताहं भूरिदक्षिणा-
दिकं दत्त्वा अन्नदानादिकं विधाय ब्राह्मणाशिषो गृहीत्वा च
सुहृन्मित्रादिसहितः सपत्नीको भूत्वा तस्मिन् दिने ब्रह्मचर्यादि-
युतो भवेत् । इति ।

एवमनुष्ठानस्य फलमाह ।

एवं यः कुरुते लोके विष्णुश्राद्धं हि मानवः ।

तस्य पुत्राः प्रजायन्ते सुशीलाश्च चिरायुषः ॥

सुभगा धनसम्पन्ना धर्मिष्ठाः सत्यवादिनः । इति ।

इति श्रीरामेश्वरभट्टसुतनारायणभट्टविरचिते विधान-

पारिजाते विष्णुश्राद्धपद्धतिः समाप्ता ।

जीवत्पितृकस्य विष्णुश्राद्धे अधिकारो नास्ति घृते जीवतः
पितुरित्यादिसंस्कारात् । तस्मात्पितृकस्यैव अत्र अधिकार-
इति सिद्धम् ।

अथ अश्वत्थवृक्षपूजनम् ।

तस्य प्रयोगो यथा विधानमालायाम् ।

यस्य स्त्री स्त्रीप्रसूर्नित्यं मृतापत्याथवा भवेत् ।

तेनायुः पिप्पलः पूज्यो यथाविधि फलेषुना ॥

भृगुवारे प्रदोषे च सायंविधिमुपास्य च ।

सभार्यः पिप्पलं गत्वा प्रार्थयेत् समाहितः ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

बोधिद्रुम* महावृक्ष महापापनिषूदन† ॥

नारायणस्वरूपस्त्वं क्षमां कुरु जगत्पते ॥

इति सम्प्रार्थ्य तं वृक्षं कृत्वा चैक प्रदक्षिणम् ।

आलवाले जलं क्षिप्त्वा ततः स्वगृहमाव्रजेत् ॥

ब्रह्मचारी स्वपेट्राची सुष्वा भुवि हरिं स्मरेत् ।

निधाय तुलसीदाम कण्ठे मुद्रितलोचनः ॥

ततः प्रातः समुत्थाय स्नात्वा गङ्गाजले तिलैः ।

गच्छेतां दम्पती ब्रह्मन् पिप्पलान्तिकमादरात् ॥

विष्णोर्नामसहस्रस्रष्टः जपेत्तत्र समाहितः ।

कुर्यात्सन्मार्जनं तत्र ह्यासमन्तात्तरोरधः ॥

विकीर्य तत्र पुष्पाणि चन्दनञ्च विशेषतः ।

कुङ्कुमं केशरञ्चैव पिप्पलाङ्गे विलेपयेत् ।

आलवाले क्षिपेद्द्वारि क्षीरं दधि घृतं मधु ॥

अत्रावसरे प्राचार्यादीनां वरुणं कार्यम् ।

* बोधिद्रुम इत्यत्र एहि द्रुम इति क-ख-पुस्तकयोः पाठः, स चासङ्गतत्वादुपेक्षितः,
बोधिद्रुमशलदल इत्यत्रत्यपर्याये अमरीक्षेः ।

† निषूदन इत्यत्र निवारणेति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ विश्वं विश्ववषट्कारी भूतभव्यभवत्प्रभुः ।

भूतकञ्जभङ्गावी भूतात्मा भूतभावनः ॥

इत्यादिकसुरवेदित्रसप्तशतिका १९५ पृष्ठे सम्यम् ।

ततस्तु स्वर्णिलङ्कृत्वा सावकाशं शुचिव्रतः ।
 आरभेद्भवनं सम्यक् स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण* पायसं जुहुयात् सुधीः ॥
 अयुतं वा सहस्रं वा यथाविभवसारतः ।
 मातुलुङ्गैः†स्ततः कुर्याद्भवनं शतसंख्यया ॥
 उद्देशो विष्णुदेवत्यो द्रव्याणां हवने स्मृतः ।
 धात्रीफलैस्तथा द्राक्षाफलैः खर्जूरकैस्तथा ॥
 इक्षुदण्डैश्च कदलैः शतसंख्यैः पृथक् पृथक् ।
 जाते तु हवने तस्मिन् सूत्रैरावेष्टयेत्तरुम् ॥
 गन्धपुष्पाक्षतैः सम्यग्दृष्ट्वाङ्गं तत्समर्चयेत् ।
 दशाङ्गैर्धूपयेद्दूपैर्दीपैर्नीराजयेत् सुधीः ॥
 नैवेद्यैर्विधिभिर्नथा ताम्बूलेन च तोषयेत् ।
 ततो नीराजनं कृत्वा प्रार्थयेतां समाहितौ ॥
 बोधिद्रुम महावृक्ष महापापनिषूदन ।
 पुत्रान् देहि जगन्नाथ कुरु मां जीवसन्ततिम् ॥
 इति प्रार्थ्य च नत्वा च आचार्यं पूजयेत्ततः ।
 वस्त्रयुग्मञ्च धेनुञ्च दद्यादाचार्यतुष्टये ॥

अथ आचार्यप्रार्थनामन्त्रः ।

* तद्विष्णोः परमं पदम् सदा पश्यन्ति सुरयः ।

दिवीव चचुराततम् ॥ (६. ५. यजुः ।)

† मातुलुङ्गो बीजपुर इत्यमरभरवौ ।

आचार्यस्त्वं महाविष्णुराचार्यानीयमन्विजः ।

दत्तं मे सन्ततिं श्रेष्ठां प्रसन्नेनैव चेतसा ॥

ततो युवं वस्त्राणि इति वस्त्रम् । मवामङ्गेषु* इति गाम् ॥

हिरण्यरूपः स† इति हिरण्यमपि देयम्‡ ।

पर्यङ्गादि ततो धान्यं दत्त्वा भूरि च दक्षिणाम् ॥

ततः खट्वहमागत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् सुधीः ॥

चतुर्विंशतिसंख्याका विष्णुमूर्त्तिरनुस्मरन् ।

प्रथमं केशवं विद्याद्वितीयं मधुसूदनम् ॥

सङ्कर्षणं तृतीयञ्च दामोदरमतः परम् ।

वामनं पञ्चमं विद्यात् षष्ठं प्रद्युम्नसंघकम् ॥

सप्तमं विष्णुनामानं माधवश्चाष्टमं तथा§ ।

नवमश्चानिरुद्धाख्यं दशमं पुरुषोत्तमम् ॥

एकादशमधोक्षजं द्वादशञ्च जनार्दनम् ।

त्रयोदशञ्च गोविन्दं त्रिविक्रममतः परम् ॥

त्र्यधरं पञ्चदशमं हृषीकेशञ्च षोडशम् ।

सप्तदशं नृसिंहञ्च वासुदेवमतः परम् ॥

* गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यजानन्नाच्छिर्वं मे स्वादिह लोके परत्र च । (अश्वेदित्रयकर्मणि ।)

† मन्वीऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ दीयमित्यत्र द्वापयेदिति ग-पुस्तके पाठः । स एव युक्तः, अन्यथा नामित्यत्र द्वितीय-
रुपपातः ।

§ तथा इत्यत्र विदुरिति ख-ग-पुस्तकयोः पाठः ।

अतः परं पद्मनाभं विष्णुं विंशतिमं तथा ।
 एकविंशतिमं विद्यादुपेन्द्रं जगतः प्रभुम् ॥
 हरिं द्वाविंशतिमितं द्वौ तथाः*च्युतकृष्णकौ ।
 भुक्तवन्तस्ततस्ते तु सन्तुष्टा द्युराश्रितः ॥
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् श्रेष्ठे पिप्पलपूजने ।
 जायते पुत्रसन्तानमक्षयं गुणवत्तमम् ॥

इति विधानमालायां स्कन्दपुराणोक्तमश्वत्यपूजनं समाप्तम् ।
 पुत्रकामानामावश्यकोऽयं विधिः ।
 विध्यन्तरञ्च हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे ।

... नारद उवाच ।

अथवान्यत्प्रवक्ष्यामि गर्भोत्पत्तौ च कारणम् ।
 सिद्धिदेत्रे महाद्रौ वा नदीनां सङ्गमेषु वा ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेच्छिष्टान् सपत्नीकान् बह्वनपि ।
 अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहेऽथवा ॥
 पूर्वोद्युरूपवासः स्यान्नोजयित्वा तथा द्विजान् ।
 प्रभाते स्नापयेत्पत्नीं विधिनानेन साधकः ॥
 आलिख्य मण्डलं तत्र गणाध्यक्षं समर्चयेत् ।
 गं गणपतये नमः ।

वटुश्च वामनश्चैव महाकायो महोदरः ।
 भद्रो मणिरवो नाम इत्येते तत्र धारकाः† ॥

* तथा त्रयोविंशत्यनुर्विंशतिवित्तर्षः ।

† इत्यन्ते भवधारका इति न-पुस्तके पाठः ।

तिरन्ती व्याहृतिः* कामा वाञ्छा विघ्ना वरप्रदः ।

रक्षाभा कीर्तिकेत्वष्टौ गणनाथस्य शक्तयः ॥

शृङ्गश्च पञ्चकञ्चैव परशुं लङ्कुकस्तथा ।

दधतं पूजयेद्गन्ध्या तुष्टिवक्त्रं† विनायकम् ॥

गायत्रीमस्य वक्ष्यामि यथा पूज्यो विनायकः ।

विनायकाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि ।

सन्नो दन्ती प्रचोदयात् ॥

मण्डलं सर्वतोभद्रं वाहनञ्चासुरन्धते ।

कलसानष्ट संस्थाप्य मध्येकुम्भं ततः शुभम् ॥

सूत्रेणावेष्टयेत्सर्वान् यवान्तरतिलान्तरम् ।

गणेशेशानदिम्भागे कलशस्थापनं भवेत् ॥

मध्यकुम्भे न्यसेत्तावन्नववस्त्रान्नवौषधीः ।

पूरयेत्तीर्थतोयेन‡ विघ्नेशवीजेन दैशिकः ॥

गं गणपतये नम इति विघ्नेशवीजम् ।

तस्मिन् कुम्भे न्यसेत्सप्त मृत्तिका यमभागतः§ ।

अथ अष्टकलशेषु क्षेप्याणि द्रव्याण्याह ।

आग्नेये गन्धपुष्पाणि याम्ये कृष्णतिलाः स्मृताः ।

नैऋत्ये छागदुग्धञ्च वारुणे पञ्चगव्यकम् ॥

* तिरन्त्यव्याहृती इति क-पुस्तके पाठः ।

† तुष्टिवक्त्रमिति क-पुस्तके पाठः ।

‡ तीर्थतोयम् इति क-पुस्तके पाठः ।

§ समभागत इति ख पुस्तके पाठः ।

षष्ठासृतन्तु वायव्ये सौम्ये वैवाच्यं मधु ।
 ऐशान्ये यावकं शक्रमेवमेतैस्तु पूरयेत्* ॥
 ब्रह्माख्याद्यष्टकुम्भेषु वीरभद्रान्तमेव हि ।
 स्वमन्त्रैरेव विन्यस्य पूजयेन्मातृचक्रकम् ॥
 ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैश्ववी तथा ।
 वाराह्यैन्द्री च चामुण्डा वीरभद्रस्तथाष्टमः ॥
 मध्ये गणेशमभ्यर्च्य सर्वानुपचरेत्तथा ।
 यद्देवभेदिता या यास्तत्तद्वर्णायुधादिताः ॥

अथ तन्मन्त्रोच्चारः ।

ॐ हूं ब्रह्माणि ब्रह्मदेवते हूं फट् स्वाहा । ॐ माहेश्वरि
 महेश्वरदेवते सर्वभूतवशह्वरि हां हीं हूं स्वाहा । ॐ कौमारि
 कुमारदेवते सर्वशत्रुविनाशनि ॐ क्रां क्रीं क्रूं स्वाहा । ॐ
 वैष्णवि नारायणदेवते महामायानिपूदनि ॐ हां हीं हूं स्वाहा ।
 ॐ रुद्राणि रुद्रदेवते ॐ द्रां द्रीं द्रूं स्वाहा । ॐ वाराहि वराह-
 देवते ॐ भां भीं भूं स्वाहा । ॐ इन्द्राणि इन्द्रदेवते दैतेयविना-
 शनि ॐ हां हीं हूं स्वाहा । ॐ वीरभद्र महावीर मातृकागण-
 प्रिय चां चीं चूं स्वाहा । इति मन्त्रोच्चारः ।

पालाशानि तु पत्राणि निम्बिद्राणि समामि वै ।

अष्टोत्तरसहस्राणि समादायाधिवासयेत् ॥

चतुर्भिर्ब्राह्मणैः शान्तैर्ऋग्यजुःसामायुर्व्वभिः ।

प्रतिप्रबवसंयुक्तगायत्र्या स्रपयेच्छुभैः ॥

* पूर्वधेदिति क-पुस्तके पाठः ।

नालमादाय सम्प्रोक्ष्य धनात्पत्रं परित्यजेत् ।
 पूर्णेषु सर्वपत्रेषु ब्राह्मणेभ्यश्च दक्षिणाः ॥
 ऋत्विजां प्रीतिसिद्धयर्थं दद्याच्छक्त्या स धामवान् ।
 सपत्नीं स्रपवेदित्यमन्तर्वतीन्तु केवलाम् ॥
 अथ तीर्थात्समुत्तीर्थं परिधायान्यवाससी ।
 सपत्नीकः स्रापयेत्तु मातृचक्रस्थितैः क्रमात् ॥
 ब्राह्मण्याद्यैर्वरस्त्रीभिर्मध्यकुम्भे तु दैशिकः ।
 स्तुतिमङ्गलनिर्घोषैर्वीणावेणुरवाहृतम् ॥
 स्रापयेन्मूलमन्त्रेण गणेशस्य प्रसन्नवान्* ।
 विनायकं पुनः पूज्य मङ्गलस्यं विसर्जयेत् ॥
 ततःप्रभृति देवेन्द्रं गणनाथं प्रपूजयेत् ।
 आचार्यं पूजयेत्पञ्चाहस्त्रैरन्यैश्च वाञ्छितैः ॥
 एवं यो विधिना यागं कारयेत्प्रयतोऽशठः ।
 पुत्रान् वित्तं तद्यारोग्यमायुः पूर्णमथाप्नुयात् ।
 दौर्भाग्यं व्याधिमाधिश्च गर्भनाशं न पश्यति ॥
 इति तत्त्वसागरसंहितोक्तं गणाध्यक्षस्रपनम् ।

अथ काम्यानि नामाविधानि स्नानानि ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे पुष्कर आह ।

स्नानान्यन्यानि ते वच्मि निबोध गदतो मम ।

रक्षोघ्नानि यशस्यानि मङ्गल्यानि विशेषतः ॥

* प्रसन्नवानित्यत्र प्रसादवानिति पाठो युक्तः ।

स्नानं घृतेन कथितमायुषो वर्धनं परम् ।
 राम गोशक्तता स्नानं परं लक्ष्मीविवर्धनम् ॥
 गोमूत्रेण तथा स्नानं सर्वाघविनिषूदनम् ।
 स्नानं क्षीरेण कथितं बलबुद्धिविवर्धनम् ॥
 स्नानञ्च कथितं दध्ना महालक्ष्मीविवर्धनम् ।
 तथा दर्भोदकस्नानं सर्वपापनिवर्हणम् ॥
 पञ्चगव्यजलस्नानं सर्वकामार्थसाधनम् ।
 गवां शृङ्गोदकस्नानं सर्वाघविनिवर्त्तनम् ॥
 पलाशविल्वकमलकुशस्नानं पुरो हितम् ।
 बचा हरिद्रा मञ्जिष्ठा जरारश्चारके^{*} तथा ॥
 स्नानमेतद्विनिर्दिष्टं रक्षोघ्नं पापनाशनम् ।
 बचा हरिद्रे हे युक्ते स्नानं रक्षोहृषं परम् ॥
 आयुषश्च यशस्यश्च धन्यं मेधाविवर्धनम् ।
 स्नानं पवित्रं मङ्गल्यं तथा काञ्चनवारिणा ॥
 क्रमादूनतरं किञ्चिद्द्रोप्यताम्नोदकैस्ततः ।
 तथा रमोदकस्नानं सङ्गामे विजयावहम् ॥
 विकुण्ठं मध्यतः कृत्वा प्रबालैः परिपूरयेत् ।
 तेन पात्रेण यत्स्नानं सर्वकामप्रदं हि तत् ॥

* जरारादवः शब्दाः कीषेषु च दृष्टतया दुर्गोधार्याः । तरारचातके तथा इति म-पुस्तके पाठः ।

† चारकं नीलोत्पलमूत्रमिति भस्मः ।

तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारोग्यदायकम् ।
 तथैवामलकस्नानमलक्ष्मीनाशनं परम् ॥
 तिलसिद्धार्थकैः स्नानममङ्गलप्रदाशनम् ।
 केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्षपैः ॥
 स्नानं प्रियङ्गुणा प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्द्धनम् ।
 बन्ध्याकर्कोटकीमूल-कुमारीपद्मवारिणा ।
 स्नानं रोगविनाशाय स्मृतं प्रत्येकशो द्विज ॥
 मांसीसुरारोचननागपुष्पैः
 सनागदानैररिनाशकारि ।
 तरुष्क#ककौलकजातिपूजैः
 फलैः समस्तैश्च सुतप्रदं स्यात् ॥
 इति नानास्नानानि ।

अद्भुतसागरेऽपि स्नान्दे पिप्पलादिववाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
 स्त्रीणां पुत्रविहीनानां नारीणां विहिता यदि ॥
 केनोपायेन मे ब्रूहि सुखसिद्धिः कथं भवेत् ।
 क्वपया परया देव तद्भ्रतं ब्रूहि नः प्रभो ॥

अथर्व्या उवाच ।

पुरा ब्रह्मादयो देवाः सर्वे विष्णुं समाश्रिताः ।
 प्रपञ्चुर्देवदेवेशं राक्षसैः पीडिता वयम् ।
 कथं दुःखोपशमनमस्माकं ब्रूहि तत्प्रभो ॥

* तदर्थेन च तुदन्तीति एकादशीतस्मि पाठः ।

श्रीविष्णुवाच ।

अहमस्त्र्यरूपेषु सन्भवामि च भूतले ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कुरुष्वं तदसेवनम् ॥
 तेन सर्वाणि भद्राणि भविष्यन्ति न संशयः ।
 विष्णुर्यदुक्तवांसोम्यस्तावत्तं* ते वदाम्यहम् ॥
 न दानैर्न तपोभिश्च नाध्वरैर्भूरिदधिषैः ।
 अस्त्रयसेवनादन्यत्कसौ नास्ति प्रतिक्रिया ॥
 तद्विधानं निमित्तानि संख्याहृत्तिश्च पूजनम् ।
 हवनं तर्पणं विप्रभोजनं नियमं तथा ॥
 व्रताधिकारिषस्तत्र नतिं दानं विशेषतः ।
 एतत्सर्वं पिप्पलादेस्तव वक्ष्यामि सुव्रत ॥
 दारुणैर्विविधोत्पातैर्दिव्यभीमात्तरिचजैः ।
 परचक्रभये देशे विप्रवे शत्रुविग्रहे ॥
 दुःस्वप्ने दुर्मित्ते च सङ्ग्रामेऽद्भुतदर्शने ।
 मारीभये राजभये तथा चौराग्निजे भये ॥
 क्षयापस्मारकुष्ठादिप्रमेहे विविधध्वरे ।
 उदरे मूत्रकृच्छ्रे च ग्रहग्रस्ते तथैव च ॥
 अन्येष्वनुक्तरोगेषु व्रत्रोगे तथैव च ।
 एतेषां रोगनाशाय† कुर्यादस्त्रयसेवनम् ॥

* तद्वनमित्यत्र तदुक्तमिति ग-पुस्तके पाठः ।

† उक्तरीनविनाशाय इति ख-पुस्तके पाठः ।

प्रातरुत्थाय नद्यादौ स्नात्वाचम्य कृतक्रियः ।
 अश्वत्थदेशमाश्रित्य गोमयेनोपलेपयेत् ॥
 तमश्वत्थमलङ्कृत्य शुद्धायां गैरिकेण च ।
 पूजाद्रुष्याणि सम्पाद्य पुण्याहं वाचयेत्ततः ॥
 ऋत्विजां वरणङ्कृत्वा ततः पूजां समाचरेत् ।
 आराधयेद्यथा विष्णुं ध्यानावाहनपूर्वकम् ॥
 तथैव पिप्पलतरुं नारायणमयं द्विजः ।
 श्वेतगन्धाक्षतैः पुष्पैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥
 अर्चेत्पुरुषसूक्तेन* तथैव ध्यानपूर्वकम् ।
 तेनैवावाहनं कुर्यात्सर्पणञ्च नमस्क्रियाम् ॥
 श्वेतवर्णं सलक्ष्मीकं चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ।
 इति ध्यात्वावाहनादि उपचारैश्च षोडशैः ॥

पूजयेदिति शेषः ।

ततः प्रदक्षिणं कुर्यादश्वत्थस्य शनैः शनैः ।
 यदि शीघ्रेण कुर्यात्तु तत्क्षब्धं निष्फलं भवेत् ॥
 लक्ष्मीकं द्विलक्षं वा त्रिचतुःपञ्चलक्षकम् ।
 कार्यस्य गौरवं स्नात्वा† हादशान्तं समाचरेत् ॥
 ब्रह्मचारी हविष्याशी त्वधःशायी जितेन्द्रियः ।
 मौनी ध्यानपरो भूत्वा पिप्पलस्य स्तुतिं पठेत् ॥

* १७४ पृष्ठे प्रदक्षिणं पुस्तक एवेदमित्यादिना ।

† शाल्वेत्यत्र श्रेयमिति च-पुस्तके पाठः ।

विष्णोर्नामसहस्रञ्च* पौरुषं† वैष्णवः‡ तथा ।
 वेदत्रयस्य पुण्यानि सूक्तानि च पठेत्पुनः ॥
 तस्य लक्षदशांशेन सष्टतं पायसं चरुम् ।
 जुहुयात्पञ्च वक्त्रौ च स्वष्ट्योक्तविधानतः ॥
 तत्संख्यया तर्पणञ्च कुर्याच्छुद्धेन वारिणा ।
 उक्तषोडशभिर्ऋग्भिः कुर्यात्प्रतिदिनं नतिम् ॥
 हवनस्य दशांशेन मिष्टान्नं भोजयेद्विजान् ।
 ब्राह्मणानां स्वयं कुर्याद्यथोक्तनियमं तथा ॥
 असमर्थश्च तत्कर्तुं सर्व्वमन्येन कारयेत् ।
 क्षत्रियादित्रिवर्णानां ततो न्यूनं न कारयेत् ॥
 उक्तप्रमाणादधिकं फलं दशगुणं भवेत् ।
 ततश्चतुर्गुणं पीठं राजतं चतुरस्रकम् ॥
 द्रोणमद्वं तदद्वं वा तिलानुपरि निक्षिपेत् ।
 खेतवस्त्रेण सञ्छाद्य पूर्व्ववत्पूजयेत्तकम् ॥
 दरिद्राय सुशीलाय श्रीत्रियाय कुटुम्बिने ।
 उदङ्मुखाय विप्राय स्वयं पूर्व्वमुखः स्थितः ॥
 सुवर्णवृक्षराजञ्च यत्नेन प्रतिपादयेत् ।
 इह जन्मनि चान्यस्मिन् बाल्यकौमारवार्द्धके ॥
 मनोवाक्यायजं दोषं त्वं प्रणाशय पिप्पल ।

* १७२ पृष्ठे किञ्चित्प्रदर्शितम् ।

† पौरुषं पुरुषवृत्तं, तत्र १७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ वैष्णवं विष्णुवृत्तं, ५५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

पिप्पली वृक्षराजो ह्यग्निगर्भस्वमेव हि ॥
 प्रभुर्वनस्यतीनाञ्च पूर्वजानि यत्कृतम् ।
 अघौघं नाशय क्षिप्रं तव रूपप्रदानतः ॥

अथ दानमन्त्रः ।

असुं तं गृह्णाण त्वं विष्णुरूप द्विजोत्तम ।
 स्वीकृत्य दुष्कृतं घोरं क्षिप्रं नाशय मे प्रभो ॥
 अन्नादीतरवर्णानामयमेव विधिः स्मृतः ।
 अर्चायां नाधिकारोऽस्ति स्त्रीणां विप्रेण कारयेत् ॥
 एवञ्चत्वा व्रतं सम्यग्व्रतस्य परिपूर्त्तये ।
 हेमाश्लथतकं दद्याच्छुक्लाङ्गाञ्च पयस्विनीम्
 स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां वस्त्रादिभिरलङ्कृताम् ।
 पलमेकं तदर्घं वा तदर्घार्धेन वा पुनः ॥
 हेमाश्लथतकं कुर्यात् स्कन्धशाखासमन्वितम् ।
 उत्तमः प्रथमः कल्पो द्वितीयो मध्यमस्तथा ॥
 तृतीयस्त्वधमः प्रोक्तो दरिद्राणां न चान्यथा ।
 एवं व्रतं यः कुरुते तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रं धनार्थी लभते धनम् ।
 कन्यार्थी लभते कन्यां बन्धो मुच्येत बन्धनात् ॥
 क्षयापस्मारकुष्ठादि-सर्वरोगैः प्रमुच्यते ।
 डाकिनीशाकिनीभूतप्रेतराक्षसपीडिताः ॥
 इमं विधिमनुष्ठाय भवन्ति सुखिनो नराः ।
 न तेषां शत्रुपीडा च न च राजभयन्तथा ॥

इह जन्मनि वान्यस्मिन् कृतैः पापैः प्रमुच्यते ।

यं यं कामयते कामं तन्तमाप्नोत्वसंशयम् ॥

इहैव भोगान् भुक्तान्ते विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात् ।

इति षड्भुतसामरे ब्रान्तिप्रकरणे षडध्वीस्ताम्रत्यसेवाप्रकारः ।

अथ षडध्वीस्तव्यस्य ध्यानस्तोत्रादिकम् ।

अथ ध्यानं प्रवक्ष्यामि सर्वाभीष्टफलप्रदम् ।

पुत्रकामस्य देवस्य षडध्वीस्तव्यस्य सुशोभनम् ॥

समुद्रपीतगगनं वरदाभयपाणिकम्* ।

ध्यायेत्सौम्याननं विष्णुं सर्वकामार्थसिद्धये ॥

षष्टबाहुसमायुक्तं सलक्ष्मीकक्ष सुप्रतम् ।

योगीश्वराय योगाय तस्मै श्रीविष्णवे नमः ॥

अकारमूलरूपाय उकारस्कन्धशालिने ।

मकारफलपुण्याय वृक्षराजाय ते नमः ॥

ॐ अस्य श्रीषडध्वीस्तोत्रमहामन्त्रस्य परब्रह्म ऋषिरगुष्टुप् छन्दः

षडध्वीस्तव्यनारायणो देवता हां वीजं ह्रीं शक्तिः हूं कीलकं यमा-

षडध्वीस्तव्यनारायणप्रसादसिद्धयर्थे जपे विनियोगः ।

ब्रह्मोवाच ।

षान्नेयाभिमुखं देवं मुच्यतः कामरूपिणम् ।

इष्टकाम्यार्थसिद्धयर्थं पुत्रपौत्रविवर्धनम् ॥

श्वेतवर्धं सलक्ष्मीकं भुजाष्टकविभूषितम् ।

शङ्खचक्रधरं देवं पीतवाससमच्युतम् ॥

* पश्चिमजिति न-पुस्तके पाठः ।

अभयं वरदं शान्तं खड्गखेटकधारिणम् ।
 धनुर्वीणसमायुक्तं चिन्तयेत्पुरुषोत्तमम् ॥
 एवं ध्यात्वा हरिं नित्यं परब्रह्मस्वरूपिणम् ।
 सर्वकामप्रदायकं ततः कृत्वा प्रदक्षिणम् ॥
 देवाचार्यं नमस्तेऽस्तु नमस्ते शान्तिद प्रभो ।
 क्रूरग्रहैः पीडिताणामखत्याय नमोऽस्तु नः ॥
 नीलाञ्जनगिरिं प्रार्थ्य रविपुत्रो महाबलः ।
 कृते पुरुषरूपोऽसि हृत्तराजय ते नमः ॥

श्रीनारद उवाच ।

अनायासेऽर्चयन् सर्वान् कामपतवाप्नुयात् ।
 सर्वदेवात्मकत्वञ्च तन्मे ब्रूहि पितामह ॥

श्रीब्रह्मोवाच ।

शृणु नारद सर्वज्ञं शुद्धं सर्वात्मकं तनुम् ।
 प्रदक्षिणेन पूतं तं नराणां सर्वकामदम् ॥
 अश्वत्थदक्षिणे रुद्रः पश्चिमे विष्णुरास्थितः ।
 ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्द्रादिदेवताः ॥
 स्कान्दोऽस्य स्कान्धे पत्रेषु विप्रा गावस्तथर्षयः ।
 मूलाङ्गुरफलेष्वस्य वेदा यज्ञाः समान्विताः ॥
 नदीनदाः सागराद्याः पूर्वार्दिक्रमसंस्थिताः ।
 लोकधर्मं समान्वित्य अश्वत्थं सेवयेद्बुधः ॥
 पुराणस्मृतितन्त्रेभ्यः सारमुद्धृत्य संस्थितम् ।
 प्रतिष्ठितमप्रतिष्ठन्नाश्वत्थं सेवयेद्बुधः ॥

त्वं क्षीरे फलितचैव शीतलञ्च वनस्पते ।
 त्वामाराध्य नरो विन्द्यादैहिकामुषिकं फलम् ॥
 चलहलाय वृक्षाय सर्व्वदाघलविष्णवे ।
 बोधिरूपाय देवाय अश्वत्थाय नमो नमः ॥
 अश्वत्थ यस्मादसि वृक्षराजो
 नारायणस्तिष्ठति सर्व्वकालम् ।
 अतः शुचिस्त्वं सततं तरूणां
 धन्योऽसि दुःस्वप्नविनाशकोऽसि ॥
 क्षीरोदस्त्वाञ्च येनायं येन श्रीस्त्वां निषेवते ।
 सत्येन तेन वृक्षेन्द्र मामपि श्रीर्निषेवताम् ॥
 एकादशोऽसि रुद्राणां वसूनामष्टमस्तथा ।
 नारायणोऽसि देवानां वृक्षराजोऽसि पिप्पल ॥
 अग्निगर्भं शमीगर्भं वेदगर्भं प्रजापते ।
 हिरण्यगर्भं श्रीगर्भं वेदगर्भं नमोऽस्तु ते ॥
 आयुर्वलं यशो वर्चः प्रजापशुवसूनि च ।
 ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वं नो देहि* वनस्पते ॥
 आरात्तेऽस्त्वग्निर्नियत-मस्त्वारत्त्वरशुच ते ।
 निवाते त्वाधिवर्षन्तु स्रस्ति तेऽस्तु वनस्पते ॥
 अक्षिस्यन्दं भुजस्यन्दं दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तनम् ।
 शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयस्व मे ॥

अश्वत्थाय वरिष्ठाय सर्वैश्वर्यप्रदायिने ।
 नमो दुःखप्रनाशाय सुखप्रफलदायिने ॥
 मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विष्णुरूपिणे ।
 अग्रतः शिवरूपाय वृक्षराजाय ते नमः ॥
 यं दृष्ट्वा मुच्यते रोगात् सृष्ट्वा पापैः प्रमुच्यते ।
 यस्मान्निष्ठं च दीर्घायुस्तमश्नत्यं नमाम्यहम् ॥
 अश्नत्य त्वं महाभागः सुभगः सुप्रदर्शनः ।
 मिष्टान्नं भोजनं देहि शत्रूणाञ्च पराजयम् ॥
 आयुः प्रजा धनं धान्यं सौभाग्यं सर्वदा शुभम् ।
 देहि देव महावृक्ष त्वामहश्चाभिवादये ॥
 ऋष्यन्त्रं यजुषो मन्त्रं साम गायंसि गानवत् ॥
 अश्नत्य वेदमूलस्त्वमृषिभिः प्रोच्यसे सदा ॥
 ब्रह्महा गुरुहा चैव दरिद्रो व्याधिपीडितः ।
 आहत्य हादशं स्रक्षं शुचः पापातिनो भवेत् ॥
 ब्रह्मचारी हविष्याशी ह्यधःशायी जितेन्द्रियः ।
 पापीपहतमर्त्यस्तु व्रतमेतत्तमाचरेत् ॥
 एकहस्तं द्विहस्तं वा कुर्याद्भोमयलेपनम् ।
 श्वेतगन्वाक्षतैः पुष्पैर्धूपदीपनिवेदनैः ॥
 पदात्पदान्तरं गत्वा कुर्यात्सप्तनवर्जितः ।
 वाचा स्तोत्रं वृदा ध्यानं चतुरङ्गं प्रदक्षिणम् ॥

चासन्नप्रसवा नारी नीरपूर्वं घटं यथा ।
 उद्वहन्ती शनैर्याति तथा कुर्यात् प्रदक्षिणम् ॥
 ततः प्रदक्षिणं कुर्यादश्वत्थस्य शनैः शनैः ।
 यदि शीघ्रिण तत्कुर्यात्तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 अश्वत्थः स्थापितो येन कुलं स्थानन्तथैव च ।
 धनायुःसन्ततेर्हृदिर्नरकात्तारयोत्पतन् ॥
 अश्वत्थमूलमाश्रित्य शाकेनाग्नेन वोदकैः ।
 एकस्मिन् भोजिते विप्रे ऋषिर्भवति भोजिता ॥
 अश्वत्थमूलमाश्रित्य अपहोमसुरार्चनात् ।
 अक्षयं फलमाप्नोति ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
 एवमाश्वासितोऽश्वत्थः सदाश्वासयते च माम् ।
 यन्नार्थं छेदितेऽश्वत्थे अक्षयं स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 अश्वत्थः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
 अश्वत्थच्छेदितो येन छेदिताः पितृदेवताः ॥
 अमायान्तु गुरोर्वारि ह्यश्वत्थस्थापितोदकम् ।
 तत्र स्नात्वा अपन्नित्यं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 अश्वत्थस्य जले पत्रच्छाया भवति कुचचित् ।
 तत्रयामसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
 पापोपहतमर्त्यानां व्रतान्धेतानि कारयेत् ।
 सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि ह्यश्वत्थस्य समीपतः* ।

पदे पदेऽश्वमेधानां कलमाप्नोति मानवः ॥
 कुर्वाणो भक्तिभावेन अश्वत्थस्य प्रदक्षिणम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 भानुभौमभृगुकान्तिरिक्तापातेषु पर्वसु ।
 दुर्हिने वैष्टतौ रात्रावपराह्णे च सम्ययोः ॥
 नन्दा दिनत्रये चैव कुर्यात्तत्राश्वत्थसेवनम् ।
 अश्वत्थं मन्दवारेण सृष्ट्वा चैयम्बकं* जपेत् ॥
 कालसृत्युर्न यात्येव किमुत अपसृत्यवः† ।
 ऋणकाद्यपहारे च रोगदारिद्र्यानाशनम् ॥
 अश्वत्थं सिन्धुराजश्च नित्यं सेवेत न सृशेत् ।
 मन्दवारे सृशेत्पूर्वं सिन्धुराजश्च पर्वणि ॥
 कौणस्यः पिङ्गलो बभ्रुः कृष्णो रौद्रोऽन्तको यमः ।
 सौरः शनैश्चरो मन्दः पिप्पलादिषु संस्थितः ॥
 एतानि शनिनामानि जपेदश्वत्थसन्निधौ ।
 शनैश्चरकृता पीडा न कदाचिद्भविष्यति ॥
 अश्वत्थरूपिणं विष्णुं सर्वकामफलप्रदम् ।
 शाखारूपधरं देवं तमश्वत्थं नमाम्यहम् ॥
 कालनीलाक्षनप्रस्थं नीलजीमूतसन्निभम् ।
 छायामार्त्तण्डसूनुश्च प्रणवेन विशिषतः ॥

* चैयम्बकं चाम्बकं यजामहे, इत्यादिकं मन्त्रं १६१ पृष्ठे मूल एव वक्ष्यमाणम् ।

† किमुताकालसृत्यव इति ग.पुस्तके पाठः ।

दृष्ट्वा तु हरते पापं सृष्ट्वा सङ्क्षीय वर्धते ।
एकं गणाधिपे दद्याद्दे सूर्ये त्रीणि शङ्करे ॥

चत्वारि केशवे दद्यात्समाश्रित्यप्रदक्षिणम् ।

नमोऽर्कपुत्राय शनैश्वराय

नीलाभ्रवर्णाजिनमेखलाय ।

सृष्टो हराद्यं प्रणतोऽस्मि नित्यं

फलप्रदो मे भव सूर्यपुत्र ॥

अश्रुत्ये वो निषदनं षण्णे वो वसतिष्कृता ।

गोभाज इत्किलासथ यत् सनवथ पूरुषम् ॥

यदहं योजयन्निमा ओषधीर्हस्त आदधे ।

आत्मापक्षस्य नश्यन्ति पुरा जीव गृभो यथा ॥*

पदोषयः सङ्गच्छन्ते राजानः समिता इव ।

विप्रः स उच्यते भिषगक्षेऽह्नी वचातनः ॥*

हा सुपर्णा सयुजा सखाया

समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्ति

अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

शमग्निरग्निभिः करच्छं नस्तपतु सूर्यः ।

शं वातो वात्वरपा अपस्त्रिधः ॥

अश्वकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जर्वाकरकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

* ताराहिते अथो वंदेपु अदृष्टतया यथादृष्टं सन्निरवृत्तिते ।

वनस्पते शतबलशो विरोह
 सहस्रबलशा विवशं रुहेम ।
 यत्त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः
 प्रणिनाय महते सौभगाय ॥
 अश्वत्थसेवा तिलपात्रदानं
 गोसर्जनं ब्राह्मणभोजनञ्च ।
 एतानि सद्यः प्रहरन्ति पापं
 गङ्गानदीभारतकीर्त्तनञ्च ॥

गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

इति च वृद्धत्पराशरे ।

अथ पुरुषसूक्तविधानम् ।

अथान्यत्सम्प्रवक्ष्यामि विधिं पावनमुत्तमम् ।
 असक्ततातप्रणीतोऽयं रघुपुत्राय पृच्छते ॥
 अनपत्यस्य पुत्रार्थं कुर्याद्वैभाण्डिकीं क्रियाम् ।
 वैभाण्डिकीं क्रियां चरुक्रियामित्यर्थः ।
 सहस्रशीर्षापुरुष*विधानं चरुणा कृतम् ।
 यैर्यैः कृतं नृपैः पूर्वमन्यैरपि द्विजोत्तमैः ॥

सिध्यन्ति सर्वमन्त्राणि विधिवच्च द्विजोत्तमैः ।
उपाधितानि सङ्गत्या त्रोट्रियैः श्रुतिपारणैः ॥
आ० / इतिराहारैर्व्रतिभिर्मन्त्रवित्तमैः ।
वि० / आणाः क्रियाः सर्वाः सिध्यन्ति व्रतचारिभिः ॥
पक्षे शुभे वारे शुभनक्षत्रगोचरे ।
द्वादश्यां पुत्रकामाय चरुं कुर्वीत वैश्ववम् ॥
दम्पत्योरुपवासश्च त्वेकादश्यां सुरालये ।
ऋग्भिः षोडशभिः सम्यगर्चयित्वा जनार्दनम् ॥
चरुं पुरुषसूक्तेन* अपयेत् पुत्रकाम्यया ॥

अर्चनादिप्रकारस्तु ऋग्विधाने ।

वक्ष्ये पुरुषसूक्तस्य विधानं अर्चनं प्रति ।
अग्निकार्यं जपविधिं स्तोत्रञ्चैव तदात्मकम् ॥
कुर्याद्यथोक्तविधिना प्राप्नुवः शुद्धमानसः ॥
प्रथमां† विन्यसेदामि द्वितीयां दक्षिणे करे ।
तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे तथा ।
सप्तमीं वामकव्यान्तु अष्टमीं दक्षिणे तथा ॥
नवमीं नाभिमध्ये तु दशमीं हृदये तथा ।
एकादशीं स्कन्धदेशे द्वादशीं वामबाहुके ॥

* १८४।१८५ पृष्ठयोः प्रदर्शयिष्यमासेन ।

† प्रथमां पुरुषसूक्तात्मिकामाद्यान्वचमित्यर्थः । उत्तरभाष्येवम् ।

त्रयोदशीं दक्षिणे च आस्यदेशे चतुर्दशीम् ।
 षष्ठीः पञ्चदशीश्चैव षोडशीं मूर्द्धि चिन्त्यसेत् ।
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पञ्चाक्षीमं समाचरेत् ॥

ततः पञ्चाङ्गानि ।

ब्राह्मणोऽस्येति* हृदयं चन्द्रमेति* शिरस्तथा ।
 नाभ्या आसीदिति* शिखां सप्तेति* कवचं न्यसेत् ।
 यज्ञेने*त्यस्त्रमुद्दिष्टमेवं पञ्चाङ्गलक्षणम् ॥

सङ्कल्पस्त्वस्य यथा †

अमुककामनया पुरुषसूक्तस्य जपं होमं विष्णोराराधनं
 वा करिष्ये ।

इति सङ्कल्प्य यथोक्तं न्यासद्वयं विधाय ऋषिदेवतादि पठित्वा च
 पूजामारभेत ।

आद्यया† वाह्येद्देवमृचा तु पुरुषोत्तमम् ।
 द्वितीययासर्व‡ दद्यात्पाद्यश्चैव तृतीयया§ ॥

* एते मन्त्राः १५६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† सङ्कल्पश्रीर्षो पुरुषः सङ्कल्पः सङ्कल्पपात् ।

स भूमिं सर्व्वतः सत्त्वा चत्त्वतिष्ठद्ब्रह्माङ्गुलम् ॥ १ ॥ (११५. १५. यजुः ।)

एवंकपया । उत्तरपाद्येवम् ।

‡ पुरुष एवेवं सर्व्वं यज्ञतं यज्ञ भव्यम् ।

उतामृतत्वस्त्रैश्वानो यदन्नेनातिरीडति ॥ २ ॥ (११५. १५. यजुः ।)

§ एतावानस्य महिमातो ज्यायोऽं पुरुषः ।

पादोऽस्य विद्या भूतानि त्रिपादस्त्रामृतं दिवि ॥ ३ ॥ (११५. १५. यजुः ।)

चतुर्थीर्घ्यः* प्रदातव्यं पञ्चम्यां चमेनन्ततः ।
 षष्ठ्याः३ स्नानं प्रकुर्वीत सप्तम्याः३ वस्त्रमेव च ॥
 यज्ञोपवीतमष्टम्यां नवम्याः३ भरुणन्तथा ।
 दशम्याः३* गन्धदानं स्वादेकादश्यां३ च मास्यकम् ॥
 द्वादश्याः३ धूपदानं स्यात्त्रयोदश्याः३ च दीपकम् ।

- त्रिपादूर्ध्वं उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः ।
 ततो विश्वङ् व्यक्रामत् साश्वानामने अभि ॥ ४ ॥ (११च. ४म. यजुः ।)
 ततो विराडजायत विराजो अभि पुरुषः ।
 स जातो अत्परिच्यत पञ्चाङ्गमिमथो पुरः ॥ ५ ॥ (११च. ५म. यजुः ।)
 † तस्माद्दशज्ञात्सर्व्वहुतः सन्भूतं पृषदाज्यम् ।
 पञ्चोत्सांशुको वायव्यानारण्या याम्याश्च ये ॥ ६ ॥ (११च. ६म. यजुः ।)
 ‡ तस्माद्दशज्ञात्सर्व्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
 ऊर्दांसि जज्ञिरे तस्माद्दशजुस्तस्माद्जायत ॥ ७ ॥ (११च. ७म. यजुः ।)
 ¶ तस्माद्दशो अजायन्त ये के चोभयतीदतः ।
 गावो ह जज्ञिरे तस्मान्जाज्याता अजावयः ॥ ८ ॥ (११च. ८म. यजुः ।)
 ॥ त यज्ञं वर्हिषि प्रीचन् पुरुषं जातमयत् ।
 तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥ (११च. ९म. यजुः ।)
 * यत् पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् ।
 सुखं किमस्य को वाङ् किमूरुपादा उच्येते ॥ १० ॥ (११च. १०म. यजुः ।)
 † ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाङ् राजन्यः कृतः ।
 ऊरु तदस्य यद्वैश्वः पदभ्यां शूद्री अजायत ॥ ११ ॥ (११च. ११म. यजुः ।)
 ‡ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।
 श्रीवावायुश्च ब्राह्मणश्च सुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥ (११च. १२म. यजुः ।)
 † नाभ्या चासीदन्तरिक्षं शीर्षो यीः समवर्त्तत ।
 पदभ्यां भूमिर्दिशः श्रीवातथा लोकांस्तत्पश्यन् ॥ १३ ॥ (११च. १३म. यजुः ।)

चतुर्दश्याः निवेद्यन्तु पञ्चदश्याः नमस्क्रिया ॥
 उद्वासनम् षोडश्याः उपचारास्तु षोडश ।
 स्नाने वस्त्रे निवेद्ये च दद्यादाचमनीयकम् ॥
 दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।
 अर्चितं तेन वै सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
 दक्षिणान्तु यथा शक्त्या षोडशेन प्रदापयेत् ।
 ततः प्रदक्षिणङ्गत्वा जपं कुर्यात्समाहितः ॥
 यथाशक्ति जपित्वा च सूक्तञ्चात्मै निवेदयेत् ।
 देवस्य दक्षिणे पार्श्वे कुण्डं स्थण्डिलमेव वा ॥
 कारयेत्प्रथमर्चा तु प्रोक्षणञ्च द्वितीयया ।
 तृतीययाम्निमादध्याश्चतुर्थ्या तु समिन्धनम् ॥
 पञ्चम्या चाण्यसंस्कारं चरीञ्च अणन्तथा ।
 षष्ठ्या चानलमध्ये तु कल्पयेत्प्रथमासनम् ॥
 चिन्तयेत्तत्र देवेशं कालानलसमप्रभम् ।
 विवृतास्यं बाह्वशीर्षं रक्तास्यं रक्तलोचनम् ॥

* यत् पुरुषे च इविषा देवा यश्मत्तन्वत ।

वसन्तोऽस्मासीदाम्यं यीष इषः अरुद्विः ॥ १४ ॥ (११च. १४म. वसुः ।)

+ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिःसप्त सनिधः कृताः ।

देवा बह्वयशं तन्वानाः अश्वधन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥ (११च. १५म. वसुः ।)

‡ यज्ञेन यश्मयजन्त देवास्तानि चर्ष्याञ्चि प्रथमान्वासन् ।

ते च नार्चं महिमार्गं सचन यच पूर्वे साध्यः सनि देवाः ॥ १६ ॥ (११च. १६म. वसुः ।)

इमी मन्वा यद्यपि प्रायशी व्युत्क्रमेण पूर्वे प्रदर्शितास्तथापि च न क्रमेण परिदर्शनं
 न्यायं सुगमचेति पुनः पर्यायेण प्रदर्शिताः ।

बाहो हयः तत्सदृशमूर्धानमित्यर्थः । एवं देवं ध्यात्वा सप्तम्यादि-
पञ्चभिर्ऋग्भिः पञ्चोपचारपूजां कुर्यादित्याह ।

ततो गन्धञ्च पुष्पञ्च धूपं दीपं निवेदनम्* ।
अनुशायन† ततः कुर्यात्सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥
समिधः प्रत्यृचं पूर्वं शुश्रुयादभिघारिताः ।
ततो घृतेन शुश्रुयाच्चरुणा च ततः पुनः ॥
एवं हुत्वा ततस्तस्य समीपे स्तोत्रमुच्चरेत् ।

अथ स्तुतिर्यथा ।

जितन्ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
नमस्तस्मिन् हृषीकेश महापुरुष पूर्वज ।
नमो हिरण्यगर्भाय प्रधानाव्यक्तरूपिणे ॥

ॐ नमः ।

भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वरूपिणे ।
देवानां दानवानाञ्च सामान्यमधिदैवतम् ॥
सर्वदा चरणद्वन्द्वं ब्रजामि शरणं तव ।
एकस्त्वमसि लोकस्य स्रष्टा संहारकस्तथा ॥
अध्यक्षयानुमन्ता च गुणमायासमाहृतः ।
संसारसागरद्वीरमनन्तक्लेशसाधनम् ॥
त्वामिव शरणं प्राप्य निस्तरन्ति मनीषिणः ।
न ते रूपं न वाकारो नायुधानि न चासदम् ॥

* निवेदनमित्यत्र निवेदयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† अनुशाय इत्यत्र अनुशया इति ख-पुस्तके पाठः ।

तथापि पुरुषाकारो भक्तानां त्वं प्रकाशकैः ।
 नैव किञ्चित्परोक्षं ते प्रत्यक्षोऽसि न कस्यचित् ॥
 कार्यार्थाणां कारणं पूर्वं वचसां वाक्यमुत्तमम् ।
 योगानां परमां सिद्धिं वदन्ति परमं विदुः ॥
 अहं भीतोऽस्मि देवेश संसारेऽस्मित् भयावहे ।
 चाहि मां पुण्डरीकाक्ष न जाने शरणं परम् ॥
 कालेष्वपि च सर्वेषु दिक्षु सर्वासु चाश्रुतः ।
 शयनेऽपि* गतो चापि वर्द्धते मे महद्भयम् ॥
 त्वत्पादकमलादन्यन्मम† जन्मान्तरेष्वपि ।
 निमित्तं कुशलस्यास्ति येन गच्छामि सहतिम् ॥
 विज्ञानं यदिदं प्राङ्मुख्यदिदं ज्ञानवर्जितम् ।
 जन्मान्तरेऽपि मे देव मा भूदस्य परिश्रयः ॥
 दुर्गतावपि जातायां त्वं गतिस्त्वं मतिर्मम ।
 यदि नाथश्च विन्देयं तावतास्मि कृती सदा ॥
 अकार्यकलुषं चित्तं मम ते पादयोः स्थितम् ।
 कामये वैष्णवत्वन्तु सप्तजन्मसु केवलम् ॥
 इत्येवमनया स्तुत्या देवदेवं दिने दिने ।
 किङ्करोऽस्मीति चात्मानं देवायैव निवेदयेत् ॥
 इति स्तोत्रं सम्पूर्णम् ।
 द्वादशद्वादशीष्वेवं पयसा निर्वपेच्चरम् ।

* शयनेऽपीत्यत्र शरीरेऽपीति ख-पुस्तके पाठः ।

† मम इत्यत्र न मे इति पाठो युक्तः ।

पूर्वमेकादशुपवासादिकं कृत्वेत्यर्थः ।

हुत्वाज्यं विधिवत्पूर्वमृग्भिः षोडशभिस्तथा ।

समिधोऽथत्यवृक्षस्य होतव्याः पूर्वमेव तु ।

उपस्थानं हुताशस्य ध्यात्वा च मधुसुदनम् ॥

उपस्थानञ्च पुरुषसूक्तमेवेति ज्ञेयम् ।

हविर्होमं ततः कुर्यात्प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ।

हविःशेषे मनः कृत्वा नारी नारायणं प्रति ।

हविःशेषं भक्षयित्वा लघ्वाशी* संविशेत्क्षणम् ॥

लघ्वाशीति ग्रहणम् आहारान्तरनिवृत्त्यर्थम् । संविशेत् वाम-
भागशायिनी स्यादित्यर्थः ।

ततः कृत्वा त्विदं कर्म कर्त्तव्यं द्विजतर्पणम् ।

अन्यस्त्रीषु निवर्त्तेत यावद्गर्भं न विन्दति ॥

यया सह एतत् कर्म कृतं तां भुक्त्वा बहुभार्योऽन्यां न तावत्
गच्छेत् यावदेषा कर्मसहाधिकारिणी गर्भं न प्राप्नोति मन्त्रवतः
शुक्रस्य अन्यत्र गर्भाधानाक्षमत्वात्, तस्य अन्यत्र निषेके कर्म-
सहाधिकारिण्यां गर्भानुदयप्रसङ्गाच्च । अनेकाभिः सह एतत्-
कर्मकरणे तु न दोषः ।

प्राप्नुयाद्द्वैष्णवं पुत्रं चिरायुःसन्ततिक्षमम् ।

अपुत्रा मृतपुत्रा वा या च कन्यां प्रसूयते ॥

क्षिप्रं सा जनयेत्पुत्रं पाराशरवचो यथा ।

* लघ्वाशीति अन्नं, चिन्तले लघ्वाशिनौ इत्येवं रूपं भवेत् ।

होमान्ते दक्षिणां दद्याद्देवुं वासस्त्रिलांस्तथा ।

भूमिं हिरण्यं वस्त्राणि यथासम्भवमेव वा ॥

यः सिद्धमन्त्रः सततं द्विजेन्द्रः

सम्पूज्य विष्णुं विधिवत् सुतार्थे ।

इदं विधानं विदधाति सम्यक्

स पुत्रमाप्नोति हरेः प्रसादात् ॥

इति बृहत्पराशरस्मृतौ पुत्रकामस्य पुरुषसूक्तविधानम् ।

अथास्य सङ्क्षेपेण प्रयोगः यथा ।

पुत्रकामः सभार्यः शुभनक्षत्रचन्द्रताराबलयुक्तायां शुक्लैका-
दश्यां कृतनित्यक्रियः प्राणानायम्य देशकालादि सङ्कीर्त्य श्री-
विष्णुप्रीतिद्वारा आयुषत्सुपुत्रावाप्त्यर्थं बृहत्पराशरोक्तवैष्णवचरु-
विधानमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य पुण्याहवाचनादि कृत्वा ओन्नियं
ब्राह्मणमाचार्यत्वेन कृत्वा पुष्यमण्डपे श्रीविष्णुं विधानोक्त-
न्यासादिपूर्वकं स्तोत्रान्तश्च यथाविधि पूजयित्वा विशेषपूजा-
पूर्वकं तां रात्रिं जागरित्वा प्रभाते स्नानपूर्वकं देवस्य दक्षिणे
भागे कुण्डादौ “कारयेत् प्रथमर्चां तु प्रोक्षणन्तु द्वितीयया”
इत्याद्युक्तप्रकारेण अग्निं प्रतिष्ठाप्य पायसं चरुं अपयित्वा आज्य-
भागान्तं कृत्वा “चिन्तयेत्तत्र देवेश”मित्यादिना मन्त्रेण* अग्नौ
विष्णुं ध्यात्वा सप्तम्यादिऋग्भिः पञ्चोपचारान् कृत्वा घृताक्ता-
श्लथसमिधोऽष्टोत्तरसहस्रमष्टोत्तरशतं वा कृत्वा पुनस्तथैव आज्य-
होमं कृत्वा पुरुषसूक्तेन परमात्मानमुपस्थाय च तथैव पायसचरुं

हुयात् । होममन्त्रास्तु षोडश ऋचः पूर्वोक्ताः । ततः खिष्ट-
दादिहोमशेषं समाप्य नारी होमशेषे नारायणं पतिं ध्यात्वा
होमशेषं भक्षयित्वा वामभागशायिनी भूयात् । पतिरपि
पत्नीयादिति केचित् । ततः आचार्याय धेन्वादिदक्षिणां दत्त्वा
प्राणान् भोजयित्वा च तदाशिषो गृह्णीयात् । ऋतौ
भार्यामुपगच्छेत् । एवमग्निमशुक्लद्वादशद्वाद्दशीषु कुर्यात् । एवं
कृत्वा सन्ततिक्षमं वैष्णवपुत्रमाप्नोति इत्याह पराशरः ।

इति पुत्रकामस्य वैष्णवचरुविधानं समाप्तम् ।

अथ हरिवंशश्रवणविधानम् ।

मदनमहार्णवे शातातपोक्ते ।

बालघाती च पुरुषो मृतवत्सः प्रजायते ।

ब्राह्मणोदाहनस्यैव कर्त्तव्यं तेन शुध्यति ॥

श्रवणं हरिवंशस्य कर्त्तव्यञ्च यथाविधि ।

जुहुयाच्च दशांशेन दूर्वामाज्यपरिप्लुताम् ॥

एकादशस्वर्णनिष्का प्रदातव्या च दक्षिणा ।

एकादश पशूसैव दद्यादित्तानुसारतः ॥

अन्येभ्योऽपि यथाशक्तिः द्विजेभ्यो दक्षिणां दिशेत् ।

स्नापयेद्दम्पती पश्चान्मन्त्रैर्वरुणदैवतैः ।

आचार्याय प्रदेयानि वस्त्रालङ्करणानि च ॥

* यथाशक्ति इत्यत्र यथा शक्त्वा इति ग-पुस्तके पाठः ।

† २०५ पृष्ठे प्रदर्शयिष्यमाणेः ।

ब्राह्मणोद्वाहनञ्चैव इत्यादिना ब्राह्मणोद्वाहनस्य पापविमुक्ति-
हेत्वभिधानादेतत्स्वतन्त्रतया विष्कृतिः । तेन शुध्यतीत्येतत्
काकादिगोलकवदुभयत्र सम्बध्यते । अतः अरण्यं हरिवंशस्य
इत्युत्तरवाक्यस्यापि तेन शुध्यतीत्ययं विशेषः । तथाच हरिवंश-
अरण्यं द्वितीया विष्कृतिः ।

अथ अरण्यविधिः ।

अगत्वा गङ्गादिसरिति कृताङ्गिकविधिर्नरः ।
शुचिः शीलोचितचरः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ॥
रूपवान् सुभगो दान्तः कार्यो भारतवाचकः ।
अविस्वस्वमनायस्तमद्भुतं धीरमूर्जितम् ॥
असंसक्ताक्षरपदं स्वरभावसमन्वितम् ।
त्रिषष्टिवर्षसंयुक्तमष्टस्थानसमन्वितम् ॥
वाचयेद्वाचकः स्वस्थः स्वासीनः सुसमाहितः ।
ईदृशाद्वाचकाद्राजन् श्रुत्वा फलमवाप्यते ॥
सकञ्च भारतं श्रुत्वा अग्निष्टोमफलं लभेत्* ।
स्वस्ति वाचा हिजास्वादी ततः कार्यं प्रवर्त्तते ॥
वाचकं पूजयित्वाथ वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
शृणुयाद्भारतं रम्यमादिपर्व्वपुरःसरम् ॥

इत्यादि सामान्यम् । विशेषस्तु ।

हरिवंशे तथा पूर्णे पायसं तत्र भोजयेत् ।
जपवच्छ्रवणं प्रोक्तं हरिवंशस्य सूरिभिः ॥ इति ।

* लभेदित्यत्र भवेदिति न-पुस्तके पाठः ।

यास्य स्पष्टप्रयोगः यथा ।

दम्पत्योरनुकूले शुभदिने ज्ञानादि नित्यकर्म निवर्त्य स्वस्ति-
वाचनादिकं कृत्वा स्वशक्त्यनुसारेण विनायकशक्तिं तत्पूजां वा
कृत्वा पुत्रकामनया हरिवंशश्रवणमहं करिष्ये इति सङ्कल्पयेत् ।
अथवा देशादि सङ्कीर्त्य पूर्वजन्मोपास्मितपापजन्मानपत्न्यदोष-
परिहारपूर्वकं शुभलग्ने नीरोगदीर्घायुःसगुणसन्तानप्राप्तिकामौ-
षावां दम्पती यथोक्तनियमपूर्वकं हरिवंशश्रवणं करिष्यावहे,
सन्तानप्राप्तिकामः सस्त्रीकोऽहं करिष्ये इति वा सङ्कल्पं कुर्यात् ।
नियमास्तु ।

एककालाशनस्यैव अधःशायी भवेन्नरः ।

स्नातव्यं ब्रह्मचर्येण यावद्ग्रन्थः समाप्यते ॥ इति ।

अथ वाचकवरणम् यथा ।

पूर्वोक्तरीत्या सङ्कल्पवाक्यमुक्त्वा तदर्थं ब्राह्मणवरणं करि-
ष्यावहे इति चरणक्षालन-वस्त्रालङ्कार-चन्दनाक्षत-पुष्पमाख्या-
दिभिस्तमभ्यर्च्य हिरण्यताम्बूलपूगीफलैः सहितकरो यजमानः
अमुकगोत्रममुकदेवशर्माणं ब्राह्मणं त्वाममुकवाचकत्वेन दम्पती
आवां वृणीवहे इत्युक्त्वा हिरण्यादि दद्यात् ।

ततो वृत्तोऽस्मीति तेनोक्ते व्रतेन दीक्षाभित्वादि मन्त्रेण
तद्विष्णुकरे रक्षाबन्धनं कुर्यात् । ब्राह्मणेन च यजमानयोः
स्वयं रक्षाबन्धनं कार्यम् । अनन्तरञ्च दम्पती तं प्रार्थयेताम् ।

व्रतेन दीक्षामाप्नोति दीक्षयाप्नोति दक्षिणाम् ।

दक्षिणा श्रद्धामाप्नोति श्रद्धया सत्यमाप्यते ॥ (५६७. १०. यजुः ।)

तन्मन्त्रस्तु यथा ।

नमस्ते भगवन् व्यास सर्वशास्त्रार्थकोविद ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां मूर्ते सत्यवतीसुत ॥

इत्युक्त्वा शुभे देशे कुशासने उपविश्य श्रीकृष्णं परमात्मानं
ध्यायन्ती शृणुयाताम् ।

श्रवणदेशास्तु ।

शिवालये गृहे गोष्ठे देवतायत्तने तथा ।

वृन्दावने नदीतीरे तथैव च गुरोर्गृहे ॥

पुराणं शृणुयाद्भक्त्या यथोक्तविधिना गृही ।

विधानसहितं सम्यक् पुराणं फलदं भवेत् ।

तस्माद्विधानसंयुक्तं पुराणं शृणुयात्तरः ॥ इति ।

ततश्च प्रतिदिनं पूर्वार्द्धे स्नातावलङ्कितौ दम्पती तदेकचित्तौ*
शृणुयाताम् । प्रतिदिनमाचार्यं पुस्तकञ्च पूजयेत्† । अन्ते
च खलङ्कतां गां पयस्विनीं सवत्सां स्वर्णशृङ्गीं रौप्यसुरां ताम्र-
शृङ्गां कांस्यदोष्टां सदक्षिणां दद्यात् ।

सुवर्णशृङ्गादिपरिमाणन्तु हेमाद्री मास्ये ।

दशसौवर्णिके शृङ्गे सुराः पञ्चपलान्विताः ।

पञ्चाशत्पलकं कांस्यं ताम्रञ्चापि तथैव च ॥

श्लेता गीर्वर्षयेद्दंशं रक्ता सौभाग्यदायिनी ।

* तदेकचित्ततया इति न-पुस्तके पाठः ।

† यजमान इति शेषः । दम्पतीः कर्तृत्वे पूजयेतामित्येव सात् ।

गवामङ्गेषु तिष्ठन्तीति* गोदानमन्त्रः ।

ततश्च ब्राह्मणविवाह एकं प्रायश्चित्तं, द्वितीयं हरिवंशश्रवणं, तृतीयं महारुद्रजप इति । एतानि त्रीण्यपि शक्त्याश्रयेणैव समस्तानि व्यस्तानि वा योज्यानि । महारुद्रलक्षणं दशांश-होमप्रकारोऽपि अग्रे वक्ष्यते । एकादश पशून्वेति पशवोऽथ मावो याज्ञाः रुद्राय गामिति श्रुतेः । वरुणदेवतामन्त्राः कस्य नूनं कतमस्यामृतानां†मित्येवमादयः स्वस्वशाखीता-वारुणमन्त्रा ज्ञेयाः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते हरिवंश-
श्रवणविधानं समाप्तम् ।

अथ पार्थिवलिङ्गपूजाविधानम् ।

लिङ्गवाशिष्ठे ।

सरस्वत्यास्तटे रम्ये शीनकाद्यास्तपोधनाः ।

सूतं परमया भक्त्या पप्रच्छुः परमादरात् ॥

ऋषय ऊचुः ।

* गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यथातथाच्छिवं मे स्याद्विह लोके परत्र च ॥ ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि ।

† कस्य नूनं कतमस्यामृतानां मनामहे चारुदेवस्य नाम ।

को नो मन्त्रा अदितये पुनर्दात्पितरश्च द्वितीयं मातरश्च ॥ (१म. २४सू. १श्लो.)

सूत शङ्करधर्मज्ञं शृण्वयं कीदृशं शिवम् ।
 लिङ्गं पूज्यं महाभक्त्या विधानन्तत्र कीदृशम् ॥
 किं फलं चास्य तत्सर्व्वं कथयाशु प्रसन्नधीः ।
 यतो भक्तान्निपुण्ड्राणां नित्यं वृद्धाश्चधारिणः* ॥

सूत उवाच ।

शृणुध्वमृषयः सर्व्वे लिङ्गव्रतमनुत्तमम् ।
 नारदाय पुरा सम्यक् कथितं सनकादिभिः† ॥
 तेभ्यः सत्यवतीसूनुः सर्व्वज्ञः करुणानिधिः ।
 कथयामास मञ्जुञ्ज व्रतं करुणया गुरुः ॥
 कदाचिन्नारदश्चारुकन्दरं मन्दरं ययौ ।
 तत्रासीनं महादेवं पार्व्वतीपतिमीश्वरम्‡ ॥
 प्रदक्षिणक्रियां कृत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः ।
 पप्रच्छ परया भक्त्या नारदो देवदर्शनः ॥
 केन देव विधानेन भक्तिर्मुक्तिश्च वै नृणाम् ।
 तत्सर्व्वं कथयाशु त्वमनुयाह्योऽस्मग्रहं यदि ॥
 सर्व्वपापक्षयकरं सर्व्वारिष्टविनाशनम् ।
 सर्व्वसम्पत्प्रदश्चैव कलौ सर्व्वत्र सिद्धिदम् ॥

ईश्वर उवाच ।

* वृद्धाश्चधारिणिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सनकादिकैरिति क-पुस्तके पाठः ।

‡ पार्व्वतीमाचम्यभक्तिं ख-पुस्तके पाठः ।

शृणु नारद वक्ष्यामि लिङ्गपूजाविधानकम् ।
 यस्य श्रवणमात्रेण कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥
 मृदयतुर्विधा विधिः सिताः कृष्णाश्च लोहिताः ।
 पीतास्तथा द्विजाद्यैस्ता प्राज्ञा भक्त्या यथाक्रमम् ॥
 गत्वा स्थलं नमस्कुर्यात् मन्त्रमेतं समुच्चरेत् ।
 सर्वाधार धरारूप त्वद्रूपां मृत्तिकामिमाम् ॥
 ग्रहीष्यामि प्रसन्नोऽहं लिङ्गार्थं त्वदनुग्रहा ।
 यावत्स्यादात्मनः शक्तिर्मृदं तावत्समुत्क्षिपेत् ॥
 नो चेत्तदहं तस्यार्हमेवं पलहयान्वितम् ।
 तस्माद्भूतं न कर्तव्यमधिकं वा कदाचन ॥
 बहुमानं* मृदं यावदुत्तमं मध्यमस्तथा ।
 अल्पमल्पतरं तच्च कनिष्ठं स्यात्ततः परम् ॥
 अस्मादल्पपरीमाणं न लिङ्गं कुत्रचिद्भवेत् ।
 आनीयारण्यमध्याच्च नदीतीरे सरस्वपि ॥
 जलाशये वा चान्यस्मिन्नन्तिके स्थापयेन्मृदम् ।
 मृत्परिमाणञ्च षड्शीतिरत्तिकाः । इदञ्च परिमाणं प्रधान-
 लिङ्गस्य न वेदिकाया इति ज्ञेयम् ।
 शुद्धेन वारिणा युक्तामायो देवेति† मन्त्रतः ।

* बहुमानमित्यत्र बहुमान इति ख-पुस्तके पाठः ।

† मापो देवेति ग-पुस्तके पाठः । अत्र आपो देवेति पाठो युक्तः । तथा पाठे च मन्त्रो दृश्यते यथा—आपो देवास ईमहे वामन्नयद्यध्वरे ।

आपो देवास आग्निषो यज्ञियासो इवामहे ॥ (ऋ. प्र. यजुः ।)

नाममन्त्रेण शैवेन प्रणवेन युतेन च ॥
 तृणकण्टककायादिकर्करोपलसैकतम् ।
 करकादिविलम्बेन विरुद्धफलदायकम् ॥
 त्यजेद्यत्नेन महता नोद्धिजेहि कदाचन ।
 स्नातस्त्रिपुण्ड्रबलिभिर्दीप्तभालः शिवं स्मरेत् ॥
 रुद्राक्षमालासहितो भक्त्या परमया युतः ।
 शुद्धभावसमायुक्तः कृतसङ्कल्पनिश्चयः ॥
 रुद्रसूक्तं* जपन् कुर्याद्द्वारायेति नमो नमः ।
 पीठसङ्कटनं कुर्वन् पीठं कुर्याद्यथाविधि ॥
 शलाकं वर्तुलं त्वस्य मानमीदृशमीरितम् ।
 तत्सूत्रमानं पीठं स्यात्परिणाहसविस्तरम् ॥
 पीठार्धविम्बतो विम्बमपरं दीर्घसूत्रकम् ।
 समानविम्बं तत्सूत्रं मन्त्रं तत्सूत्रमानकम् ॥
 तदर्धं हि प्रणालं स्यादेवं सूत्रविनिर्मितम् ।
 लिङ्गमेवंविधं कृत्वा सुन्दरं परमं शुभम् ॥
 सर्वलक्षणसंयुक्तमभीष्टफलदायकम् ।
 पञ्चवक्त्रं त्रिनयनं चतुर्बाहुं महेश्वरम् ॥
 नागयज्ञीपवीतञ्च व्याघ्रचर्मोत्तरीयकम् ।
 हिमखण्डनिभं दीप्तं नीलकण्ठं शिवान्वितम् ॥
 नमो महेश्वरागच्छ देवदेव जगत्पते ।
 प्रसादं कुरु मे देव सर्वपापप्रणाशन ॥

आवाहयेन्महादेवमायो देवेति* मन्त्रतः ।
 पञ्चाक्षरेण† वा धीमानापो हि हेति पीरुषैः‡ ॥
 मन्त्रैः स्थाप्य महादेवमासवस्थं हि मन्त्रतः ।
 अर्चयेत्करवीराद्यैर्गन्धाद्यैरुपचारकैः ॥
 धूपदीपादिनैवेद्यैस्ताम्बूलफलसंयुतैः ।
 पञ्चाक्षरेण मन्त्रेण तथा मृत्युञ्जयेन च ॥
 नाममन्त्रेण वा देवं पूजयेत्परमेश्वरम् ।
 हरो महेश्वरः शम्भुः शूलपाणिः पिनाकभृत् ॥
 रुद्रः पशुपतिश्चैव महादेवविसर्जनम्§ ।
 नमःपूर्वैश्चतुर्थ्यन्तैर्मन्त्रैश्चैतैर्द्विजम्भनाम् ॥
 अन्येषामेकजन्तूनां नमोऽन्ताश्च प्रकीर्त्तितः ।
 स्त्रीणां सङ्करजातीनां व्रतमेतदनुत्तमम् ॥
 पार्थिवं पूजयेत्सिद्धं सर्व्वकामप्रदं मुने ।
 पाषाणे दारुजे देशे दर्भान्तरितसंस्थले¶ ॥
 पुष्पप्रकरसंयुक्ते॥ पाणौ वा वेदिकाभुवि ।

* २०७ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

† ओं नमः शिवाय एवरूपेण ।

‡ ५८ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

§ महादेवेति विसर्जनमिति ग-पुस्तके पाठः ।

¶ संस्थले इत्यत्र संस्तरे इति ग-पुस्तके पाठः ।

॥ प्रकरेत्यत्र प्रकाशति ख-पुस्तके पाठः ।

पूजयेत्पार्थिवं लिङ्गं सद्यःप्रत्युपकारकम्* ॥
 ॐ आयाहि भगवच्छशो सर्वज्ञ गिरिजापते ।
 प्रसन्नो भव देवेश नमस्तुभ्यश्च शङ्कर ॥

इति आवाहनम् ।

विश्वेश्वर महाराज राजराजप्रियेश्वर ।
 आसनं दिव्यमीशान दास्येऽहं परमेश्वर ॥

इति आसनम् ।

सहादेव महेशान महानन्दपरायण ।
 पाद्यं गृह्यश्च देवेश पार्ष्वत्या सहितेश्वर ॥

इति पाद्यम् ।

अश्वक त्वं सहादेव वियदादिविधायक ।
 अर्घ्यं गृह्याण देवेश सश्व सर्वार्थसाधक ॥

इति अर्घ्यम् ।

त्रिपुरास्तक दीनार्तिनाथ श्रीकण्ठमूर्तिधृक् ।
 गृहाणाचमनं चारु पवित्रोदककल्पितम् ॥

इति आचमनम् ।

त्रिकालिकाकालादिसंहारकरबोध्यत ।
 स्नानं तीर्थाहृतैस्तोयैर्गृह्याण परमेश्वर ॥

इति स्नानीयम् ।

कालान्निरुद्ध सर्वज्ञ वरदाभयदायक ।

* प्रत्ययकारकमिति ख-पुस्तके, प्रत्ययकारकमिति च ग-पुस्तके पाठः ।

वस्त्रं गृहाण देवेश दिव्यगन्धोपशीभितम् ॥

इति वस्त्रम् ।

पुनराचमनं दत्त्वा दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।

नीलकण्ठोपवीतञ्च मया दत्तं गृहाण भोः ॥

इति यज्ञोपवीतम् ।

सर्वेश्वर जगद्गन्ध दिव्यासनसमास्थित ।

गन्धं गृहाण देवेश दिव्यगन्धसमर्चितम् ॥

इति गन्धम् ।

सदाशिव शिवानन्द कारणेश गणेश्वर ।

पुष्पाणि विस्वपत्राणि विचित्राणि गृहाण भोः ॥

इति पुष्पम् ।

महादेव गृह्णीष्व जगदीश्व निरञ्जन ।

धूपं गृहाण देवेश सगन्धं गुग्गुलुधूपितम् ॥

इति धूपम् ।

हिरण्यवाहो सेनानामीशानाशपते शिव ।

दीपं गृहाण देवेश कपिलान्धत्रिवर्तिकम्* ॥

इति दीपम् ।

अन्नानामपि सर्वेषाम्यते दीनार्तिनाशन ।

षड्रसैश्च समायुक्तं गृहाणान्नं निवेदितम् ॥

इति नैवेद्यम् ।

* त्रिवर्तिकमिति च-दुसरी पाठः ।

राजाधिराज सर्वेश निराकार निरासद ।
फलं गृहाण सहिव्यं नारिकेलादिकं परम् ॥

इति फलानि ।

शाश्वत प्रमथाधीश मदनान्तक धूर्जटे ।
गृहाण पूगताम्बूलदलचूर्णं सुखादिरम् ॥

इति ताम्बूलम् ।

हिरण्यगर्भं लोक्रेश हेम बीजं विभावसीः ।
अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति दक्षिणाम् ।

हर विश्वाखिलाधार निराधार निराश्रय ।
पुष्पाञ्जलिमिमं शम्भो गृहाण वरदो भव ॥

इति पुष्पाञ्जलिम् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
गृहाणेश मया दत्ता नाशयन्तु प्रदक्षिणाः ॥

इति प्रदक्षिणम् ।

मृडानीनाथ मे सर्वानपराधाननेकशः ।
क्षमस्वेति प्रणामं ते* गृहाणाष्टाङ्गसंयुतम् ॥

इति नमस्कारम् ।

ईशान सर्वविद्यानामोङ्कार भुवनेश्वर ।
मन्दिरं गच्छ देवेश पुनरायाहि शङ्कर ॥

इति विसर्जनम् ।-

तडागादाहृतं लिङ्गं जले सम्यङ्निवेशयेत् ।

षट्षट्षविषये वापि स्थापयेद्भक्तिमान् सुधीः ॥
 श्रौतस्मार्त्तसदाचारैर्ब्राह्मणैर्वेदमन्त्रतः ।
 पञ्चाक्षरेण सम्पूजा कर्त्तव्या नियतात्मभिः ॥
 मृदानयनसात्वीककरणं लिङ्गयोजनम् ।
 प्रतिष्ठाह्वानस्त्रपनं पूजनञ्च विसर्जनम् ॥
 भवः सर्वो महारुद्रस्तथा पशुपतिश्च यः ।
 उग्रस्त्राक्षो महाभीमस्तथेशानोऽष्टभिः क्रमात् ॥
 हरोः महेश्वरः शम्भुः शूलपाणिः पिनाकधृक् ।
 शिवः पशुपतिश्चैव महादेवविसर्जनम् ॥

इति शिवपूजा ।

ऋषे सर्वप्रयत्नेन पार्थिवं लिङ्गमुत्तमम् ।
 कर्त्तव्यं हि नृभिर्नित्यं काममुद्दिश्य यत्नतः ॥
 तस्मिन् पार्थिवं स्नानं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
 न करोति यदि ज्ञात्वा न कार्यं तस्य सिध्यति ॥
 दैशिकात्सकलं ज्ञात्वा कुर्यात्सिद्धं फलप्रदम् ।
 विद्यार्थी लिङ्गसाहस्रं धनार्थी च तदर्धकम् ॥
 पुत्रार्थी सार्धसाहस्रं कन्यार्थी तु शतत्रयम्* ।
 बन्ध्या लिङ्गायुतं कुर्यात्स्वरया गर्भिणी भवेत् ॥
 राज्यार्थी शतसाहस्रं कान्तार्थी शतपञ्चकम् ।
 मोक्षार्थी कोटिगुणितं भूकामश्च सहस्रकम् ॥
 रूपार्थी तु त्रिसाहस्रं तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ।

* पुत्रार्थी कोटिगुणितं भूकामश्च सहस्रकमिति क-पुस्तके पाठः ।

सुहृत्कर्म्म सहस्रं# स्वाच्छास्त्रार्थी शतमष्टकम् ॥
 मारणार्थी सप्तशतं मोहनार्थी शताष्टकम् ।
 उच्चाटनपरशैव सहस्रान्तु यथोक्ततः ॥
 स्तम्भने तु सहस्रेण जारणे तु तदर्धकम् ।
 निगडान्मुक्तिकामस्य सहस्रं सार्धमीरितम् ॥
 महाराजभये पञ्चशतं चीरादिसङ्घटे ।
 शतद्वयञ्च डाकिन्या भये पञ्चशतं परम् ॥
 दरिद्रः पञ्चसाहस्रमयुतं सर्वकामदम् ।
 एकं पापहरं प्रोक्तं हिलिङ्गश्चार्थसिद्धिदम् ॥
 त्रिलिङ्गं सर्वकामाणां कारणं परमाद्भुतम् ।
 उत्तरोत्तरमेवं स्वात्पूर्वोक्तगणनाविधिः ॥
 कृत्वा यथोक्तविधिना पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
 लिङ्गानामयुतं कृत्वा महाराजभयं हरित् ॥
 सहस्रमेकं लिङ्गानां चीरादीनां भयं हरित् ।
 सहस्राणि तथा पञ्च पुत्रकामेण कारयेत् ॥
 कृत्वा नित्यं विधानेन सगुणं पुत्रमाप्नुयात् ।
 सप्तमेकान्तु लिङ्गानां यः करोति नरो भुवि ॥
 शिव एव भवेन्नित्यं नात्र कार्या विचारणा ।
 लिङ्गानामयुतञ्चैव कन्यकासन्ततिं सुने ॥
 एकलिङ्गार्चना नित्यमतुषां त्रियमाप्नुयात् ।
 अर्धात्पार्थिवलिङ्गानां कोटियज्ञफलं लभेत् ॥

* सुहृत्कर्म्मा सहस्रान्तु इति पाठो भुक्तः ।

वार्धं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्व्वकामदम् ।
नमंदागिरिजं श्रेष्ठमथान्यदपि लिङ्गवत् ॥

लिङ्गवलिङ्गाकारम् ।

मृद्मस्रगोशक्त्यिण्डताम्रकांस्यमयं तथा ।
कृत्वा लिङ्गं सकृत्पूज्य वसेत्कल्पायुतं दिवि ॥
ब्रह्मा स्वकाममुद्दिश्य विधानं तच्चकार वै ।
रुद्रं* पुत्रं समासाद्य निर्व्व्यमे सचराचरम् ॥
पुत्रकामो वशिष्ठोऽपि चकारो लिङ्गपूजनम् ।
शक्तिं पुत्रं समासाद्य निर्व्व्ययो ज्ञानवानभूत् ॥
तथा पराशरो योगी लिङ्गव्रतमनुत्तमम् ।
चकार ज्ञानलाभार्थं सर्व्वज्ञः शिववक्त्रभः ॥
व्यासोऽपि परया भक्त्या लिङ्गव्रतमिदं परम् ।
चकार सकलं शास्त्रं व्रतस्यास्य प्रभावतः ॥
शतर्चनादयः सर्व्वे बालाद्याः सकला गणाः ।
गोविन्दप्रमुखा देवाः श्रीश्च शच्यादयः पराः ॥
अरुन्धत्यादयश्चैव गोतमाद्यास्तपोधनाः ।
दधीचिप्रमुखाः सर्व्वे चक्रुः प्राप्तमनोरथाः ॥
तस्मान्नारद यत्नेन कथयाशु ऋषीन् प्रति ।

नारद उवाच ।

कथमुद्यापनञ्चास्य कुर्यात्पुष्पं महाफलम् ।
कथयस्व महादेव लोकानामुपकारक ॥

* रुद्रमित्यत्र शक्तिमिति क-पुस्तके पाठः ।

ईश्वर उवाच ।

दैशिकान्तु समसाद्य पूज्यं प्राप्तमनोरथः ।
 तत्प्रमाणान्तु सौवर्णं यथा शक्त्याथवा पुमान् ॥
 रौप्यं ताम्रं तथापि स्यादष्टम्याश्च यथोक्ततः ।
 चतुर्दश्यां तथार्द्रायां सोमे वाथ प्रपूजयेत् ॥
 उपोष्य प्रथमे चाङ्गि सम्पूज्य परमेश्वरम् ।
 चतुर्दश्या ह्यमा युक्ता अष्टम्या नवमी तथा ॥
 पारणं तत्र कुर्वीत रौद्रयुक्तः पुनर्वसुः ।
 पञ्चैकादश च द्वाभ्यामधिका विंशतिः परा ॥
 चत्वारिंशच्चतुर्भिश्च* ब्राह्मणान् वरयेद्वती ।
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्जागरैर्विविधैरपि ॥
 स्तोत्रैश्च वैदिकैः सूक्तैः संस्तूयात्परमेश्वरम् ।
 आचार्यं प्रथमं पूज्य ब्राह्मणञ्च ततः परम् ॥
 गणेशमृत्विजादींश्च पूजयेच्च विधानतः ।
 वस्त्रैश्च दक्षिणाभिश्च पूजयेच्छिवतत्परान् ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण अग्निं हुत्वा स्वशक्तितः ।
 लिङ्गं तत्पूजया युक्तं गीतवाद्यसमन्वितम् ॥
 महाङ्गदे प्रनिक्षिप्य नमस्कुर्यात् पुनः पुनः ।
 सोद्यापनं व्रतं कृत्वा प्राप्नुयात् परमं फलम् ॥
 ततः शैवपदं प्राप्य तत्रैव रमते ध्रुवम् ।

इति श्रीबृहत्सिद्धवाशिष्ठे अगस्तिधर्मो त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

* चतुर्भिश्च इत्यत्र चतुर्विंशदिति ग-पुस्तके पाठः ।

■य प्रकारान्तरेणापि अस्व प्रयोगो यथा तथैव ।

मार्गशीर्षे कार्तिके च माघे वैशाखसंज्ञके ।

श्रावणे बहुले पक्षे गृह्णीयाद्भूतमुत्तमम् ॥

नारी वा पुरुषो वापि कृत्वा व्रतमिदं शुभम् ।

ईप्सिताँस्रभते कामाञ्छिवस्य वचनं यथा ॥

रागादिरहितः शान्तो हविष्यान्नस्य सेवकः ।

नक्षत्रादिशुभे काले व्रतमितत्समाचरेत् ॥

इति यथोक्तकाले आरम्भं कृत्वा कामानुसारेण सङ्कल्प्य हराय

नम इति तोलकमितां तोलकद्वयमितां वा मृत्तिकामाहृत्य

महेश्वराय नम इति लिङ्गं सङ्कल्प्य च महादेवं ध्यायेत् ।

तन्मन्त्रो यथा ।

ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारुचन्द्रावतंसं

रत्नाकल्पोज्ज्वलाङ्गं परशुमृगवराभीतिहस्तं प्रसन्नम् ।

पद्मासीनं समन्तात् सुतममरगणैर्व्याघ्रकृत्तिं वसानं

विश्वाद्यं विश्वबीजं* निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥

अनेन मन्त्रेण आम्नि लिङ्गे च ध्यानं कार्यम् ।

शूलपाणये नमः ॐ आं ह्रीं क्लीं यं रं लं वं शं षं सं हं शूल-

पाणेः प्राणा इह प्राणाः । ॐ आं ह्रीं क्लीं यं रं लं वं शं षं सं हं

शूलपाणेः सर्वेन्द्रियाणि इह सर्वेन्द्रियाणि । ॐ आं ह्रीं क्लीं

यं रं लं वं शं षं सं हं शूलपाणेर्वाङ्मनसस्रुःश्रीत्रघ्राणप्राणा इहा-

गत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेति मन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य पिनाकपाणे

* विश्वबीजमित्यत्र विश्वरूपमिति क-पुस्तके पाठः ।

अत्रागच्छ यावत् पूजां करोमि तावद् अधिष्ठानं कुरु इति स्थापयेत् ।

ततो मृत्युञ्जयेन पशुपतये नम इति नाममन्त्रेण च आवाहनादि-स्नान-वस्त्रालङ्काराचमन-चन्दनाक्षत-पुष्पविल्वपत्रधूपदीप-नैवेद्याचमन-करोडर्शन-फल-तरम्बूल-दक्षिणा-नीराजनानि कृत्वा पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा ईशान्यादिक्रमेण अष्टमूर्त्तयः पूजयेत् ।

तत्र मन्त्रा यथा । ॐ शर्ब्बाय पृथिवीमूर्त्तये* नम इति ईशान्याम् । भवाय सलिलमूर्त्तये† नम इति प्राच्याम् । रुद्राय तेजोमूर्त्तये नम इत्याग्नेय्याम् । उग्राय वायुमूर्त्तये नम इति दक्षिणस्याम् । भीमाय आकाशमूर्त्तये नम इति नैऋत्याम् । पशुपतये यजमानमूर्त्तये नम इति वारुण्याम् । महादेवाय सोममूर्त्तये नम इति वायव्याम् । ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नम इत्युत्तरस्याम् । ॐ नमः शिवायेति च लिङ्गोपरि पुष्पाणि दद्यात् । वस्त्रभावेऽपि भावना कार्या ।

ततो वामे गौर्यै नमः दक्षिणे विष्णवे नमः सपरिवारेभ्यो देवेभ्यो नम इत्युक्ता—

विश्वेश्वर विरूपाक्ष विश्वेशामरवक्त्रभ ।

शरणं भव भूतेश करुणां कुरु शङ्कर ॥

इत्यादिभिः पूर्वोक्तैः‡ मन्त्रैर्नमस्कृत्य सुवीत ।

* चित्तमूर्त्तये इति ग-पुस्तके पाठः ।

† जलमूर्त्तये इति ग-पुस्तके पाठः । एतावेव अक्षरैरेषु प्रच लिती ।

‡ ११९ पृष्ठे उक्तैः ।

तन्मन्त्रा यथा ।

ॐ नम ओङ्काररूपाय नमोऽक्षयवपुर्धृते ।

नमो नादात्मने तुभ्यं नमोः विन्दुकलात्मने ॥

अलिङ्गलिङ्गरूपाय रूपातीताय ते नमः ।

त्वं माता सर्वलोकानां त्वमेव जगतः पिता ॥

त्वं भ्राता त्वं सुहृन्मित्रं त्वं प्रियः प्रियरूपधृक् ।

त्वं गुरुस्त्वं गतिः साक्षी त्वं पिता त्वं पितामहः ॥

नमस्ते भगवन् रुद्र भास्करामिततेजसे ।

नमो भवाय देवाय उमया सहिताय च ॥

शर्बाय क्षितिरूपाय सदा सुरभिणे नमः ।

ईशान वायवे तुभ्यं संस्पर्शाय च ते नमः ॥

घशूनां पतये चैव पावकामिततेजसे ।

भीमाय व्योमरूपाय शब्दमात्राय ते नमः ॥

महादेवाय सोमाय अमृताय नमोऽस्तु ते ।

उग्राय यजमानाय नमस्ते कर्मयोमिने ॥

पार्थिवस्य च लिङ्गस्य यन्मया पूजनं कृतम् ।

तेन श्रीभगवान् रुद्रो वाञ्छितार्थं प्रयच्छतु ॥

इति सुत्वा तु तस्मिन् प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् ॥

शिवः पशुपतिश्चैव क्षमस्वेति विसर्जनम् ।

सहस्राणीति पठेत् । अशक्तौ तु पूजामात्रम् ।

इति पार्थिवलिङ्गपूजाप्रयोगः ।

अथ सर्पसंस्कारविधानम् ।

यथा शौनकीये ।

अथ वक्ष्यामि सर्पस्य संस्कारविधिमुत्तमम् ।
 सिनीवाल्यां पौर्णमास्यां पञ्चम्यां कारयेत्ततः ॥
 अश्लेषाशुक्लयुक्तायामन्यस्यां वापि कारयेत् ।
 कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वजन्मनि वेह वा ॥
 अनेकदुःखजालानि प्राप्नोति सततं नरः ।
 सन्ततिप्रतिबन्धश्च जाता सा च विनश्यति ॥
 तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
 स्नात्वागत्य ततो ब्रह्मन् दण्डं दद्याद्विजातये ॥
 वधं प्रस्थापयेत्पापी चरेत्क्षणांसुतुर्दृश ।
 वधेहजन्मनि कृते लोहदण्डं द्विजातये ॥
 दद्यात्पापविशुद्धयर्थं श्रोत्रियाय कुटुम्बिने ।

वधेहजन्मनि कृते इत्यत्र इह जन्मनि वधः कृतो येन इति विग्रहः
 आहितान्यादित्वात् परनिपातः अलुक् च । यद्वा इहशब्दस्य
 इकारलोपश्चान्दस इति द्रष्टव्यम् ।

विप्राय दण्डमूर्खं वा ह्यभावे सति दापयेत् ।
 साक्षाद्वधे कर्मकर्तुरेतदेव प्रदापयेत् ॥
 निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसम् ।
 अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्धं तदर्द्धकम् ॥
 वित्तशाल्यं न कुर्वीत दद्याद्वित्तानुसारतः ।

अनुज्ञाच्च गुरोर्लब्ध्वा संस्क्रुयात्तदनन्तरम् ॥
 प्रियङ्गुव्रीहिगोधूमतिलपिष्टेन वा यवैः ।
 कृत्वा सर्पाकृतिं तेन नवशूर्पे निधाय ताम्* ॥
 अनेन वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रार्थयेदहिम् ।
 एहि पूर्वमृतः सर्पं अस्मिन् पिष्टे समाविश ॥
 संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ।
 वस्त्रोपवीतगन्धाद्यैरक्षतैः कुसुमादिकैः ॥
 कर्त्ता पुष्याञ्जलिं दत्त्वा प्रणिपत्य हरेदहिः ।
 प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिस्तु आचम्योपविशेद्भुवि ॥
 कुर्यात्संस्कारसङ्कल्पं प्राणायामपुरःसरम् ।
 यज्ञोपवीतिना भाव्यं† सर्पसंस्कारकर्म्मसु ॥
 लौकिकान्निं प्रतिष्ठाप्य समिदाधानमाचरेत् ।
 अग्नेरग्नेयदिग्भागे भूमिं सम्प्रोक्ष्य वारिभिः ॥
 चितिं कृत्वाथ संस्तीर्य कुशैरग्नेयकायकैः ।
 पर्युष्याग्निम्परिस्तीर्य परिषिष्य समर्चयेत् ॥
 कृत्वेधाधानपर्यन्तं षट्पात्रासादनादिकम् ।
 आघारचक्षुषी हुत्वा सर्पिषा च यथाविधि ॥
 सर्पं गृहीत्वा यज्ञेन चितिमारोपयेत् सुधीः ।
 अपः सृष्ट्वा सृष्टेच्छोत्रं गत्वा चान्निं समीपतः ॥
 सुवेण जुहुयादाण्यमग्नौ व्याहृतिभिस्त्रिभिः ।

* निधाय तामित्यत्र निधापयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

† भाव्यमित्यत्र कार्यमिति ग-पुस्तके पाठः ।

त्रिभिरित्यार्षं तिसृभिरित्येव युक्तं व्याहृतिविशेषणत्वात् ।

सर्पास्ये जुहुयादाज्यं व्याहृत्या च समस्तया* ॥

आज्यशेषं सुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ॥

सुवं तत्र निधाय यज्ञपात्राणि वर्हिषम् ।

त्रिभिः प्रदक्षिणङ्कत्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥

चमसस्यैर्जलैः सर्पं व्याहृत्याभ्युक्ष्य पाणिना ।

अग्ने रक्षाण इत्यृचा† सर्पायाम्निम्प्रदापयेत् ॥

उपतिष्ठेद्दृष्टमानं नमोऽस्तु सर्प इत्यतः ।

ते च मन्त्रा बाजसनेयके अग्निचयनकाण्डे अभिहिताः ॥

तत्पाठस्तु ।

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

या इषवो यातुधानानां ये वा वनस्पतीरनु ।

ये वावटेषु शिरते तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

ये वामी रोचने दिवो ये वा सूर्यस्य रश्मिषु ।

येषामप्सु सदस्कृतं तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

एतान् मन्त्रानुच्चार्य वक्ष्यमाणान् पठेत् ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

* भूर्भुवः स्तः एवरूपया ।

† अग्ने रक्षाणो अंसः प्रतिष्ठा देव रोषतः ।

तापिष्ठैरजरो दह ॥ (७म. १५सू. १२श्लकः ।)

पूर्वजन्मनि वाः* सर्पं तत्सर्वं क्षमयस्व मे ॥
 प्रजां देहि पशून्देहि चारोग्यं सर्वदास्तु मे ।
 जन्मजन्मनि नैवेयं बुद्धिरस्तु सदा मम ॥
 इति सम्प्रार्थ्य नागेन्द्रं स्नात्वागत्य ततः पुनः ।
 क्षीराण्येन ततश्चाग्निमोक्ष्य व्याहृतिभिस्त्रिभिः ॥

ॐ भूः प्रोक्षामि ॐ भुवः प्रोक्षामि ॐ स्वः प्रोक्षामि इति च
 प्रयोगः ।

हते सर्पे जलेनाग्निमभिषिच्य ततः परम् ।
 नास्थिसञ्चयनं कुर्यात् स्नात्वाचम्य गृहं व्रजेत् ॥

नास्थिसञ्चयनं कुर्यादिति अस्थिसञ्चयनमात्रनिषेधादन्यप्रेत-
 क्रियापि अत्र भवतीति केचित् । यावद्दहनं वाचनिकमिति
 न्यायात् भवतीति सम्प्रदायविदः ।

ब्रह्मचर्यादिकं कार्यं त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
 चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते सचेलं स्नानमाचरेत् ॥
 घृतपायसभक्ष्यैश्च विप्रानष्टौ तु भोजयेत् ।
 कर्त्ता नामपदैर्विप्रानर्चयेद्दक्ष्यमाणकैः ॥
 सर्पेऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ।
 कालीयः शङ्खपालश्च भूधरश्च प्रकीर्तितः ॥
 पादप्रक्षालनं कुर्यादेभिर्नामपदैः पृथक् ।
 गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपाद्यैरर्चयेद्विजान् ॥
 एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् सर्पसंस्कारकर्मणि ।

* पूर्वजन्मनि वाः इति ख-पुस्तके पाठः ।

सर्पहिंसाकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 कुष्ठादिव्याधियुक्तानां सर्वथा भेषजन्विदम् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं प्राप्य कामानवाप्नुयात् ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रानधनो धनमाप्नुयात्* ।
 रोग्यारोग्यमवाप्नोति शीनकस्य वचो यथा ॥
 इति शौनकीये सर्पसंस्कारमूलवाक्यानि ।

अथास्य प्रयोगः प्रस्तूयते ।

अथातोऽनन्तादिनाशने सर्पसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः ।
 दक्षिणोत्तरायणयोरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा पञ्चम्यां वा
 अश्लेषानक्षत्रान्वितायामन्यस्यां वा त्रिंशत्सर्पसंस्कारः कार्यः ।
 इत्यादिविधायनमूत्रोक्तविशेषधर्मविशिष्टः स कथ्यते साकाङ्क्षाणा-
 मन्यतः पूरणं कर्त्तव्यमिति वचनात् । स यथा इह जन्मनि
 जन्मान्तरे वा कृतसर्पवधो विप्रः पौर्णमास्याममावास्यायां वा
 पञ्चम्यां वा अश्लेषानक्षत्रे वा दक्षिणायने उत्तरायणे वा सर्पवध-
 संस्कारं कुर्यात् । जन्मान्तरे सर्पवधज्ञानन्तु कुष्ठरोगापुत्रत्वा-
 धनत्वादिना लिङ्गेन भवति ।

तत्र प्रायश्चित्तं यथा चतुर्दशकृच्छ्रात्मकद्रव्यक्रियार्थादिप्रत्या-
 क्त्वायेन ।

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्रः प्रकीर्तितः ।

यथाकथञ्चिन्निगुणः प्राजापत्योऽयमुच्यते ॥”

* धनवान् भवेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तमुख्यपक्षेण वा पूर्वोतराङ्गसहितं प्रायश्चित्तं
कार्यं मुहूर्त्तदिनात्प्राक् ।

तत्रायं विशेषः । तत्पूर्वद्युः कृतसर्पवधो यजमानः परिषद-
मुपवेश्य तीर्थे नद्यादौ वा सचेलं स्नात्वा वहिरागत्य समस्तसम्प-
दित्यादिश्लोकान् पठन् परिषदं* प्रदक्षिणीकृत्य तत्पुरतो ब्रह्म-
दण्डं निधाय किं ते कार्यमिति परिषदा† पृष्टो मया इह
जन्मनि जन्मान्तरे वा सर्पवधः कृतस्तस्य मे प्रायश्चित्तं भवन्त-
उपदिशन्त्विति ताम्‡ प्रति ब्रूयात् ।

अथ परिषदा परस्परानुमत्या तस्य शक्तिं विमृश्य मुख्य-
पक्षेण प्रत्याम्नायेन वा चतुर्दशकच्छाचरणपूर्वकं सर्पसंस्कारे कृते
कृतार्थो भविष्यतीति वक्तव्यम् ।

अथ एवमाज्ञप्तो ब्राह्मणान् सम्पूज्य विमृज्य वपनङ्गत्वा दश
स्नानानि विधाय प्रायश्चित्तपूर्वाङ्गानि कृत्वा मुख्यपक्षेण वा
वादिप्रत्याम्नायेन वा चतुर्दश कच्छांश्चरित्वा ओत्रियाय कुटु-
म्बिने महान्तं लौहदण्डं दद्यात् । लौहदण्डाभावे तम्बूल्यं देयम् ।
लौहदण्डदानन्तु साक्षाद्वधकर्तुरेव । जन्मान्तरे वधकर्तुर्न भवति
साक्षात्वाभावात् । अन्यानुमत्या वधकर्तृणान्तु त्रिनिष्कद्वि-
निष्कैकनिष्काद्वनिष्काणां दानं विभवानुसारेण कर्त्तव्यम् । सति
वित्ते श्राव्यं न कुर्यात्, कृते च तस्मिन् कर्मासमृद्धिः स्यात् ।

* परिषदमित्यत्र ब्राह्मणान् इति ख-पुस्तके पाठः ।

† परिषदा इत्यत्र तैरिति ख-पुस्तके पाठः ।

‡ तामित्यत्र तानिति ख-पुस्तके पाठः ।

एवं पूर्वमङ्गं विधाय तद्दिने कृतनित्यक्रियः सन्भृतसम्भारो-
यजमान आचार्यं वृणुयात् । तत्प्रकारो यथा । अस्मिन्
सर्पवधसंस्कारकर्मणि आचार्यत्वेन भवन्तमहं वृणे इति प्रयोगेण
तस्य हस्ते पूगीफलं दत्त्वा वस्त्रादिकं दद्यात् । ततोऽस्मिन्
सर्पसंस्कारे मम आत्मां दत्तेति ब्रूयात् ।

तत ओमनुतिष्ठेति आचार्येण अनुज्ञातः शुचौ देशे गो-
मयेनोपलिप्य आपो हि ष्ठा इत्यादिभिर्मन्त्रैः*वोरिणा सम्प्रोक्ष्य
पञ्चगव्यमन्त्रैः† पञ्चगव्येन च सम्प्रोक्ष्य इयं वेदिः परो अन्तः‡
इति वेदिं सृष्ट्वा—

“यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् ।

सर्वेषामविरोधेन सर्पसंस्कारमारभे ॥

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसंस्थिताः§ ।

ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥”

इति मन्त्रैर्गौरसर्षपान् सर्वतो विकिरेत् ।

* ५८ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

† पञ्चगव्यमन्त्रा यथा—गावयसा गोमूत्रेण, मध्वहारामिति गोमयेन, आप्यायस्तेति चीरेण,
दधिक्रावु इति दध्ना, घृतं मिमिचे इति घृतेन । एते मन्त्राः १४६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

‡ इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अर्थं वज्री भुवनस्य नाभिः ।

अथ सोमो वृषी अत्रस्य रितः ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ (२१अ. ६२म. यजुः ।)

§ भूमिसंस्थिता इत्यत्र भूमिपासना इति आश्रितत्वे पाठः ।

ततो देवा आयान्तु यासुधाना अपयान्तु बिष्णो देवयजनं
रक्षस्व इति वेदिं संशोध्य प्रस्थद्वयपरिमितेन प्रियङ्गुव्रीहिगोधूम-
तिलयवानामन्यतमेन पिष्टेन मिश्रितेन वा सर्पाकृतिं कृत्वा मध्ये
कुशानास्तीर्थं नवशूर्पे स्थापयेत् । ससर्पं शूर्पं सूत्रैर्बेष्टयेदिति
केचित् ।

ततोऽनन्ताय काश्यपगोत्राय प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये इति
सूक्तम्—

ॐ तत्ते पदं न विचिकीतं विद्याद् य उक्तः ।

पुनरथेति जीवान् ॥

त्रिवृद् यद् भूतं नश्य ये व्यरम्* ।

जीवो मर्भी मृतः स जीवः ॥

इति उच्चैरुक्त्वा पुनर्मनः पुनरायुर्म आगात् । पुनर्नः पितरः ।

एहि पूर्वं मृतः सर्पं अस्मिन् पिष्टे समाविश ।

संस्कारार्थमहं भक्त्या प्रार्थयामि समाहितः ॥

वैदिकपौराणमन्त्रैः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा ॐ भुजगेशाय
प्रहे सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदयात् इति सर्प-
गायत्र्या अभिमन्त्र्य असुनीत† इति सूक्तद्वयेन व्याहृत्या चाभि-

* अग्नियं वेदेऽवदृष्टतया आदग्नेषु यदादृष्टं निवेशिता ।

† असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सुप्रतिरा न आयुः ॥

रारन्धि नः सूर्यस्य संदग्निं हृतेन त्वं तन्वं वईयस्व ॥ (१०म. ५६सू. ५ ऋक् ।)

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।

ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्मनुमते मृदुयानः स्वप्ति ॥ (१०म. ५६सू. ६ ऋक् ।)

मन्त्र श्रीमदनन्तप्रोत्यर्थं सर्पपूजां करिष्ये इति सङ्कल्प्य कलसो-
दकेन सर्पगायत्र्या अनन्ताय नमः आवाहनं समर्पयामि इत्या-
वाह्य आसनं पादम् अर्घ्यम् आचमनीयं मधुपर्कञ्च प्रयोगेण दत्त्वा
पञ्चामृतेन स्नापयित्वा आपो हि षेति तिसृभिः पुरुषसूक्तेन
च कलसोदकेन स्नापयित्वा आचमनं दत्त्वा वस्त्रद्वयेनावेष्ट्य
यज्ञोपवीतं दत्त्वा गन्धपुष्पधूपदीपपायसशर्कराज्यनैवेद्यं समर्प्य
आचमनं दत्त्वा सुगन्धिद्रव्येण करोडर्त्तनं दत्त्वा ताम्बूलदक्षिणा-
दाननीराजनानि समर्प्य—

नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्तरिक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥

इति पूर्वोक्तमन्त्रत्रयेण* सर्पगायत्र्या च कर्त्ता पुष्पाञ्जलिं
दद्यात् ।

ततः—

पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।

आहि मां कृपया देव शरणागतवत्सल ॥

इति पूर्वोक्तैर्मन्त्रैः प्रणिपत्य—

अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निशं मया ।

तानि सर्वाणि मे देव क्षमस्व परमेश्वर ॥

इति क्षमापयेत् ।

अथ सशूर्पं नागं नद्यादितीरं प्रत्यानीय प्रक्षालितपाणिपादः
कुशासने उपविश्य आचम्य प्राणानायम्य देशकालादिकं स्मृत्वा

मम इह जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानतोऽज्ञानतो वा मनोवाक्काय-
कर्मादिभिर्नागहनननिमित्तदोषनिर्हरणद्वारा शरीरस्य पीडा-
दारिद्र्यानपत्यत्वादिनिवृत्तिपूर्वकम् आयुषत्सुगुणानेकपुत्रपौत्र-
धनाद्यभिष्टदर्थं शौनककल्पोक्तप्रकारेण सर्पस्योत्तमलीकप्राप्त्य-
र्थञ्च सर्पसंस्कारकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य यज्ञोपवीत्येव
भूमंस्कारपूर्वकं लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य चाधानं कुर्यात् ।

तद्यथा अन्वापतदाग्नेयदेशे भूमिं प्रोक्ष्य चितिं कृत्वा
आग्नेयाग्नैः कुशैः परिरतीर्य अप उपसृशेत् ।

ततः अस्मिन्नावाहिते अग्नी इत्यादि चक्षुषी आज्येनेत्यन्त-
मुत्सृज्य अग्निं वायुं सूर्यञ्च अग्नी जुहुयात् ।

ततः समस्तया व्याहृत्या सुवपूर्णमाज्यं सर्पदेहे निधाय
चित्तौ नागशरीरं स्थापयेत् ।

ततो हविःशेषेण अग्निं खिष्टकृतमित्यादिना सदोऽहं यक्ष्ये
इत्यन्तेन च मन्त्रेण भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न ममेति
ऋचा च आधानं कुर्यात् ।*

ततः अन्वाहितस्याग्नेः पर्युक्षणाद्याज्यभागान्तं कुर्यात् ।

ततश्चितिं गायत्र्या प्रोक्ष्य सर्पं चितिमारोप्य अप उपसृश्य
क्षिणश्रोत्रं सृष्ट्वा सुवेण आज्यमादाय व्यस्ताभिव्याहृतिभि-
स्तस्य आज्याहुतीर्हुत्वा एकामाज्याहुतिं समस्ताभिव्याहृतिभिः
सर्पास्ये हुत्वा शेषमाज्यं सुवेणैव सर्पदेहे निषेचयेत् ।

* आधानस्य प्रकारभेदोऽपि ग-पुस्तके दृश्यते ।

ततः प्रणीताजलैः पाणिना व्याहृतिभिः सर्पमभ्युक्ष्य अग्ने-
रक्षाण इत्यृचा* सर्पस्य देहे अग्निं दद्यात् ।

मन्त्रपाठक्रमस्तु । अग्नेरक्षाण इत्यस्य वशिष्ठ ऋषिरग्नि-
देवता गायत्री छन्दः सर्पाय अग्निदाने विनियोगः ।

ततो दह्यमानं सर्पं नमोऽस्तु सर्पेभ्य इत्यादिभिः पूर्वोक्तैः-
स्त्रिभिर्मन्त्रैरुपतिष्ठेत । ततः—

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

पूर्वजन्मनि वा सर्पं मम दोषं प्रणाशयः ‡ ॥

इति सम्प्रार्थ्य सचेलं ज्ञात्वा क्षीराज्येन व्याहृतिभिश्चितिं प्रोक्ष्य
हुतजलेन भस्म सम्प्रोक्ष्य उदके क्षिप्त्वा चितिमभिषिच्य ज्ञात्वा
आचम्य प्राचीनावीती मृदा वेदिकां निर्माय तत्र तिस्रः शलाका-
निक्षिप्य अञ्जनाभ्यञ्जनस्नानवस्त्रयज्ञोपवीतगन्धाक्षतादिभि-
स्सासामिकामभ्यर्च्य तदुपरि दक्षिणाग्रान् दर्भानास्तीर्य अनस्ताय
काश्यपगोत्राय एतत्तिलोदकमुपतिष्ठतामिति उदकानामञ्जलि-
भयं दद्यादित्येके । एकमेव पिण्डं दद्यादित्यपरे ।

ततः कर्म्मसाद्गुण्यार्थं गवादिदक्षिणां दद्यात् । अथ शुद्ध-
स्नानं कृत्वा वस्त्रं परिधाय आचम्य गृहं व्रजेत् ।

* २२२ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

† इति मन्त्रैर्दह्यमानं नागमुपस्थाप्य सुतरां दाहयित्वा तत्रागत्य क्षीराज्येन चितार्घ्यं
प्रोक्षेत् । ओं भूः प्रोक्षामि ओं भुवः प्रोक्षामि ओं स्वः प्रोक्षामि इति । ततस्तद्वस्त्र-
मावधित्वा आचामेत् । नात्र अस्त्रिषुचयनं दाहप्रसङ्गादस्त्रिसचयस्य प्राप्तिरतस्तन्निषेधः ।
एतावत्कार्यं उपनीतिनैव कार्यम् । इति ग-पुस्तके अधिकः पाठः ।

‡ मम दोषः प्रणश्यतु इति ख-पुस्तके पाठः ।

कैचित्तु पूर्वरीत्या सर्पद्वयं कृत्वा सम्पूज्य तयोरेकं विधिव-
निधाय परं सर्वलक्ष्मीके प्रवेशयेदित्याहुः ।

ततोऽधःशयनब्रह्मचर्यहविष्याशनानि कुर्वन्स्त्रिरात्रमशुचिः
भ्यात् । ततश्चतुर्थेऽङ्गि सचेलं स्नात्वा पुण्याहं वाचयित्वा अष्टौ
शीलगुणसम्पन्नान् ब्राह्मणान्—

“सर्पोऽनन्तस्तथा शेषः कपिलो नाग एव च ।

कालियः शङ्खपालश्च भूधरश्च प्रकीर्तितः* ॥”

इत्यष्टसर्पनामभिरामन्त्रं पादप्रक्षालनगन्धाक्षतधूपदीपाच्छाद-
नाद्यैः सम्यगभ्यर्च्य घृतपायसादिभिर्मधुरद्रव्यैस्तान् भोजयेत् ।

ततो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा क्षमापयित्वा च तान् सर्वान्
विसर्जयेत् । ततः सुहृन्मित्रादिभिः सहितो भुञ्जीत ।

इति शौनकोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ।

अथ बौधायनोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ।

अथातोऽनन्तादिनाशने सर्पसंस्कारविधिं व्याख्यास्यामः । स
च दक्षिणोत्तरयोर्नरमावस्थायां पौर्णमास्यां वा पञ्चम्यां वा
अश्लेषानक्षत्रे वा प्रक्रियते । तत्र कृतसर्पवधो विप्रः पूर्वद्युः सचेलं
स्नात्वा उपोष्य परेद्युर्वपनादिकं कृत्वा शुचौ देशे गोमयेनोप-
लिप्य प्रस्थद्वयपरिमितेन प्रियङ्गुव्रीहिगोधूमतिलयवानामन्यतम-
पिष्टेन सर्पकृतिं कृत्वा नवशूर्पे निधाय अनन्ताय काश्यप-
गोत्राय प्राणप्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य ॐ तत्ते पदमिति

* प्रकीर्तित इत्यत्र तथाष्टम इति क पुस्तके पाठः ।

† दक्षिणोत्तरायणयोरेत्यर्थः ।

पूर्वोक्तया ऋचा* उच्चैः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा भुजगेशाय विद्महे
सर्पराजाय धीमहि । तन्नो नागः प्रचोदयात् इति अभिमन्त्र
असुनीत इति सूक्तद्वयेन† व्याहृत्या च पञ्चगव्येन स्नापयित्वा
आपो हि षेति नवर्चन‡ प्रोक्ष्य नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति तिसृभि-
र्ऋग्भिर्नागं संस्पृशन् जपित्वा गायत्र्याभिषिच्य गन्धाक्षता-
दिभिरभ्यर्च्य नवसूत्रेण परिवेष्ट्य तत्रैक्यात्सपं भावयेत् ।

अथ वेदविदो ब्राह्मणानाह्वय तत्पुरतो ब्रह्मदण्डं धृत्वा
सङ्कल्पमुच्चार्य मम पूर्वजन्मनि इह जन्मनि वा ज्ञानेन वा
अज्ञानेन वा मनोवाक्कायकर्माभिर्नागहननजनितदोषनिवर्हण-
द्वारा शरीर॥पीडादारिद्र्यानपत्यत्वादिदोषनिवृत्तिपूर्वकम्
आयुषत्सुगुणानेकपुत्रपौत्राद्यभिष्टयर्थं बोधायनकल्पोक्तप्रकारेण
सर्पसंस्कारकर्माहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य अत्र मे प्रायश्चित्तमुप-
दिशन्तु भवन्त इति ब्रूयात् ।

तत्रैष श्लोको भवति ।

वधं प्राख्यापयेत्पापी चरेत्कच्छ्रांसतुर्हश ।

दद्यात्पापविशुद्धयर्थं लौहदण्डं द्विजातये ॥ इति ।

साक्षादधकर्तुरेतत् ।

* २२७ पृष्ठे मूल उक्तया ।

† २२७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ ५८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ २२२ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

॥ शरीरेत्यत्र पारम्पर्यात् क-पुस्तके पाठः ।

निष्कत्रयं द्विनिष्कं वा निष्कमेकं कनीयसम् ।

अनुमत्यादिकर्तृणां निष्कमर्द्धं तदर्द्धकम् ।

वित्तशाठ्यं न कुर्वीत दद्याद्वित्तानुसारतः ॥

इति वचनाद्वाह्येभ्यो वित्तानुसारतो दक्षिणां दत्त्वा कृतप्राय-
श्चित्तोऽसीति भवन्तो ब्रुवन्तु इति त्रिर्वाचयित्वा लौकिकेऽग्नि-
मुपसमाधाय चाधानं कुर्यात् ।

अस्मिन्नन्वाहिते अग्नौ इत्यादि चक्षुषि आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा
चित्तौ अग्निं वायुं सूर्यं नागमुखे समस्तया व्याहृत्या
चतुर्गृहीतेन* आज्येन चित्तौ नागशरीरे हविःशेषेण खिष्टकृत-
मित्यादिना सद्यो यक्षे भूर्भुवः स्वः स्वाहा प्रजापतये इदं न
ममेत्यन्तेन जुहुयात् ।

ततोऽग्नेरान्नेयदिद्वागौ भूशुद्धिं कृत्वा सम्प्रोक्ष्य चितिं कृत्वा
हुगैरान्नेयवायव्याद्यैश्चितिं परिस्तीर्य* स्थापयेत् ।

ततोऽग्नेः परिसमूहनादि चक्षुषन्तं हुत्वा अष्टोत्तरगत-
मश्राविंगतिं वा व्याहृतिभिरान्यं हुत्वा नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति
पूर्वीक्ताभिः† स्तिसृभिश्च हुत्वा—

सर्पोऽनन्तस्तथा शेषः कालियो नाग एव च ।

कपिलः शङ्खपालश्च भूधरश्च तथाष्टमः ॥

इति चतुर्थन्तरष्टभिर्नाममन्त्रैश्च हुत्वा होमशेषं समाप्य, आयं

* चतुर्गृहीतेन इत्यत्र चतुर्गर्भाहितेनेति क-पुस्तके पाठः ।

† २२२ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

गौ-रिति चितिं प्रोक्ष्य क्रव्यादमग्निमिति† सर्पगायत्रा च
 (वा) अनन्ताय काश्यपसगोत्राय अयं तेऽग्निरुपतिष्ठतामिति.
 सर्पशरीरे अग्निं दत्त्वा सुवेण सुचि चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
 समस्ताभिर्व्याहृतिभिः सर्पास्ये हुत्वा आज्यशेषं सुवेण सर्पदेहे
 निषिञ्च दन्दशूकेभ्यः स्वाहा इति त्यागं कृत्वा उदकुम्भजलैस्त्रिः
 परिभ्रमन् प्रदक्षिणं कृत्वा चितिसमीपे कुम्भं स्फोटयित्वा अपः
 स्पृष्ट्वा च प्रार्थयेत् । नमोस्तु सर्पेभ्य इति पूर्वोक्ताभिस्त्रिभ्यः
 सर्पगायत्रा च ।ॐ

ततः ।

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि कृतः सर्पवधो मया ।

संस्कारं कुर्वतो भक्त्या मम दोषः प्रणश्यतु ॥

इत्युक्त्वा ततो नागशरीरं सुतरां दाहयित्वा तद्भस्म व्याहृतिभिः
 सम्प्रोक्ष्य उदके प्लावयित्वा आचामेत् ।

* अयं गौः पृश्निरकमीदसदन्नातरं परः । पितरश्च प्रयन्तः ॥ (३५. ६म. यजुः ।)

† क्रव्यादमग्निं प्रहिषोमि दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ।

इहेवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ॥ (३५. १८म. यजुः ।)

ब्रह्मलोके च ये सर्पाः शेषनागपुरीगमाः ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुप्रीताः प्रसन्नाः सन्तु ते सदा ॥

विष्णुलोके च ये सर्पा वासुकिप्रसुखाक्षया ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुप्रीताः प्रसन्नाः सन्तु ते सदा ॥

रुद्रलोके च ये सर्पाक्षकप्रसुखाक्षया ।

नमोऽस्तु तेभ्यः सुप्रीताः प्रसन्नाः सन्तु ते मम ॥

इत्यादिकाः प्रार्थनामन्त्राश्च धर्मसिन्धौ नागवलिप्रकरणे स्याः ।

एतावदुपवीतिना कार्यम् । अथ प्राचीनावीती वेदिं
निर्माय तत्र तिस्रः शलाका निक्षिप्य अञ्जनाभ्यञ्जनस्नानवस्त्र-
यज्ञोपवीतगन्धाक्षतैस्ताः शलाका अभ्यर्च्य दक्षिणायान् दर्भा-
नास्तीर्थं अनन्ताय काश्यपसगोत्राय एतत्तिलोदकमुपतिष्ठता-
मिति त्रीनुदकाञ्जलीन् दत्त्वा त्रियङ्गुयवादिपिष्टनिर्मितांस्त्रीन्
पिण्डान् दत्त्वा पिण्डोपरि तिलोदकं दद्यादित्येके ।

ततो यथाशक्ति चतुर्विधप्रायश्चित्तं कुर्यात् । ततः शुद्ध-
स्नानं कृत्वा वस्त्रं परिधाय गृहमागत्य अधःशयनब्रह्मचर्य-
हविष्याशनादीनि कुर्वन्स्त्रिरात्रमशुचिः स्यात् ।

ततश्चतुर्थेऽहनि सचेलं स्नात्वा पुण्याहं वाचयित्वा अष्टौ
ब्राह्मणान् अष्टभिः पूर्वोक्तसर्पनामभिरामन्त्रं गन्धपुष्पधूप-
दीपाच्छादनैरभ्यर्च्य परमाद्वैर्नानाविधैर्भक्ष्यैश्च भोजयेत् । ततो
यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

एवं कृते विधानेन सर्पसंस्कारकर्मणि ।

सर्पहिंसाकृता पीडा नश्यते नात्र संशयः ॥

कुष्ठव्याधिविनिर्मुक्तः पुत्रपौत्रादिमान् भवेत् ।

आयुरारोग्यमैश्वर्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ इति ।

अथ नागः प्रीयतामित्याशिषो वाचयित्वा बन्धुभिः सह भुञ्जीत ।

एवं कृते नागपीडापरिहारो भविष्यति इत्याह भगवान्
बोधायनः ।

इति बोधायनोक्तसर्पसंस्कारविधानम् ।*

इति विधानपारिजाते अनपत्यत्वहराणि
विधानानि समाप्तानि ।

अथ गर्भस्त्रावहरविधानम् ।

मदनमहार्णवे वृद्धगौतमीये ।

स्त्रवद्गर्भा भवेत्सा तु बालकं हन्ति या विषैः ।

यज्ञोपवीतं कुर्वीत काञ्चनञ्च स्वशक्तितः ॥

अत्यन्तवर्णयुक्तेन राजतश्चोत्तरीयकम् ।

अत्यन्तवर्णयुक्तेन काञ्चनेनेति पूर्वणान्वयः । तथैव समीचीनं
राजतमुत्तरीयञ्च कुर्यात् ।

उभयोरपि प्रमाणमाह ।

पलाङ्गेन तदर्धेन तदर्धार्धेन वा पुनः ।

ग्रन्थिप्रदेशे देयन्तु मौक्तिकं वज्रमेव च ॥

पलादिलक्षणञ्च परिभाषायामुक्तम्* । यज्ञोपवीतस्य ग्रन्थिप्रदेशे
मौक्तिकं देयमुत्तरीयस्य तु वज्रमिति विवेकः ।

प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन गायत्र्या ताम्रभाजने ।

द्रोणप्रमाणं तस्मिंस्तु निक्षिपेद्दधि मध्यतः ॥

ख-पुस्तके पूर्वमेव विधानं प्रदर्शितम्, क-ग-पुस्तकयोस्तु द्वयोरेव धृतत्वादुभे एव विधाने
अत्र सन्निवेशिते ; सन्नि च केषुचिदन्योन्यं भेदा अनयोरिति ।

* ७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

आज्यस्योपरि संस्थाप्यमुपवीतं सुपूजितम् ।

गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैरपि भक्तितः ॥

पञ्चगव्यस्नाने गायत्र्या मन्त्रत्वेनोपादानादवशिष्टपूजायामपि सैव मन्त्रः ।

एवं प्रक्षालितमुपवीतमुत्तरीयञ्च ताम्रभाजने निक्षिपेत् । ऋथमित्यत आह द्रोणप्रमाणमित्यादि । अयमर्थः । द्रोणप्रमाणं दधि तस्मिंस्ताम्रभाजने मध्ये निक्षिप्य दध्नु उपरि तत्परिमाणं यथालाभोपपन्नप्रमाणं वा आज्यं स्थापयेत् । तत्राज्ये उपवीतमुत्तरीयञ्च स्थापयेत् । तदुपवीतं गन्धपुष्पादिभिः सुपूजितं कुर्यात् । साहचर्यादुत्तरीयमपि तथैव पूजनीयमित्यायातम् ।

पूजनानन्तरं कृत्यमाह ।

ततो ब्राह्मणमाह्वय होमन्तत्रैव कारयेत् ।

तिलैराज्येन मधुना मिश्रैरष्टोत्तरं शतम् ॥

होममन्त्रा व्याहृतयो गांयत्री वा भवेदिह ।

तस्मै हुतवर्त देयं वस्त्राद्यैः पूजिताय तु ॥

मन्त्रेनानेन विधिवत्प्राञ्जुखायोपवीतकम् ।

मन्त्रो यथा ।

उपवीतं परमिदं ब्रह्मणा विधृतं पुरा ।

भवनौकास्य दानेन गर्भं सन्वारयाम्यहम् ॥ इति ।

भवनोकेति । भवे संसारे द्विजकर्मनिष्पादकत्वेन यतस्तारकमुपवीतमतो नौका । यद्वा भव उत्पत्तिस्तस्यामनपत्याना-

मपत्न्योत्पत्तिदायकत्वेन नरकार्णवोत्तारकत्वान्नौरिव नौकीत्यर्थः ।
शेषं स्पष्टम् ।

धनान्यपि ब्राह्मणेभ्यस्तस्मिन् काले प्रदापयेत् ।

अनुव्रज्य तथाचार्यं प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥

गर्भस्रावकराहोषादेवं कृत्वा विमुच्यते ।

आचार्योऽत्र दानपात्रम् । अस्मिन् कर्मणि स्त्रिया एव अधि-
कारः ।

इति गर्भस्रावहरविधानम् ।

अथ प्रस्रावद्योनिशोणितहरविधानम् ।

तत्रैव महार्णवे ।

मासोपवासिनी नारी रेतः प्रस्रावयेद्यदि ।

पतिसम्पर्कदोषेण जायते सान्यजन्मनि ॥

स्रावद्रक्ता सदा योनी तन्निष्कृतिरिहोच्यते ।

मासोपवासं कुर्वीत तथा मासं पयोव्रतम् ॥

मासोपवासविधानं हेमाद्रौ मदनमहार्णवे च कच्छप्रकरणेः
द्रष्टव्यम् । पयोव्रतमेवात्र लिख्यते । यथा ।

कच्छातिकच्छपयसा दिवसानेकविंशतिम् ।

इति याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मासमात्रमेकप्रासमात्रपरिमितः †

* कच्छप्रकरणे इत्यत्र व्रतकाले इति ख-पुस्तके पाठः ।

† परिमितेत्यत्र परिपूर्णेति ख-पुस्तके पाठः ।

पयसा वर्त्तनं पयोव्रतमिति कथ्यते । यस्मिन् नतं येन वर्त्तनं
क्रियते तद्भूतं तेन नाम्ना व्यपदिशते । अतएव मार्कण्डेयः ।

पत्रैर्मतः पत्रकच्छः पुष्पैस्तत्कच्छ उच्यते ।

मूलकच्छस्ततो मूलैस्तोयकच्छो जलेन तु ॥ इति ।

इति प्रस्रवदुयोनिशोणितहरविधानम् ।

वन्दे गोविन्दमानन्दज्ञानदेहं पतिं श्रियः ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तजगत्कर्त्तारमीश्वरम् ॥

अथ गर्भधारण-तद्रक्षणविधानानि ।

तत्र गर्भधारणविधानं प्रयोगपारिजाते शौनकः ।

षोडशस्वृतुसंज्ञेषु दिनेष्व्याद्यं चतुर्दिनम् ।

आर्त्तवाशीचसंयुक्तं वर्जयित्वा परेषु तु ॥

दिनेषु हादशस्वेतदन्यस्मिन् पतिभार्य्ययोः ।

उभयोरपि जन्मर्त्तानुगुणं तारके ध्रुवम् ॥

स्नापयित्वाथ गन्धाद्यैर्भूषयित्वा च शोभने ।

मुहूर्त्ते त्वश्वगन्धाया मूलं सम्पीड्य तत्पुनः ॥

कृत्वा नवाम्बरगतं परिगृह्याग्रपाणिना ।

उदीर्ष्यातः पतिवतीत्याद्याः मृचमुदीर्य्य तु ॥

उदीर्ष्यातः पतिवती श्लेषा विश्वावसं नमसा गीर्भरीडे ।

अन्वामिच्छ पिष्टवदं व्यक्तां स ते भागी अनुषा तस्य विधि (१०म. ८५म्. २१कृत् ।)

जायाया दक्षिणे नासारन्ध्रे सिञ्चेत्तु तद्रसम् ।
 उदरस्थे रसे तस्मिन्नाचान्तसलिलां सतीम् ॥
 उपगच्छेद्बधूमेवं विधिनोपगमे कृते ।
 गर्भः स्थिरः स्यादित्येवं गर्भलम्भनमूचिरे ॥ इति ।

ऋग्विधाने तु ।

विष्णुः*नेजं† जपेत्सूक्तं योनिं सृष्ट्वा त्रिभिर्वती ।
 गर्भाधानन्ततः कुर्यात्सुपुत्रो वै प्रजायते ॥
 त्रिभिरङ्गुलैरित्यर्थः । एतदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तम् ।
 गर्भाधानस्याकरणात्तस्यां जातस्तु दुष्यति ।
 अकृत्वा गां द्विजे दत्त्वा कुर्यात्पुंसवनं ततः ॥
 इति गर्भधारणविधानम् ।

अथ गर्भिणीधर्माः ।

यथाह पाद्मे कश्यपः ।

नावस्करेषूपविशेन्मुषलीनूखलादिषु ।
 जलञ्च नावगाहेत शून्यागारञ्च वर्जयेत् ॥
 वल्मीकं नाधितिष्ठेत न चोद्दिग्मना भवेत् ।
 विलिखेन्न नखैर्भूमिं नाङ्गारणं न भस्मना ॥

* विष्णुर्योनिमित्यादि १०६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† नेजमेष इत्यादि ६५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

न शयीतोत्तरशिरा न चैवाधःशिराः क्वाचत् ।
 न तुषाङ्गारभस्मास्थिकपालेषु समाविशेत् ॥
 वर्जयेत्कलहं लोकैर्गात्रभङ्गन्तथैव च ।
 न मुक्तकेशी तिष्ठेत नाशुचिः स्यात्कदाचन ॥
 नामङ्गलं वदेद्वाक्यं न च हास्याधिका भवेत् ।
 न वस्त्रहीना नोद्दिग्ना न चार्द्रचरणा सती ॥
 कुर्याच्छशुरयोर्नित्यं पूजां मङ्गलतत्परा ।
 तिष्ठेत्प्रसन्नवदना भर्तुः प्रियहिते रता ॥
 सन्ध्यायां नैव भोक्तव्यं गर्भिण्या हि प्रयत्नतः ।
 न स्थातव्यं न गन्तव्यं वृक्षमूलेषु सर्वदा ॥
 सर्वाङ्गैर्षधिभिः कोष्णेन वारिणा स्नानमाचरेत् ।
 कतरक्षा सुभूषा च वास्तुपूजनतत्परा ॥
 दानशीला तृतीयायां पार्व्वत्यं भक्तिमाचरेत् ।
 गर्भिणी कुञ्जराश्वदिशैलहर्म्यादिरोहणम् ॥
 व्यायामं शीघ्रगमनं शकटारोहणं त्यजेत् ।
 शोकश्च रक्तमोक्षश्च साध्वसं कुक्कुटासनम् ॥
 खट्वाच्छायां दिवास्त्रापं रात्रौ जागरणं त्यजेत् ।
 पतिव्रता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ॥
 अतिक्षारन्तु नाश्नीयादत्यम्लमतिभोजनम् ।
 लघ्वाहारश्चातितरां गुर्वाहारं परित्यजेत् ॥
 गर्भरक्षा सदा कार्या नित्यं शौचनिषेवणात् ।
 प्रशस्तमन्त्रलिखनाच्छस्तमाल्यानुलेपनात् ॥

विशुद्धगेहवसनादानैरस्त्रादिपूजनैः ।
हरिद्रा कुङ्कुमञ्चैव सिन्दूरं कज्जलन्तथा ॥
केशसंस्कारः*ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम् ।
भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती वर्जयेद्गर्भिणी न हि ॥

अन्यत्रापि ।

अङ्गारभस्मास्थिकपालचुम्बी-
शूर्पादिकेषूपविशेन्न नारी ।
नो मार्जनीगोमयपिण्डकादौ
कुर्यान्न वारिण्यवगाहनं सा ॥
अङ्गारभूत्या न नखैर्लिखेत् स्नां
कलिं वपुर्भङ्गमथो न कुर्यात् ।
नो मुक्तकेशी विवशाथवा स्यात्
भुङ्क्ते न सन्ध्यावसरे न शीते ॥

यस्तु तस्या भवेत्पुत्रः स्थिरायुर्वृद्धसन्मतः ।

अन्यथा गर्भपतनं सा चाप्नोति न संशयः ॥ इति ।

गर्भिण्या यात्राप्राप्तौ विशेषमाहृद्वहस्यतिः ।

चतुर्थे मासि षष्ठे वाप्यष्टमे गर्भिणी यदा ।

यात्रा नित्यं विवर्ज्या स्वादाषाढे तु विशेषतः ॥ इति ।

* केशसंस्कारेत्यत्र कूर्पासकञ्च इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

अथ गर्भिणीपतिधर्माः ।

यथाह याज्ञवल्करः ।

दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयात् ।

वैरूप्यं निधनं वापि तस्मात्कार्यं स्त्रियाः प्रियम् ॥

गर्भिणीवाञ्छितं द्रव्यं तस्यै दद्याद्यथोचितम् ।

सूते चिरायुषं पुत्रमन्यथा दोषमर्हति ॥

तथा ।

वपनं मैथुनं तीर्थं वर्जयेद्गर्भिणीपतिः ।

आह्नश्च सप्तमाग्नासात्पूर्वञ्चैवाप्यवेदवित् ॥

प्राङ्ं आह्नभोजनमित्यर्थः ।

सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् ।

विदेशगमनञ्चैव न कुर्याद्गर्भिणीपतिः ॥

सुहृत्तदीपिकायाम् ।

क्षीरं शकानुगमनं नखस्तनञ्च

युद्धञ्च वास्तुकरणस्वतिदूरपातम् ।

उदाह्रमम्बुधिजलस्य क्षोपयोग-

मायुःक्षयो भवति गर्भिणिकापतीनाम्* ॥

अन्यत्रापि ।

* उदाह्रमीपनयनं जलधेयं गाह्रमायुःक्षयार्थमिति निर्णयसिन्धी पाठः ।

प्रव्यक्तगर्भापतिरब्धियानं
 मृतस्य वाहं चुरकर्म्म सङ्गम् ।
 तस्या नु यत्नेन गयादितीर्थं
 यागादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात् ॥
 प्रव्यक्तगर्भा वनिता भवेन्मासत्रयात्परम् ।
 इति गर्भिणीपतिधर्माः ।

अथ सूतिकागृहनिर्माणविधानम् ।

तत्रैव स्मृतिभास्करे गर्गः ।

वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषादिवर्जिते ।
 स्वानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः ॥

रत्नकीर्षेऽपि ।

आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।

तद्वत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ॥

तत्स्थानमाह ज्योतिर्वशिष्ठः ।

ऐन्द्रे तु विक्रमस्थानमाग्नेयां पचनालयः ।

वारुण्यां भोजनगृहं नैऋत्यां सूतिकागृहम् ॥

याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् ।

कीर्ष्यान्तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः ॥ इति ।

तद्गृहप्रवेशमपि स एवाह ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम् ।

मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने ।
प्रसूतिसम्भवे काले सद्य एव प्रवेशयेत् ॥

तत्र नक्षत्रादीन्याह गर्गः ।

रीहिष्यैन्दवपौष्णेषु स्वातीवरुणयोरपि ।
पुनर्वसुपुष्यहस्तधनिष्ठात्रुत्तरासु च ॥
मैत्रे त्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम् ।
स्मृत्यर्थनाशौ मृत्युश्च वृद्धिपुष्ट्यायुरीप्सितम् ॥
मृत्युश्च मरणं पित्रोर्मरणञ्च ततस्त्रिषु ।
मेषादिक्रमशो विद्यात्सूतिकागारवेशनम् ॥
ग्रहेऽनुकूले राशौ तु रिक्ताषष्ठाष्टवर्जिते ।
सर्वे चाथ शुभाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषु ङायगाः ।
शुभांशे शुभदृष्टौ तु सूतिकावेशनं शुभम् ॥ इति ।

शुत्तरासु उत्तरफल्गुन्युत्तराषाढोत्तरभाद्रपदेषु ।

तत्रवेशप्रकारमाह पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं
प्रति पुष्करः ।

प्रविशेत्सूतिकागारं* कृतरक्षं समन्ततः ।
सुभूमौ निर्मितं दिव्यं वास्तुविद्याविशारदैः ॥
प्राग्द्वारमुत्तरद्वारमथवा सुदृढं शुभम् ।
देवानां ब्राह्मणानाञ्च गवां कृत्वा च पूजनम् ॥
विप्रपुण्याहशब्देन शङ्खवाद्यरवेण च ।
प्रसूता बहवस्तत्र तथा क्लेशक्षमाश्च याः ॥

* सूतिकागारमित्यत्र सूतिकासंज्ञमिति ख-ग-पुस्तकयोः पाठः ।

हृद्या विश्वसनीयाश्च प्रविशेयुः स्त्रियश्च तत् ।
 ताद्यानुलेपनैर्हृद्यैस्तत्रैवमुपचारयेत् ॥
 आहारैश्च विहारैश्च प्रसवाय सुखं द्विज ।
 एरण्डमूलचूर्णेन सद्यतेन तथैव ताम् ।
 सुखप्रसवनार्थाय पश्चात्काये तु निक्षिपेत् ॥
 इति प्रयोगपारिजाते सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशनविधानम् ॥

अथ सूतकिधर्माः ।

सूतके मृतके चैव सन्ध्याकर्म्म समाचरेत् ।
 मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामादृते द्विज ॥
 इति चन्द्रिकायाम् । अस्यार्थः । प्राणायाममन्त्रव्यतिरिक्त-
 मन्त्रान् मनसा उच्चारयेत् प्राणायाममन्त्रान् मनस्यपि नोच्चा-
 रयेत् ।

सन्ध्यां स्नाने त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।
 तस्मात्स्नानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥
 शिवविष्णुर्चनं श्रौतकर्म्मणि कुर्वीत “स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात्”
 इति । तत्र अर्घ्यान्ते च सन्ध्या कार्या, सूतके सावित्राञ्जलिं
 प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कुर्यादिति च पैठीनसिस्मृतेः ।

तथाच भरद्वाजः ।

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायाममन्त्रकम् ।
 तथा मार्जनमन्त्रांस्तु मनसोच्चार्य्यं मार्जयेत् ॥

गायत्रीं सम्यगुच्चार्य सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।
मार्जनन्तु न वा कार्म्यमुपस्थानं न चैव हि ॥ इति ।

शुलस्यस्य ।

सन्ध्यामिष्टं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।
न त्यजेत्सूतके वापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥
इति सूतकिधर्माः ।

अथ प्रकारान्तरेण गर्भधारणविधानम् ।

प्रयोगपारिजात एव ।

यस्या गर्भः प्रमीयेत तत्राग्नी जुहुयाद्दधिः ।
ब्रह्मणाग्निः संविदान* इत्याद्येन यथाविधि ॥

ब्रह्मणाग्निः संविदानो रक्षाद्वा बाधतामितः ।

अभीवा यस्ते गर्भं दुर्नामा योनिमाशये ॥ १ ॥

यस्ते गर्भमसौवा दुर्नामा योनिमाशये ।

अप्रिष्टं ब्रह्मणा सह निष्कृष्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यस्ते इति पतयन्तं निषत्सुं यः सरीसृपम् ।

जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ३ ॥

यस ऊह विहरत्यन्तरा दम्पतीशये ।

योनिं यो अन्तराड्ढि तमितो नाशयामसि ॥ ४ ॥

यस्त्वा भाता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ५ ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निपद्यते ।

प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ ६ ॥ (१०म. १६२म. १-६ अक्षः ।)

इदन्तु सूक्तं षडृचम् ।

तथाचानुक्रमणिका ।

ब्रह्मणा षड्यस्ते रक्षोहा गर्भस्त्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभ-
मिति ।

आज्यशेषेण जुहुयाद्गर्भिणीप्रसवेति च ।

पिबेत चाज्यशेषेण जीवस्तस्याः प्रजायते ॥ इति ।

अन्यच्च ।

उरोष्ट इति सूक्तेन* उपतिष्ठेच्छतक्रतुम् ।

प्रजाकामो यजेन्नित्यं चरुणा देवतं नरः ॥

उपहृत्योपहारश्च शिष्टं भुञ्जीत वाग्यतः ।

उच्छिष्टञ्च प्रदातव्यं भार्यायै पुत्रमिच्छता ॥

धेन्वाः सरूपवत्सायाः पयसा साधयेच्चरुम् ।

अनुरूपां प्रजामाशु लभते नात्र संशयः ॥

जपरूपाण्यपि कर्माण्याह स एव ।

यज्ञो देवानां सूक्तं वै त्रयुतं विष्णुमन्दिरे ।

मृतपुत्रोऽनपत्यो वा सुपुत्रः सर्वथा भवेत् ॥

इदं सूक्तं त्वचं कुत्स ऋषिरिन्द्रस्त्रिष्टुप् ।

आमनीषा जपेदगं वृहत्कन्यां लभेद्यदि ।

सुपुत्रं लभते पश्चात्त्रयुतं विष्णुमन्दिरे ॥

* उरोष्ट इन्द्र राधसो विभ्वो रातिः शतक्रतो ।

अधानो विश्ववर्षणे युवा सुचच मंहय ॥ (५.म. १८८. १८८क.)

स यो वृषा* जपेत्सूक्तं बन्ध्या लक्षं शिवालये ।
 आयुषन्तं सुपुत्रञ्च भाग्यवन्तं प्रसूयते ॥
 सूक्तमिदमेकोनविंशत्युचमिति द्रष्टव्यम् ।

व्यासोऽपि ।

सुदर्शनं महामन्त्रं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 नित्यमष्टोत्तरशतं जपन् पुत्रं लभेत्सुखम् ॥ इति ।
 अथौषधान्यपि उच्यन्ते ।
 तथाच श्रीधरीये व्यासः ।

अङ्गोलमूलं कल्कञ्च चूर्णीकृत्य गुडेन युक् ।
 काकाण्डमितमश्रीयात्पुच्छिणी सा भविष्यति ॥

वशिष्ठश्च ।

उत्तमं कर्णिकामूलं पेषयित्वा ततः पिबेत् ।
 पायसान्नं समश्रीयात्पुच्छिणी सहसा भवेत् ॥

गौतमोऽपि ।

क्षीरद्राक्षाङ्गुरं गृह्य पेषयित्वा पयः पिबेत् ।
 दैवोदरकृतो दोषो विनश्यति सुखं भवेत् ॥

दैवमदृष्टम् उदरं गर्भः । तत्कृतस्तज्जन्यो दोषो नश्यतीत्यर्थः ।

सुब्रह्मलोऽपि ।

वटाग्रं निम्बवीजेन गव्येन पयसा पिबेत् ।
 पुत्रं प्रसूयते नारी दैवदोषो विमुच्यते ॥

* स यो वृषा नरां नरो दस्योः श्रुतीभिरक्षि जीवर्षीतसर्गः ।

प्रयः सस्राचः शिशीते योनौ ॥ (१म. १४९म्. २४९क. १)

अथ तीर्थरूपाणि । तत्र पराशरः ।

महातीर्थे महायोगे महानद्योस्तु सङ्गमे ।
पलाशस्य दलात्स्नानं कुर्यात्पुत्रसुखार्थिनी ॥

देवराजश्च ।

पलाशदलसाहस्रात्सावित्रेण दलं प्रति ।

स्रपयेत्सपवित्रेण एकादश्यां प्रजार्थिनीम् ॥ इति ।

एवं पुत्रीत्यर्थमनेके उपायाः कर्त्तव्याः “नापुत्रस्य लोकोऽस्ती-”
त्यादिश्रुतेः । “पुत्रेण लोकान् जयति पीत्रेणानन्वमश्रुते”
इत्यादिस्मृतेषु ।

अथ प्रकारान्तरेणापि गर्भधारणोपायः कथ्यते ।

तथाच ऋग्विधाने ।

पुष्पं दृष्ट्वा तु या गर्भं न गृह्णीयादयोऽन्विता ।

विष्णुर्योनिं* नेजमेष† योनिं सृष्ट्वा ततो जपेत् ।

ततोऽभिगमनं कुर्याद्गर्भं धत्ते न संशयः ॥ इति ।

अन्यत्रापि गर्भधारणविधानं पारस्कारसूत्रे ।

सा यदि गर्भं न दधीत तदा सिंहाः‡ खेतपुष्पा उपोथ

पुष्पेण मूलमुत्थाप्य चतुर्थ्यां§ स्नातायां निशायामुदपेष

पिष्टा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चति —

* विष्णुर्योनिमिति सूत्रं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† नेजमेष इति सूत्रं ६५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ कष्टकारिकाया इति जयरामहरिहरी ।

§ चतुर्थेऽङ्गोति पारस्कारसूत्रे पाठः ।

इयमौषधी चायमाणा सहमाना सरस्वती ।
अस्या अहं बृहत्याः पुत्रः पितुरिव नाम जयभम् ॥
इति मन्त्रेण ।

अथ गर्भरक्षाविधानम् ।

विधानमालायां शिशुरक्षारत्ने ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य मास्याद्ये बलिमाचरेत् ।
श्वेतवस्त्रं पायसञ्च गव्यं क्षीरं तथा घृतम् ॥
श्वेतपुष्पं चन्दनञ्च सरत्रक्षाङ्गुलीयकम् ।
कुम्भे निधाय देयो वै बलिर्धूपैस्तु धूपितः ॥
दीपैर्नीराजितश्चापि ताम्बूलेन समन्वितः ।
हिरण्यसहितं भक्त्या गवां दोहे निधापयेत् ॥

गवां दोहे प्रदोषकाले गोष्ठे देशे वा ।

एद्येहि भगवन् ब्रह्मन् प्रजाकर्त्तः प्रजापते ।
बलिं परिरुहान्गमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
इति मन्त्रेण बलिं दद्यात् ।

इति बलिविधानम् ।

अथ औषधानि ।

तत्र आद्ये मासि गर्भवेदनाहरमौषधम् ।
नारायणीयटीकायामपेक्षितार्थद्योतिन्याम् ॥
प्रथमे मासि यदि गर्भिण्या गर्भवेदना स्यात्तदा दर्भमूल-

मुशीरं तगरञ्च समभागमुदकेन पिष्ट्वा क्षीरेण सह पाय-
येत् ।

तथाच क्रियाकालोत्तरे ।

यदि स्यात्प्रथमे मासि गर्भिण्या गर्भवेदना ।
नीलोत्पलं सनालञ्च शृङ्गाटककशेरुकम् ॥
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥
इति प्रथमे मासि गर्भपीडाशमनविधानम् ।

अथ द्वितीये मासि बलिः ।

समुद्दिश्याश्विनौ देवौ देयो मन्त्रेण मन्त्रितः ।
दध्यन्नं पायसं लाजाः पिण्याकं कुसुमानि च ॥
गन्धश्च धूपो दीपश्च वस्त्रेण वेष्टितो घटः ।
हेम्ना युतोऽश्वशालायाः समीपे निक्षिपेद्बलिम् ॥

क्रियाकालोत्तरे तु ।

सुगन्धवस्त्रपुष्पाणि कृष्णा च गिरिकर्णिका ।
नीलोत्पलानि चाभावे ह्युत्पलानां* समाहरेत् ।
गोदोहस्थानमालक्ष्य निक्षिपेद्बलिमुत्तमम् ॥

तन्मन्त्रसु ।

भगवन्तौ प्रभावन्तौ प्रगृह्णीतां बलिं त्विमम् ।
सरूपो देवभिषजौ रक्षतां गर्भिणीमिमाम् ॥

अथ औषधम् । द्योतिन्यामेव ।

* ह्युत्पलानामित्यत्र ह्युत्पलानां पाठो युक्तः ।

शालूकमुत्पलं नीलं कशेरुं शृङ्गवेलकम् ।
समांशमुदके पिष्ट्वा क्षीरेणालोच्य तत्पिबेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

अथ तृतीये बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं बलिर्मासे तृतीयके ।
रुद्रानेकादशोद्दिश्य देयो मन्त्रेण मन्वितः ॥
घृतमन्त्रञ्च लाजाञ्च ध्वजञ्च श्वेतचन्दनम् ।
श्वेतवस्त्राणि पुष्पाणि श्वेतधूपप्रदीपकम् ॥
श्वेतानि चम्पकान्याशु विप्र शान्तिकराणि तु ।
एतत्सर्वं समाहृत्य कलशे सन्निधापयेत् ॥
ऐशान्यां दिशि रात्रौ च निक्षिपेत्प्रयतः शुचिः ।
नदीतीरे गवां गोष्ठे राजद्वारे चतुष्पथे ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

महादेवः शिवो रुद्रः शङ्करो नीललोहितः ।
ईशानो विजयो भीमो देवदेवो भवोद्भवः ॥
कपाली शम्भुरीशानो रुद्रैकादशमूर्त्तयः ।
रुद्रा एकादश प्रोक्ताः प्रगृह्णन्तु* बलिं त्विमम् ।
युष्माकं तेजसा वृद्धा नित्यं रक्षन्तु† गर्भिणीम् ॥

अथ तृतीये मासि औषधम् ।

पद्मञ्च चन्दनं तोये तगरं समभागिनम् ।

* प्रगृह्णन्तु इत्यत्र प्रगृह्णीत इति क-पुष्पकै पाठः ।

† रक्षन्तु इत्यत्र रक्षत इति क-पुष्पकै पाठः ।

पूर्ववहारिणा पिष्टं क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥ इति ।

अथ चतुर्थे बलिः ।

बलिर्मासे तृतीयो यः स च प्रोक्तः चतुर्थके ।
देयः प्रयत्नतो विद्वान्नात्र कार्या विचारणा ॥

अथ शीषधम् ।

क्षीरञ्च कदलीमूलमुत्पलं वाकलं तथा ।
आलोद्य समभागेन पिबेद्गोपशान्तये ॥

कालोत्तरे तु ।

चतुर्थे मासि गर्भिण्या भाले जायेत वेदना ।
उशीरं कदलीमूलं पद्मनालं सशर्करम् ॥
शीततोयेन पिष्ट्वा च पिबेत्क्षीरेण संयुतम् ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

अथ पञ्चमे बलिः ।

कर्म्मविपाकसमुच्चये ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं पञ्चमे मासि वै बलिः ।
विनायकं समुद्दिश्य देयः संयतचेतसा ॥
विनायकं गोमयेन कुर्व्यात्पिष्टेन वा पुनः ।
चतुरस्रे स्थण्डिले च स्थापयेत्तं गणाधिपम् ॥
अभ्यर्च्य गन्धपुष्पैश्च बलिं तत्पुरतः क्षिपेत् ।
सरितः पुलिते वाथ पर्वताग्रेऽथवा तले ॥

छायामाश्रित्य वृक्षस्य कस्यचिच्छैलकां विना ।
 तत्र तं सुप्रतिष्ठाप्य गणराजं कृताकृतिम् ॥
 अन्नं पक्वं तथाऽपक्वं मांसं पक्कमपक्ककम् ।
 पायसञ्च मधु द्राक्षा गुडञ्चौरफलानि च ॥
 कदलीफलपिण्डालमधूकानि च मूलकम् ।
 लड्डुका नारिकेलञ्च कन्दमूलानि सर्पिषा ॥
 सर्वधान्यानि लाजाञ्च वरान्नं तिलपिष्टकम् ।
 इक्षुञ्च तद्रसञ्चैव माध्वी पैष्टी तथा सुरा ॥
 गौड़ी चैव विशेषेण धूपदीपैस्तथाविधैः ।
 मद्याभ्यक्तैः समस्तैश्च पूजयेत्तं गणाधिपम् ॥

क्रियाकालोत्तरे तु ।

पक्कापक्के तु मांसे च मत्स्या अपि विशेषतः ।
 पाटलीसहकाराणां मूलं मधुसमुद्भवम् ॥
 अन्येषां पादपानाञ्च विष्वादीनाञ्च मूलकम् ।

अत्र आदिशब्देन दशमूलानि प्राच्याणि ।

एतत्सर्वं समाहृत्य वंशपात्रे मनोरमे ॥

मनोरमे अभ्रकादिरचनामण्डिते । स्थापयेदिति शेषः ।

तन्मन्त्रो यथा ।

एकदन्ताम्बिकापुत्र त्रिनेत्र गणनायक ।
 रक्ताम्बरधर श्रीमन् रक्तमात्यानुलेपन ॥
 स्कन्दप्रिय महाबाहो पाशहस्त नमोऽस्तु ते ।
 प्रगृह्णीष्व बलिञ्चेभं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

क्षिप्रप्रदायकं मर्त्यमायुषाभिविर्द्धय ।
 अलक्ष्मीनामकं पापं मम सद्यो विनाशय ॥
 एवं मन्त्रं समुच्चार्य प्रदद्याद्भिणो बलिम् ।
 नमस्कृत्यात्प्रयत्नेन सम्प्रार्थ्य च पृथक् पृथक्* ॥

नमस्कारमन्त्रस्तु ।

व ऋतुण्ड महावीर्य महाभाग महाबल ।
 शिरसा त्वामहं वन्दे सापत्यां रक्ष मां सदा† ॥
 इत्यनेन बलिं दत्त्वा पठेद्द्रक्षामनुं पुनः ।
 अयं बलिर्मया देव त्वदर्थं प्रतिपादितः ।
 रक्षेमं शिशुमानन्दरूपं शैलसुतासुत ॥
 इति बलिः ।

अथ औषधम् ।

पञ्चमे मासि गर्भिण्या गर्भे चेद्देदना भवेत् ।
 तन्निवारकमेवाशु भेषजं कथ्यते मया ॥
 नीलोत्पलं मृणालञ्च कोलीचीरं तथैव च ।
 केसरं पद्मकञ्चैव तोयेनालाद्य तत्पिबेत् ॥
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ।
 येषां कोलीचीरं न सेव्यं तेषामजाचीरं ग्राह्यम् ।
 इत्यौषधं पञ्चमे ।

* बलिं दत्त्वा पठेन्ननुमिति ख-पुस्तके पाठः ।

† सापत्यां रक्ष गर्भिणीमिति ग-पुस्तके पाठः ।

अथ षष्ठे मासि बलिः ।

वसूनष्टौ समुद्दिश्य बलिर्देयोऽभिमन्त्रितः ।

घृताक्षश्च हरिद्राक्षं खण्डं लाजाञ्च पायसम् ॥

पीतवर्णानि पुष्पाणि तथा नीलोत्पलानि च ।

सकाञ्चनः पूर्णकुम्भः सर्वं नद्यास्तटे क्षिपेत् ॥

पूर्णां जलेनेति शेषः ।

तत्र मन्त्रो यथा ।

प्रभासः पावकः सोमः प्रत्यूषो मारुतोऽनलः ।

धरोऽधर इति ह्येते वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ।

प्रगृह्यन्तु बलिं चेमं सर्वं रक्षन्तु गर्भिणीम् ॥

अथौषधम् ।

षष्ठे मृद्दीकोत्पलकेशरं पिबेत् । अन्यञ्च—

अथास्या मासि षष्ठे तु गर्भे भवति वेदना ।

पिप्पलीबीजमूले च सोत्पले च सकेशरे ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति* ॥

इति षष्ठे औषधम् ।

अथ सप्तमे मासि बलिः ।

पूर्ववद्बलिरुद्दिष्टो देवतान्न च षण्मुखः ।

मन्त्रस्तु ।

* वेदना सा च शाम्यति इति ग-पुस्तके पाठः ।

स्कन्द षण्मुख देवेश शिवप्रीतिविवर्धन ।

प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गभिणीम् ॥

बलिक्षेपणस्थानं नदीतटमेव ।

अथ औषधम् ।

: कपित्थमूलं* शालूकं शर्करायुक्तमञ्जना ।

अञ्जमेति शर्करासमभागमित्यर्थः ।

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोढ्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

इत्यौषधं सप्तमे ।

अथ अष्टमे मासि बलिः ।

दुर्गासुहिश्य दातव्यो बलिरेवं न सीदति ।

पायसञ्चैव लाजाश्च त्वणधान्यं तथा घृतम् ॥

अपूपाः कृशराश्चैव माहिषं दधि मूलकम् ।

माषाणि यावका मुद्गाः श्यामाकाः कुसुमानि च ।

नीलोत्पलानि च तथा पूर्णकुम्भः सकाञ्चनः ॥

एतत्क्षिपेन्नदीतीरे मन्त्रेणाग्नेन संयुतम् ॥

गिरौ वा सरितस्तीरे देवखाते तडागके ।

राजमार्गे द्रुमाधस्ताद्बलिमेनं विनिक्षिपेत् ॥

तन्मन्त्रस्तु ।

कात्यायनि महादेवि पूज्येऽनिन्द्ये निशाप्रिये ।

दुर्गे देवि महाकालि सिंहशार्ङ्गलवाहिनि ॥

* कपित्थमूलमित्यत्र कपित्थत्वक् च इति छ-पुस्तके पाठः ।

धनुःखड्गधरे देवि दुष्टदैत्यविनाशनि ।
 नदीशैलप्रिये देवि कुमारी सुभगे* शुभे ॥
 अष्टहस्ते चतुर्वक्त्रे पिङ्गले शुकनासिके ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 इत्यष्टमे बलिः ।

अथ षोडशम् ।

अष्टमे मासि विज्ञेयं धान्यकं केशरन्तथा ।
 शालूकमुत्पलञ्चैव तथाच गजपिप्पली ।
 निष्काथ्य सितया सर्वं देयं रोगोपशान्तये ॥

कालोत्तरे तु ।

अथास्यास्वष्टमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
 पद्मकं गजकृष्णा च धान्यमुत्पलकन्तथा ॥
 शीततीक्ष्णेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ।
 एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

इत्यौषधम् ।

अथ नवमे मासि बलिः ।

गर्भिण्या गर्भरक्षार्थं मासेऽथ नवमे बलिः ।
 देयः स्यान्मातृकोद्देशे ततः स्वाद्रोगमोक्षणम् ॥
 दध्नीदनञ्च लाजाञ्च मुद्गाञ्च पुनर्दधि ।
 कृशरञ्च तथा श्वेतपङ्कजानि च चन्दनम् ॥

शतपत्राणि पुष्पाणि तथान्यानि शुभानि च ।
धूपो वस्त्रं हिरण्यञ्च पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

प्रगृह्णीत बलिचेमं मया दत्तञ्च मातरः ।
यूयं रक्षत सन्तुष्टाः सापत्यां गर्भिणीमिमाम् ॥
इति नवमे मासि बलिः ।

अथ औषधम् ।

नवमे मासि कङ्कलिनं पलाशस्य तु बीजकम् ।
एरण्डमूलसंयुक्तं पिष्ट्वा तोयेन संयुतम् ॥
कृत्वा तु सोदकं धात्रीफलमानं विशेषतः ।
जीर्णान्ने भक्षितञ्चैव हरेद्गर्भव्यथां ध्रुवम् ॥

कालोत्तरे तु ।

अथास्या नवमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
पालाशबीजकङ्कलिमूलं स्यात्पौष्करं तथा ॥
सोशीरं सोदककृत्वा जीर्णान्ने सघृतं पिबेत्* ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

बलिद्वेषश्च चतुष्पथे कर्त्तव्यः ।

इत्यौषधं नवमे ।

अथ दशमे मासि बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासे च दशमे बलिः ।
उद्दिश्य नैऋतं देवं बलिर्देयस्तु मन्त्रितः ॥

* सघृतं पिबेदित्यत्र भोजयेद्दघृतमिति क-पुस्तके पाठः ।

पक्वान्नं कशरं लाजाः पक्वापक्वफलं तथा ।
 कृष्णगन्धं कृष्णवस्त्रं कृष्णानि कुसुमानि च ॥
 इक्षूणां निक्षिपेत्तत्र रसं राक्षसमन्वतः ।
 धूपो दीपश्च नैवेद्यं बलये सम्प्रदीयते ॥
 नीलोत्पलानि कुम्भान्तः* सजलानि विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणाशाम्प्रति तथा नीत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥

मन्त्रस्तु कुक्कुटाचार्यमते ।

ॐ हूं ह्रां क्रीं स्वाहा ।

बलिं गृहाण रक्षस्व मया दत्तं समाहृतम् ।
 बलिं त्वमवलोकस्व सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 निर्व्विघ्नं कुरु नैऋत्यं गर्भिणीगर्भपीडनात् ।
 प्रेतासन महाबाहो कुमुदेश वरप्रिय ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

अत्र कलौ ब्राह्मणैर्मद्यं न निक्षेपणीयं किन्तु इक्षुरसो देयः ।

अथ औषधम् ।

दशमे काश्मीरोत्पन्नं मधूकं तत्सम्मिततण्डुलेन पिष्ट्वा क्षीरेणालोष्य
 तत्पिबेत् ।

कालोत्तरे तु ।

अथास्या दशमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
 शर्करोत्पलकञ्चैव मधूकं मुहमेव च ॥

* कुम्भान्तरित्यत्र कुम्भान्ते इति ग-पुस्तके पाठः ।

शतपत्राणि पुष्पाणि तथान्यानि शुभानि च ।
धूपो वस्त्रं हिरण्यञ्च पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥

तन्मन्त्रो यथा ।

प्रगृह्णीत बलिचेमं मया दत्तञ्च मातरः ।
यूयं रक्षत सन्तुष्टाः सापत्यां गर्भिणीमिमाम् ॥

इति नवमे मासि बलिः ।

अथ औषधम् ।

नवमे मासि कङ्कलिनं पलाशस्य तु बीजकम् ।
एरण्डमूलसंयुक्तं पिष्ट्वा तोयेन संयुतम् ॥
कृत्वा तु सोदकं धात्रीफलमानं विशेषतः ।
जीर्णाग्ने भक्षितञ्चैव हरेद्गर्भव्ययां ध्रुवम् ॥

कालोत्तरे तु ।

अथास्या नवमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
पालाशबीजकङ्कलिमूलं स्यात्पीष्करं तथा ॥
सोशीरं सोदककृत्वा जीर्णाग्ने सघृतं पिबेत्* ।
एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

बलिक्षेपश्च चतुष्पथे कर्त्तव्यः ।

इत्यौषधं नवमे ।

अथ दशमे मासि बलिः ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासे च दशमे बलिः ।
उद्दिश्य नैऋतं देवं बलिर्देयस्तु मन्त्रितः ॥

* सघृतं पिबेदित्यत्र भोजयेद्घृतामिति क-पुस्तके पाठः ।

पक्वान्नं कशरं लाजाः पक्वापक्वफलं तथा ।
 कृष्णगन्धं कृष्णवस्त्रं कृष्णानि कुसुमानि च ॥
 इक्षूणां निक्षिपेत्तत्र रसं राक्षसमन्त्रतः ।
 धूपो दीपश्च नैवेद्यं बलये सम्प्रदीयते ॥
 नीलोत्पलानि कुम्भान्तः* सजलानि विनिक्षिपेत् ।
 दक्षिणाशाम्प्रति तथा नीत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ॥

मन्त्रस्तु कुक्कुटाचार्यमते ।

ॐ हूं हां ह्रीं स्वाहा ।

बलिं गृहाण रक्षस्व मया दत्तं समाहृतम् ।
 बलिं त्वमवलोकस्व सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 निर्विघ्नं कुरु नैऋत्य गर्भिणीगर्भपीडनात् ।
 प्रेतासन महाबाहो कुमुदेश वरप्रिय ।
 प्रगृह्णीष्व बलिं चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥
 अत्र कलौ ब्राह्मणैर्मद्यं न निक्षेपणीयं किन्तु इक्षुरसो देयः ।

अथ औषधम् ।

दशमे काश्मीरोत्पन्नं मधूकं तक्ष्मिमतगण्डुलेन पिष्ट्वा क्षीरेणालोष्य
 तत्पिबेत् ।

कालोत्तरे तु ।

अथास्या दशमे मासि गर्भे भवति वेदना ।
 शर्करोत्पलकश्चैव मधूकं मुहमेव च ॥

शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोच्य तत्पिबेत् ।

एवं न पतते गर्भः स च शूलः प्रशाम्यति ॥

इति दशमे मासि औषधम् ।

अथ एकादशे बलिः ।

यद्यपि दशमे मासि जायत इति श्रुतिवचनाद्दशमे मासि प्रसवेन एकादशद्वादशमासयोर्गर्भरक्षणानुपपत्तिस्तथापि देवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धाद्दशमे मासि अप्रसवस्तदा एकादशे द्वादशे वा प्रसवस्तयोः परमावधित्वात् । तदभिप्रायेणेदम् ।

गर्भिणीगर्भरक्षार्थं मासि चैकादशे बलिः ।

वासुदेवं समुद्दिश्य देयो नात्र विचारणा ।

पायसापूपपिष्टञ्च गुडलाजाश्च सक्तवः ॥

पिष्टं पिष्टान्नम् ।

श्यामो ध्वजस्तथा धूपः श्यामं वै पुष्पचन्दनम् ।

कुम्भे निधाय श्यामे तु बोधिहृत्तले* शुभे ॥

वृन्दावने नदीतीरे निक्षिपेद्बलिमुत्तमम् ।

तन्मन्त्रस्तु ।

पाञ्चजन्यप्रभायुक्त कौस्तुभोद्योतिताङ्गक ।

प्रगृह्णीष्व बलिञ्चेमं सापत्यां रक्ष गर्भिणीम् ॥

इत्येकादशे बलिः ।

औषधन्तु दशमे मासि उक्तमेव ।

क्रियाकालोत्तरे तु ।

* अथत्यतस्तले, बोधिदुमश्चलदल इत्यमरोक्तेः ।

पद्मोत्पलं मधुकञ्च तालकेनापि संयुतम् ।
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ॥
एवं न पतते गर्भः स च रोगः प्रशाम्यति ।

इत्यौषधमेकादशे ।

अथ द्वादशे मासि बलिः ।

अथास्या द्वादशे मासि पूर्व्ववहलिमाचरेत् ।

औषधन्तु ।

पद्मं शृङ्गाटकञ्चैव उत्पलञ्च सनालकम् ।
शीततोयेन पिष्ट्वा तु क्षीरेणालोद्य तत्पिबेत् ॥
एवं न पतते गर्भो वेदना सा च शाम्यति ।

इति शिशुरक्षारत्रोक्तं द्वादशसु मासेषु गर्भरक्षणविधानम् ।

अथ सुखप्रसवोपायाः ।

विधानमालायाम् ।

उपोदक्यास्तु* मूलानि तैलयुक्तानि कारयेत् ।
योनेः प्रलेपो दातव्यः सुखप्रसवहेतवे ॥ इति ।

अन्यत्रापि ।

पत्राणि निम्बस्य च सम्प्रपिथ्य
त्वक्संयुतां वा तुलसीं रसाढ्याम् ।
मूलाप्रधानञ्च कपित्थपत्रं
करञ्जबीजञ्च समस्तमेतत् ॥

* उपोदको पूतिका इति शब्दकल्पद्रुमः ।

अजापयःसंयुतमेव पथ्यं
 घृतञ्च तैलेन युतं समस्तम् ।
 योनेः प्रलेपं विदधीत तेन
 तच्चापि तस्याः खलु सौख्यसिद्धये ॥
 गर्भान्तरादर्भक एति सम्यग्-
 हारन्तु योनेर्न करोति दुःखम् ।
 एवं विधानं न करोति जानन्
 स भ्रूणहा नात्र विचार्यमस्ति ॥

तत्र योनिलेपनमन्त्रः ।

हिमवत्युत्तरे पार्श्वे शङ्खिनीः नाम पक्षिणी ।
 तस्या नूपुरशब्देन विशल्या भव गर्भिणी स्वाहा ॥

अथ जलाभिमन्त्रणम् ।

ॐ ऐं ह्रीं भगवति भगमालिनि चलय चालय भ्रमय
 भ्रामय पुष्यं विकाशय विकाशय स्वाहा । ॐ नमो
 भगवते मकरहेतवे पुष्यधन्वने चूत[†]चालितसकलसुरा-
 सुरचेतनाय युवतिभगवासिनि रते ॐ ह्रीं गर्भं चालय
 चालय स्वाहा । ॐ नमो भगवति पद्मासनस्थे सित-
 हंसममारूढे षष्ठीरूपिणि अभयवरपुस्तककमलधारिणि
 ॐ ह्रीं नमः ।

• शङ्खिनीत्वं श्रीखरोति क-पुस्तके पाठः ।

† चूतेत्यत्र दूतेति हतेति च ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

एभिर्मन्त्रैः सप्तवारमभिमन्त्रितं पात्रस्थमुदकं पाययीत* । एवं कृते सुखेन प्रसवो भवति ।

यद्वा । प्रमन्दिने इति मन्त्रस्य षाङ्गिरसः कुत्सकृषिः गर्भस्त्रावो देवता जगती छन्दः सुखप्रसवार्थे जपे विनियोगः ।

ॐ प्रमन्दिनेऽपि तु मदर्चतावचो

यः कृष्णगर्भा निरहमृजिष्वना ।

अवश्यवो वृषचं वज्रदक्षिणं

मरुत्वन्तं सख्याय हवामहे ॥ (१म, १०१सू, १ऋक् ।)

अनेन मन्त्रेण सप्तकृत्वोऽभिमन्त्रितं पानीयं गर्भिणीं पाययेत् । एवञ्च सुखप्रसवो भवति ।

इदमुक्तमृग्विधाने ।

प्रमन्दिन इत्यसूयन्त्यां जपेद्गर्भप्रमोचनीम् ।

इन्द्रञ्च मनसा ध्यायेन्नारी गर्भं विमुञ्चति ॥ इति ।

अन्यञ्च ।

विजिहीष्व वनस्पते तदिदं चावनं स्मृतम् ।

प्रथावयितुकामः स्याच्चरावयेत्तदिदं जपन् ॥

द्विषन्तं वा पदाक्रम्य भूमौ जन्तुं समीकृतम् ।

निष्पिषन्निव संग्रामाच्चरावयेन्नाच संशयः ॥

इत्युक्त्वाभिहितम् ।

स्त्रियं गर्भप्रमूढां वा पाययेदनुमन्त्रितम् ।

उदकं चावनेनैव गर्भोऽधश्चरते सुखम् ॥ इति ।

* पाययीत इत्यत्र पायर्थेदिति पाठो युक्तः ।

पाठस्तु । विजिहीष्वेति पञ्चर्षस्य सूक्तशेषस्य आश्रयः सप्त-
वध्निर्यष्टिः गर्भस्त्रावो देवता अनुष्टुप् छन्दः सुखप्रसवसिद्धयर्थं
जलाभिमन्त्रणे विनियोगः ।

विजिहीष्व वनस्पते योनिः सृष्यन्त्या इव ।

श्रुतं मे अश्विनाह्वं सप्तवध्नश्च मुञ्चतम् ॥

(५म, ७८सू, ५ऋक् ।)

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्नये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सञ्च विचाचथः ॥

(५म, ७८सू, ६ऋक् ।)

यथा वातः पुष्करिणीं समिद्धयति सर्व्वतः ।

एवा ते गर्भं एजतु निरैतु दशमास्यः ॥

(५म, ७८सू, ७ऋक् ।)

यथा वासो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहापेहि* जरायुणा ॥

(५म, ७८सू, ८ऋक् ।)

दशमासाऽच्छयानो कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥

(५म, ३८सू, ९ऋक् ।)

इति पञ्चर्षेण जलमभिमन्त्र्य वा पाययेत् । एवं कृते च सुख-
प्रसवो भवति ।

* सहापेहि इत्यत्र सहावेहीति ऋग्वेदे पाठः ।

इशमासानुषित्वासौ जननीजठरे सुखम् ।
 निर्गच्छतु सुखं जीवी जननी चापि जीवतु ॥
 इति पीशाणमन्त्रेणापि जलाभिमन्त्रणं कार्यमिति कश्चित् ।
 पुरुषं इवा अयमादितो इत्याद्यारण्यकं वृहदारण्यकञ्च
 जपेत् ।

इति सुखप्रसवविधानम् ।

अथ जातकर्म ।

प्रयोगपारिजाते वशिष्ठः ।
 श्रुत्वा जातं पिता पुत्रं सचेलं स्नानमाचरेत् ।
 मनुः ।
 प्राङ्गाभिवर्द्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ॥
 वर्द्धनं छेदनम् ।
 हेमाद्रौ वैजवापः ।
 जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।
 दैवादतीतः कालश्चेदतीते सूतके भवेत् ॥
 कार्ष्णाजिनिः ।
 प्रादुर्भावे पुत्रपुत्रोर्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 स्नात्वानन्तरमात्मीयान् पितॄन् आदेन तर्पयेत् ॥
 पुत्ररास्वमन्त्रकं कार्यम् ।
 तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहसु समन्त्रक इत्युक्तेः ।

इदं रात्रावपि कार्यम् ।

पुत्रजन्मनि यात्रायां शर्व्वर्यामपि कारयेत्*

इति व्यासोक्तेः ।

इदञ्च जनमानन्तरमेव कार्यम् । न जातेष्टिवदशौचापगमे ।

जातमात्रकुमारस्य जातकर्म विधीयते ।

स्तनप्राशनतः पूर्वं नाभिकर्त्तनतोऽपि वा ॥

इति वैजवापोक्तेः ।

एतेन नैमित्तिकमपि इदं जातेष्टिवदशौचान्ते न कार्यमिति
गम्यते । जाते कुमारे पितृणामामोदात् पुण्यं तदहरिति
हारीतोक्तेषु ।

अत्र आश्रमामेन हेम्ना वा कार्यम् ।

आमश्रमेन हेम्ना वा पितृणां आश्रमाचरेत् ।

जातश्रमे न दद्यात्तु पक्षाच्च ब्राह्मणेष्वपि ॥

इत्यादित्यपुराणोक्तेः ।

पुत्रजन्मनि कुर्व्वीति आश्रं हेम्नैव बुद्धिमान् ।

यद्दामासेन कुर्व्वीति पक्षासेन कदाच न ॥

इति स्मृतेश्च ।

इदं जातकर्म जननाशौचे मरणाशौचे च कार्यमित्युक्तं मिता-
क्षरायाम् ।

तथाच प्रजापतिः ।

* अपि कार्येदित्यत्र दत्तमद्यमिति क-पुस्तके पाठः ।

अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्तुंस्वात्कालिकी शुद्धिः पूर्वशौचेन शुध्यति ॥

केचित्तु ।

मृताशौचस्य मध्ये तु पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
अशौचापगमे कार्यं जातकर्म यथाविधि ॥

इति स्मृतिसङ्ग्रहोक्तेर्मृताशौचमध्ये चेत् पुत्रजन्म तदा तदशौचाप-
गमे जातकर्म कार्यमित्याहुः ।

स्मृत्यर्थसारे चैवमेवोक्तम्* ।

यावन्न छिद्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकम् ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात्सूतकन्तु विधीयते ।
दुष्टकालेऽपि कुर्वीत जातकर्म यथाविधि ॥

दुष्टकालेऽपि विधानान्नात्र अशौचादिदोषः । अत्र सर्वत्र जात-
कर्मनामकरणादी कालातिक्रमेण कालान्तरे क्रियमाणे नक्षत्रा-
द्यादरः कार्यः ।

देशकालोपघाताद्यैः कालातिक्रमणं यदि ।
अनन्तगेज्येन्दुसिते तत्कार्यञ्चोत्तरायणे ॥

इति नारदीयेः ।

मुख्यालाभे विधिज्ञेन विधिसिन्धुः प्रमादजः ।
नक्षत्रतिथिसम्मानां विचार्यैवं पुनः पुनः ॥

इति बृहस्पत्युक्तेय ।

नक्षत्राख्याह श्रीधरः ।

मृदुध्रुवचरक्षिप्रभेषामुदयेऽपि च ।

गुरौ शुक्रे वायु केन्द्रे जातकर्म च नाम च ॥

कार्यमिति शेषः ।

मृदादिलक्षणमपि तेनैवोक्तम् ।

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रोरगादारुणं

क्षिप्रं चाश्लिदिनेशपुण्यमनलेन्द्राम्नी तु साधारणम् ।

उग्रं पूर्वमघान्तकं मृदुगति त्वाङ्गान्यमैत्रं चरं

विष्णुस्वातिशतोडुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् ॥

शतोडुः शततारका ।

इति जातकर्मविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण सूतकिधर्मविशेषकथनम्* ।

सूतके मृतके चापि सन्ध्याकर्म न सन्त्यजेत् ।

मनसोच्चारयेन्मन्त्रान् प्राणायामविवर्जितान् ॥

प्राणायामान्नसापि नोच्चारयेदित्यर्थः ।

सन्ध्यां ज्ञानं त्यजन् विप्रः सप्ताहाच्छूद्रतां व्रजेत् ।

तस्मात्ज्ञानञ्च सन्ध्याञ्च सूतकेऽपि न सन्त्यजेत् ॥

* यद्यपि सूतकिधर्माणां २४६ पृष्ठे प्रदर्शनं कृतं, तथापि ते तत्रापदर्शितेर्विशेषैः सह पुनरपि प्रदर्शिताः, इत्यनेन च संग्रहीतुरीहश्री निःसर्गः ।

शिवविष्णुर्धनं दीक्षां जपश्चाग्निपरिग्रहम् ।
श्रौतकर्माणि कुर्वीत स्नातः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

सन्ध्यादौ पुलस्त्यः ।

सन्ध्यामिष्टिं चरुं होमं यावज्जीवं समाचरेत् ।
न त्यजेत्सूतके चापि त्यजन् गच्छेदधो द्विजः ॥

होमोऽत्र श्रौतः ।

होमं श्रौते तु कर्त्तव्यं शुष्कान्नेन फलेन वा ।
अकृतं हावयेत्स्मार्त्तं तदभावे कृताकृतम् ॥

इति कात्यायनवचनात् । अकृतं व्रीह्यादि, कृताकृतं तण्डुलादि,
हावयेदन्येनेत्यर्थः ।

सूतके समनुप्राप्ते स्मार्त्तं कर्म कथं भवेत् ।
पितृयज्ञं चरुं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥

इति जातूकर्णोक्तेः चरुः स्थालीपाकः श्रवणाकर्मादिश्चेति ।

विज्ञानेश्वर आह ।

वैश्वदेवस्तु अन्येनापि न कार्यः,

“विप्रः स्यात्सूतके नित्यं वैश्वदेवविवर्जित” इति सम्बर्त्तोक्तेः ।

अत्र अध्यातैव सन्ध्या कार्या ।

अध्याता मानसी सन्ध्या कुशवारिविवर्जिता ।

इति वचनात् ।

पैठीनसिस्तु अत्र मन्त्रोच्चारणमप्याह ।

सूतके सावित्र्या जलाञ्जलिं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणीकृत्य सूर्यं
ध्यायन् दिग्भ्यां नमस्कुर्यादिति ।

सूतके मृतके कुर्यात्प्राणायामममन्त्रकम् ।
 तथा मार्जनमन्त्रास्तु मनसोच्चार्यं मार्जयेत् ॥
 गायत्रीं सम्यगुच्चार्यं सूर्यायार्घ्यं निवेदयेत् ।
 मार्जनन्तु न वा कार्यमुपस्थानं न चैव हि ॥

इति च भारद्वाजः ।

जाबालम् ।

सन्ध्यां पञ्च महायज्ञान्त्रैतिकं स्मृतिकर्म च ।

तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥

तन्मध्ये अशौचमध्ये, हापयेत् त्यजेत् । स्मृतिकर्म वैधस्नानादि ।
 अत्र च मुहूर्तमप्यप्रयतो न स्यादिति वचनादसृश्यस्पर्शनादौ
 शौचस्य स्वकृतिसाध्यत्वात्तदर्थं स्नानादिकं कर्तव्यं, सूत्रोत्सर्गादि-
 निमित्ताशौचे हस्तप्रक्षालनादिवत् । एवं भोजनाश्रितत्वात्
 प्राणाहुत्यादिः च कर्तव्यम् । एवञ्च कर्माभ्यन्तरे चाप्रायत्ये
 शौचसम्पादकतया स्नानादिकं नैमित्तिकाङ्गत्वान्न व्यवधायकम्,
 अतएव पूर्वकृतानां न पुनः करणम् ।

तथाच जाबालः ।

कर्ममध्ये तु यः कश्चिद्यदि स्यादशुचिर्नरः ।

स्नात्वा कर्म पुनः कुर्यादन्यथा विफलं भवेत् ॥

यज्ञपार्श्वेऽपि ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डक्रियावर्जं सूतके विनिवर्तते ॥

अशुचिर्देवपितृषिनामानि च न कीर्त्तयेत् ।

इति वचनन्तु विष्णुनामातिरिक्तपरम् ।

न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा ।

नोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति विष्णोर्नामनि लुब्धके ॥

इति वचनात् ।

अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्कः ।

नाशुचिर्न जपन्न दैवपितृकार्यं कुर्वन्निति ।

नारदोऽपि ।

अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।

स्नात्वा नित्यञ्च निर्वर्त्यमानस्याक्रियया तु वै ॥

वाह्यपूजाक्रमेणैव ध्यानयोगिन पूजयेत् ।

यदा कामी न चेत्कामी नित्यं पूर्ववदाचरेत् ॥

नित्यञ्चाशुचिकर्त्तव्यं प्रेततर्पणादि, कामी कृततादृशसङ्कल्पः ।

अन्यत्रापि ।

जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः ।

नास्ति पापं यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम् ॥

अतएव मन्त्रग्रहणदिने तथाविधा प्रतिज्ञा राघवभट्टेन लिखिता ।

यथा ।

वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम् ।

न त्वनभ्यर्च्य भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम् ॥ इति ।

अपूजितं शिवे भुक्त्वा प्रासादाष्टशतं जपेत् ।

त्रिलोचनमित्यत्र अधोक्षजमिति केचित् पठन्ति ।

यत्तु ।

यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नन्त्रं न तूच्चरेत् ।

मनो हि सर्वजन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

इति वचनं तन्मूत्रोच्चारणशौचपरं मन्त्रभेदपरं वा ।

अन्यत्रापि ।

अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।

मन्त्रैकशरणो विद्वान्मनसैव सदाभ्यसेत् ॥

मरीचिश्च ।

लवणे मधुमांसे च पुष्पमूलफलेषु च ।

शाककाष्ठतृणेष्वप्यु दधिसर्पिःपयःसु च ॥

तैलौषध्यजिने चैव पक्वापक्वे स्वयङ्गहे ।

पण्येषु चैव सर्वेषु नाशौचं मृतसूतके ॥

पक्वं शुष्कान्नं शक्तुलाजादि, अपक्वं तण्डुलादि । पण्येषु चेति

पृथगभिधानात्तेषु अशौचिना दत्तेष्वपि न दोषः ।

मानसमप्यशुचीति मानसोऽपि जननमरणयोरनध्याय इति
च बौधायनः ।

इति सूतकिधर्मविशेषविधानम् ।

अथ रात्रिसूक्तजपविधानम् ।

तच्च सदाचारान्नासं तदपि शान्तिसूक्तजपपूर्वकं जप्तव्यम् ।

शान्तिसूक्तानि यथा ऋग्विधाने ।

आनोभद्रीयः#मायुषं वैश्वदेवं। जपेन्मुनिः ।
सुमूर्षुरपि जप्सेतद्दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥

तथा ।

स्वस्त्यात्रेयंः जपेन्नित्यं प्रति प्रातः शुचिर्द्विजः ।
एतत्स्वस्त्ययनं पुण्यं सर्वकल्पापनाशनम् ॥
सुहृदं ज्ञातिनश्चैव गच्छन्तमनुमन्त्रयेत् ।
स्वस्ति पत्यामितिऽ प्रोच्य स्वस्तिमान् व्रजतेऽध्वनि ।
शम्बतीः॥ शन्न इन्द्राग्नी॥ इत्येतान्सततं जपेत् ॥

एतत्सूक्तजपफलञ्च तत्रैवोक्तम् ।

न रक्षोभ्यो न भूतेभ्यो व्याधिभ्यो न भयं भवेत् । इति ।

तथा ।

आनोभद्रीयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

देवोः षडुर्वीरुतनः कृणोत विश्वेदेवास इह वीरयध्वम् ।

माहात्म्यं प्रजया मा तनूभिर्मारधाम दिवते सोम राजन् ॥

इत्यादिकम् ऋग्वेदीयब्रह्मकर्मणि मृग्यम् ।

अंहीमुच मागिरसं गयं च स्वस्त्यात्रेयं मनसा च तात्पर्यम् ।

प्रयतपाणिः शरणं प्रपद्ये स्वस्ति संवाधेष्वभयं मो अस्तु ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

स्वस्ति पत्यामनुवरम सूर्याचन्द्रमसाविव ।

पुनर्ददता व्रता जानता सङ्गमेमहि ॥ ऋग्वेदिब्रह्मकर्मणि ।

शम्बतीः पारथन्येते तं पृच्छन्ति वधो युजा ।

अभ्यारं तं यमाक्रेतुं य एवेदमिति ब्रवन् ॥ ऋग्वेदपरिशिष्टे ।

शन्न इन्द्राग्निं ६० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

जपेदप्रतिरथं सूक्तं सर्व्वविघ्ननिवारणम् ।

अनूयेति स्वस्त्ययनं जपेत निग्रतव्रतः ॥

इति शान्तिसूक्तानि ।

अथ रात्रिसूक्तं यथा ऋग्विधाने ।

रात्रिं प्रपद्येत सदा शुचिश्चीर्णव्रतो निशि ।

यं कामयेत* न पुनर्जायेयमिति योनिषु ।

सहस्रकृत्वो मनसा जपेद्रात्रीति मानवः ॥

रात्रीत्याद्युक्ता फलमभिहितम् ।

रात्रिसूक्तं जपन्नेव तं कालं प्रतिपद्यते ।

न योनिं पुनरायाति सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ इति ।

अथ रात्रिसूक्तानि । तानि च अल्पत्वाङ्गिष्यन्ते ।

रात्रीत्यष्टस्य रात्रिसूक्तस्य(१०म,१२७सू,) सौभरः कुशिक-
ऋषी रात्री देवता गायत्री च्छन्दः रात्रिसूक्तजपे विनियोगः ।

रात्रीव्यख्य दायती पुरुषा देव्यक्षभिः ।

विष्वा अधि त्रियोऽधित ॥ १ ॥

ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युदतः ।

ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

निरुस्वसारमस्कृतोषसं देव्यायती ।

अपेदु हासते तमः ॥ ३ ॥

सानो अद्य यस्या वयं निते यामन्न विक्ष्महि ।

वृक्षे न वसतिं वयः ॥ ४ ॥

यं कालं प्रतिपद्येत इति ग-पुस्तके पाठः, स च छन्दोभङ्गादयुक्तः ।

निग्रामासो अविज्ञत् निपदन्तो निपक्षिणः ।

निश्येनासञ्चिदर्थिनः ॥ ५ ॥

यावया वृक्यं वृकं यवय स्तेन मूर्ख्ये ।

अथानः सुतरा भव ॥ ६ ॥

उपमा पेपिशत्तमः कृष्णं व्यक्तमस्थित ।

उष ऋणेव यातय ॥ ७ ॥

उप ते गा इवाकरं वृषीष्व दुहितर्दिवः ।

रात्रिस्तोमं न जिग्युषे ॥ ८ ॥

आरात्रिपार्थिवमित्यादिकं परिशिष्टमपि पठनीयम् ।

तच्च यथा ।

आरात्रिपार्थिवं रजः पितुरप्रायि धामभिः ।

दिवः सदांसि वृहतीवितिष्ठस आत्वेषं वर्त्तते तमः ॥

ये ते रात्रि नृचक्षसो युक्तासो नवतिर्नव ।

अशीतिः संत्वष्टा उतो ते सप्तसप्ततिः ॥

रात्रिं प्रपद्ये जननीं सर्व्वभूतनिवेशनीम् ।

भद्रां भगवतीं कृष्णां विश्वस्य जगतो निशाम् ॥

संवेशनीं संयमनीं ग्रहनक्षत्रमालिनीम् ।

प्रपन्नोऽहं शिवां रात्रिं भद्रे पारमशीमहि ॥

भद्रे पारमशीमहि ॐ नमः । (ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

वेदान्तराध्यायिभिस्तु स्वस्ववेदे प्रसिद्धानि शान्तिसूक्तारात्रि-
सूक्तानि पठनीयानि न्यायसाम्यात् ।

इति विधानपारिजाते रात्रिसूक्तजपविधानम् ।

अथ बालसम्बन्धीनि विधानानि ।

स्कान्दे स्कन्दसूर्यसंवादे ।

श्रीसूर्य उवाच ।

केन कर्मविपाकेन बालानां जायते गदः* ।
जातमात्राण्यपत्यानि न पापं परिकुर्वते ॥
आहारश्चैव निद्रा च रुदितं हास्यमेव च ।
स्वाभाविकमिदं देव कर्म चैषां षडानन ॥
कर्मणस्त्वस्य करणात्कथं पापं प्रजायते ।
पापं विना कथं व्याधिः पीडयत्यखिलाञ्छिशून् ॥
तेषां कर्मफलं किंवा मातापित्रोस्तु कर्मजम् ।

स्कन्द उवाच ।

येन कर्मविपाकेन शिशूनां जायते गदः ।
तत्सर्वं कथयिष्यामि पृच्छतस्ते दिवाकर ॥
लङ्कायां रावणो नाम पीलस्थो राजशेखरः ।
स्वसारस्तस्य वीरस्य द्वादशासन्महाभयाः ॥
ताभिः कृतं तपो घोरं सर्वलोकभयप्रदम् ।
पीडितं ताभिरखिलं जगत्तीव्रतपोबलात् ॥
रुद्रस्वाराधितस्ताभिस्तपसा तीव्रतजसा ।
प्रसन्नो भूतवान्देवस्ताभ्य एवं वरं ददौ ॥

* गद इत्यत्र व्यथेति ग-पुस्तके पाठः ।

श्रीरुद्र उवाच ।

वरदोऽहं वरार्हाभ्यो युष्मभ्यं रजनीचराः ।
 युष्माकं भविता भक्ष्यं प्राणिनां देहसम्भवम्* ॥
 वसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रात्मकं सदा ।
 एवमुक्ते महादेवे पुनस्ता ऊचुरञ्जसा ॥
 देहि देवेश भक्ष्यं नो जीवतामेव शङ्कर ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं तासां चुकीप परमेश्वरः ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

ब्रह्मवंशसमुद्भूतास्तपोवृद्धिपरायणाः ।
 तत्कथं ब्रह्मघाताय चेतो वः परिवर्तते ॥

राक्षस्य ऊचुः ।

यदि प्रसन्नो भगवान्ददात्वस्मत्प्रियं शिवः ।
 सर्वेषामपि बालानां मेदसा तृप्तिरेव नः ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

या स्त्री निशामुखेऽश्नाति बालं स्पृशति भुञ्जती ।
 प्रसूतिसमयेऽभ्यङ्गं न करोति प्रमादतः ॥
 नग्ना निद्राति रात्रौ या निष्पन्नसुरता सती ।
 तस्या बालं दिने मासे वर्षे वापि विशेषतः ॥
 आद्ये तु दिवसे मासे वर्षे वाथ विमोचनी ।
 गृह्णातु मत्प्रसादेन ज्वराद्यैर्वेदनाच्चरैः ॥

* मृतप्राण्यङ्गसम्भवमिति छ-पुस्तके पाठः ।

द्वितीये मोहिनी नाम सुनन्दा तु* तृतीयके ।
 चतुर्थे पूतना नाम पञ्चमे ह्यासुरी तथा ॥
 षष्ठे तु रेवती नाम बालं गृह्णातु सत्वरम् ।
 सप्तमे शकुनी नाम अष्टमे च पिशाचिका ॥
 देवता पाशिनी नाम गृह्णातु नवमे शिशुम् ।
 महामारी तु दशमे कालिकैकादशे तथा ॥
 द्वादशे भामिनी देवी पीडाकरणतत्परा ।
 पूर्वमेवं कुरुध्वं भोः पीडां बालकविग्रहे ॥
 आत्मनो दिवसे मासे वर्षे वापि पृथक् पृथक् ।
 निमित्ते सति गृह्णीध्वं शुची तु न कदाचन ॥
 युष्मभ्यं बलिदानं ये विधास्यन्ति यथाविधि† ।
 तेषान्तु बालकान् यूयं सन्तुष्टाः परिमुञ्चत ।
 एवं लम्बवराः सर्वाः पीडयन्ति शिशून् हि ताः ॥

अथ दिनमासाब्ददेवतापीडाशमनविधानम् ।

प्रथमे दिवसे मासे वर्षे देवी विमोचनी ।
 रुद्रप्रसादादासाद्य रन्ध्रं गृह्णाति बालकान् ॥
 तस्यास्तु जायते पीडा शिशूनां तीव्रवेदना ।
 ज्वरस्तु प्रथमं तावन्नेचरोगस्ततः परम् ॥

* सुनन्दा तु इत्यत्र अनन्दा तु इति ग-पुस्तके पाठः ।

† यथाविधि इत्यत्र अखिलं परमिति क-पुस्तके पाठः ।

न गृह्णाति स्तवं डिम्भो वान्तिरात्यन्तिकी भवेत् ।
 मुष्टिं बध्नाति वेगेन दन्तान्दन्तैर्दशत्यलम् ॥
 इत्थं प्रजायते पीडा विमोचन्या दिवाकर ।
 तस्याः पूजां प्रवक्ष्यामि बालानां शान्तिकारिणीम् ॥
 करवी* रक्तपुष्पाणि चन्दनं रक्तमुत्तमम् ।
 धूपसु शिवनिर्माख्यं सविष्वदलमुत्तमम् ॥
 दीपासु पञ्च विज्ञेयास्तथा पञ्चैव पीतिकाः ।
 मुष्टिकाः पञ्च विज्ञेया ध्वजाः पञ्च सुपीतकाः ॥
 ताम्बूलवीटिकाः पञ्च पूगीफलसमन्विताः ।
 रक्ततण्डुलभक्तसु प्रोक्तः साज्यगुडस्तथा ॥
 शरावे नूतने प्राञ्ज निधेयं सर्वमेव तत् ।
 ततसु पुत्तलीङ्गत्वा नद्या उभयतो मृदा ॥
 निदध्यात्तत्र तां धीमान् पीतवस्त्रपरीवृताम्† ।
 पीतसूत्रोपवीताश्च पूजयेद्भक्तिमात्सरः ॥
 पूर्वोक्तैरेव सन्भारैर्गन्धधूपादिभिर्बुधः ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रार्थयेत्तां समाहितः ॥

मन्त्रसु यथा ।

ॐ नमो (भर्ग) भक्तवत्सले विमोचनि स्वाहा ।

अमुं मन्त्रं समुच्चार्य सर्वां पूजां प्रकल्पयेत् ।

क्लेशाच्चिन्तते अन्यस्मिञ्छरावे पुत्तली निधेया । अन्यस्मिन्

* करवी इत्यत्र कर्वीरमिति ग-पुस्तके पाठः ।

† परीवृतामित्यत्र आर्षत्वाद्दीर्घमात्रः ।

गन्धादिसम्भार इति । केषाञ्चिन्मते एकस्मिन्नेवेति । एक एव नेता भवति ।

पूजाक्रमस्तु ।

पुत्तलिकामादौ शरावे निधाय तत्पुरतः सर्वं गन्धादि-
सम्भारं निक्षिप्य तत्रैवोपचारान्निधाय पञ्च पञ्चवानेकीकृत्य
बालकाङ्गापामार्ज्जनेन मातरं निःसार्य नीराजनं विधाय तत्सर्वं
सकम्बलः सशस्त्रो नेता नयेन्मन्त्रमुच्चारयन्निति ।

तथाच ।

जम्बाम्रोडुम्बराश्वत्यवटानां पञ्चवैस्तथा ।

सर्वाङ्गेभ्यः समुत्सार्य पीडां बालस्य स व्रजेत् ॥

इत्थं रात्रित्रयं कुर्याद्विधानन्तु समाहितः ।

ग्रामादुत्तरतो नित्यं पूर्वरात्रे विचक्षणः ॥

तस्मिन् स्थाने जपेन्मन्त्रं बालानां शान्तिहेतवे ।

एवमशान्तिमायाति शिशुपीडा न संशयः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणोक्तं प्रथमदिनमासाब्देवताविमोचनी-

पीडाशमनविधानम् ।

अथ द्वितीये विधानम् ।

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे चैव प्रभाकर ।

मोहिनी नाम देव्यत्र कुरुते पीडनं शिशोः ॥

ज्वरं नेत्ररुजं कासं श्वासश्चैव विशेषतः ।

छर्दनं गृहिणीद्वेषं जनयत्यनिशं शिशोः ॥

तत्र शान्तिविधानञ्च प्रवक्ष्यामि समासतः ।

मालतीकुसुमैः पूजा चन्दनं मलयोद्भवम् ॥
 कुङ्कुमं केशरं दिव्यं सकर्पूरं विलेपनम् ।
 दिव्यभक्तसमाहारो दशाङ्गं धूपनं तथा ॥
 नैवेद्यं पूर्ववद्देयं तथैव पञ्चवक्रिया ।
 पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण कुर्यात्सर्वमतन्द्रितः ॥
 सर्वेश्वरी सर्वजनप्रियङ्करी त्राहि जगत्सर्वं ॐ नमो भगवति
 विमोहिनि स्वाहा ।

एवञ्चानेन मन्त्रेण सर्वङ्गत्वा विधानकम् ।
 रात्रित्रये निधातव्यं पश्चिमे ग्रामतो वहिः ।
 प्रथमे यामिनीयामे कृतं भवति सौख्यदम् ॥
 इति द्वितीये विधानम् ।

अथ तृतीयदिनमासाब्दविधानम् ।

स्कन्द उवाच ।

तृतीये दिवसे मासे वर्षे शृणु विधिं रवे ।
 सुनन्दा नाम देव्यत्र बालानां भयदा भवेत् ॥
 अवस्थां कुरुते घोरां सुनन्दा नाम भामिनी ।
 हृद्भोगच्छर्दनं श्वासो ज्वरेण सह जायते ॥
 आकुञ्चयति गात्राणि शिशु रोदित्यहर्निशम् ।
 इत्थं सञ्जायते पीडा सुनन्दाकोपसम्भवा ॥
 तस्याः शान्तिविधानन्तु प्रवक्ष्यामि समासतः ।
 शतपत्राणि पुष्पाणि चन्दनस्यानुलेपनम् ॥

हरिद्रा कुङ्कुमं नागकेशरं बालकान्वितम् ।
 गन्धार्थं धूपनं दद्याद्गुलञ्चातिशोभनम् ॥
 घृताक्तं खदिराङ्गारैः सम्प्रताप्य विरोचन ।
 पूर्व्ववत्पुत्तलीं कृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 प्रसृतित्रयशालीनामोदनं सर्पिषाचितम् ।
 दीपाश्च पोलिकाः पञ्च तावन्तोः* मुष्टिकाः स्मृताः ॥
 ध्वजास्तु पञ्च विज्ञेयाः सहिताः पञ्चपङ्क्तवैः ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण बलिं सर्व्वं समाहरेत् ॥
 ॐ नमो भगवति सुनन्दे हुं फट् स्वाहा ।
 एवञ्चानेन मन्त्रेण ग्रामात्पूर्व्वे विनिक्षिपेत्† ।
 त्रिरात्रं रजनीपूर्व्वयामे बालोपशान्तये ॥
 एवं कृते विधाने तु व्याधिमात्रं विनश्यति ।
 वर्द्धते दीपवद्बालः शुक्लपक्षेन्दुवच्च सः ॥

इति तृतीये विधानम् ।

अथ चतुर्थदिनमासाद्द्विधानम् ।

स्कन्द उवाच ।

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे चैव विभाकर ।
 पूतना नाम देव्यत्र पीडां प्रकुरुते शिशोः ॥
 सन्तापो जायते पूर्व्वमतिसारस्ततः परम् ।
 मुष्टिबन्धस्तथा कम्पो वारं वारं प्रजायते ॥

* तावन्त इत्यत्र तावत्य इत्येव पाठो युक्तः, मुष्टिकाशब्दस्य स्त्रीत्वात् ।

† विनिक्षिपेदित्यत्र बलिं क्षिपेदिति ग-पुस्तके पाठः ।

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि सविधानां दिवाकर ।
 पूर्ववत्पुत्तलीं कृत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 वेष्टयेद्रक्तसूत्रेण कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ।
 धुस्तूरैः पूजयेत् पुष्पैर्वर्चनीयैः*पत्रसंयुतैः ॥
 मत्स्यमांसस्य धूपोऽत्र गव्येनाज्येन संयुतः ।
 त्रयो दीपास्त्रिकोणास्तु साज्यवर्त्तिसमन्विताः ॥
 तिस्रस्तु पोलिका त्रैयास्तावत्यो मुष्टयस्तथा† ।
 ध्वजास्तिस्रः‡ समाख्याता नात्र कार्या विचारणा ॥
 प्रसृतित्रयमुद्दिष्टं तण्डुलानां प्रभाकर ।
 तद्भक्तं सर्पिषा युक्तं शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य नमस्कृत्वा§ तु पुत्तलीम् ।
 दध्यक्षतसमारोपं विदध्यात्तु समाहितः ॥
 पञ्चवैः पञ्चभिर्बालं सर्वाङ्गेषु प्रमार्जयेत् ।

मन्त्रस्तु ।

ॐ नमः पूतने मातर्बलिं पश्य सुशोभने ।
 बालकं मुञ्च योगेन बलिदानेन हर्षिता ॥
 इमं मन्त्रं समुच्चार्य सर्व्वं बलिमुपाहरेत् ।
 प्रदोषे क्षणनिवृत्ते सप्तसप्ते विधिं शृणु ॥

* वर्चनीयैः चन्द्रवर्चभेदः, वाचः इति यस्य याभ्योक्तिः ।

† मुष्टयस्त्रिस एव च, मुष्टीनां त्रितयं तथा इति ख-ग-पुस्तकयोः पाठौ ।

‡ तिस्र इत्यत्र त्रय इत्येव पाठो युक्तः, विशिष्यस्य पुंस्त्वनेयत्वात् ।

§ नमस्कृत्वेत्यत्र नमस्कृत्येति युक्तः पाठः ।

दक्षिणां दिशमाश्रित्य निक्षिपेद्ग्रामतो वंहिः ।
बलिमेवं कृते सम्यग्बालकः सुखमाप्नुयात् ॥
इति चतुर्थे विधानम् ।

अथ पञ्चमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथातः पञ्चमे वाङ्मि मासे वर्षे दिवाकर ।
आसुरी नाम देव्यत्र बालकं बाधते भृशम् ॥
तत्र चिह्नं प्रवक्ष्यामि बालानां यत्रजायते ।
ज्वरस्तु प्रथमं पश्चाद्द्रुगो ग्रहणीगदः ॥
मुष्टिबन्धः प्रलापः स्यादुद्देगोऽनशनन्तथा ।
शिरोरुग्जायतेऽत्यन्तमेतद्वै लक्षणं रवे ॥
तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि पृच्छतस्ते दिवाकर ।
पूर्ववत्पुत्तलीं कृत्वा पीतसूत्रेण वेष्टयेत् ॥
पीतवासो वसानां तां शरावे सन्निवेशयेत् ।
घृताभ्यङ्गो विधेयोऽत्र हरिद्रालेपनन्तथा ॥
ततः पूजां प्रकुर्वीत कुसुमैः करवीरजैः ।
जवापुष्पैर्बभ्रुजीवैर्बालकस्य तु चानघ ॥
चन्दनेनानुलिप्तां तां दिव्यगन्धोपशीभिताम् ।
राजिकासर्षपैर्धूपो घृताक्तोऽत्र प्रशस्यते ॥
दीपकाः सप्त विज्ञेया ध्वजास्तावन्त एव च ।
मुष्टिकाः पोलिकाः सप्त सप्त सौबालिकास्तथा ॥
नैवेद्यार्थं समुद्दिष्टमोदनं सघृतं हविः ।
पल्लवैस्तु यथापूर्वं कारयेन्मार्जनं शिशोः ।

मन्त्रमेनं समुच्चार्य त्रिवारं प्रतिपूजनम् ॥

मन्त्रस्तु ।

ॐ सुकले सुभगे देवि सर्वशत्रुनिवारिणि ।
 कुरु शान्तिं शिशोश्चात्र बलिदानेन राक्षसि ॥
 इत्युच्चार्य क्षिपेत्पूर्वं मध्यरात्रे त्रिवासरम् ।
 पश्चिमां दिशमाश्रित्य ग्रामादुत्तरतो रवे ॥
 इति पञ्चमे विधानम् ।

अथ षष्ठदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ षष्ठे च दिवसे मासे वर्षे दिवाकर ।
 रेवती नाम देव्यत्र शिशुं गृह्णात्यसंशयम् ॥
 आदौ तु जायते पीडा प्रबला शिशुमूर्धनि ।
 ज्वरस्तु मुखशीषोऽपि तृषा समभिजायते ॥
 प्रकम्पन्ति च गात्राणि रुदितञ्च पुनः पुनः ।
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि शृणु सूर्य्य समाहितः ॥
 पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
 गङ्गातोयेन संस्त्राप्य शुक्लवस्त्रेण वेष्टिताम् ॥
 शुक्लसूत्रेण संवीतां शुक्लमाल्यानुलेपनाम् ।
 शुक्लधूपोऽत्र निर्दिष्टो विष्वपत्रैः सहानघ ॥
 आज्येनाक्तास्तु विश्वात्मन्दीपाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
 तावत्यो मुष्टिका ज्ञेयाः पोलिकाभिः समन्विताः ॥
 प्रसृतित्रयमात्राणां व्रीहीणामोदनं स्मृतम् ।
 दध्ना सह गुडेनाक्तं ताम्बूलञ्च विशेषतः ।

वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण प्रक्षिपेच्च समाहितः ॥

मन्त्रस्तु ।

राक्षसि त्वं महाभागे बालं मुञ्च शुभानने ।
 क्षेमं कुरु जगत्यस्मिञ्छोभना भव रेवति ॥
 इति मन्त्रेण सम्मन्त्र्य प्रदोषे* बलिमाहरेत् ।
 सम्मार्ज्यं बालकं तच्च सर्वाङ्गे पञ्चपञ्चवैः ॥
 ग्रामादुत्तरतो देशे रेवत्यै बलिमाहरेत् ।
 एवमशान्तिमायाति बालपीडा प्रभाकर ॥
 इति षष्ठदिनमासाद्द्विधानम् ।

अथ सप्तमदिनमासाद्द्विधानम् ।

सप्तमे च दिने चैव मासे वर्षे दिवाकर ।
 शकुनी नाम देव्यत्र बालं गृह्णाति दारुणा ॥
 ज्वरस्तु प्रथमं तावच्छिरोरोगस्ततः परम् ।
 प्रलापश्चातिसारः स्याद्द्वान्तिरात्यन्तिकी भवेत् ॥
 अक्ष्णोर्निमीलनञ्चापि गात्रकम्पोऽपि जायते ।
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि शकुनीप्रीतिवर्षनाम् ॥
 रत्नचन्दनलिप्ताङ्गीं पूर्ववत्पुत्तलीङ्गताम् ।
 यथाकालोद्भवैः पुष्पैः पूजयेद्यत्नतः शुचिः ॥
 धूपस्तु गुग्गुलः श्रेयान् दीपाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।
 पोलिका मुष्टिकाः पञ्च कर्त्तव्यास्तु सुशोभनाः ॥

* प्रदोषे इत्यत्र प्रदोषे इति ग-पुस्तके पाठः ।

नैवेद्यमोदनं सर्पिः प्रसृतित्रयसम्मितम्* ।
 तण्डुलानां सुरश्रेष्ठ मन्त्रपूतं प्रकल्पयेत् ॥
 ॐ नमः पद्मपत्राक्षि विशालवदने शिवे ।
 संगृह्य बलिमेनं त्वं बालं मुञ्च सुशोभने ॥
 इत्युच्चार्य ततो धीमान् बलिं निशि समाहरेत् ।
 दक्षिणां दिशमाश्रित्य विधाय पल्लवक्रियाम् ॥
 एवङ्कृते विधाने तु त्रिरात्रं सुरसत्तम ।
 व्याधिमुक्तो भवेद्बालो नात्र कार्या विचारणा ॥
 इति सप्तमदिनमासाद्द्विधानम् ।

अथ अष्टमदिनमासाद्द्विधानम् ।

अथाष्टमे दिने मासे वर्षे देवी पिशाचिका ।
 पीडयत्येव बालन्तु ज्वरच्छर्द्दिललाटजैः ॥
 नेत्रपीडाङ्गसङ्कोचो हृद्रोगश्चाभिजायते ।
 शृणु तत्र प्रतीकारं येन तुष्येत्पिशाचिका ॥
 प्रकुर्याच्च त्रिरात्रन्तु शान्तिं बालार्तिहारिणीम् ।
 पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 पञ्चामृतैस्तु संस्नाप्य देवीं तां शिशुना सह ।
 चन्दनानुलिप्ताङ्गीं श्वेतपुष्पैः प्रपूजयेत् ॥
 ध्वजाः सप्त समाख्यातास्तावत्यः पोलिकाः स्मृताः ।
 मुष्टिकाद्यापि विज्ञेया हरिद्राक्ताः शुभाः स्मृताः ॥

* सङ्घितं प्रसृतं मतमिति ग-पुस्तके पाठः ।

पीतवर्णेन वस्त्रेण सूत्रेणापि सुसंस्कृतः ।
 विजयाचूर्णधूपोऽत्र घृताक्तः सम्प्रकीर्तितः ॥
 दीपान्सप्त घृतेनैव पूरयित्वा नियोजयेत् ।
 प्रसृतित्रयभक्तस्य घृताक्तस्य विशेषतः ॥
 नैवेद्यं कल्पयेद्दीमान् देव्यै तस्यै न संशयः ।
 साम्बूलञ्च सकपूरं पिशाच्यै तु प्रदापयेत् ॥
 शक्त्या च दक्षिणा तत्र देया तत्प्रीतये रवे ।
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण सर्व्वमेव विधीयते ॥

मन्त्रस्तु ।

ॐ नमः सर्व्वभूतेशि शोभने त्वं पिशाचिके ।
 बलिञ्चैनमुरीकृत्य त्वरितं मुञ्च बालकम् ॥
 यथा पूर्वं तथा कार्या पञ्चपल्लवसत्क्रिया ।
 त्रिरात्रं रजनीवृत्तौ* पूर्वं ग्रामाद्दहिः क्षिपेत् ।
 एवङ्गते विधानेऽस्मिन्नोगशान्तिः प्रजायते ॥

इति षष्ठमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ नवमदिनमासाब्दविधानम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे चैव प्रभाकर ।
 देवता पाशिनी नाम बालार्त्तिं कुरुते भृशम् ॥
 तत्र चिह्नं प्रवक्ष्यामि समासेन दिवाकर ।
 ज्वरन्धर्हिर्यले पीडा सङ्कोचो नेत्रयोस्तथा ॥

* इतो इत्यत्र ग्रामे इति क-पुस्तके पाठः ।

तर्जनीमध्यमायोगमग्राभ्यां कुरुते भृशम् ।
 अन्नत्यागेऽपि सन्तोषो मुखगन्धोऽभिजायते ॥
 तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि पाणिनीप्रीतये रवे ।
 पूर्व्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 शुकवस्त्रेण संवीतां शुकसूत्रेण वेष्टिताम् ।
 पूजयेच्छुक्लपुष्पैश्च मन्दाराद्यैः सुगन्धिभिः ।
 गन्धार्थे घनसारेण युक्तं चन्दनमर्पयेत् ॥

घनसारः कर्पूरः ।

दशाङ्गधूपो धूपोऽत्र ततो दीपान् प्रकल्पयेत् ।
 नव वा सप्त वा पूपाः पोलिका वा नवैव च ॥
 तावत्यो मुष्टिकाश्चैव ध्वजाश्चैव विशेषतः ।
 नवप्रसृतिमानेन तण्डुलीदनमुत्तमम् ॥
 दध्ना क्षीरेण वाभ्यक्तं नैवेद्यं परिकल्पयेत् ।
 ग्रामादहिर्मध्यरात्रे पश्चिमे प्रक्षिपेद्दलिम् ॥
 एतावता विधानेन रोगमुक्तो भवेच्छिशुः ।
 पञ्चानां पञ्चवानाञ्च विदध्यात्पूर्व्ववत्क्रियाम् ॥

इति नवमदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ दशमदिनमासाब्दविधानम् ।

दशमे दिवसे मासे वर्षे चापि दिवाकर ।
 शक्तिरत्र महामारी राक्षसी घोररूपिणी ॥
 मृत्युकल्पं ज्वरं शूलं विदधाति दिवानिशम् ।
 विष्टम्भं कुरुतेऽत्यन्तं हिक्काकासमतिक्षयम् ॥

तस्याः शान्तिं प्रवक्ष्यामि बासानां हितकाम्यया ।
 पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
 स्नापयेत्सरितो वारा चन्दनेनानुलेपयेत् ।
 पीतवस्त्रेण संवेष्ट्य पुष्पमाल्योपशोभिताम् ॥
 दशाङ्गं धूपने, धूपं महामार्थ्यं प्रकल्पयेत् ।
 दीपास्तु पञ्च विज्ञेयास्तावत्यः क्षीरषाष्टिकाः ॥
 मुष्टिकाः पञ्च वै शस्ता ध्वजाः पञ्च सुशोभनाः ।
 संस्कृतं सर्पिषा भक्तं तण्डुलानाञ्च पौष्कलम् ॥
 नैवेद्यार्थं न्यसेत्तत्र शरावे सुमनोहरम् ।
 ताम्बूलसहितं भानो दक्षिणासहितन्तथा ॥
 दक्षिणार्थं नवं वस्त्रं रजतं वाथ शक्तितः* ।
 पल्लवैः पञ्चभिर्युक्तं बलिं सर्व्वं समर्पयेत् ॥
 मध्यरात्रादवक्षीणं बलिं कुर्याद्दिनत्रयम् ।
 दक्षिणां दिशमाश्रित्य प्रक्षिपेन्नगरादहिः ।
 स्तोत्रेणानेन मार्त्तण्ड वक्ष्यमाणेन ते मया ॥

स्तोत्रन्तु ।

ॐ नमो रक्तवर्णाक्षि रक्तपद्मनिभानने ।
 रक्तोष्ठदशने रक्तमहामारी† महाभये ॥
 महाबले महाकाये महाभयनिवारिके ।
 अनेन बलिदानेन तुष्टा भव शुभानने ॥

* वाथ शक्तित इत्यत्र वाद्यशक्तित इति क-पुस्तके पाठः ।

† महामारी इत्यस्य ऋक्षान्तलमिव युक्तमुत्पत्त्यामः ।

व्याधिना पीडितं बालं रक्ष मे परमेश्वरि ।
इति मन्त्रं समुच्चार्य सर्वं बलिमुपाहरेत् ।
क्षेमाय बालकानां हि नात्र कार्या विचारणा ॥

इति दशमदिनमासाब्दविधानम् ।

एकादशदिनमासाब्दविधानम् ।

एकादशे दिने मासे वर्षे चापि दिवाकर ।
कालिका नाम देव्यत्र तत्पीडा जायते शिशोः ॥
ज्वरस्तु प्रथमं तावद्धृद्रोगस्तदनन्तरम् ।
मुखशोषो महाग्लानिस्ततः स्याच्चित्तविभ्रमः ॥
रोदनं सर्वगात्राणि कम्पन्ते च पुनः पुनः ।
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकाम्यया ॥
पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ।
गङ्गातोयेन संस्नाप्य चन्दनेनानुलेपयेत् ॥
करवीरस्य पुष्पैस्तु पूजयेद्ददरीदलैः ।
धूपयेत्पुत्तकेशैश्च सर्पनिम्बोक्तसर्षपैः ॥
वचालशुनकैश्चैव* घृतयुक्तैः ससर्जकैः ।
दीपैस्तु पञ्चभिः सूर्य्य तैस्तु नीराजयेत्तु ताम् ॥
नैवेद्यं पायसं क्षीरं षष्टिकास्तिलमोदकाः ।
अपूपा मुष्टिकाः पोलीः पञ्च पञ्च प्रकल्पयेत् ॥
ध्वजाश्च पञ्च विज्ञेयाः शरावे सर्वमेव तत् ।

* लयुनकैरित्यत्र लयुनफलेरिति क ख-पुस्तकयोः पाठः ।

निवेश्य सकलं देव्यै कालिकायै निवेदयेत् ।
मन्त्रेणानेन सप्ताश्व वक्ष्यमाणेन ते मया ॥

मन्त्रो यथा ।

ॐ नमो घोररूपायै विकटे घोरदर्शने ।
त्राहि सर्वजगद्वात्रि बालं मुञ्च बलिप्रिये ॥
एवंविधं विधिं कुर्यात्पूर्ववत्पुण्यवक्रियाम् ।
बलिः प्रदोषसमये ग्रामाहृत्क्षिणतो वह्निः ।
निधेयो मन्त्रमुच्चार्य नरेण च सहेतिना ॥

सहेतिना सखष्टेनेत्यर्थः ।

इति एकादशदिनमासाब्दविधानम् ।

अथ द्वादशदिनमासाब्दविधानम् ।

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे चैव दिवाकर ।
भामिनी नाम देव्यत्र पीडयत्यनिशं शिशुम् ॥
आदौ ज्वरं प्रकुर्याच्च हृद्रोगस्तदनन्तरम् ।
कासं श्वासमतीसारं प्रलापं जृम्भणन्तथा ॥
कम्पन्ते सर्वगात्राणि तथा जायञ्च नेत्रयोः ।
इत्थं नानाप्रकारस्य शिशूनां जायते गदः ॥
तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि बालानां हितकारिणीम् ।
पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा शरावे सन्निवेशयेत् ॥
गन्धपुष्पाक्षता धूपा दीपाश्च विविधाः स्मृताः ।
नैवेद्यं विविधञ्चात्र भामिन्यै परिकल्पयेत् ॥
वस्त्रं शस्त्रं ध्वजाः सूत्रमोदनं पयसाचितम् ।

अपूपैः पायसं क्षीरं षष्टिकाभिश्च संयुतम् ॥
 नैवेद्यं कल्पयेद्गन्ध्या सम्याकाले निशामुखे ।
 ग्रामादुत्तरतो देशे वहिरेव बलिं क्षिपेत् ॥
 इत्थं पञ्चदिनेष्वेव कर्त्तव्यं रोगमुक्तये ।
 मन्त्रेणामेन सप्ताश्व मन्त्रयेत्सर्वतो बलिम् ॥

अम्नी यथा ।

ॐ बलिं गृह्णाण बालस्य व्याधीन् संहर संहर ।
 पञ्चवक्त्रप्रसादेन प्रसन्ना भव भामिनि ॥
 एवङ्गते विधानेऽस्मिन् बालकः क्षेममाप्नुयात् ।
 इत्थं ते कथितं सूर्य शान्तिहस्तसुखजातकम् ।
 अनुष्ठितेन येन स्याद्बालानां दुःखमोचनम् ॥
 इति श्रीस्कन्दपुराणे स्कन्दसूर्यसंवादे ब्रह्मयामलसंवादितं
 प्रथमदिनमासाब्दादिद्वादशदिनमासाब्दपर्यन्तं
 बालपीडाशमनविधानं समाप्तम् ।

अथ प्रकारान्तरेण रावणोक्तं बालपीडाशमनविधानम् ।

दशाननमतं वक्ष्ये बालानां सुखकारकम्* ।

अथ प्रथमे ।

अथास्य प्रथमे दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति माता नन्दा
 नाम ।

* सुखकारकमित्यत्र उपकारकमिति ग-पुस्तके पाठः ।

तया गृहीतमात्रस्य शिशोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ।
ज्वर आलस्यं रुदितं दुर्बलत्वं छर्दिरतिसारो गात्रसङ्कोचोऽरुचि
स्तनपाने एते भवन्ति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।
नद्या उभयतीरतो मृदमानीय पूर्ववत्पुत्तलीङ्गत्वा पीतवस्त्र
सूत्राभ्यां वेष्टयित्वा गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य प्रस्थतण्डुलस्यौदन
दधिगुडमिश्रितम् पञ्च पोलिकाः दोषहयं ध्वजत्रयं शरावे दत्त्वा
बालं सम्प्रोक्ष्य विजयाधूपेन धूपयित्वा पञ्चपल्लवैः संस्त्राप्य वक्ष्य-
माणेन मन्त्रेण बलिं दद्यात् ।

ॐ नमो रावणाय मातर्नन्दे बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च
स्वाहेति मन्त्रेण बलिमभिमन्त्र्य अपराह्णे प्रदोषसमये वा दिन
त्रयमेव ग्रामाद्वहिः पूर्वस्यां दिशि पूर्वोक्तं मन्त्रमुच्चारयन् बलि
हरेत् ।

एवं कृते सुखी बालः सम्पद्येत न चान्यथा ।

इति प्रथमे बलिः ।

अथ द्वितीये ।

अथास्य द्वितीये दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति सुनन्द
नाम माता ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

अरुचिश्छर्दिर्हस्तपादादिसङ्कोचो रोदनमतिसारो दुर्बलत्वम् ।

सुनन्दागृहीतमात्रेण* ह्येतद्भवति लक्षणम् ।

* मात्रेण इत्यत्र मात्रस्येति पाठो युक्त, अन्यत्रापि तथा दर्शनात् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

[पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रादिना संवेष्ट्य स्वस्तिकादशकं
लिख्य तत्र तां निधाय सुगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्णप्रस्थ-
लीदनं दधिगुडसन्मिश्रं पञ्च पोलिका दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च

निधाय पञ्चपल्लवैर्बालं प्रोक्ष्य सुगन्धधूपेन धूपयित्वा—ॐ

रावणाय सुनन्दे मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च
गृह्णा इति मन्त्रेण अपराह्णे प्रदोषसमये वा उत्तरतो बलिं
रित् ।

एवङ्गते सुखी बालः सम्पद्येत न चान्यथा ।

इति द्वितीये ।

अथ तृतीये ।

अथ तृतीये दिने मासे वर्षे वा पूतना नाम माता गृह्णाति
तलम् ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

त्रिसङ्कोचः कण्ठशोषः प्रलापोऽतिसारो रोदनञ्च ।

तया गृहीतमात्रस्य एतद्भवति लक्षणम् ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

व्वत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेणावेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
सन्मिततण्डुलीदनं दधिगुडसन्मिश्रं पोलिकापञ्चकं मुष्टिका-
ञ्चकं दीपद्वयं ध्वजचतुष्टयं तिलचूर्णञ्च शरावे निधाय पञ्च-
पल्लवैर्बालानि सम्पृज्य सम्प्रोक्ष्य सर्जरसधूपेन* धूपयित्वा च—

* सर्जरसधूपेन इत्यत्र दद्याद्ब्रह्मधूपेनेति ग-पुस्तके पाठः ।

ॐ नमो रावणाय पूतने मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च
स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमायां दिशि पूर्वोक्ते काले त्रिरात्रं बलिं
हरेत् ।

इति तृतीये ।

अथ चतुर्थे ।

अथास्य चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा मुखमण्डिका नाम
माता बालकं गृह्णाति ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।

गात्रसङ्कोचो मुष्टिबन्धः श्वासः कासश्छर्दिरतिसारो दुर्बलत्वञ्चेति
लक्षणानि भवन्ति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेणावेद्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य
प्रस्यतण्डुलौदनं दधिगुडयुतं पोलिकाः पञ्च मुष्टिकाः पञ्च दीप-
इयं ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे निधाय बालं प्रोक्ष्य दशाङ्गेन धूपेन
धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय मुखमण्डिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण
बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणस्यां दिशि पूर्वोक्तकाले
बलिं हरेत् ।

इति चतुर्थे ।

अथ पञ्चमे ।

अथास्य पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति विडाली
नाम माता । तल्लक्षणम्—ज्वरश्चक्षुरोगो गात्रसङ्कोच आहारा-
ग्रहणमत्तिसारश्छर्दी रोदनञ्चेति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेणावेष्ट्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य बालं
शीघ्रं पञ्चवैः सम्पृज्य किजयाधूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो राव-
णाय विडालि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण प्रस्यौदनं दधिगुडयुतं दश पोलिका ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे
निधाय पश्चिमस्यां* पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।

इति पञ्चमे ।

अथ षष्ठे ।

अथास्य षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति शकुनी
नाम माता । तद्गृहीतचिह्नानि यथा—ज्वरादिर्हस्तपद-
सङ्घोचोऽतिसारः कासो मुखशोषश्च ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रेणावेष्ट्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य प्रस्यतण्डु-
लौदनं पोलिकादशकं तिलचूर्णं दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च शरावे
निधाय बालं पञ्चवैर्माञ्जयित्वा सुगन्धेन धूपयित्वा—ॐ नमो
रावणाय शकुनि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण पश्चिमदिशि त्रिरात्रं बलिं हरेत् ।

इति षष्ठे ।

अथ सप्तमे ।

अथास्य सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति सुखना

* पश्चिमायामित्येव भवितुं युक्तं, पश्चिमशब्दस्य असन्वेनामत्वात् ।

नाम माता । तद्गृहीतचिह्नं यथा—श्वरादि पूर्ववत्पीतवर्णता
च ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा गन्धादिना सम्पूज्य गुडमिश्रीदनम्

जालिका धारिकाश्चैव पोलिकाः पूरिकास्तथा ।

सान्नििका घृतपक्वाश्च शरावे सन्निवेशयेत् ॥

ध्वजत्रयं दीपपञ्चकञ्च । ततो बालं पञ्चवैर्माञ्जयित्वा विजयेन
धूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय सुखनानाममातर्बलिं
गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमदिशि बलिं
निरात्रं हरेत् ।

इति सप्तमे ।

अथ अष्टमे ।

अथास्याष्टमे दिने मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति कुलिका
नाम माता । तद्गृहीतचिह्नं पूर्ववत् ।

बलिस्तस्या यथा ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रादिना संवेद्य पूजयित्वा श्रीदनं दधि-
मिश्रं पञ्च पोलिकास्तिलचूर्णम्

शौरिकाः पूरिकाश्चैव दीपकद्वयमेव च ।

चतस्रो मुष्टिका एरण्डिका उरिकौदनं* गुडमिश्रितं ध्वजत्रयञ्च
शरावे निधाय बालं प्रीष्य पञ्चवैर्माञ्जयित्वा दशाङ्गधूपेन धूप-

यित्वा च—ॐ नमो रावणाय कुलिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं
मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण दक्षिणदिशि पञ्चरात्रं बलिं हरेत् ।

इत्यष्टमे ।

अथ नवमे ।

अथास्य नवमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति आर्जिका
नाम माता । तद्गृहीतचिह्नं ज्वरादि पूर्ववत् पीतवर्णता च ।
तस्या बलिर्यथा ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रादिना संवेद्य गन्धादिभिरभ्यर्च्य
ओदनं दधिमिश्रं पञ्च पोलिकास्तिलचूर्णं सङ्कुलिकाः पर्पटिका-
दीपहयं ध्वजचतुष्टयञ्च शरावे निधाय बालं सम्प्राज्यं धूपयित्वा च
—ॐ नमो रावणाय आर्जिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च
मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण उत्तरदिशि त्रिरात्रं बलिं हरेत् ।

इति नवमे ।

अथ दशमे ।

अथास्य दशमे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति रेवती
नाम माता । तद्गृहीतलक्षणं ज्वरादि पूर्ववत् अतिसारः श्लेष्मा
कण्ठशोषो रोदनञ्चेति ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ।

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा वस्त्रेणावेद्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्ण-
प्रस्यतण्डुलीदनं दधिगुडमिश्रितं तिलचूर्णं पञ्च पोलिका दश
शर्करा दीपहयं ध्वजत्रयञ्च शरावे निधाय पञ्चपञ्चवैर्बालं सम्प्रोक्ष्य
विजयेन धूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो रावणाय रेवति मातर्बलिं

गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण पश्चिमदिशि अपराङ्गे
सभ्यायां वा बलिं हरिश्चिरात् ।

इति दशमे ।

अथ एकादशे ।

अथास्य एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति
पिच्छलिका नाम माता ।

तया गृहीतमात्रस्य ज्वरः शोषश्च जायते ।

रक्तञ्च स्रवते विष्ठा मूत्रं शूलञ्च* जायते ॥

सीदन्ति सर्वंगात्राणि आहारश्च न रोचते ।

कर्णदृष्टिः प्रलापश्च रोदनञ्च पुनः पुनः ।

पिच्छलिकागृहीतस्य ह्येतद्भवति लक्षणम् ।

बलि तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

पूर्ववत् पुत्तलीं कृत्वा पीतवस्त्रेण संवेद्य गन्धादिना सम्पूज्य
पूर्णप्रस्थमितौदनं दधिगुडसन्मिश्रं पोलिकाः पूरिका घाटिका-
बटकाः पञ्च पञ्च तिलचूर्णं दीपद्वयं ध्वजत्रयञ्च शरावे निधाय
पञ्चपद्मवैबालं सन्मार्ज्यं विजयधूपेन धूपयित्वा—ॐ नमो राव-
णाय पिच्छलिके मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति
मन्त्रेण दक्षिणां दिशमाश्रित्य अपराङ्गे प्रदोषे वा एकां रात्रिं
बलिं हरित् ।

इति एकादशे ।

*. कुचिण्डलमिति क-ग-पुस्तकयोः पाठः, स च हन्दीभन्नादुपेक्षितः ।

अथ द्वादशे ।

अथास्य द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा बालं गृह्णाति पिप्पली
नाम माता ।

तया गृहीतमात्रस्य प्रथमं जायते ज्वरः ।
शोषश्च जायते तस्मात्कम्पो वैवर्ष्यमेव च ॥
कुक्षिशूलं प्रजायेत रोदनञ्च पुनः पुनः* ।
जर्ज्वृष्टिः प्रलापश्च श्वासश्चैव निरन्तरम् ॥
पिप्पल्याक्रान्तमात्रस्य एतद्भवति लक्षणम् ।
बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् ॥

नद्या उभयकूलतो मृत्तिकामानीय तथा पुत्तलिकां कृत्वा पीत-
वस्त्रेषु संवेष्ट्य गन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य पूर्णप्रस्थौदनं दधिगुडसन्निभं
पोलिकाः पञ्च तिलचूर्णं घारिकाद्वयं शर्करा विटपपत्रं सुगन्धधूपं
ध्वजत्रयं दीपपञ्चकञ्च शरावे निधाय बालं सम्प्रोष्य पञ्च पञ्चवै-
र्माञ्जयित्वा विजयधूपेन धूपयित्वा च—ॐ नमो रावणाय
पिप्पलि मातर्बलिं गृह्ण गृह्ण बालं मुञ्च मुञ्च स्वाहेति मन्त्रेण
पूर्वस्यां दिशि पूर्वोक्ते काले चिरात् बलिं हरेत् ।

एवङ्कृते विधानेऽस्मिन् बालरोगः प्रशाम्यति ।

अवश्यं नात्र सन्देहो रावणस्य वचो यथा ॥

इति विधानमालोक्तं बालस्य प्रथमदिनाद्यवधि द्वादशदिन-
मासाद्यपर्यन्तं शान्तिविधानं समाप्तम् ।

* पुनः पुनरित्यत्र निरन्तरमिति ख-पुस्तके पाठः ।

अथ षष्ठीपूजनविधानम् ।

यथा बालतन्त्रे ।

उत्पन्नस्य तु बालस्य षष्ठे वा पञ्चमे दिने ।

विघ्नेशो जन्मदा षष्ठी देवी जीवन्तिका तथा ॥

प्रदोषे पूजनीयास्ता गन्धपुष्पादिदानतः* ।

अपूजिताश्च ता देव्यः कुमारं पीडयन्त्यलम् ॥

कुङ्कुमेनाथ गन्धेन कुम्भसंस्थाः† प्रकल्पयेत् ।

पीठे वाचतपुञ्जादौ पुरुषाः शस्त्रहस्तकाः ॥

स्त्रियश्च पानं कुर्वन्त्यो जागृत्युस्तां निशां पराम् ।

गृहं धूपान्निदीपैश्च संयुतं कारयेत्ततः ॥

सर्षपान् सर्बतो दद्याद्दलिर्देयश्च पुष्कलः ।

विप्रेभ्यश्चैव ताम्बूलं दक्षिणादिकमर्पयेत् ॥

तत्रादौ सविनायकगौर्यादिमातृकापूजां विधाय

आवाह्यं पूजयेद्देवीं गणेशं मातरं गिरिम् ।

देवीं षष्ठीं गिरिं मन्यानमन्दरं मन्यानमन्दरोऽसीति मन्त्र-
लिङ्गात् ।

* अत्र अग्नीध्रमध्ये दोषाभावः ।

अग्नीध्रे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुंलात्कारिको युधिः पूर्वाम्नीचादिशुध्यति ।

इति वचनात् । अत्र पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरिवाग्नीचाभावः । इति कृत्यतत्त्वम् ।

† कुम्भसंस्था इत्यत्र कुम्भसंस्था इति ग-पुस्तके पाठः ।

मातरो यथा ।

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ।

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ॥

ततः ।

ॐ आयाहि वरदे देवि महाषष्ठीतिविश्रुते ।

शक्तिभिः सह बालं मे रक्ष जागरवासरे ॥

ति मन्त्रेण षष्ठीं देवीमावाह्य—

शक्तिस्त्वं सर्वदेवानां लोकानां हितकारिणी ।

मातर्बालमिमं रक्ष महाषष्ठि नमोऽस्तु ते ॥

ति मन्त्रेण षोडशोपचारैः पूजयेत् ।

हिरण्यवस्त्रशय्यादि यथावित्तं प्रदापयेत् ।

इति कृत्वा ततो देवीं षष्ठीं सम्प्रार्थयेन्नरः ।

मन्त्रेण वक्ष्यमाणेन सर्वारिष्टनिवृत्तये ॥

मन्त्रस्तु ।

गौरीपुत्रो यथा स्कन्दः शिशुत्वे रक्षितः पुरा ।

तथा ममाप्ययं बालः षष्ठिके रक्षतां नमः ॥

इति मन्त्रेण तां देवीं विघ्नेशादीन् प्रणम्य च# ।

अन्तेऽपि प्राथेनामन्त्राः सन्ति, ते च यथा—

खम्बोदर महाभाग सर्वोपद्रवनाशन ।

प्रसादात्तव विघ्नेषु चिरं जीवतु मे शिशुः ॥

(एतद्विघ्नेशायः परपृष्ठे द्रष्टव्यः ।)

गीतवादित्रनिर्घोषैस्तां रात्रिं जागृत्यामरः ॥

एवं विधानं यः कुर्यात् षष्ठीप्रीत्यै नरोत्तमः ।

चिरायुर्भविता तस्य शिशुर्नात्र विचारणा ॥

इति बालतन्त्रीक्तं षष्ठीपूजनविधानं समाप्तम् ।

प्रयोगपारिजाते तु व्यासः ।

सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः ।

तासां यागनिमित्ते तु शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता ॥

तथा ।

प्रथमे दिवसे षष्ठे दशमे चैव सर्व्वदा ।

त्रिधाशौचं न कुर्व्वीत सूतके पुत्रजन्मनि ॥

दद्यात्तु प्रथमे हेम षष्ठसप्तमयोरपि ।

बलिदानन्तु दशमे ह्यत्र स्थानं प्रशस्यते ॥

मार्कण्डेयश्च ।

रक्षणीया तथा षष्ठीनिशा तत्र विशेषतः ।

रात्रौ जागरणं कार्य्यमत्र दानं तथा बलिः ॥

पुरुषाः शस्त्रहस्ताश्च नृत्यगीतैश्च योषितः ।

रात्रौ जागरणं कुर्य्युर्दशम्याश्चैव सूतके ॥ इति

जगती सर्व्वभूतानां बालानाञ्च विशेषतः ।

नारायणीस्वरूपेण बालं मे रक्ष सर्व्वदा ॥

भूतप्रेतपिशाचिभ्यो डाकिनीयोगिनीषु च ।

मातेव रक्ष बालं मे आपदे पन्नगेषु च ॥

सूतिकागृहस्थाप्यानि द्रव्याणि यथा मार्कण्डेयपुराणे ।
 अन्येषुपशुशून्ये च निर्यूपे सूतिकागृहे ।
 प्रदीपशस्त्रमुषलभूतिसर्षपवर्जिते ॥
 अनुप्रविश्य जातस्तु अपहृत्यात्मसम्भवम् ।
 क्षणप्रसविनी बालं तन्नैवोत्सृजति हिज ॥
 स्र जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना ।
 तस्याः संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे ॥
 शुष्कागः यूपोऽपि तस्यैव उपस्थितत्वात् ।

इति प्रयोगपरिजातोक्तं षष्ठीपूजनविधानम् ।

अथ सूतिकाज्ञानम् ।

यथा ज्योतिःशास्त्रे ।

करेन्द्रयाम्यानि लघासवान्य-

मैत्रेन्दवाश्विभ्रुवभेऽङ्गिः पुंसाम् ।

तिथावरित्ते शुभमामनन्ति.

प्रसूतिकाज्ञानविधिं मुनीन्द्राः ॥

करो हस्ताः इन्द्रो ज्येष्ठा अनिलः स्वाती मैत्रमशुशुधा अन्यं
 रेवती ॥

इति सूतिकाज्ञानम् ।

अथ नामकरणम् ।

बृहस्पतिः ।

द्वादशे दशमे चापि जन्मतो दिवसे शुभे ।

षोडशे विंशतौ चैव द्वाविंशे* वर्षतः क्रमात् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

अहन्येकादशे नामेति ।

भविष्यपुराणेऽपि ।

नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां मासि केचन ।

अष्टादशेऽहनि तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः ॥

कात्यायनसूत्रेऽपि ।

दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान् भोजयित्वा पिता नाम करो-
तीति ।

दशम्यामुत्थाप्य एकादशेऽङ्घ्रि नाम कुर्यादिति तद्ग्राह्यानम्,
अशौचापगमे नामधेयमिति विष्णुक्तेः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि ।

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामकरण-
मिति ।

व्युष्टे अतीते ।

ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

* द्वाविंशे इत्यत्र द्वाविंशे इति क-पुस्तके पाठः ।

अमासंक्रान्तिविद्यादौ प्राप्तकालेऽपि नाचरेत् ।
गर्भाधानादिकर्माणि शुभे काले समाचरेत् ॥

श्रीधरः ।

मित्रादित्यमघोत्तराशतभिषक्स्वातीधनिष्ठाच्युत-
प्राजेशाश्विशशाङ्कपौष्पादिनक्तपुष्येषु राशौ स्थिरे ।
छिद्रां पञ्चदशो विहाय नवमीं शुभेऽष्टमे भार्गव-
शाचार्यामृतपादभागदिवसे नामानि कुर्याच्छिशीः ॥*

मनुः ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादश्वान्तं क्षत्रियस्य तु ।
वैश्ये गुप्तसमायुक्तं शूद्रस्य प्रैथसंयुतम् ॥

स्मृतिसङ्ग्रहे ।

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।
योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥
तस्योऽत्र मार्गशीर्षादिः । तथा शिष्टाचारदर्शनात् ।
तन्मासनाम प्रथमं दद्यात्सम्बुध्य चैव हि ।
देवालयगजाश्वानां वृक्षाणां वापिकूपयोः ॥
सर्वापगानां पुण्यानां चिह्नार्थं योषितां नृणाम् ।

* भ्रुवमृदुचरवर्मे वाजिहस्तासमेते क्षणसुदयमघैषां सरसु केन्द्रस्थितेषु ।

दिर्गाविश्वप्रतापे तत्कृष्णारतो वा पुनर्दिभतिषिथीमे नाम कुर्यात्प्रशक्तम् ॥

इति च दीपिकायाम् ।

काव्यानाञ्च कवीनाञ्च पञ्चादीनाञ्च सर्वशः ।

राजप्रसादवस्तूनां नामकर्म्मं विशिष्यते ॥

नाक्षत्रमपि नाम कार्यम् । अभिवादनोयञ्च समीक्षित तन्माता-
पितरौ विद्यातामोपनयनादित्याश्वलायनसूत्रात् । तच्च नक्षत्र-
यादाद्यक्षरं कुर्यादिति परिशिष्टे । स्वाभीष्टं व्यावहारिकं नाम
कुर्यादिति तन्मकारः ।

कात्यायनसूत्रे ।

इक्षरं वा घोषवदाद्यन्तरस्यं दीर्घाभिनिष्ठानं कृतं
कुर्यान्न तद्धितमयुजाक्षरमाकारान्तं स्त्रियै तद्धितं शर्म्म
ब्राह्मणस्य वर्म्म क्षत्रियस्य गुप्तं वैश्यस्य दासं शूद्रस्य इति ।
दीर्घं द्विमात्रम् अभिनिष्ठानो विसर्गः कृतं कृदन्तं यथा विश्वम्भर
इत्यादि । अयुजाक्षरमयुग्माक्षरं यथा यशोदा इत्यादि, अयुग्दान्तं
स्त्रीणामिति गोभिलोक्तेः ।

मनुः ।

स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्रष्टार्थं मनोहरम् ।

माङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्षादाभिधानवत् ॥

बालनामकरणं स्थिरलग्ने

केन्द्रपञ्चनवमस्थितसौम्ये ।

ब्राह्मणस्य षष्ठसमधिष्ठितपापे

जीवशुक्रशशिसौम्यदिनेषु ॥

इति च नारायणपद्धतौ ।

इति नामकरणविधानं समाप्तम् ।

ग्रन्थस्थानि विधानानि मया सङ्ग्रहितानि च ।
 परोपकृत्यै विष्णुर्मे तेन प्रीणातु सर्व्वदः ॥
 विधानपारिजातेऽस्मिन् पञ्चस्तवकसंयुतेः* ।
 समाप्तिमागात्† प्रथमो गुच्छो विष्णोरनुग्रहात् ॥
 अम्बा भागीरथी यस्य नागदेवः पिता सुधीः ।
 तेनानन्तेन रचितः प्रथमः स्तवको गतः ॥

इति श्रीमत्परमवैदिकनागदेवभट्टसूनुना सकलविद्वज्जन-
 कृपापात्रभूतेन श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते
 विधानपारिजाताभिधे निबन्धे
 प्रथमः स्तवकः समाप्तः ।

* दशार्हस्तवकान्विते इति ग-पुस्तके पाठः ।

† समाप्त एव इति क-पुस्तके पाठः ।

अथ द्वितीयः स्तवकः प्रारभ्यते ।

तत्रादौ दुष्टनक्षत्रादिजननशान्तिविधानानि प्रीच्यन्ते ।
स्तानि च जननाशौचोत्तरकाल एव कर्त्तव्यानि सङ्गतिकत्वात्* ।
जन्मतो द्वादशाहे वा इत्यादि बह्यमाणवचननिचयात् शुचि-
कर्त्तृकत्वाच्च ।

अथ नक्षत्रदेवताः कथ्यन्ते ।

यथा रत्नमालायाम् ।

भेशा दस्रयमाग्निधातृशशिनः शर्वोऽदितिर्वाक्पतिः

कद्रुञ्जः पितरो भगोऽर्यमरवी त्वष्टा हयो मारुतः ।

इन्द्राग्नी त्वथ मित्र इन्द्रनिर्ऋती तोयश्च विश्वे विधि-

र्गोविन्दो वसवोऽम्बुपाजचरणाहिब्रध्नपूषाभिधाः ॥ इति ।

भानामीशा नक्षत्राणामधिदेवताः अश्विन्यादि-
क्रमेण बोद्धव्यास्ते च अष्टाविंशतिसंख्याकाः अभिजितोऽपि
नक्षत्रमध्ये परिगणितत्वात् । एतानि जनननिमित्तशान्ति-
विधानानि नामकरणपूर्वम् कर्त्तव्यानि नैमित्तिकत्वात् ।

दुष्टनक्षत्रजातानां शान्तिं कृत्वा विधानतः ।

द्वादशैकादशे वाङ्गि नाम कुर्यात्ततः परम् ॥

इति स्मृत्यन्तराच्च शान्तिविधानात्परं नामकरणमिति केचित् ।
द्वादशैकादशे इत्यत्र सन्धिरार्षः । यदा तु बहुनिमित्तसम्पात-
स्तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमिति न्यायेन सर्वाण्येव नैमित्तिक-

* सङ्गतिकत्वादित्यत्र सङ्गतत्वादिति पाठो युक्तः ।

कानि कार्याणि । यथा अमावास्यायां ज्येष्ठानक्षत्रे व्यतीपातादौ
जातस्य अमावास्यादिशान्तिः क्रियते तत्र क्रमस्त्वैच्छिकः । यद्वा
तन्त्रेणैव कार्याणि कर्त्तादीनामेकत्वात् । कुमार्या अपि एतत्
कार्यं न्यायसाम्यात्, सुतः सुता वेत्यादिवक्ष्यमाणवचनाच्च ।

तत्र तावत् सर्वारिष्टशान्तिसाधारणत्वाद्गोमुखजननशान्ति-
विधानमादावभिधीयते ।

तथाच प्रयोगपारिजाते गर्गः ।

प्रणिपत्य रविं वक्ष्ये प्रायश्चित्तमनुस्मरन् ।
सर्वारिष्टविनाशाय यदुक्तं ज्योतिरर्णवे ॥
पितृरिष्टे सुतारिष्टे मात्ररिष्टे तथैव च ।
प्रायश्चित्तं तदा कुर्यात्तत्तद्दोषोपशान्तये ॥
पूषाश्विनोर्गुरौ सर्पे मघाचित्रेन्द्रमूलभे ।
एषु ऋक्षेषु जातस्य कुर्याद्गोजननं तथा ॥

पूषा रेवती अश्विनी प्रसिद्धा गुरुः पुष्यः सर्पः अश्लेषा मघा प्रसिद्धा
चित्रा च इन्द्रो ज्येष्ठा मूलं प्रसिद्धम् । एषु नक्षत्रेषु जातस्येत्यर्थः ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।

तत्र इतिकर्त्तव्यतामाह ।

जन्मर्चे वा त्रिजन्मर्चे शुभे वारे शुभे दिने ।
कृत्वाभ्यङ्गादिकं सर्वं गृह्णालङ्कारपूर्वकम् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ गृह्णस्येशानभागके ।
पङ्कजं कर्णिकायुक्तं रजोभिः श्वेतवर्णकैः ॥

श्वेतवर्णकै रजोभिस्तण्डुलादिपिष्टैरित्यर्थः ।

व्रीहींस्तत्र विनिक्षिप्य यथावित्तानुसारतः ।
 नवशूर्पन्तु तन्मध्ये रक्तवस्त्रं प्रसारयेत् ॥
 स्थापयित्वा शिशुं तत्र पुनः सूत्रेण वेष्टयेत् ।
 प्राङ्मुखं तमवाक्पादं तिलगर्भगतं शिशुम् ॥
 गोमुखं दर्शयित्वाथ पुनर्जातन्तु गोमुखात् ।
 विष्णुर्योनिमितिसूक्तेन* गव्येन स्रपयेच्छिशुम् ॥
 गवामङ्गेषु मन्त्रेण† गवामङ्गेषु संस्पृशेत् ।
 विष्णोः श्रेष्ठेन मन्त्रेण‡ गोप्रसूतन्तु बालकम् ॥
 आचार्यस्तु समादाय पञ्चाभात्रे ददेत्तदा ।
 माता जघन्यभागस्या शिशुमानीय तन्मुखात् ॥
 ततः पित्रे तदा दद्यात्ततो मात्रे प्रदापयेत् ।
 वस्त्रे स्थाप्य पितास्थाय पुत्रस्य मुखमीचयेत् ॥
 गोमूत्रं गोमयङ्गीरं दधि सर्पिश्च संयुतम् ।
 आपोहिष्ठादिभिर्मन्त्रैः§ रभिषिञ्चेत्ततः शिशुम् ॥
 मूर्ध्नि चाघ्राय तं पुत्रं तन्मन्त्रेण तदा पिता ।
 अङ्गादङ्गात्सभवसि हृदयादभिजायसे ॥

* १०६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यथातस्मान्निष्ठं मे स्याद्विह लोके परत्र च ॥ ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि ।

‡ विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्वाम् ।

पुमांसं पुत्रमात्रेण दशमे मासि मूत्रे स्नाहा ॥ ऋग्वेदिन्द्रकर्मणि ।

§ ५८ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

प्राक्तं वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ।
 मूर्धनि त्रिरवघ्नाय तं शिशुं स्थापयेत्ततः ॥
 पुण्याहं वाचयेत्पश्चाद्वाङ्मणैर्वेदपारगैः ।
 दरिद्राय च विप्राय तं गां चाभ्यर्च्य दापयेत् ॥
 मोवस्रस्वर्णधान्यानि दद्यादर्कादितः क्रमात् ।
 यथाशक्ति धनं दद्याद्वाङ्मणैभ्यस्तदा पिता ॥

अर्कादितः सूर्यादिग्रहेभ्य इत्यर्थः ।

ततो होमं प्रकुर्वीत स्वस्वशाखोक्तमार्गतः ।
 उल्लेखनादिकङ्कत्वा चाज्यभागान्तमाहरेत् ॥
 होमस्थेशानदिग्भागे धान्योपरि घटं शुभम् ।
 पञ्चगव्यं घटे स्थाप्य तिलं तत्र विनिक्षिपेत् ॥
 क्षीरदुग्धमकषायांश्च पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् ।

क्षीरदुग्धमकषायाः पञ्चपङ्क्तवाः पञ्चत्वच इत्यर्थः ।

वस्त्रयुग्मेन संकृत्य गन्धादिभिरथार्चयेत् ।
 विष्णुं वरुणमभ्यर्च्य प्रतिमायां विधानतः ॥
 यत इन्द्रादिभिर्मन्त्रैः* कुम्भं सृष्ट्वाभिमन्त्रयेत् ।
 दधिमध्वाज्ययुक्तेन होमं कुर्याद्विधानतः ॥

यत इन्द्र भवानहं ततो नो अभयं कृधि ।

मघवञ्छग्धि तव तन्न कृतिभिर्विद्विषो विचक्षो जहि ॥

(ऽम. ६१म्. १२च्छक् ।)

आपोहिष्ठेति तिसृभिः*रसु मे सोम† इत्यथ ।

तद्विष्णोः परमं पदम् अचीभ्यां तेऽथ सूक्ततः‡ ॥

ऋग्विराभिः प्रत्यृचश्च अष्टाविंशतिसंख्यया ।

अशक्तषाष्टसंख्यं वा दधिमध्वाज्यसंयुतम् ॥

आदित्यादिग्रहाणाञ्च होमं कुर्यात्समन्त्रकम् ।

मन्त्राश्च विष्णुर्योनिमित्यादय ऋग्वेदे प्रसिद्धाः । दधिमध्वाज्य-

युक्तेनेति । अत्र भावे ऋप्रत्ययः तथाच दधिमध्वाज्यमेकीकृत्य

होमयेदित्यर्थः । अध्याहारस्यान्याय्यत्वात् । अन्यत् स्पष्टम् ।

इति विधानपारिजाते गोमुखप्रसवशान्तिविधानम् ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

उक्ते काले अस्य अमुकनक्षत्रोत्पत्तिसूचितारिष्टनिरसनहारा
श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं गोमुखप्रसवं करिष्ये इति सङ्कल्प्य गणेशं
सम्पूज्य चाचार्यं वृणुयात् । तत आचार्यः पूषाश्विनोरित्या-
दिषु नक्षत्रेषु जातस्य गोजननङ्गत्वा—

जन्मर्क्षे वा त्रिजन्मर्क्षे शुभे वारे शुभे दिने ।

कृत्वाभ्यङ्गादिकं सर्व्वं गृह्णालङ्कारपूर्व्वकम् ।

गोमयेनोपलिप्याथ गृह्णस्येशानभागके ॥

* १० पृष्ठे प्रदक्षिताभिः ।

† असु मे सोमो अन्नबोदन्तर्विज्ञानि भेषजा ।

अपि च विन्नश्शुभ्रमापच विन्नभेषजीः ॥

(१म. ११त्. १०ऋक् ।)

‡ सूक्तमिदं ५५ पृष्ठे प्रदक्षितम् ।

पङ्कजं कर्णिकायुक्तं रजोभिः श्वेतवर्णकैः ।

व्रीहींस्तत्र विनिक्षिप्येति ॥

ऋहेशानभागस्थपङ्कजमध्ये यथाशक्ति व्रीहीन् निक्षिप्य तेषु शूर्पं
निधाय शूर्पे रक्तवस्त्रं प्रसार्य तत्र तिलान् विकीर्य शूर्पे प्राञ्जुखं
शिशुं निधाय रक्तसूत्रेण शूर्पं वेष्टयित्वा शिशुसमीपे गोमुख-
मानीय प्रसवं भावयित्वा विष्णोर्नुकमिति सूक्तेन* मिलितेन
पञ्चगव्येन शिशुं स्नापयित्वा—

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते ॥

(१०म, १८४सू, १ऋक् ।)

गर्भं धेहि सिनीबालि गर्भं धेहि सरस्वति ।

गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजा ॥

(१०म, १८४सू, २ऋक् ।)

हिरण्ययी अरणी यं निर्मथतो अश्विना ।

तं ते गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे स्वाहा ॥

(१०म, १८४सू, ३ऋक् ।)

नेजमेष परापत सुपुत्रः पुनरापत ।

अस्यै मे पुत्रकामायै गर्भमाधेहि यः पुमान् स्वाहा ॥

यथेयं पृथिवी मद्भुत्ताना गर्भमादधे ।

एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्याम् ।

* ५५ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

विष्णुर्योनिमिति षष्ठां त्वष्टा ऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः
पञ्चगव्येन शिशोरभिषेके विनियोगः । इति एभिर्वैदिकैर्मन्त्रैः

गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्मात्तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च ॥

गावो मे चाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।

गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम् ॥

इति पौराणमन्त्राभ्याञ्च अभिषेकः कार्यः ।

विष्णोः श्रेष्ठेनेत्यस्य त्वष्टा ऋषिर्विष्णुर्देवता अनुष्टुप् छन्दः
मात्रे शिशुदाने विनियोगः ।

विष्णोः श्रेष्ठेन रूपेण अस्यां नार्यां गवीन्याम् ।

पुमांसं पुत्रमाधेहि दशमे मासि सूतवे ॥

ततो माता बालं पित्रे दद्यात् । तत आचार्यो बालं पित्रा
मात्रे प्रदापयेत् । वस्त्रे संस्थाप्य तं पिता तन्मुखमीक्षयेत् ।
पञ्चगव्येन बालमभिषिञ्चेत् ।

आपो हि ष्ठा इति त्वचस्य सिन्धुद्वीप ऋषिरापो देवता
गायत्री छन्दः शिशोरभिषेके विनियोगः ।

आपो हि ष्ठा मयो भुवः । १ ।

यो वः शिवतमो रसः । २ ।

तस्मा अरं गमाम वः । ३ ।

ततः पिता अङ्गादङ्गादिति सौत्रमन्त्रस्य हिरण्यगर्भ ऋषिर्धाता
देवता अनुष्टुप् छन्दः शिशुमूर्हन्यवघ्नाणे विनियोगः ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥

जन्म मन्त्रेण त्रिरवघ्नाय मातृहस्ते दत्त्वा अस्य गोमुखप्रसवाख्य-
कर्माद्यः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इत्युक्त्वा तान् तदाचयित्वा गा-
माचार्याय दत्त्वा ग्रहप्रीत्यर्थं प्रत्येकं गोवस्त्रस्वर्णधान्यानि दत्त्वा
पथाशक्ति भूयसीं दक्षिणां दद्यात् ।

तत आचार्योऽग्निं ग्रहांश्च प्रतिष्ठाप्य अन्वाधानं कुर्यात् ।
तत्र प्रधानं विष्णुं सकृत् यक्ष्महणम् अष्टाविशतिसंख्यया वा
इधिमध्वाज्यद्रव्येण नवग्रहांश्चाज्यद्रव्येण यक्ष्ये शेषेण खिष्टकृत-
मित्वाज्यभागान्तं कृत्वा अग्नेरीशान्यां कुम्भमेकं संस्थाप्य तत्र
पञ्चगव्यं तिलान् व्रीहीन् क्षीरद्रुमकषायान् पञ्च रत्नानि च
निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन सञ्छाद्य पूर्णपात्रोपरि तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
विष्णुप्रतिमां तत्त्वा यामीति* वरुणप्रतिमाञ्चाभ्यर्च्य कुम्भं सृष्ट्वा
वस्त्रमाणमन्त्रान् जपेत् ।

यत इन्द्रेति षष्ठां कण्वपुत्र ऋषिः इन्द्रो वार्हतो देवते
प्रगार्थं छन्दः जपे विनियोगः ।

ॐ यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवच्छग्धि तव तन्न जतिभिर्विद्विषो विमृधो जहि ॥

(ऽम, ६१ सू, १३ ऋक् ।)

* तत्त्वा यामि सुवीर्यं तद्गन्तुं पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्तुतमाविथ ।

(ऽम, १९, ८ ऋक् ।)

त्वं हि राधस्यते राधसो महः क्षयस्यासि विधतः ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥

(ऽम, ६१सू, १४ऋक् ।)

इन्द्रः स्रुतं वृत्रहा परस्या नो वरेण्यः ।

स नो रक्षिषश्चरमं स मध्यमं स पश्चात् पातु नः पुरः ॥

(ऽम, ६१सू, १५ऋक् ।)

त्वन्नः पश्चादधरादुत्तरात् पुर इन्द्र निपाहि विश्वतः ।

आरे अस्मत् कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥

(ऽम, ६१सू, १६ऋक् ।)

अद्याद्या श्वः श्व इन्द्र चास्व परे च नः ।

विश्वा च नो जरितृन् सत्यते अहा दिवा नक्तञ्च रक्षिषः ॥

(ऽम, ६१सू, १७ऋक् ।)

प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः सन्निप्तो वीर्याय कम् ।

उभा ते बाहू वृषणा शतक्रतो नि या वज्रं मिमिक्षतुः ॥

(ऽम, ६१सू, १८ऋक् ।)

एतैर्मन्त्रैः कलशमभिमन्त्रयेत् ।

ततो मिलितदधिमध्वाण्यैर्हीमं कुर्यात् । तत्र मन्त्राः—

आपो हि षेति तिसृणां सिन्धुद्वीप आम्बरीष ऋषी आपो

देवता गायत्री छन्दः होमे विनियोगः ।

आपो हि षा मयो भुवः । १ ।

यो वः शिवतमो रसः । २ ।

तस्मा अरं गमाम वः । ३ ।

अप्सु मे इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिरापो देवतानुष्टुप् छन्दः होमे
नियोगः ।

ॐ अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निं विश्वशम्भुवम् ॥ (१०म, ८सू, ६ऋक् ।)

अदभ्य इदं न मम ।

तद्विष्णोरित्यस्य मेधातिथिर्ऋषिर्विष्णुर्देवता गायत्री छन्दः
होमे विनियोगः ।

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ॥ (१म, २३सू, २ऋक् ।)

विष्णवे इदं न मम ।

अक्षीभ्यां ते इति षष्ठां विवृष्टा ऋषिर्यक्ष्महा देवतानुष्टुप्
छन्दः होमे विनियोगः ।

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां कुबुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्कास्त्रिह्याया विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६३सू, १ऋक् ।)

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात् ।

यक्ष्मं दोषण्यमत्साभ्यां वाङ्मुभ्यां विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६३सू, २ऋक् ।)

आन्वेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यक्ष्मं मतस्त्राभ्यां यक्तः प्राग्भिभ्यो विवृष्टामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ३ऋक् ।)

ऊरुभ्यां ते अष्टीवङ्ग्रां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्ण् श्रीणिभ्यां भासदाङ्ग्ससो विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ४ऋक्।)

मेहनाहनं करणाक्षीमभ्यस्ते नखेभ्यः ।

यक्ष्ण् सर्व्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ५ऋक्।)

अङ्गादङ्गाक्षीन्तो लोन्तो जातं पर्व्वणि पर्व्वणि ।

यक्ष्ण् सर्व्वस्मादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, ६ऋक्।)

यक्ष्णहणे इदं न मम ।

आदित्यादिग्रहाणाञ्च होमं कुर्यात्समन्वकम् ।

ग्रहाणाञ्च होमं दधिमध्वान्यसंयुतं कुर्यादित्यन्वयः । ततः

खिष्टकदादिहोमशेषं समापयेत् । तत आचार्यादिभ्यो दक्षिणां

दत्त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति गर्गीक्षं गोमुखप्रसवविधानं समाप्तम् ।

अथ कृष्णचतुर्दशीशान्तिविधानम् ।

मन्दरस्थं सुखासीनं गर्गं मुनिवरं शुभम् ।

नमस्कृत्याथ पप्रच्छ शौनको मुनिसत्तमः ॥

शान्तिकर्माणि सर्वाणि त्वत्तो जानाम्यहं पुरा ।

अधुना श्रोतुमिच्छामि कृष्णपक्षे चतुर्दशी ।

जननस्य फलं तस्यां कीदृशं मुनिपुङ्गव ॥

गर्ग उवाच

कृष्णपत्रे चतुर्दश्यां प्रसूतेः षड्विधं फलम् ।
 चतुर्दशौ च षड्भागां कुर्यादादौ शुभं स्मृतम् ॥
 शघटिकात्मक एको भागस्तत्र आद्यो भागः शुभः ।
 द्वितीये पितरं हन्ति तृतीये मातरस्तथा ।
 चतुर्थे मातुलं हन्ति पञ्चमे वंशनाशकः ॥
 षष्ठे तु धनहानिः स्यादात्मनो वंशनाशनम् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शान्तिं कुर्याद्विधानतः ॥
 आचार्यं वरयेद्दीमान् पुत्रदारसमन्वितः ।
 स्वकर्म्मनिरतं शान्तं श्रोत्रियं वेदपारगम् ॥
 सर्वालङ्कारसंयुक्तं सर्वलक्षणसमन्वितम् ।
 ब्रह्माणमृत्विजश्चैव स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
 रुद्रोऽधिदेवता तस्याः कर्षमात्रसुवर्षतः ।
 तदर्घाद्धेन वा कुर्याद्वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
 प्रतिमां कारयेच्छुभोः सर्वलक्षणसंयुताम् ॥

अधिदेवता प्रधानदेवतेत्यर्थः ।

वृषभे च समासीनं करदाभयपाणिनम् ।
 शुक्लस्फटिकसङ्काशं श्वेतमाल्याम्बरान्वितम् ।
 त्रैयम्बकेन मन्त्रेण* पूजां कुर्याद्विधानतः ॥

अभयेन पणते इत्यभयपाणी तम् ।

स्थापयेच्चतुरः कुम्भांचतुर्दिक्षु यथाक्रमम् ।

* . चान्दिकं यजामहे इत्यादिना १८१ पृष्ठे उक्तेन ।

पुण्यतीर्थजलोपेतान् धान्यस्योपरि विन्यसेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ।
 एवञ्च पञ्च कलसाः स्थाप्याः पञ्चामृताचिताः ॥
 पञ्चामृतञ्च रत्नानि पञ्चत्वक् पञ्चपल्लवान् ।
 पञ्चधान्यं* सुवर्णञ्च तत्तन्मन्त्रैर्विनिक्षिपेत् ॥
 शतौषधानि निक्षिप्य श्वेतवस्त्रैश्च वेष्टयेत् ।
 सुरभीणि च पुष्पाणि श्वेतानि परिवेष्टयेत् ॥
 सर्व्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
 आवाह्य वारुणैर्मन्त्रैरनेन च विधानतः ।
 इमं मे वरुणेत्यनया† तत्त्वायामीत्यृचा‡ तथा ॥
 त्वं नो अग्ने इत्यनया§ स त्वं न इति मन्त्रतः§ ।
 आग्नेयकालसानारभ्य॥ पूजां शुभ्याद्द्वयथाक्रममात् ॥
 पूजा तु वरुणस्यैव मन्त्रलिङ्गात्प्रतीयते ।
 आनो भद्राश्च सूक्तेन॥ भद्रा अग्नेश्च सूक्तकम्** ॥

* समधान्यमिति ग-पुस्तके पाठः ।

† ७४ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

§ ऋक्पद्यं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ आग्नेयं घटमारभ्य इति पाठे हन्दीभङ्गी न स्यात् ।

॥ ७१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

** भद्रा अग्नेर्विष्णुश्च संहृष्टौ वामी प्रथीमिः सुराणां चरिषवः ।

जम्बा पुरुषसूक्तञ्च* कद्रुद्रञ्च† क्रमाज्जपेत् ।
 ईश्वरस्याभिषेकञ्च ग्रहपूजाञ्च कारयेत् ॥
 पूजाकर्म्म तु निर्व्वर्त्त्य होमं कुर्याद्विधानतः ।
 गेहस्थेशानदिग्भागे कुण्डं कुर्याद्विधानतः ॥
 विस्तारायामखातञ्च अरन्निहयसंयुतम् ।
 कुण्डकण्डं परित्यज्य योनिं कुर्याद्विधानतः ॥
 योनिं षडङ्गुलां तिर्य्यग्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकाम् ।
 अश्वत्थदलसङ्काशां किञ्चिन्निम्नायतां शुभाम् ॥
 कुर्यादाधारपर्य्यन्तं खग्टद्योक्तविधानतः ।
 समिदाज्यचरुंश्चैव तिलमाषांश्च सर्षपैः ॥
 अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥
 अष्टाविंशतिमेतैश्च होमं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।

एतैर्दशभिः समिदादिभिरित्यर्थः ।

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलाज्याहुतिभिः क्रमात् ।
 ग्रहानेवञ्च होतव्यः‡ मस्रदुक्तविधानतः ॥
 एवंक्रमेण हुत्वाथ होमशेषं समापयेत् ।
 सर्वालङ्कारयुक्तानां त्रयाणामभिषेचनम् ॥

त्रयाणां मातृपितृबालानामित्यर्थः ।

* १२५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ यद्वा एवञ्च होतव्या इति पाठो युक्तः, यद्वा निति पाठे उद्दिश्येत्यप्याहार्यम् ।

चतुर्भिः कलसैरग्निर्बृहत्कुम्भसमन्वितम् ।
चतुःकलसोदकं बृहत्कुम्भे निषिच्य आचार्यीऽभिषेकं कुर्या
दित्यर्थः ।

धौताम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्यावलोकनम् ।
पूर्णाहुतिञ्च जुहुयाद्यजमानः समाहितः ॥
तत्सर्वं परया भक्त्या ईश्वराय निवेदयेत् ।
सर्वालङ्कारसंयुक्तां सवत्सां गां पयस्विनीम् ॥
प्रतिमां वस्त्रयुग्मञ्च आचार्याय निवेदयेत् ।
अन्येषामृत्विजाञ्चैव कुर्याद्वाह्यभोजनम् ॥
तस्मादनेन विधिना वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
य एवं कुरुते शान्तिं सर्वारिष्टैः प्रमुच्यते ॥
सर्वान् कामानवाप्नोति स्थिरजीवी सुखी भवेत् ।
इत्युत्तरगर्गोक्तकृष्णचतुर्दशीजननशान्तिविधानम् ॥

अथ सिनीबालीकुहजननशान्तिविधानम् ।

अमायुक्ता चतुर्दशी सिनीबालीत्युच्यते दृष्टचन्द्रा सिनी-
बालीत्यभिधानात् । नष्टचन्द्रा अमावस्या कुहरित्युच्यते सा
नष्टेन्दुकला कुहरिति कोषात् ।

सिनीबाल्यां प्रसूता स्याद् यस्य भार्या पशुस्तथा ।
गजाश्वा महिषी चैव शक्रस्यापि श्रियं हरेत् ॥
ये सन्ति सकलाश्चान्ये स्वप्रसादोपजीविनः ।
वर्जयेत्तानशेषांस्तु पशुपक्षिमृगादिकान् ॥

कुङ्कुमप्रसूतिरत्यर्थं सर्वदोषकरी भवेत् ।
 कुङ्कुमप्रसूतिरेतेषां तस्यायुर्धननाशनम् ॥
 सर्वगण्डसमस्तत्र दोषस्तु प्रबली भवेत् ।
 शान्तिं विना विशेषेण परित्यागो विधीयते ॥
 परित्यागात्तत्र शान्तिं कुर्याद्दोषाद्विचक्षणः ।
 तत्फलं तत्क्षणाद्धेन पुनरेवानुपालनम् ॥
 तद्योगं नाशयेत्किञ्चित् स्वयं वा नाशमश्रुते ।
 कल्पोक्तशान्तिः कर्त्तव्या शीघ्रं दोषापनुत्तये ॥
 रुद्रः शक्रश्च पितरः पूज्याः स्युर्देवताः क्रमात् ।
 कर्षमात्रसुवर्णेन तदर्द्धाद्धेन वा पुनः ॥
 अथवा शक्तिः कुर्याद्विद्वत्तशास्त्रविवर्जितः ।
 प्रतिमां कारयेच्छम्भोश्चतुर्भुजसमन्विताम् ॥
 त्रिशूलखड्गवरदाभयहस्तां यथाक्रमात् ।
 श्वेतवर्णां श्वेतपुष्पां श्वेताम्बरवृषस्थिताम् ॥
 चैयम्बकेन मन्त्रेण पूजां कुर्याद्यथाविधि ।
 इन्द्रश्चतुर्भुजो वज्राङ्कुशचापः ससायकः ॥
 रक्तवर्णी गजारूढो यत इन्द्रेति मन्त्रतः* ।
 पितरः कृष्णवर्णाश्च चतुर्हस्ता विमानगाः ॥
 अक्षयसूत्रकमण्डल्वभयस्यैव च धारिणः ॥

* यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवञ्छुभि तव तन्न ऊतिभिर्विधिषो विमृधी जहि ॥ (ऽम. ६१सू. १३सूक्. १)

† अक्षयसूत्रकमण्डल्वभयस्यैव च धारिणः ।

ये सत्या इति मन्त्रेण* पूजां कुर्यादनन्तरम् ।
 आग्नेयीं दिशमारभ्य कुम्भान् कोषेषु विन्यसेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ।
 तेष्वेव पञ्चगव्यादि तत्तन्मन्त्रैश्च निक्षिपेत् ॥
 कल्पोक्तशान्तिः कर्त्तव्या कुर्याच्छीघ्रं स्वशक्तितः ।
 गोदानं वस्त्रदानञ्च सुवर्णं चोर्वरां शुभाम् ॥
 दश दानानि चोक्तानि क्षीरमाज्यं गुडास्तथा ।
 आज्यावेक्षणमेतानि तत्तन्मन्त्रैश्च कारयेत् ॥

इदं दानं होमाभिषेकानन्तरं कार्यम् । अन्यत्र सर्वशान्तिषु
 तथाक्रमोपलब्धेः ।

समिदाज्यचरोर्होमं तिलमाषैश्च सर्षपैः ।
 अश्वत्थप्लक्षपालाशसमिद्धिः खादिरैः शुभैः ॥
 अष्टोत्तरशतं मुख्यं प्रत्येकं जुहुयाद्भिजः ।
 त्रैयम्बकेन मन्त्रेण तिलान् व्याहृतिभिः पुनः ॥

मुख्यपदोपादानमशक्तौ संख्येतरस्य ज्ञापकम् । तेन अष्टाविं-
 शतिरपि संख्या भवति ।

चतुर्भिः कलसैर्युक्तं वृहत्कुम्भसमन्वितम् ।
 शान्तिवत्कलसं कार्यमभिषेकञ्च कारयेत् ॥

* ये सत्यासी इतिरदो इविष्या इन्द्रेण देवैः सरथं दधानाः ।
 आप्रे याहि सहस्रं देवन्दैः परैः पूर्वेः पितृभिर्धन्मसद्भिः ॥

पितृमातृशिशूनाञ्च अभिषिञ्चेत्तु वारुणैः ।
 शङ्करस्याभिषेकञ्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥
 अन्येषाञ्चैव सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् ।
 कार्यं शक्यनुसारेण स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
 इत्युत्तरगार्ग्योक्तसिनीवालीकुङ्कुमजननशान्तिविधानम् ।

अथ दर्शजननशान्तिविधानम् ।

नारदः ।

अथातो दर्शजातानां मातापित्रोर्दरिद्रता ।
 तद्दोषपरिहारार्थं शान्तिं वक्ष्यामि नारदः ॥
 पुण्याहं वाचयित्वादौ क्रतुसङ्कल्पपूर्वकम् ।
 कुण्डं वा मण्डलं कुर्यात्तद्देशे स्थापयेद्दृष्टम् ॥
 तत्कुम्भे निक्षिपेद्द्रव्यं दधिक्षीरघृतादिकम् ।
 न्यग्रोधोदुम्बराश्लथाः सचूता निम्बकास्तथा ॥
 एतेषां वृक्षवर्ष्याणां त्वगादीन् पञ्चवांस्तथा ।
 पञ्च रत्नानि निक्षिप्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।
 आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥
 आपो हि ष्ठा त्वचेनाथ* कथा नक्षित्रा इत्यृचा ।

त्वचेनेत्यत्र चृचेनेति पाठो युक्तः, त्वचमित्यस्य अर्थविशेषे निपातसिद्धत्वात् ।

कथा नक्षित्रं चाभुव दूतो सदा इषः सखा ।

कथा शक्तिष्ठया इति ॥ (४म. ३१सू. १सूक्.) (टीकाशेषः पृष्ठे द्रष्टव्यः ।)

अभिमन्त्रोदकं पश्चादग्नेः पूर्वप्रदेशके ॥
 हारिद्रं रक्तकश्चैव कृष्णं श्वेतञ्च नीलकम् ।
 एतेषां तण्डुलैश्चैव सर्वतोभद्रमुद्धरेत् ॥
 दर्शस्य देवतायाश्च सोमसूर्यस्वरूपकाः* ।
 प्रतिमां स्वर्णजनितां राजतीं ताम्रजां तथा ॥
 अयं धातुक्रमो दर्शे सोमसूर्यक्रमापेक्षया द्रष्टव्यः ।
 सर्वतोभद्रमध्ये च स्थापयेद्दर्शदेवताम् ।
 ग्रहवर्णं वस्त्रयुग्मं तद्दर्शनं गन्धपुष्पकम् ॥
 ग्रहवर्णं श्वेतरक्तवर्णमित्यर्थः ।
 आप्यायस्वेति† मन्त्रेण सवितारं तथैव च ।
 उपचारैः समाराध्य ततो होमं समाचरेत् ॥
 सोमसूर्यपूजापि सर्वतोभद्र एव सान्निध्यात् ।
 ततो वक्त्रं प्रतिष्ठाप्य क्रतुसङ्कल्प ईदृशः ।
 आयुरारोग्यसिद्धयर्थं सर्वारिष्टप्रशान्तये ॥

कक्षा सती मदानां मंदिष्ठो मत्सदन्वसः ।

दृक्का चिदाकथो वसु ॥ (४म. ३१सू. ३च्छक् ।)

अभीषुषः सखीनामविता जरितृणां ।

शतं भवासूतिभिः ॥ (४म. ३१सू. ३च्छक् ।)

* प्रतिमा इति शेषः ।

† आप्यायस्व समे तु ते विप्रतः सोम उच्यते ।

भवा वाजस्य संगथे ॥ (५म. ३१सू. ४च्छक् ।)

पुत्रस्य दर्शजननदोषनिर्हरणाय च ।
 मातापित्रोः कुमारस्य सर्वारिष्टप्रशान्तये ।
 तेषामायुःश्रिये चैव शान्तिहोमं करोम्यहम् ॥
 प्रयं सङ्कल्पः पूर्वमपि कार्य्यः । तत्रैतावान् विशेषो दर्शजनन-
 णान्तिं करिष्ये इति ।

ततः ।

समिधश्च चरुद्रव्यं क्रमेण जुहुयाद्गृही ।
 हुनेत्सवित्तमन्त्रेण* सोमो धेनुश्च मन्त्रतः* ॥
 ऽवित्तमन्त्र आकृष्णेनेत्यादिः ।
 एतैर्मन्त्रैश्च प्रत्येकं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 दर्शस्य देवताहोममष्टाविंशतिसंख्यया ॥
 ऽर्शदेवतामन्त्रस्तस्मिङ्गको ग्राह्यः । यद्वा दर्शदेवतापूजाहोमादि
 ऽममन्त्रेण कार्य्यम् (वेदमन्त्रेण न कार्य्यम्) वेदमन्त्रानुपदेशात् ।
 होममेवन्तु कृत्वाथ विद्वद्गाराचाराभिषेचनम् ।
 ऽभिषेकस्तु पूर्वस्थापितकुम्भेन कार्य्यः ।

आकृष्णेन रजसा वर्णमानो निवेशयन्नमृतमर्त्यांश्च ।

द्विरख्ययंन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥

(११५. ४३म. यजुः ।)

सोमी धेनुं सोमी अर्चन्तमाशुं सोमी कीरं कर्मण्यं ददाति ।

सादन्यं विदथ्यं समेयं पितृग्रणं यो ददाश्रदक्षे ॥

(१म. ६६सू. १०ऋक् ।)

त्रीसूक्तं#मायुष्यसूक्तं समुद्रज्येष्ठषडृचम् ।
एतैर्मन्त्रैश्चाभिषेकं मातापित्रोः शिशोस्तथा ॥

कुर्यादिति शेषः ।

ततः विष्टकदादि स्याद्धोमशेषं समापयेत् ।
हिरण्यं रजतञ्चैव कृष्णा धेनुः सदक्षिणा ॥

हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णंरजतस्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं सखीं जातवेदीं न आवह ॥ इत्यादिकसृग्वेदपरिशिष्टे सृग्वम्

समुद्रज्येष्ठाः सखिलक्ष्म मध्यात् पुनाता यन्मनिविश्रमाताः ।

इन्द्रो या वज्रो वषभो रराट् ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४९सू. १श्लक् ।)

या आपो दिव्या उत्त वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत्त वा याः स्रयन्ताः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४९सू. २श्लक् ।)

यासां राजा वरुणी याति मध्ये सत्याकृते अवपश्यन्नानाम् ।

मधुश्रुतः शुचयी याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४९सू. ३श्लक् ।)

यासु राजा वरुणी यासु सीमी विन्ने देवा यासूर्जं मदन्ति ।

वैशानरो यास्त्रिभिः प्रविष्टता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥

(७म. ४९सू. ४श्लक् ।)

यासां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विभ्रयन्मान आगन् ।

अजकावं दुहृशीकं तिरोदधे मा मां पथेन रपसा विदत् त्सावः ॥

(७म. ५०सू. १श्लक् ।)

यद्विजायन् पशुषि वन्दनं भुवदष्टीवन्तो परिकुक्षी च देहत् ।

अग्निष्टब्धीचक्रपवाधतामिती मा मां पथेन रपसा विदत् त्सावः ॥

(७म. ५०सू. २श्लक् ।)

अन्येभ्योऽपि यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा तथा ।
ब्राह्मणान् भोजयेत्तत्र कारयेत्स्वस्तिवाचनम् ॥

इति नारदीयदर्शनजननशान्तिविधानं समाप्तम् ।

अथ मूलजननशान्तिविधानम् ।

यथा शौनकीये ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मूलजातहिताय च ।
मातापित्रोर्धनस्यापि कुलशान्तिहिताय च ॥
त्यागो वा मूलजातस्य स्यादष्टाब्दाप्रदर्शनम् ।
अभुक्तमूलजातानां परित्यागो विधीयते ॥

तस्मिन्मन्त्रमाह बृहवशिष्ठः ।

ज्येष्ठान्ते घटिका चैका मूलादौ घटिकाद्वयम् ।
अभुक्तमूलमित्याहुर्जातं तत्र विवर्जयेत् ॥
अदर्शनाद्वापि पितुः समुत्तिष्ठेत्समाष्टकम् ।
एवञ्च दुहितुर्ज्ञेयं मूलजातफलं बुधैः ॥

अन्तरे तु कन्यकायाः फलमन्यथोक्तम् ।

न बाला हन्ति मूलर्षे पितरं मातरं तथा ।
मूलजा श्वशुरं हन्ति ब्यालजा च तदङ्गनाम् ॥
माहेन्द्रजाग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदेवजा ।
शान्तिर्वा पुष्कला स्याच्चेत्तदा दोषो न कश्चन ॥

मुख्यकालं प्रवक्ष्यामि शान्तिस्तत्र प्रशस्यते* ।
जातस्यैकादशाहे तु जन्मर्चे वा शुभे दिने ॥
समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमादरात् ।
यदैव शान्तिकं कुर्यात्कर्म तत्र प्रचक्ष्महे ॥
सुसमे पुण्यदेशे तु मण्डप कारयेद्बुधः ।
पुण्याग्निर्मन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षितायां क्षितौ ततः ॥

पुण्यर्चः आपोहिष्ठादयः ।

तत्रोदकुम्भं सुश्लक्ष्णं रक्तं ब्रह्मविवर्जितम् ।
आचूडमूलनिर्णिक्तं पूरयेन्निर्मलाम्भसा ॥
वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ।
कूर्चहेमसमायुक्तं चूतपल्लवसंयुतम् ॥

कूर्चं पञ्चगव्यम् । स्वस्तिकोपरि विन्यस्य पञ्चकूर्चेन पीतेनेति
स्कान्दे तथा दर्शनात् ।

स्वस्तिकोपरि विन्यस्य सञ्जीरद्रुमपल्लवैः ।
द्रोणप्रमाणब्रौह्मींश्च ऐशान्याश्च निधापयेत् ॥
पञ्चरत्नानि निक्षिप्य सर्बौषधिसमन्वितम् ।
अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः श्रीरुद्रश्च स्पृशन् जपेत् ॥

श्रीरुद्रं रुद्राध्यायम् ।

षडङ्गसहितं सम्यक् जपेद्गुद्रस्य संख्यया ।
बह्वृचो रुद्रसूक्तैर्वा छन्दोगो रुद्रसामगैः ॥

* शान्तेस्तस्य फलं शुभमिति ग-पुस्तके पाठः ।

रुद्रसूक्तानि चत्वारि । कद्रुद्रायेति नवर्चमेकम्* ।
इमा रुद्राय तवसे इत्येकादशर्चं द्वितीयम् ।

कद्रुद्राय प्रथितसे मीळ्हृष्टमाय तव्यसे ।

वीचेम शन्तमं हृदि ॥ (१म. ४३सू. १ऋक् ।)

यथा नो अदितिः करत् पश्वे नृभ्यो यथा गवे ।

यथा तीकाय रुद्रियम् ॥ (१म. ४३सू. २ऋक् ।)

यथा नो मित्रो वरुणो यथा रुद्रसिकेतति ।

यथा विश्वे सजीषसः ॥ (१म. ४३सू. ३ऋक् ।)

गाथपतिं मेघपतिं रुद्रं जलावभेषजं ।

तच्छंथीः सुन्नमीमहे ॥ (१म. ४३सू. ४ऋक् ।)

यः शुक्र इव सूर्यो हिरण्यमिव रीचते ।

श्रेष्ठी देवानां वसुः ॥ (१म. ४३सू. ५ऋक् ।)

शं नः करत्यर्वते सुगं मेषाय मेघे ।

नृभ्यो नारिभ्यो गवे ॥ (१म. ४३सू. ६ऋक् ।)

अख्ये सीम अग्रमधि निधेहि शतस्य वृणाम् ।

महि अवनु विवृणम् ॥ (१म. ४३सू. ७ऋक् ।)

मा नः सीम परिबाधो मारातथो जुहुरन् ।

आ न इन्द्रो वासे भज ॥ (१म. ४३सू. ८ऋक् ।)

याधो प्रजा अमृतस्य परस्मिन् धामन्नृतस्य ।

मूर्धा नाभा सीम वेन आभूषन्तीः सीम वेदः ॥ (१म. ४३सू. ९ऋक् ।)

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने अयधीराय प्रभरामहे मतीः ।

यथा शमसहिपदे चतुष्पदे विश्वं पुष्टं यानि अस्मिन्ननातुरम् ॥ (१म. ११४सू. १ऋक् ।)

सृडा नो रुद्रोत नो मयस्कधि अयधीराय नमसा विधेम ते ।

यच्छं च यीष मनुरायेजे पिता तदश्याम तव रुद्र प्रणीतिषु ॥

(१म. ११४सू. २ऋक् ।)

अस्माम ते सुमतिं देवव्रज्या अश्वीरस्य तव रुद्रमौहः ।

सुन्नायन्निदिशो अस्माक मा अरारिष्टवीरा जुह्वाम ते हविः ॥

(१म. ११४सू. १८८क् ।)

त्वेषं वयं रुद्रं यज्ञसाधं वन्धुं कविमवसे निह्वयामहे ।

आरे अस्मद्देव्यं हेडो अस्व तु सुमतिमिदयमस्या उषीमहे ॥

(१म. ११४सू. ४८८क् ।)

दिशो वराह मरुषं कर्पाईनं त्वेषं रूपं नमसा निह्वयामहे ।

इक्षे विभङ्गेवजा वार्याणि शर्म वन्धुं हार्द्दिरस्य यंसत् ॥ (१म. ११४सू. ५८८क् ।)

इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः स्नादोः स्नादीयो रुद्राय वर्धनम् ।

रास्त्रा च नो अस्यतमर्तभोजनं त्मने तीकाय तनयाय सृष्ट ॥

(१म. ११४सू. ६८८क् ।)

मा नो महान्तसुत मा नो अर्भकं मा न उच्यन्सुत मा न उचितम् ।

मा नो वधीः पितरं मीत मातरं मा नः प्रियासन्तो रुद्र रीरिषः ॥

(१म. ११४सू. ७८८क् ।)

मा नसोके तनये मा न आयो मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः ।

वीरान् मा नो रुद्र मामितो वधीर्द्विषन्तः सदमित्वा इवामहे ॥

(१म. ११४सू. ८८८क् ।)

उप ते क्षीमान् पशुपा इवाकरं रास्त्रा पितर्मरुतां सुन्नमस्ये ।

भद्रा इति ते सुमतिर्मृष्टं यत्तमाद्या वयमवदत्ते उषीमहे ॥

(१म. ११४सू. ९८८क् ।)

आरे ते गीघ्नसुत पूरुषघ्नं अश्वीर सुन्नमस्ये ते अन्तु ।

सृष्टा च अधि च नृष्टि देवाधा च नः शर्म यच्छदिवर्हाः ॥

(१म. ११४सू. १०८८क् ।)

अश्वीचाम नमो अस्मा अवस्यवः शचीतु नो इवं रुद्रो मरुत्वान् ।

तन्नो मित्रो वरुषो मामहन्ता सदितिः सिन्धुः पृथिवी उत योः ॥

(१म. ११४सू. ११८८क् ।)

षा ते पितरिति पञ्चदशच्च तृतीयम्# ।

षा ते पितर्मदतां सुजनेतु मा नः सत्यस्य संदृशी युयोषाः ।
 अभि नी वीरो अर्चति अमेत प्रजायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ (१म. २३सू. १श्लक् ।)
 त्वा दत्तेभौ रुद्र जन्तमेभिः शतं हिमा अश्रीय मेषजेभिः ।
 व्यस्यद्वेषी वितरं व्यंही व्यमीवासातयस्त्रा विवृषीः ॥ १ ॥
 श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि तवसमस्तवसां वज्रवाही ।
 पर्षिषः पारमंहसः अस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ २ ॥
 मा त्वा रुद्र बुक्रुधामा नमीभिर्मा दुष्टती वषभ मासङ्गती ।
 उग्री वीरां अर्पय मेषजेभिः भिषक्तमं त्वा भिषजां श्चोमि ॥ ४ ॥
 इवीमभिर्हवते यो इविभिं रवस्मीमभौ रुद्रं दिषीय ।
 ऋद्रुदरः सुहवी मा नो अस्यै बभुः सुशिप्रो रौरधन्मनायै ॥ ५ ॥
 उग्रा ममन्द वषभो मरुत्वान् त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम् ।
 वृषीव छायामरपा अश्रीया विवाकियं रुद्रस्य सुजम् ॥ ६ ॥
 क स्य ते रुद्र मृडयाकुर्हक्षी यो अस्ति मेषजो जलापः ।
 अपभर्ता रपसो देव्यस्याभौ नु मा वषभ अचमीयाः ॥ ७ ॥
 प्रबभवे वषभाय त्रितीचे मही महीं सुष्टुतिनीरयामि ।
 नमस्या काल्लोकिकं नमीभिर्गृषीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥
 स्थिरेभिरङ्गैः पुररूप उयो बभुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरस्यैः ।
 र्दृशानादस्य भुवनस्य भूरेर्नवा उ योषद्गुद्रादस्यैर्न ॥ ९ ॥
 अर्हन् विभर्षि सायकानि धन्वाह्निकं यजतं विश्वरूपम् ।
 अर्हन्निदं दमसे विश्वमर्धं नवा चीजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥
 कुहि श्रुतं गत्तंसदं युवानं मृगं न भीमसुपहनुसुयम् ।
 मृडा जरित्रे रुद्र सत्वानीऽन्यं ते अस्मान्निवपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने इति* चतुर्ऋतं चतुर्थम् । सामग
 षावी राजानामित्येकादशरुद्रसामानि जपेत् । बहुचसाः

कुमारश्चित् पितरं वन्दमानं प्रति नामान रुद्रोपयन्तम् ।

भूरुर्दार्तारं सत्यतिं गृणीषे सुतस्त्वं मेवजा रास्यस्य ॥ १२ ॥

या वो मेवजा मरुतः शुचीनि या शन्नमा वषथो वा मधीभु ।

यानि मनुरवषीता पिता नसा अं च वीष रुद्रस्य वग्नि ॥ १३ ॥

परि षी हेती रुद्रस्य वज्याः परिवेषस्य दुर्मतिर्महीनात् ।

अवस्थिरा मघवदभ्यक्षनुष्य मीढक्षीकाय तनयाय ऋड ॥ १४ ॥

एवा वधी वषभ चांकताम यद्य देव न वृषोषे न हंसि ।

इवनशुभ्री रुद्रेह बांधि वृहददेम विदधे सुधीराः ॥ (२म. ३३सू. १५ऋक् ।)

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधावू ।

अषाऋडाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता श्योतु नः ॥ (७म. ४६सू. १ऋक् ।)

स हि अयेण अम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चिर्तति ।

अवन्नवनीरुप नी दुरश्वरा नमोवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

या ते दिव्युदवसृष्टा दिवस्यरि अथा चरति परि सा वषत्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपि वात मेवजा मा नक्षीकेषु तनयेषु रौरिषः ॥ ३ ॥

मा नो वधी रुद्र मा परादा मा ते भूम भसितौ हीडितस्य ।

आनो भज वहिष जीवशंसी यूशं पात स्वक्षिभिः सदा नः ॥

(७म. ४६सू. ४ऋक् ।)

षावी राजानमध्वरस्य रुद्रे हीतारं सत्ययजं रोदसीः ।

आघं पुरा सनयित्रीरचिताद्विरण्यरूप मवसे कृणुध्वम् ॥ (४म. ३सू. १ऋक् ।)

अयं योनिचक्रमा यं वयं ते जायेव पत्य उग्रती सुवासाः ।

अर्वाचीनः परिवीतो निषोदेमा उ ते स्वपाकपतीचीः ॥ २ ॥

आश्रुते अहपिताय मन्त्र वृचचसे सुसृङ्गोकाय वेधः ।

देवाव शक्तिमसृताय शंस यावेव सीता मधुषुद यमीडे ॥ ३ ॥

गयोरयं विशेषः । श्रीरुद्रसु सर्वसाधारणः । यजुर्वेदिन एव
श्रीरुद्र इत्यथे । एकादशाष्टत्रिंशेकसंख्यया वा शक्तितो जपेदिति
ज्ञेचित् । एतत्सूक्तजपसंख्येयं श्रीरुद्रस्य संख्यान्तरव्याप्तत्वात् ।

तत्राप्रतिरथं सूक्तं शतरुद्रानुवाककम् ।

अप्रतिरथं सूक्तम् आशुः शिशान इति* ।

त्वं चित्रः शस्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्यतचित् स्वाधीः ।

कदात उक्था सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

कथाइ तदरुणाय त्वमग्ने कथादिवे गर्हसे कन्न आगः ।

कथामिवाय नीळहृषे पृथिव्यै ब्रवः कदर्यन्ने कङ्कगाय ॥ ५ ॥

कङ्कियासु वधसानी अग्ने कदाताय प्रतवसे शुभं ये ।

परिजमने नासत्याय चो ब्रवः कदग्ने रुद्राय वृष्टे ॥ ६ ॥

कथामहे पुष्टिभराय पूषं कद्रुद्राय सुमखाय इविदे ।

कङ्कियाव उरुगायाय रेतो ब्रवः कदग्ने शरवे वृष्ट्यै ॥ ७ ॥

कथा शर्धाय मरुतामृताय कथा सूरि वृष्टते पृच्छ्यमानः ।

प्रति ब्रवीऽदितये तुराय साचादिवी जातवेदसिक्त्वान् ॥ ८ ॥

ऋतेन ऋतं नियतमीड आगो रामा सचा मधुमत् पत्नमग्ने ।

कृणासतौ रुशताधासि नैषा कामर्थेष पयसा पीपाय ॥ ९ ॥

ऋतेन हि सा वषभसिदक्तः पुर्मा अग्निः पृष्ठेऽन ।

अस्पन्दमानो अचरहयोधा वषा युक्तं दुदुहे पुत्रिदधः ॥ १० ॥

ऋतेनाद्रिं व्यसन् भिदन्तः समङ्गिरसो नवन्त गीभिः ।

युगं नरः परिषदनुपास नाविः स्व रभवज्जाते अघी ॥ (४म. १५. ११५क. १.)

आयुः शिशानो वषभो न भीमी घनाघनः श्रीभनवर्षणीनाम् ।

सक्रन्दनी विविष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥ (१७च. १७म. यजुः १.)

रुद्रानुवाकः त्वमग्ने रुद्र इत्यादिः* ।

रक्षामन्त्रं तथा पुण्यं रक्षोघ्नञ्च सृशन् जपेत् ।

रक्षामन्त्रो रक्षाणो अग्ने इति* । रक्षोघ्नं सूक्तं रक्षोहणमिति*
पञ्चविंशर्चम् ।

● त्वमग्ने रुद्रो असुरो महीदिवस्त्रं ब्रधो मारुतं पृच ईशिवे ।

त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्रं पूषा विधतः पासि तुत्मना ॥ (२म. १सू. ६४८क.)

+ रक्षाणो अग्ने तव रक्षणेभौ एारक्षाणः सुमख भोषाणः ।

प्रतिस्फुर विरुज विडुंही जहि रक्षो महि चिदावधानम् ॥ (४म. ३सू. १४४८क.)

‡ रक्षोहणं वाजिनमग्निर्घर्षि मित्रं प्रथिष्ठमुपयामि शर्षे ।

शिशानी अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥

(१०म. ८७सू. १४८क.)

अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानातुपस्यञ्ज जातवेदः समिद्धः ।

आजिह्वया मूरदेवान्भस्त्र क्रव्यादो इत्यपि धत्स्त्रासन् ॥ २ ॥

उभो भयाविन्नुपधेहि दंष्ट्रा हिंस्रः शिशानो अवरं परं च ।

उतान्तरिक्षे परियाहि राजसन्धेः संधेस्तभि यातुधानान् ॥ ३ ॥

यधैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्यानग्निभिर्दिहानः ।

ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान् प्रतीचो वाहन् प्रतिभस्त्रेषाम् ॥ ४ ॥

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंसाग्निर्हरसा हन्त्वेनम् ।

प्रपर्षाणि जातवेदः शशीहि क्रव्यात् क्रविष्णु विचिनोतु इक्ष्णम् ॥ ५ ॥

यचेदानो पश्यसि जातवेदक्षिष्ठममग्र उतवा चरन्तम् ।

यहान्तरिक्षे पथिभिः पतन्तं तमस्ता विध्य शर्षा शिशानः ॥ ६ ॥

उतासन्नं सृष्टहि जातवेद आलेभाना दृष्टिभिर्यातुधानात् ।

अग्ने पूर्वं निजहि शीघ्रचान आमादः चिदाक्षमदन्त्वेनोः ॥ ७ ॥

इह प्रब्रूहि यतमः सो अग्ने यो यातुधानो य इदं कथोति ।

तमा रभस्त्र समिधा यविष्ठ नृचचससृष्टुवे रन्धयेनम् ॥ ८ ॥

तीक्ष्णनाभे चक्षुषा रक्ष यज्ञं प्राञ्चं वसुभ्यः प्रणय प्रचेतः ।
 द्विस्रं रक्षांस्यभि शीघ्रचानं मा त्वा दभन् यातुधाना नृचक्षः ॥ ९ ॥
 नृचक्षा रक्षः परिपश्य विक्षु तस्य त्रीणि प्रतिश्रुषु ह्यया ।
 तस्याग्ने पुष्टीर्हरसा श्णीर्ह्रि वेधा मूलं यातुधानस्य वृष ॥ १० ॥
 त्रिर्यातुधानः प्रसितं तत्र त्वृतं यो अग्ने अमृतेन हन्ति ।
 तमर्चिषा स्फूर्ज्यञ्जातवेदः समक्षमेनं श्रणते निवृद्धि ॥ ११ ॥
 तदग्ने चक्षुः प्रतिर्घाह रभे शङ्कारुजं येन पश्यसि यातुधानम् ।
 अथर्ववज्जरीतदैव्येन सत्यं धूर्वन्तमर्चितं न्यीष ॥ १२ ॥
 यदग्ने अद्य मिथुनाशपातो यदाचष्टष्टं जनयन्त रेभाः ।
 मन्यामनसः शरव्या आयते या तथाविध्य हृदये यातुधानान् ॥ १३ ॥
 परा श्णीर्ह्रि तपसा यातुधानान् पराग्ने रक्षी हरसा श्णीर्ह्रि ।
 परार्चिषा मूरदेवाञ्कृणीर्ह्रि परासुतपो अभि शीघ्रचानः ॥ १४ ॥
 पराद्य देवा वृजिनं श्रणन्तु प्रत्यगेनं श्रपथा यन्तु वृष्टाः ।
 वाचाक्षेनं शरव नृचक्षन्तु मर्म्भन् विश्वस्येतु प्रसितं यातुधानः ॥ १५ ॥
 यः पौरुषेयेण क्रविषा समङ्क्ते यो अश्रेण पशुना यातुधानः ।
 यो अन्नग्राया हरति शीरमग्ने तेषां शीर्षाणि हरसापि वृष ॥ १६ ॥
 संबत्सरीक्षं पय उस्त्रियायास्तस्य माशीदुयातुधानो नृचक्षः ।
 पीयूषमग्ने यतमस्त्रिदृष्टातं प्रत्यक्षमर्चिषा विध्य मर्म्भन् ॥ १७ ॥
 विषं गवां यातुधानाः पिबन्त्वा वृश्रन्ता मर्दितये दुरेवाः ।
 परैरान् देवः सविता ददातु पराभागमीषधीनां जयन्ताम् ॥ १८ ॥
 सनादग्ने वृणसि यातुधानान् न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।
 अगुदह सङ्मूरान् क्रव्यादो मा ते हित्या मुच्यत दैव्यायाः ॥ १९ ॥
 त्वं नो अग्ने अधरादुदक्तास्त्वं पसादुत रक्षा पुरस्तात् ।
 प्रति ते ते अजरासस्तपिष्ठा अघशंसं शीघ्रचतो दहन्तु ॥ २० ॥
 पसात् पुरस्तादधरादुदक्तात् कविः काव्येन परिपाह्य राजन् ।
 सखे सखायमजरो जरिष्णेऽग्ने मर्त्तां अमर्त्यस्त्वं नः ॥ २१ ॥

त्रैयम्बकं जपेत्सम्यगष्टोत्तरसहस्रकम् ।

एकवारं तथा जापी पावमानीं सृशन् जपेत् ।

संस्थाप्य पञ्च कुम्भांश्च द्वयं वा तदलाभतः ॥

तथाच रुद्रकलसां मध्ये स्थाप्यस्तस्य चतुर्दिक्षु चत्वारः स्थाप्य
तत्र मध्ये रुद्रप्रतिमां सम्पूज्य तं कुम्भं सृशन् रुद्राध्यायं* रुद्र
सूक्तानि† च जपेत् । इतरेषु पूर्वादिकुम्भेषु वरुणमावाह्य क्रमे
णप्रतिरथकद्रुद्रानुवाकरक्षामन्तरक्षीघ्नानि जपेत्त्रयम्बकं मध
एवेत्यर्थः । पावमानमपि चतुर्थ एव । अथवा रुद्रकुम्भ
एकः इतरसूक्तजपार्थं द्वितीय इति द्वौ कुम्भौ । यद्वा पञ्चमुख
मेकमेव कुम्भं स्थापयित्वा पञ्चमुखकुम्भैतिकर्तव्यता कार्य
इत्याह कश्चित् यथा ।

श्रीरुद्रस्यैव कुम्भस्य सर्वसूक्तानि तत्र तु ।

तथान्यच्च शुभं कुम्भं पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतम् ॥

परित्वाग्नें पुरं वयं विप्रं सहस्र धीमहि ।

धृषद्वर्षं दिवे दिवे इन्द्रारं भङ्गुरावताम् ॥ २२ ॥

विषेण भङ्गुरावतः प्रतिष्ठा रक्षसो दह ।

अग्ने तिरग्नेन शीचिषा तपुरयाभिर्दृष्टिभिः ॥ २३ ॥

प्रत्यग्ने मिथुनादह यातुधाना किमीदिना ।

सं त्वा शिशामि जागृह्यदध्वं विप्र मन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रत्यग्नें हरसा हरः शृणीहि विन्दतः प्रति ।

यातुधानस्य रक्षसो बलं विद्वज् वीर्यम् ॥ (१०म. ८०सू. २५च्छक् ।)

* रुद्राध्यायः प्रसिद्धत्वाद्विद्वत्त्वाच्च नात्र प्रदर्शितः ।

† २३५—२३८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

चतुःप्रसवर्णं कुर्यात्पञ्चवक्त्रञ्च तद्भवेत् ।
 वस्त्रावगुण्ठितं कुर्यात्पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तमात्रपञ्चवसंयुतम् ।
 गजाश्वरथ्यावल्मीक-सङ्गमाद्दृगोकुलात् ॥
 राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमानीय निक्षिपेत् ।
 कुम्भस्य नैर्ऋते देशे होमस्थानं प्रकल्पयेत् ॥
 गोमयोक्षेपिते देशे कुर्यात्स्थण्डिलमुत्तमम् ।
 कृत्वाग्निमुखपर्यन्तमुक्षेखादि स्वशाखतः ॥
 पूर्णपात्रनिधानान्तं कृत्वा पूजां समाचरेत् ।
 निष्कमानेन चार्धेन पादेनाथ स्वशक्तितः ॥
 प्रतिमां लक्षणेनैकां कारयित्वा विचक्षणः ।
 यद्वा मूर्त्तं सुवर्णस्य स्थापयित्वा प्रपूजयेत् ॥
 सुवर्णं सर्वदेवत्यं सर्वदेवात्मकोऽनलः ।
 सर्वदेवात्मको विप्रः सर्वदेवमयो हरिः ॥
 संस्मरेन्निर्ऋतिं श्यामं सुमुखं नरवाहनम् ।
 रक्षोऽधिपं खड्गहस्तं दिव्याभरणभूषितम् ॥
 प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं प्रकल्पयेत् ।
 पङ्कजं कारयेत्पूर्वं रक्ताभैर्त्रीहितण्डुलैः ॥
 चतुर्विंशहलोपेतं शुक्लैर्वा कर्णिकान्वितम् ।
 तस्योपरि न्यसेत्पात्रं स्वर्णं वा रूप्यमृन्मयम् ॥
 शुद्धवस्त्रेण संछाद्य तत्र मूलानि निक्षिपेत् ॥

तत्र कलशे इत्यर्थः । तदलाभे तु ।

विष्णुकान्ता सहादेवी तुलसी तु शतावरी ।
 मूलानीमानि गृह्णीयाच्छतालाभे विशेषतः ॥
 स्थापयेत्कर्णिकामध्ये वस्त्रगन्धाद्यलङ्कृतम् ।
 कूर्चहेमजलोपेतं कुङ्कुमौषधिसंयुतम् ॥
 कुम्भोपरि न्यसेद्विद्वान् मूलनक्षत्रदेवतम् ।
 अधिप्रत्यधिदेवौ च दक्षिणोत्तरदेशयोः ।
 अधिदेवं न्यसेदादौ ज्येष्ठानक्षत्रदेवताम् ॥
 निर्ऋतिं स्थापयित्वा तदक्षिणदेशे इन्द्रं संस्थाप्य तदुत्तरतः
 अश्वदेवतां स्थापयेदित्यर्थः ।

ततः प्रागादितश्चतुर्विंशतिदलेषु भूसंस्थेषु उत्तराषाढाद्य-
 नुराधान्तानि नक्षत्राणि स्थापयित्वा प्रपूजयेदित्याह ।

उत्तराषाढाक्ष्माद्यमनुराधान्तमर्चयेत् ।
 ऐन्द्रादीशानपर्यन्तं स्थापयेत् स्वस्वनामतः ।
 खलिङ्गोक्तैस्तथा मन्त्रैः प्रधानादीन् प्रपूजयेत् ॥
 खलिङ्गोक्ता मन्त्रा मोषूण* इत्यादयः ।

पञ्चामृतेन संस्त्राप्य आवाह्याथ प्रपूजयेत् ।
 उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पञ्चीपचारकैः ॥
 रक्तचन्दनगन्धाद्यैः पुष्पैः कृष्णसितादिभिः ।
 मेषशृङ्गादिधूपैश्च घृतदीपैस्तथैव च ॥

मोषूण इन्द्राच्च पृथु देवैरस्ति हि सा ते शुभित्तवयाः ।

महश्चिदयस्य मीळुषो यस्या इविषती मरुतो वन्दते गीः ।

(१म. १७१स. १२सूक्.)

सुरापोलिकमांसाद्यैर्नैवेद्यैर्भोजनादिभिः ।
 मत्स्यमांससुरादीनि ब्राह्मणानां विवर्जयेत् ॥
 सुरास्थाने प्रदातव्यं क्षीरं सैम्भवमिश्रितम् ।
 पायसं लवणोपेतं मांसस्थाने प्रकल्पयेत् ॥
 उक्तगन्धाद्यभावे तु यथालाभं समर्पयेत् ।
 पुष्पाञ्जल्यन्तमभ्यर्च्य होमं कुर्याद्यथाविधि ॥
 निर्व्वापप्रोक्षणादीनि चरोः कुर्याद्यथाविधि ।
 हविर्गृहीत्वा विधिवन्निर्ऋतिश्च ऋचा हुनेत् ॥
 मोषूणः* परापरे प्रियं ते देवीति वा पुनः ।
 पायसं घृतसन्मिश्रं हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 समिदाज्यचरून् पश्चाच्छक्तितः संख्यया हुनेत् ॥
 अधिदेवतयोश्चैव जुहुयात् स्वस्वमन्त्रतः ।
 चतुर्थ्यन्तैर्नमोऽन्तैश्च स्वाहान्तैश्च स्वमन्त्रकैः ॥
 नक्षत्रदेवताभ्यश्च पायसेन तु होमयेत् ।
 कृणुष्वेति पञ्चदशभिर्जुहुयात्कसरं ततः ॥
 गायत्र्या जातवेदसेः‡ त्रियम्बकमिति क्रमात् ।
 सीरा युञ्जन्ति‡ तामग्निं वास्तोस्पत्यग्निमेव च ॥

ऋग्वेदं १४४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

अनन्तरमेव मूले दर्शयिष्यमाणाभिः ।

जातवेदसे सुनवाम सीम मरातीयती निदहाति वेदः ।

स नः पर्वदति दुर्गाणि विन्ना नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ (१म. ८८सू. १ऋक् ।)

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।

धीरा देवेषु सुनवा ॥ (१०म. १०१सू. ४ऋक् ।)

अग्निमग्निं दूतं वृषीमहे* इतिमन्त्रसाम्यात् ।

चेत्रस्य पतिना† गृणाना‡ अग्निं दूतं पुरोदधे§ ।

श्रीसूक्तेन¶ तथा विद्वान् समिदाज्यचरुन् क्रमात् ॥

अष्टोत्तरशतैर्वाथ अष्टाविंशतिभिः क्रमात् ।

अष्टाष्टसंख्यया वापि जुहुयाच्छक्तितो बुधः ॥

त्वं नः सोमेति॥ पायसं जुहुयात्तु त्रयोदश ।

चतुर्गृहीतमाज्यञ्च या ते रुद्रेति मन्त्रतः ॥

सुवेण जुहुयादाज्यं महाव्याहृतिभिः क्रमात् ।

हुत्वा खिष्टकृतं पश्चात्प्रायश्चित्ताहुतीर्हुनेत् ॥

आचार्यो यजमानो वा अग्नी पूर्णाहुतिं हुनेत् ।

* अग्निं दूतं वृषीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ (१म. १९सू. १ऋक् ।)

† चेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयामसि ।

गामन्त्रं पोषयित्वा स नो ऋषीर्तादृशे ॥ (४म. ५७सू. १ऋक् ।)

‡ गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सोदतम् ।

पातं सोममृता वधा ॥ (३म. ६२सू. १ऋक् ।)

§ अग्निं दूतं पुरोदधे हव्यवाहमुपब्रुवे ।

देवां प्रासादयादिह ॥ (८म. ४४सू. ३ऋक् ।)

¶ संयहीना अमन्तरमेव दर्शयिष्यमासेन ।

॥ त्वं नः सोम विश्वतो गोपा अदाभ्यो भव ।

सेध राजन्नपासिषो विश्वेसदे मा नो दुःशंसं रूद्रता विवचसे ।

(१०म. २५सू. ७ऋक् ।)

समुद्रादूर्ध्वसूक्तेन* प्राजापत्यऋचा तथा ॥
 पूर्णां दूर्ध्वं सप्त तेऽग्नेः एतैः पूर्णाहुतिं हुनेत् ।
 होमशेषं समाप्याथ जपेन्नैयम्बकं शतम् ॥
 रुद्रकुम्भोक्तमार्गेण रुद्रमन्त्रं स्पृशन् जपेत् ।
 धूपं दीपञ्च नैवेद्यं कुम्भयुग्मे निवेदयेत् ॥
 प्रसादयेत्ततो देवमभिषेकार्थमादरात् ।
 तस्मिन् काले ग्रहातिथ्यं कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥
 पृथक् प्रशस्तं तेनैव नक्षत्रेणैव सहैव वा ।
 अभिषेकविधिं वक्ष्ये सर्वाचार्यैरुदीरितम् ॥
 भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य ऋत्विजः ।
 दारपुत्रसमेतस्य कुर्युः सर्वेऽभिषेचनम् ॥
 अक्षीभ्यामिति सूक्तेनऽप्यवमानीभिरेव च ।
 आपोऽहिष्ठेति नवभिर्गाराप इहा हयेन ॥ च ॥

६१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

ऋग्विंशं १०६ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

सप्त ते अग्ने सप्तधस्य सप्त विद्वांस्यस्य ऋषयः सप्तधामप्रियाणि ।

सप्त होत्रास्यस्य त्वा यजन्ति सप्त योवीरापृथक् घृतेन स्वाहा ॥ (१७अ.७६म.यजुः।)

१२१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

५८ पृष्ठे प्रदर्शिताभिः ।

आप इहा च भेषजीरापो अनीवचातनीः ।

आपः सर्वस्य भेषजीरापो कृत्वा नु भेषजम् ॥ (१०अ. १२७सू. ६ ऋक् ।)

इलाभ्यां दशशाखाभ्यां विद्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामयिबुभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोपस्पृशामसि ॥ (१०अ. १२७सू. ७ ऋक् ।)

सहस्राक्षतचेनापि* देवस्य त्वेति मन्त्रकैः† ।
 शिवसङ्कल्पमन्त्रेण वक्ष्यमाणैश्च मन्त्रकैः ॥
 योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दोषं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
 योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुष्येषवाहनः ।
 सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मी महिषवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम ॥
 योऽसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
 योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
 नक्रवाहः प्रचेता नो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ देवो जगत्प्राणो मारुतो मृगवाहनः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालस्य शान्तिदः ॥
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृहाजिवाहनः ।
 मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः ।
 आश्लेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।

सहस्राक्षो विचर्षणिरग्री रक्षांसि सेधति ।

ह्रींता गृणीत उक्थः । (१म. ३२सू. १२च्छक् ।) इत्यादिना ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽग्निर्वाहुभ्यां पूषो हस्ताभ्याम् ।

अप्रथे शुष्टं गृह्णात्यग्नीषोमाभ्यां शुष्टं गृह्णामि ॥ (१म. १०म. यजुः)

सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥
 तच्छंयोरभिषेकन्तु सर्वदोषोपशान्तिदम् ।
 सर्वकामप्रदं दिव्यं मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ॥
 वस्त्रान्तरितकुम्भाभ्यां पश्चात्तु स्रपयेद्बुधः ।
 ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ॥
 यजमानो दक्षिणाभिस्तोषयेदृत्विगादिकान् ।
 धेनुं पयस्विनीं दद्यादाचार्याय सवत्सकाम् ॥
 निर्ऋतिप्रतिमां वस्त्रं कुम्भं हेम च दापयेत् ।
 ग्रहार्थवस्त्रप्रतिमां तत्तद्द्रव्यञ्च दापयेत् ॥
 श्रीरुद्रजापिने देयः कृष्णोऽनडून् प्रयत्नतः ।
 तत्कुम्भवस्त्रप्रतिमां तस्मै दद्यात्प्रयत्नतः ॥
 इतरेभ्योऽपि विप्रेभ्यः शक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 उक्तालाभे ततो दद्यादाचार्यब्रह्मऋत्विजाम् ॥
 तत्तन्मूल्यं प्रदातव्यं शक्त्या वाथ प्रदापयेत् ।
 आचार्याय चं यहत्तं तदर्घ्यं ब्रह्मणो भवेत् ॥
 सदस्याय ब्रह्मणोऽर्द्धमृत्विग्भ्यश्च तदर्घ्यकम् ।
 गृह्णीयादाशिषस्तेभ्यः प्रणम्याथ क्षमापयेत् ॥
 दद्यादन्नं पायसादि ब्राह्मणान् भोजयेच्छतम् ।
 अलाभे सति पञ्चाशद्दशकं तदलाभतः ॥
 सर्वशान्तेश्च पठनं ब्राह्मणैराशिषस्तथा ।
 गृही क्षमापयेद्दिवान्निर्ऋतिः प्रीयतामिति ॥

विधाने चरितेऽस्मिंस्तु ततः शान्तिर्भवेद्भ्रुवम् ।

गण्डान्तेऽप्येवं कर्तव्यं पुष्टार्थं तद्देव तु ॥

समाष्टके द्वादशाहे कुर्याद्वा शान्तिमाचरेत् ।

इत्युक्तं मनुना सम्यङ्मूलजातहिताय च ।

मातापित्रोर्धनस्यापि बन्धुशोकोपशान्तये ॥

इति शौनकीये मूलादिजननदोषशान्तिवाक्यानि ।

अथास्य स्यष्टप्रयोगो लिख्यते ।

मूलस्य प्रथमे पादे जनने पिहनाशः द्वितीये माहनाशः
तृतीये धननाशः चतुर्थे बालनाशः कुलारिष्टं वा, तत्र न दोष
इति केचित् । कन्यापुत्रयोरविशेषेण मूलजनने ऋशुरनाशः ।

सुतः सुता वा नियतं ऋशुरं हन्ति मूलजा ।

इति नारदसंहितावचनात् ।

मूलाद्यनवघटिकाऽभुक्तजातस्य दोषबाहुल्याद्बालत्यागः ।
तत्राप्याद्यघटिकादये दोषातिशयः । यदा तु त्यागस्तदा न
शान्तिः त्यागमात्रविधानात् । स्नेहादिना त्यागाभावे तु अष्ट-
वर्षपर्यन्तं षण्मासपर्यन्तं वा पिता तद्दर्शनशब्दश्रवणे न कुर्यात् ।
तदा अष्टवर्षानन्तरं षण्मासानन्तरं वा द्वादशाहे शान्तिः कार्या ।
यद्वा द्वादशदिने मूलनक्षत्रान्तरे वा अन्यस्मिन् शुभे दिने पुष्कला
शान्तिः कार्या । यदा तु मूलनक्षत्रे व्यतीपातयोगामावास्या-
द्यनेकनिमित्तसन्निपातस्तदा निमित्तभेदाच्चैमित्तिकानि शान्ति-
कानि पृथक् तन्त्रेण वा कार्याणि । शान्तिकर्मणि नवग्रह-

श्रीःऽङ्गत्वेनावश्यकः । सर्वत्र पाक्षिकत्वेन प्राप्तस्य मुख्यता-
प्रतिपादनार्थं तत्तत्रकरणे ग्रहमुखस्य पुनः कथनात् ।

तत्र समे देशे अष्टहस्तादिकं मण्डपं कूटं वा कृत्वा तन्मध्ये
ब्रण्डिलं कुर्यात् । अथ उत्तरे काले गोमुखप्रसवं कृत्वा कृत-
सामग्रीको यजमानः सपत्नीकः प्राणानायम्य देशकालादिकं
स्मृत्वा मम अस्य कुमारस्य कुमार्या वा मूलप्रथमचरणादि-
जन्मसूचितपित्ररिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं शौन-
कोक्तविधिना नवग्रहमुखसहितां मूलशान्तिं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य गणेशपूजनपुण्याहवाचनादि नान्दिश्राद्धान्तं कृत्वा
आचार्यं ब्रह्माणं सदस्यमृत्विजोऽष्टौ चतुरो वा वृत्वा मधुपर्का-
दिभिः पूजयेत् ।

अथाचार्यः प्राणानायम्य अस्मिन् कर्मणि आचार्यकर्म
करिष्ये इति सङ्कल्प्य यदत्र संस्थितं भूतमित्यादिमन्त्रेणः
मण्डपे सर्षपान् विकीर्य आपो हिष्ठादिमन्त्रैः† कर्मभूमिं
सम्प्राप्य मण्डपं यष्ये इति मण्डपदेवताः पूजयित्वा मण्डप-
स्थानदेशे पञ्चवर्णकैः स्वस्तिकं कृत्वा तत्र मर्ही द्यौरितिमन्त्रेण‡
भूमिं सृष्ट्वा ओषधयः संवदन्त§ इति मन्त्रेण द्रोणप्रमाणान्

• यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्व्वतः ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्व्वं यत्रस्य तत्र गच्छतु ॥

† ५८ पृष्ठे प्रदर्शिते ।

‡ १०८ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

§ ७७ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

ब्रीहान् प्रक्षिप्य तत्र कलशं संस्थाप्य तं तीर्थवारिणा आपूर्य
तत्र गन्धाक्षतदूर्वापल्लवपञ्चमृत्तिकाफलरत्नानि पञ्चगव्यं सुवर्णञ्च
सर्वं तत्तल्लिङ्गकमन्त्रेण क्षिप्त्वा वस्त्रेण कलशमावेष्ट्य तदुपरि
ताम्रं वंशादिमयं वा पूर्णपात्रं निदध्यात् ।

अथ तत्कलशाच्चतुर्दिक्षु भूस्पर्शनादिपूर्वकं समन्त्रं चतुरः
कलसान् संस्थाप्य मध्यकलसे सुवर्णनिर्मितां रुद्रप्रतिमां
त्र्यम्बकमन्त्रेणावाह्य तेनैव तं षोडशोपचारैः पूजयेत् । तेनैव
त्र्यम्बकमन्त्रेणेत्यर्थः ।

तत एक ऋत्विक् रुद्रकुशं सृष्ट्वा न्यासपूर्वकं साङ्गं रुद्रैका-
दशिनीं जपेत्, यदि स याजुषः स्यात् । बह्वृचसु चत्वारि
रुद्रसूक्तानि* जपेत् । छन्दोगसु रुद्रसामानि† । अत्रोभयत्र
एकादशाष्टत्रिंशेकसंस्था शक्तितो याह्या । केचित्तु रुद्रः सर्व-
साधारणः बह्वृचसामगयोसु सूक्तसान्जो रुद्रेण सह विकल्प-
इत्याहुः ।

तत्र सूक्तऋष्यादि । कद्रुद्रायेति नवर्षस्य‡ घोरः कस्वऋषी
रुद्रो देवता गायत्री छन्दः जपे विनियोगः । इमा रुद्राय
तवसे इत्येकादशर्षस्य§ कुत्सऋषी रुद्रो देवता आद्या नव जगत्यो-
ऽन्ये द्वे त्रिष्टुभौ जपे विनियोगः । आ ते पितरिति पञ्चदश-

* ३३५—३३८ पृष्ठेषु मदर्शितानि ।

† ३३८।३३९ पृष्ठयोः मदर्शितानि ।

‡ ३३५ पृष्ठे मदर्शितम् ।

§ ३३५।३३६ पृष्ठयोः मदर्शितम् ।

॥४॥ गृत्समदृष्टी रुद्रो देवता त्रिष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः ।
 ॥५॥ रुद्राय स्थिरधन्वने इति चतसृणां† वशिष्ठदृष्टी रुद्रो
 देवतास्त्रिस्रो जगत्योऽन्या त्रिष्टुप् छन्दः जपे विनियोगः । तथा
 ॥६॥ वा वो राजानमित्येकादशरुद्रसाम्नाः‡ वामदेवदृष्टी रुद्रो देवता
 आयसान्स्त्रिष्टुप् ततश्चतुर्णां गायत्री ततस्त्रयाणां त्रिष्टुप् तत-
 स्त्रयाणामुत्कृतिच्छन्दः जपे विनियोगः ।

ततोऽन्य ऋत्विक् तत्रैव कुम्भे त्रयस्वकमन्त्रमष्टीत्तरशतं
 जपेत् । अन्येषु पूर्वोदिकुम्भेषु अप्रतिरथादीनि चत्वारि सूक्तानि
 क्रमेण जपेत् । तानि च । आयुः शिशान इति त्रयोदशर्चस्य
 सूक्तस्य इन्द्रोऽप्रतिरथऋषिरिन्द्रो देवता चतुर्थी वृहस्पतिस्त्रिष्टुप्
 अस्यानुष्टुप् जपे विनियोगः । त्वमग्ने रुद्र इत्यनुवाकस्य‡ वृष्य-
 वाङ्घ्रिरग्न्यात्मा रुद्रो देवता जगती छन्दः जपे विनियोगः ।
 रक्षा ना अग्ने इति रक्षामन्त्रस्य‡ वामदेवऋषिरग्निर्देवता त्रिष्टुप्
 छन्दः जपे विनियोगः । रक्षोहृषमिति पञ्चविंशर्चस्य सूक्तस्य
 आङ्घ्रिरसऋषिर्वायुरग्निर्देवते त्रिष्टुप् छन्दश्चतस्रोऽन्या अनुष्टुभः
 जपे विनियोगः । अत्रापि संख्या पूर्ववत् । चतुर्थकुम्भे पव-
 मानमप्येकवारं जपेत् ।

● ३३७।३३८ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

† ३३८ पृष्ठे प्रदर्शितानाम् ।

‡ ३३८।३३९ पृष्ठयोः प्रदर्शितानाम् ।

§ ३४० पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ ३४०—३४२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

एवं पञ्चकुम्भासम्भवे कुम्भद्वयं स्थाप्यम् । अत्र पक्षे रुद्रकुम्भे सर्वसूक्तजपः कार्यः । अन्यकुम्भे वरुणमावाह्य रुद्रजपं कुर्यात् । अथवा एक एव पञ्चमुखः कुम्भः स्थाप्यः । तत्र मध्यकुम्भकार्याणि मध्यमुखे, कुम्भचतुष्टयकार्याणि तु चतुर्षु प्रस्रवणेषु कार्याणीति विवेकः ।

ततः कुम्भस्थानादुत्तरतश्चतुर्विंशतिदलं पङ्कजं पञ्चवर्णैः शुकतण्डुलपिष्टेन वा कृत्वा तत्र कर्णिकायां मन्त्रपूर्वकं कुम्भं स्थापयित्वा जलादिपूर्णं कृत्वा तत्र शतमूलानि निक्षिपेत् । तानि च—सुवर्णमयमूल व्रीहि यव तिल माष प्रियङ्गु श्यामाक मुद्ग कर्मरीः* सहदेवी† अपराजिता बाला पाठा शङ्खपुष्पी‡ मधुयष्टिका चक्राङ्किता§ मयूरशिखा॥ काकजङ्घा॥ कुमारी-द्वय** जीवन्तिका†† अपामार्ग भृङ्गराज रक्तचन्दन लक्ष्मण सुलक्ष्मण जाती व्याघ्रपत्र‡‡ चक्रमर्दक§§ सिद्धेश्वर अश्वत्थ पलाश उदुम्बर जम्बू षट् अर्क दूर्वा शतावरी॥ शमी रोहितक कुश रक्तोत्पल चम्पक विष्णुकान्ता||| बर्हिष तुलसी अश्व-गन्धा*** निर्गुण्डी††† रक्तपीतसर्षप पनस जीरक पद्मपत्र

* वंगलीचना ।

§ पद्मगङ्घी ।

•• वृत्तकुमारी, अपराजिता ।

§§ चपभेद ।

••• चपभेद ।

† बला (बिलेडा) ।

¶ चपभेद ।

†† उचीपरिजातवृक्ष ।

¶¶ शतमूल ।

††† सिन्धुवार (मिचिन्दा) ।

‡ जलकृमि ।

|| गुग्गुला ।

†† करस रक्तैरुद

||| नीलापराजिता

कीलोत्पल कुरण्टक* गुञ्जा वच मद्रक मुस्ता कषीरा† कोष्ट
कीलात्मज‡ कुङ्कुम पञ्चत्वक् पञ्चरत्न पञ्चगव्य पञ्चामृत पत्रज
केसर शैलज गुडूची शुभ्रचन्दन सप्तमृत्तिका नागवल्ली पूगीफल-
पुष्पाणि इति । तदलाभि तु विष्णुकान्ता-सहदेवी-तुलसी-शता-
वरो-कुशान् कुङ्कुमञ्च क्षिपेत् । तदुपरि पूर्णपात्रं न्यस्य तत्र
अष्टदलसंयुक्तं वस्त्रं धृत्वा कर्णिकायां मोषू ण§ इति निःकृति-
प्रतिमां पञ्चामृतस्त्रापितां संस्थाप्य तद्दक्षिणत इन्द्रं वक्त्र इति
इन्द्रम् तदुत्तरतः अप्सु म इति॥ अष्टदेवताश्च स्थापयेत् ।

ततो भूमिस्थचतुर्विंशतिदलेषु प्रागादित उत्तराषाढाद्यनु-
राधान्तानि नक्षत्राणि तत्तद्देवताश्च स्थापयेत् । ता देवताश्चैवं—
विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात् अहिब्रह्मः (अहि-
र्ब्रह्मः) पूषा अश्विनौ यमः अग्निः ब्रह्मा इन्दुः रुद्रः दितिः वाक्-
पतिः सर्पाः पितरः भगः अर्यमा रविः त्वष्टा मातृतः इन्द्राग्नी
मित्तः इति ।

ततो लोकपालानावाह्य नैऋतदेशे अग्निं स्थापयित्वा
तदीशानभागे नवग्रहानावाह्य अन्वाधानं कुर्यात् । तत्रैत्यं—

* कीर्तिभङ्गटी ।

† धान्यभेदः ।

‡ ब६२ ।

§ अग्नियं १४४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

¶ इन्द्रं वा नरः संस्थाप्य सेपुर्महो यमः सुमतये चकानाः ।

महोहि दाता वज्रहस्तो अक्षि महासु रत्नमवधे वज्रध्वम् ॥

(६म. २४मू. १श्लोकः ।)

॥ अग्नियं ३०१ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

समिहयमादाय चक्षुषी आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा प्रजापतिमिन्द्र-
मग्निं सोमम् एता आज्येन । आदित्यं सोमं भौमं बुधं बृह-
स्पतिं शुक्रं शनैश्चरं राहुं केतुमिति नवग्रहानर्कादिसमिद्धिः ।
ईश्वरमुमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रं यमं कालं चित्रगुप्तमित्यधि-
देवताः अग्निमपो विष्णुमिन्द्रमिन्द्राणीं प्रजापतिं सर्पान्
ब्रह्माणमिति प्रत्यधिदेवताः विनायकं दुर्गां वायुमाकाशमश्विना-
विति पञ्च लोकपालान् तथा क्षेत्रपालं वास्तुपुरुषमिन्द्रमग्निं
यमं निऋतिं वरुणं वायुं कुवेरमीशानं ब्रह्माणमनन्तश्च प्रत्येक-
मसुकसंख्याभिः पालाशादिसमिद्धर्वाहुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्ट-
संख्यया अहं यक्ष्ये जपदशांशेन तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण
यक्ष्ये ।

अत्र प्रधानं निऋतिं घृतमिश्रितपायससमिदाज्यचर्वा-
हुतिभिः प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्यया अहं यक्ष्ये तथा अधि-
देवतामिन्द्रं प्रत्यधिदेवता अपो घृतमिश्रितपायससमिदाज्य-
चरुद्रव्यैरष्टाष्टसंख्याभिरहं यक्ष्ये ।

अथावरणदेवताः—उत्तराषाढां श्रवणां धनिष्ठां शततारकां
पूर्वभाद्रपदाम् उत्तरभाद्रपदां रेवतीमश्विनीं भरणीं कृत्तिकां
रोहिणीं मृगशिरसम् आर्द्रां पुनर्वसुं पुष्यम् अश्लेषां मघां पूर्वाम्*
उत्तरां† हस्तां चित्रां स्वातीं विशाखामनुराधाम् यहा विश्वान्
देवान् विधिं विष्णुं वसून् वरुणम् अजैकपदम् अहिब्रह्मं पूषण-

• पूर्वां पूर्वफल्गुनीम् पूर्वाषाढाञ्च ।

† उत्तरासुतरफल्गुनीम् उत्तराषाढाञ्च ।

मश्विनौ यममग्निं ब्रह्माणं चन्द्रमसं रुद्रमदितिं वृहस्पतिं
सर्पान् पितॄन् भगमर्यमणं सूर्यं त्वष्टारं मरुतः इन्द्राग्नी मित्रं
प्रत्येकमष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः* रक्षोहणं कणुष्वेति पञ्च-
दशग्भिः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभिः कसराहुतिभिर्वा
सवितारं दुर्गां त्र्यम्बकं ऋत्विक्स्वतिं देवतां वाप्तोस्पतिम् अग्निं
क्षेत्राधिपतिं मित्रावरुणौ च एताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः कसरा-
हुतिभिः त्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशग्भिः† प्रत्यूचमष्ट-
संख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमं त्रयोदशवारं पायसा-
हुतिभिः रुद्रं चतुर्गृहीतनाज्येन अग्निं वायुं प्रजापतिमेकैकया
आज्याहुत्या अहं यक्ष्ये ।

शेषेण अग्निं स्विष्टकृतमग्निं वायुं सूर्यम् अग्नीवरुणौ
अग्निं वरुणं सवितारं विष्णुं विश्वान् देवान् मरुतः स्वर्कान्
वरुणं प्रजापतिम् एता अङ्गप्रधाना देवता आज्येनास्मिन् कर्म-
ण्यहं यक्ष्ये इति संकल्प्य उपयमनकुशादानादि पर्युक्षणान्तं
कृत्वा स्वस्वमन्त्रैर्निर्ऋत्यादिपूजां कुर्यात् ।

वस्त्रयुग्मं रक्तचन्दनगन्धः कृष्णसुरभीणि पुष्पाणि धूपो मेष-
शृङ्गस्य आज्यदीपः पुरुषाहाराद्यं पोलिकाः । ब्राह्मणस्य सुरा-
स्थानं सैन्धवमिश्रं क्षीरं मांसस्थानं लवणमयुक्तं पायसम् । क्षत्रि-
यादीनां तु सति सन्धवे मुख्यमेव । एतावन्नैवेद्यम् । एवं पुष्पा-

* कसराहुतिभिरित्यत्र पायसाहुतिभिरिति ग-पुस्तके पाठः ।

† अग्निरमेव मूले (३६१—३६५ पृष्ठेषु) वक्ष्यमाणाभिः ।

प्लव्यन्तं पूजनं कृत्वा अमुष्मै त्वेति अन्वाधानक्रमेण निर्व्वीण-
प्रोक्षणादिपूर्व्वकं पायसकसरचरुन् अपयित्वा आज्यभागान्तं
कुर्यात् ।

ततो यजमानस्यागं कुर्यात् । ततः सत्विगाचार्यी जुहु-
यात् । तद्यथा—अन्वाधानक्रमेण नवग्रहक्रमेण नवग्रहनि-
र्ऋतीन्द्राब्देवताहोमं कृत्वा ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा इत्या-
दिभिश्चतुर्व्विंशतिनाममन्त्रैः प्रत्येकमष्टसंख्याः पायसाहुतीर्हुत्वा
ऋग्भिर्जुह्यात् ।

कणुष्वेति पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य गौतमी वामदेवो रक्षाह-
विष्टुप् कसरहोमे विनियोगः ।

कणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं

याहि राजिवामवाँ इमेन ।

हृषीमनुप्रसितिं द्रूणानो-

ऽस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्टैः ॥ (४म, ४सू, १ ऋक् ।)

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु

सृश धृषता शीशुचानः ।

तपूंथग्ने जुह्वा पतङ्गा-

नसन्दितो विसृज विष्वगुक्काः ॥ २ ॥

प्रति स्यशो विसृज तूर्णितमो

भवा पायुर्विशो अस्या अदध्वः ।

यो नी दूरे अघशंसो यो अन्त्य-

ग्ने माकिष्टे व्यथिरादधर्षीत् ॥ ३ ॥

उदग्ने तिष्ठ प्रत्या तनुष्व-
 न्यमित्राँ ओषतात्तिग्महेते ।
 यो नो अरातिं समिधान चक्रे
 नीचा तं धष्यतसं न शुष्कम् ॥ ४ ॥
 जङ्घी भव प्रतिविध्याध्यस्म-
 दाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्ने ।
 अवस्थिरा तनुहि यातुजूनां
 • जामिमजामिं प्रमृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥
 स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ
 यद्देवते ब्रह्मण गातुमैरत् ।
 विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो
 द्युम्नान्यर्थो विदुरो अभिद्यौत् ॥ ६ ॥
 सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानु-
 र्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।
 पिप्रीषति स्व आयुषि दुरीणे
 विश्वेदस्मै सुदिना मासदिष्टिः ॥ ७ ॥
 अर्चामि ते सुमतिं घोषर्वाक्
 सं ते ववाता जरतामियङ्गीः ।
 स्वशास्त्वा सुरथा मर्जयेमा-
 स्मे क्षत्राणि धारयेरनुद्युम् ॥ ८ ॥
 इह त्वा भूर्या चण्डुपत्नन्
 दीषावस्तर्दीदिवांसमनुद्युम् ।

क्रीडन्तस्त्वा सुमनसः सपेमा-
 भि द्युम्ना तस्थिवांसो जनानाम् ॥ ९ ॥
 यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न
 उपयाति वसुमता रथेन ।
 तस्य त्राता भवसि तस्य सखा
 यस्त आतिथ्यमानुषग् जुजोषत् ॥ १० ॥
 महो रुजामि बन्धुता वचोभि-
 स्तन्मा पितुर्गीतमादन्वियाय ।
 त्वं नो अस्य वचसञ्चिकिञ्चि
 होतर्यविष्ठ सुकृतो दमूनाः ॥ ११ ॥
 अश्वप्रजस्तरणयः सुशेवा
 अतन्द्रासोऽष्टका अश्वमिष्ठाः ।
 ते पायवः सध्रगञ्चो
 निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥
 ये पायवो मामतेयं ते अग्ने
 पश्यन्तो अश्वं दुरितादरक्षन् ।
 ररक्ष तान् सुकृतो विश्ववेदा
 दिप्तन्त इद्रिपवीनाह देभुः ॥ १३ ॥
 त्वया वयं सधन्व स्वोता
 स्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।
 उभा शंसा सृदय सत्य-
 तातेऽनुष्ठुया कृणुद्यज्ञयाच ॥ १४ ॥

अथा ते अग्ने समिधा विधेम

प्रतिस्तीमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाद्यस्मान्

द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥ (४म, ४सू, १५ ऋक् ।)

इति प्रत्यर्चः*मष्टसंख्यया हुत्वा तत्सवितुरित्यस्य विश्वामित्र-
ऋषिः सविता देवता गायत्री छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।

ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ (३अ, ३५म, यजुः ।)

इदं सवित्रे ।

जातवेदसे इत्यस्य कश्यपऋषिर्दुर्गा देवता त्रिष्टुप् छन्दः
कसरहोमे विनियोगः ।

ॐ जातवेदसे सुनवाम सोम

मरातीयतो निदहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा

नावेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः ॥ (१म, ८८सू, १ ऋक् ।)

इदं जातवेदसे । इदं दुर्गायै ।

त्राम्बकमित्यस्य वशिष्ठऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
कसरहोमे विनियोगः ।

त्राम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जर्वाकरुमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इदं रुद्राय ।

(३अ, ६०म, यजुः ।)

* प्रत्यर्चमित्यत्र प्रत्यर्चमिति पाठो वुक्तः ।

सीरा युञ्जन्तीत्यस्य बुधः सौम्य ऋषिर्ऋत्विक्स्लुतिर्देवता
गायत्री छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।

सीरा युञ्जन्ति कवयो युगा वितन्वते पृथक् ।

धीरा देवेषु सुन्नया ॥ (१०म, १०१सू, ४ऋक् ।)

इदमृत्विक्स्लुतिदेवतायै ।

तामग्निवर्णामित्यस्य सौभरिर्ऋषिर्दुर्गा देवता त्रिष्टुप् छन्दः
कसरहोमे विनियोगः ।

तामग्निवर्णां तपसा ज्वलन्तीं

परिरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् ।

दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये

सुतरसितरसे नमः सुतरसितरसे नमः ॥

(ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

इदं दुर्गायै ।

वास्तोस्यते इत्यस्य वशिष्ठ ऋषिर्वास्तोस्यतिर्देवता त्रिष्टुप्
छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।

वास्तोस्यते प्रतिजानीह्यस्मान्

स्वावेशो घनमीवो भवा नः ।

यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व

शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ (७म, ५४सू, १ऋक् ।)

इदं वास्तोस्यतये ।

अग्निः कण्व इत्यस्य मेधातिथिर्ऋषिरग्निर्देवता गायत्री
छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।

अग्निः कखो मेधातिथिमग्निः सा तमुपसृतम् ।
अग्निना तुर्वशं पङ्कपरावत उग्रादेवं हवामहे ॥

इदमग्नये ।

क्षेत्रस्य पतिनेत्यस्य वामदेव ऋषिः क्षेत्रपाली देवता अनुष्टुप्
छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनेव जयाममि ।
गामश्वं पोषयित्वा स नो मृष्टातीदृशे ॥

(४म, ५७सू, १ऋक् ।)

इदं क्षेत्रपालाय ।

गृणाना जमदग्निवदित्यस्य मित्रावरुणावृषी गायत्री छन्दः
कसरहोमे विनियोगः ।

गृणाना जमदग्निवत् सुवाना च वशिष्ठवत् ।
जनीयन्तो त्वस्रवः पुत्रीयन्तः सुदानकः । वः ।
सरस्यन्तं हवामहे ॥

इदं मित्रावरुणाभ्याम् ।

अग्निं दूतमित्यस्य आङ्गिरमऋषिर्विकृपोऽग्निर्देवता गायत्री
छन्दः कसरहोमे विनियोगः ।

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।
अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ (१म, १२सू, १ऋक् ।)

इदमग्नये ।

हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशर्षस्य श्रीसूक्तस्य आनन्दकर्म-
चिकीर्तेन्दिरासुता ऋषयः श्रीर्देवता आद्यास्त्रिस्तोऽनुष्टुभः चतुर्थी

प्रस्तारपङ्क्तिः पञ्चमीषष्ठौ त्रिष्टुभौ ततोऽष्टावनुष्टुभः अन्त्या
प्रस्तारपङ्क्तिः समिदाज्यचरुहोमे विनियोगः ।

ॐ ऐं—हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरजतस्रजाम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥ १ ॥

ॐ ऐं ह्रीं—तां म आवह जातवेदो लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं विन्देयं गामश्वं पुरुषानहम् ॥ २ ॥

ॐ ह्रीं श्रीं—अश्वपूर्वां रथमध्यां इस्तिनादप्रबोधिनीम् ।

त्रियं देवीमुपह्वये श्रीर्मा देवी जुषताम् ॥ ३ ॥

ॐ श्रीं क्लीं—कां सोमितां हिरण्यप्राकारा-

मार्द्रां ज्वलन्तीं तृप्तां तर्पयन्तीम् ।

पद्मे स्थितां पद्मवर्णां

तामिहोपह्वये त्रियम् ॥ ४ ॥

ॐ क्लीं वद वद—चन्द्रां प्रभासां यशसा ज्वलन्तीं

त्रियं लोके देवजुष्टामुदाराम् ।

तां पद्मिनीमीं शरणमहं प्रपद्ये

अलक्ष्मीर्मे नश्यतां त्वां वृणोमि ॥ ५ ॥

ॐ वद वद वाग्वादिनि—

आदित्यवर्षे तपसोऽधिजातो

वनस्पतिस्तव वृक्षोऽथ विश्वः ।

तस्य फलानि तपसा मुदन्तु

या अन्तरा यास्य वाग्वा अलक्ष्मीः ॥ ६ ॥

ॐ वाग्वादिनि ॐ ऐं—

उपैतु मां देवसखः कीर्त्तिञ्च मणिना सह ।

प्रादुर्भूतोऽस्मि राष्ट्रेऽस्मिन् कीर्त्तिमृष्टिं ददातु मे ॥७॥

ॐ ऐं सौ—क्षुत्पिपासामलां ज्येष्ठामलक्ष्मीं नाशयाम्यहम् ।

अभूतिमसमृष्टिञ्च सर्वां निर्णुद मे गृहात् ॥ ८ ॥

ॐ सैं हं सः—गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् ।

इक्ष्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये त्रियम् ॥ ९ ॥

ॐ सोऽहम्—मनसः काममाकूतिं वाचः सत्यमशीमहि ।

पशूनां रूपमन्नस्य मयि त्रीः त्रयतां यशः ॥ १० ॥

ॐ ह्रीं—कर्हमेन प्रजाभूता मयि सम्भव कर्हम् ।

त्रियं वासय मे कुले मातरं पद्ममालिनीम् ॥११॥

ॐ ह्रीं क्रीं—आपः सृजन्तु स्निग्धानि चिकीत धस मे गृहे ।

नि च देवीं मातरं त्रियं वासय मे कुले ॥ १२ ॥

ॐ क्रीं क्रीं—आर्द्रां यः करिणीं यष्टिं सुवर्णां हेममालिनीम् ।

सूर्यां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥१३॥

ॐ क्रीं स्त्रीं—आर्द्रां पुष्करिणीं पुष्टिं पिङ्गलां पद्ममालिनीम् ।

चन्द्रां हिरण्मयीं लक्ष्मीं जातवेदो म आवह ॥१४॥

ॐ स्त्रीं हूं—तां म आवह जातवेदो

लक्ष्मीमनपगामिनीम् ।

यस्यां हिरण्यं प्रभूतं गावो

दास्योऽश्वान् विन्देयं पुरुषानहम् ॥ १५ ॥

(ऋग्वेदपरिशिष्टे ।)

इदं त्रियै । प्रत्युचमष्टयताद्यन्यतमसंख्यया जुहुयात् ।

त्वन्नः सोमित्यस्य प्रगाथ ऋषिः सोमो देवता त्रिष्टुप् छन्दः
पायसहोमे विनियोगः ।

ॐ त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा-
स्वम् स्वर्विदा विश्वा नृचक्षाः ।
त्वम् न इन्द्र जतिभिः सजोषाः
पाहि पश्चातादुत वा पुरस्तात् ॥

(८म, ४८सू, १५ऋक् ।)

इदं सोमाय ।

या ते रुद्रेत्यस्य कश्यप ऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
चतुर्गृहीताज्यहोमे विनियोगः ।

या ते रुद्र शिवा तनूरघोरा पापकाशिनी ।
तया नस्तन्वाशस्तमया गिरिशस्ताभिचाकशीहि ॥

(१६अ, २म, यजुः ।)

इदं रुद्राय ।

तत आज्येन सकृद्गृहीतेन चतस्रो व्याहृतीर्हुत्वा स्विष्ट-
कृदादि प्रायश्चित्तहोमान्तं कृत्वा दिक्पालेभ्यो नवग्रहेभ्यो
निर्ऋतये इन्द्राय अद्भ्यो रुद्राय क्षेत्रपालाय च बलीन् दद्यात् ।
तत आचार्यो यजमानो वा पूर्णाहुतिं जुहुयात् ।

तत्र मन्वाः ।

समुद्रादूर्णिरित्येकादशर्षस्य सूक्तस्य गौतमवामदेवावृषी
अग्निर्देवता त्रिष्टुप् छन्दः अन्था जगती पूर्णाहुतिहोमे विनि-
योगः ।

समुद्रादूर्ध्वमधुमाँ उदार-
दुपांशुना सममृतत्वमानट् ।
घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति
जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ (१७ष, ८६म, यजुः।)
वर्यं नाम प्रववामा घृतस्या-
स्मिन् यज्ञे धारयामानमोभिः ।
उपब्रह्मा शृणवच्छस्यमान-
स्रतुःशृङ्गोऽवमीक्षीर एतत् ॥ ८० ॥
चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा
हे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।
त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति
महोदेवो मर्त्याँ आविवेश ॥ ८१ ॥
त्रिधाहितम्पणिभिर्गुह्यमान-
ङ्गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।
इन्द्र एकं सूर्य एकञ्जान
वेनादेकं स्वधयानिष्टतक्षुः ॥ ८२ ॥
एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्रा-
च्छतव्रजा रिपुणा नावचने ।
घृतस्य धारा अभिचाकर्शामि
द्विरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ८३ ॥
सम्यक् स्रवन्ति सरितो न धेना
अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

एते अर्षन्त्यूर्णयो घृतस्य
 मृगा इव क्षिपणो रीषमाणाः ॥ ८४ ॥
 सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो
 वातप्रमियः पतर्यन्ति यद्वाः ।
 घृतस्य धारा अरुषो न वाजी-
 काष्ठा भिन्दन्नुर्भिः पिन्वमानः ॥ ८५ ॥
 अभिप्रवन्त समनेव योषाः
 कल्याण्यः स्नयमानासो अग्निम् ।
 घृतस्य धाराः समिधो नसन्त
 ता जुषाणो ह्यर्थ्यति जातवेदाः ॥ ८६ ॥
 कन्या इव वहतु मेत वा उ
 अञ्जराञ्जाना अभिचाकशीमि ।
 यत्र सोमः स्रूयते यत्र यज्ञो
 घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ८७ ॥
 अभ्यर्षत सुष्टुतिङ्गव्यमाजि
 मस्मासु भद्राद्रविणानि धत्त ।
 इमं यज्ञं नयत देवतानो
 घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ ८८ ॥
 धामन् ते विश्वभुवनमधिञ्चित-
 मन्तःसमुद्रे ह्यन्तरायुषि ।
 अपामनौके समिधे य आभृत-
 स्तमश्याम मधुमन्तन्त जन्धिम् ॥ (१७अ, ८८म, यजुः ।)

प्रजापते हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रिष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे विनि-
योगः । पूर्णा दर्वि विश्वेदेवाः शतक्रतुरनुष्टुप् पूर्णाहुतिहोमे
विनियोगः । सप्त ते अम्नं सप्तवानग्निर्जगती पूर्णाहुतिहोमे
विनियोगः ।

इति पूर्णाहुतिं हुत्वा प्रणीतानिनयादिकर्मशेषं समाप्य
रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा त्र्यम्बकमन्त्रं शतवारं जपेत् । याजुषसेदुयज-
मानस्तदा रुद्रैकादशिनीं जपेत् । बहुचसेद्रुद्रसूक्तानि* । सप्तम-
गसेद्रुद्रसामानि† । आयुर्व्यणसेत् त्र्यम्बकमन्त्रम् । अथवा
एकादशाष्टत्रिंशकसंख्यया रुद्रजपः कार्यः ।

ततो रुद्रं निऋतिञ्च पक्षीपचारैः सम्पूज्य त्र्यम्बकं मोषू ण
इति मन्त्राभ्याम्‡ ।

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेपु-

र्महो यन्तः सुमतये चकानाः ।

महो हि दाता वज्रहस्तो अस्मि

महामु रणम मवसे यजध्वम् ॥ (६म, २८सू, १ऋक् ।)

अप्सु मे सोमोऽब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

अग्निञ्च विश्वशंभुवम् ॥ (१०म, ८सू, ६ऋक्)

इत्येताभ्याश्च नक्षत्रदेवता उपस्थाय सर्वकलशोदकं पात्रान्तरे
गृहीत्वा सत्विगाचार्यो यजमानं सर्वौषधीभिरनुलिप्ताङ्गं धृत-

* ३२५—३२८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

† ३२८ पृष्ठे प्रदर्शितानि ।

‡ १८१।३४४ पृष्ठयोः प्रदर्शिताभ्याम् ।

नववस्त्रं तद्वामभागे धृतनववस्त्रां सपुत्रां तत्पत्नीमुपवेश्य वक्ष्य-
माणैर्मन्त्रैरभिषिञ्चेत् ।

ते च मन्त्राः—आपो हि ष्टाः* चातारमिन्द्रं† इमन्त्रे‡
मापोमौषधीः§ भगप्रणेतः॥ इदमापः॥ समुद्राय त्वाः*
पुनन्तु मा पितरः†† आप्यायस्व‡‡ पञ्चनद्यः§§ (नव) शिरोमे

* ५८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† १४३ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ मापोमौषधीर्होसोऽहो वासो राजपुत्रतो वरुण गो सुच ।

यदाहरणं इति वरुणोति शपामहे ततो वरुण गो सुच ॥

सुमित्रिया न आप औषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्यै सन्तु

योऽस्मान् देष्टि यच्च वर्यं विषः । (६५. २२म. यजुः ।)

॥ भगप्रणेतर्भग सत्यराधो भगे मां धियमुदवाददन्नः ।

भगप्र गो जनय गोभिरनैर्भगप्रमृभिर्भुवन्तः स्वाम ॥ (३४. १६म. यजुः ।)

॥ ६९ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

*० समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सरिराय त्वा वाताय स्वाहा । अनाध्रुष्याय
त्वा वाताय स्वाहा । अप्रतिध्रुष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यदे त्वा वाताय स्वाहा ।
अग्निमिदाय त्वा वाताय स्वाहा । (३८. ७म. यजुः ।)

†† पुनन्तु मा पितरः सोम्यासः पुनन्तु मा पितामहाः ।

पुनन्तु प्रपितामहाः पवित्रेषु प्रतायुषा ॥

पुनन्तु मा पितामहाः पुनन्तु प्रपितामहाः ।

पवित्रेषु प्रतायुषा विश्वमायुर्व्यग्रवै । (१८. ३७म. यजुः ।)

‡‡ ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§§ पञ्चनद्यः सरस्वतीमपि वन्ति सञ्जीतसः ।

सरस्वती तु पञ्चधा सी देवीऽभवत्सरित् । (३४. ११म. यजुः ।)

वस्य त्वाः सोमस्य त्वा युष्मेन यज्जायतः ।

पालाशं भवति तेन ब्राह्मणोऽभिषिञ्चति ब्रह्म वै पलाशो
ब्रह्मणे चैनमभिषिञ्चति ।

शौदुम्बरं भवति तेन खोऽभिषिञ्चति अन्नं वा जग्ं यदुदुम्बरं
जग्ं वै खं यावद्दै पुरुषस्य सम्भवति नैव तावदशनायति तेनोक्त्
सर्वं तस्मादुदुम्बरेण खोऽभिषिञ्चति ।

नैयग्रोधपादं भवति तेन मित्रो राजन्योऽभिषिञ्चति पद्भि-
र्न्यग्रोधः प्रतिष्ठितो मित्रेण राजन्यः प्रतिष्ठितस्तस्मान्नैयग्रोध-
पादेन मित्रो राजन्योऽभिषिञ्चति ।

आश्वत्यं भवति तेन वैश्योऽभिषिञ्चति स यदेवादावश्वत्ये
(यदेवाद्रावश्वत्ये) तिष्ठत इन्द्रो मरुत उपामन्त्रयत तस्मादाश्वत्येन
वैश्योऽभिषिञ्चति ।

सर्वसुरभ्युन्मर्दनं भवति परमो वा एष गन्धो यत्सर्वसुरभ्यु-
न्मर्दनं गन्धेनैवमेतदभिषिञ्चति ।

• देवस्य त्वा मवितुः प्रसवेऽग्निर्वाह्यां पूजां उक्ताभ्याम् ।

आददे रावासि गभीरमममध्वरं कृधीन्द्राय सुवृतमम् ।

उत्तमेन पविनाऽश्वत्थपुमन्तप्यथस्वत्तत्रियाभ्या स्व देवयुतक्षपयत मा ।

(६७. १०. वजुः ।)

† सोमस्य त्वा युष्मेनाभिषिञ्चाध्यप्रेर्वाजसा सूर्यस्य वसुसेन्द्रस्येन्द्रियेण ।

अत्राचा अत्रपतिरेध्यतिदियून् पाडि ॥ (१०. १०. वजुः ।)

‡ यज्जायतो दूरसुदैति देवन्तदु सुमस्य तथैवेति ।

दूरद्वमं ज्योतिषा ज्योतिरेकं तन्धे मनः त्रिवसुद्वस्यमकु ।

(१४. १. वजुः ।)

यद्देवकल्पान् शुद्धीति प्राणा वै कल्पा अमृतं वै प्राणा
अमृतेनैवेनमेतदभिषिञ्चति ।

सर्वेषां वा वेदानामेष रसो यत्सोम सर्वेषामैवेनमेतद्देवानां
रसेनाभिषिञ्चति ।

नवग्रहमन्त्राश्च ।

मूलं प्रजां (व्रजां) वीर (वीर) इन्द्रो ज्येष्ठां यादिव्या आपः*
ब्रह्मकं यजामहे इत्यादिरूपाः ।

अथ ऋष्यन्त्राः ।

अग्नीभ्यामिति षष्ठां कश्यपो विहृहा पक्ष्मनाशनोऽनुष्टुप्
अभिषेके विनियोगः ।

त्रिभिष्टं देवेति† सप्तानां वशिष्ठ ऋषिराद्यानां त्रयाणा-

* यादिव्या आपः पयसा सबभूवुर्या अन्तरिक्षा उत पार्थिवीर्याः ।

इह रस्यवर्षा यज्ञयासा न आपः शिवाः संश्लोनाः सुहवा भवन्तु ॥

(श्राद्धतत्त्वे ।)

† त्रिभिष्टं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोम धामभिः ।

अग्ने दक्षैः पुनोर्हि नः ॥ (ऽम. ६०म्. २६च्छक् ।)

पुनन्तु मां देवजनाः पुनन्तु वसवो धिया ।

विश्वेदेवाः पुनीत मा जातवेदः पुनोर्हि माम् ॥ १७ ॥

प्रप्यायस्व प्रसन्दस्व सोम विश्वेभिरंघुभिः ।

देवेभ्य उन्नमं हविः ॥ १८ ॥

उपप्रियं पतिप्रतं बुधानमाहुतीहधम् ।

अगन्तु विभ्रतो नमः ॥ १९ ॥

अलाय्यस्व परशुर्नमात्र तमापवस्व देव सोम ।

आखं चिदं देव सोम ॥ २० ॥ (टीकात्रैवः परपृष्ठे द्रष्टव्यः ।)

अग्निर्देवता चतुर्णां विश्वेदेवा आद्या गायत्री द्वितीयानुष्टुप्
सप्तस्त्रिस्रो गायत्रयः अन्ये हे अनुष्टुभौ अभिषेके विनियोगः ।

आपो हि ष्टेति नवर्षस्यः अम्बरीषसिन्धुदीप आपो गायत्री
पञ्चमी वर्धमाना सप्तमी प्रतिष्ठा अन्ये हे अनुष्टुभौ अभिषेके
विनियोगः ।

आप इहेति इयस्यः सप्तर्षयो विश्वेदेवा अनुष्टुप् अभिषेके
विनियोगः ।

सहस्राक्षेणेत्यस्यः प्राजापत्यो यक्ष्मनाशनो यक्ष्महा त्रिष्टुप्
अभिषेके विनियोगः ।

यद्वा सहस्राक्षं शतधारमित्यृचम् । तच्छंयोः शंयुर्विश्वे
देवाः शक्करी अभिषेके विनियोगः ।

अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां कुवुकादधि ।

यक्ष्मं शीर्षण्यं मस्तिष्काज्जिह्वाया विवृहामि ते ॥

(१०म, १६३सू, १ऋक ।)

यः पावमानीरध्यर्षिभिः संभृतं रसम् ।

सर्वं स पूतमत्राति स्त्रिदितं मातरिभ्यः ॥ ११ ॥

पावमानीर्यो अध्यर्षिभिः संभृतं रसम् ।

तद्ये सरस्वती दुहं क्षीरं सर्पिमधूदकम् ॥ (८म. ६७सू. १९ऋक ।)

• ५८ पृष्ठे प्रदर्शितस्य ।

† १७६ पृष्ठे वक्ष्यमाणस्य ।

‡ सहस्राक्षेण शतधारदेन प्रतायुषा हविषा हार्षमिगम् ।

शतं यथेमं शरदो न यातोन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ (१०म. १६१सू. २ऋक ।)

§ १७६ पृष्ठे वक्ष्यमाणम् ।

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कौकसाभ्यो अनूक्यात् ।

यक्ष्मं दोषण्यमंसाभ्यां बाहुभ्यां विवृहामि ते ॥ २ ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोर्हृदयादधि ।

यक्ष्मं मतस्त्राभ्यां यक्तः प्राग्भिः विवृहामि ते ॥ ३ ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीवद्भ्यां पार्श्विभ्यां प्रपदाभ्याम् ।

यक्ष्मं श्रोणिभ्यां भासदाङ्गसंसां विवृहामि ते ॥ ४ ॥

मेहनाहनं करणाङ्गोमभ्यस्ते नखेभ्यः ।

यक्ष्मं सर्वस्नादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥ ५ ॥

अङ्गादङ्गाङ्गोन्नी लोन्नी जातं पर्वणि पर्वणि ।

यक्ष्मं सर्वस्नादात्मनस्तमिदं विवृहामि ते ॥ ६ ॥

त्रिभिष्टं देव सवितर्वर्षिष्ठैः सोमधामभिः ।

तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥ ७ ॥

पावमानीः स्वस्थयनीः सुदुघा हि घृतशुतः ।

ऋषिभिः सभृती रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥

(१म, १६३सू, ८ऋक्।)

प्रदेव मच्छा मधुमन्त इन्दवः*

धर्ता दिवः पवते कृत्वो रसः† ।

* प्रदेव मच्छा मधुमन्त इन्दवांसिष्यन्दन्त गाव चा न धेनवः ।

वर्षिष्ठो वचनावन्त ऊधभिः परिसृतसुसिवा निर्भिजं धिरे ॥

(१म. ६८सू. १ऋक्।)

† धर्ता दिवः पवते कृत्वो रसो दधो देवानामनुमायां ऋभिः ।

हरिः स्रजानी चत्वीन सत्वभिर्धवा पात्रासि कृत्वते नदीषा ॥

(१म. ७६सू. १ऋक्।)

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते
 प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
 अतप्तनूर्न तदामो अश्रुते
 श्रुतास इहहन्तस्तत्समाशत ॥ (८म, ८३सू, १ऋक् ।)
 तपोः पवित्रं विततं दिवस्पदे
 शोचन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।
 अवन्त्यस्य पवीतारमाशवो
 दिवस्पृष्टमधितिष्ठन्ति चेतसा ॥ (८म, ८३सू, २ऋक् ।)

स्वादुः पवस्व* ।

त्वं पवित्रे रजसो विधन्मणि
 देवेभ्यः सोम पवमान पूयसे ।
 त्वामुषिजः प्रथमो अगृभूत्
 तत्तुभ्येमा विश्वा भुवनानि येमिरे ॥

(८म, ८६सू, ३०ऋक् ।)

आपो हि ष्टाः† शन्नो देवीः† ।

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् ।
 आपो याचामि भेषजम् ॥ (१०म, ८सू, ५ऋक् ।)
 अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।
 अग्निञ्च विश्वगन्धुवम् ॥ (१म, २३सू, ३०ऋक् ।)
 आपः पृणीत भेषजं वरुथं तन्वे मम ।
 ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ (१०म, ८सू, ७ऋक् ।)

* अग्निं ०२ पृष्ठे मदर्शिता ।

† अग्ध्यं २० पृष्ठे मदर्शितम् ।

इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिद्रोहं यद्वाशेष उतानृतम् ॥

(६अ, १७म, यजुः ।)

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानग्न आगहि तं मा संसृज वर्चसा ॥

(१०म, ८सू, ८ऋक् ।)

आप इडा उ भेषजीरापो अमीवचातनीः ।

आपः सर्वस्य भेषजीस्तास्ते कृण्वन्तु भेषजम् ॥

(१०म, १३७सू, ६ऋक् ।)

हस्ताभ्यां दशशाखाभ्यां जिह्वा वाचः पुरोगवी ।

अनामइन्द्राभ्यां त्वा ताभ्यां त्वोपसृशामसि ॥

(१०म, १३७सू, ७ऋक् ।)

सहस्राक्षेण शतशारदेन* । यद्वा ।

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनङ्गतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते (मे) ॥

भगन्ते वरुणी राजा भगं सूर्यो वृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुः ॥

यत्ते केशेषु दीर्भाग्यं सीमन्ते यश्च मूर्धनि ।

ललाटे कर्णयोरक्षोरापस्तद्वन्तु सर्वदा ॥

ग्रहाणामादिरादित्यो लोकरक्षणकारकः ।

विषमस्थानसन्भूता पीडां दहतु ते रविः ॥

रोहिणीशः सुधामूर्तिः सुधागोत्रः सुधाशमः ।
 विषमस्थानसम्भूतां पीडां दहतु ते विधुः ॥
 भूमिपुत्रो महातेजा जगतां भयकृत्सदा ।
 वृष्टिकृष्टिहर्ता च पीडां दहतु तं कुजः ॥
 उत्पातरूपो जगतां चन्द्रपुत्रो महाद्युतिः ।
 सूर्यप्रियङ्गरो देवः पीडां दहतु ते बुधः ॥
 ६ .मन्त्री विशालाक्षः सदा लोकहिते रतः ।
 अनेकशिष्यसम्पूर्णः पीडां दहतु ते गुरुः ॥
 दैत्यमन्त्री गुरुस्तेषां प्राणदश्च महामतिः ।
 प्रभुस्ताराग्रहाणाञ्च पीडां दहतु ते भृगुः ॥
 सूर्यपुत्रो दीर्घदेहो विशालाक्षः शिवप्रियः ।
 मन्दचारः प्रसन्नात्मा पीडां दहतु तेऽर्कजः ॥
 महाशिरा महावक्त्रो दीर्घदंष्ट्रो महाबलः ।
 असुरसोर्द्धबाहुश्च पीडां दहतु ते तमः ॥
 अनेकरूपवर्णेश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 उत्पातभूतो जगतां पीडां दहतु ते शिखी ॥
 सुदर्शन महाज्वालविदीपितदिगन्तर ।
 त्रायस्व चैनमापन्नो भद्रं प्रदिशते नमः ॥
 दैतेयनिकराभोगशैलनिर्भेददीक्षित* ।
 पद्मशङ्खमनोनन्द चाद्योऽतमपि नन्दक ॥

* त्रैलोक्यनिर्भेददीक्षित इति क-पुस्तके पाठः ।

† चाद्योऽतमपि पाठो युक्तः, चाद्योऽतमपि चसिद्धत्वात् ।

विपक्षकायमथन तच्छिरोलुलितानन ।
 कमलाकान्तदैतेय पाञ्चनें मुशलायुध ॥
 विश्वोद्भवलयत्राणलीलस्य परमात्मनः ।
 लीलारविन्दसुभग पाञ्चनेमपि पङ्कज ॥
 कौमोदकी गदा शीरेर्यासौ दिशतु मङ्गलम् ।
 या मुकुन्दकरान्मोजे विलसद्भूषणायिताः ॥
 स्वविस्फारहृताशेषरक्षोदनुजजीवित ।
 एनसो रक्षतादेनं विष्णोः शार्ङ्ग धनुर्वर ॥
 दैत्यसीमन्तिनीगर्भनिर्भेदचतुरस्वन ।
 स्वदच्युतवक्त्राजमधुपूर्णं सुशङ्कराट् ॥
 दैत्यरक्षोऽधिपप्राणवसारुधिरभोजनाः ।
 एनं सर्वत्र रक्षन्तु शार्ङ्गपाणः शरीत्कराः ॥
 परातिहेतिप्रमुखशक्त्योजःक्षपणक्षमा ।
 आपङ्गो रक्षतादेनं शक्तिर्विष्णोर्वरायुधम् ॥
 योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दोषं मातापित्त्वोर्व्यपोहतु ॥
 योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुक्षेपवाहनः ।
 सप्तजिह्वश्च देवोऽग्निर्मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
 मूलजातशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम ॥

• भूषणायिता इत्यत्र भूषणायिता इति ख-ग-पुस्तकयोः पाठः ।

योऽसौ खड्गधरो देवो निर्ऋती राक्षसाधिपः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थदोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
 योऽसौ पाशधरो देवो वरुणश्च जलेश्वरः ।
 नक्रवाहः प्रचेता नो मूलोत्थाघं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ देवो जगन्नाथो मारुतो मृगवाहनः ।
 प्रशामयतु मूलोत्थं दोषं बालस्य शान्तिदः ॥
 योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृद्वाजिवाहनः ।
 मातापित्रोः शिशोश्चैव मूलदोषं व्यपोहतु ॥
 योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः ।
 अश्लेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
 विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।
 सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥
 सुरास्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्घर्षणो विभुः ॥
 प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ।
 आखण्डलोऽग्निर्भगवान् यमो वै निर्ऋतिस्तथा ॥
 वरुणः पवनश्चैव धनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
 ब्रह्मणा सहिताः सर्वे दिक्पालाः पान्तु ते सदा* ॥
 कीर्त्तिलक्ष्मीर्धृतिर्मैधा पुष्टिः श्रद्धा चमा धृतिः† ।
 बुद्धिलेखा वपुः शान्तिः काम्तिस्तुष्टिश्च मातरः ॥

* पान्तु ते सदा इत्यत्र स्थापयन्तु ते इति क-पुस्तके पाठः ।

† चमा धृतिरित्यत्र क्रिया मतिरिति ग-पुस्तके पाठः ।

ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च ।
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥
 देवपत्न्यो द्रुमा नागा दैत्याश्चाप्सरसां गणाः ।
 अस्त्राणि सर्व्वशस्त्राणि राजानो वाहनानि च ॥
 औषधानि च रत्नानि कालस्यावयवाश्च ये ।
 सरितः सागराः शैलास्तीर्थानि जलदा नदाः ॥
 एते त्वामभिषिञ्चन्तु सर्व्वकामार्थसिद्धये ।
 आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधो जीवः सितोऽर्कजः ॥
 ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः ।

ततस्तच्छंयोराराहणीमहे इति पठेत् । ततो रुद्रनिर्ऋति-
 कलशोदकेन अन्येन च शतच्छिद्रमन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो
 धीते वाससी परिधाय तिलकं विभूतिश्च धृत्वा सङ्कल्पपूर्व्वक-
 माचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

तत्र आचार्याय सवत्सां धेनुं ब्रह्मणे हृषभं रुद्रजापिने कृष्ण-
 मनड्वाहम् ।

तत्र मन्त्रः ।

अङ्गारक नमस्तेऽस्तु अनडांस्तव दानतः ।

शिशुजम्भनि दोषांश्च निवारय महाप्रभो ॥ इति ।

तत ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् । तत नैर्ऋत्या-
 दीनामुत्तरपूजनं कृत्वा “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”* इति विसृज्य

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देव यं तत्त्वमहे ।

उपप्रथं तु मरुतः सुदानव इन्द्रं प्राशुर्भवा स चा । (१म. ४०. सू. १. अक्ष. १)

आचार्याय प्रतिमादिकं दत्त्वा रुद्रप्रतिमादि रुद्रजापिने दत्त्वा भूयसीं दक्षिणामन्येभ्यो दत्त्वा शततदर्शादिसंख्याकान् ब्राह्मणान् भोजयित्वा सर्वं कर्म ईश्वराय समर्प्य यस्य स्मृत्या इत्युक्ता शान्तिसूक्तजपं कारयित्वा सुहृदयुतो भुञ्जीत ।

इति शौनकोक्तमूलजातशान्तिप्रयोगः समाप्तः ।

अथ कात्यायनपरिशिष्टोक्तमूलजातशान्तिविधानम् ।

यथा हेमाद्री शान्तिकाण्डे ।

अथातो मूलजातस्य शान्तिविधिं व्याख्यास्यामः । मूलांशे प्रथमे पितुर्नाशे द्वितीये मातुस्तृतीये धनधान्यस्य चतुर्थे कुलशोकावग्रहः स्वयं पुण्यभागी स्यात् । मूलनक्षत्रे जातो मूलशान्तिविधानं कुर्यात् ।

तत्रादौ सर्वौषध्या सर्वगन्धैश्च संयुक्तभुदकुम्भं वस्त्रगन्धपुष्पसहितं श्वेतसिद्धार्थकुसुमयुक्तञ्च कुर्यात् ।

ततस्तस्मिन् रुद्रानप्रतिरथं रक्षोघ्नञ्च सूक्तं जपित्वा द्वितीयोदकुम्भं चतुःप्रस्रवणसंयुक्तं कृत्वा तदुपरिष्ठात् मूलानि निधाय वंशपात्रे कृत्वा वस्त्रेण बद्ध्वा तस्मिन् प्रधानानि मूलानि वक्ष्याम्यष्टादश माषाहरणमयमूलं सप्तधान्यानि प्रथमा कार्शंथी सहदेवी अपराजिता वाला पाठा शङ्खपुष्पी मधुयष्टिका चक्राङ्किता मयूरशिखा काकजङ्घा कुमारीद्वयं जीवन्ती अपामार्गी भृङ्गारको लक्ष्मणा च सुलक्ष्मणा जाती व्याघ्रपत्र चक्रमर्हक

सिद्धेश्वराश्वथ पलाशोदुम्बर प्लक्ष वटार्क दूर्वा शतावरी शमी
रोहितकान्येवमादिमूलानि पूरयित्वा तस्मिन्निषिद्धानि मूलानि
वक्ष्यामि वैकङ्कत वैख धव निम्ब कदम्ब राजहस्ताक्ष शाल
पियाल दधि कपित्थ कोविदार श्लेष्मातक शाल्मलि सर्व्वकण्टकि-
वर्जम् ।

तत्राभिषेकं कुर्यात् पितुः शिशोर्जनन्याश्च “देवस्य त्वे”*-
त्थौदुम्बर्या यथालिङ्गमङ्गं संस्क्रत्य जङ्घे नैर्ऋतं पयसि पायसं
अपयित्वा कार्ष्ण्यमयं सुक् सुवच्च प्रतप्य सम्मृज्य च आघारा-
ज्यभागौ हुत्वा असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति† चतस्रः स्थाली-
पाकेन जुहुयात् ।

ततः कृणुष्व पाजः‡ इति पञ्चदशाज्याहुतीर्हुत्वा चतुर्गृहीतेन
जुहोति । मा नः स्तोत्रे इति§ हाभ्यां या ते रुद्र शिवा तनू-
रिति॥ षड्भिः अग्ने रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः शुचिः
पावक इति॥ त्वन्नः सोम विश्वतः** इति च ख्रिष्टकृदादिप्राशनाग्ने

* मन्त्रोऽयं ६१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† असुन्वन्तमयजमानमिच्छेति अनेनस्येत्यामन्विद्धि तस्करस्य ।

अन्यमन्त्रादिकं सात इत्या नमो देवि निर्ऋते तुभ्यमन्न ॥ (१२अ.६२म.यजुः १)

‡ कृणुष्वेत्यादिकस्य क्पञ्चदशकं ३५८।३५९ पृष्ठयोक्तव्यम् ।

§ मन्त्रोऽयं १०० पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ मन्त्रोऽयं ३४६ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ शुचिः पावक उच्यते सोमः सुतस्य मध्वः ।

देवावीरघशंसदा ॥ (८म. २४मू. ७ऋक् ।)

** ऋगियं ३६६ पृष्ठे उक्ता ।

कृष्णा गौः कृष्णाश्च तिला हेममयमूलं सप्तधान्यसमेतमाचार्य्याय
देयानि कृष्णोऽनडान् ब्रह्मणे देयः नक्षत्रसूचकेभ्यो वासो दद्यात्
अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सुवर्णं दद्यात् । कृसरपायसेन ब्राह्मणान्
भोजयेत् । सर्पदेवते गण्डान्तजातानामयमेव विधिरेवं कृते
शान्तिर्भवतीति ।

इति कात्यायनपरिशिष्टोक्तमूलाश्लेषा-
गण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अथ अश्लेषाजननशान्तिविधानम् ।

मानवसंहितायाम् ।

अश्लेषायान्तु जातानां शान्तिं वक्ष्याम्यतः परम् ।
जातस्य द्वादशाहे च शान्तिहोमं समाचरेत् ॥
असन्भवे तु जन्मर्क्षे अन्यस्मिन् वा शुभे दिने ।
स्नानाभ्यङ्गादिभिः स्तस्मिन् वरयेत्तु द्विजोत्तमान् ॥
विभवे पञ्चकुम्भाः स्युर्द्वयं वा तदलाभतः ।
देवतास्थापनं चैकमेकं रुद्राभिमन्त्रणं ॥
मूलर्क्षोक्तप्रकारेण कुम्भे निक्षिप्य पूजयेत् ।
गोमयालेपिते देशे धान्यार्घ्यैः परिशोभितं ॥
पङ्कजं कारयेत्तत्र चतुर्विंशद्वलान्वितम् ।
तण्डुलैः कारयेद्यद्वा रक्तपीतसितासितैः ॥

इत्युक्तेन विधानेन सर्वारिष्टं व्यपोहति ।
 सर्वकामाश्च सिध्यन्ति वेदोक्तायर्भविष्यति ॥
 इत्युक्तं वेदशास्त्रार्थमारभागमचोदितम् ।
 मानवानां हितार्थाय मनुना सार्वकामिकम् ॥
 सर्पाधीश नमस्तुभ्यं भागानाञ्च गन्धाधिप ।
 गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वारिष्टप्रशान्तये ॥
 इति मन्त्रेण सर्पाणां दद्यादर्घ्यं सुशोभितम् ।
 मूलनक्षत्रवत् कुर्यात् सर्पगण्डे च नामतः ॥

इति मानवसंहितायामश्लेषाजननशान्तिमूलवाक्यानि ।

अथास्य स्रष्टप्रयोगो लिख्यते ।

स च मूलर्षोक्तप्रकारेण इति मूलोक्तेन विधानेन च इत्या-
 द्यतिदेशान्मूलशान्तिवत् कार्यः ।

यथा ।

द्वादशाहादिके शुभे दिने कृताभ्यङ्गोः* यजमानः प्राणाना-
 यम्य देशादि सङ्कीर्त्य ममास्य कुमारस्य कुमार्था वा अश्लेषा-
 नक्षत्रजननसूचितमात्ररिष्टादिशान्तिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
 सनवग्रहमखां गोमुखप्रसवशान्तिसंहिताम् अश्लेषाजननशान्तिं
 करिष्ये इति सङ्कल्प्य तदङ्गतया गणेशपूजनपुण्याहवाचनादि
 कृत्वा आचार्यादीन् हत्वा अष्टाहृत्विजो वृणुयात् ।

अथ आचार्योऽस्मिन् कर्मणि आचार्यकर्म करिष्ये इति
 सङ्कल्प्य—

* कृताभ्यङ्ग इत्यत्र कृताभ्यङ्गादिक इति ग-पुस्तके पाठः ।

यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वदा ।

स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥

इति मन्त्रेण सर्षपान् सर्वतो विकीर्य आपो हि ष्ठ्यादिनाः*
कर्मभूमिं संप्रोक्ष्य गोमुखप्रसवं कृत्वा मण्डपेशानदिग्भागे पञ्च-
वर्णकैः स्वस्तिकं विरच्य† मही द्यौरितिः‡ भूमिं सृष्ट्वा
आषधयः संवदन्ते इति§ द्रोणप्रमाणान् व्रीहीन् प्रक्षिप्य तत्र
मन्त्रपूर्वकं कलशं निधाय जलेनापूर्य गन्धपुष्पैश्चाभ्यर्च्य यवदूर्वा-
श्वत्यादिपञ्चवपञ्चक-ममृत्तिका-फल-हिरण्य-रत्न-पञ्चमव्यानि
तत्तलिङ्गकर्मन्त्रैः कलशे निधाय कण्ठे वस्त्रेणावेष्ट्य तदुपरि
पूर्णपात्रं निदध्यात् ।

ततस्तत्कलसात् पूर्वादिचतुर्दिक्षु यवराश्यापरि पूर्ववत्कलश-
चतुष्टयं स्थापयेत् ।

अथ मध्यकलशे वस्त्रोपरि सौवर्णीं रुद्रप्रतिमां स्थापयित्वा
त्रयम्बकमन्त्रेण पूजयेत् । तत्रैक ऋत्विक् कुम्भं सृष्ट्वा रुद्रैका-
दशिनीं न्यासपूर्वकं साङ्गां जपेत् । चत्वारि रुद्रसूक्तानि च
तेषामृथादिकं मूलशान्तिप्रयोगे द्रष्टव्यम् । ततोऽन्य ऋत्विक्
तत्रैव कुम्भे त्रयम्बकमन्त्रमष्टोत्तरसहस्रं पावमानीमप्येकवारं
जपेत् । उत्तरदिक्स्थकुम्भे पावमानीजप इति केचित् ।

* ५२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† विरच्य इत्यत्र विरचय्यति पाठो युक्तः ।

‡ मन्त्रोऽयं १०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

§ ऋगिण्य ७४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

¶ ३३५ ३३८ पृष्ठेषु प्रदर्शितानि ।

ततः प्रागादिकुम्भचतुष्टये आशुः शिशान इत्यादि सूक्त-
चतुष्टयं* मूलशान्त्युक्तं क्रमेण जपेत् ।

ततः कुम्भोत्तरदेशे चतुर्विंशतिदलं पङ्कजं पञ्चवर्णैः कृत्वा
कर्णिकायां व्रीहीच्छक्तितो निधाय तदुपरि कलशं स्थापयित्वा
तत्रौषधिफलरत्नादीनि निधाय पूर्णपात्रं स्थापयित्वा तदुपरि
सर्पाख्यामश्लेषाप्रतिमां पञ्चामृतस्त्रापितां प्रतिष्ठाप्य नमोऽस्तु
सर्पेभ्य इति मन्त्रेण† सर्पमावाहयेत् ।

ततः ।

सर्पो रक्तस्त्रिनेत्रश्च द्विभुजः पीतवस्त्रकः ।

फलकासिधरस्त्रीक्ष्णो दिव्याभरणभूषितः ॥

इति मन्त्रेण सर्पं ध्यात्वा तद्दक्षिणतो बृहस्पते अतीः‡ इति बृह-
स्पतिमावाह्य तदुत्तरत उदीरतामिति§ पितृनावाह्य पूजयेत् ।

ततः पङ्कजस्य चतुर्विंशतिदलेषु पूर्वामारभ्य पुनर्वसुपर्यन्तं
नक्षत्राणि तत्तद्देवता वा पूर्वदिदलेषु आवाहयेत् । देवता-
श्रेयम्—भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इन्द्राग्नी मित्रः इन्द्रः
निर्ऋतिः आपः विश्वेदेवाः विष्णुः वसवः वरुणः अजैकपात्
अहिब्रध्नः पूषा अश्विनौ यमः अग्निः प्रजापतिः सोमः

* ३३८ ३४२ पृष्ठेषु प्रदर्शितम् ।

† २२२ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡ ऋगियं ३२ पृष्ठं प्रदर्शिता ।

§ उदीरतामवर उत्पगस उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असु य इत्युक्त्वा ऋतज्ञानं नाऽवल पितरं हवेत् ॥

रुद्रः अदितिरिति चतुर्विंशतिदेवानावाह्यं लोकपालानावाह्यं ह्येत् ।

ततः पदार्थानुसमयेन काण्डानुसमयेन वा सर्वान् पूजयेत् । नैवेद्यादिद्रव्यं मूलशान्तिवज्रज्ञेयम् ।

तत आचार्योऽग्निं स्थापयित्वा नवग्रहस्थापनं कृत्वा तदीशान्यां ग्रहकलशं स्थापयित्वा वरुणं सम्पूजयेत् ।

ततः समिद्धयमादाय देवतापरिग्रहार्थमन्वाधानं करिष्ये इति सङ्कल्प्य चक्षुषी आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा नवग्रहान् प्रत्येकममुकसंख्याभिः समिच्चर्वाहुतिभिरधिदेवताः प्रत्यधिदेवतासामुकसंख्याहुतिभिर्विनायकादीं लोकपालादीं सामुकसंख्याभिः समिच्चर्वाहुतिभिः प्रधानदेवतां सर्पं प्रतिद्रव्यमष्टोत्तरशतसंख्याभिर्घृतमिश्रपायससमिदाज्यचर्वाहुतिभिर्बृहस्पतिं पितृंश्च प्रतिद्रव्यमष्टाविंशतिसंख्याकाभिर्घृतमिश्रपायस-समिदाज्य-चर्वाहुतिभिर्भगादिचतुर्विंशतिदेवताः प्रत्येकमष्टसंख्याभिः पायसाहुतिभि रक्षाहणं कृणुष्वेत्यादिपञ्चदशभिः* प्रत्यृचमष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः† सवितारं दुर्गां त्र्यम्बकं ऋत्विक्स्तुतिं वास्तोस्पतिम् अग्निं क्षेत्राधिपतिं मित्रावरुणौ अग्निश्च एता देवताः प्रत्येकमष्टाष्टसंख्याभिः कसराहुतिभिः त्रियं हिरण्यवर्णामिति पञ्चदशभिः‡

* ३५८।३५८ पृष्ठयोक्तृभिः ।

† क्रमराहुतिभिरन्यत्र पायसाहुतिभिर्गितं ख पुस्तके पाठः ।

‡ ३६४।३६४ पृष्ठयोक्तृभिः ।

प्रतिमन्त्रमष्टाष्टसंख्याभिः समिदाज्यचर्वाहुतिभिः सोमम् अफु-
मे सोम इति* त्रयोदशसंख्याभिः पायसाहुतिभौ रुद्रं चतु-
र्गृहोर्तेनाज्येन अग्निं वायुं सूर्यं प्रजापतिञ्चाज्येन हुत्वा सुवे-
णाग्निं स्वष्टकृतमित्यादि पूर्णपात्रनिधानान्तं कर्म कृत्वा पायसं
कृमरचरुञ्च सहैव अर्पयित्वा आज्यभागान्ते यजमानेन अग्ने-
र्दक्षिणत उपविष्टेन त्यागं कारयित्वा सर्त्विगाचार्य्योऽन्वाधान-
क्रमेण तत्तन्मन्त्रैर्यथाविधि होमं कुर्यात् । होममन्त्राणामृथा-
दिकं मूलशान्तिप्रयोगे द्रष्टव्यम् ।

ततः स्वष्टकृदादि होमशेषं समाप्य दिक्पालेभ्यो ग्रहेभ्यो
विनायकादिभ्यः सर्पेभ्यो बृहस्पतये पितृभ्यश्च रुद्राय क्षेत्रपालाय
च सदोपमाषभक्तवलीन् दत्त्वा मूलशान्तिवत् पूर्णाहुतिं हुत्वा
प्रणीतानिनयनादिकर्मशेषं समाप्य रुद्रकुम्भं स्पृष्ट्वा त्र्यम्बकमन्त्रं
शतमष्टोत्तरं जप्त्वा याजुषश्चेद्यजमानस्तदा रुद्रैकादशिनीं
जपेत् । बह्वृचश्चेत्तदा चत्वारि रुद्रमूक्तानि कद्रुद्रायेत्यादीनि† ।
सामगंश्चेद्द्रुद्रसामानि‡ । आथर्वणश्चेत् त्र्यम्बकमन्त्रम् । एका-
दशाष्टविद्देवकसंख्या अत्र सूक्तजपे द्रष्टव्या ।

ततो रुद्रं सर्पांश्च पञ्चोपचारैः पूजयित्वा तत्तन्मन्त्राभ्यामुप-
स्थाय सर्वकलसोदकं पात्रान्तरे गृह्यित्वा तत्र होमसम्पातकं

* ऋगिय ३२१ पृष्ठं उक्ता ।

† ३३५ ३३८ प्रश्नेषु प्रदर्शितानि ।

‡ ३३८ ३३८ पृष्ठयोः प्रदर्शितानि ।

अक्षिप्य च ऋत्विगाचार्यास्तिष्ठन्तः सकुटुम्बं यजमानमभि-
षिष्येयुः अक्षीभ्यामित्यादिभिर्मूलशान्त्युक्तैर्मन्त्रैः* ।

तथा ।

योऽसौ वज्रधरो देवो महेन्द्रो गजवाहनः ।
सर्पजातशिशोर्दोषं मातापित्रोर्व्यपोहतु ॥
योऽसौ खड्गधरो देवो निऋती राक्षसाधिपः ।
प्रशामयतु सर्पोत्थं दोषं गण्डान्तसम्भवम् ॥
योऽसौ पाशधरो देवो वरुणस्य जलेश्वरः ।
नक्रवाहः प्रचेता नः सर्पोत्थाघं व्यपोहतु ॥
योऽसौ देवो जगत्प्राणो मारुतो मृगवाहनः ।
प्रशामयतु सर्पोत्थं दोषं बालस्य शान्तिदः ॥
योऽसौ शक्तिधरो देवो हुतभुङ्क्षेपवाहनः ।
सप्तजिह्वस्य देवोऽग्निः सर्पदोषं व्यपोहतु ॥
योऽसौ दण्डधरो देवो धर्मो महिषवाहनः ।
सर्पजातशिशोर्दोषं व्यपोहतु यमो मम ॥
योऽसौ निधिपतिर्देवः खड्गभृदाजिवाहनः ।
मातापित्रोः शिशोश्चैव सर्पदोषं व्यपोहतु ॥
योऽसौ पशुपतिर्देवः पिनाकी वृषवाहनः ।
अश्लेषामूलगण्डान्तदोषमाशु व्यपोहतु ॥
विघ्नेशः क्षेत्रपो दुर्गा लोकपाला नवग्रहाः ।
सर्वदोषप्रशमनं सर्वं कुर्वन्तु शान्तिदाः ॥

योऽसौ वज्रधरो देव इत्यादयः सर्वे कुर्वन्तु शान्तिदा इत्यन्ताश्च
मन्त्रा जहिता द्रष्टव्याः । अभिषेकमथाचरेदित्युपक्रम्य दार-
पुत्रसमेतस्य यजमानस्य पूर्ववदिति मूलशान्त्यतिदेशात् । एवं
गण्डान्तशान्त्यादावपि द्रष्टव्यम् । गण्डान्तेऽप्येवं कर्त्तव्यं पुष्या-
श्लेषा तं हे देवते इति वचनात् ।

किञ्च अनूहिता अपि वक्ष्यमाणमन्त्राः पाठ्याः । यथा ।

अश्लेषाऋक्षजातस्य मातापित्रोर्धनस्य च ।

भ्रातृज्ञातिकुलस्थानां दीपं सर्वं व्यपोहतु ॥

योऽसौ वागीश्वरो नाम अधिदेवो बृहस्पतिः ।

मातापित्रोः शिशोश्चैव गण्डान्तं स व्यपोहतु ॥

पितरः सर्वभूतानां रक्षन्तु पितरः सदा ।

सर्पनक्षत्रजातस्य वित्तं ज्ञातिश्च बान्धवान् ॥

ततः सुरास्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादिभिः*रभिषिच्य तच्छंयो-
रावृणीमहे शंयुर्विश्वेदेवा इत्यादिकं पठेत् ।

ततो रुद्रकलशसर्पकलसोदकेन अन्येन च शतच्छिद्रं कलश-
मन्तर्धाय अभिषिक्तो यजमानो धौते वाससी परिधाय तिलकं
कृत्वा सङ्कल्पपूर्वकमाचार्यादीन् पूजयित्वा तेभ्यो दक्षिणां
दद्यात् ।

तत्र आचार्याय सवत्सां दोग्ध्रीं धेनुं ब्रह्मणे वृषं रुद्रजापिने
कृष्णवर्णमनड्वाहं दद्यात् ।

* ७५ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

तत्र मन्त्री यथा ।

अङ्गारक नमस्तेऽस्तु अनङ्गुस्तव दानतः ।

शिशुजन्मनि दोषांश्च निवारय महाप्रभो ॥ इति ।

तत ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति दक्षिणां दत्त्वा रुद्रसर्पादीना-
मृत्तरपूजनं विधाय ताम्रपात्रे फलपुष्पादिबुतं जलं प्रक्षिप्य
सर्पायार्घ्यं दद्यात् ।

तन्मन्त्री यथा ।

सर्पाधीश नमस्तुभ्यं नागानाञ्च गणाधिप ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं सर्वारिष्टं प्रणाशय ॥ इति ।

तत उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पतेः* अभ्यारं† यान्तु देवगणा इति
विसृज्य सङ्कल्पपूर्वकं प्रतिमादिकमाचार्याय दत्त्वा‡ चग्निं
सम्पूज्य गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ इति विसृज्य शततदर्हदशान्यतम-
ब्राह्मणभोजनं कारयित्वा कर्म ईश्वराय समर्प्य यस्य स्मृत्येत्युक्त्वा
शान्तिसूक्तजपं कारयित्वा सुहृदयुतो भुञ्जीत इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते अश्लेषाजननशान्तिविधानं समाप्तम् ।

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्तस्वमह ।

उपप्रयन् मरुतः सुदानव इन्द्र प्राशुर्भवा सखा ॥

(१म. ४सु. ११श्ल. १)

† अन्वारमिदद्भ्यो निविशं पुच्छरे नधु ।

अव तस्य विसर्जने ॥ (८म. ७२सु. ११श्ल. १)

‡ आचार्यहस्ते प्रतिपाद्य इति क पुस्तके पाठः ।

अथ ज्येष्ठाजननशान्तिविधानम् ।

हृदयगर्ग्यसंहितायाम् ।

सुखासीनं मुनिश्रेष्ठं गार्ग्यं मुनिगणान्वितम् ।
 कृताञ्जलिपुटी भूत्वा परिपप्रच्छ शौनकः ॥
 ज्येष्ठानक्षत्रसम्भूतगण्डदोषविनिर्णयम् ।
 तस्य शान्तिविधानञ्च वद मे मुनिसत्तम ॥
 शौनकस्य वचः श्रुत्वाः प्रत्युवाच महामुनिः ।
 शृणु शौनक यत्नेन गण्डदोषविनिर्णयम् ।
 तस्य शान्तिविधानञ्च यथावत्कथयामि ते ॥
 घटिकैका च मंत्रान्ते ज्येष्ठादौ घटिकाद्वयम् ।
 तयोः सन्धिरिति ज्ञेयं शिशुगण्डं समीरितम् ॥

मैत्रमनुराधा ।

प्रथमे च द्वितीये च ज्येष्ठर्क्षे च तृतीयके ।
 पादत्रये जातनरो ज्येष्ठोऽप्यत्र प्रजायते ॥
 ज्येष्ठाद्यघटिकाद्वयं परित्यज्य प्रथमादिचरणत्रये जातो नरो
 ज्येष्ठः श्रेष्ठ इत्यर्थः दोषाभावात् ।

ज्येष्ठान्त्यपादजातस्तु पितुः स्वस्य च नाशकः ।
 जायते नात्र सन्देहो दशाहाभ्यन्तरे तथा ॥
 ज्येष्ठर्क्षे कन्यका जाता हन्ति शीघ्रं धवायजम् ।
 तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि गण्डदोषप्रशान्तये ॥

* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा इति ग पुस्तके पाठः ।

सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते ।
 सूतक्रान्ते तथा कुर्याज्ज्येष्ठाशान्तिं विधानतः ॥
 वज्राङ्गुशधरं देवमैरावतगजास्थितम् ।
 कुर्याच्छचीपतिं रम्यं देवेन्द्रं सुरपूजितम् ॥
 कर्षमात्रसुवर्णेन तदर्हनाथ पादतः ।
 तद्विधानं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यं न कारयेत् ॥
 शालितण्डुलसम्पूर्णकुम्भस्यापरि पूजयेत् ।
 इन्द्रायेन्दो मरुत्वत* इति मन्त्रेण पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पैर्धूपदीपैर्नानाभक्ष्यनिवेदनैः ।
 पूजयेद्विधिना विप्र लोकपालगणान्वितम् ॥
 रक्तवस्त्रद्वयोपेतं पूजयेत्सुरनायकम् ।
 तत्पुरः स्थापयेत्कुम्भांश्चतुर्दिक्षु विशेषतः ॥
 पुण्योदकसमायुक्तान् वस्त्रयुग्मविवेष्टितान् ।
 तन्मध्ये स्थापयेत्कुम्भं शतच्छिद्रसमन्वितम् ॥
 कुम्भेषु विन्यसेद्दीमान् पञ्चगव्यं समन्वकम् ।
 पञ्चामृतं पञ्चरत्नं मृत्तिकाः पञ्चसंख्यकाः ॥
 पञ्चवृक्षकषायांश्च पञ्चपल्लवकांस्तथा ।
 सुवर्णं कुशदूर्वाश्च शतीषधिमपि क्षिपेत् ॥

* इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः ।

ऋतस्य योनिमामदम् ॥ (रम. ६४म. २२श्लो.)

पूजयेद्दक्षणेर्मन्त्रैः कुम्भान् धीमान् प्रयत्नतः* ।
 त्वन्वी अग्नेः जपेदादौ स त्वन्वीऽपि† द्वितीयके ॥
 तृतीये पौरुषं सूक्तं‡ कद्रुद्राय§ चतुर्थके ।
 समुद्रज्येष्ठा इति¶ चेमं मे गङ्गे॥ चतुर्थके ॥
 पूजयेदस्त्रयुग्माद्यैश्चतुरः कलशानपि ।
 जपं कुर्यात् प्रयत्नमन्त्रैरेभिर्द्विजोत्तमाः ॥
 शानो भद्रा‡‡ जपेदादौ भद्रा अग्नेः†† द्वितीयके ।
 आचार्यो मूलमन्त्रेण होमं कुर्याद्विशेषतः‡‡ ॥

मूलमन्त्र इन्द्रायेन्दो इति ।

इन्द्रसूक्तं रुद्रजाप्यं मृत्युञ्जयजपस्ततः ।
 इत्यं सम्पूज्य देवेन्द्रं वरुणं कुम्भसंस्थितम् ॥
 सुसङ्कल्प्य विधानेन होमकर्म ततश्चरेत् ।
 समिद्धिर्ब्रह्मवृक्षस्य शतमष्टोत्तरं तथा ॥

* प्रयत्नत इत्यत्र विशेषत इति क-पुस्तके पाठः ।

† मन्त्रोऽयं ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ १२५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ ७४ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

¶ ६२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

॥ मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡‡ मन्त्रोऽयं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

†† ऋगियं ३२४ पृष्ठे प्रदर्शिता ।

‡‡ जपं कुर्यात् प्रयत्नत इति न पुस्तके पाठः ।

सर्पिषा चरुणा चैव मूलमन्त्रेण वाग्यतः ।
 हुनेज्जाप्यञ्च* तेनैव यत इन्द्र भयेति† च ॥
 तिलान् व्याहृतिभिर्हुत्वा शतमष्टोत्तरं पृथक् ।
 भार्याशिशुसमीपे तं यजमानं विशेषतः ॥
 अभिषिक्तं प्रकुर्वीत मन्त्रैर्वारुणसंज्ञकैः ।
 समुद्रज्येष्ठादिभिर्मन्त्रैः‡ रिमं मे वरुणैः§ स्तथा ॥
 द्यौः शान्त्यादिभिर्मन्त्रैः¶ रभिषेकमथाचरेत् ।
 अभिषेकं निवर्त्याथ यजमानः समाहितः ॥
 शुक्लाम्बराणि धृत्वाथ कुर्यादाज्यविलोकनम् ।
 रूपं रूपेति मन्त्रेण॥ चित्रं** तच्चक्षुरेव†† वा ॥

* जाप्यञ्च इत्यत्र आज्यञ्चेति पाठो युक्ततया प्रतिभाति ।

+ अग्नियं ३१८ पृष्ठे उक्ता ।

‡ ३३२ पृष्ठे प्रदर्शितैः ।

§ मन्त्रोऽय ७४ पृष्ठं प्रदर्शितः, शेषा आकरं मृग्याः ।

¶ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः । वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिर्वधि ।

(३६अ. १७म. यजुः ।)

॥ ७६ पृष्ठं प्रदर्शितेन ।

** चित्रं देवानामुद्गादनाकं चक्षुर्मन्त्रेण वरुणस्याघः ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं मृत्यं आत्मा अगतस्तस्युषस्य ॥ (१३अ. ४६म. यजुः ।)

†† तच्चक्षुर्देवहितं पुरसाष्कमुच्यते । पश्यंम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं मृग्याम शरदः शतम्ब्रवाम शरदः शतमदीनाः स्वाम शरदः शतभूयश्च शरदः शतान् ।

(३६अ. २४म. यजुः ।)

देवतापुरतः स्थित्वा धूपदीपौ निवेदयेत् ।
दद्यादाचमनं सम्यक्ताम्बूलार्घ्यं तथैव च ॥

अर्घ्यमन्त्री यथा ।

नमस्ते सुरनाथाय नमस्तभ्यं शचीपते ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं गण्डदोषप्रशान्तये ॥
कारयेत्पूजकादीनां कारितं यत्फलं शुभम् ।
लब्ध्वा तु तत्फलं सर्वं देवेन्द्राय निवेदयेत् ॥
आचार्याय च गां दद्यात् सुशीलाञ्च पयस्विनीम् ।
रक्तवर्णां वस्त्रयुक्तां सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
वस्त्रयुग्मपिधानाञ्च यथाविभवसारतः ।
यत्तगन्धर्व्वसिद्धैश्च पूजितोऽसि शचीपते ॥
दानेनानेन देवेश गण्डदोषं विनाशय ।
इति सम्प्रार्थयेद्देवमिन्द्राणीसखमुत्तमम् ।
अष्टोत्तरशतं संख्यां कुर्याद्वाङ्मणभोजनम् ॥

कुर्यात् कारयेदित्यर्थः ।

तेभ्योऽपि दक्षिणां दत्त्वा प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
इमाङ्गत्वा ज्येष्ठशान्तिं* यथाविध्युक्तमार्गतः ।
गण्डदोषं विनिर्जित्य आयुष्मान् जायते नरः ॥
इत्युक्तं बृहदारण्येण शौनकाय विशेषतः ।
ज्येष्ठानक्षत्रसम्भूतगण्डदोषप्रशान्तये ॥

* ज्येष्ठशान्तिमित्यत्र ज्येष्ठशान्तिमिति क पुस्तके पाठः ।

अज्ञानाहायवा ज्ञानाद्वैकल्याहा धनस्य च ।
 यश्चूनमतिरिक्तं वा तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि ॥
 इति वृद्धगार्ग्यसंहितायां ज्येष्ठानक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।

अथैकनक्षत्रजननशान्तिः ।

तत्रैव वृद्धगार्ग्यः ।

एकस्मिन्नेव नक्षत्रे भ्रात्रोर्वा पितृपुत्रयोः ।
 प्रसूतिश्चेत्तयामृत्युभवेदेकस्य निश्चयः ॥

तद्दोषनाशाय तदा प्रशस्तां
 शान्तिञ्च कुर्यादभिषेचनञ्च ।
 सम्पूज्य ऋक्षप्रतिमां तदग्रे
 दानञ्च कुर्याद्विभवानुरूपम् ॥

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि सर्वाचार्यमतेन तु ।
 शुभर्क्षे शुभवारं च चन्द्रताराबलान्वितं ॥
 रिक्ताविष्टिवियुक्ते तु प्रारभेद्विवसे सुधीः ।
 आचार्यं वरयेत्पूर्वं चतुरोऽथ द्विजोत्तमान् ॥
 पुण्याहं वाचायत्वा तु शान्तिकर्म समाचरेत् ।
 अग्नेरौशानादिग्भागे नक्षत्रप्रतिमां ततः ॥
 तत्रक्षत्रोक्तमन्त्रेषु अर्चयेत्कलशापरि ।
 रक्तवस्त्रेषु सप्लवाद्य वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 स्वशाखोक्तेन मन्त्रेषु कुर्यादग्निमुखं ततः ।
 अनेनैव तु मन्त्रेषु हुनेदष्टोत्तरं शतम् ॥

प्रत्येकं समिदन्नाज्यैः प्रायश्चित्तान्तमेव च ।
 अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यः पितृपुत्रयोः ॥
 वस्त्रान्नङ्गारगोदानैराचार्यं पूजयेत्पुनः ।
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यान्नाषत्रयसुवर्णकम् ॥
 देवताप्रतिमादानं धान्यवस्त्रादिभिः सह ।
 यानशय्यासनादीनि दद्यात्तद्दोषशान्तये ।
 भोजयेद्वाह्यणाम्सर्वाङ्गान् वित्तशाख्यविवर्जितः ॥
 इति बृहदारण्योक्तमेकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।
 अथ प्रकारान्तरेण एकनक्षत्रजननशान्तिविधानम् ।
 ज्योतिर्निबन्धे ।

समानभे यदा देवि पितापुत्री च सोढरौ ।
 भगिन्यौ वा स्वबन्धु वा तदा पूर्वस्य नाशनम् ॥
 विधानं तत्र कर्त्तव्यं जन्मनक्षत्रपूजनम् ।
 नक्षत्रदेवता पूज्या साधिप्रत्यधिदेवतम् ॥
 तत्पूर्वोत्तरनक्षत्रदेवते अधिदेवताप्रत्यधिदेवते ।
 यस्य ऋक्षस्य यद्द्रव्यं दक्षिणापूजनादिकम् ।
 तस्य तच्च विधातव्यमृक्षदेवततुष्टये ॥
 मृह्योक्तेन विधानेन हवनं तत्र कारयेत् ।
 समिश्रुतिलैश्चैव पृथगष्टोत्तरं शतम् ।
 भक्त्या हरिहरौ देवौ स्वर्णहृद्यमयो शुभौ ॥

पूज्याविति शेषः ।

तद्दानमन्त्रो यथा ।

विविधस्यास्य विश्वस्य पितरो विश्वतोमुखी ।
 प्रीयेतां मूर्त्तिदानेन देवी हरिहरावुभौ ॥
 दानं होमविधेः पश्चाद्दानादन्वभिषेचनम् ।
 अभिषेचनपूर्वात् विप्रपूजा स्मृता शिवे ॥
 ततोऽभिगम्य गोविन्दशूलिनोश्च निकेतनम् ।
 तूर्याणाञ्च निनादेन जयघोषेण पार्वति ॥
 पूजाविधिं समार्ष्यैवं सर्वोपस्करसंयुतम् ।
 प्रार्थयेद्देवदेवेशौ लक्ष्मीशैलसुतेश्वरौ ॥
 दण्डवत्प्रणिपातेन पूजनीयौ पुनः पुनः ।
 ततः स्वगृहमागत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् सुधीः ॥
 तोषयेद्दक्षिणादानैर्यथाशक्ति वरानन ।
 एवं कृते विधानेन विघ्ननाशो भवेद्भ्रुवम् ।
 तृष्टिदं पुष्टिदं नृणां विधानमिदमत्तमम् ॥
 इति शिवसहिताधृतज्योतिर्निबन्धोक्तमकनक्षत्रजनन
 शान्तिविधानं समाप्तम् ।

अत्रेदमवगन्तव्यं यत्र सजातीयान्यनेकविधानानि उपलभ्यन्ते
 तत्र दृच्छयान्यतमं विधातव्यं तावतैव शास्त्रार्थमिद्विरिति ।

अथ नक्षत्रगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते एव गर्गः ।

अश्विनीमघमूलादौ त्रिषट्कनवनाडिकाः ।

रेवतीशक्रसर्पान्ते मासाश्च ऋतुसायकाः ॥

शक्रो ज्येष्ठा सर्पोऽश्लेषा मासा द्वादशघटिका ऋतुः षट् सायकाः
पञ्च दुष्टा इत्यर्थः ।

ग्रन्थान्तरे तु ।

अश्विनीमघमूलादी नाडिकाहितयं तथम् ।

रेवतीशक्रसर्पान्ते नाडिकाहितयं तथा ॥

अपिच ।

अश्विनीमघमूलानां पूर्वार्द्धे बाध्यते पिता ।

पूषाहिशक्रपश्चार्द्धे जननी बाध्यते शिशोः ॥

पितृघ्नश्च दिवाजातो रात्रिजातस्तु मातृहा ।

आत्मध्रुक्सन्ध्ययोजातो नास्ति गण्डे निरामयः ॥

दिवादिजननमपि एष्वेव नक्षत्रेषु दुष्टमित्यवगन्तव्यम्, तस्यैव
प्रकरणाद्गण्डशब्दनिर्देशाच्च ।

सर्वेषां इन्द्रजातानां* परित्यागो विधीयते ।

वर्जयेद्दर्शनं तावद्दीयावत् षारमासिको भवेत् ।

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि सोममन्त्रेण भक्तिमान् ॥

सोममन्त्र आष्यायस्वेत्यादिः‡ ।

कांस्यपात्रं प्रकुर्वीत फलैः षोडशभिर्द्वितम् ।

अष्टाभिश्च चतुर्भिर्वा द्वाभ्यां वा शोभनं तथा ।

* इन्द्रजातानामित्यत्र गण्डजातानामिति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

। तावदित्यत्र वापौति धर्मसिन्धौ पाठः ।

‡ आष्यायस्व ममेतु ते विश्वतः सोम वृष्याम् ।

भवावाजस्य संगथे ॥ (१२५. ११२३. यजुः ॥)

तन्मध्ये पायसं शङ्खे नवनीतेन पूरिते ॥
कांस्यपात्रे पायसं निक्षिप्य तत्र नवनीतपूर्णं शङ्खं स्थापयित्वा,
चन्द्रप्रतिमामर्च्यदित्याह ।

राजतं चन्द्रमभ्यर्च्य सितपुष्पसहस्रकैः ।
दैवज्ञः क्षीमवासास्तु शुक्लमाख्याम्बरार्चितः ॥
सोमोऽहमिति सच्चिन्म्य पूजां कुर्यात्समाहितः ।
दद्याद्दक्षिणामिष्टां गण्डदोषोपशान्तये ॥
शुक्लं वागीश्वरञ्चैव ताम्रपात्रे समर्चितम् ।
गण्डदोषप्रशान्त्यर्थं दद्याद्देविदे शुचिः ॥ इति ।
इदं शान्तिकं गोमुखप्रसवपूर्वकं कर्त्तव्यम् ।
पूषाश्विनोर्गुरौ सर्पमघाच्चित्रेन्द्रमूलभे ।
एषु ऋक्षेषु जातस्य कुर्याद्भोजननं तथा ॥
इति गर्गोक्तानक्षत्रगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अथ तिथ्यादिगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

अभुक्तेतरजातस्य सूतकान्त्यदिर्नऽथवा ।
शान्तिं शुभेऽङ्गि वा कुर्यात्तावत् पुत्रं न लोकयेत् ॥
ज्योतिर्निबन्धे नारदः ।
पूर्णानन्दास्थयोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीद्वयं तथा ।
गन्तं स मृत्युदं जन्मयात्रीद्वाहव्रतादिकम्* ॥

* व्रतादिकमित्यत्र व्रतादिषु इति ख-ग पुस्तकयोः पाठः ।

नन्दा प्रतिपत् ।

कुलीरसिंहयोः कौटचापयोर्मनिमेषयोः ।

गण्डान्तमन्तरालं स्याद्वटिकाङ्गं मृतिप्रदम् ॥ इति ।

तिथिगण्डे त्वनङ्गाहं नक्षत्रे धेनुमेव च ।

काञ्चनं लग्नगण्डे तु दद्याद्दीपो विनश्यति ॥

आद्यभागे पितुर्गण्डं त्रयाणामभिषेचनम् ।

इतरत्र शिशोर्मातुरभिषेकश्च कारयेत् ॥

उत्तरे तिलपात्रं स्यात् पुण्ये गोदानमुच्यते ।

आज्यप्रदानं त्वाष्ट्रे च पूर्वाषाढे च काञ्चनम् ।

त्वाष्ट्रं चित्रानक्षत्रम् ।

उत्तरातिथ्यचित्रासु पूर्वाषाढोद्भवस्य च ।

कुर्याच्छान्तिं प्रयत्नेन नक्षत्राकारतो बुधः ॥

नक्षत्राकारत इत्यत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी नक्षत्राकारं विधायेत्यर्थः ।

सुवर्णेन तदर्थेन यथावित्तानुसारतः ।

नक्षत्राधिपते रूपं कृत्वा वस्त्रद्वयान्वितम् ॥

वरुणस्यार्चनं कार्यं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ।

शतौषधानि रत्नानि मृत्त्वक्पद्मवसंयुतम् ॥

वरुणपूजा कलशे कार्या लिङ्गात् ।

पूजाम्ने समिदन्नाज्यैर्हीमं तिलयवैस्तथा ।

कुर्यादिति शेषः ।

ततः पूर्णाहुतिं कृत्वा वेदाध्यायिकुटुम्बिने ।

उत्तराप्रथमे पादे तिलपात्रं तथैव च ॥

तिथे तु गां सवत्साञ्च सुशीलाञ्च पयस्विनीम् ।
 अजां चित्रासु वै दद्यात् पूर्वाषाढे तु काञ्चनम् ॥
 यवांश्च व्रीहिमाषांश्च तिलमुद्गान् प्रदापयेत् ।
 यथावित्तानुसारेण कुर्याद्वाह्यभोजनम् ।
 पितुरायुष्यवृद्धार्थं शान्तिरत्र विधीयते ॥
 एवं यः कुरुते सम्यक् शान्तिकर्म समाहितः ।
 न दोषैर्लिप्यते नूनं पद्मपत्रमिवाभ्रसा ॥
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं समाप्नोति दिने दिने ।
 धनधान्यसमृद्धिञ्च पुत्रपौत्रसमृद्धिमान् ॥

नक्षत्रगण्डान्तलक्षणमुक्तं नारदेन ।

सार्पेन्द्रपौष्णभेष्वन्यषोडशांशा भसंज्ञकाः ।
 तदग्रभेष्याद्यपादा भानां गण्डान्तसंज्ञकाः ॥
 सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधीयते ।
 वर्जयेद्दर्शनं श्रावं तच्च षण्मासिकं भवेत् ॥

श्रावं श्रावणं षण्मासपर्यन्तं तदुत्पत्तिमपि न शृणुयादित्यर्थः ।

इत्युत्तरगार्गीकृतिष्यादिगण्डान्तशान्तिः ।

अथ दिनक्षयादिसर्वगण्डान्तशान्तिः ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि जन्मकाले विशेषतः ।
 गण्डान्तानाञ्च नामानि महादोषकराणि वै ॥
 दिनक्षये व्यतीपाते व्याघाते विष्टिवैधृती ।
 शूले गण्डेऽतिगण्डे च परित्रे यमघण्टके ॥

कालगण्डे मृत्युयोगे दग्धयोगे सुदारुणे ।
 तस्मिन् गण्डदिने प्राप्ते प्रसूतिर्यदि जायते ॥
 अतिदोषकरी प्रोक्ता तत्र पापयुते सति ।
 विचार्य तत्र धर्मज्ञः शान्तिं कुर्याद्यथाविधि ॥
 यजनं देवतानाञ्च ग्रहादेशैव पूजनम् ।
 दीपं शिवालये भक्त्या घृतेन प्रतिपादयेत् ॥
 अभिषेकं शङ्करस्य चाश्वत्यस्य प्रदक्षिणम् ।
 आयुर्हृदिकरं जाप्यं सर्वारिष्टविनाशनम् ॥
 गुरुदेवतविप्राणां पूजनं गोत्रवर्द्धनम् ।
 पुष्ट्यायुस्तुष्टिहृदयार्थमभीष्टफलसिद्धये ।
 सर्वारिष्टहरार्थाय ग्रहयज्ञं समाचरेत् ॥
 शिवाय विधिवद्भक्त्या दीपदानं करोति यः ।
 अखण्डं गोघृतेनैव स वै मृत्युञ्जयेन्नरः ॥
 पुनर्यज्ञपूजनशिवदीपदानादिकथनं गुणफलसम्बन्धार्थम् । ततोऽ
 न कर्मान्तरमिति द्रष्टव्यम् ।

विष्णुमूर्त्तिमहापुण्यमश्वत्यं श्रीकरं सदा ।
 प्रदक्षिणं नरो भक्त्या कृत्वा मृत्युञ्जयेद्भुवम्* ॥
 अर्थसम्पत्कर्महृदयं नित्यकल्याणहृदये ।
 अभीष्टफलसिद्धयर्थं कुर्याद्वाङ्मनभोजनम् ॥
 अभिषेकं शिवे शान्तिं कृत्वा भक्त्या नरोत्तमः ।
 अकालमृत्युं निर्जित्य दीर्घायुर्जायते नरः ॥

* भूमित्यत्र नरति क-पुस्तके पाठः ।

विधानान्तरमाह ।

गाणपत्यं* पुरुषसूक्तं सौरं† मृत्युञ्जयं‡ शभम् ।
 शान्तिजाप्यं रुद्रजाप्यङ्गत्वा मृत्युञ्जयो भवेत् ॥
 मूले वा सर्पगण्डे वा कुर्यादेतानि यत्नतः ।
 आयुर्द्विकरार्थाय गण्डदोषप्रशान्तये ॥
 इत्युत्तरगायत्रीकृत्तदिनक्षयादिगण्डान्तशान्तिविधानम् ।

* गणेशसूक्तं यथा—

आतु न इन्द्र शुभ्रं चित्रं यामं मंग्रभाय । महाइक्षी दक्षिणेन ॥ १ ॥
 विश्वं हि त्वा तु विक्रम्भिं तु विदेषं तु वीमघं । तु विमात्रमवोभिः ॥ २ ॥
 नहि त्वा शूरे देवा न मतांसी दिक्मलं । भीमं न गां वारयन्ते ॥ ३ ॥
 षण्तीः निन्दं स्वामिशानं वस्त्रः स्वराजं । नराधसा मर्षिषन्नः ॥ ४ ॥

(इत्यादिकमृग्वेदस्य अष्टममण्डले द्रष्टव्यम् ।)

† सौर मृत्युञ्जयम्—

उदु त्वं जातवेदसं देवं बह्वन्ति केतवः ।
 दृशं विश्वाय मृत्युञ्जयम् ॥ इत्यादिकम् ।

(१म. ४८म. १ऋक् ।)

‡

गायत्रीप्रथमं पादं चाम्बकपादकं तथा ।

गायत्रीद्वितीयं पादं चाम्बकद्वितीयं पादम् ॥

गायत्रीतृतीयपादं चाम्बकशेषपादम् ।

ततश्च मृत्युञ्जयमन्त्रं एवं पर्यवस्यति ॥

यथा— श्रीं सत्सवितुर्वरेण्यं । चाम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ॥

भर्गो देवस्य धीमहि । ऊर्जाकमिव बन्धनात् ।

धियो यो नः प्रचोदयात् । मृत्योर्मन्त्रीय मामृतात् ॥ इति ।

(तन्त्रसारं ।)

अथ व्यतीपातादिशान्तिः ।

यथा शौनकीये ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि शौनकः शान्तिमुत्तमाम् ।

वैधृतौ व्यतिपाते च महादोषोऽभिजायते ॥

कुमारजन्मकाले च व्यतीपातश्च वैधृतिः ।

संक्रमश्च रवेस्तत्र जातो दारिद्र्यकारकः ॥

दारिद्र्याणां महद्दुःखं व्याधिपीडा महद्भयम् ।

अश्रियं मृत्युमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥

स्त्रीणाञ्च शोको दुःखश्च सर्वनाशकरो भवेत् ।

शान्तिर्वा पुष्कला कार्या तद्दोषो न च कश्चन* ॥

गोमुखप्रसवं कुर्याच्छान्तिं कुर्यात्प्रयत्नतः ।

सर्पाभिषेकदानैश्च होमादपि विशेषतः ॥

नवग्रहमखं कुर्यात्तस्य दोषोपशान्तये ।

प्रथमं गोमुखाञ्जन्म ततः शान्तिं समाचरेत् ॥

गृहस्य पूर्वदिग्भागे गोमयेनोपलिप्य च ।

अलङ्कृतस्वदेशे तु व्रीहिराशिं प्रकल्पयेत् ॥

पञ्चद्रोणमितं धान्यं तदर्द्धं तण्डुलेन च ।

तदर्द्धन्तु तिलैः कुर्यादन्योऽन्यं परिकल्पयेत् ॥

धान्यं व्रीहिः । प्रथमं व्रीहिपरिधिस्तन्मध्ये तण्डुलपरिधिस्तदन्त-
स्तिलपरिधिरिति राशित्रयविवेकः ।

* तदा दोषो न कश्चन इति ग पुस्तके पाठः ।

द्रव्यत्रितयराशौ तु अष्टपत्रं लिखेद्बुधः ।
 पुण्याहं वाचयित्वा तु आचार्यं वृणुयात्परम् ॥
 आचारवन्तं धर्मज्ञं कुलीनञ्च कुटुम्बिनम् ।
 मन्त्रतन्त्रार्थतत्त्वज्ञं शान्तिकर्मणि कोविदम् ॥
 पञ्चाङ्गभूषणं दद्यात्पट्टवस्त्राङ्गुलीयकम् ।
 राशौ प्रतिष्ठितं कुम्भमव्रणं सुमनोहरम् ॥
 तीर्थोदकेन सम्पूर्य ममृदोषधिपल्लवम् ।
 मङ्गल्यं गन्धरत्नञ्च वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् ॥
 तस्योपरि न्यसेत्पात्रं सूत्रवस्त्रेण वेष्टयेत् ।
 प्रतिमां स्थापयेद्दोमान्साधिप्रत्यधिदेवताम् ॥
 चन्द्रादित्याङ्गती पार्श्वे मध्ये वैधृतिमर्चयेत् ।
 एवमेव व्यतोपातशान्ती संक्रमणस्य तु ॥
 भानोरुत्तरतो रुद्रमग्निं दक्षिणतो यजेत् ।
 निष्कमात्रेण चाहंन पादेनापि स्वशक्तितः ॥
 प्रतिमाः कारयेद्दोमांस्तत्तल्लक्षणलक्षिताः ।
 प्रतिमापूजनार्थाय वस्त्रयुग्मं निवेदयेत् ॥
 अधिदैवं भवेत्सूर्य्यश्चन्द्रः प्रत्यधिदैवतम् ।
 तत्तद्व्याहृतिपूर्व्वेण तत्तन्मन्त्रेण पूजयेत् ॥

अथमत्र विवेकः । वैधृतिर्व्यतीपातश्च प्रधानदेवता उभयत्रापि
 सूर्योऽधिदेवता चन्द्रः प्रत्यधिदेवता संक्रान्ती तु भानुः प्रधान-
 देवता रुद्रोऽधिदेवता अग्निः प्रत्यधिदेवतति ।

त्रैयम्बकेन मन्त्रेण* प्रधानप्रतिमां यजेत् ।
 तत्सूर्यमिति मन्त्रेण† सूर्यपूजां समाचरेत् ।
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण‡ सोमपूजां समाचरेत् ॥
 संक्रान्तिदेवतादिपूजनस्तु तत्तत्तदङ्गकैर्मन्त्रैः कार्यम् । व्याहृति-
 मन्त्रस्तु सर्वैः§ समुच्चीयते ।

उपचारैः षोडशभिर्यद्वा पञ्चोपचारकैः ।
 अर्चितं गन्धपुष्पाद्यैः फलैर्नैवेद्यमर्पयेत् ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण॥ प्रधानदेवतां॥ स्पृशन् ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतन्तु वा ॥
 अष्टाविंशतिधा वाथ प्रजप्याथ स्वशक्तितः ।
 सर्वसौरं प्रजप्याथ सोमार्थं सोममन्त्रतः ॥
 आनो भद्रेति सूक्तञ्च** भद्रा अग्नेश्च सूक्तकम्†† ।
 जपेच्च पौरुषं सूक्तांथ‡‡ त्रैयम्बकमतः परम् ॥

* त्रैयम्बकं यजामहे इत्यदिना ।

† १४३ पृष्ठं प्रदर्शितेन ।

‡ ६८ पृष्ठं प्रदर्शितेन ।

§ सर्वैरित्यत्र सर्वैरेति ख पञ्चके पाठः ।

॥ ४०७ पृष्ठं प्रदर्शितेन ।

॥ देवतामित्यत्र प्रतिमामिति क-पुस्तके पाठः ।

** सूक्तमिदं ७१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† ३२४ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

†† २३५ पृष्ठे किञ्चित् प्रदर्शितम् ।

कुशं स्पृष्ट्वा चतुर्दिक्षु जपं कुर्युस्तथत्विजः ।
 कुशस्य पश्चिमे देशे स्थण्डिलेऽग्निं प्रकल्पयेत् ॥
 स्वगृह्योक्तविधानेन कारयेत्संस्कृतानलम् ।
 चैयम्बकेन मन्त्रेण समिदाज्यचक्रं हुनेत् ॥
 षष्टोत्तरसहस्रं वा षष्टीत्तरशतम्तु वा ।
 षष्टाविंशतिं वा कुर्यात् स्वस्य शक्त्यनुसारतः ॥
 मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण तिलहोमं समाचरेत् ।
 ततः खिष्टकृतं हुत्वा अभिषेकञ्च कारयेत् ॥
 समुद्रज्येष्ठाः सूक्तेनः आपो हि ष्ठा त्वचेनः च ।
 अक्षीभ्यामिति सूक्तेनः पावमानीभिरेव च ॥
 चैयम्बकेन तत्सूर्यम्ऽप्यायस्वेति मन्त्रकैः ॥
 सुरास्वामिति मन्त्रेण॥ अभिषेकं समाचरेत् ।
 अभिषेकाप्तं वस्त्रमाचार्याय प्रदापयेत् ॥
 श्वेतवस्त्रधरो भूत्वा भूषणाद्यैरलङ्कृतः ।
 यजमानः स्त्रिया युक्त आज्यावेक्षणमाचरेत् ॥
 आचार्यं पूजयेत्पश्चाद्वस्त्रहेमाङ्गुलीयकैः ।
 गोदानं वस्त्रदानञ्च स्वर्णदानं विशेषतः ॥

* ६२ पत्रं प्रदर्शितम् ।

† २० पत्रं प्रदर्शितम् ।

‡ १४३ पत्रं प्रदर्शितम् ।

§ मन्त्रोऽयं १४३ पत्रं प्रदर्शितम् ।

¶ ६८ पत्रं प्रदर्शितम् ।

। ८५ पत्रं प्रदर्शितम् ।

तद्दोषशमनार्थाय आचार्य्याय प्रदापयेत् ।
 प्रच्छादनपटं दद्यात्ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
 जापकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणाभिश्च तोषयेत् ।
 दीनान्धकृपणेभ्यश्च प्रदद्याद्भूरिदक्षिणाम् ॥
 ब्राह्मणाञ्छतसंख्याकान् मिष्टान्नैर्भोजयेत्ततः ।
 बन्धुभिः सह भुञ्जीत यथाविभवसारतः ॥
 एवं यः कुरुते मर्त्यो नैव दुःखमवाप्नुयात् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं मातापित्रोः शिशोरपि ॥
 सर्वदुःखनिवृत्त्यर्थं पुत्रपौत्रविवर्द्धनम् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति सुखी भूत्वा चिरं वसेत् ॥
 इति शौनकोक्तं वैधृतिव्यतीपातसंक्रान्तिजननशान्तिविधानम्

अथ विषघटिकाजननशान्तिविधानम् ।

तदुक्तं बृहदारण्यैः ।

नाशकद्विषशस्त्रास्त्रैः क्रूरे लग्ने समेऽपि वा ।
 तद्दोषपरिहाराय शान्तिकर्म समाचरेत् ॥
 रुद्रो यमोऽग्निर्भृत्यश्च देवताः परिकीर्त्तिताः ।
 सुवर्णेन यथाशक्त्या तत्तत्संज्ञणसंयुताः ॥
 प्रतिमाः कारयित्वा तु आढकव्रीहिभिः स्थले ।
 स्थण्डिले परिकल्प्याथ कुम्भमोषधिसंयुतम् ॥
 जलैः समाली संक्रान्तिं सदाति तच्चित्तिस्यत् . .

वस्त्रद्वयेन संवेष्ट्य पञ्चरत्नानि निक्षिपेत् ॥
 कुम्भस्योपरि मंस्थाप्य चतस्रः प्रतिमास्तथा ।
 तत्तन्मन्त्रैश्च सम्पूज्य गन्धपुष्पोपचारकैः ॥
 कद्रुद्रायेति मन्त्रेणः यमाय त्वेति मन्त्रतः ।
 अग्निर्मूर्ध्नेति मन्त्रेणः परम्पृत्यो इति त्वथः ॥
 एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च क्रमादश्चन्दुनेत्तथा ।
 समिच्चरुष्टतद्रव्यैः प्रत्येकञ्च यथाक्रमात् ॥
 ऋत्विग्भिश्च सहाचार्यी हुनेदष्टसहस्रकम् ।
 अष्टोत्तरशतं वाथ अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ततस्त्रिलैर्हुनेद्देवांस्तत्तन्मन्त्रैश्च कल्पवित् ।
 ततोऽभिषेचयेद्दानं मन्त्रैः पौराणिकैः क्रमात् ॥
 तानं प्रतिमानां कुर्यादिति शेषः ।
 प्रीयतां भगवानीशः पिनाकी सर्वतोमुखः ।
 तवण मूर्त्तिप्रदानेन समस्ताभीष्टदो भव ॥

७४ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

यमाय त्वा मखाय त्वा मूर्ध्नेय त्वा तपसे । देवस्ता मविता मभ्रान्तु ।

प्रथिव्या अ मृशस्याङ्घ्रि । अर्चिरमि शीचिरमि तपोऽमि ॥ (१७अ. ११म. यजुः ।)

३१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

परम्पृत्यो अन्पर्गहि पयः यज्ञे अन् इतरो देवयानात् ।

अक्षुप्रते शृण्वते ते ब्रवीमि मानः प्रजाप् रारिषो मोत वीरान् ॥

(७५अ. ७म यजुः ।)

तवेत्यत्र नर्तति क पुस्तके पाठः ।

ईषत्पीनो यमः कालो दण्डहस्तः प्रसन्नधीः ।
 रक्तदृक् पालकः कृष्णो महिषस्यः शिवं कुरु ॥
 पिङ्गभ्रूश्मशुकेशान्तः पिङ्गाक्षचरणोऽरुणः ।
 छागस्यः साक्षसूत्रश्च सप्तार्ध्विः शक्तिलोचनः ।
 तव मूर्त्तिप्रदानेन मम पापं विनाशय ॥
 दंष्ट्राकरालवदनो नीलाञ्जनसमाकृतिः ।
 रक्तखड्गगदापाणिर्मृत्युर्मां पातु सर्वदा ॥
 दानमेवंविधैर्मन्त्रैर्यथाविधि समाचरेत् ॥
 गोभूहिरण्यदानैश्च आचार्यं पूजयेत् सुधीः ।
 एवं कुर्वन् विधानेन सर्वदोषं प्रशामयेत् ॥
 इति हृद्गार्ग्योक्तविषघटिकाजननशान्तिविधानम् ।

अथ ग्रहणजननशान्तिः ।

सा च रजोदर्शनप्रकरणे अभिहिता ।
 ग्रहणे चन्द्रसूर्यस्य प्रसूतिर्यदि जायते ।
 व्याधिपीडा तदा स्त्रीणामादौ तु ऋतुदर्शनात् ॥
 इत्यादिरूपा । अत्रापि तथा द्रष्टव्या ।

अथ यमलजननशान्तिः ।

तत्रादौ तयोः संस्कारार्थे ज्येष्ठकनिष्ठभावमाह देवलः ।
 यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् ।
 मत्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥ इति ।

भागवते तु ।

द्वौ तदा भवतो गर्भौ सूतिर्वेशविपर्ययात्* । इति
प्रसादुत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वमुक्तम् । तत्र देशाचारतो व्यवस्था विज्ञेया
देशानुशिष्टमिति† वचनात् ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

अथ यस्य बधुर्गौर्वा जनयेच्चेद्यमौ ततः ।

स मरुद्भिश्चक्रं कुर्यात्पूर्णाहुतिमथापि वा ॥ इति ।

अत्र च आश्वलायनब्राह्मणं भवति । तदाहुः—

य आहिताग्निर्यस्य भार्या गौर्वा यमौ जनयेत् का तत्र
प्रायश्चित्तिरिति । सोऽग्नये मरुत्वते त्रयोदशकपालं
पुरोडाशं निर्वपेत्तस्य याज्यानुवाक्ये मरुतो यस्य हि क्षपे
राद् वेद चरमा अहैवेत्याहुतिं वाहवनीये जुहुयादग्नये
मरुत्वते स्वाहेति सा तत्र प्रायश्चित्तिरिति ।

मारुतचर्वितिकर्तव्यता दर्शपूर्णमासस्थालीपाकवद्द्रष्टव्या ।

अथ कात्यायनगृह्यपरिशिष्टोक्तयमलशान्तिविधानम् ।

अथातो यमलजनने प्रायश्चित्तं व्याख्यास्यामः । यस्य

* वेजः प्रवेशः गक्रस्येत्यर्थः तस्य विपर्ययात् वंपरीत्यात् पथात् प्रविष्टगक्रेणोत्पन्नस्य चादौ
सतिः पूर्वप्रविष्टगक्रेणोत्पन्नस्य पथात् सतिरिति गर्भोत्पत्तिक्रमेण तस्य ज्येष्ठत्वं न तु प्रसवक्रमेण
पूर्वं प्रसवस्य इति तात्पर्यम् ।

† देशानुशिष्टं कलधर्ममया स्वगोत्रधर्मं न हि संन्यजेत् । इति श्रुतितत्त्वम् ।

भार्या गौर्महिषी बड्वा वा विकृतं प्रसवेत् स प्रायश्चित्ती भवेत् । पूर्णे दशाहे चतुर्णां क्षीरवृक्षाणां काषायमुपसंहरेत् प्लक्षवटोदुम्बराश्लथगमीदेवदारुगौरसर्षपास्तेषामपो(भयो) मिश्रं हिरण्यदूर्वाङ्गुराम्बपल्लवैरष्टौ कलशान् प्रपूर्य सर्वौषधीनां* दम्यती स्नापयित्वा आपो हि हेति तिसृभिः† कया नश्चिन्न इति हाभ्याम्‡ आ नः स्तुत इति§ एकया पञ्चैन्द्रेण पञ्च वारुणेन इद- मापः प्रवहत इति एकया पञ्चभिः अपाद्यणामिति च स्नापयित्वा अलङ्कृत्य तौ दर्भेषूपवेश्य मारुतं स्थालीपाकं अपयित्वा आज्य- भागाविष्टा आज्याहुतीर्जुहोति पूर्वोक्तैः स्नानमन्त्रैः स्थाली- पाकस्य जुहोति ।

अग्नये स्वाहा अन्तकाय स्वाहा मृत्यवे स्वाहा सोमाय स्वाहा पवमानाय स्वाहा पावकाय स्वाहा मारुताय स्वाहा मरुद्भ्यः स्वाहा यमाय स्वाहा ब्रह्मणे स्वाहा अग्नये खिष्टकृते स्वाहा इति ।

* सर्वौषधं नामित्यत्र सर्वौषधिभिरित्येव पाठो युक्तः ।

† २० प्रश्ने प्रदर्शिताभिः ।

‡ कया नश्चिन्न आभुव दूर्तः सदाप्रधः मन्वा । कया श्चिन्नया वता ॥ (३८अ. २म. यजुः ।)

कस्त्वा सत्यो मदानाम्पृष्टिष्ठो मत्सदश्वसः । दृढाचिदा रुजि वसु ॥

(२७अ. ४०म. यजुः ।)

§ आ नः स्तुत उपवाजिभिरुती इन्द्र याहि हरिभिर्मन्दनः ।

तिरश्चिदर्थ्यः सवनां पुरुष्यां श्वेभिर्गृणानः सत्यराधाः ॥ (४म. २८स. १ऋक् ।)

¶ अपाद्यमपकिन्विषमपक्रत्यामपोरपः ।

अपामार्गे त्वमकृदपदुःश्वप्राप् सुव ॥ (३५अ. ११म. यजुः ।)

गृहोत्पातेषु उलूककपोतगृध्रश्येनानां गृहप्रवेशे स्तम्भप्ररोहे
वल्मीकप्ररोहे मधुजालजनने उदकुम्भप्रज्वलन आसनशयनयाम-
भङ्गेषु गृहगोधिकाककलासशरीरसर्पणे वस्त्री(पस्त्री)पतने सरटा-
रौहणे कृत्रध्वजविनाशेषु सार्पे नैर्ऋते गण्डयोगे देवप्रसर्पे कूपोद्-
गर्जने पर्वतपतनेष्वन्येष्वप्येवंविधेषूत्पातेषु ।

एतदेव प्रायश्चित्तं गृह्योक्तेन विधिना कृत्वा आचार्याय वरं
दत्त्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्तिं वाचयित्वा आशिषः प्रति-
गृह्य शान्तिर्भवति शान्तिर्भवति ।

इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे कात्यायनपरिशिष्टोक्तं
यमलजननादिशान्तिविधानम् ।

अथ त्रिकप्रसवशान्तिः ।

सुतत्रये सुता चेत्यात्तत्रये वा सुतो यदि ।
मातापित्रोः कुलस्यापि तदारिष्टं* महद्भवेत् ॥
धनहानिर्ज्येष्ठनाशो दुःखं वा सुमहद्भवेत् ।
तत्र शान्तिं प्रकुर्वीत वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
जातस्यैकादशाहे वा द्वादशाहे शुभे दिने ।
आचार्यमृत्विजो वृत्वा ग्रहयज्ञपुरःसरम् ॥
सह वा ग्रहयज्ञः स्यात् स्वस्य वित्तानुभारतः ।
ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिमाः स्वर्णतः कृताः ॥

* अग्निष्टमिष्यत्र अग्निष्टमिति धर्मसिन्धो पाठः ।

पूजयेद्धान्यराशिस्थकलसोपरि शक्तिः ।

पञ्चमे कलसे रुद्रं पूजयेद्गुद्रसंख्यया ॥

पञ्चमशब्दनिर्देशादन्येऽपि ब्रह्मविष्णुमहेशेन्द्रप्रतिष्ठाकलशाश्वतारो
द्रष्टव्याः । रुद्रसूक्तानि मूलशान्तिके स्पष्टीकृतानि ।

द्विज एको जपेद्योमकाले शुद्धः समाहितः ।

आचार्यो जुहुयात्तत्र समिदाज्यतिलांश्चरुम् ॥

अष्टोत्तरसहस्रं वा शतं वा विंशतिञ्च वा ।

देवताभ्यश्चतुर्वक्त्रादिभ्यो ग्रहपुरःसरम् ॥

चतुर्वक्त्रादिभ्यो ब्रह्मादिभ्यः पञ्चभ्य इत्यर्थः ।

ब्रह्मादिमन्त्रैर्ब्रह्मादेरिन्द्रस्यापीन्द्रमन्त्रतः ।

पूजा कार्येति शेषः ।

ततः स्पष्टकृतं हुत्वा बलिं पूर्णाहुतिं चरेत् ।

अभिषेकं कुटुम्बस्य कृत्वाचार्यं प्रपूजयेत् ॥

हिरण्यं धेनुरेका च ऋत्विजां दक्षिणा ततः ।

प्रतिमा गुरवे देया उपस्कारसमन्विताः ॥

कांस्याज्यवीक्षणकृत्वा शान्तिपाठन्तु कारयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाद्दीनानाथांश्च तर्पयेत् ।

कृत्वैवंविधिना शान्तिं सर्वारिष्टाद्दहिर्भवेत् ॥

वह्निर्वियुक्त इत्यर्थः ।

इति गर्गसंहितोक्तं पुत्रत्रयोत्पत्त्यनन्तरं कन्योत्पत्तौ

कन्यात्रयोत्पत्त्यनन्तरं पुत्रोत्पत्तौ

शान्तिविधानम् ।

अथ सदन्तोपरिदन्तजननशान्तिः ।

तत्र पद्मपुराणे विष्णुधर्मोत्तरखण्डे परशुरामं प्रत्याह पुष्करः ।

दन्तजन्मनि बालानां लक्षणं तन्निबोध मे ।

उपरि प्रथमं यस्य जायन्ते वै शिशोःद्विजाः ॥

द्विजा दन्ताः, दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यभिधानात् ।

दन्तैर्वा सह यस्य स्याज्जन्म भार्गवसत्तम ।

मातरं पितरश्चाथ खादेदात्मानमेव वा ॥

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

यदा दन्ताश्च जायन्ते मामे चैव महद्भयम् ॥

तत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि ताम्बे निगदतः शृणु ।

गजपृष्ठगतं बालं तैस्तथा स्नापयेद्विजः* ॥

तैरिति वक्ष्यमाणसर्बौषधादिभिः सम्बध्यते ।

तदभावे तु धर्मज्ञः काञ्चने च वरासने ।

सर्बौषधैः सर्बगन्धैर्वीजैः पुष्पैः फलैस्तथा ॥

पञ्चगव्येन रत्नैश्च मृत्तिकाभिश्च भार्गव ।

स्थालीपाकेन धातारं पूजयेत्तदनन्तरम् ।

सप्ताहं चात्र कर्त्तव्यं तथा ब्राह्मणभोजनम् ॥

* वै शिशोरित्यत्र तच्छिशोरिति क-ग-पुलकयोः पाठः ।

† तैस्तथा स्नापयेद्विज इत्यत्र नौस्यं वा स्नापयेद्विजः इति पाठो निर्गमिभ्यो दृश्यते ।

स्थालीपाकेन धातुपूजनं नैवेद्यहोमात्मकम् ।

अष्टमेऽहनि विप्राणां तथा देया च दक्षिणा ।

काञ्चनं रजतं गाञ्च भुवञ्चासनमेव च ।

दन्तजम्बानि सामान्ये शृणु स्नानमतः परम् ॥

सामान्ये सदन्तोपरिदन्तजननव्यतिरिक्त-स्वाभाविकदन्तजननं
इत्यर्थः ।

भद्रासने निवेश्यैतं मूर्ध्नि मूलफलैस्तथा ।

सर्वौषधैः सर्वबीजैः सर्वगन्धैस्तथैव च ।

स्नापयेत्पूजयेदत्र वज्रं सोमं समीरणम् ॥

समीरणं वायुम् ।

पर्वतांश्च तथाख्यातान् देवदेवञ्च केशवम् ।

एतेषामेव जुहुयाद्दृष्टमग्नी यथाविधि ॥

एतेषां ब्रह्मादिपञ्चकानां होमसंख्या चात्र अष्टोत्तरशतादिर्वेदि-
तव्या ।

ब्राह्मणानाम् दातव्या यथाशक्त्या च दक्षिणा ।

ततस्त्वलङ्कृतं बालमासने तूपवेशयेत् ॥

आसीनं ह्यत्रमूर्धानं बीजैः सुस्नापयेत्ततः ।

स्वस्ति वै बालकानाञ्च तैश्च कार्यञ्च पूजनम् ।

पूज्याश्चाविधवा नार्यो ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा ॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते पद्मपुराणोक्त-

सदन्तोपरिदन्तस्वाभाविकदन्त-

जननगाम्निविधानम् ।

अथ ऊर्ध्वदन्तजननमात्रशान्तिः ।

ब्रह्मयामले ।

प्रथमं दन्तनिर्मीक ऊर्ध्वं बालस्य चेद्भवेत् ।
 क्लेशाय मातुलस्येह स च प्रोक्तो मनीषिभिः ॥
 विघ्नभङ्गं* प्रवक्ष्यामि विधानं विधिपूर्वकम् ।
 सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं कांस्यमयन्तु वा ॥
 दध्योदनेन सम्पूर्य पात्रं दद्याच्छिशोः करे ।
 समन्त्रं भाजनं दत्त्वा तं पश्येन्मातुलः शिशुम् ॥
 सालङ्कारं सवस्त्रञ्च शिशुमालिङ्ग्य सादरम् ।
 प्रार्थयेन्नियतात्मा च मन्त्रेणानेन भार्गव ॥
 रक्ष मां भागिनेय त्वं रक्ष मे सकलं कुलम् ।
 गृहीत्वा भाजनं साम्रं प्रसन्नो भव मे सदा ॥
 निर्विघ्नं कुरु कल्याणं निर्विघ्नाञ्च स्वमातरम् ।
 मय्यात्मानमधिष्ठाप्य चिरं जीव मया सह ॥ इति ।
 ततोऽभिनन्दयेद्दिद्वान् भगिनीं भगिनीपतिम् ।
 ज्येष्ठांश्छेष्ठान् गुरुन् विप्रानपरानपि पूजयेत् ।
 होमहृत्वा तिलाज्येन ब्राह्मणानपि भोजयेत् ॥

होमसंख्या च षष्टोत्तरशतादिः ।

एवङ्कृते विधाने तु विघ्नः कोऽपि न जायते ।
 तस्मात्प्रयत्नतो विद्वान् विधानं सम्यगाचरेत् ॥
 इति ब्रह्मयामलोक्ता ऊर्ध्वदन्तजननशान्तिः ।

* विघ्नभङ्गं भङ्गो यस्यापि विघ्ननिवारकमित्यर्थः ।

अथ वैकृतप्रसवशान्तिः ।

प्रयोगपारिजाते गार्ग्यः ।

अकालप्रसवा नार्यः कालातीतप्रजास्तथा ।

अमानुषा अखण्डाश्च अन्नातव्यञ्जनास्तथा ॥

अखण्डाः पिच्छीभूताः ।

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा स्त्रियः ।

पशवः पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः ।

विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विनिर्द्दिशेत् ॥

निर्वासयेत्तान् नृपतिः स्वराष्ट्रात्

स्त्रियश्च पून्याश्च ततो द्विजेन्द्राः ।

चिकित्सनैर्ब्राह्मणतोषणैश्च

तत्तस्य शान्तिं समुपैति पापम् ॥

इति अकालप्रसवादिवैकृतशान्तिः ।

अथ विकृतजननशान्तिः ।

विधानमालायाम् ।

विकृताङ्गानि जायन्ते त्वपत्यानि नृपोत्तम ।

यानि यानि महाबाहो तच्छृणुष्व विधानतः ॥

हीनाङ्गान्यधिकाङ्गानि सदन्तानि विशेषतः ।

उत्पन्नान्येव पश्यन्ति प्रवदन्ति हसन्ति च ॥

सकूर्वाणि च जायन्ते पित्रोर्मृत्युं दिशन्ति च ।
 सिंहस्थाघ्नहकादीनां रूपैर्नानाविधैर्नृप ॥
 जायन्ते प्राणिनां गर्भा महाभयविधायकाः ।
 उत्पद्यन्ते विलीयन्ते कालेनैकेन देहिनः ॥
 तज्जन्मभयनागाय विधानं कथ्यते मया ।
 यस्या उदरमभृता दृश्यते विकृता प्रजा ॥
 दगाद्गादूर्ध्वमुद्विग्नाः स्नापनीयाः शुभैर्जलैः ।
 जनयित्री च राजेन्द्र जनकश्च विशेषतः ॥
 सकुल्या अपि मानुष्याः शुक्लमात्यानुलेपनाः ।
 शुक्लाम्बरधरासापि श्लक्ष्णवाचः प्रयत्नतः ॥
 कृताङ्गिकस्तु कर्त्ता च विदधीत विधानकम् ।
 सदनस्योत्तरे भागे स्थण्डिलन्तु प्रकल्पयेत् ॥
 वाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति कृत्वा यामीं हिरण्मयीम् ।
 नवेन वस्त्रयुग्मेन वेष्टयित्वा विधानतः ॥
 चतुर्भुजा पिङ्गकेशा पिङ्गश्रमशुविलोचना ।
 कर्णिकारभवैः पुष्पैः पूजिता सुमनाहरा ॥
 यमस्य पूजा कर्त्तव्या सुवर्णस्य विशेषतः ।
 वामहस्ते गदा पूज्या दक्षिणे कालदण्डकः ॥
 जडं वामे हस्ता पूज्या तथा खड्गश्च दक्षिणे ।
 यमः प्रेतसखः कालः आद्यदेव महामते ।
 कालदण्डधरः श्रीमान् वैवस्वत नमोऽस्तु ते ॥

अथ पूजामन्त्रः ।

अथातोऽग्निं प्रतिष्ठाप्य हवनं कारयेत्ततः ।
 तिलाज्यतण्डुलास्तत्र प्रधानद्रव्यमीरितम् ॥
 कृणुष्व पाजमन्त्रेण* जुहुयाच्च सहस्रकम् ।
 रक्षीघ्नांश्च जपेन्मन्त्रा†च्छं न इत्यादि‡ शान्तये ॥
 ततो वै त्रिष्टुक्कहेयं प्रायश्चित्तन्तु सर्पिषा ।
 ततो दीपबलिं दत्त्वा धर्मराजस्य तुष्टये ॥
 पूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा ततो दानं समारभेत् ।
 नीलाम्बरयुतं चण्डं महिषं यमवाहनम् ॥
 आचार्याय ततो दद्यात्सखङ्गञ्च सदक्षिणम् ।
 पुष्पमालावृताङ्गञ्च स्वर्णभङ्गमनोरमम् ॥
 ताम्रपृष्ठं रौप्यखुरं रत्नपुच्छं सचामरम् ।
 दक्षिणार्थं सुवर्णञ्च दद्याद्दर्मस्य तुष्टये ।
 सम्पूज्य विधिवद्विप्रं वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥

दानमन्त्री यथा ।

यमवाह नमस्तुभ्यमकालमरणापह ।
 लुलाप तव दानेन प्रीयतां मे सदा यमः ।
 एवं दत्त्वा तु महिषं सम्पूज्या ऋत्विजस्तथा ॥

* ३५८ पृष्ठे उक्तं ।

† रक्षीघ्नां वाजिनमाजिघर्षि मित्त्रं प्रथिष्ठसुपयामि शर्म ।

‡ शिशानो अपिः कतुभिः समिद्धः स नो दिवा स रिषः पातु नक्तम् ॥ (१०म.८७म.१८८क् ।)

‡ शम्भो वातः पवताऽऽ शन्नस्तपतु सूर्यः ।

शन्नः कनिष्कदेवः पर्यन्वो अभिवर्षतु ॥ (१६च. १०म. यजुः ।) इत्यादिकान् ।

ततोऽभिषेको विक्रतेर्मातापितृोः सगोत्रयोः ।
 अथ आचार्याय प्रतिमादानं तन्मन्त्रो यथा ।
 धर्मोऽसि पुण्यरूपोऽसि पुण्यमूर्त्तिर्निरामय ।
 दानेन तव देवेश विघ्ना नश्यन्तु मे सदा ।
 ब्राह्मणास्तर्पणीयाः स्युरिवं शान्तिर्भवेदिह ॥
 इति विधानमालोक्तपद्मपुराणधृतविक्रतजननशान्तिविधानम् ।

अथ दत्तकपुत्रविधानम् ।

प्रयोगपारिजातं ।

एवं पूर्वोक्तपुत्रकामेष्ट्यादिनाप्यजातकुमारस्य पुत्रपरिग्रह-
 विधिरभिधीयते ।

नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति श्रुत्या अपुत्रस्य मुखं दृष्ट्वा भानु-
 मण्डलमीक्षयेदित्यादि स्मृत्या च अपुत्रस्य निन्दाश्रवणात् ।
 तस्मादपुत्रेण* पुत्रपरिग्रहः कार्यः ।

अत्र विशेषः कालिकापुराणे ।

पितुर्गर्भेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।

आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥

* अपुत्रेणेत्यत्र पुत्रपदं पीत्रपपीत्रयोर्द्वयस्यैकम् ।

पुत्रेण लोकान् त्रयति पीत्रेणान्यमग्रते ।

अथ पुत्रस्य पीत्रेण त्रयत्याप्नोति पिष्टपम ॥ इति वचनात् ।

इति दत्तकमीमांसा ।

चूड़ोपनयसंस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः ।
 दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ॥
 ऊर्ध्वन्तु पञ्चमाहर्षान्न दत्ताद्याः सुता नृप ॥ इति ।

तत्रकारश्च शौनकेन प्रदर्शितः । यथा—

शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् ।
 अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ॥
 सङ्ग्रहं सङ्ग्रहणविधिम् । समुपोष्य पूर्वदिने कृतोपवासः ।
 वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषश्चाङ्गुलीयकम् ।
 आदाय धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ॥
 वह्निःकुशमयञ्चैव पालाशं चैधमेव च ।
 एतानाहृत्य बन्धुंस* ज्ञातीनाह्वय† सत्तमः ॥
 देशस्वामिनमाह्वय मधुपर्कादिनार्चयेत् ।
 बन्धुनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांसु विशेषतः ॥
 अग्न्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनास्तिकम् ।
 दातुः समर्थं गत्वा तु पुत्रं देहीति वाचयेत् ॥
 वाचनं कारयेत् । पूर्ववृत्तैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः ।
 दाने समर्थो दातास्त्रै ये यज्ञेनेति‡ पञ्चभिः ।
 दद्यादिति शेषः ।

* बन्धुन् आत्ममातृपितृबन्धुन् ।

† ज्ञातीन् मपिच्छान् इति दत्तकचन्द्रिका ।

‡ यं यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सखाममृतत्वमानम् ।

तेभ्यो भद्रमद्विरसो वोऽस्तु प्रतिग्रभ्शीत मानव सुमिधसः ॥ (१०म. ६२५. १५५.) ।

पश्यतामुपविष्टानां समक्षं पुत्रमर्पयेत् ॥

देवस्य त्वेति मन्त्रेण* हस्ताभ्यां परिगृह्य च ।

अङ्गादङ्गैत्यृचं जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्धनि ॥

ऋक्पाठस्तु ।

अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥ इति ।

वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य छत्रच्छायावहं सुतम् ।

नृत्यगोतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैर्निरन्तरम् ॥

गृहमध्ये तमाघ्राय चरुञ्च जुहुयात्ततः ।

यस्त्वा हृदेत्यृचाः† चैव तुभ्यमग्न ऋचैकया‡ ॥

ष उदाजन् पितरो गीमथ वस्तु ते नाभिन्दन् परिवत्सरे बलम् ।

दोषांशुमङ्गिरसो वो अस्तु पतिगृभ्णीत मानवं सुमंधसः ॥ (१०म. ६२म. २ऋक् ।)

य ऋतेन मृत्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं मातरं वि ।

सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमंधसः ॥ (१०म. ६२म. ३ऋक् ।)

अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहं देवपुत्रा ऋपयन्कृणीतन ।

सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमंधसः ॥ (१०म. ६२म. ४ऋक् ।)

विरूपाम इदृपयन् इन्द्रभीरवैपसः ।

ते अङ्गिरसः मूगवस्त अघ्रेः परिजज्ञिरे ॥ (१०म. ६२म. ५ऋक् ।)

● देवस्य त्वा मविभुः प्रसवेऽन्विनीर्बाहुभ्यां पुष्पो हस्ताभ्याम् ।

अघ्रे जृष्टं गृह्णाम्यघीषीमाभ्यां जृष्टं गृह्णामि ॥ (१म. १०म. यजुः ।)

† यस्त्वाहृदा कीरिष्वा मन्यमानोऽमत्यं मर्यो जीह्वीमि ।

जातवेदी यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरघ्रे अमृतत्वमश्याम् ॥ (५म. ५म. १०ऋक् ।)

‡ तुभ्यमघ्रे पर्यवहन् मर्यां वङ्गुना मङ्ग ।

पुनः पतिभ्यो जायं दा अघ्रे प्रजया सङ्ग ॥ (१०म. ८५म. ३ऋक् ।)

सोमोऽदददित्येताभिः* प्रत्यृचं पञ्चमिस्तथा ।
 पायसं तत्र सान्यञ्च शतसंख्यञ्च होमयेत् ॥
 प्रजापते न त्वदेता† नीत्युद्दिश्य प्रजापतिम् †
 ततः खिष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥
 ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसङ्ग्रहः ।
 तदभावेऽसपिण्डेषु अन्यत्र तु न कारयेत्‡ ॥
 क्षत्रियाणां स्वजातौ वा गुरुगोत्रे समेऽपि वा ।
 वैश्यानां वैश्यजातौ वा शूद्राणां शूद्रजातिषु ॥
 सर्वेषाञ्चैव वर्णानां जातिष्वेव च नान्यथा ।
 दौहित्रं भागिनेयं वा शूद्रानाञ्च पतिर्यदि ॥
 नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन ।
 बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः ॥
 दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्ति द्विजोत्तमः ।
 नृपो राष्ट्रार्थमेवापि§ वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।
 शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तसेद्यथाबलम् ॥

* सोमोऽदददददधर्माय गन्धर्वोऽदददपये ।

रथिं च पुत्रांश्चादददधर्ममथो इमाम् ॥ (१०म. ८५सू. ४१श्लो.)

† प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परित्सा बभूव ।

यत्कामयन्त जुहुमस्तप्तो अस्तु वयं स्वाम पतयो रथीणाम् ॥ (१०म. १२१सू. १०श्लो.)

‡ अन्यत्र तु न कारयेदित्यनेन ब्राह्मणातिरिक्तः क्षत्रियादिसमानजातीयो दत्तको व्याव-
र्त्यते इति दत्तकचन्द्रिका ।

§ राष्ट्रार्थमङ्गराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यं प्रदद्याद्द्वैराज्योत्पन्नमेकवर्षीयत धनमिति वचनान् ।
इति दत्तकचन्द्रिका ।

राज्यादिदानं तु प्रतिग्राह्यस्य कुमारस्य पित्रे एव तस्य तत्परि-
तोषकत्वादिति केचित् ।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैश्च क्रियते सुतः ।

ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित् ॥

हेमाद्रौ तु वशिष्ठः ।

शोणितशुक्रसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्ततस्तस्य
प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः न त्वेकं
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि त्रायते पुरुषः* । न स्त्री
पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुष्ठानाद्भर्तुः ।

अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति
न्यायात् ।

पुत्रम्प्रतिग्रहीष्यन् बभूनाह्वय राजनि चावेद्य निवेशन-
मध्ये लौकिकाग्निं प्रतिष्ठाप्य आज्यभागान्ते व्याहृति-
चतुष्टयं हुत्वा अदूरबान्धवं बान्धवसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णी-
यात् । सन्देहे चोत्पन्ने† दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् ।
विज्ञायते ह्येकेन च बहून्स्त्रायत इति ।

निवेशनं गृहम् ।

तस्मिंश्च प्रतिगृह्णीतेऽथ त्वौरसपुत्र उत्पद्येत स चतुर्थभाग-
भागी स्यादिति ।

* स हि सत्तानाय पूर्वेषामिति दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

† दूरस्थबान्धवस्य अत्यन्तदृशभाषादितिप्रकरणे कलशं.त्यादिसन्देहो भवत्येव । तथात्वं
अस्मिन्प्रकरणे न अत्रहरेदिति दत्तकचन्द्रिका ।

अदूरबान्धवमित्यादेरयमर्थः अदूरश्चासौ बान्धवश्चेति अदूर-
बान्धवः । अयं भावः प्रथमं तावत्सति सम्भवे सन्निहितो बन्धुरेव
पुत्रीकार्यः । तदभावे व्यवहितो बन्धुः । तदभावे बन्धुव्यति-
रिक्तोऽपि । तस्य च कुलशीलादिविषयकसन्देहे उत्पन्ने सति
दूरबान्धवं बन्धुभ्यो दूरदेशवर्तिनमासन्देहनिवृत्तेर्बन्धुभ्यो दूरे
स्थापयेत् न तेन व्यवहर्गदित्यर्थः । तस्मात्प्रतिग्रहेणापि पुत्रमर्ज-
येदिति श्रुतिमुपन्यस्यति । विज्ञायते ह्येकेन बहूनिति । एकेन
पुत्रेण बहून् पुरुषान् वंश्यांस्तारयत इत्यर्थः । चतुर्थभाग-
भागीति गृहीतपुत्रविषयम् ।

उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः* सुताः ।

सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिनः ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

अन्यान्तरे तु ।

दत्तपुत्रे गृहीते तु कदाचित्त्वौरसो भवेत् ।

पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ† ॥

इदन्तु दत्तपुत्रस्य गुणवत्तरत्वे द्रष्टव्यं दत्तस्य गुणवत्तरत्वे समो
भाग इति हारीतस्मरणात् ।

अविधाय विधानं यं परिपुण्याति नन्दनम् ।

विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभागिनम् ॥

* तृतीयांशहरा इति दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

† एतद्वचनं शूद्रविषय एव योजनीयम् । शूद्रस्य तु सवर्णैव ज्ञान्या भार्योपदिश्यते ।
तस्यां ज्ञाताः समांशाः स्युर्द्यदि पुत्रगतं भवेत् ॥ इति वचनादिति दत्तकचन्द्रिका ।

तस्मिन् जाते सुते पूर्वं कृते सति विधानके ।
 तत् स्वं त्वस्यैव सर्वस्य स स्वामी पितुरञ्जनाः ॥
 जातेष्वन्येषु पुत्रेषु दत्तपुत्रपरिग्रहात् ।
 पिता चेद्भिर्जहित्तं नैवामी ज्येष्ठभागभवेत् ॥

इति दत्तकपुत्रविधानम् ।

अथ खट्वारोहणविधानम् ।

तच्च नामकरणानन्तरं ज्यातिःशास्त्रे विहितम् ।

तथाच बृहस्पतिः ।

खट्वारोहणं कर्त्तव्यं दशमे द्वादशेऽपि वा ।

षोडशे दिवसे वापि द्वात्रिंशे दिवसेऽपि वा ॥

भविष्यपुराणे ।

अभीष्टे पुण्यदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।

मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु माता वा कुलयापितः ॥

योगशायिहरिं स्मृत्वा प्राक्शोषं विन्यसेच्छिशुम् ॥ इति ।

मृदादिलक्षणमुक्तं शीपतिना यथा ।

रोहिण्युत्तरभं स्थिरं गिरिशमूलेन्द्रोरगा दारुणं

क्षिप्रश्चाश्विदिर्नशपुष्यमनलेन्द्राग्नी तु साधारणम् ।

उग्रं पूर्वमघात्कं मृदु मृगत्वाद्गन्धमैत्रं चरा

विष्णुस्वातिगतोडुवस्वदितयः कुर्युः स्वसंज्ञाफलम् ॥ इति ।

न कृते च विधानके ।

तत् स्वं तस्यैव वितस्य यः स्वामीति दत्तकचन्द्रिकापाठः ।

प्रयोगमारे ।

आन्दोलाशयने षुसो द्वादशो दिवसः शुभः ।

त्रयोदशसु कन्याया न नक्षत्रविचारणा* ॥ इति ।

इतिकर्तव्यताविशेषसु शिष्टाचारतोऽवगन्तव्यः ।

इति खट्वारोहणविधानम् ।

अथ दुग्धपानविधानम् ।

श्रीधरीये ।

एकत्रिंशे वासरे च द्वितीये

जन्मर्क्षे वा शुद्धलग्नेऽनुकूले ।

शङ्खक्षीरं सन्निदध्याच्छिशूनां

वक्त्रे धात्री पूज्यपूजां विधाय ॥

अस्यार्थः । जातस्य बालस्य जन्मदिवसादेकत्रिंशदिवसे तदलाभे

द्वितीयजन्मनक्षत्रादौ पयःपानं कारयितव्यम् ।

तथाच श्रीनृसिंहः ।

एकत्रिंशदिने चैव पयः शङ्खेन पाययेत् ।

अन्नप्राशननक्षत्रदिवसोदयराशिषु ॥

नाक्षत्रे मासि सम्पूर्णे जातर्क्षे तु विशेषतः ।

मासान्ते दुग्धपानं स्यात्पञ्चात्कालेषु शोभने† ॥

* न तत्रर्क्षविचारणा इति ख पुस्तके पाठः ।

† काले सुशोभने इति पाठो युक्तः ।

उत्तरात्रयहस्तौ च त्वाष्ट्रवैष्णववासवाः ।
 पौष्णाग्निनी मघास्वाती वरुणादितिजीवनम् ॥
 रोहिण्यैन्दवमैत्राश्च दुग्धपाने शिशोः शुभाः ।
 षष्ठीरिक्ताष्टमीदर्शा वर्ज्या विष्टिस्त्रिराणि च ॥
 वर्ज्यास्त्वशुभयोगाश्च कृष्णोपान्त्यविभागकः ।
 अधोमुखानि वर्ज्यानि मीनाजालिगृहाणि च ॥
 जीवशुक्रेन्दुमौम्यानां वारवर्गोदये जनाः ।
 शुभानां राशयः श्रेष्ठा विशेषाः शुभकर्म्मणि ॥
 चन्द्रे सद्गुणसंयुक्ते शुभग्रहदगायुते ।
 स्वोच्चमित्रस्ववर्गस्थे शुक्रे चातिबलान्विते ॥
 पारावतगते वापि सुरेश्वरगतेऽपि वा ।
 ऐरावतगते वापि दुग्धपानं शुभावहम् ॥ इति ।
 पारावतादीनां लक्षणं ज्योतिःशास्त्रे व्युत्क्रमेणोक्तम् ।
 चतुर्भिः पञ्चभिः षड्भिः स्थितिवर्गैः शुभान्वितैः ।
 ऐरावतपारावतसुरेशपुष्कराः क्रमात् ॥
 अत्र चतुर्भिरित्यादि लग्नहोराषड्वर्गमध्ये । शुभान्वितैः शुभ-
 ग्रहान्वितैरित्यर्थः ।
 इति प्रयोगपारिजातोक्तं बालकस्य दुग्धपानविधानम् ।

अथ ताम्बूलभक्षणम् ।

सार्द्धमासद्वये दद्यात्ताम्बूलं प्रथमं शिशोः ।
 कर्पूरादिकसन्मिश्रं विलासाय द्वितीयं च ॥

शूलार्कचित्रकरतिथ्यहरोन्दुमेषु
 पौष्णे तथा मृगशिरोऽदितिवासवेषु ।
 अर्केन्दुजीवमृगबोधनवासरेषु
 ताम्बूलभक्षणविधिर्मुनिभिः प्रदिष्टः । इति ।

अथ जन्मनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम् ।

शौनकीये ।

अथ स्वजन्मनक्षत्रे ज्ञातः शुक्लाम्बरो नृपः ।
 कृतकौतुकबन्धश्च सर्वाभरणभूषितः ॥
 नृपग्रहणं तस्यात्यावश्यकत्वार्थम् । तेन अन्यस्यापि भवतीति
 गम्यते आयुर्वृद्धिहेतुत्वात् ।

नक्षत्रदेवतापूजां कुर्याद्गुरुसमन्वितः ।
 आचार्येणैव होतव्यो होमः सर्वत्र कर्मणि ॥
 स्यण्डलाद्याज्यभागान्तं कृत्वा सर्वं यथाक्रमम् ।
 दूर्वा घृताक्ता जुहुयादष्टोरुरशताहुतीः ॥
 यद्देवताकं नक्षत्रं मन्त्रस्तद्देवतः स्मृतः ।
 ततः स्वष्टकृतं हुत्वा होमशेषं समापयेत् ॥
 गोभूहिरण्यवस्त्राद्यैर्ब्राह्मणांस्तोषयेत्ततः ।
 तस्मिन्नहनि सर्वत्र देवतायतनानि च ॥

गच्छेदिति शेषः ।

दुःखितान् सर्ववर्णांश्च मोचयेन्नृपतिस्ततः ।

द्विजान् सर्वानथाभ्यर्च्य तस्मिन्नहनि सक्तमान् ॥
 पूजयित्वा विधानेन पूजितव्याः स्वबान्धवाः ।
 न हिंस्यात् सर्वभूतानि तदहस्तु विशेषतः ।
 एवं समाचरन्नाजा सुखी भवति सर्वदा ॥
 इति शौनकीये जन्मनक्षत्रकर्त्तव्यविधानम् ।

अथ जन्ममासादिकर्त्तव्यविधानम् ।

विधानमालायाम् ।

जन्ममासे जन्मतिथौ जन्मर्त्तं जन्मलग्नके ।
 विधानन्तु प्रकर्त्तव्यं विदुषायुर्विद्वद्वये ।
 यस्मिन् मासे तु यो देवस्तमादौ पूजयेन्नरः ॥

मासदेवास्तु ।

कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चक्री वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
 उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिः ।
 योगीशः पुण्डरीकाक्षो मासनामान्यनुक्रमात् ॥

मासादिक्रमस्तु चैत्रादिमार्गशीर्षादिर्वा ।

गणेशप्रमुखा देवा दुर्गाद्या मातरस्तथा ।
 पूज्यास्तस्मिन् कर्मन्त्रैर्धूपपुष्पादिभिस्तथा ॥
 सप्तधान्यमये राशौ स्थापयेत्पीठमुत्तमम् ।
 यवाः प्रियङ्गवो माषा आढकाश्चणकास्तिक्ताः ॥
 व्रीहयश्च समुद्दिष्टं धान्यानां सप्तकं बुधैः ।

पीठं तत्रोपरि न्यस्य वस्त्रच्छत्रमनुत्तमम् ॥
 हुत्वा चाग्निं व्याहृतिभिः*हीमशेषं समाप्य च ।
 अभिषेकं ततः कुर्यादाचार्यं पूजयेद्य ॥
 ततस्तु भोजयेद्द्विद्वान् ब्राह्मणान् वेदपारगान् ।
 एवं कृते विधानेऽस्मिन् विघ्नः कोऽपि न जायते ॥
 इति विधानमालोक्तं जन्ममासादिकर्त्तव्यविधानम् ।

अथ स्त्रीस्तन्याक्षरणहरविधानम् ।

मदनमहार्णवे ।

क्षीरं मुष्णाति या नारी पूर्वजन्मनि सुव्रता ।
 जन्मान्तरे तु तस्या वै क्षीरं न क्षरतः स्तनौ ॥
 क्षीरान्नं भोजयेद्द्विप्रान् साज्यं समधुमण्डकम् ॥
 विप्रानिति बहुत्वनिर्देशात्तयो विप्रा अवश्यं भोजनीयाः ।
 अनुलिम्पेच्च तेनैव तूच्छिष्टाग्नेन भक्तितः ।
 विप्रपादोदकैश्चापि क्षालयेत्कुचमण्डलम् ॥
 सुरामांसक्षीद्रघृतापूपाच्चैर्गन्धपुष्पकैः ।
 भूतेभ्यश्च बलिं दद्याद्भूतान्यत्र च संश्रुणु ॥
 मधुश्च नवनीतश्च पिण्डमालोक्त(य)चित्तकः ।
 भूतमध्यश्च शक्तिश्च भूतानां पञ्चकं त्विदम् ॥

* भूभ्रतः स्वरिच्यवृत्ताभिः ।

अत्र सुरादीनि ब्राह्मणैरनिषिद्धान्येव यास्याणि ।
इति मदनमहार्णवोक्तं स्त्रीस्तन्याचरणहरविधानम् ।

अथ निष्क्रमणविधानम् ।

तत्र वृहस्पतिः ।

अथ निष्क्रमणं नाम गृहात्प्रथमनिर्गमः ।
अकृतायां क्रियायां स्यादायुःश्रीनाशनं शिशोः ।
कृते सम्पद्विद्विः स्यादायुर्वर्द्धनमेव च ॥ इति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

मासे तृतीये दिवसे दिनेशं
शिशुं चतुर्थे शशिनश्च धेनुम् ।
विलोकयित्वान्नविधिप्रयुक्ते
काले गृहान्निष्क्रमणं विदध्यात् ॥

अथा ।

केन्द्रत्रिकोणगाः सौम्याः पापाः षष्टिचिलाभगाः ।
उपनिष्क्रमणे शस्ता मातुलो वाहयेच्छिशुम् ॥

अपिच ।

आर्द्राधीमुखवर्जितानुपहतष्वक्षेत्रिते तिथी
वारे भीमशनीतरे घटतुलाकन्यामृगीन्द्रोदये ।
सहष्टेऽथ चतुर्थमासि यदि वा मासे तृतीये शशि-
न्यक्षीणे शुभदे शिशोरभिनवं निष्क्रमणं कारयेत् ॥

तथा ।

चतुर्थे मासि पुण्यर्क्षे शुक्ले निष्क्रमणं भवेत् ।
 स्नातं खलङ्कृतञ्चापि कृतस्वस्त्ययनं शिशुम् ॥
 प्रादाय गेहान्निष्क्रम्य गच्छेयुर्देवतालयम् ।
 अभ्यर्च्य देवताः सम्यगाशिषो वाचयेदथ ॥
 कृत्वा प्रदक्षिणं गेहमानयेयुः*स्ततः स्वकम् ।
 मातृष्वसृष्टं नीत्वा मातुलादेर्गृहं नयेत् ॥
 तदाशीर्ष्वचनाद्यैः स्याद्दीर्घायुरभिनन्दितः ।
 जयन्तस्य मतेनायं लिखितः शिशुनिष्क्रमः ॥ इति ।
 दर्पणः पूर्णकलशः कन्याः सुमनसोऽक्षताः ।
 दीपमाला ध्वजं लाजाः सम्प्रीतञ्चाष्टमङ्गलम् ॥

सुमनसः पुष्पाणि ।

विवाहे निष्क्रमे काम्ये वृद्धौ पूर्त्तं समागमे ।
 उत्सवेषु च यात्रायां प्रशस्तञ्चाष्टमङ्गलम् ॥

अत्र विशेषमाह श्रीधरीये वृहस्पतिः ।

चतुरस्रे शुची देशे गोमयेनोपलेपिते ।
 धान्यपुञ्जे समासीनं बालं बालामथापि वा ॥
 अर्चयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तस्मिन्मूर्ध्नि ललाटके ।
 तस्य रक्षां ततः कृत्वा मृतसञ्जीवनीं जपेत् ॥

मृतसञ्जीवनी त्र्यम्बकमन्त्रः ।

* आनयंयुर्नित्यं आनयन्तीति क पुस्तके पाठः ।

तत्रार्चयेद्गणेशानं भूतेशानं तथैव च ।

भक्ष्यैर्विचित्रैः सफलैः शिशुनभ्यर्चयेद्बुधः ॥ इति ।

शङ्खस्तु तृतीये मासि निष्क्रमणमाह ।

अत ऊर्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिका कार्येति ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे च ।

चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।

दिगोशानां दिशां तत्र तथा चन्द्रार्कयोर्दिजः ॥

पूजनं वासुदेवस्य गगनस्य च कारयेत् ।

ततस्त्वल्ङ्गता धात्री बालमादाय पूजितम् ॥

वहिर्निष्क्रामयेद्देहाच्छङ्खपुण्याहनिःस्वनैः ।

ततस्तत्र पठेन्मन्त्रद्वयं राम निबोध मे ॥

चन्द्रार्कयोर्दिगोशानां दिशाञ्च गगनस्य च ।

निक्षेपार्थमिमं दद्वि ते मे रक्षन्तु बालकम् ॥

अप्रमत्तं प्रमत्तं वा दिवा रात्रावथापि वा ।

रक्षन्तु सततं सर्व्वं देवाः शक्रपुरोगमाः ॥

स्त्रीणामविधवानाञ्च द्विजानां सुहृदां तथा ।

तदा तु पूजा कर्त्तव्या नृत्यगीतैः सदोत्सवा ॥ इति ।

अथास्य स्पष्टप्रयोगः ।

जननाच्चतुर्थे मासि मम कुमारस्य कुमार्या वा आयुःश्री-
वृद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं निष्क्रमणाख्यं कर्म करिष्ये इति
सङ्कल्प्य स्वस्तिवाचनाभ्युदयिके कृत्वा इन्द्रादिदिक्पालानां
प्राच्यादिदिशां चन्द्रार्कवासुदेवगगनानां च यथाक्रमेण पूजां

कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा सायंसन्ध्यां कृत्वा शिशुं भूषयित्वा
अग्निचन्द्रधेनूनां दर्शनं कारयित्वा मातुलेन धात्रया वा शिशुं
वाहयित्वा वेदतूर्थघोषपुरःसरं शाकुनादिमङ्गलसूक्तं पठन् गृहा-
न्निर्गत्य चन्द्रार्कयोरिति मन्त्रद्वयः*सुचार्यं देवालयं गत्वा देवं
सम्पूज्य तत्र गोमयानुलेपिते देशे धान्यं निधाय तत्र शिशुं
शाययित्वा रक्षां कुर्यात् ।

त्रयम्बकमित्यस्य वशिष्ठ ऋषी रुद्रो देवता अनुष्टुप् छन्दः
जपे विनियोगः ।

त्रयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

जर्वाकरुमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥

इति त्रिजम्बा विभूत्या कुमारललाटे रक्षां विधाय मातुलाद्या-
सन्नगृहं नीत्वा स्वगृहं गच्छेत् ।

इति निष्क्रमणविधानम् ।

अथ पञ्चमे मासि बालकोपवेशनविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते परशुरामं प्रत्याह पुष्करः ।

पञ्चमेऽथ तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत् । इति ।

तत्र सर्वे ऋहाः शस्ताः सौम्या राम विशेषतः ।

तिथिं विवर्जयेद्विक्तां शस्तानि शृणु भानि मे ।

उत्तरात्रितयं सौम्यं पुष्यर्षं शुक्रदेवतम् ॥

* पूर्वपठे मूले उक्तम् ।

प्राजापत्यञ्च हस्तञ्च शस्तमाश्विनमिचभम्* ।
 वराहं पूजयेद्देवं पृथिवीञ्च तथा द्विजः ॥
 पूजनं पूर्ववत्कृत्वा गुरुदेषद्विजन्मनाम् ।
 भूभागमुपलिप्याथ कृत्वा तत्र तु मण्डलम् ।
 शङ्खपुण्याहशब्देन भूमौ तमुपवेशयेत् ॥

अत्र शङ्खशब्दः सर्व्ववाद्योपलक्षणार्थः । अनेनैतदुक्तं भवति
 स्वस्तिवाचनं कृत्वा मङ्गलतूर्यादिध्वनी क्रियमाणि बालं धरण्या-
 मुपवेशयेत् ।

तत्र मन्त्रानाह स एव ।

मन्त्रश्चात्र भवेद्द्राम तं मे निगदतः शृणु ॥
 रश्मिं वसुधे देवि सदा सर्व्वगतं शुभे ।
 आयुःप्रमाणं सकलं निक्षिपस्व हरिप्रिये ॥
 आयुषस्तस्य ये केचिदचिरात्परिपन्थिनः ।
 जीवितारोग्यवित्तेषु निर्दहस्वाचिरेण तान् ॥
 धरण्यशेषभूतानां मातुस्त्वमधिका ह्यसि ।
 अजरा चाप्रमेया च सर्व्वभूतनमस्कृते ॥
 त्वमेवाशेषजमतां प्रतिष्ठा चाश्रया ह्यसि ।
 कुमारं पाहि मातस्त्वं ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥ इति ।

ब्रह्मोत्तरेन्द्रमृगमैत्रकराश्विनीषु वारंभु सममु विप्रिष्य कृत्तस्य वारं ।

मासेऽथ पञ्चम इह प्रतिमुष्य रिक्तां शस्त शिशीर्भवति भूम्युपवेशनं प्राक् ॥

इति दीपिका ।

ततः कर्त्तव्यमाह स एव ।

तस्योपवेशनं कृत्वा भूमौ ब्राह्मणभोजनम् ।

ततः कुर्यात्ततः कार्यं उत्सवः पूर्ववद्विज ॥

उत्सवो नीराजनादिः । एतद्वयं कुमार्या अपि कार्यं प्रयत्नत्वाद्बालोपरक्षणार्थत्वाच्च ।

इति बालोपवेशनविधानम् ।

अथ कर्णवेधविधानम् ।

तत्रैव श्रीधरीये ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाष्टमे वा

कर्णौ वेध्यौ द्वादशे षोडशेऽङ्गि ।

मध्ये वाङ्गः पूर्वभागे न रात्रौ

नक्षत्रे हे हे तिथी वर्जयित्वा ॥

बृहस्पतिरपि ।

जन्मतो दशमे वाङ्गि द्वादशे वाथ षोडशे ।

सप्तमे मासि वा कुर्याद्दशमे मासि वा पुनः ॥

गर्गः ।

मासे षष्ठे सप्तमे वाप्यष्टमे मासि वत्सरे ।

कर्णवेधं प्रशंसन्ति शुकपक्षे शुभे दिने ॥

अत्र जन्ममासो निषिद्धः ।

व्यासः ।

यो जन्ममासे क्षुरकर्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते तु मोहात् ।
मूढः स रोगं धनपुच्छनाशं
प्राप्नोति शोकञ्च समस्तमेतन्* ॥

नक्षत्रादीन्याह श्रीधरः ।

हरिहरकरचित्रासौम्यपीणोत्तरार्था-
दितिवसुषु घटालीसिंहवर्ज्ये सुलग्ने ।
शशिवुधगुरुकाव्यानां दिने पर्वरिक्ता-
रहिततिथिषु शुद्धेनैधते कर्णवेधः ॥

अन्यत्रापि ।

नो जन्मेन्दुभमाससूर्यरविजन्माजाहसुप्ताच्युते
शस्तेऽके लघुविष्णुयुग्ममृदुभस्वात्युत्तरादैवतैः ।
सौम्यैस्त्रयाधत्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगै-
रोजोऽध्वे श्रुतिवेध इज्यदिवसे लग्ने च काले शुभे ॥

तथा ।

सुनक्षत्रे शुभे चन्द्रे सुखे शीर्षोदये शुभे ।
दिनच्छिद्रव्यतीपातविष्टिवैधृतिवर्जिते ॥
शिशोरजातदन्तस्य मातुरुत्सङ्गसर्पिणः ।
सौचिको वेधयेत्कर्णौ सूच्या द्विगुणसूत्रया ॥

* समस्तमेतदित्यत्र वेधवन्मनोति तिथितत्त्वं पाठः ।

शातकुम्भमयी सूची वेधने तु शुभप्रदा ।
 राजती वायसी वापि यथा विभवसारतः* ॥
 सुभूमौ प्राङ्गणे रम्ये शुचौ देशेऽम्बरे रवेः ।
 सन्निधौ वेधयेत्कर्णौ स्त्रीपुंसोर्वामदक्षिणौ ।
 क्रमेण पूर्वं वेध्यौ द्वौ शिशोरायुष्यवर्द्धनौ ॥

अर्णवेऽप्युक्तम् ।

शुक्लसूत्रसमायुक्तताम्रसूत्र्याथ वेधयेत् ।
 वेधात्तृतीयनक्षत्रे क्षालयेदुष्णवारिणा ॥
 रोपणार्थं सुशुद्धार्थं नालसम्पत्तिमाप्नुयात् ।
 एवञ्छिन्ने च भिन्ने च हित्वा योज्यानि योजयेत् ॥

विष्णुधर्मात्तरे पुष्करः ।

शिशोरेवाथ कर्त्तव्यं कर्णवेधं यथा शृणु ॥
 पूर्वाह्णे पूजनं कृत्वा केशवस्य हरस्य च ।
 ब्रह्मणश्चन्द्रसूर्याभ्यां दिगीशानां तथैव च ॥

चन्द्रसूर्याभ्यां चन्द्रसूर्ययोरित्यर्थः ।

नासत्ययोः सरस्वत्या ब्राह्मणानां गवां तथा ।
 गुरुणां मण्डलं कृत्वा तत्र दत्त्वा वरासनम् ॥
 तथोपवेशयेत्तत्र धात्री शुक्लाम्बरा तथा ।
 अलङ्कृतं तदुत्सङ्गे बालं धृत्वा तु सान्विता† ॥

* यथा विभवतः यथा इति क-पुस्तके पाठः ।

† सान्विता इति क-पुस्तके पाठः ।

धृतस्य निश्चलं सम्यगलक्ष्मकरसाङ्गिते ।
 विध्येदेवं कृते छिद्रे सक्तदेवात् लाघवात् ॥
 प्राग्दक्षिणे कुमारस्य भिषग्वामे तु योषितः ।
 शिशोर्विवर्धनं कार्यं यावदाभरणक्षमम् ॥
 विवर्धनं छेदनं वृधु छेदे इति गणपाठात् ।
 कर्णवेधदिने विप्राः सांवत्सरचिकित्सकौ ।
 पूज्याश्च विविधा नार्यः सुहृदश्च तथा द्विजैः ॥ इति ।
 अत्र पुरुषकर्णरन्ध्रद्विविषये विशेषमाह हेमाद्रौ देवलः ।
 कर्णरन्ध्रे रवेच्छाया न विशेदग्रजन्मनः ।
 तं (तां) दृष्ट्वा विलयं यान्ति पुण्यौघाश्च पुरातनाः ॥
 तत्रमाणं प्रसङ्गान्तरेणाह शङ्कः ।
 अङ्गुष्ठमात्रसुषिरौ कर्णौ न भवतो यदि ।
 तस्मै आहं न दातव्यं यदीच्छेऽदासुरं भवेत् ॥
 लम्बकर्णत्वं निषेधति शालङ्कायनः ।
 अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च ।
 दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥
 तत्रमाणे विशेषमाह तुः शङ्कलिखितौ ।
 हनूमूलादधःकर्णौ लम्बौ तु परिकीर्तितौ ।
 ह्यङ्गुली तत्रङ्गुली शस्ताविति शातातपोऽब्रवीत् ॥
 अन्ये चात्र विशेषाः स्वस्वसूत्रादेव अवगन्तव्याः ।
 इति प्रयोगपारिजातोक्तं कर्णवेधविधानं समाप्तम् ।

* यदीच्छेदित्यत्र दत्तसंबन्धितं निर्णयसिद्धौ पाठः ।

अथ अन्नप्राशनम् ।

प्रयोगपारिजाते नारदः ।

जन्मतो मासि षष्ठे स्यात् सौरेणान्नाशनं परम् ।

तदभावेऽष्टमे मासि नवमे दशमेऽपि वा ॥

द्वादशे वापि कुर्वीत प्रथमान्नाशनं शिशोः ।

संवत्सरे वा सम्पूर्णे केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ॥

मदनरत्ने लीगाक्षिः ।

षष्ठेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु च इति ।

शङ्खः ।

संवत्सरेऽन्नप्राशनमर्द्धसंवत्सरे वेति ।

नारदः ।

षष्ठे वाप्यष्टमे मासि पुंसां स्त्रीणाम्नु पञ्चमे ।

सप्तमे मासि वा कार्यं नवान्नप्राशनं शुभम् ॥

रिक्तां दिनक्षयं नन्दां दशमीमष्टमीममाम् ।

त्यक्तान्यतिथयः प्रोक्ताः सितजीवन्नवासराः ।

चन्द्रवारं प्रशंसन्ति कृष्णे चान्यत्रिकं विना ॥

श्रीधरः ।

आदित्यतिथ्यवसुसौम्यकरानिलाश्वि-

चित्राजविष्णुवरुणोत्तरपौष्णमित्राः ।

बालान्नभोजनविधौ दशमे विशुद्धे

छिद्रां विहाय नवमीं तिथयः शुभाः स्युः ॥

दीपिकायाम् ।

पूर्वशान्तकसर्पमूलरहितेष्वृत्तेष्वरिते तिथौ
षष्ठे मासि सितन्दुजीवदिवसे गोशर्चमीनोदये ।
केन्द्राष्टान्यत्रिकोणभैः शुभगतैस्तैरिव पापोज्जितै-
र्हित्वेन्दुं रिपुरन्ध्रगं शिशुजनस्यान्नाशनं शोभनम् ॥

वशिष्ठः ।

बालान्नभुक्तौ व्रतबन्धने च
राजाभिपेके खलु जन्मधिष्णयम् ।
शुभं त्वनिष्टं सततं विवाहे
सीमन्तयात्रादिषु मङ्गलेषु ॥

मार्कण्डेयः ।

ब्रह्माणं शङ्करं विष्णुं चन्द्रार्कौ च दिगीश्वरान् ।
भुवं दिशश्च सम्पूज्य हुत्वा वक्रौ तथा चरुम् ॥
देवतापुरतस्तस्य धात्रुस्तद्गतस्य च ।
अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे सकाञ्चनम् ॥
मध्वाज्यदधिसंयुक्तं प्राशयेत्पायसं तु वा ॥ इति ।

एवमूर्वीत्तरीत्या षष्ठे मासि बालस्य अन्नप्राशनं कृत्वा
जीविकापरीक्षा कर्त्तव्या ।

तत्र मार्कण्डेयः ।

अयतोऽथ प्रविन्द्यस्य शिल्पभाण्डानि सर्व्वशः ।
शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥

प्रथमं यत्सृष्टीदालप्ततो भाण्डं स्वयं तदा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥
इति जीविकापरीक्षाविधानम् ।

अथ शिशुरक्षाविधानम् ।

(तत्रैव) कपिलसंहितायाम् ।

शिशुसंरक्षणार्थाय शिशुग्रहनिवारणीम् ।
रक्षां सन्ध्यासु कुर्वीत निम्बसर्षपगृच्छनैः ॥
फलीकरणसन्ध्याः करञ्जै(जै)रवलोकनम् ।
रक्षां द्वारप्रदेशेषु बालग्रहविमुक्तये ॥

कुर्यादिति शेषः ।

वासुदेवो जगन्नाथः पूतनाभञ्जनो हरिः ।
रक्षतां त्वरितो बालं मुञ्च मुञ्च कुमारकम् ॥
कृष्ण रक्ष शिशुं शश्वन्मधुकैटभमर्दन ।
प्रातः सङ्गवमध्याह्नसायाह्नेषु च सन्ध्यायोः ॥
महानिशि सदा रक्ष कंसारिष्टनिषूदन ।
यत्तोरगपिशाचांश्च ग्रहान् मातृग्रहानपि ॥
बालग्रहान् विशेषेण छिन्धि छिन्धि महाभयात् ।
आहि आहि हरे नित्यं त्वद्रक्षारक्षितं शिशुम् ॥
इति भस्माभिमन्त्रैव भूषयेत्तेन भस्मना ।
शिरो ललाटाद्यङ्गेषु रक्षां कुर्याद्यथाविधि ।
मन्त्रसंरक्षणादेव शिशुः संवर्द्धतेऽन्वहम् ॥ इति ।

अथ यदि प्रमादाद्बालकस्य भुवि पतनादिभीतिरुपजायते तदा पार्थिवं रजः परिगृह्य शिशुशिरः प्रदक्षिणमावर्त्य विष्णुस्ते पूर्वतः पातु इत्यादिभिर्मन्त्रैः* रक्षां कुर्यात् । एष च रक्षाविधिः शकटभङ्गनसमये नन्दगोपेन भीतोऽयं शिशुरिति बुद्ध्या कृष्णस्य कृतः ।

तथाच हरिवंशे ।

नन्दोऽङ्गमेनमारोप्य भूर्गुं परिगृह्य च ।
 शिरःप्रदक्षिणं कुर्वन् मन्त्रमेनं जजाप ह ॥
 विष्णुस्ते पूर्वतः पातु रुद्रो रक्षतु दक्षिणम् ।
 ब्रह्मा च पश्चिमं पायाञ्चन्द्रो रक्षत्वथोत्तरम् ॥
 उपरिष्ठात्तथा सूर्यः पायाञ्चाधश्च वासुकिः ।
 पायाद्दूर्ध्वमधो वर्त्मनः शिष्टाः काष्ठाः समीरणः ।
 स्वस्तिं‡ करोतु भगवान् पिनाकी वृषभध्वजः ॥
 भावो रक्षन्तु सर्वत्र भूमिः पातु सदा शिशुम् ।
 एवमुच्चार्य नन्दस्तु कृष्णं पस्पर्श सर्वतः ।
 एष मन्त्रो हि बालानां रक्षायै परिकीर्तितः ॥ इति ।
 इति हरिवंशोक्तं बालरक्षणविधानम् ।

* अमन्त्रमेव वक्ष्यमाणैः ।

+ वर्त्मन्त्यत्र धर्म इति क पुनर्के पाठः ।

‡ स्वस्तिमित्यत्र स्वस्तीति पाठो युक्तः, स्वस्तिशब्दस्याव्ययत्वात् ।

अथ बालस्य दन्तसङ्घर्षदोषे तत्परिहारविधानम् ।
यथा मार्कण्डेयपुराणे ।

दन्ताकृष्टिः प्रसूतानां बालानां दशनस्थितः ।
करोति सङ्घर्षमतिचिकीर्षुर्दुःसहागमम् ॥
तस्योपशमनं कार्यं सुप्तस्य सितसर्षपैः ।
शयनस्योपरि क्षिप्तैर्मांसञ्च दशनोपरि ॥

मासं मासपर्यन्तमित्यर्थः ।

सुवर्चलीषधिसन्नामात्तथा सच्छास्त्रकीर्तनात् ।
उष्ट्रकण्टकखट्वास्थिक्षीमवस्त्रादिधारणात् ॥

दन्ताकृष्टिः शमं यातीति शेषः ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तानि शिशुरक्षणविधानानि समाप्तानि

अथ अष्टपूर्तिविधानम् ।

तथाच श्रीधरीये ।

वर्षान्तजन्मदिवसे रविमासशुद्धे
संस्त्राप्य शान्तिकरकर्म चिराय कृत्वा ।
भावध्य हैमकटिसूत्रमथानुकूले
लग्ने शिशोर्नवतराम्बरयोगमाहुः ॥

अस्यायमर्थः । सौरवर्षान्ते जन्मदिने बालं स्नापयित्वा आयुर्हर्ष
करमायुष्यहोमादि कृत्वा हैमकटिसूत्रमावध्य नवतरवस्त्रधार
कारयितव्यम् ।

नारसिंहेऽपि ।

सौरेणाब्दात्सजन्मर्षे शिशुं संस्त्राप्य शास्त्रतः ।
 आबध्य हेमसूत्रन्तु राश्यादावनुकूलके ॥
 नवक्षौमाम्बरादीनि यथार्हं धारयेत्तदा ।
 हस्तादिभूतनक्षत्राण्युक्तानि चुरत्तराणि च ॥
 वसुषीणादितौ पुण्यवाजिभानि शुभानि तु ।
 रिक्ता पर्व्याष्टमीश्चैव कृष्णे चान्यत्रिकं विना ॥
 शकुन्यादीनि विष्टिश्च वर्ज्या योगाः शुभेतराः ।
 शुभानां वारवर्गाश्च राशयश्च धनुर्विना ॥
 श्रेष्ठा नेष्टास्तथाशेषा मकरो मध्यमी भवेत् ।
 लम्बे सर्वे शुभाः श्रेष्ठास्तथा केन्द्रत्रिकोणयोः ।
 चन्द्रः शुभप्रदो ज्ञेयो द्वादशाष्टमभादिना ॥
 पापास्त्रिलाभषष्ठस्थाः शुभा वस्त्रादिधारणे ।
 उच्चमित्रस्ववर्गेषु(ष्ट) शुभे केन्द्रत्रिकोणगे(गैः) ॥
 वस्त्रवाहनशस्त्रादिभूषणानि सुसम्पदः ।
 सङ्गणस्थे निशानाथे कुर्यात्तच्छोभने दिने ॥
 मयादिगमने चैव तथा देवादिदर्शने ।
 शिशोर्लीलादि चान्यच्च वस्त्रधारणवद्भवेत् ॥

इति तत्तत्कार्येषु सुहृत्तशुद्धिर्ज्ञेया ।

इदन्तु प्रत्यब्दं कार्यमित्याह गर्गः यथा ।

यस्मिन् दिने सवितरि तन्नक्षत्रदिनं भवेत् ।
 प्रत्यब्दान्ते च नक्षत्रे विधिं वक्ष्ये नृणां परम् ॥

येनायुर्वर्षते नित्यं बलं तेजः सुखं सदा ।
 पूर्वं जन्मदिनाद्रात्रौ कृत्वा कौतुकबन्धनम् ॥
 कृत्वा शान्त्युदकञ्चैव बालस्तेनाभिषेचयेत् ।
 ग्रहशान्तिं समाप्यैवं नक्षत्राधिपपूजनम् ॥
 आयुष्यहोमं कृत्वा च दिगीशानर्षयेद्बुधः ।
 देवांस वैदिकान् विप्रान् गुरुन् बन्धून् सुहृज्जनान् ॥
 प्रणम्य पूजयेद्विद्वान् गन्धमास्थानुलेपनैः ।
 नवास्वरधरो भूत्वा युक्तस्त्रग्वस्त्रभूषणः ॥
 गुरुप्रणामं कृत्वा च राजा तु महिषीसखः ।
 राजित्युपलक्षणं तेन अन्येनापि कर्तव्यम् आयुष्यत्वात् ।
 निमङ्गेभ्यो विभक्त्याथ* मनुजात्रिगुणस्थितान् ॥
 अन्यानि पुण्यकर्माणि प्रकुर्वीति यथाविधि ।
 पापं कर्म न कुर्वीति यस्माच्छतगुणं भवेत् ॥ इति ।
 ब्राह्मेऽपि ।
 प्रतिसंवत्सरं तार्क्ष्यं वक्ष्ये नृणां विधिम्परम् ।
 पूर्वार्हे चैव जन्मर्त्तं स्नात्वा नद्यां नरोत्तमः ॥
 मध्वाज्यदधिसंयुक्ता दूर्वा मृत्युञ्जयेन चण० ।
 जुहुयाच्च सहस्रं वा अष्टाविंशतिमेव वा ॥
 ततोऽपराह्णे सम्प्राप्ते कुर्यात्कौतुकबन्धनम् ॥ इत्यादि ।

* विभक्त्या इति ख पल्लके पाठः ।

१ मृत्युञ्जयं मृत्युञ्जयमन्त्रेण ४०७ पृष्ठं पदत्रितेन ।

विष्णुधर्मोत्तरे तु पुष्करं प्रत्याह परशरामः ।

स्नानमन्यत्समाचक्ष्व भगवन् पुष्टिवर्द्धनम् ।

न तृप्तिमधिगच्छाम तव वाक्यामृतं पिबन् ॥

पुष्कर उवाच ।

जन्मनक्षत्रगे सौम्ये सर्वौषधिसमन्वितम् ।

कुम्भं तु पूजितं कृत्वा स्नपनञ्चैव कारयेत् ॥

स्नातश्चैवार्चयेद्देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।

नक्षत्रदैवतं चन्द्रं नक्षत्रं वरुणं तथा ॥

वाहनायुधपीठाद्यं कृत्वा सम्पूजयेत्तथा ।

यथोक्तदेवतालिङ्गैर्मन्त्रैश्च जुहुयाद्दृष्टम् ॥

शक्त्या च दक्षिणा देया ब्राह्मणेभ्यो भृगूत्तम ।

ततोऽनुलिप्तः सुरभिः स्वर्ग्वी विविधभूषणः ॥

तिष्ठेन्मनुजशार्दूल हविष्यार्शी जितेन्द्रियः ।

उपवासं विनाप्येतत्स्नानं पुष्टिप्रदं नृणाम् ॥

अलक्ष्मीशमनं धन्यं कलिदुःस्वप्ननाशनम् ।

सर्व्व्याधिहरं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ॥

मातृस्थानञ्च जगतां जन्मतारा विधीयते ।

चन्द्ररूपी च भगवान् पिता विष्णुः प्रकीर्तितः ॥

तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन जन्मनक्षत्रसंस्थितम् ॥

भक्त्या सम्पूजयेच्चन्द्रं जन्मर्क्षञ्च विशेषतः ॥

पूजां सदा चन्द्रममस्तु कृत्वा

जन्मर्क्षमंस्थस्य भृगुप्रधान ।

कामानवाप्नोति नरस्तु सर्वान्

सुखी तदा स्याद्भुवि नष्टपापः ॥ इति ।

सायनीयेऽपि अष्टपूर्तिविधिं प्रकृत्योक्तम् ।

आबध्य कटिसूत्रञ्च वासः संगृह्य नूतनम् ।

दूर्वाङ्गुरैरथाज्येन चरुणा वा पिनाकिनम् ॥

आयुष्यहोमं कृत्वा च तर्पयेत्पितृदेवताः ॥ इति ।

अत्र कटिसूत्रबन्धनं गृह्णिव्यतिरिक्तविषयम् ।

यत्किञ्चित्कुरुते कर्म वैदिकञ्चाथ तान्त्रिकम् ।

कटिवन्धेन संयुक्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥

रौप्यं कार्पासकं हैमं पट्टसूत्रकृतन्तु वा ।

वर्जयेत्कर्मकालेषु कार्शीं विप्रो विशेषतः ॥

इति गृहस्थधर्मप्रकरणे आश्वलायनेन तन्निषेधात् ।

कौपीनाच्छादनार्थाय मौञ्जीं कार्पासकीं द्विज ।

अन्तरे त्रिवृतां तावद्वाससी चाहते पुनः ॥

इति आश्वलायनेनैव ब्रह्मचारिणः कटिसूत्रविधानाच्च । न चैयं

मेखलेति मन्तव्यं तस्याः पृथगुपादानात् ।

आयुष्यहोमस्तु शीनकीये ।

आयुष्यहोमं वक्ष्यामि शीनकोऽहं द्विजव्रतम् ।

कुर्यात्त्रिजन्मघने विषुवे संक्रमेऽपि वा ॥

पौर्णमास्याममावास्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमास्यामुलेपनः ॥

अलङ्कृतः स्वस्ति वाच्य अन्नं दद्याद्द्विजातये ।

अथाज्यभागपर्यन्तं कृत्वीपलेपनादिकम् ॥
 कृतात्रं बुहुयात्सम्यगवदानस्य सम्पदा ।
 आ नो भद्राः क्रतव इत्यृचां दृगक्नेन तुः ॥
 इमं स्तोममर्हते इत्यृचां षोडशक्नेन च ॥

- १ आ नो भद्राः क्रतवो यन् विप्रतोऽदभ्रासो अपरीतास उद्भिदः ।
 देवा नो यथा सदमिहधे असन्नप्रायुवो रक्षितारो दिवे दिवे ॥ (१म. ८२सू. १३२व् ।)
 देवानां भद्रा समतिर्भृज्यतां देवानां रातिरभिगो निवर्तताम् ।
 देवानां सग्वामुपसेदिमावयं देवा न आयुः प्रतिरन्म जीवसे ॥ २ ॥
 तान् पूर्वया निविदा ऋमहे वयं भगं मित्रमदितिं दक्षमसिधम् ।
 अर्थमणं वरुणं सोममन्विना सरस्वती नः सुभगामयस्करत् ॥ ३ ॥
 तन्नो वातो मयोभु वातु भेषजं तन्माता पृथिवी तन्पिता द्यौः ।
 तदयावाणः सोमसुतो मयोभवत्तदन्विना शृणुतं धिष्णा यवम् ॥ ४ ॥
 तमीशानं जगतस्तस्युपस्पति धियं जिन्व मवसे ऋमहे वयम् ।
 पूषा नो यथा वेदमामसहधे रक्षिता पायुरदभ्यः स्वस्तये ॥ ५ ॥
 स्वस्ति न इन्द्रो वृहश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
 स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ ६ ॥
 पृषदश्वा मरुतः पृथिमातरः सुभंयावानो विदधेषु जम्भयः ।
 अग्निजिह्वा मनवः सुरश्चक्षुो विश्वं नो देवा अवमा गमन्निह ॥ ७ ॥
 भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहित यदायुः ॥ ८ ॥
 शतमिन्द्रु शरदो अन्ति देवा यजामयन्ता जरमे तनूनाम् ।
 पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति मा नो मध्वारीरिषतायुर्गताः ॥ ९ ॥
 अदितिर्योऽदितिर्नरिचमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।
 विश्वेदेवा अर्दितः पञ्चजना अर्दितजातमदितिर्जनित्वम् ॥ (१म. ८२सू. १०३व् ।)
 † इमं स्तोममर्हते ज्ञातवेदसं रथमिव मंमहेमा मर्णाधया ।

यस्मै त्वमयज्ञमे स साधत्यनवां चिति दधते सुवीर्यम् ।
 न तृताव नममश्रोत्यंहतिरग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ २ ॥
 शक्रेम त्वा समिध साधया धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।
 त्वमादित्या आवह तान् ह्यभस्यग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ ३ ॥
 भगमंभं कृणवामा हवींषि ते चितयस्तः पर्वणा पर्वणा वयम् ।
 जंवातवे प्रतर साधयाधियोऽग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ ४ ॥
 विशां गोपा अस्य चरन्ति जन्तवी द्विपञ्च यदुत चतुष्पदक्रुभिः ।
 चित्रः प्रकेत उषसो मह्यं अस्यग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ ५ ॥
 त्वमध्वर्युक्त हीतासि पूर्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः ।
 विश्वा विवां आर्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ ६ ॥
 यो विश्वतः सुप्रतीकः सद्दङ्ङसि दूरं चित् सन् तर्हिदिवाति रीचसं ।
 रात्रायिदम्बो अति देव पश्यस्यग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ ७ ॥
 पूर्वो देवा भवतु सुन्वतीरथोऽस्माकं शंसो अभ्यस्तु दृढाः ।
 तदा जानीतीत पुष्यता वचोऽग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ ८ ॥
 वधैदुःशंसा अप दृढो जहि दूरं वा ये अस्ति वा केचिदचिणः ।
 अथायज्ञाय गृणते सुगं कृष्यग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ ९ ॥
 यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे वातजूता हवभस्येव ते रवः ।
 आदिन्वसि वनिनी धूमकेतुनाग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ १० ॥
 अधस्वनादुत विभ्यः पतन्निषो द्रप्ता यत्ते यवसादो व्यस्थिरन् ।
 सुगं तप्ते तावकेभ्यो रथेभ्योऽग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ ११ ॥
 अयं मित्रस्य वरुणस्य धायसेऽवयातां मरुतां हेडो अहुतः ।
 मृडा सुनी भूत्वेषां मनः पुनरग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ १२ ॥
 देवो देवानामसि मित्रो अहुतो वसुर्वसुनामसि आरुध्वरे ।
 शम्भन्क्ष्याम तव सप्रथस्तमेऽग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ १३ ॥
 तप्ते भद्र यत् समिद्धः स्वे दमे सोमाहुतो जरसे मृडयत्तमः ।
 दधाति रवं द्रविण च दागुषेऽग्ने सखि मारिषामा वयं तव ॥ १४ ॥

एकया जातवेदस्याः कुर्यात्स्विष्टकृतं ततः ॥
होमशेषं समाप्याथ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।
स्वस्ति वाचं द्विजाग्रैस्सूर्धेनुं दद्याच्च दक्षिणाम् ॥

इति शौनकीये आयुष्यहोमविधिः ।

अथैतेषां वचनानामेकवाक्यतया प्रयोगः ।

अथ कर्ता पूर्वाह्ने अभ्यज्य स्नात्वा शान्तिप्रकरणोक्तसर्व्वौ-
।धियुतमुदकुम्भं सम्पूज्य तदुदकेन स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः सु-
र्णादिकटिसूत्रमावध्य विधिवत्स्वस्ति वाच्यः । कौतुकमावध्य
।हयज्ञपूर्व्वकं दूर्वाहोममायुष्यहोमं तन्त्रेण करिष्ये इति सङ्कल्प्य
।ग्निं प्रतिष्ठाप्यं ग्रहानभ्यर्च्य अन्वाधानं कुर्यात् ।

तद्यथा देशादि सङ्कीर्त्य अस्मिन् दूर्वायुष्यहोमे देवतापरि-
।हार्थमन्वाधानं करिष्ये इत्युक्त्वा अस्मिन्नन्वाहिते अग्नावित्यादि
।क्षुषी आज्येन इत्यन्तमुक्त्वा अत्र प्रधानं मृत्युञ्जयमष्टोत्तरशतं
।र्वाद्रव्येण तथा विश्वान् देवान् दशकृत्वः अग्निं षोडशकृत्वः
।।तवेदोऽग्निमेकवारं चरुद्रव्येण शेषेण स्विष्टकृतमित्याद्याज्य-

यस्यै त्वं सुद्विर्णो ददाशोऽनागान्त्वमदिते मध्वंताता ।

यं भद्रं शवसा चोदयामि प्रजावता राधसा ते म्याम ॥ १४ ॥

म त्वमग्रं मां भगत्वस्य विहानस्माकमायुः प्रतिरुह देव ।

तद्यो मित्रो वरुणो मामहन्तामदितिः मिभुः पृथिवी उत योः ॥ (१म. २४म. १६सूक् ।)

जातवेदसं सुमवास मांसमरातीयतां निदहति वेदः ।

म नः पर्व्वदति दुर्गाणि विश्वा नात्रेव मिभुः दुरिताव्ययिः ॥ (१म. २२म. १सूक् ।)

वाच्यं न्यत्र वाचयिर्वात पाठो युक्तः ।

भागान्तं कृत्वा ग्रहान् हुत्वा दधिमधुघृताक्तदूर्वाङ्गुरं गृहीत्वा
त्राम्बकं वसिष्ठो मृत्युञ्जयस्त्र्यम्बकोऽनुष्टुप् ॐ जूं इत्यन्तेन मन्त्रेण
षष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिं वा हुत्वा चरुहोमं कुर्यात् ।

आ नो भद्रा इति दशर्चस्य सूक्तस्य गीतम ऋषिर्विश्वेदेवा-
देवता आदितः पञ्च सप्तमी च जगत्स्य; षष्ठी विराट्स्थाना षष्ट-
म्याद्यास्त्रिस्त्रिष्टुभः प्रधानहोमे विनियोगः । इति प्रत्यृचं होमः ।

इमं स्तोममिति षोडशर्चस्य सूक्तस्य आङ्गिरसः कुत्सोऽग्नि-
रादितश्चतुर्दश जगत्स्य; अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ देवदेवत्याः प्रधानहोमे
विनियोगः । इति प्रत्यृचं होमः ।

जातवेदसे इत्यस्य मारीचः कश्यप ऋषिर्जातवेदोऽग्नि-
देवता त्रिष्टुप् छन्दः होमे विनियोगः ।

एवं सप्तविंशतिमन्त्रैस्तावतीराहुतीर्हुत्वा स्त्रिष्टुक्कादादिहोम-
शेषं समाप्य वासुदेवं नक्षत्रदेवतां चन्द्रं स्वर्णक्षत्रं वरुणस्य षोड-
शोपचारैरभ्यर्च्य तत्रकाशकैर्मन्त्रैराग्याहुतीर्जुहुयात् ।

ततो नवग्रहकलशोदकेनाभिषिक्तो यथाशक्ति गोभूङ्गिद-
स्यादिकं दत्त्वा देवगुरुब्राह्मणसुहृद्भ्युयुतोऽश्ववाहनायुधपीठ-
च्छत्रसुवर्णपूजां कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा मन्वादिभिरसङ्गतो
धृतभूषणो धृतपृथुमालो नूतनवस्त्रं धृत्वा पतिपुत्रवतीभिः
स्त्रीभिर्निराजितो ब्राह्मणेभ्य आशिषः स्वीकृत्य स्वयं इविष्यामी
जितेन्द्रियो वर्सेत । अत्र वा सुवर्णादिनिर्घितकटिसूत्रधारणं
कर्त्तव्यम् ।

इति विधानपारिजाते अष्टपूरुषविधानम् ।

सुधजातके तु प्रकारान्तरेणोक्तम् । यथा ।

सम्प्राप्ते द्वादशे मासि विधानान्तरमादिशेत् ।

सुदृढाः कारयेत्सूलाः सुशुभा वंशपेटिकाः ॥

निधाय मोदकादीनि ताम्बूलादीनि सर्व्वशः ।

आच्छाद्य नूतनैर्वस्त्रैः पूर्णा द्वादश पेटिकाः ॥

जीवन्मजासु मारीषु भक्त्या सम्प्रतिपादयेत् ।

प्रत्यष्टमेव कुर्याच्च वर्षवर्द्धनसुसमम् ॥

सन्ततिः चैमहृद्दार्ढ्यं जननी स्वयमेव वा ।

अब्दानां षष्टिर्यावच्च सम्प्राप्ते अन्वहायने ॥

सात्वा शुद्धेन तैलेन पूजयेद्दक्षराधिपम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तेनारोग्यमवाप्नुयात् ॥ इति ।

अथ मार्कण्डेयपूजनमपि वेचिदिच्छन्ति । तदुक्तं प्रकीर्तने ।

प्रतिसंवत्सरं कुर्यात्मार्कण्डेयस्य पूजनम् ।

गन्धपुष्पादिनेत्रियोरुच्च पुष्पाङ्कितं ददेत् ॥

तत्र मन्त्रः ।

आयुष्यद् महाभागे सोमर्वशसुदृढम् ।

महातपो मुनिनेत्रेण मार्कण्डेयं नमोऽसु ते ॥

इति पुष्पाङ्कितं दद्यात् प्रार्थयेत्परसुसमम् ।

मार्कण्डेयस्य सुमते नमस्ते विरधीभिनि ॥

मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
 आयुरारोग्य*सिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥ इति ।
 नराणामायुरारोग्यैश्वर्यसौख्यैः सुखप्रद ।
 सौम्यमूर्ते नमस्तुभ्यं भृगुवंशवराय च ॥
 महातपो मुनिश्रेष्ठ सप्तकल्पान्तजीवन ।
 मार्कण्डेय नमस्तुभ्यं दीर्घायुषं प्रयच्छ मे ॥
 मार्कण्डेय महाभाग प्रार्थये त्वां कृताञ्जलिः ।
 चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्येऽहं† तथा मुने ॥
 मार्कण्डेयाद्वरं लब्ध्वा द्रौण्यादीन् संस्मरेत्ततः ।
 अश्रुत्यामा बलिव्यासो हनूमांश्च विभीषणः ।
 कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥
 अन्याश्च देवताश्चैव सम्पूज्य तदहर्नरः ।
 ब्राह्मणेभ्यस्ततो दद्यात्तिलान् धान्यं ततो घृतम् ।
 पातव्यञ्च ततः क्षीरमायुर्द्विकरं परम् ॥

तत्पानमन्त्रो यथा ।

अञ्जल्यर्द्धमितं क्षीरं सतिलं गुडमिश्रितम् ।
 मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यायुष्यहेतवे ॥
 नीराजितो ब्राह्मणांश्च तोषयेद्भोजनादिभिः ॥
 इति विधानपारिजाते वर्षवर्षापनविधानम् ।

* आरोग्येत्यत्र इष्टार्थेति तिथितत्त्वे पाठः ।

† भविष्येऽहमित्यत्र भविष्यामीति क पुस्तके पाठः ।

अथ चूडाकरणम् ।

तत्र मनुः ।

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।

प्रथमेऽध्वे तृतीये वा* कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥

यमस्तु ।

ततः संवत्सरे पूर्णं चूडाकर्म विधीयते ।

द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात्† ॥

शिगोर्मातरि गर्भिण्यां चूडाकर्म न कारयेत् ।

पञ्चमाब्दादथोर्द्ध्वन्तु गर्भिण्यामपि कारयेत् ॥

गर्भिण्यामपि पञ्चममासपर्यन्तं न दोष इत्युक्तं गर्भेण ।

पञ्चममासादूर्द्ध्वन्तु मातुर्गर्भस्य जायते ।

इत्युरिति शेषः ।

मध्ये शिरसि चूडा स्यादसिष्ठानान्तु दक्षिणे ।

उभयोः पार्श्वयोरत्रि-कश्यपानां शिखा मता ।

सच्छूद्रस्य शिखा कार्या कुलधर्मानुसारतः ॥

स्त्रीशूद्रौ तु शिखाञ्छित्वा क्रोधाद्दैराग्यताऽपि वा ।

* नात्र प्रथमाब्दस्य प्राधान्यं किन्तु तृतीयाब्दस्य --

“चूडाकार्यं तृतीयाब्दः सर्वगृह्यादिमन्त्रतः ।

तत्कालेऽर्शाचद्वयं मृत्वा इत्यवगम्यते ॥” इति वचनात् ।

† श्रुतिचोदनादिति श्रुतिवचनं पाठः ।

प्राजापत्यं प्रकुर्यात्तां नान्यथा निष्कृतिस्तयोः* ॥

यदि गर्भविपत्तिः स्थाच्छिशोर्वा मरणं यदि ।

सहोपनीत्या कुर्याच्चैतदा दोषो न विद्यते ॥

लिङ्गातुः ।

निवृत्ते चोत्तहोमे तु प्राङ्गामकरणात्तथा ।

चरेत्सान्त्तपनं भुक्त्वा जातकर्मणि चैव हि ॥

अतोऽन्येषु तु संस्कारेषूपवासेन शुध्यति ॥

प्राञ्जलायनकारिकापि ।

तृतीये वक्षरे चोत्तं प्रकुर्वीतोत्तरायणे† ।

शुक्लपक्षे शुभर्षे तु कृत्वाभ्युदयिकं तथा ॥

यथान्वयं वा केषाञ्चिदुपनीत्या सहेष्यते ॥

इत्यादिकालशुचिं ज्ञात्वा स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण चूडाकर्म कार्यम् ।

दक्षोऽपि ।

षष्ठाष्टमी पञ्चदशी उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥

मेषसिंहतुलाकर्कि-वृश्चिकेतरलग्नके ।

श्रवणादित्रयस्वाती-चित्रापुष्याश्लेषचन्द्रभे ॥

प्रादित्यरेवतीहस्ता ज्येष्ठामूले च चौडकम् ॥

पौष्णाश्लेषपुष्यवसुवासववासुदेव-

ब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु ।

* प्राजापत्यं प्रकुर्याच्चैतदा दोषो न विद्यते इति न पुस्तके पाठः ।

† कुर्वीतात्तोत्तरायणे इति न पुस्तके पाठः ।

घारेषु सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां
क्षीरं करोति कुशलङ्गु मानवानाम् ॥

अन्यत्रापि ।

सूर्ये दक्षिणमार्गगामिणि हरे सुते निरंशे रवौ
क्षीणे शीतरुचौ महीजयमयोर्वारे निशासन्ध्ययोः ।
भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
क्षीराद्भोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः ॥

राजमार्त्तण्डे ।

मानं हरेत्क्षीरमिहायुषोऽर्कः
शनैश्चरः पञ्च कुजस्तथाष्टौ ।
आचार्यभृग्विन्दुबुधाः क्रमेण
दद्युर्दशैकादशसप्तपञ्च ॥

गर्गोऽपि ।

जन्मर्त्तं जन्ममासे च युग्मे मासे च वत्सरे ।
न कुर्यात्प्रथमं क्षीरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः ॥

अन्यत्रापि ।

मानं क्षीरे हन्ति गुरुः शुक्रं शुक्रो धनं रविः ।
आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति शनैश्चरः ॥
वेशवमानर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिच्छत्राम् ।
दितिमदितिश्च स्मरतां क्षीरविधौ भवति कल्याणम् ॥
इति चृडाकर्मविधानम् ।

अथ अक्षरस्वीकारविधानम् ।

तत्कालमाह नृसिंहः ।

अक्षरस्वीकृतिः प्रोक्ता प्राप्ते पञ्चमहायने ।

उत्तरायणगे सूर्ये कुम्भमासं विवर्जयेत् ॥

अथ नक्षत्राणि ।

हस्तादित्यमरुन्मित्र रीद्रपीणाश्विचित्रभम् ।

श्रवणञ्च प्रशस्तं स्यादक्षरग्रहणे शिशोः ॥

श्रीधरः ।

हस्तादित्यसमीरमित्रपुरुजिस्पीणाश्विचित्राच्युते

धाराक्यंशदिनोदयादिरहित राशौ स्थिरे चोभये ।

पक्षे पूर्णनिशाकरे प्रतिपदं रिक्तां विहायाष्टमीं

षष्ठीमष्टमशुद्धभाजि भवने प्रोक्ताक्षरस्वीकृतिः ॥

तदितिकर्त्तव्यतामाह विष्णुधर्मोत्तरे परशुरामं प्रति पुष्करः ।

प्राप्तेऽथ पञ्चमे वर्षे त्वप्रसुप्ते जनार्दने ।

षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥

चूडा भावादिषट्के लघुचरमृदुभे मैत्रहोने सशक्रे

मानंशे सत्सु केन्द्रेष्वशुभगणगतैर्द्विगैर्विष्णुबोधे ।

नो रिक्ताप्यष्टषष्ठाम्यतिथिषु न यमाराहयुग्माब्दमासे

नो जन्मर्क्षेन्दुमासे विधटकृजशशीनर्क्षलम्नेऽर्कशुषौ ॥

इति च दीपिकायाम् ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिने तथा ।

एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भन्तु कारयेत् ॥
पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीञ्चैव सरस्वतीम् ।
स्वविद्यामूत्रकारांश्च स्वविद्याश्च विशेषतः ॥

मूत्रकाराः पाणिन्यादाः । विद्याश्च पाणिनिन्याकरणादयः ।

एतेषामेव देवानां नाम्ना तु जुहुयाद्घृतम् ।
दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यञ्चात्र पूजनम् ॥
प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वारुण्यभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेत् प्रथमं द्विजाशीर्भिः सुपूजितम् ॥
ब्राह्मणानां गुरूणाञ्च देवतानामनन्तरम् ।
ततः सम्पूज्य वित्तेन धार्त्रीं राम गुरुंस्तथा ॥
दक्षिणाभिर्द्विजेन्द्राणां कर्त्तव्यं तर्पणं तथा ।
ततः प्रभृत्यनध्यायान् वर्जनीयान् विवर्जयेत् ॥
अष्टमोद्वितयं राम पक्षान्ते च दिनद्वयम् ।
आशीचे चेन्द्रयात्रायां भूकम्पे राहुदर्शनं ॥
व्यतीपाते त्वहोरात्रमुल्कापाते तथैव च ।
अकालस्तनिते चैव निज्योतिषि तथाम्बरे ॥
तथाकाले प्रचण्डस्य यदा वायुस्तदा भवेत् ।
प्रदोषे चाथ संयुद्धे (संशुद्धे) चैत्यहस्ते चतुष्पथे ॥
गोस्थाने कुञ्जरे चाग्ने न चैत्यपि तथा पठेत् ।
श्वशृगालरवैर्घोरैस्तथाच खरनिस्त्रनैः ॥
तथा वादित्रशब्दे च प्रहृत्ते नगरोत्सवे ।

रुधिरं च स्रुते गात्रात् शस्त्रेण च परिहते* ॥
 कालेषु देशेषु मयोदितेषु†
 पठन्ति ये राम न तेषु विद्या ।

अन्यथापि ।

विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रेष्ठभीष्टार्थदायी
 कर्तुं चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र ।
 नीहारांशौ भवति जङ्गता पञ्चता भूमिपुत्रे
 छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥

लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वष्टृपीणा-
 ञ्शिशु च हरिबोधे शुक्रजीवार्कवारे ।
 उदितवति च जीवे केन्द्रकोशेषु सौम्यै-
 रपठनदिनवर्जं पाठयेत्पञ्चमिऽव्दे ॥

प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
 शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
 न त्वप्तिमुत्पादयते शरीरे
 अन्धस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥
 इति बालकस्य अक्षरस्वीकृतिविधानम् ।

* रुधिरस्य विना शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि इति ज्योतिषात्त्वम् ।

† उदितेषु दुष्टतथैत्यर्थः ।

अथेदानीं प्रसङ्गादनुपनीतधर्माः कथ्यन्ते ।

तथाच स्मृतिचन्द्रिकायां गौतमः ।

प्रागुपनयनात्कामचार-कामवाद कामभक्षा इति ।

कामचारः स्वेच्छागतिः । कामवादोऽस्त्रीलादिभाषणम् । काम-
भक्षः पर्युषिताद्यादिभोजनम् । एतेषु क्रियमाणेषु उपनयनात्
नाङ्ग दोष इति भावः ।

एतन्महापातकव्यतिरिक्तविषयम् । तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

स्यात्कामचारभक्षोक्तिर्महतः पातकादृते ।

महापातके तु प्राप्ते पित्रादिभिः प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाचोक्तं पाराशरेण ।

अनुपनीतसु यो विप्रो मद्यं मोहात्पिवेद्यदि ।

तस्य कश्चन्यं कार्यं पित्रा भ्रात्रापि वा तथा ॥ इति ।

अन्यच्च ।

वैश्वदेवं पुरोडाशमग्निमध्ये च यद्भुतम् ।

प्रमादाच्छिशुराकर्षणं मात्रा रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥

इदं त्वतिबालविषयम् । तदाचारविषये वशिष्ठः ।

न ह्यस्य विद्यते कर्म किञ्चिदामौष्ण्यबन्धनात् ।

वृत्त्या शूद्रसमस्तावदुयावहेदे न जायते ॥ इति ।

गौतमोऽपि ।

यथोपपादमूत्रपूरि(पुरी)षो भवति न तस्याचमनकाल्ये

विद्यते न तस्य उदसुखो दिवा दक्षिणामुखो रात्रि-

विद्यते विद्यते विद्यते ।

अस्पृश्यस्पर्शने चापस्तम्ब आह ।

आन्नप्राशनात्प्रयतो भवत्यावत्तरादित्येके ।

गौतमोऽपि ।

न तदुपस्पर्शनादाशौचमिति ।

तस्य अनुपनीतस्य उदक्यादिस्पृष्टस्यापि स्पर्शान्न स्नानमिति
हरदत्तः ।

स्मृतिदीपिकायान्तु ।

शिशीरभ्युक्षणम्प्रीक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।

रजस्वलादिसंस्पर्शं स्नानमेव कुमारकं ॥

तेषां लक्षणान्यपि तत्रैवोक्तानि । यथा ।

प्राक्चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।

कुमारकस्तु विज्ञेयो यावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥ इति ।

कृतशौचमपि नाग्निहोत्रादौ नियुञ्ज्यात् । .

तदाह गौतमः ।

न त्वेनमग्निहरणबलिहरणयोर्नियुञ्ज्यादिति ।

तस्य मन्त्रहीनत्वादित्यभिप्रायः ।

अन्यत्रापि ।

नैव कन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।

होता स्यादग्निहोत्रस्य नात्ती नासंस्कृतस्तथा ॥ इति ।

न च मन्त्रान् ग्राहयित्वा नियोज्य इत्याह गौतमः ।

न ब्रह्माभिध्याहारयेदन्यत्र स्वधानिनयनादिति ।

मनुरपि ।

न ह्यस्मिन् विद्यते कर्म किञ्चिदामोञ्जिवन्धनात् ।

नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृतं ।

शूद्रेण हि समस्तावदुयावद्दे न जायते ॥

स्वधानिनयनं श्राद्धं तच्च अनुपनीतनापि कार्यं कर्त्तव्यं-
भावे ।

इत्यनुपनीतधर्माः ।

अथ बालपितृधर्माः ।

विशुद्धर्मात्तः परशुरामस्मृति पुष्करः ।

अपथ्यन्न च बालानां तथा भार्गव पश्यताम् ।

प्रार्थितं बालकानाञ्च दातव्यं स्याद्धितं ततः ॥

बालानाम्प्रार्थितं दत्त्वा नाकलोकं महीयते ।

बालकाद्यानुनयाः स्युर्धर्मकामैः सदा नरैः ॥

तेषाम्भोज्यप्रदानेन गोदानफलमाप्नुयात् ।

तेषां क्रीडनकं दत्त्वा मोदते नन्दनं वनं ॥

आह्लादयन्ति सततं यस्य पृष्ठे न बालकाः ।

दौर्भाग्यं महदाप्नोति यत्र यत्राभिजायते ॥

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन बालानये तु भोजयेत् ।

अभुक्तवत्सु बालेषु न चाग्नीयात्कदाचन ।

अन्नं दद्यान्न चाग्नीयात्कदाचिदपि च स्वयम् ॥ इति ।

इत्यनुपनीत-तत्पित्रादिधर्मविधानम् ।

अथ उपनयनविधानम् ।

तच्च स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण कार्यम् ।

तत्कालादिकमुच्यते याज्ञवल्क्येन ।

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

राज्ञामेकादशे सैके विशामिके यथाकुलम् ॥

सैके द्वादशे ।

काम्योपनयनकालमाह मनुः ।

ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

विष्णुः ।

षष्ठे तु धनकामस्य* विद्याकामस्य सप्तमे ।

अष्टमे सर्वकामस्य नवमे कान्ति† मिच्छतः ॥

आपस्तम्बसूत्रेऽपि ।

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयीतेति ।

अत्र गर्भाष्टमेष्विति बहुवचननिर्देशो गर्भपञ्चसप्तमाष्टमवर्षप्राप्त्यर्थ-
इति सुदर्शनभाष्यकारः ।

आपस्तम्बः ।

अथ काम्यानि । सप्तमे ब्रह्मवर्चसकाममष्टमे आयुष्कामं

* केचित् विप्रस्य षष्ठं न मन्वते इति निर्णयसिद्धः ।

† कान्तिमित्यत्र कीर्त्तनिति निबन्धयिषी पाठः ।

नवमे तेजस्कामं दशमिऽचायकाममेकादशे इन्द्रियकामं
द्वादशे पशुकाममुपनयेदिति ।

गौणकालमाह मनुः ।

आषोडशाद्वाह्यणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आहाविंशात्क्षत्रबन्धोराचतुर्विंशत्तर्विंशः ॥

ज्योतिर्निबन्धे गर्गः ।

अग्रजा बाहुजा वैश्याः स्वावधेरुर्द्धमव्यतः ।

अकृतोपनयाः सर्वे वृषला एव ते स्मृताः ॥

विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे

वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात् ।

माघादिशुक्रान्तिकपञ्चमासाः

साधारणा वा सकलहिजानाम् ॥

शुक्रो ज्येष्ठः ।

हेमाद्रावपि ।

माघादिषु च मासेषु मीष्ठी पञ्चसु गस्यते ।

कालादर्शे ।

माघादिमासषट्के तु मेखलाबन्धनं मतम् ।

चूडाकरणमवस्य आवणादौ विवर्जयेत् ॥

वृहस्पतिः ।

भ्रूषापकुलीरस्यो ज्रीवोऽप्यशुभगोचरः ।

अतिशोभनतां दद्याद्विवाहोपनयादिषु ॥

वृत्तगतके तु ।

न जन्मधिष्णो न च जन्ममासे
 न जन्मकालीनदिने विदध्यात् ।
 ज्यैष्ठे न मासि प्रथमस्य सूनो-
 स्तथा सुताया अपि मङ्गलानि ॥

कुर्यादिति शेषः ।

गर्गोऽपि ।

ज्यैष्ठे मासि विशेषेण सर्वज्येष्ठस्य चैव हि ।
 सर्वज्येष्ठस्य पुत्रस्य जड़त्वं मृत्युमादिशत् ॥

अत्र विशेषमाह राजमार्त्तण्डः ।

जातं दिनं दूषयते वशिष्ठो
 श्यष्टौ च गर्गो नियतं दशात्रिः ।
 जातस्य पक्षं किल भागुरिष
 शेषाः प्रशस्ताः खलु जन्ममासे ॥

अन्यत्रापि ।

जन्ममासे तिथौ भे च विपरीतदले सति ।
 कार्यं मङ्गलमित्याहुर्गर्गभार्गवशौनकाः ॥
 जन्ममासनिषेधेऽपि दिनानि दश वर्जयेत् ।
 आरभ्य जन्मदिवसाच्छुभाः स्युस्तिथयोऽपरे ॥

अन्यान्तरे च ।

व्रते जन्मत्रिकारिस्थो जीवोऽपीष्टोऽर्चनात्सक्तः ।
 शुभोऽतिकाले तुर्याष्टव्ययस्थो द्विगुणार्चनात् ॥
 शुद्धिर्नैव गुरोर्यस्य वर्षे प्राप्तेऽष्टमे यदि ।

चैत्रे मीनगते भानी तस्योपनयनं शुभम् ॥
जम्भभादष्टमे सिंहे नीचे वा शत्रुमे गुरौ ।
मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तश्चैत्रे मीनगते रवौ ॥

नारदः ।

बालस्य बलहीनोऽपि शास्त्रा जीवो बलप्रदः ।
यथोक्तवत्सरे कार्म्यमनुक्ते नोपनायनम् ॥ इति ।

गुरुशान्तिश्च तृतीयस्तवके पश्यते ।

ज्योतिर्निबन्धे नृसिंहः ।

तृतीया पञ्चमी षष्ठी द्वितीया चापि सप्तमी ।
पञ्चयोरुभयोश्चैव विशेषेण सुपूजिता ॥
धर्मकामैः सिते पक्षे कृष्णे च प्रथमा तथा ।
शुक्लत्रयोदशीं केचिदिच्छन्ति मुनिसत्तमाः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

नैमित्तिकमनधार्यं कृष्णे च प्रतिपद्दिनम् ।
मेखलाबन्धने शस्तं चीले वेदव्रतेश्चपि ॥
प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णा न पूर्वापरसंयुता ।

एतदतीतकालस्यार्त्तस्य वटोरुपनयनविषयम् ।

प्रशस्ता प्रतिपत्कृष्णा कदाचिच्छुभगे विधी ।

चन्द्रे बलयुते लग्ने वर्षाणामपि लङ्घने ॥ इति व्यासीक्तेः ।

एवं सप्तम्यपि तस्या गलप्रहत्वोक्तेः ।

वृहस्पतिः ।

शुक्लपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णस्यान्त्यत्रिकं विना ।
मिथुने संस्थिते भानौ ज्यैष्ठमासो न दोषकृत् ॥

रत्नसङ्ग्रहे नारदः ।

विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे ।

अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

विनेत्यस्य वसन्ते गलग्रहो न दोषाय इत्यर्थः ।

गलग्रहमाह नारदः ।

त्रयोदशीचतुष्कश्च सप्तम्यादिव्रतं तथा ।

चतुर्थी चैव सम्प्रोक्ता अष्टावेतं गलग्रहाः ॥

वशिष्टः ।

पापांशकगते चन्द्रे अरिनीचगतेऽपि वा ।

अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तथा ।

अनध्यायस्य पूर्वद्युप्तस्य चैव परेऽहनि ।

व्रतबन्धं विसर्गञ्च विद्यारम्भं न कारयेत् ॥

राजमार्त्तण्डः ।

आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भो न सिध्यति ।

गर्गादिमुनयः सर्वे तमेवाहुर्गलग्रहम् ॥

ज्योतिर्निबन्धे ।

अष्टकासु च सर्वासु युगमन्वत्तरादिषु ।

अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि ॥

तत्स्वरूपमाह स्मृत्यर्थसा(ग)रे ।

सिता ज्यैष्ठे द्वितीया च आश्विने दशमी सिता ।
चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः ॥
एवमदोषदिनमपि वर्ज्यम् ।

तदाह गोभिलः ।

षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ ननाहिका ।
प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया तूनयामिकाः ॥
कुत्रचिद्युगादावदोषमाह ज्योतिर्निबन्धे व्यासः ।

या चैत्रवशाखसिता तृतीया
माघस्य सप्तम्यपि फाल्गुनस्य ।
कृष्णे तृतीयोपनये प्रशस्ताः
प्रोक्ता भरद्वाजमुनीन्द्रमुख्यैः ॥

गर्गः ।

ग्रहे रवीन्दोरवनिप्रकम्पे
केतून्मोल्कापतनादिदोषे ।
व्रते दशाहाभि वदन्ति तज्ज्ञा-
स्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित् ॥

सङ्घटे तु चण्डेश्वरः ।

दाहे दिशाश्चैव धराप्रकम्पे
वज्रप्रपाते च विदारणे च ।
केतौ तथोल्कांशुकणप्रपाते
व्याहं न कुर्याद्व्रतमङ्गलानि ॥

स एव ।

वेदव्रतोपनयने स्वाध्यायाध्ययने तथा ।

न दोषो यजुषां सोपपदास्वध्ययनेऽपि च ॥

तथा ।

भृगोरङ्गिरसो मीळ्ये कर्त्तव्यं गोपनायनम् ।

नारदः ।

गुरुशुक्रबुधानान्तु वाराः श्रेष्ठतमा व्रते ।

मध्यमः सोमवारस्तु सूर्यवारस्तु मध्यमः ॥

वारो मन्दारयोर्वर्ज्यौ कृष्णे वर्ज्यौ निशापतेः ।

अस्तङ्गतस्य सोम्यस्य वारो वर्ज्यौ द्विजम्बनि ॥

मन्दः शनिः आरो मङ्गलः । द्विजम्बनि उपनयने ।

ज्योतिर्निबन्धे ।

सर्वेषां जीवशुक्रवाराः प्रोक्ता व्रते शुभाः ।

चन्द्रार्कौ मध्यमी श्रेयो सामबाहुजयोः कुजः ॥

शाखाधिपतिवारश्च शाखाधिपबलं तथा ।

शाखाधिपतिलग्नश्च दुर्लभं त्रितयं व्रते ॥

शाखाधिपाश्च रत्नसङ्घे ।

ऋगथर्वसामयजुषामधिपा गुरुसौम्यभीमसिताः ।

जीवसितौ विप्राणां चक्षुष्यारोषगू विद्यां चन्द्रः ॥ इति ।

बृहस्पतिः ।

बह्वृचानां गुरोर्वारे यजुर्वेदजुषां बुधे ।
सामगानां धरासूनोरथर्वविदुषां रवेः ॥

नक्षत्राख्याह स एव ।

हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च
पौष्णाश्लिसौम्यादिति विष्णुभेषु ।
शस्ते त्रिथौ चन्द्रबलेन युक्ते
कार्यौ द्विजानां व्रतबन्धमोक्षौ ॥

ज्योतिर्निबन्धे नारदः ।

श्रेष्ठान्यर्कत्रयान्येज्यचन्द्रादित्युत्तराणि च ।
विष्णुत्रयाश्लिमित्राद्योनिभान्युपनायने ॥

बृहस्पतिः ।

त्रिषूत्तरेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे ।
त्वाङ्गे सौम्यपुनर्वस्वोरुत्तमं ह्युपनायनम् ॥

ज्योतिर्निबन्धेऽपि ।

पूर्वाहस्तत्रये सार्पश्रुतिमूलेषु बह्वृचाम् ।
यजुषां पौष्णमैत्रार्कादित्यपुष्यमृदुध्रुवैः ॥
सामगानां हरीशार्कवसुपुष्योत्तराश्लिभैः ।
धनिष्ठादितिमैत्रार्केष्विन्दुपौष्णेष्वथर्वणाम् ॥

राजमार्तण्डसु ब्राह्मणस्य पुनर्वसुं निषेधति ।

ताराचन्द्रानुकूलेषु ग्रहाण्डेषु शुभेष्वपि ।
पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥

तत्रैव नारदः ।

व्याघातं परिघं वर्ज्यं व्यतीपातश्च वैधृतिम् ।
गण्डातिगण्डी शूलश्च विष्कुम्भश्चैव वर्जयेत् ।
शिष्टाष्टादशयोगेषु प्रथमस्तमुपनायनम् ॥

अत्र विशेषमाह श्रीपतिः ।

सर्वैरुतिसु व्यतीपातनामा
सर्वोऽप्यनिष्टः परिघस्य चार्द्धम् ।
तिस्रस्तु योगे प्रथमे सर्वञ्च
व्याघातसंज्ञे नव पञ्च शूले ।
गण्डेऽतिगण्डे च षडेव नाद्यः
शुभेषु कार्येषु विवर्जनीयाः ॥

गर्गः ।

ववादीमान्तु षट्कं स्यादुपनाये सुपूजितम् ।
शकुन्यादीनि विष्टिश्च वर्जयेत्तु विशेषतः ॥ इति ।

अत्र अन्यज्ञानशुद्ध्यादिकं दैवज्ञेभ्योऽवगन्तव्यम् ।

तदाह नारदः ।

एवं सम्यग्विचार्यैव काले निर्होषताङ्गते ।
दैवज्ञं सम्यगभ्यर्च्य वस्त्रैः कनकभूषणैः ।
कृतोपवीतः शिष्यः स्याद्दीर्घायुः सर्वयज्ञकृत् ॥ इति ।

लल्लः ।

व्रतेऽङ्गि पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति ।
तद्दिने स्यादनध्यायो व्रतं तत्र विवर्जयेत् ॥

ज्योतिर्निबन्धे ।

नान्दोत्राहं कृतश्चेत्यादनधायस्वकालिकः ।

तदोपनयनं कार्यं वेदारम्भं न कारयेत् ॥

एतच्च भास्वलायनकात्यायनाद्यन्यविषयम् । तेषां तद्दिने वेदा-
रम्भाभावात् । अत एषामुपनयनं तद्दिने न भवत्येव । एतच्च
प्रातःस्तनिते । सायंस्तनिते तु पुरैव चरुं अपयित्वा सायं-
सन्ध्योत्तरं होमं कुर्यात् ।

न सन्ध्यागर्जिते काले न वृष्ट्युत्पातदूषिते ।

ब्रह्मौदनं पचेदग्नीं पक्वश्चेन्न निवर्त्तते ॥

पूर्वं चरुयपणाभावे शान्तिरुक्ता नृसिंहप्रसादे ।

ब्रह्मौदनविधेः पूर्वं प्रदोषे गर्जितं यदि ।

तदा विघ्नकरं ज्ञेयं वटोरध्ययनस्य तत् ॥

तस्य शान्तिप्रकारन्तु वक्ष्ये शास्त्रानुसारतः ।

प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शान्तियज्ञी* भवेत् ॥

सूक्तं वृहस्पतेर्विद्वान् पठेत्प्रज्ञाविबुद्धये ।

गायत्री चैव मन्त्रः स्यात्प्रायश्चित्तन्तु सर्पिषा ॥

धेनुं सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् ।

ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चात्ततो ब्रह्मौदनञ्चरेत् ॥ इति ।

नेदं कात्यायनादेः तेषां ब्रह्मौदनाभावात् ।

गर्गः ।

ज्वरस्योत्पादनं यस्य लग्नं तस्य न कारयेत् ।

दोषनिर्गमनात्पश्चात् स्वस्यो धर्मं समाचरेत् ॥

* यज्ञियांगः, शान्तियज्ञी शान्तियागे इत्यर्थः ।

बृहस्पतिः ।

प्राप्तमभ्युदयश्रावं पुत्रसंस्कारकर्माणि ।

पत्नी रजस्वला चेत्यात्र कुर्यात्सत्पिता तदा ॥

पितेति कर्त्तृमात्रीपक्षवचम् ।

सङ्घटे तु वाक्यसारे ।

अलाभि सुमुहूर्त्तस्य रजोदोषे ह्युपस्थिते ।

त्रियं सम्पूज्य विधिवत्ततो मङ्गलमाचरेत् ॥

अत्र शान्तिविशेषस्तृतीयस्तवके वक्ष्यते ।

पूर्वसंस्कारातिपत्तौ तु मण्डनः ।

कालातीतेषु कार्येषु प्राप्तवत्स्वपरेष्वपि ।

कालातीतानि क्तवैव विदध्यादुत्तराणि तु ॥

तत्र सर्वकर्माणां तन्त्रेण नान्दीश्रावं कुर्यात् देशकालकर्त्त-
व्यात् ।

गणशः क्रियमाणानां मातृणां पूजनं सक्तत् ।

सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

इति कात्यायनोक्तेः ।

उपनीतिदिने मध्याह्नसन्ध्यामाह पारिजाते जैमिनिः ।

यावद्ब्रह्मोपदेशस्तु तावत्सन्ध्यादिकत्र च ।

ततो मध्याह्नसन्ध्यादि सर्वं कर्म समाचरेत् ॥

यत्तु ।

उपनाचे तु कर्त्तव्यं सायंसन्ध्याद्युपासनम् ।

आरभेद्ब्रह्मयज्ञस्तु मध्याह्ने तु परेऽहनि ॥

इति वचनं तच्छाखान्तरविषयमिति पारिजातकृतम् । विकल्प-
द्वयम् ।

जैमिनिः ।

अनुपाकृतवेदस्य कर्त्तव्यो ब्रह्मयज्ञकः ।

वेदस्याग्ने तु मावित्री गृह्यते तत्समा यतः ॥

गौनकः ।

कुमारस्योपनयनं श्रुताभिजनवृत्तवान् ।

तपसा धूतनिःशेष-पाप्मा कुर्याद्विजोत्तमः ॥

व्यासीऽप्याह ।

वेदैकनिष्ठं धर्मज्ञं कुलीनं श्रोत्रियं शुचिम् ।

स्वशाखास्रमनानस्यं विप्रं कर्त्तारमीषति ॥ इति ।

श्रोत्रियलक्षणञ्च ब्राह्मे ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।

विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥ इति ।

वृद्धगार्ग्यः ।

पिता पितामहो भ्राता ज्ञातयो गोत्रजायजाः ।

उपनायेऽधिकारी स्यात्पूर्वाभावे परः परः ॥ इति ।

प्रयोगरत्ने ।

पितैवोपनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।

तदभावे पितुर्भ्राता तदभावे तु सोदरः ॥

पितेति विप्रपरं न क्षत्रियादेः तेषां पुरोहित एव उपनयनस्य

दृष्टार्थत्वात् तेषामध्यापनेऽनधिकाराच्च । अत्र पित्रव्यस्य ज्येष्ठ-
भ्रात्रभावेऽधिकारः ।

असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ।
इति याज्ञवल्क्योक्तेः । तेनेदमविभक्तपरं, पूर्वन्तु विभक्तपरम् ।
षण्डमूत्रादीनां विशेषमाह प्रयोगपारिजाते ।

ब्राह्मण्यां ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स इति श्रुतिः ।
तस्माच्च षण्डबधिरकुण्डवामनपङ्गुषु ॥
जङ्गदरोगार्तशुष्काङ्गविकलाङ्गिषु ।
मत्तोन्मत्तेषु मूकेषु शयनस्थे निरिन्द्रिये ॥
ध्वस्तपुंस्त्रेषु चैतेषु संस्काराः स्युर्यथोचितम् ।
मत्तोन्मत्तौ न संस्कार्याविति केचित्प्रचक्षते ॥
कर्म्मस्वनधिकाराच्च पातित्यं नास्ति चैतयोः ।
तदपत्यञ्च संस्कार्यमपरे त्वाहुरन्यथा ॥
संस्कारमन्त्रहोमादीन् करोत्याचार्य्य एव तु ।
उपनेयाश्च विधिवदाचार्य्यस्य समीपतः ॥
आनीयाग्निसमीपं वा सावित्रीं सृश्य वा उपेतु ।
कन्यास्वीकरणादन्यत्सर्व्वं विप्रैश्च कारयेत् ।
एवमेव द्विजैर्जातौ संस्कार्य्यौ कुण्डगोलकौ ॥ इति ।

अथोपनेया द्वादशविधा अपि पुत्राः ।

तेषां लक्षणमाह याज्ञवल्क्यः ।

शौरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेषितरेषु वा ॥

गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः ।
 कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ॥
 अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः ।
 माता पिता वा यं दद्यात्स पुत्रो दत्तको भवेत् ॥
 क्रीतस्तु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयङ्मतः ।
 दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भविन्नः सहोद्वजः ।
 उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः ॥ इति ।

शङ्कः ।

एते द्वादश पुत्राश्च संस्कार्याः स्युर्हिजातयः । इति ।
 कलौ तु द्वावेव पुत्रौ ।

दत्तोरसेतरेषां न पुत्रत्वेन परियुक्तः । इति स्मृतेः ।
 बण्डादीनामनुपनेयत्वं पूर्वमुक्तम् ।

एकमात्रप्रसूतानां कन्ययोः पुत्रयोर्द्वयोः ।
 सहोद्वाहं न कुर्वीत तथैव व्रतबन्धनम् ॥

पराशरः ।

मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
 भिक्षित भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥
 अथ संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र भृगुः ।

गर्भाद्यसंस्कारस्यापि कर्त्तव्यञ्चोपनायनम् ।
 प्रायश्चित्तस्तु पूर्वेषां नोपनायनिकस्य तु ।
 श्रौतस्मार्त्ताधिकारी स्मार्त्तोपनायनिकं विना ॥ इति ॥

प्रायश्चित्तप्रकारमाह शौनकः ।

आरभ्याधानमा चौलात्कालेऽतीते तु कर्मणाम् ।
 व्याहृत्यार्घ्यं सुसंस्क्रत्य हुत्वा कर्म यथाक्रमम् ॥
 एतेष्वेकैकलोपेऽपि पादकृच्छ्रं समाचरेत् ।
 चूडाया अर्धकृच्छ्रं स्यादापदि त्वेवमीरितम् ॥
 अनापदि तु सर्वत्र द्विशुभं द्विगुणश्चरेत् ।
 लुप्ते कर्मणि सर्वत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ॥
 प्रायश्चित्ते कृते पश्चात्कृतकर्म समाचरेत् ।
 प्रायश्चित्ते कृते पश्चादतीतमपि कर्म वै ॥
 कार्यमित्येक आचार्या नेत्यन्ये तु विपश्चितः ।
 त्वं नः* स त्वं न† इत्याभ्यामिमं मेति‡ तथा ऋचा ॥
 ये ते§ शतं वा यथासाभ्यामुदुत्तम॥ ऋचाहुतीः ।

-
- * त्वं नो अग्ने तव देव पायुभिर्मघोनां रक्ष तन्वय वन्द्या ।
 आता तोकस्य तनये नवामस्यनिमेवष्ट रक्षमाणस्तव व्रते ॥ (१४अ. १३म. यजुः ।)
- † स त्वं नो अग्नेऽवमो भवती मेदिष्टां अस्या उवसी व्यष्टी ।
 अवयस्त नो वरुणष्ट रराणो वीहि मृडीकं सुहवो न एधि ॥ (२१अ. ४म. यजुः ।)
- ‡ इमं मे वरुण शुधि इवमया च मृडय ।
 त्वामवस्युराचके ॥ (२१अ. १म. यजुः ।)
- § ये ते पन्थाः सवितः पूर्वासीऽरेणवः सुकृता अन्तरिक्षे ।
 तेभिर्नो अथ पथिभिः सुगीभो रक्षाच नो अधि च बृहि देव ॥ (१४अ. २७म. यजुः ।)
- ¶ शतं वा यः शुचीनां सहस्रं वा समागिरां ।
 एदु निजं न रोयते ॥ (१म. १०म. २२ब्रह्म ।)
- ॥ उदुत्तमं वरुणपात्रमस्यद्वाधमं विमध्वमष्ट यथाय ।
 अथावयमादित्यव्रते तपानामसो अदितये व्याम ॥ (१२अ. १२म. यजुः ।)

हुत्वा पृथक् पृथक् पादमर्षचौले समाचरेत् ।

स्त्रीणामप्येवमेव स्याज्जाताद्यामन्त्रिका क्रिया ॥ इति ।

इति संस्कारातिपत्तिप्रायश्चित्तम् ।

अथ यथाकालमाचरितेषु चौलान्तेष्वपि कर्मसु आचार्य-
कुमारयोरुपनेतृत्वोपनेयत्वाधिकारसिद्धार्थं प्रत्येकं कृच्छ्रत्रय-
माचरितव्यमित्याह बृहद्दिणुः । १

कृच्छ्रत्रयश्चोपनेता चीन् कृच्छ्रांश्च वटुश्चरेत् ।

आचार्यस्य विशेष उच्यते तन्नैव ।

सावित्रीमभ्यसेदग्निं पवित्राणि च संस्मरन् ।

आचार्यो दशसाहस्रं सावित्रीं प्रजपेद्बुधः ।

स्वाधिकारार्थमेवास्याः प्रदानार्थं हि तस्मृतम् ॥

अथास्य सङ्क्षेपेण प्रयोगः प्रतन्यते ।

यथा आचार्य उपनयनदिनात् पूर्वेषुर्वटुना सह कृत-
मङ्गलस्नानः प्राणानायम्य तिथ्यादि सङ्कीर्त्य मम कुमारस्य
गर्भाधानादिचौलकर्मान्तानां संस्काराणां मध्ये यः संस्कारो
नाचरितस्तत्कालातिपत्तिप्रायश्चित्तहारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं
प्रायश्चित्तहोमं करिष्ये इति सङ्क्षेप्य उपलेपादिपूर्वपात्रनिधा-
नान्तं कृत्वा विधिवदान्तं संस्कृत्य सुषसन्मार्जनादि कृत्वा
अतीतकर्मसंख्ययाऽनादिष्टहोमं हुत्वा स्विष्टकृते च हुत्वा चौल-
श्रितिरिक्तानां कर्मणां प्रमादादकरणे पादकृच्छ्रं बुद्धिपूर्वकाकरणे
तु प्रत्येकमर्षकृच्छ्रं चौलस्यैककृच्छ्रं वटुना कारयेत् ।

अथक्तौ तु तत्प्रत्यान्नायत्वेन गोदानसहस्रतिलहोमदश-

सहस्रगायत्रीजपद्वादशब्राह्मणभोजनादिष्वन्यतमं प्रायश्चित्तं
कारयित्वा अतीतानि जातकर्मणादीनि कृत्वा उपनयनं कुर्यात् ।

तथा उपनेत्रुपनेयी प्रत्येकं कच्छत्रयं चरेताम् । आचार्यसु
द्वादशसहस्रगायत्रीजपं कुर्यात् ।

उपनयनकर्मणा सह चौलकर्मकरणपक्षे पूर्वोद्युः सङ्कल्प-
समये कर्मद्वयं सङ्कीर्त्य युगप्रत् स्वस्तिवाचनमाह्वपूजननाम्दी-
न्नास्यद्वयज्ञान् कृत्वा परेद्युः स्वसूत्रोक्तप्रकारेण चौलकर्म परि-
समाप्य उपनयनं तत्र कुर्यात् ।

इति श्रीविधानपारिजाते उपनयनोपयुक्तविचारः ।

अथ पुनरुपनयनविधानम् ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

वेदान्तरमधीत्यैव ऋग्वेदं ये त्वधीयते ।

उपनीतिरियं तेषामलङ्करणवर्जिता ।

यद्वैतदुपनीतस्य प्रायश्चित्तं यदा भवेत् ॥

एतत् पुनरुपनयनम् ।

कृताकृतञ्च वपनं मेधाजननमेव च* ।

* अनिन्दितायां दिश्येकमूलं पलाशं कुशसम्बं वा पलाशापचारे प्रदक्षिणमुदकश्रेण चिः
परिषिञ्चन्तं वाचयति सुश्रवः सुश्रवा असि यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा अस्यैवं मां सुश्रवः सुश्रवमं
कुरु । यथा त्वं देवानां यज्ञस्य निधिपोऽस्त्वेवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयाममिति । इदं
मेधाजननम् १।२१।२८ गृह्यसूत्रे ।

मेधाजननसद्भावे व्रतचर्या भवेदिह ॥
 अनुप्रवचनीयश्च तदभावे इयं न च ।
 परिदानं न कार्यं स्यान्निमित्तानन्तरस्विदम् ॥
 पूर्वस्यावाचयेत् स्थाने तत्सवितुर्हृणीमहे ।
 भिक्षेतासं दिवा रात्रावाचार्यायात्सतुष्टये ।
 भणितोऽत्र विशेषोऽयं समानमितरद्भवेत् ॥ इति ।

प्राञ्जलायनगृह्यमपि ।

अनुपेतपूर्वस्य अथोपेतपूर्वस्य कृताकृतं केशवपनं मेधा-
 जननं वा निरुक्तं परिदानं कालश्च तत्सवितुर्हृणीमहे इति
 सावित्रीमिति ।

काल उदगयनादिस्त्रियमो नास्तीत्यर्थः । अथोपेतपूर्वस्येत्यत्र
 इरदत्तस्त्वेवं व्याचक्ष्यौ । अथ अनन्तरं वेदान्तरे उपेतपूर्वी य-
 त्त्वं वेदमध्येतुमिच्छति तस्योपनयने विशेषो वक्ष्यते । एवं
 प्रवक्षेत्प्रोचयति तेन प्रकारेण प्रतिवेदमुपनयनं कर्त्तव्यमिति ।
 अन्ये तु सकृत्कृतमुपनयनं सर्ववेदार्थमिति मन्यन्ते ।

यथाहापस्तम्बः ।

सर्वेभ्यो वेदेभ्यः सावित्रानूच्यत इति हि ब्राह्मणमिति ।
 शौनकोऽपि ।

* कस्य ब्रह्मचार्यसि प्राणस्य ब्रह्मचार्यसि कस्त्वा कमुपनयते काय त्वा परिददामि इति ।
 एतत् परिदानम् १।२०।७ गृह्यसूत्रे ।

+ तत्सवितुर्हृणीमहे इयं देवस्य भोजनम् ।

निं - - - - -

यो वेदान्तरमध्येति तत्सूत्रविधिना ततः ।
 कृतोपनयनोऽधीत्य तं वेदं सकलं द्विजः ॥
 द्वितीयमिममृग्वेदमध्येतुमभिवाञ्छया ।
 एतद्गृह्योक्तविधिना पुनरप्युपनीयते ॥
 केशानां वपनं तस्य न क्रियेत क्रियेत वा ।
 मेधाजननकर्मापि विज्ञेयञ्च कृताकृतम् ॥
 कर्त्तव्यपक्षाश्रयणे मेधाजननकर्माणः ।
 ब्रह्मोदनस्य होमः स्वाक्षिरात्रादिव्रतं तथा ॥
 कस्य ब्रह्मादिमन्त्रेण* परिदानं न चेथ्यते ।
 तत्रोदगयनादिश्च कालो नापेक्ष्यतेऽत्र तु ॥
 तत्सवितृर्हृणीमहे वयमित्येवमादिका ।
 ऋक्सावित्री परिग्राह्या यद्यदन्यकमीरितम् ॥
 अस्योपनयने तत्तदलङ्कारविवर्जितम् ।
 इहापि सर्वं कुर्वीतेत्युपनीतः पुनर्भवेत् ॥ इति ।

अथ पुनरुपनयनस्य निमित्तान्तराण्युच्यन्ते ।

तत्र मनुः ।

अज्ञानात्प्राग्य विरमूत्रं सुरासंसृष्टमेव च ।

पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ इति ।

विष्णुरपि ।

विड्वराहग्रामकुक्कुटगोमांसभक्षिषु च सर्वेष्वेतेषु द्विजा-
 तीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनः संस्कारान् कुर्यादिति ।

शातातपसु ।

लघुनं गृह्णन् जग्ध्वा पलायुश्च तथा युनाम् ।

उद्दमानुषकेभास्वरासभर्षीरभोजनात् ॥

उपनायं पुनः कुर्यात्तदा कृच्छ्रं चरेन्मुहुः ।

भूसुरो मद्यपाने च कृते गोभक्षणे तथा ।

तप्तकृच्छ्रपरिक्रिष्टो मौञ्जीङ्गीमिण शुध्यति ॥

अन्यच्च ।

चाण्डालान्नं द्विजो भुक्त्वा सम्यक् चान्द्रायणश्चरेत् ।

बुद्धिपूर्वन्तु कृच्छ्राच्च पुनः संस्कारमर्हति ॥

यस्य देशान्तरगतश्चिरकालाश्रयमावसन्नावः पुत्रादिना कृत-
प्रेतकार्यो यदि जीवन् समागच्छेत्तदा तस्य पुनरुपनयनविधि-
रुक्तः सङ्गहे ।

जीवन् यदि समागच्छेद्दृतकुम्भे निमज्ज्य च ।

उद्दृश्य स्थापयित्वाः स्व जातकार्यादि कारयेत् ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां बीधायनसु ।

सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रांस्तथा प्रत्यन्तवासिनः ।

अङ्गवङ्गकलिङ्गांच गत्वा संस्कारमर्हति ॥

प्रत्यन्तोऽन्तदेशः ।

हिमवत्कौशिकां(कीं) विन्ध्यां पारं पद्मस्य पश्चिमम् ।

तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

* स्थापयित्वा इत्यत्र स्थापयित्वेति निबन्धसिन्धौ पाठः ।

आदिपुराणे ।

सौराष्ट्रसिन्धुसौवीरानावन्धं दक्षिणापथम् ।
एतान्देशान् द्विजो गत्वा पुनः संस्कारमर्हति ॥

त्रिस्थलीसेतौ ।

कर्मनाशाजलस्यर्शात्करतोयाविलङ्घनात् ।
गण्डकीबाहुतरणात् पुनः संस्कारमर्हति ॥

हेमाद्रौ वृद्धगौतमः ।

खरमुष्टश्च महिषमनडाहमजन्तथा ।
वस्तमारुह्य मुखजः पुनः संस्कारमर्हति* ॥

मार्कण्डेयः ।

खरमारुह्य विप्रस्तु योजनं यदि गच्छति ।
तप्तकच्छत्रयं प्रोक्तं शरीरस्य विशोधनम् ।
प्रायश्चित्तं प्रकुर्वीत घृतगर्भविधानतः ॥

मदनरत्ने तु स्नानमात्रमुक्तम् ।

पराशरस्तु ।

विण्मूत्रभक्षी शुद्धार्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
पञ्चगव्यं प्रकुर्वीत स्नात्वा पीत्वा शुचिर्भवेत् ॥

प्राजापत्याचरणं पञ्चगव्यस्नानं पञ्चगव्यप्राशनञ्च पुनः संस्कारात्
पूर्वमेव कार्यं प्रायश्चित्ताप्ते पुनः संस्कारं कुर्यादिति विष्णु-
स्मृतेः ।

* क्रीशं चान्द्र विनिर्दिशेत् इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

तत्र विशेषमाह काश्यपः ।

चीर्णप्रायश्चित्तः प्राच्यामुदीच्यां वा दिशि गत्वा यत्र
ग्राम्यपशूनां शब्दो न श्रूयते तस्मिन् देशे अग्निं प्रज्वाल्य
ब्रह्मासनमास्तीर्य प्राक् प्रणीतेन विधिना पुनः संस्कार-
मर्हतीति ।

पराशरः ।

अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।

निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनःसंस्कारकर्मणि ॥ इति ।

वपनमपि निवर्त्तते इत्याह विष्णुः ।

सर्वेषु तेषु द्विजातीनां प्रायश्चित्तास्ते भूयः संस्कारं कुर्यात्
वपनदण्डमेखलाभैक्षचर्याव्रतानि पुनःसंस्कारकर्मणि
वर्जनीयानीति ।

व्रतानि सौम्यप्राजापत्यादीनि महानाम्नादीनि वा ।

इति विधानपारिजाते प्रयोगपारिजातोक्तं

पुनरुपनयनविधानम् ।

अथ ब्रह्मचारिधर्माः ।

तत्र मनुः ।

उपनीय गुरुः शिष्यं शिष्येच्छौचमादितः ।

आचारमग्निकार्येषु सन्धोपासनमेव च ॥

यमः ।

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतञ्च नित्यशः ।
 कौपीनं कटिसूत्रञ्च ब्रह्मचारी तु धारयेत् ॥
 अग्नीन्धनं भेद्यश्वाभ्यःशय्यां गुरोर्हितम् ।
 आ समावर्त्तनात्कुर्व्यात्कृतोपनयनो द्विजः ॥

आश्वलायनः ।

त्रिहता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समाहता ।
 तिस्रस्तद्वन्वयः कार्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः ॥

प्रवरसंख्यानियम इति शिष्टाः । अत्र उपनीतेन उपाकरण-
 पर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्याह आश्वलायनकारिका-
 कारः ।

उपाकरणपर्यन्तं गायत्र्या ब्रह्मयज्ञकम् । इति ।

आश्वलायनः ।

अन्ननाभ्यश्ननं शीघ्रं गन्धपुष्पाक्षतान् व्रती ।
 वर्जयेत्पादुकां ह्यं पानोष्णीषरथादिकान् ॥
 न शयीताम्बरिचे तु नाशुची न परैः सह ।
 न चासीत न नमस्य नालीकं विभ्रयाद्व्रती ॥

नालीकं नालिकेरं कमण्डलुमित्थर्यः ।

मनसापि न शीघ्रज्ञा गुरोराज्ञा कथञ्चन ।
 गुरुवद्गुरुपत्नीषु तत्पुत्रादिषु सर्वदा ॥
 प्रत्यक्षे वा परोक्षे वा चरेत्तत्रयमाश्रमी ।
 वेदोदितव्रतैरन्यान् व्रतान्सर्वाच्च सचरेत् ॥
 न ज्ञायात्सर्वतीर्थेषु न भुञ्जीयादितस्ततः ।

भैक्षमाहृत्य भुञ्जीयात्सायम्प्रातर्गुरौ वसन् ॥
 तदाश्रया विषवर्षं स्नायीत च सदा शुचिः ।
 व्रते नोपवसेज्जातु पित्रोः संस्थितयोर्ऋते ॥
 देवर्षिपितृपूजाश्च कुर्यादा गुर्वनुश्रया ।
 अश्विन्वान् धारयेन्नित्यं दण्डाजिनकमण्डलून् ॥
 यज्ञसूत्रपवित्रे च मेखलाश्चगुरौ वसन् ।
 छिन्नेष्वेतेषु संगृह्य नवानन्यान् पुनर्हिजः ॥
 विधिना सुप्रशस्तेऽग्नौ छिन्नान् वाप्सु विनिक्षिपेत् ।
 छिन्नेष्वेतेषु दुष्टेषु प्राङ्नाम्यधारणात्त्यजेत् ।
 त्यागात्प्राग्बिभृयादन्यत्प्रायश्चित्तीयते त्यजन् ॥

प्राङ्नाम्यधारणादिति । अन्येषां नवानां धारणात् प्राक् पूर्वं
 न त्यजेदित्यर्थः ।

त्यक्तैतांशरतां येषां दिनमात्रं हिजन्मनाम् ।
 कच्छेष तेषां शुचिः स्यान्नान्यथा ब्रह्मचारिणाम् ॥
 प्रमादादायवा स्वप्ने विसर्गे रेतसो हिजः ।
 व्रती शुध्यति कच्छेष निरात्रोपोषणेन वा ॥
 स्वेच्छया त्यजतो रेतो मैथुनं वा प्रकुर्व्वतः ।
 प्राजापत्येन चीर्षेण अपेन च शुचिर्भवेत् ॥
 भुक्त्वा तु सूतकायत्रं मत्वा विप्रस्यञ्चं क्षपेत् ।
 अमत्यैकदिनं जग्ध्वा तथा गर्द्यात्पुरोहितात् ॥
 न शावसूतकस्यात्रं मातापित्रोर्मृते ऋते ।
 व्रतिनसोऽसवासोकः त्रादात्रश्च न शस्यते ॥

न भक्षयेच्च ताम्बूलमथ मैथुनमेव च ।
 वर्जयेत्तु शुनं लाजापूपकादींस्तथा व्रती ॥
 चरित्वा चतुरो वेदांस्त्रीन् द्वौ चैकमथापि वा ।
 तोषयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरुन् भक्त्या विचक्षणः ॥
 धनात्पित्रादिसम्भूतात्समाहृत्याथवा परात् ।
 राजन्याद्वा गुरुं सम्यग् तोषयेत्साधको व्रती ॥
 व्रतान्तरे संस्थितयोः पित्रोः कुर्यात्समीरितम् ।
 स समाप्य क्रियाः सर्वाः शीनः संवत्सरावधि ॥
 तयोः पिष्टत्वसम्प्राप्तेः पश्चादेव समापयेत् ।
 तद्व्रतं व्रतवान् विप्रो विधिवद्गुरुचोदितः ॥
 गुर्वाञ्चा नतिभिः कार्या पूजा भक्तिपुरस्कृता ॥ इति ।

यमः ।

खट्वासनञ्च शयनं वर्जयेद्दन्तधावनम् ।
 स्वपेदेकः कुशेष्वेव न रेतः स्कन्दयेत्क्वचित् ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

आदर्शं नैव वीक्षेत नाचरेद्दन्तधावनम् ।
 गुरुच्छिष्टं भेषजार्थं प्रभुञ्जीत न कामतः ॥

एतच्च व्याधिसाहित्ये वेदितव्यम् । वैद्योपदिष्टं मधुमांसादिकं
 गुरुच्छिष्टं कृत्वा प्राश्नीयान्ति र्थः ।

तथाच वृहस्पतिः ।

अष्टैतान्यव्रतज्ञानि चापो मूलं फलं पयः ।
 इविर्वाञ्छन्त्याकाश्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥

इदमुच्छिष्टमपि गुरुव्यतिरिक्तं वर्ज्यम् ।

तथाच वशिष्ठः ।

उच्छिष्टमगुरोरभोग्यमिति ।

आपस्तम्बस्तु ।

पितुर्ज्येष्ठस्य च भ्रातुरुच्छिष्टं भोक्तव्यमिति ।

अन्यच्च मनुः ।

उत्सर्जनस्तु गात्राणां स्रपनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपत्नस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥

अभ्यञ्जनं स्रापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।

गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥

मातापित्रोर्विपत्तावपि ब्रह्मचारिणा शवाशौचं न कर्त्तव्य-

मेत्याह स्मृतिचन्द्रिकायां संवर्त्तः ।

मातापित्रोर्विपत्ते तु ब्रह्मचर्यप्रियः सुतः ।

सर्वतश्चापि कुर्वीत अग्निपिण्डोदकक्रियाम् ॥

तेनाशौचं न कर्त्तव्यं सन्ध्या चैव न लुप्यते ।

अग्निकार्यञ्च कर्त्तव्यं सायम्प्रातश्च नित्यशः ॥

कात्यायनोऽपि ।

त्यजेत् सुतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं चरेत् । इति ।

अथ भिक्षाचरणम् ।

तत्र व्यासः ।

ब्राह्मणचक्रियविश्वरियुर्भक्षमन्वहम् ।

सजातीयगृहेष्वेव सार्ववर्णिकमेव वा ॥

सार्ववर्णिकं भैक्षचरणमापदिषयम् ।

तथाच भविष्यपुराणे ।

चातुर्वर्णं चरेद्भैक्षमलाभे कुरुनन्दन । इति ।

आपद्यपि शूद्रस्य पक्वान्नं न गृह्णीयात्तदाह अङ्गिराः ।

आममेवाददीतास्मादापत्तावेकरात्रकम् ।

आमपूर्वेति संस्कारो धर्म्यं तेभ्यः प्रतीच्छताम् ।

तस्मादामं ग्रहीतव्यं शूद्रादप्यङ्गिरोऽब्रवीत् ॥

एतदपि आपदिषयम् ।

पराशरः ।

यस्तु वेदानधीयानः शूद्रान्नमुपजीवति ।

शूद्रो वेदफलं याति शूद्रत्वं सोऽधिगच्छति ॥

अन्यच्च ।

शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते यदि ।

त्रिकालज्ञो वेदवेदी धर्मज्ञोऽप्यषडन्वितः ।

चतुर्विधपि यो विप्रः स प्रेतो जायते ततः ॥ इति ।

अनापद्यपि सजातीयेभ्योऽपि प्रशस्तेभ्य एव भैक्षमाहरेदित्याह

मनुः ।

वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्माणि ।

ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥

कविदपवादमाह स एव ।

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलाभे त्वन्यगीहानां पूर्वं पूर्वं परिश्रयेत् ॥

सर्वं वापि चरेद्भ्रामं पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 नियमप्रयतो वाचमभिग्रस्ताश्च वर्जयेत् ॥
 तच्च भैक्ष्यं भोजनपर्याप्तमेव अहः कर्त्तव्यमित्याह यमः ।
 आहारमात्रादधिकं न क्वचिद्भैक्ष्यमाहरेत् ।
 युज्यते स्तेनदोषेण कामतोऽधिकमाहरन् ॥
 उदकुम्भं सुमनसो गोशकृत्तिकाकुशान् ।
 आहरेदद्यावदर्थानि भैक्ष्यं चाहरहश्चरेत् ॥

निषिद्धमत्राहासिः ।

इस्तदत्ता तु या भिक्षा लवणं व्यञ्जनानि च ।
 भुक्त्वा अशुचितां याति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥
 माधुकरिं य आदाय ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
 स याति नरकं घोरं भुञ्जतो निरयस्तथा ॥

गौतमः ।

निवेद्य गुरवे भिक्षां भुञ्जीतासन्निधौ गुरोः ।
 तद्भार्यापुत्रसब्रह्मचारिभ्य इति चान्वहम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्यः ।

कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतो गुर्वनुन्नया ।
 आपोशानःक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् ॥
 सत्कारश्च हारीतेन दर्शितः ।
 भैक्षमेव हितं पर्यग्निकृतमादित्यदर्शितं गुरवे वेदितमनु-

ज्ञातममृतसन्धितं प्राङ्मुख्यदग्नाति ब्रह्मचारी स ब्रह्मसिद्धि-
मवाप्नोतीति ।

ब्रह्मचारिण एकान्ननिषेधमाह मनुः ।

भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नाशी भवेद्भृती ।

भैक्षेण व्रतिनो हृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥

व्रते वा वेददेवत्ये पित्रे कर्मण्यभक्षयन् ।

काममभ्यर्षितोऽग्नीयाद्भृतमस्य न लुप्यते ॥

अकरणे प्रत्यवायमाह स एव ।

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतश्चरेत् ॥

इति भिक्षाचरणविधानम् ।

अथ अग्निकार्यविधिः ।

तत्र आश्वलायनकारिका ।

अग्निकार्यञ्च भिक्षायाः प्रागूर्ध्वं वा तदिष्यते ।

पर्यूर्ध्वोक्षणे स्यातामादावन्ते च कर्मणः ॥

मनुः ।

दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्यादिहायसि ।

सायम्प्रातश्च शुभ्रयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥

विहायसि अन्तरिक्षे ।

समिदाहरणविधिमाह वैजवापायनः ।

पुरासमयात्प्रागुदीर्घीं दिशं गत्वा अहिंसन्नरण्यात्समिध-
माहरेदार्रांमवायकामः शुष्कां ब्रह्मवर्चसकाम उभयी-
मुभयकाम इति ।

समित्तक्षणमाह कात्यायनः ।

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।
न कियुक्ता त्वचा चैव न सुक्रीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिकान्यूना तथा न स्याद्विशालिता ।
नातिपर्ध्वा नातिपामा होमेषु तु विजानता ॥
विशीर्षा विदला ऋत्वा वक्राः ससुषिराः क्षयाः ।
दीर्घाः स्थूला घुणैर्दृष्टाः कर्मसिद्धिविनाशिकाः ॥

समिन्नियममाह वायुपुराणे ।

पलाशसमिधः कार्याः स्वादिर्यस्तदलाभतः ।
शमीरोहितकाश्वत्यास्तदभावेऽर्कवेतसौ ॥

अग्निकार्याकरणे प्रत्यवायमाह हारीतः ।

पुरा जग्राह वै नृत्युर्हिंसयन् ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निस्तं मोचयामास तस्मात्परिचरेद्धि तम् ॥
ब्रह्मचारी यदा त्वग्नावादध्यात्समिधो न हि ।
गृह्णीयात्तं तदा नृत्युरादध्यात्समिधस्ततः ॥

तदकरणे प्रायश्चित्तमुक्तमृग्विधाने ।

मानसोक्तेः* अपेक्षन्तं शतसहस्रं शिवालये ।

* मानसोक्ते तन्मये मान आयुषि मानां मेषु मानां अन्वेषे रीतिषु ।

वीरान् मानां इदं भूमिनां वधीर्द्विभ्रतः मदमिच्छा इवामङ्ग ॥ (१६५ १६६ यजु १)

अग्निकार्यं विना भुङ्क्ते पापं न ब्रह्मचारिणः ॥ इति ।
 इदं तु सकल्लोपे । असकल्लोपे तु मनुः ।
 अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
 अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्षिर्व्रतश्चरेत् ॥ इति ।
 इति अग्निकार्यविधिः ।

अथ अभिवादनविधिः ।

तत्कालमाह यमः ।

ततोऽभिवादयेद्द्विहानग्निकार्यादनन्तरम् ।

तत्रकारमाह आचार्यः ।

वामं वामेन संसृश्य दक्षिणेन तु दक्षिणम् ।
 हस्तेन कर्णहस्ताभ्यां गुरुणामभिवादनम् ॥
 वामोपरि करङ्कत्वा दक्षिणं नाम चोच्चरेत् ।
 तनुप्रभृति पादान्तमारभ्य पदयोर्नमेत् ॥

एतच्च प्रत्युत्थाय कर्त्तव्यम् ।

तदाह आपस्तम्बः ।

जह्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविर आयति ।
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥

विष्णुः ।

शिष्याणामाशिषं दद्यात्पादोपग्रहणे गुरोः ।
 स्पृष्ट्वा कर्णौ तु विदुषां मूर्खाणां त्वेकपाणिना ॥

अत्रिरपि ।

दक्षिणं पाणिमुद्धृत्य प्रकाममभिवादयेत् ।

श्रोत्रिये त्वञ्जलिः कार्यः पादोपग्रहणं गुरोः ॥

ब्राह्मणसमाजे अभिवादनप्रकारमाह मनुः ।

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।

यो ददाति यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानन्तं ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैव च ॥

यः पुनर्जानन्नपि प्रत्यभिवादनं न करोति आशिषश्च न ददाति
तस्य दोषोऽभिहितो भविष्यपुराणे ।

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं वा न कुरुते स याति नरकं ध्रुवम् ॥

तत्फलमाह मनुः ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं बृहोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

विप्रोऽथ तूपसंयाद्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ।

विप्रोऽथ विप्रं कुशलं पृच्छेन्नृपमनामयम् ॥

वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च ।

न वाचो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि सर्वथा ॥

पूज्यैस्तमभिभाषेत* भो भवत्कर्मानामभिः ।

* पूज्यास्तमभिभाषेति पाठो युक्तः ।

परपत्नीमसम्बन्धां भगिन्येवेति भाषयेत् ॥
 त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवाद्यः । अत्रिवर्षाः सम्बन्धिनश्च
 स्वल्पेनापि स्वयोनिजाः । अन्ये च ज्ञानहृदाः सदाचाराद्याभि-
 वाद्याः ।

अथ अनभिवाद्यास्तत्रैव ।

उदक्यां स्रुतिकां नारीं भर्तृघ्नीं गर्भघातिनीम् ।
 पाषण्डं पतितं ब्राह्म्यं महापातकिनं शठम् ॥
 नास्तिकं कितवं स्तेनं कृतघ्नं नाभिवादयेत् ।
 मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं धावन्तमशुचिं नरम् ॥
 वमन्तं जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।
 अभ्यक्तशिरसं ज्ञानं कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ॥
 जपयज्ञजलस्थञ्च समित्युष्यकुशानलान् ।
 उदपात्रञ्च भैक्षान्नं वहन्तं नाभिवादयेत् ॥
 अभिवाद्य द्विजसैतानहोरात्रेण शुध्यति ॥
 अहोरात्रेण उपोषितेनेति शेषः । अन्नवैश्याभिवादने च विप्रस्य
 हृदमेव प्रायश्चित्तम् । शूद्राद्यभिवादने त्रिरात्रम् ।
 कायन्तु रजकादिषु ।

कायं प्राजापत्यमित्यर्थः ।

चाण्डालादिषु चान्द्रं स्यादिति सङ्ग्रहस्तम् ।
 देवताप्रतिमां हृदा यतिश्चैव त्रिदण्डिनम् ॥
 नमस्कारं न कुर्याद्विदुषवासेन शुध्यति ।
 सर्वे वापि नमस्कार्याः सर्वावस्थासु सर्वदा ॥

याज्ञवल्क्योऽपि ।

आशीर्वाद्या, नमस्कार्यो वयस्यन्तु पुनर्नमेत् ॥

स्त्रियो नमस्या वृक्षाश्च वयसा पत्युरिव ताः ।

ततोऽधीयीत वेदांश्च स्वाध्याये गुरुगिज्ञितः ॥

तथा ।

आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिशयस्य च ।

आयुष्कामो न गृह्णीयाज्ज्योष्ठापत्यकलत्रयोः ॥

इति स्मरणात् गुर्वादिनाम न प्राह्यम् ।

इति त्र्योविधानपारिजाते अभिवादनविधानम् ।

अथ ब्रह्मचर्यकालः ।

तत्र योगीश्वरः ।

प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्च वा ।

अष्टशान्तिकमित्येके केशान्तस्यैव षोडशे ॥

केशान्तो नाम गोदानम् ।

वेदानधीत्य वेदो वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ॥

इति उपकुर्वाचब्रह्मचारिधर्माः ।

नीमसम्बन्धां भगिन्येवेति भाषयेत् ॥

नैष्ठिको ब्रह्मचारो तु वसेदाचार्यसन्निधौ ।
तदभावेऽस्य तनये पत्न्यां वैश्वानरेऽपि वा ॥

मनुः ।

यदि वात्यन्तिकः कालो रोचतेऽस्य गुरोः कुले ।
युक्तं परिचरेदेनमा शरीरविमोक्षणात् ॥
आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते ।
गुरुदारे सपिण्डे वा गुरुवहृत्तिमाचरेत् ॥
एतेषु विद्यमानेषु स्थानासनविहारवान् ।
प्रयुञ्जानोऽग्निशुश्रूषां सादयेद्देहमात्मनः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

ब्रह्मचर्यं चरेद्दीमाना शरीरविमोक्षणात् ।
आचार्यं तु खलु प्रेते तत्तनयादावग्निं परिचरेद् यतवाक् चतुर्थ-
षष्ठाष्टमकालभैक्षायी कुर्वन्धीनो बद्धाञ्जलिः शिखी वा गुरुं
गच्छन्समनुगच्छेदासीनमुपतिष्ठेच्छयानघेदासीत आहृताध्यायी
सर्व्वलब्धनिवेदी खट्वाशयनदन्तप्रक्षालनाभ्यञ्जनजीवसानाभ्यञ्जन-
वर्ष्णी स्नानासनशीलस्त्रिरङ्गोऽभ्युपेयादप इति । त्रिरिति त्रिष-
वणस्नायी स्यादित्यर्थः ।

एवं कुर्वन्तः फलमाह मनुः ।

आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।

स गच्छत्यञ्जसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः शाश्वतम् ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

अनेन विधिना देहं सादयन् विजितेन्द्रियः ।

ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः ॥

यत्तु हारीतः ।

द्विविधाः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योबध्वश्च तत्र ब्रह्म-
वादिनीनामुपनयनमस्मीत्यहं वेदाध्ययनं स्वगृहे भैक्ष-
चर्या चेति ।

तद्युगान्तरविषयम् ।

पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।

अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

इति यमेन विशेषोक्तेः ।

एवमुपकुर्वाणस्य नैष्ठिकस्य च धर्मानुक्ता तयोर्व्रतातिपत्तौ
विशेषप्रायश्चित्तमुच्यते ।

तत्र शातातपः ।

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयान्धु मांसन्तथैव च ।

प्राजापत्यं चरेत्कच्छं मौञ्जीहोमेन शुध्यति ॥

भिक्षाशनमकृत्वा यः स्वे स्वे ह्येकाग्रमश्रुते ।

अन्नात्वा चैव यो भुङ्क्ते गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

दिवा स्वपिति यः स्वस्थो ब्रह्मचारी कथञ्चन ।

अन्नात्वा सूर्यं समभ्यर्च्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥

सूतकान्नं नवश्राद्धं मासिकान्नं तथैव च ।

ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयाच्चिरान्नेषैव शुध्यति ॥

ऋग्विधाने ।

एकोद्दिष्टे ब्रह्मचारी प्रजपेद्युभिरक्तुभिः* ।
पादं भुङ्क्ते ब्रह्मचारी मुच्यते किल्बिषास्ततः ॥

पुनः ।

अरिष्टः स† जपेत्पादं षोडशे भोजयेद्यदि ।
पञ्चायुतं ब्रह्मचारी जले वा कल्पयं न हि ॥
तन्नो मित्रो‡ जपेत्पादं वृषोत्सर्गे च भोजयेत् ।
शिवालये ब्रह्मचारी अयुतं नैव दुष्कृतम् ॥
अन्नं अजिष्ठ§ पादञ्च न्यूनं भुङ्क्ते जले यदा ।
अयुतञ्चेद्ब्रह्मचारी तदा पापात्प्रमुच्यते ॥
अदितिः प्रजपेत्पादं¶ सपिण्ड्यां भोजयेद्यदि ।
अयुतञ्चेद्ब्रह्मचारी नरकान्मुच्यते तदा ॥

* युभिरक्तुभिः परिपातमखानरिष्टेभिरन्विनासौ भगेभिः ।

तन्नो मित्रो वरुणां मामहन्तामदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः ॥ (१म. ११२सू. २५ऋक्)

† अरिष्टः स मर्त्यो विश्व एधते प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि ।

यमादित्यासो न यथा सुनीतिभिरतिविश्वो दुरितानि स्वस्ये ॥ (१०म. ६३सू. १३ऋक्)

‡ अरिष्टः स इत्यत्र अरिष्टेभिरिति ग पुस्तके पाठः, तथा पाठस्य साधुत्वे युभिरक्तुभिरित्यस्य
द्वितीयपादं जाप्यः ।

‡ युभिरक्तुभिरित्यस्यान्वृत्तीयं पादम् ।

§ अन्नं अजिष्ठमाभर युन्नमकथ्यमधिगो ।

प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाय पय्यां ॥ (५म. १०सू. १ऋक् ।)

¶ अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ।

विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥ (२५अ. २३म. यजुः ।)

धर्मा समन्ताम्नश्च शतवारं यदा तदा ।
व्रतलोपे ब्रह्मचारी भुक्तिकाले न किञ्चिषम् ॥

बाराशरप्रायश्चित्तकाण्डे वृहद्दयमसु ।

मासिकादिषु नाश्रीयादसमाप्तव्रतो द्विजः ।
त्रिरात्रमुपवासोऽत्र प्रायश्चित्तं विधीयते ।
प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्रशुष्य विशुध्यति ॥ इति ।

इदमज्ञानविषयम् ।

ज्ञानपूर्वके तु सः एव ।

मधु मांसञ्च योऽश्रीयाच्छ्राद्धं सौतिकमेव वा ।
प्राजापत्यं चरेत्कच्छं व्रतशेषं समापयेत् ॥ इति ।

अनृतप्रायश्चित्तमाह गर्गः ।

त्रिरात्रमेकरात्रं वा ब्रह्मचार्यनृते चरेत् ।

कच्छमित्यनुषज्यते ।

स्त्रीसङ्गप्रायश्चित्तं याज्ञवल्क्य आह ।

अवकीर्णी भवंदत्त्वा ब्रह्मचारी तु योषितम् ।
गर्हभङ्गसमुपालभ्य नैर्ऋते स विशुध्यति ॥

मनुरपि ।

अवकीर्णी तु काणेन गर्हभेन चतुष्यथे ।
स्थालीपाकविधानेन यजेत नैर्ऋते निधिः ॥ इति ।

शातातपसु ।

ब्रह्मचारी तु यो गच्छेत्स्त्रियं कामेन पीडितः ।
प्राजापत्यं चरेन्नित्यमव्यमेकमतन्द्रितः ॥

निर्वपेच्च पुरोडाशं ब्रह्मचारी तु पर्वणि ।
मन्त्रैः शाकलहोमीयैरन्नावाज्यञ्च हावयेत् ॥

मैथुनमष्टाङ्गमित्याह दक्षः ।

ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधा वारणं पृथक् ।
स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
विपरीतं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मा प्राह प्रजापतिः ॥

नष्टं भवतीति शेषः* ।

न ध्यातव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन ।
एतैः सर्वैः सुनिष्कम्पो यतिर्भवति नान्यथा ॥

शुना दष्टस्य प्रायश्चित्तमाह पाराशरः ।

ब्रह्मचारी शुना दष्टस्यहं सायं पयः पिबेत् ।
गृहस्यस्तु द्विरात्रं वाप्येकाहं वाग्निहोत्रवान् ॥
नाभेरुर्ध्वं तु दष्टस्य तदेव द्विगुणं भवेत् ।
स्यादेतद्विगुणं वक्त्रे मस्तके च चतुर्गुणम् ॥
एतत्प्रायश्चित्तं सर्वं नैष्ठिकेन द्विगुणं कार्यमित्याह हारीतः ।
उपकुर्व्वंस्तु यत्कुर्यात्कामतोऽकामतोऽपि वा ।
तदेव द्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारी तु नैष्ठिकः ॥ इति ।

तथा ।

यज्ञसूत्रपवित्रे च मेखलाञ्च गुरौ वसन् ।

* चडाङ्गेन मैथुनेनेति यावत् ।

दण्डश्च धारयेन्नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 त्यक्तैतांशरतां येषां दिनमात्रं द्विजातिनाम् ।
 कच्छेण तेषां शुद्धिः स्यान्नान्यथा ब्रह्मचारिणाम्* ॥
 प्रमादात्स्वेच्छया वापि विसर्गे रेतसो द्विजः ।
 व्रती शुध्यति कच्छेण त्रिरात्रोपोषणेन वा ॥
 स्वेच्छया त्यजतो रेतो मैथुनं वा प्रकुर्व्वतः ।
 प्राजापत्येन चीर्णेन जपेन च शुचिर्भवेत् ॥
 तं वो धिया जपेन्मन्त्रंः लक्षस्रैव शिवालये ।
 ब्रह्मचारी स्वधर्मेषु न्यूनश्चेत्पूर्णमेति (तु) तत् ॥
 इति ऋग्विधानवचनमस्योपघातपरम् ।

इति ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तविधानम् ।

अथ उपाकरणम् ।

तत्र शौनकः ।

अथातः श्रावणे मासि श्रावणार्क्षयुते दिने ।
 श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते ॥

* त्रिरात्रोपोषणेन वा इति क पुस्तके पाठः, द्विजातिनामित्यत्र द्विजन्मनामिति पाठो युक्तः ।

जपेन शुचिता भवेत् इति पाठो युक्तः, त्यजतः प्रकुर्व्वत इत्यनयोरेकान्वयापत्तः ।

तं वो धिया नव्यस्या श्विष्टं प्रबं प्रबवत् परितं सयध्यं ।

स गो रक्षदनिमानः सुब्रह्मेन्द्रो विश्वान्यतिदुर्गहाणि ॥ (६म. २२मू. ७सूक् ।)

पूर्णतां ब्रजदिति ग-पुस्तके पाठः ।

दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् ।
अध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनवह्निना ॥ इति ।

अवणस्य खण्डत्वे व्यासः ।

धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्भवेत् ।
तत्कर्म सफलं ज्ञेयमुपाकरणसंज्ञितम् ॥
अवणेन तु यत्कर्म क्षुत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

यत्तु ।

अध्यायानामुपाकर्म आवण्या अवणेन वा ।
हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवणस्य तु ॥

इति याज्ञवल्क्यादिभिः केवलायाः आवण्याः पञ्चम्याश्च ग्रहणं
तद्वाजसनेयिविषयम् ।

संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।
उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्या वाजसनेयिभिः ॥

इति प्रयोगपारिजातवचनात् ।

अत्र स्पष्टमाह गार्ग्यः ।

पर्वण्यौदयिके कुर्युः आवणं तैत्तिरीयकाः ।
बह्वृचाः अवणे कुर्युर्ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते ॥ इति ।
उदयव्यापिनी चैव विद्वर्ष*घटिकाद्वयी ।
तत्कर्म सफलं ज्ञेयं तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥

अत्र काले विशेषमाह बृहस्पतिः ।

* विद्वर्षेत्यत्र विष्णुचेति वाचस्पत्याभिधाने पाठः ।

अर्धरात्रादधस्ताच्चैद्गृहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेन च ॥

कात्यायनोऽपि ।

अर्धरात्रादधस्ताच्चैद्गृहः संक्रम एव वा ।

नोपाकर्म तदा कुर्यात्परतसेन दोषकृत् ॥

शुगुप्तु ।

प्रेते राजनि रात्रे वा परचक्रादिपीडिते ।

अनुमबीजे नावृद्ध्यां नोपाकुर्याद्विचक्षणः ॥

वशिष्ठोऽपि ।

अनुमबीजे नृपती विनष्टे

सूते मृते राष्ट्रसमाकुले च ।

उत्सर्जनोपाकरणे न कार्यं

ग्रस्तेन्दुसूर्ये गुरुवस्थयाते ॥

यत्तु ।

वेदीपाकरणे प्राप्ते कुलीरे संस्थिते रवौ ।

उपाकर्म न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ॥

इति विरुच्यवचनं तद्देशान्तरविषयम् ।

तथाच वृहस्पतिः ।

नर्मदोत्तरभागे तु कर्त्तव्यं सिंहयुक्तके ।

कर्कटे संस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारेऽपि ।

श्रवणे आदौ घटिकाचतुष्टयाभिजित्तत्राद्यवर्ज्यं श्रवण-

खण्डे सति धनिष्ठासंयुतं ग्राह्यं नीसराषाढसंयुतं हस्त-
नक्षत्रं प्रयोगपर्यन्तं ग्राह्यम् । सूतकादिविघ्नसम्भवे वा
शोषधुत्पत्यभावे वा श्रावणभाद्रपदयोरेकस्मिन् दिने
ग्रहणसंक्रान्तिवर्जिते कार्यम् । एवं कृते कर्मणो न
लोपो नोत्कर्षश्चेति ।

स्मृत्यर्थसारे मनुः ।

श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि ।

युक्तं छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्धपञ्चमान् ॥

अत्र अपिशब्देन भाद्रपदपञ्चमीहस्तश्रावणानामुपादानमिति
हेमाद्रौ व्याख्यातम् ।

यत्पुनर्मनुवचनम् ।

शुक्रे मूढेऽप्युपाकृत्य विद्यावित्तविनाशनम् ।

आयुःक्षयमवाप्नोति तस्मात्तत्कर्म वर्जयेत् ॥

काश्यपीयमपि ।

गुरुशुक्रतिरोधाने वर्जयेच्छ्रुतिचोदितान् ।

इत्याह भगवानत्रिः श्रावणन्तु विशेषतः ॥ इति ।

तदेतत् प्रथमोपाकर्मविषयम् ।

गुरुभार्गवयोर्मौळ्ये वास्ये वा वार्हकेऽपि वा ।

तथाधिमाससमये मल्लमासादिषु द्विजः ।

नोपाकुर्यात्प्रथमतः कृतं कर्म विनाशकत् ॥

इति सङ्ग्रहकारवचनात् ।

स्मृतिसमुच्चयेऽपि ।

यज्ञोपवीतं ध(क)र्त्तव्यं श्रावणे गुरुशुक्रयोः ।

मौळ्येऽपि वार्द्धके बाल्ये नित्यवत्कर्म चोदितम् ॥ इति ।

स्मृतिभास्करेऽपि ।

चण्डांशोर्मण्डलम्प्राप्तौ यदा शुक्रवृहस्पतौ ।

सर्वकर्मनिवृत्तिः स्यान्नित्यं नैमित्तिकं विना ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

नित्ये नैमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च ।

उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते ॥ इति ।

तद्वितीयादिविषयम् । तदपि अधिमासे न कार्यमित्याह

चन्द्रिकायां ज्योतिःपराशरः ।

उपाकर्मं तथोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवाष्टकाः ।

मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पैटकम् ॥ इति ।

प्रसवाहोत्सवो जातेष्टिः जातकर्मणो जननकाल एव विहित-

त्वात् । परे उत्तरे मासीत्यर्थः ।

कात्यायनोऽपि ।

उत्कर्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मणादिकर्मणि ।

अभिषेकादिवृद्धीनां न तूत्कर्षो युगादिषु ॥

यत्तु ऋष्यशृङ्गवचनम् ।

दशहरासु नोत्कर्षस्तुर्ष्वपि युगादिषु ।

उपाकर्म महाषष्ठ्यां ह्येतदिष्टं वृषादितः ॥ इति ।

तच्छुद्दोगविषयम् । तेषां कालवृद्धावपि सिंहाकं एव उपाकर्म

भवति ।

तथाच गर्गः ।

सिंहे रवौ तु पुष्यर्चे पूर्वाह्नेऽविवरेः बहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युरुत्सर्गं स्वस्वच्छन्दसाम् ।

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ॥ इति ।

निषिद्धे चेत् क्रियते तदा दोषमाह स एव ।

अथ चेद्दोषसंयुक्ते पर्वणि स्यादुपाक्रिया ।

दुःखशोकामयग्रस्ता रात्रे तस्मिन् द्विजातयः ॥ इति ।

एतच्च मध्याह्नादूर्ध्वं कर्त्तव्यम् ।

तथाचोक्तं हेमाद्रौ ।

उपाकर्मापराह्णे स्यादुत्सर्गः प्रातरेव च । इति ।

गोभिलोऽपि ।

अध्यायानामुपाकर्म्मं कुर्यात्कालेऽपराह्णे ।

पूर्वाह्णे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ॥

एवमुक्तप्रकारेण कालशुद्धिं विज्ञाय स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारेण उपा-
कर्म्मं कार्यम् । केचित्त्रिदं कर्म्मद्वयं लौकिकेऽग्नौ कार्म्म-
मित्याहुः ।

तथाच आश्वलायनकारिका ।

कर्म्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकेऽग्नौ प्रकुर्वन्ते ।

आज्यसंस्कारपर्यन्तमुपलेपादि पूर्ववत् ॥ इति ।

अत्र इतिकर्त्तव्यताविशेषो भविष्योत्तरपुराणे ।

सम्प्राप्ते अवणस्वान्ते पौर्णमास्यां दिनीदये ।

स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः ॥

ततो देवान् पितॄञ्चैव तर्पयेत्परमाश्रया ।

उपाकर्माणि चैवोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ।

कुर्वीत ब्राह्मणः आद्यं देवानुद्दिश्य शक्तितः ॥ इति ।

कार्ष्णिजिनस्तु ।

उपाकर्माणि चोत्सर्गे यथाकालं समेत्य च ।

ऋषीन्दर्भमयान् कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः ॥ इति ।

बौधायनोऽपि ।

गौतमाद्यानृषीन्सर्वाङ्गान् कृत्वा दर्भमयान् पुनः ।

पूजयित्वा यथाशक्ति तर्पयेद्दशमुच्चरन् ॥ इति ।

स्मृतिभामत्यां व्यासस्तु ।

विष्टरं सप्तभिर्दर्भैर्द्वादशाङ्गुलदैर्घ्यकम् ।

चतुरङ्गुलमयं स्याद्द्वान्यमेकाङ्गुलं तथा ॥

प्रदक्षिणभ्रमकृत्वा ऋषीणावाह्यं पूजयेत् ।

ऋषीणामर्चनं सर्व्वं कर्त्तव्यञ्च निर्वीतिना ॥

आसनं पाद्यमर्घ्यञ्च स्नानं पश्चामृतैः पृथक् ।

वस्त्रोपवीतं गन्धाञ्च पुष्पाख्याभरणानि च ॥

धूपदीपबलीन्दस्त्रा नत्वा सुत्वा तथोदकैः ।

तर्पयित्वा यथान्यायं गृह्योक्तविधिना ततः ॥ इति ।

वायुपुराणे तु ।

उपाकर्माणि विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकम् ।

आयुषान् जायते तेन कर्माणा मानवी भुवि ॥ इति ।

वेदीपाकरणविषये विशेषमाह व्यासः ।

दर्भासनो दर्भकरः प्राञ्जुखो वाप्युदञ्जुखः ।
 उपक्रमेत वेदान् वा वेदो वा वेदमेव वा ॥
 प्रणवं प्राक् प्रयुञ्जीत व्याहृतीः प्रणवं ततः ।
 पच्छोऽर्धश्च शिरसा सावित्रीमनुवाच्य च ॥
 उपक्रमेत्ततो मन्त्रानादौ च ब्राह्मणं ततः ।
 तथोपनिषदं कल्पं रहस्यान्यपि शक्तितः ॥
 अधीत्य प्रणवञ्चोक्ता भूमिं सृष्ट्वा जलं सृशेत् ।
 नमस्कृत्य ततो देवानृषींश्चैव गुरुनपि ॥ इति ।

अथ ब्रह्मचारिविषये विशेष उक्तः कालादर्शे ।

मौञ्जीयज्ञोपवीते च नवं दण्डञ्च धारयेत् ।
 कटिसूत्रञ्चैव नवं नवं वस्त्रन्तथैव च ॥ इति ।

ग्रन्थान्तरेऽपि ।

दण्डाजिनोपवीतानि मेखलां कटिसूत्रकम् ।
 धृत्वोपाकरणङ्गत्वा ततः स्वाध्यायमारभेत् ।
 पुराणानि विसृज्याथ पुनः पुनरिति क्रमात् ॥

एतदुपाकर्म्मं गृहस्थस्यावश्यकमित्याह व्यासः ।

वेदव्रतानि कृत्वैव विप्रो यद्युद्गृहेत्तदा ।
 अधीयीत गृहस्थोऽपि नियमाद्ब्रह्मचारिवत् ॥ इति ।

गोभिलोऽपि ।

उपाकर्म्मोत्सर्जनञ्च वनस्थानामपीष्यते ।
 धारणाध्ययनाङ्गत्वाद्गृहिणां ब्रह्मचारिवाम् ॥ इति ।

अस्य फलमाह कात्यायनः ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म्म सोत्सर्गं विधिवद्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

अयातयामैच्छन्दोभिर्यत्कर्म्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां वृद्धिकारणम् ॥

उत्सर्जनञ्च वेदानामुपाकरणकर्म्म वा ।

अकृत्वा वेदजाप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥ इति ।

अथ उत्सर्जनकालः ।

तत्र याज्ञवल्करः ।

पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ।

जलान्ते छन्दसां कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्विजैः ॥

हारीतः ।

अर्धपञ्चमान् मासानधीत्य अर्धमुत्सृजतीति ।

यद्वा एतदुत्सर्जनमुपाकर्म्मदिने कार्यम् ।

तथाच खादिरगृह्यम् ।

पुष्ये तूत्सर्जनकार्यमुपाकर्म्मदिनेऽथवा ।

तस्मिन् पक्षे आरभ्योपाकर्म्मोत्सर्जनैरेः पूर्वमुत्सर्जनं कृत्वा

तदनन्तरमुपाकर्म्मं कार्यमिति विवेकः ।

इति श्रीविधानपारिजाते उपाकर्म्मोत्सर्जनविधानम् ।

अधेदानीमध्ययनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।

यं यं क्रतुमधीयीत तस्य तस्याप्नुयात् फलम् ॥

स्मृतिसमुच्चयेऽपि ।

वेदो यस्य शरीरस्थो न स पापेन लिप्यते ।

वेदात्मा स तु विज्ञेयः शरीरं किम्प्रयोजनम् ॥

वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः ।

तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशयः ॥

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यच्चान्यत्कर्म वैदिकम् ।

अनधीतस्य विप्रस्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥

अनधीत्य द्विजो यस्तु शास्त्राणि च बह्वन्यपि ।

मृणोति ब्राह्मणो नाग्ने नरकाणि प्रपद्यते ॥

नाग्ने शरीरनाग्ने सतीत्यर्थः ।

नाधीतवेदो यो विप्र आचारेषु प्रवर्त्तते ।

नाचारफलमाप्नोति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥

अनधीतस्य विप्रस्य पुत्रोऽप्यध्ययनान्वितः ।

शूद्रपुत्रः स विज्ञेयो न वेदफलमश्नुते ॥

स्नान्दे ।

अनभ्यासाच्च वेदानामाचारस्य च लक्षणात् ।

पालस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रं जिघांसति ॥

तस्मान्नाद्याद्येन वेदोऽवश्यमध्येतव्यः ।

मनुस्मृ ।

अत्राद्याद्यादध्ययनमापत्काले विधीयते ।

अनुव्रज्यादिशुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ इति ।

वेदस्वरूपमाह वशिष्ठः ।

पारम्पर्यागतो येषां वेदः सपरिवृंहणः ।

तच्छाखं कर्म कुर्वीत तच्छाखाध्ययनं तथा ॥

यः स्वशाखां परित्यज्य परां समधिगच्छति* ।

स शुद्रवद्विष्कार्यः सर्वकर्मसु साधुभिः ॥

न जातु परशाखोक्तं बुधः कर्म समाचरेत् ।

आचरन् परशाखोक्तं शाखारण्डः स उच्यते ॥

अधीत्य शाखामात्मीयां परशाखां ततः पठेत् ।

तच्छाखीयैस्तु संस्कारैः संस्क्रतो ब्राह्मणो भवेत् ।

तच्छाखाध्ययनं कुर्यान्न तेन पतितो भवेत् ॥ इति ।

अत्र शाखाग्रहणं धर्मशास्त्रादेरुपलक्षकम् ।

तथाच व्यासः ।

धर्मशास्त्रन्तु विज्ञेयं शब्दशास्त्रन्तयैव च ।

पुराणानीतिहासाद्यं तथास्यानानि यानि च ।

महात्मनाच्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव हि ॥ इति ।

* पारक्यामधिगच्छति इति क-ख-पुस्तकयोः पाठः ।

प्रारम्भश्च शुभदिने कार्यः ।

तथाच ज्योतिःशास्त्रम् ।

विद्यारम्भः प्रशस्तो भवति मधुरिणौ प्राप्तबोधे सुधांशौ
शस्ते तीक्ष्णद्युतौ च त्रिदशपतिगुरावुद्गते चापि शुक्ले ।
अप्राप्ते सिंहराशौ दशशतकिरणे चापि दैत्यारिपूज्ये
स्वाध्यायो भानुशुक्रत्रिदशगुरुदिने लग्नसंस्थे च जीवे ॥

तथा ।

षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ।

रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरभौमदिने तथा ॥

विद्यारम्भः प्रशस्त इति पूर्वेष्वान्वयः ।

रत्नमालायामपि ।

विद्यारम्भः सुरगुरुसितश्रेष्वभीष्टार्थदायी
कर्तुंशायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान्मध्यमोऽथ ।
नीहारांशौ भवति जड़ता पञ्चता भूमिपुत्रे
छायासूनावपि च मुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥

अथ नक्षत्राणि ।

मृगादिपञ्चस्त्रपि मेषु मूले

हस्तादिके च त्रितयेऽश्विनीषु ।

पूर्वात्रये च श्रवणे च तद्दृ-

विद्यासमारम्भमुशन्ति सिद्धे ॥

द्वितीयः स्तवकः ।

५२१

अथ अध्ययनप्रकारः ।

तत्र याज्ञवल्क्यः ।

गुरुञ्चैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थं समाहितः ।

मनुश्च ।

अध्येषमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदसृष्टः ।

ब्रह्माञ्जलिस्ततोऽध्याप्यो लघुवासा जितेन्द्रियः ॥

ब्रह्मारभ्येऽवसाने च पादौ प्राञ्चो गुरोः सदा# ।

व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसङ्ग्रहणं गुरोः ॥

सव्येन सव्यः स्पष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ।

ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ॥

स्त्रवत्यनोद्धृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ।

प्राञ्जलिः पर्युपासीत† पवित्रैश्चैव पावितः ॥

प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत श्रीं कर्तुमर्हति ।

अध्येषमाणश्च गुरुर्नित्यकालमतन्द्रितः ॥

अधीष्व भो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति चारमेत् ।

नोदितो गुरुणा नित्यमप्रणोदित एव वा ॥

कुर्यादध्ययने योगमाचार्यस्य द्वितेषु च ।

द्वितीये तु तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ॥

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।

* अतः परं "संख्येय इत्यावधेयं स हि ब्रह्माञ्जलिः व्यृतः" इति पादद्वयं मनमंजितायां दृश्यते ।

† प्राक्कूलान् पर्युपासीत इति मनमंजितापाठः ।

तद्दानञ्चैव त्रिष्विभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्स्वाध्यायार्थं समाहितः ।
 आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥
 हीनान्नवस्त्रवेशः* स्यात्सर्ब्बदा गुहसन्निधौ ।
 उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चरमञ्चैव संविशेत् ॥

प्राणिनीयशिक्षायाम् ।

हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
 ऋग्यजुःसामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥
 हस्तहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनि†मधिगच्छति ॥

पराशरस्वाह ।

वेदः सार्थोऽध्येतव्य इति ।
 ज्ञातव्यः सर्ब्बदैवार्थो वेदानां कर्मसिद्धये ।
 पाठमात्रमधीती च पङ्के गौरिव सीदति ॥

व्यासोऽपि ।

वेदस्याध्ययनं सर्ब्बं धर्मशास्त्रस्य चैव हि ।
 अजानतोऽर्थं तद्व्यर्थं तुषाणां कण्ठनं यथा ॥

यमः ।

य इमां पृथिवीं सर्ब्बां सर्ब्बरत्नोपशोभिताम् ।
 दद्याच्छास्त्रञ्च त्रिष्विभ्यस्तच्च तच्च हयं समम् ॥

* हीनान्नवस्त्रवेशत्वं गुर्भपेक्षया बोध्यम् ।

† वियोनिं पचियोनिं, मृतः पचो भवतीत्यर्थः ।

मनुः ।

गुरोरनुमतिं कृत्वा वेदाध्ययनमारभेत् ।

अध्यापयेत्ततः शिष्यान् न्याययुक्तान् गुणान्वितान् ॥

याज्ञवल्करः ।

कृतज्ञाद्रोहिमेधावि-शुचिकल्पानसूयकाः ।

अध्याप्या धर्मतः साधुशक्तामज्ञानवित्तदाः ॥

अनध्याप्यानाह मनुः ।

धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधरः ।

न तत्र विद्या दातव्या उप्तं* वीजमिवोषरे ॥

विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।

आपद्यपि हि कष्टायां न त्वेनामौरिणे वपेत् ॥

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शिवधिक्षेऽस्मि रक्ष माम् ।

असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥

यमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥

न निन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यञ्च ताडयेत् ।

अधोभागे शरीरस्य नोत्तमाङ्गे न वक्षसि ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् न्याययुक्तो भवेन्नरः ॥

न्याययुक्तो दण्डः ।

सर्वधर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं† यतः ।

* तत्र विद्या न दातव्या शुभमिति मनुसंहितायां पाठः ।

† प्रदानेऽधिकमिति म-पुस्तके पाठः । तमेव युक्तमुत्पन्नमः ।

तद्दत्तमवाप्नोति ब्रह्मलोकमविभ्रुतम् ॥ इति ।

स्मृत्यर्थसारे ।

उदगयने शुक्लपक्षे शुभेऽहनि स्वाध्यायं प्रारभेत्पूर्वाह्ने
गणेशं स्वरस्वतीं गुरुञ्च सम्पूज्य ब्रह्मचारी विप्रसुवासिनी-
रभ्यर्च्य आशिशो गृहीत्वा ब्रह्मयज्ञवद्भान् धारयमाणः
प्रणवव्याहृतिसहितां सावित्रीमुक्त्वा प्रणवपूर्वकं स्वाध्यायं
प्रारभ्य किञ्चिदधीत्य प्रणवेन विरामोऽस्त्वित्युक्त्वा भूर्
सृष्ट्वा गुरुं वृद्धाञ्च प्रणमेत् । ततोऽपरेद्युर्गणेशं गुरुञ्च
नत्वा प्रणवेन प्रारम्भसमाप्तिं कुर्यादिति ।

अथ अध्ययनधर्माः ।

ऋत्नाचमप्यधीयीत मार्गेशोक्तेन धर्मतः ।

न त्वेव चतुरो वेदानन्यायेन कदाचन ॥ इति लघुव्यासः ॥

कूर्मपुराणेऽपि ।

एवं दण्डादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः ।

आह्वतोऽध्ययनं कुर्याद्दीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ।

गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।

न चेवास्यानुकुर्वीत गतिभाषणचेष्टितम् ॥

गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।

कर्णो तत्र पिधातव्यो गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥

तथा ।

लम्बितं हसितञ्चैव कण्ठ(कुण्ठ)प्रहरणं तथा ।
 वर्जयेत्सन्निधौ नित्यमवस्फोटनमेव च ॥
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतवादित्रनर्त्तनम् ।
 द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीप्रेक्षालम्भनं तथा ।
 परोपघातं पैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 उदकुम्भं दण्डकाष्ठं गोशकृन्मृत्तिकाकुशान् ।
 आहरेदुयावदर्थानि भैक्षसाहरहस्यरेत् ॥
 घृतञ्च लवणं सर्व्वं वर्ज्यं पर्य्येषितञ्च यत् ।
 नादर्शञ्चैव वीक्षित नाचरेद्वन्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शूद्राद्यैरपि भाषणम् ॥

नाचरेदिति पूर्व्वेणान्वयः ।

आश्रमस्नानः ।

दक्षान्तर्जानुरासीत भूमावभिमुखो गुरोः ।
 कम्पयेन्न शिरः किञ्चिन्न क्रुध्येत न मत्सरी ॥
 गुरुणापि सहासीत न शिलाफलकेषु च ।
 सहसैव समुत्तिष्ठेद्गुरोरागमने द्विजः ॥

तथा ।

उदके मध्यरात्रे च विण्मूत्रे च विसर्ज्जिते ।
 उच्छिष्टे आहभुक्तौ च मनसापि न चिन्तयेत् ॥

स्वाध्यायमिति शेषः ।

स्मृतिसारे ।

सर्वकुक्षितगन्धेषु परिवेषे सभासु च ।
 अभ्यङ्गे स्नानकाले च महाखेदेऽतिकम्पने ॥
 गोविप्ररोधने सर्वश्राद्धेषु श्राद्धपंक्तिषु ।
 श्मशाने शूद्रसम्पर्के चण्डालादिप्रदर्शने ॥
 रोदने व्याकुले देशे जपस्थाने महालये ।
 महोत्पातेषु च तथा स्वाध्यायं वर्जयेद्बुधः ॥

नारदः ।

द्यूतं पुस्तकशुश्रूषा नाटकासक्तिरेव च ।
 स्त्रियस्तन्द्रा च निद्रा च विद्याविघ्नकराणि षट् ॥
 पुस्तकप्रत्ययाधीतं नाधीतं गुरुसन्निधौ ।
 न शोभते सभामध्ये जारगर्भ इव स्त्रियाः ॥

मनुः ।

नाविस्पृष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
 न निशान्ते परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥

तथा ।

शूद्रान्नरसपुष्टस्य ह्यधीयानस्य नित्यशः ।
 जपतो शुभ्रतो वापि गतिरुर्द्धा न विद्यते ॥ इति ।
 अथ मन्दमत्यादिदोषादध्ययनेऽसमर्थस्य प्रायश्चित्तमुक्तमृग्वि-
 धाने ।

वामिन्द्रियविमूढास्तु ये विद्यां न विजानते ।
 इन्द्रियार्थान्यथार्थाहा यो न वेत्ति कथञ्चन ॥
 विद्या वाधिगता यस्य प्रणश्येत पुनःपुनः ।

ससर्परीःरिति जपन् विद्यां सम्प्रतिपद्यते ॥
 एष द्रुप्तो जपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 भ्रान्तिबुद्धिर्न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते ॥
 या ते काकुत्स्थजपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 विपरीतं न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 सुतः सोमोऽजपेन्मन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 अन्यार्थं न शास्त्रेषु यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 कया नश्चित्रमन्त्रश्च शतवारं दिने दिने ।
 व्यासोक्तस्तु पुराणार्थं यथार्थं दृश्यते सदा ॥
 अहेङ्गमानो मन्त्रश्च ॥ दिनम्प्रति जपेच्छतम् ।
 शास्त्रेषु संशयो नास्ति विश्वासः सर्वथा भवेत् ॥

ससर्परीःरभरत्तृयमेभ्योऽधियवः पाञ्चजन्याम् कृष्टिषु ।

सा षड्या नव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदप्रयो ददुः ॥ (१म. ५१म. १६श्लकः) ।

एष द्रुप्तो वयमो विश्वरूप इन्द्राय वृणं समकारि सोमः ।

एतं पितृ हरिवः स्थितकय यस्यंशिवं प्रदिति यस्तं अन्नम् ॥ (१म. ४१म. ३श्लकः) ।

या ते काकुत् सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत् पिबामि मध्व ऊर्ध्वम् ।

तया पाहि प्र ते अश्वर्युरस्यात् सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्यः ॥ (१म. ४१म. २श्लकः) ।

सुतः सोमो अमृतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयांश्चिकित्से रणाय ।

एतं तितिव उपयाहि यज्ञं तेन विश्वास्तविधीरपृणस्व ॥ (१म. ४१म. ४श्लकः) ।

कया नश्चित्र आभुव दृती मदावतः सखा ।

कया शश्विष्ठया वता ॥ (२७अ. ३२म. यज्ञः १) ।

अहेङ्गमान उपयाहि यज्ञं तुभ्यं पवन इन्द्रवः सुतामः ।

गावां न वज्रिन्स्रसोकी अश्वेन्द्रा गहि प्रथमो यन्नियानाम् ॥ (१म. ४१म. १श्लकः) ।

प्रत्यस्मै प्रजपेन्नन्त्रं* शतवारं दिने दिने ।
 महद्वाक्येषु विश्वासो ह्यविश्वासो न चान्यथा ॥
 एमेनं† प्रजपेन्नन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 स्मृत्यर्थं नान्यथाबुद्धिर्यथार्थं पश्यति द्विजः ॥
 ॐयाविधानमन्त्रश्च जपेद्दशदिनम्प्रति ।
 वाग्देवी मातृका तस्य जिह्वाये वर्त्तते सदा ॥
 ॐयामन्त्रेण जुहुयाद्विद्या श्रीस्तत्कुले स्थिता ।   मं
 त्रिमधुञ्चाष्टमाहस्रं प्रतिवर्षन्तु फाल्गुने ॥
 भवामित्रोः‡ जपेन्नन्त्रं शतवारं दिने दिने ।
 अविद्या न स्पृशेत्सत्यं विद्यया सह तिष्ठति ॥
 अहं मनुः§ जपेन्नन्त्रं शतधा यो दिनम्प्रति ।
 त्रिकालज्ञानमिद्विद्युः सर्व्वथा लभते द्विजः ॥ इति ।

इति मन्दमतिप्रायश्चित्तम् ।

गुरुशुश्रूषा आवश्यकी इत्याह देवलः ।

* प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदधे भर ।

अरंगमाय जम्भ । अपथाहध्वने नरे ॥ (६म. ४२म्. १च्छक् ।)

† एमेनं प्रत्येतन सोमभिः सोमपातमम् ।

अमन्त्रंभिर्ज्ञोषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्द्रभिः ॥ (६म. ४२म्. २च्छक् ।)

‡ भवामित्रा न श्रेयं घृतासुतिर्विभूतवृक्ष एव या उ सप्रथाः ।

अथा ते विष्णोः विदधा चिदर्घ्यः सांसां यज्ञस्य राध्यां हविष्यता ॥ (१म. १५६म्. १च्छक् ।)

§ अहं मनुभवं स्येद्यहं कक्षीवः५ ऋषिरस्मि विप्रः ।

अहं कृत्स्नाः॥नेयं नृं जेऽहं कविकृशना पश्यता मा ॥ (४म. २६म्. १च्छक् ।)

यथा खननतो भूमेर्नरो निधिसुपाश्रुते* ।
 एवं गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिमच्छति ॥
 यथान्नं विषसंयुक्तं विषं वाग्नेन संयुतम् ।
 तादृशं स्यादशुश्रूषोर्ब्रह्माधीतं न संशयः ॥

नारदः ।

गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा ।
 अथवा विद्यया विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥ इति ।

तथा ।

गुरुं त्वङ्गत्य हुङ्गत्य विप्रं निर्जित्य वादतः ।
 परण्ये निर्जनं देशे भवति ब्रह्मराक्षसः ॥

तस्य प्रायश्चित्तमाह बौधायनः ।

वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधिस्तथा ।
 त्रिरात्रोपोषितः स्नात्वा प्रण्वित्य क्षमापयेत् ॥ इति ।

अन्येऽपि अध्ययनधर्माः पाणिनीयशिक्षादितोऽवगन्तव्याः विस्तर-
 भयान्नात्र प्रदर्शिताः ।

अथ अध्यापकधर्माः ।

तत्र यमः ।

सततं प्रातरुत्थाय दन्तधावनपूर्वकम् ।
 स्नात्वा हुत्वा स्वशिष्येभ्यः कुर्यादध्यापनं नरः ॥

* यथा खनन् त्वनिर्जनं नरो वायुधिगच्छति । इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

शिक्षाविधिमाह गौतमः ।

अशक्तौ रज्जुवेणुदलाभ्यां तनुभ्यां शिक्षयेदिति ।

मनुः ।

पृष्ठतस्तु शरीरस्य नीतमाङ्गे कथञ्चन ।

अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिस्विषम् ॥

यमः ।

योऽर्थार्थी सन् द्विजोऽध्याप्यात्पठेच्चैवाविधानतः* ।

अनध्याये च तस्माद्दुर्वेदविप्लावकं बुधाः ॥

हारीतः ।

भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्ययनं तथा ।

अनुयोगप्रधानेन त्रीन् पक्षांसु पिबेदिति ॥

यावकमिति शेषः ।

इति अध्यापकधर्माः ।

अथ अनध्याया उच्यन्ते ।

तत्र उशनाः ।

अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरिः ।

अनध्यायमकुर्वीत मन्वादिषु युगादिषु ॥

अयनं दक्षिणमुत्तरञ्च । विषुवौ तुलामेषौ । शयनी बोधनी
च एकादशी ।

* द्विजोऽध्याप्यान् पाठयेदविधानतः इति पाठो युक्तः ।

मन्वाद्यो मास्येऽभिहिताः ।

अश्वयुक्शुक्लनवमी कार्तिकी द्वादशी सिता ।
 तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥
 फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी सिता ।
 आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ॥
 आषाढस्याष्टमी कृष्णा आषाढस्यापि पूर्णिमा ।
 कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा ।
 मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

युगाद्यो विष्णुपुराणेऽभिहिताः । यथा ।

वैशाखमासस्य सिता तृतीया
 नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।
 नभस्यमासस्य च कृष्णपक्ष-
 द्वयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥

याज्ञवल्करः ।

ब्राह्मं प्रेतैष्वनध्यायः शिष्यत्विग्गुरुबन्धुषु ।
 उपाकर्म्मणि चात्सर्गं स्वशाखाश्रोत्रिये मृते ॥
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुमृतके ।
 ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा आदिकं प्रतिगृह्य च ॥

आहमत्र एकोद्दिष्टातिरिक्तं बाध्यम् । एकाद्दिष्टे ब्राह्ममिति
 मनुतेः ।
 तथा ।

सन्ध्यागर्जितनिर्घातेः भूकम्पोत्कानिपातने ।

समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ॥

पशुमण्डूकनकुलश्वाहिमाज्जारमूषकैः ।

कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रयेत् ॥

अथ तात्कालिका अनध्यायाः ।

खक्रोष्टुगर्द्भोलूकसामवाणार्त्तनिःस्वने ।

अमेध्यशवशूद्रान्यश्मर्शानपतितान्तिक्ते ॥

देशेऽशुचावात्मनि च विद्युत्स्तनितसंप्लवे ।

भुक्त्वाद्रपाणिरन्धोऽन्तरर्षरात्रेऽतिमारुते ॥

पांशुप्रवर्षे दिग्दाहे सन्ध्यानीहारभीतिषु ।

धावतः पूतिगन्धे च शिष्टे च गृहमागते ॥

खरोद्भयानहस्यखनीवृक्षगिरिरोहणे ।

सप्तत्रिंशदनध्यायानेतांस्तात्कालिकान् विदुः ॥

वाणो वंशः । अमेध्याः सूतिकादयः । स्तनितं गर्जनम् ३ ।

अत्र प्रत्यहं सन्ध्यायां विशेष उक्तः स्मृतिसारे ।

उदयेऽस्तमये चापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।

• यदाल्परिचे बलवान् मारुतो मरुताहतः ।

पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥ इत्युक्तलक्षणम् ।

† शक्र इन्द्रध्वजः तस्य पाते उच्छ्रयं च ।

‡ वर्षातोऽन्यत्र गर्जन्वृष्टिविद्युतां यौगपद्ये आकालिकः वर्षासु तत्कालिक इति गारा-
यणः, सन्ध्यागर्जे त् हारीतः, मायं सन्ध्यास्तनिते रात्रिः प्रातःसन्ध्यास्तनिते अहोरात्रं रात्रौ
विद्युति अपररात्रवधिः “विद्युति नक्तं चापररात्रात्” इति गौतमीकेः इति निर्णयसिन्धुः ।

तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायं विदुर्बुधाः ॥
 केचिदाहुः क्वचिद्देशं यावत्तद्दिननाडिकाः ।
 तावदेव त्वनध्यायो न तन्मित्रे दिनास्तरे ॥ इति ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

रात्रौ यामत्रयादूर्वाग्यदि पश्येन्नथोदशीम् ।
 प्रदोषः स तु विज्ञेयः सर्वस्वाध्यायवर्जितः ॥
 षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रौ ननाडिका ।
 प्रदोषे न त्वधीर्येत तृतीया नवनाडिका ॥

अन्यत्रापि ।

चतुर्थी प्रथमे यामे सार्धयामे च सप्तमी ।
 त्रयोदश्यार्द्धरात्रे चेत्यदोषो जायते ध्रुवम् ॥

हारीतोऽपि ।

प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्दयोः ।
 खोऽनध्यायोऽत्र शर्व्वर्यां नाधीर्येत कदाचन ॥

तथा ।

अष्टमी हस्त्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 अमावास्याभयं हन्ति प्रतिपद्बुद्धिनाशिनी ॥
 अष्टका तु समाख्याता सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ॥
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेषु सूरिभिः ।
 शास्त्रं न तत्राधीर्येत व्रतबन्धं विवर्जयेत् ॥

तात्कालिकानध्यायनिमित्तानां समवाये विशेषमाह गौतमः ।

वर्षविद्युत्स्तनयिदुसन्निपाते ऋहमिति ।

ऋत्यन्तरेऽपि ।

विद्युद्भिर्जितवृष्टीनां सन्निपातो यदा भवेत् ।

कालवृष्टौ तु तत्कालमकाले तु त्रिरात्रकम् ॥ इति ।

अथ अनध्यायापवादः ।

तत्र मनुः ।

वेदोपाकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रजपेषु च ॥

कीर्त्तयेऽपि ।

नैत्यके नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।

उपाकर्म्मणि कर्म्मान्ते होममन्त्रेषु चैव हि ॥

अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्म्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वण्येतान् विवर्जयेत् ॥

एष धर्म्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।

ब्रह्मणाभिहितः पूर्व्वमृषीणां भावितात्मनाम् ॥

अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मविद्यां समाहितः ।

सावित्रीं शतरुद्गीयं वेदान्तांश्च विशेषतः ॥

अभ्यसेत्सततं युक्तो भस्मज्ञानपरायणः ॥ इति ।

इति श्रीविधानपारिजाते प्रयोगपारिजातोक्तं

ब्रह्मचारिप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ ग्रहयज्ञस्वरूपमभिधीयते ।

स च नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन त्रिधा । तत्र अयनविषुवो-
परागादिषु नित्यः, गर्भाधानादिसंस्कारकर्म्मसु नैमित्तिकः,
विपदपगमसम्पदादिकाम्येषु काम्यः ।

तत्र नित्यनैमित्तिकयोः प्रतिपदीकृतवस्त्वभावे अनुकल्पानि
प्राह्याणि । काम्ये तु प्रतिनिध्यभावात् प्रतिपदीकृतान्येव वस्तूनि ।
तथाच शौनकः ।

ग्रहशान्तिं प्रवक्ष्यामि शौनकोऽहं द्विजन्मनाम् ।

पुण्येऽहनि शुभे वारि कुर्याद्वा च त्रिजन्मसु ॥

अयनं विषुवे चैव सोमसूर्योपरागयोः ।

ग्रहाणामुग्रचेष्टानामेतां शान्तिं समाचरेत् ॥

नित्योऽयं ग्रहयज्ञः स्यान्नैमित्तिक इतः परम् ।

गर्भाधानादिसंस्कारकर्म्मेष्वपि विशेषतः ।

कार्यारम्भेषु सर्वेषु नववेश्मप्रवेशने ॥

अत्र कार्यारम्भेषु इत्यादीं सर्वत्र निमित्तसप्तमी ज्ञेया ।

आरोग्यस्नानसमये संक्रान्तौ रोगसम्भवे ।

अभिचारे च यः कुर्याद्ग्रहपूजां विधानतः ।

सोऽर्भीष्टं फलमाप्नोति निर्विघ्नेन न संशयः ॥ इति ।

तथा ।

क्षीयन्ते विपदः क्षिप्रं वर्धन्ते सम्पदोऽखिलाः ।

तापादयो विनश्यन्ति सर्वाः कार्याः प्रदक्षिणाः ॥ इति ।

अथ दृष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायभूतग्रहयज्ञविधानम् ।

हेमाद्रौ स्कान्दे ।

गार्ग्यं सुखासनासीनं कौशिकः परिपृच्छति ।

निखिलां ग्रहशान्तिं मे भगवन् वक्तुमर्हसि ॥

गार्ग्य उवाच ।

देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसकिन्नराः ।

पीड्यन्ते ग्रहपीडाभिः किं पुनर्भुवि मानवाः ॥

शनैश्चरेण सौदासो नरमांसे नियोजितः ।

राहुणा पीडितो राजा नलो भ्रान्तो महीतले ॥

अङ्गारकविरोधेन रामो राष्ट्राद्विवासितः ।

अष्टमेन शशाङ्केन हिरण्यकशिपुर्हृतः ॥

रविणा सप्तमस्येन रावणो विनिपातितः ।

गुरुणा जन्मसंस्थेन मृतो राजा सुयोधनः ॥

पाण्डवा बुधपीडायां विकर्मणि नियोजिताः ।

षष्ठेनांशनसा युद्धे हिरण्याक्षो निपातितः ॥

एते चान्ये च बहवो ग्रहदोषैश्च पीडिताः ॥

मात्स्ये ।

श्रीकामः कान्तिकामो वा ग्रहयज्ञं समाचरेत् ।

दृष्ट्यायुःपुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् प्रभुः ॥

ग्रहयज्ञास्त्रिधा प्रोक्ताः पुराणश्रुतिकोविदैः ।

प्रथमोऽयुतहोमोऽयं सप्तहोमस्ततः परः ॥

तृतीयः कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः ॥
 गृहस्योत्तरपूर्व्वेण मण्डपं कारयेद्बुधः ।
 रुद्रायतनभूमौ वा चतुरस्रमुदकप्रवम् ॥
 दशहस्तमयाष्टौ वा हस्तान् कुर्यादिधानतः ।
 तस्य द्वाराणि चत्वारि कर्त्तव्यानि विचक्षणैः ॥ इति ।

स्कान्दे ।

नवग्रहमखे कुण्डं हस्तमात्रं समं भवेत् ।
 चतुरस्रमर्धाहस्तं योनिवक्त्रं समेखलम् ।
 चतुरङ्गुलविस्तारा मेखला तद्दुच्छ्रिता ॥

मात्स्ये ।

वितस्तिमात्रयोनिः स्यात् षट्मसाङ्गुलिविस्तृता ।
 गजोष्ठसदृशी तद्ददायता छिद्रसंयुता ॥
 मेखलोपरि मञ्जत्रं अश्वत्थदलसन्निभा ।
 सा च पश्चिमतो ज्ञेया योनित्वाटिति केचन ॥
 मानहीनाधिकं कुण्डमनेकभयटं भवेत् ।
 तस्माच्चोत्तरपूर्व्वेण स्थण्डिलं हस्तमात्रकम् ।
 त्रिवर्गं चतुरस्रञ्च वितस्युच्छ्रायसन्निभम् ॥

स्थण्डिलं वेदिः, वप्रा मेखलाः ।

तदुक्तं मात्स्ये ।

द्विरङ्गुलोच्छ्रितो वप्रः प्रथमः समुदाहृतः ।
 त्रय(द्वय)ङ्गुलोच्छ्रायसंयुक्तं वप्रद्वयमथोपरि ।
 द्वयङ्गुलस्तत्र विस्तारः सर्वेषां कथितो बुधैः ॥

स्कान्दे ।

नवग्रहमखे कुर्यादृत्विजश्चतुरः शुभान् ।
 अथवा चैकमभ्यर्च्य विधिना ब्रह्मणा सह ॥
 जन्मभूर्गोत्रमग्निश्च वर्णः स्थानं मुखानि च ।
 याऽज्ञात्वा कुरुते शान्तिं ग्रहास्तेनावमानिताः ॥
 उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वन्थान्तु मगधास्थे हिमांशुजः ॥
 सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
 शनैश्चरन्तु मीराष्ट्रे राहुर्वैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः ॥
 यस्य यस्य च यद्गोत्रं तस्ते वक्ष्याम्यतः परम् ।
 आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥
 भारद्वाजो भवेद्भौमस्तथात्रेयश्च सोमजः ।
 शक्रपूज्याऽङ्घ्रिरांगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ॥
 शनिः काश्यप एवाथ राहुः पैठीनसिस्तथा ।
 केतवो जैमिनीयाश्च ग्रहाग्निस्तदनन्तरम् ॥
 आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
 धूम(भूत)केतुस्तथा भौमे जाठरोऽग्निर्बुधे स्मृतः ॥
 गुरौ चैव शिखी नाम शुक्रे भवति हार(ट)कः ।
 शनैश्चरे महातेजा राहुकेत्वोर्हुताशनः ॥

अथ ग्रहवर्णाः ।

भास्कराङ्गारकौ रक्तौ शुक्रौ शुक्रनिशाकरो ।

सोमपुत्रो गुरुश्चैव तावुभौ पीतकौ स्मृतौ ।
कृष्णं शनैश्चरं विद्याश्चित्रा राहुश्च कंतवः ॥

अथ ग्रहस्थानानि ।

मध्ये तु भास्करं विद्याच्छशिनं पूर्वदक्षिणे ।
दक्षिणे लोहितं विद्याद्बुधं पूर्वोत्तरेण तु ॥
उत्तरे तु गुरुं विद्यात्पूर्वतो भार्गवं न्यसेत् ।
पश्चिमेन शनिं विद्याद्राहुं दक्षिणपश्चिमं ।
पश्चिमात्तरतः केतुः स्याद्यो वं शुक्रतण्डुलैः ॥

अथ ग्रहधातवः ।

ताम्रकात्स्फटिकाद्भक्तचन्दनात्स्वर्णिकादुभौ ।
रजतादयसः सीसात्कांस्यात्कार्या ग्रहाः क्रमात् ।
स्वैर्वर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु वा ॥

स्कान्दे ।

शुक्रार्कौ प्राञ्जुखौ श्रेयो गुरुसौम्यावुदञ्जुखौ ।
प्रत्यञ्जुखः शनिः सोमः शेषा दक्षिणतोमुखाः ॥

प्राञ्जुखावूर्ध्वदृष्टौ, उदञ्जुखौ वामदृष्टौ, प्रत्यञ्जुखः अधोदृष्टिः,
दक्षिणतोमुखा दक्षिणदृष्टय इति व्याख्येयम्, आदित्याभिमुखा
इत्युक्तत्वात् ।

वर्णरूपगुणैर्युक्तान् व्याख्यावाहयेत् तान् ।

मात्स्ये ।

पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् ।
नान्दीश्राद्धं विधायथ वृणुयादृत्विजस्तथा ॥

नवग्रहमखे विप्राश्चत्वारो वेदवादिनः ।
 अथवा ऋत्विजौ शान्तौ इवैव श्रुतिकोविदौ ॥
 कार्यावयुतहोमे तु न प्रयुज्येत विस्तरे ।
 देवानां स्थापनं कुर्यान्मण्डपे तु विधानतः ॥
 अग्निप्रणयनङ्गत्वा वेद्यामावाहयेत्पुरान् ।
 देवानां तत्र संस्थाप्या विंशतिर्द्वादशाधिका ॥
 आदित्याभिमुखाः सर्व्वं साधिप्रत्यधिदेवताः ।
 स्थापनीयां मुनिश्रेष्ठ नान्तरेण पराङ्मुखाः ॥

नान्तरेण वह्निर्योगिनः सन्निहिता इति व्याख्येयम्, मध्ये
 स्थापनस्योक्तत्वात् ।

अग्निं द्रुतं* दिनेशाय सोमायासु म† इत्यथ ।
 स्योना पृथिवि‡ भौमाय इदं विष्णु§र्बुधाय च ॥

* अग्निं द्रुतं हणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

अस्य यज्ञस्य सुक्ततुम् ॥ (१म. १२सू. १ऋक् ।)

† असु मे सोमो अत्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।

आग्निं च विश्वशंभुवमापथ विश्वभेषजीः ॥ (१म. २३सू. २०ऋक् ।)

‡ स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी ।

यच्छा नः शन्नं सप्रथाः अप नः शीघ्रचदघम् ॥ (१५अ. २१म. यजुः ।)

§ इदं विष्णुर्विवक्तमं चंघा निदर्धं पदं समूहमस्य पांगुन्नि(रे) ।

इन्द्रं विश्वाः* सुरेज्याय शुक्रज्योतिः† सिताय च ।

प्रजापतेऽथ‡ सौराय आयङ्गोरिति§ राहवे ॥

केतवे ब्रह्म जज्ञानं॥ स्वः स्वमन्त्रैः प्रतिष्ठिताः ।

ईश्वरं भास्करे विद्यादुमां विद्यात्रिशाकरं ॥

स्कन्दमङ्गारके विद्यादुबुधे नारायणं विदुः ।

गुरो वेदनिधिं विद्याच्छुक्ते शक्नो विधीयते ॥

वेदनिधिर्ब्रह्मा ।

शनैश्चरे यमं विद्याद्राहोः कालस्तथैव च ।

चित्तगुप्तोऽधिपः कर्ता रत्येतं ग्रहदेवताः ॥

विष्णुधर्मोत्तरं ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि यो देवो यो ग्रहः स्मृतः ।

अग्निर्कः स्मृतः सामो वरुणः परिकीर्तितः ॥

* इन्द्र विश्वा अवीरधत्समुद्रव्यचम गिरः ।

रद्योतम रद्योनां वाजानां सर्वाति पतिम् ॥ (१म. ११५. १०८क.)

† शुक्रज्योतिश्च चित्रज्योतिश्च सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मात् ।

शुक्रश्च अतपाशात्पृष्ठाः ॥ (१७अ. ८०म. यजुः ।)

‡ प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा जातानि परि ता बभूव ।

यत्कामार्ते जुहमस्तस्मां अन्तु वय स्याम पतयो रयोणाम् ॥

(१०म. १२१सू. १०८क.)

§ आयङ्गीः पृश्निरकर्मोदसदन् मातर पुरः ।

पितरश्च प्रयन्त्वः ॥ (१अ. ६म. यजुः ।)

॥ ब्रह्म जज्ञान प्रथम पुरस्ताद्विज्ञोमतः सुवर्चो येन आवः ।

स बुध्ना उपमा अस्य विष्ठाः मनश्च यानिममत्तश्च विवः ॥ (१२अ. १म. यजुः ।)

अङ्गारकः कुमारश्च बुधश्च भगवान् हरिः ।
 बृहस्पतिः स्मृतः शक्रः शुक्रो देवी च पार्वती ॥
 प्रजापतिः शनैश्चरो राहुर्ज्ञेयो गणाधिपः ।
 विश्वकर्मा स्मृतः केतुर्ये ग्रहास्ते सुराः स्मृताः ॥

स्कान्दे ।

वक्ष्ये स्थानानि देवानामीश्वरादि यथाक्रमम् ।
 सूर्यस्यैवोत्तरे शम्भुममां सोमस्य दक्षिणे ॥
 स्कन्दमङ्गारकस्येव दक्षिणस्यां निवेशयेत् ।
 सौम्यस्य पश्चिमे विष्णुं विधिं जीवस्य पूर्वतः ॥
 इन्द्रमैन्द्र्यां सिताद्विद्यान्मन्दस्याग्रे यमो भवेत् ।
 राहोः पूर्वोत्तरे कालं सर्वभूतभयावहम् ॥
 केतोर्नैर्ऋत्यदिग्भागे चित्रगुप्तं निधापयेत् ।
 उत्तरे शनिसूर्याभ्यां गुरुकेत्वोश्च दक्षिणे ।
 गणाधिपं प्रतिष्ठाप्य सर्वदेवनमस्कृतम् ॥

अथ मण्डलानि ।

भानुस्तु मण्डलाकारं सोमस्तु चतुरस्रकम् ।
 अङ्गारकं त्रिकोणश्च बुधं वाणाकृतिं तथा ॥
 दीर्घचतुरस्रं गुरुं पञ्चास्रं भार्गवं तथा ।
 धनुः शल्यं शनिं विद्याद्राहुं सर्पाकृतिं तथा ॥
 ध्वजाकाराः केतवश्च* गणेशं तत्र रूपिणम् ।

* वर्तुला भास्करः कार्यो ह्यर्चचन्द्रो निशाकरः ।

अङ्गारकत्रिकोणस्तु बुधवाणाकृतिलया ॥

स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैः ॥ इति ।

पत्रे मण्डलाद्याकारेण स्थापनम् ।

द्वादशाङ्गुलमादित्य सोमं तु द्विगुणं लिखेत् ।

भृगुं नवाङ्गुलञ्चैव गुरुञ्चैव षडङ्गुलम् ॥

बुधं भूमिसुतं सौरि चतुस्त्रिंशद्गुलं तथा ।

सोममर्द्धाङ्गुलं राहुं केतुं कुर्यात् षडङ्गुलम् ॥

मात्स्ये ।

विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च ।

न्यसेन्मन्त्रैर्गणेशादींस्तथैवाश्विं कुमारकी ॥

राहुमन्ददिनेशानामुत्तरस्यां यथाक्रमम् ।

राहोः केतोर्दक्षिणे च विन्यसेत्क्रमशः सुधीः ॥

स्कान्दे ।

अतः स्थापनमन्त्रांश्च कथयाम्यनुपूर्वशः ।

ईश्वरं त्र्यम्बकं चैति शीघ्रं ते चैति ॥ पार्वतीम् ॥

पद्म कृतिमं. कः श्ययत्क्री गम् भः गेव ।

सर्पाकृतिः शनिः कार्यो राहोः मकराकृतिः ।

खडाकृतिरुषा केतुः ॥ इति संस्कारत वे यद्वागामाकृतिभेदी दृश्यते ।

• त्र्यम्बक यत्रामर्द्धं सुमन्त्रिं पृष्टवर्द्धनम् ।

ऊर्ध्वारुक्मिव बन्धनान्मृत्वीमंशुय मामृतात् ॥ (३५. ६०म. यजुः ।)

+ शीघ्रं ते लक्ष्मीं पद्मावहो गत्रं पार्श्वं तत्रत्राणि रूपमयिनीं व्याप्तम् ।

इष्टान्निपाणाम् इषाणं सर्व्वलोकम् इषाण ॥ (३१. २२म. यजुः ।)

यदक्रन्द इति* स्कन्दं विष्णुं विष्णोरराटतः† ।
 आब्रह्मन्निति‡ ब्रह्माणं सजोषेति § च वासवम् ॥
 यमाय त्वेति¶ च यमं कालं कार्ष्णि॥रसीति च ।
 चित्रावन्निति मन्त्रेण** चित्रगुप्तं निधापयेत् ॥
 अग्निरापः क्षितिर्विष्णुरिन्द्रश्चेन्द्री प्रजापतिः ।
 सर्पो ब्रह्मा च निर्दिष्टा अधिदेवा यथाक्रमम् ॥

- * यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन् समुद्रादुत वा पुरीषात् ।
 श्वेनस्य पक्षा हरिणस्य बाहू उपस्तस्य स्मरि जातन्ते अर्जुन ॥ (२८अ. १२म. यजुः ।)
- † विष्णोरराटमसि विष्णोः अर्जुं स्यां विष्णोः स्यग्मि विष्णोर्ध्रुवंऽसि ।
 वैष्णवमसि विष्णवे त्वा ॥ (५अ. २१म. यजुः ।)
- ‡ आब्रह्मन् ब्रह्माणं ब्रह्मवर्चसी जायतामाराष्ट्रे राजन्यः शूरा इषव्यंऽतिव्याधी महारथो जाय
 दोम्भी धेनुर्वोढामङ्गानाशुः सप्तः पुरन्ध्र्योपा जिष्णु रथिनाः समेयो युवास्त यजमान
 वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यां वर्षतु फलवत्यो न शोषधवः पथ्यन्ता यो
 क्षेमां नः कल्पताम् । (२२अ. २२म. यजुः ।)
- § सजांषा इन्द्र सगणां मरुद्भिः सीमं पिब वचसा शूर विद्वान् ।
 जहि अर्जुं प्रप मृधां नृदस्वाथाभय कृण्वहि विश्वतो नः ॥
 उपयाम गृहीतांऽमीन्द्राय त्वा मरुत्वते ।
 एष ते योनिरिन्द्राय त्वा मरुत्वते ॥ (७अ. ३७म. यजुः ।)
- ¶ यमाय त्वा । मखाय त्वा । मूर्धस्य त्वा तपसे । देवत्वा सविता मध्वानशु । पृथिव
 स्मर्षुशस्याहि । अर्धिरसि शं. चिरसि तपोऽसि । (३७अ. ११म. यजुः ।)
- ॥ कार्ष्णिरसि समुद्रस्य त्वा चित्वा उन्नयामि ।
 समापो अङ्गिरस्मत समीपधीभिरोपधीः ॥ (६अ. २८म. यजुः ।)
- ** चित्रावसो स्वस्ति ते पारमशीय । इति तुलापुरुषदानपद्धती ।

अग्निं दूतमिति ॥ अग्नेर्वरुणस्य उदुत्तमम् ॥^१ ।
 स्योना पृथिविः ॥ मेदिन्या इदं विष्णुस्तु ॥ विष्णवे ॥
 इन्द्रायेन्दो ॥ इतीन्द्रस्योत्तानपर्णे ॥ शचीस्थितौ ।
 प्रजापते ॥ प्रजेशस्य एष ब्रह्मेति ॥ वै विधेः ।
 मन्त्रो नमोऽस्तु सर्पेभ्यः ॥ १ ॥ सर्पाणां स्थापने मतः ॥

ग्रहध्यानस्तु ।

पञ्चामनः पद्मकर इत्यादि शतमष्टोत्तरं सदा इत्यन्तं मत्स्य-
 पुराणोक्तमत्र द्रष्टव्यम् ।

अत्र देवाधिदेवानां नैवेद्यं कुसुमानि च ।

ग्रहवच्चासनं दानं स्थापनञ्चानुपूर्वशः ॥

* ५४० पृष्ठं ऋग्यं प्रदर्शिता ।

। उदुत्तम वरुणपाशमखदवाधम वि मध्यमः प्रथमः ।

अथावयमादित्यव्रते तवानागमां अदितयं व्याम ॥ (१२५. १२म. यजुः ।)

। ५४० पृष्ठं प्रदर्शितं मन्त्रद्वयम् ।

§ इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः ।

ऋतस्य शानिमासदम् ॥ (२म. ६४म. २७ऋक् ।)

¶ उत्तानपर्णं सुभगं देवजृते महस्वति ।

सर्पेभ्यो मे पराधमं पतिं मे केवलं कुरु ॥ (१०म. १४५म. ७ऋक् ।)

॥ ५४१ पृष्ठं ऋग्यं प्रदर्शिता ।

•• एष ब्रह्मा य ऋत्विष इन्द्रो नाम ऋतो गृधे । (५प्र. २५. १द. ७म. साम. ।)

† नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ।

ये अन्नरिद्धे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः ॥ (१७५. ६म. यजुः ।)

मात्स्ये ।

प्रागुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षतविभूषितम् ।
 चूतपल्लवसञ्चमं फलवस्त्रयुगान्वितम् ॥
 पञ्चरत्नसमायुक्तं पञ्चमृत्स्ना(भृङ्ग)युतं तथा ।
 स्थापयेद्व्रणं कुम्भं वरुणं तत्र विन्यसेत् ॥
 गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्रांश्च सरांसि च ।
 गजाश्वरथ्यावल्मीकसङ्गमाद्गृह्णद्गोकुलात् ॥
 मृदमानीय विप्रेन्द्र सर्वौषधिसमन्विताम् ।
 स्नानार्थं विन्यसेत्तत्र यजमानस्य धर्मवित् ॥

स्कान्दे ।

दिवाकरकुजाभ्यां हि दापयेद्रक्तचन्दनम् ।
 चन्द्रे च भार्गवे चैव सितवर्णं प्रदापयेत् ॥
 कुङ्कुमेन तु संयुक्तं (संरक्तं) चन्दनं जीवसौम्ययोः ।
 अगुरुं चन्दनं दद्याद्राहुर्ऋत्वर्कजेषु च ॥
 ग्रहवर्णानि पुष्पाणि गायत्र्या धूपमादहेत् ।
 रवेः कन्दरुकं धूपं शशिनस्तु घृताप्तम् ॥
 भौमे सर्जरसश्चैव अगुरुश्च बुधे स्मृतः ।
 सिंहानं गुरवे दद्याच्छुक्ले विश्वगिरिं तथा ॥
 गुग्गुलुं मन्दचारे तु लाक्षा राहोश्च केतवे ।
 उहोप्यस्वेति मन्त्रेण दीपं दद्यादतन्द्रितः ॥
 गुडोदनं रवेर्दद्यात्सोमाय घृतपायसम् ।
 लोहिताय हविष्यासं बुधाय क्षीरषाष्टिकम् ॥

दध्नीदनं गुरोर्दद्याच्छुक्राय च घृतीदनम् ।
 मिश्रितं तिलमासैश्च नैवेद्यं तु शनैश्चरे ॥
 राहोर्मांसौदनं दद्यात्केतोश्चिचौदनं* तथा ।
 निवेदयित्वाहुतिभिर्होमं कुर्यादतन्द्रितः ॥
 प्रादेशमात्रा अर्कस्य समिधयार्कसम्भवाः ।
 दधिमध्वाज्यसंयुक्ताः प्रतिदेवञ्च होमयेत् ॥
 पालागीश्वं च सोमाय खादिरोर्लोहिताय च ।
 आपामार्गीर्बुधायैति आग्नेर्त्यीश्च वृहस्पतः ॥
 औदुम्बरीश्च शुक्राय मन्दाय च शमीमयीः ।
 दौर्वी राहोः कुशान् केतोर्होममन्वाः†स्ततः परम् ॥

प्रतिदेवञ्च होमयेदिति सर्वत्र योज्यम् । इतरथां देवानां स्वस्व-
 यहसमिद्धिरेव होमः ।

आकृष्णेन‡ सहस्रांगोरिमं देवाणस्तथेन्दवे ।

* अजार्चारेण संश्लिष्टा यवाश्च तिलतण्डुलाः ।

अजकर्णस्य रक्तं न चिचार्चयन्नाजसंज्ञिताः ॥ इति गृह्यसूत्रोपिका ।

† निवेद्याहुतिभिः पशार्चति क पुस्तके पाठः । स एव युक्तः, ल्यपी दुवारन्वात् ।

‡ केतुं कृण्व न केतवे पशं मर्या अपेक्षम् ।

समुद्राद्विरजायथाः ॥ (१म. ६म. ६३३क.)

§ आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृत मन्त्रं ।

हिरण्येन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ (१म. ७४म. २३३क.)

¶ इमं देवा असपत्वं सुब्रह्म महते सचाय महते अंग्रहाय महते यानराज्यादिन्द्रस्यन्द्रियाय ।

इमममुष्य पुत्रममुष्यं पुत्रमस्यं विष एव वांसो राजा सोमोऽश्वाकं ब्राह्मणानां राजा ।

(१म. ४०म. यजुः ।)

अग्निर्मूर्ध्वेति* भीमाय उदबुध्यस्व† बुधाय च ।

बृहस्पते अति‡ गुरोः शुक्रायान्नात्§ परिस्रुवः ॥

शनेश्वरस्य मन्त्रोऽयं शन्नो देवीणां रुदाहृतः ।

कया न॥ इति राहोश्च केतुं कृण्वं न** केतवे ॥

विष्णुधर्मोत्तरे तु आकृष्णेनेति*** सूर्यस्य इत्यादि समान-
मुक्ता उक्तम् ।

शन्नो देवीति सौरस्य काण्डात्काण्डेति††† राहवे॥ इति।

मात्ये ।

● अग्निर्मूर्ध्वा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

अपां रीतांसि जिवति ॥ (८म. ४४सू. १६श्लो.)

+ उदबुध्यस्वाप्ते प्रतिजागृह्णि त्वमिष्टापूर्ते संसृजेयामयस्य ।

अस्मिन्सधस्ये अङ्गुत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानस्य सौदत ॥ (१५अ. ५४म. यजुः।)

‡ बृहस्पते अति यदप्यो अर्हान्युमहिभाति क्रवुमञ्जनेषु ।

यदीदयश्चवसस्रुत प्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्तम् ॥ (२६अ. ३म. यजुः।)

§ अन्नात्परिस्रुतो रसे ब्रह्मणा व्यपिवत् चन्नं पयः संमं प्रजापतिः ।

अस्तेन सत्यमिन्द्रियम् विषानं शुक्रमन्वसः इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ।

(१८अ. ७५म. यजुः।)

¶ शन्नो देवीरभि(भौ)ष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिसवन्तु नः । (३६अ. १२म. यजुः।)

॥ कया नञ्चित आभुव दूतीः सदाहृतः सखा ।

कया शचिहया हता ॥ (२७अ. ३८म. यजुः।)

●● ५४७ पृष्ठे प्रदर्शितौ मन्त्रावैतौ ।

।। काण्डात्काण्डात्प्राग्गङ्गि पशवः पश्यस्वस्रि ।

एवा नो दृष्टं प्रतनु सङ्क्षेप श्रुतेन च ॥ (१०अ. २०म. यजुः।)

आवो राजेतिः रुद्रस्य बलिं होमं समाचरेत् ।
 आपो हि षेऽत्युमायास्तु स्योनेतिः स्वामिनःस्तथा ॥
 विष्णोरिदं विष्णुरिति वा त्वमित्सेति ॥ स्वयम्भुवः ।
 इन्द्रमिहेवतातयः ॥ इन्द्रस्य जुहुयात्पुनः ॥
 तथा यमस्य चायङ्गोरिति वा होमः प्रकीर्तितः ।
 कालस्य ब्रह्म जज्ञान वा मिति मन्त्रः प्रशस्यते ॥
 चित्रगुप्तस्य चाज्ञातमितिः ॥ पौराणिका विदुः ।
 अग्निं दूतं वृषोमर्हः इति वक्त्रेरुदाहृतः ॥
 उदुत्तमं वरुणेति वा अपां मन्त्रः प्रकीर्तितः ।

• आवो राजानमध्वरस्य हंतारं सत्ययज्ञ रोदस्योः ।

अपि पुरा सनयित्रोर्गवर्तारिहरण्यरूपमवसं कृणुध्वम् ॥ (४म. २म. १८८क् ।)

† ५८ पृष्ठं ऋगियं प्रदर्शिता ।

‡ ५४० पृष्ठं मन्त्रोऽयं प्रदर्शितः ।

§ स्वामिन इत्यत्र मन्दिन्या इति तुलापुरुषदानपद्धती पाठः, स एव युक्तः प्रतीयते ।

¶ ५४० पृष्ठं मन्त्रोऽयं प्रदर्शितः ।

॥ त्वमित्से प्रथा अस्य अप्यं वातः सतः कविः ।

८ विप्रसः समिधान दीदिव आवि वासन्ति वेधसः ॥ (८म. ६०म. ५८८क् ।)

•• इन्द्रमिहेवतातय इन्द्र प्रयत्नध्वरं ।

इन्द्र समीके वनिना इवःस इन्द्र धनस्य सातयं ॥ (८म. ६०म. ५८८क् ।)

†† ५४१ पृष्ठे प्रदर्शित मन्त्रव्ययम् ।

‡‡ अज्ञात यदनाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथः ।

अप्यं तदस्य कल्पय त्व वंत्य हि यथायथम् ॥ (२६ब्रा. १म. २अ. साम. ।)

§§ ५४० पृष्ठं ऋगियं प्रदर्शिता ।

¶¶ ५४५ पृष्ठं मन्त्रोऽयं प्रदर्शितः ।

भूमिः पृथिव्यन्तरिक्षं* विष्णोः सहस्रशीर्षेति च† ॥

इन्द्रायेन्दो इतीन्द्रस्योत्तानपर्णे शचीस्थितौ ।

प्रजापते प्रजेशस्य आयङ्गौरिति सर्पके ॥

ब्रह्मणो ब्रह्म जज्ञानमिति मन्त्रा उदीरिताः ।

आ तू न इन्द्रं‡ विघ्नेशे दुर्गाया जातवेदसे§ ॥

आनो नियुङ्गिर्वायोश्च आदित्यत्रस्य॥ वै दिवः ।

एषो उषा अपूर्व्येति** अश्विनोर्मन्त्र ईरितः ॥

एवञ्च यत्र ग्रहमन्त्रादौ भेद उक्तस्तत्र तत्तच्छाखापरत्वेन ते ते मन्त्रा द्रष्टव्याः, सर्वासु शाखासु ग्रहयज्ञस्योक्तत्वात् । समिधश्च त्रिमध्वक्ता अष्टशतमष्टाविंशतिर्वा होतव्याः ।

* पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरापः कनिकदत् ।

सिन्धुरापो मरुतो मादयन्तां धर्मां ज्यंतिः ॥ (३प्र. २अ. १६म. साम. ।)

† सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमि विश्वतो ब्रुवा अत्यतिष्ठद्दृशाङ्गुलम् ॥ (३१अ. १म. यजुः ।)

‡ आ तू न इन्द्र इन्द्रवृत्रघ्नाकर्मर्धमागहि ।

महान् महीभिरुतिभिः ॥ (३३अ. ६५म. यजुः ।)

§ जातवेदसे सनवाम सोममगातायतो यतो निदहाति वेदः ।

स नः पर्षदति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं द्रितात्यग्निः ॥ (१म. ८८म. १ऋक् ।)

¶ आनो नियुङ्गिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुपयाहि यज्ञम् ।

वायो अस्मिन्सवने मादयस्व यद्य पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ (२७अ. २८म. यजुः ।)

॥ आ दित्यत्रस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यान्ति वासरम् ।

परो यदिध्यते दिवा ॥ (८म. ६म. ३०ऋक् ।)

** एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

सुषे वामन्विना ब्रुवत् ॥ (१म. ४६म. १ऋक् ।)

तदाह याज्ञवल्क्यः ।

एकैकस्य ह्यष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।

होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चापि समन्विताः ॥

चिन्तामणौ ।

समिधां लक्षणं वक्ष्ये सङ्घां तासां तथैव च ।

विशीर्णा विदला क्रम्वा वक्राः ससृषिराः कृशाः ।

अतिस्थूलाद्यातिदीर्घाः समिधः कार्थनाशनाः ॥

विशीर्णायुःक्षयं कुर्याद्विदला पुत्रनाशनी ।

सृषिरा व्याधिजननी कृशा च रिपुवर्द्धनी ॥

दीर्घा विदेशगमनी स्थूला ह्यात्मविनाशनी ।

अकृशा सुसमास्थूला मारुद्रा च सुपलाशिनी ।

प्रादेशान्नाधिकान्युनाः समिधः सर्वकर्मणि ॥

अर्को नाशयति व्याधिं पलाशः सर्वकामदः ।

खादिरश्चार्थनाभाय अपामार्गः सुदर्शनः ॥

अश्वत्थः सर्वकामाय भीभाग्याय हृद्दुस्वरः ।

शमी शमयति पापं दूर्वायुष्यविवर्द्धनी ।

कुशान् धर्मार्थकामानां रक्षणं रक्षसां विदुः ॥

अष्टोत्तरन्तु माहस्त्रं शतमष्टाधिकन्तु वा ।

अष्टाविंशतिमष्टौ वा एकैकस्य तु होमयेत् ॥ इति ।

मारुत्ये ।

देवानामपि सर्वेषामुपांशु परमार्थवित् ।

स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्याः समिधः पृथक् ॥

होतव्यं च घृताद्यत्र चरुभक्तादिकं पुनः ।

मन्त्रैर्दशाहुतीर्दद्याद्दोमो व्याहृतिभिः पुनः ॥

अयमर्थः—होमार्थं सम्पादितेन तिलाज्यादिद्रव्येण ग्रहेभ्यः प्रत्येकं दश दशाहुतीर्दद्यात् । अधिदेवतादीनां प्रत्येकं तिस्रस्तिस्त्र एकैकां वा दद्यात् ।

ततो व्याहृतिभिर्भूः स्वाहेत्याद्याभिश्चतसृभिः॥रयुतसंख्यादिक्रमेण जुहुयात् ।

उदङ्मुखाः प्राङ्मुखा वा कुर्युर्ब्राह्मणपुङ्गवाः ।

मन्त्रवन्तश्च कर्त्तव्याश्चरवः प्रतिदैवतम् ।

हुत्वा तांश्च चरुन् सम्यक् ततो होमं समारभेत् ॥

आकृष्णेनेत्यादि सूर्यायेत्यादि । मन्त्रवन्त इति । सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिप्रयोगेण चरवो मन्त्रवन्तः कार्य्या इत्यर्थः । इत्युक्तप्रकारेण होमं कृत्वा तदुत्तरकर्त्तव्यमाह ।

होमं कृत्वा ग्रहाणाञ्च हुनेत्स्विष्टकृतं ततः ।

नवाहुतीस्ततो हुत्वा बलिदानमथाचरेत् ॥

मूर्धानमिति मन्त्रेण॥ दद्यात्पूर्णाहुतिं ततः ।

होमशेषं समाप्याथ आचार्य्योऽथ द्विजैः सह ॥

भवः स्वाहा स्वः स्वाहा भूर्भवः स्वः स्वाहा एवंपाभिः ।

मूर्धानं दिवो चरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निं ।

कविं समाजमतिथिं जनानामासन्ना पाचं जनयंत देवाः ॥

अथाभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ।
 पूर्णकुम्भेन तेनैव होमान्ते प्रागुदसुखैः ॥
 अव्यङ्गावयवैर्ब्रह्मन् हेमस्रग्दामभूषितैः ।
 यजमानस्य कर्त्तव्यं चतुर्भिः स्त्रपनं द्विजैः ॥

अभिषेकमन्त्राः समुद्रज्येष्ठा इत्यादयः* सुरास्वामभिविच्यन्तु
 इत्यादयः† पौराणाश्च याज्ञाः ।

ततः शुक्लास्वरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
 सव्वर्षधैः सव्वगन्धैः स्नापितो विप्रपुङ्गवैः ॥
 यजमानः सपत्नीक ऋत्विजस्तान् समाहितः ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः ॥
 होमान्ते दक्षिणां दद्याच्छान्त्थयं पुष्टिवर्धनीम् ।
 आदित्याय शुभां धेनुं‡ गङ्गंॣ सोमाय टापयेत् ॥

* ३३५ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

† ७४ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

‡ सूर्यादीनां धेनुदानादिमन्त्रा यथाक्रमेण प्रदर्शयन्ते ।

तत्र सूर्यस्य -- कपिले सूर्यभूतानां पूजनीयासि गीर्हणि ।

तीर्थदेवमयो यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इत्युच्चाये धेनुं सूर्ययागकर्त्रे दद्यात् । एवमुत्तरम् ।

ॣ सोमस्य -- पुण्यत्वं ब्रह्म पुण्यानां महत्त्वानाच्च महत्त्वम् ।

विच्युता विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति गङ्गम् ।

भीमाय रक्तवृषभं* सोमपुत्राय काञ्चनम्† ।
 गुरवे पीतवासांसि‡ शुक्रायाश्चतुर्‡ दापयेत् ॥
 कृष्णा गौरामन्द्वाराय राहवे त्वायसं॥ शुभम् ।
 केतवे छागमांसानि** सर्वेषामेव काञ्चनम् ॥
 यस्तु पीडाकरो नित्यं स्वल्पवित्तस्य वा ग्रहः ।
 तमेव पूजयेद्भक्त्या दक्षिणाभिः स्वशक्तितः ॥
 यथा ग्रहा द्विजास्तद्देवेदाङ्गपारगाः ।
 तोषयेन्मृदु(अधु)वस्त्रैर्वा तुष्टानंतान् विसर्जयेत् ॥
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः ।
 यजमानमदाक्षिण्यो नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥

● वृषभः—धर्मस्त्वं इषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्तेर्गर्भपानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति वृषभम् ।

† बुधस्य—द्विरप्यगर्भगर्भस्य हेम वीजं विभावसोः ।

अनन्तपुत्र्याफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति बुधम् ।

‡ गुरोः—पीतवस्त्रं यथाहासुदेवस्य वृषभम् ।

प्रदानादस्य मे विद्मः प्रीयतां भक्तवत्सलः ॥ इति पीतवस्त्रम् ।

‡ शुक्रस्य—विष्णुस्त्वमत्ररूपेण यस्मान्मृतसम्भवः ।

अन्धार्थवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति शुक्रम् ।

¶ क्रमेः—यथास्त्वं पृथिवी देवी धेनुः केशववत्प्रभा ।

सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति कृष्णा धेनुम् ।

॥ गहोः—यथादायसकर्मार्थं तवाधीनानि सर्वदा ।

इत्थानंसावुचादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्यावसम् ।

●● केतः—यथास्त्वं सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।

यान् विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति कामं दद्यात् ।

अग्निदग्धं यथा भस्म वातोद्भूतं विनश्यति ।
 दुरितं मन्त्रनिर्हृग्धं दानोद्भूतं तथा नृषाम् ॥
 यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं स्यान्निवारणम् ।
 एवं देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम् ॥
 यथा समुत्थितं यन्त्रं यन्त्रेण प्रतिहन्यते ।
 एवं समुत्थितं घोरं शीघ्रं शान्त्या विनश्यति ॥
 अहिंसकस्य दान्तस्य धर्माज्जितधनस्य च ।
 नित्यञ्च नियमस्यस्य सदा सानुग्रहा यद्गताः ॥
 यद्वा गावो नरेन्द्राश्च ब्राह्मणाश्च विशेषतः ।
 पूजिताः पूजयन्त्येते निर्हृहस्यवमानिताः ॥
 यद्वाषामिदमातिथ्यं कुर्यात्संवत्सरादपि ।
 पारोग्यबलसम्पन्नो जीवेच्च शरदां शतम् ॥
 एवं समग्रं निष्पाद्य देवान् सर्वान् विसर्जयेत् ।
 यान्तु देवगणाः सर्व्वं पूजामाढाय पार्थिवीम् ।
 इष्टकामप्रदानार्थं पुनरागमनाय च ॥
 अनेन विधिना यस्तु यद्गृहपूजां समाचरेत् ।
 सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीय(स्य)ते ।
 सदैवायुतहोमोऽयं नवग्रहमन्त्रः स्मृतः ॥

यः प्रतिकूलो यद्गृहः स एव तत्तद्द्वारे पूज्यः, यस्तु पीडाकर-
 इत्युक्तत्वात् । राहुकेत्वोः पृथग्वामराभावान्मन्दवार एव याञ्चः ।

शन्यादीन् मन्दवारे तु पूजयेत्प्रयतो नरः ।

इति बौधायनकारिकातः ।

तथा ।

विवाहोत्सवयज्ञेषु प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
 निर्व्विघ्नार्थं मुनिश्रेष्ठ तथोद्देशगाङ्गुतेषु च ॥
 वश्यकर्माभिचारादौ तथैवोच्चाटनादिके ।
 नवग्रहमखं कृत्वा ततः काम्यं समारभेत् ॥
 अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित् ।
 तस्माद्युतहोमस्य विधानं तु समाचरेत् ॥
 इति हेमाद्रिनिबन्धोक्तमयुतहोमविधानम् ।

अथास्य संक्षेपेण प्रयोगः ।

नवग्रहमखस्त्रिविधः अयुतहोमो लक्षहोमः कोटिहोमश्चेति ।
 तत्र श्रीकामादियहपीडायामुत्पातादौ शान्तिकामोऽभि-
 चरं च नवग्रहमखाख्यमयुतहोमं कुर्यात् ।

तत्र प्रशस्तेऽहनि सुमुहूर्त्ते सभृतसम्भारो यजमानः कृत-
 नित्यक्रियः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तोऽमुककामः अयुत-
 होमेनाहं यक्ष्ये इति सङ्कल्प्य पुण्याहवाचनं मातृकापूजनं
 नान्दीश्राद्धञ्च विधाय ॐ पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इति प्रथमं
 ब्राह्मणवाचनं कुर्यात् । ॐ पुण्याहमिति त्रिः श्रावणं (त्रिः
 प्रतिवचनम्) । एवं ॐ स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ स्वस्तौति
 त्रिः श्रावणम् । तत ॐ ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु ॐ ऋध्यतामिति
 पूर्व्ववत् ।

एवं ब्राह्मणवाचनं विधाय ऋत्विजश्चतुरो वेदवेदाङ्गविदो
 हो वा वृत्वा स्वगृह्योक्तविधिना मधुपर्केणार्हयेत् ।

तत आचार्येण यजमानगृहादुत्तरपूर्वदेशे प्रागुदक्प्रवणायां भूमावटहस्तं मण्डपं चतुर्द्वारं विधिना विधाय तस्य मध्यभागे हस्तमात्रं कुण्डं योनिमेखलासहितं कृत्वा तस्येगानदेशं यद्देवतास्थापनाय वेदिका मूर्ध्नि हस्तविस्तृता वितस्युच्छ्राया वप्रदयावृता चतुरस्रोदक्प्रवणा कार्या । तस्याः प्रथमो वप्रो-द्वाङ्गुलोच्छ्रायः द्वितीयस्त्राङ्गुलोच्छ्रायः हावपि द्वाङ्गुलाविस्तारौ कार्यौ ।

ततः स कुण्डमध्ये उपलिप्ते सिकतोपकीर्णे स्वगृह्योक्तविधिना भूमंस्कारपूर्वकमग्निं प्रतिष्ठाप्य यद्देव्यां द्वात्रिंशत्सुरानावाहयेत् प्रत्येकं स्थापयेत् । तत्र आवाहनं पुष्पतण्डुलैः । ॐ भूर्भुवः स्वः सूर्य इहागच्छ इह तिष्ठेत्यादिप्रयोगेण । तं च सूर्यादयो नव प्रधानदेवा रुद्रादयो नव अधिदेवाः अग्न्यादयो नव प्रत्यधि-देवा विनायकादयः पञ्च लोकपाला इति द्वात्रिंशत् । तांश्च पूर्वोक्तमण्डलादावावाद्य षोडशोपचारैर्यथोक्तगन्धपुष्पधूपदीप-नैवेद्यादिभिः सम्पूज्य वेद्या उपरि वितानकं सुगोभितं फलपुष्प-युतं दद्यात् । यस्य यद्देवस्य या वर्णस्तस्मै तत्तद्वर्णानि वस्त्र-कुसुमानुलेपनादीनि यथोक्तानि गुडोदनानि नैवेद्यानि च दद्यात् । उक्तालाभे सर्व्वेभ्यः पायसं वा दद्यात् ।

ततो वेद्यंशान्यामव्रणत्वादिलक्षणापेतं तीर्थजलपरिपूरितं पञ्चपत्रवादिद्युतं कुम्भं यवापरि समन्त्रं निदध्यात् । तत्र वरुणं सम्पूज्य वहिर्दध्यक्षतपुष्पमालाविभूषितं (तं) विधाय गङ्गायाः आवाहयेत् ।

तत्र मन्त्राः ।

गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।

सर्वे समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥ इति ।

देवदानवसंवादे इत्यादि प्रसन्नो भव सर्वदा इति कलशप्रार्थना च कार्या ।

ततोऽन्वाधानं कुर्यात् । तत्र आज्यभागान्ते विशेषः ।
आदित्यं सोमं भीमं बुधं बृहस्पतिं शुक्रं शनिं राहुं केतुमिति
प्रधानदेवताः, ईश्वरमुमां स्कन्दं विष्णुं ब्रह्माणमिन्द्रं यमं कालं
चित्रगुप्तमित्यधिदेवताः, अग्निमपो भूमिं विष्णुमिन्द्रमिन्द्राणीं
प्रजाप्रतिं सर्पान् ब्रह्माणमिति प्रत्यधिदेवताः, विनायकं दुर्गां
वायुमाकाशमश्विनाविति पञ्च लोकपालांश्च अमुकामुक-
संख्याभिरर्कादिसमिद्धिरेकैकया आज्याहुत्या एकैकया चर्वाहुत्या
तिलाज्याद्युपकल्पितद्रव्येण दशभिर्दशभिराहुतिभिरयुतसंख्याभिश्च
व्यस्तसप्तसप्तव्याहृतिभिस्तिलाज्याहुतिभिः शेषेण खिष्टकृत-
मित्यादि यथाशाखोक्तमन्वाधाय निर्वापकाले प्रतिदैवतं सूर्याय
त्वा जुष्टं निर्वपामि सोमाय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यादिप्रयोगेण
चतुरशतुरो मुष्टीन् निर्वपेत् । एवं प्रोक्षणेऽपि सूर्याय त्वा जुष्टं
(निर्वपामि) प्रोक्षामि इत्यादि प्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रक्षालना-
नन्तरं संमं विभज्य इदममुष्ठा इति यथादैवतं क्रमेण निर्दिशेत् ।

ततः क्रमेण हात्रिंशत्स्थालीषु निधापयेत् । यद्वा यद्वाणं
नव स्थाल्यः इतरदेवानामेकेति दश स्थाल्यः, यद्वा सर्वेषामेकेव ।

इधाधानानन्तरं यजमानेन द्रव्यत्यागः कार्यः । स च बहु-
कर्त्तृते होमे यथाकालं प्रत्याहुतित्यागस्य कर्त्तुमशक्यत्वात् सर्व-
मेव होम्यद्रव्यजातं मनसा देवतासु ध्यात्वा इदं यथादैवतमस्तु
न ममेत्येवंरूपः आपस्तम्बश्रौतसूत्रे तु ऋत्विग्भिरपि त्यागः
कर्त्तव्य इत्युक्तम् ।

तथाच तत्सूत्रम् ।

सर्पिं राज्ये प्रतीयादध्वर्युं कर्त्तारमिति ।

एतद्वाच्यकर्त्ता कपर्दिना तथा व्याख्यातश्च ।

ततो यजमानान्वारब्ध आचार्य आचाराज्यभागी हुत्वा
सूर्याद्युद्देशेन प्रादेशमात्राः कनिष्ठिकास्यूलास्त्रिमध्वक्ता अर्कादि-
समिधः आकृष्णेनत्यादिमन्त्रैर्यथासङ्गं हुत्वा ततोऽग्न्यनसंख्याभि-
स्तत्तत्समिद्धिरधिदेवताप्रत्यधिदेवताहोमं कुर्यात् । यद्वा अधि-
देवतादीनां पालाश एव समिधो होतव्याः ।

ततः सुवर्ण एकैकामाज्याहुतिं मन्त्रैर्जुहुयात् ।

ततश्चरुणामवदानधर्म्येण एकैकामाहुतिं जुहुयात् । जाम-
दग्नीनां* पञ्चावत्तो भवति ।

ततः सर्व्वचरुभ्योऽवदाय सोमं राजानमिति† मन्त्रेण
स्त्रिष्टुतं जुहुयात् । एतावदाचार्य एव कुर्व्वति ।

* जामदग्नीनामित्यत्र पञ्चावत्तिनामिति श्रौतसूत्रे पाठः ।

† सोमं राजानमवसेऽग्निमन् वारधामहे ।

चादित्यान् विष्टुत्सुं ब्रह्मवत् उदसतिं साहा ॥ (८. २६. १. यशः १).

ततो होमार्थं कामानुसारेण सर्पिर्यवतिलव्रीह्यादिद्रव्यं
सूर्यादिमन्त्रैः प्रतिदैवतं दशदशाहुतयश्च ऋत्विग्भिस्तां तां
देवतां मनसा ध्यायद्भिर्रूपांशु प्राञ्जुखैरुदञ्जुखैश्च होतव्याः ।

ततः प्रणवाद्याभिः स्वाहान्ताभिर्व्यस्ताभिः समस्ताभिश्च
व्याहृतिभिरयुतसंख्यं होमं कृतपुरश्चरणाः सावधाना यज-
मानस्य अभीष्टकामाः समृध्यतामिति ध्यायन्तो वाग्यताश्छन्द-
ऋषिदैवतविनियोगज्ञानपूर्वकं समिद्धेऽग्नौ दक्षिणं जान्वाच*
अन्तर्जानुहस्ता यज्ञोपवीतिनः पूर्वाह्न एव प्राञ्जुखा उदञ्जुखा-
वा कुर्युः । होमसंख्या च सम्यक् सावधानैः कार्या । याव-
होमसमाप्तिस्तावत्प्रतिदिनं होमाद्यन्तयोश्चन्दनपुष्पादिभिर्ग्रह-
देवताः पूजयेत् ।

ततः शुभे मुहूर्ते होमसङ्ख्यां समाप्य चतुर्गृहीतेन द्वादश-
ष्टहीतेन वाज्येन फलवस्त्रकुसुमचन्दनाक्षतपञ्जरत्रसुवर्णादियुतां
पूर्णाहुतिं मूर्धानमिति† मन्त्रेण यजमानान्वारब्ध आचार्यो
बुभुयात् ।

ततो होमशेषं सम्प्राप्य यजमानस्य अभिषेकं कुर्यात् ।
पञ्चैवम् । अग्नेः पश्चिमे सकुटुम्बं प्राञ्जुखं पीठोपविष्टं यजमान-
मुदञ्जुखा आचार्यऋत्विजस्त्रिष्ठन्तः पूर्वस्थापितकलसीदकैः
उमङ्गलगीतवाद्यपञ्चवदूर्वादिभिरभिषिञ्चेयुः ।

* आच्य अन्वक् कृत्वा नमयित्वेत्यर्थः ।

† ५५.२ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

तत्र मन्त्राः समुद्रज्येष्ठा इत्यादयः* सुरास्वामभिषिञ्चन्तु
इत्यादयश्च† पीराणाः ।

ततः सर्वौषधैः स्नापितो यजमानो मास्यगन्धवस्त्रधरः
प्रसन्नचेता आचार्यादिभ्यो दक्षिणां दद्यात् ।

तत्र सूर्याय कपिलां पयस्विनीं धेनुम् ।

कपिले सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ।

तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥
इति मन्त्रेण दद्यात् ।

एवं सोमाय शङ्खम् ।

पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।

विष्णुना विधृतां यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

भीमाय रक्तवर्णं धुरन्वरं वृषभम् ।

धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ।

अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

बुधाय सुवर्णं सुवर्णपरिमितम् ।

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम बीजं विभावसोः ।

अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

गुरवे पीतवस्त्रद्वयम् ।

पीतं वस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वृषभम् ।

प्रदानादस्य मे विष्णुस्ततः शान्तिं प्रयच्छतु ॥

* ११५ पृष्ठं प्रदर्शिताः ।

† ७५ पृष्ठं प्रदर्शिताः ।

शुक्राय श्लेताश्वम् ।

विष्णुस्त्वमश्वरूपेण राजसे पृथिवीतले ।

चन्द्रार्कवाहनो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

शनये कृष्णां गाम् ।

यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशववत्तभा ।

सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

राहवे आयसम् ।

यस्मादायसकार्याणि तवाधीनानि सर्वदा ।

हलार्गलायुधादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति ।

केतवे छागम् ।

यस्मात्त्वं सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः ।

यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति मन्त्रेण दद्यात् ।

एताश्च दक्षिणाः ।

आदित्यस्य दक्षिणा यावता मूर्खेन पूर्णा भवति तावन्मूर्खं सुवर्णम् वा* तत्तद्दानसमकालमेव दातव्यम् । न च सुवर्णमन्त्रः पृथक् पठनीयः । अयं मुखो दक्षिणापक्षः । अथवा सर्वेभ्यः सूर्यादिभ्यो दक्षिणामेकैकां गां सुवर्णभूषितां गवामङ्गे†-
इति मन्त्रेण दद्यात् । अथवा सर्वेभ्यः सुवर्णमेव देयम्, येन

* इदानीं सुवर्णमूर्खं रजतमेव सर्वत्र दक्षिणात्वेन व्यवक्रियते ।

† गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश ।

यस्य तस्माच्छिव मे स्मादिह लोके परच च ॥ गवदपुगवम् ।

वां गुर्वादितोषस्तद्व्यात् । सति सामर्थ्ये शय्यारजभूमीरपि
दद्यात् ।

तत्र क्रमेण मन्त्राः ।

यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च ।

शय्या ममाप्यशून्यास्तु दत्ता जन्मनि जन्मनि ॥

इति शय्यायाः ।

यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवाः प्रकीर्तिताः ।

तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः ॥

इति रत्नानाम् ।

यथा भूमिप्रदानस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ।

दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवेदिह ॥ इति भूमेः ।

वस्त्रालङ्कारादि च ऋत्विग्भ्यो यथाश्रद्धं देयम् ।

ततो यजमानोऽग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिसमीपे गत्वा देवताः

पूजयित्वा नमस्कुर्यात् ।

तत आचार्यः पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा “उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते”*

“यान्तु देवगणाः सर्वे”† इति मन्त्राभ्यां देवता विसर्जयेत् ।

* उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवयन्त्रं महे ।

उपप्रयन्तु नवतः सुदानव इन्द्रः प्राणभंवा सचा ॥

(२४अ. ४६म. यजुः १)

† यान्तु देवगणाः सर्वे पूजामादाव वाञ्छिकीम् (पाथिबीम्) ।

उत्कामसमृद्ध्यर्थं पुनरागमनाय च ॥

(मुष्पापुरुषदानपद्धता १)

ततो यजमानः प्रतिमाः सोपस्करा मण्डपादि च आचार्याय
समर्पयेत् ।

ततः सभ्यान् पूजयित्वा आचार्यादीन् क्षमापयेत् । प्रति-
दैवतञ्च त्रयस्त्रय एकैको वा ब्राह्मणा भोजयितव्याः । भूरि-
दक्षिणा च देया ।

तत आशिषो गृहीत्वा सर्वान् सविनयं विसृज्य सोत्साहः
ससुहृद्ब्राम्हवो भुञ्जीत इति ।

यत्र एक एव ग्रहः पूज्यते तत्र अधिप्रत्यधिदेवतयोर्विना-
यकादीनाञ्च आवाहनादि कार्यमाहुतीनामयुतसंख्या च ।

एवं कुर्वतः फलमुक्तं मात्स्ये ।

अनेन विधिना यस्तु ग्रहपूजां समाचरेत् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गं महीयते ॥

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डोक्तमयुतहोमविधानं समाप्तम् ।

अथ लक्षहोमविधानम् ।

कथितोऽयुतहोमोऽयं लक्षहोममतः शृणु ।

सर्वकामाप्तये यस्मान्नक्षहोमं विदुर्बुधाः ॥

पितृणां वल्लभो यस्मान्मुक्तिमुक्तिफलप्रदः ।

अस्माद्दशगुणः प्रोक्तो लक्षहोमः स्वयम्भुवा ॥

प्राहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिस्तथैव च ।

द्विहस्तविस्तृतं तद्वच्चतुर्हस्तायतं पुनः ॥

लक्षहोमे भवेत्कण्डं योनिवक्त्रं त्रिमेखलम् ।

द्विरङ्गुलोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥
 त्रिरङ्गुलोच्छ्रिता तद्वितीया समुदाहता ।
 उच्छ्रायविस्तराभ्याञ्च तृतीया चतुरङ्गुला ॥
 त्र्यङ्गुलस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरपि गस्यते ।
 तस्य चोत्तरपूर्व्येण वितस्त्रितयसम्मितम् ॥
 प्रागुदक्प्रवणं तद्वच्चतुरस्रं समन्ततः ।
 विष्कम्भाद्धीच्छ्रितं प्रोक्तं स्थण्डिलं विश्वकर्मणा ॥

विष्कम्भो विस्तारः स्थण्डिलं वेदिः ।

संस्थापनाय देवानां वप्रत्रयसमाहृतम् ।
 तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्व्ववरपुष्पतण्डुलैः ।
 गरुत्मानधिकस्तत्र सम्पूज्यः त्रियमिच्छता ॥
 सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।
 विषपापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

अयं गरुडावाहनमन्त्रः ।

पूर्व्ववत्कुम्भमामन्त्रं तद्वहोमं समाचरेत् ।
 सहस्राणां यतं हुत्वा समित्संख्यादिकं पुनः ॥
 पूर्व्ववदेव समिदाज्यचरुतिलाज्यादिहोमं पूर्व्वीत्तैरेव मन्त्रैः
 कुर्यात् । गरुडमन्त्रस्तु सुपर्णोऽसि गरुत्मानित्यादिरूपः ।
 घृतकुम्भं वसोर्धारां पातयेदनलोपरि ।
 औदुम्बरीमथार्द्राञ्च ऋष्वीं कोटरवर्जिताम् ॥
 बाहुमात्रां सुचङ्कत्वा ततः स्तम्भद्वयोपरि ।
 घृतधारां तथा सम्यगग्नेरुपरि पातयेत् ॥

श्रावयेत् सूक्तमाग्नेयं वैष्णवं रौद्रं ऐन्दवम् ।

* आग्नेयं सूक्तं यथा—

श्रीं अग्निः सप्तं वाजश्वरं ददात्यग्निर्वीरं युत्वं कर्म्मनिष्ठाम् ।
 अग्नी रोदसी विचरत्समञ्जस्रग्निर्नारी वीरकृत्तिं पुर ध्विम् ॥ १ ॥
 अग्नेरप्रसः समिदस्तु भद्राग्निर्महो रोदसी आविवेश ।
 अग्निरेकं चोदयत् समत्स्वग्निर्दत्वाणि दयते पुरुषि ॥ २ ॥
 अग्निर्हभं जरतः कर्णमावाग्निर्हो निरदहज्जह्यम् ।
 अग्निरग्निं घर्म्म उरुष्यदन्तरग्निर्ममं प्रजया सृजत्सम् ॥ ३ ॥
 अग्निर्द्वाह्विणं वीरपेशा अग्निर्त्तं यः सहसा सनोति ।
 अग्निर्द्विवि इव्यमाततानाग्निर्द्वामानि विभृता पुरुषा ॥ ४ ॥
 अग्निमुक्यैर्त्तयं विह्वयन्ते अग्निं नरो यामनि वाधितासः ।
 अग्निं धयां अन्तरिक्षे पतन्तोऽग्निः सहसा परियाति गोनाम् ॥ ५ ॥
 अग्निं विश्व ईक्षते मानुषीयां अग्निं मनुषीं नहुषं विजाताः ।
 अग्निर्गान्धर्वी पथ्या मृतस्याग्नेर्ज्यतिर्घृत आनिपत्ता ॥ ६ ॥
 अग्नये ब्रह्म ऋभवस्तत्तुरग्निं महामवीचामा सुवृत्तिम् ।
 अग्ने प्राव जरितारं यविष्ठार्णं महि द्रविणमायजस्व ॥ ७ ॥ (१०म. ८०सू. १-७ऋक् ।)

तुलापुरुषदानपद्धतौ एतदेव ऋक्सप्तकमग्निमूक्तत्वेन वाचस्पतिना धृतम् ।

† वैष्णवं सूक्तं विष्णुर्मुक्तमित्यादिकं ५५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

‡ रौद्रं रुद्रसूक्तं यथा—

नमस्ते रुद्र मन्वव उत्तीत इषवे नमः ।

बाहुभ्यामुत ते नमः ॥ (१६अ. १म. यजुः ।)

इत्यादिकं षोडशमनुपर्यन्तम् ।

§ ऐन्दवं सामसूक्तं यथा—

अषाढं युत्सु पृतनासु परिपुं स्वर्णामप्तां इज्जस्व गोपाम् ।

भरिषुजापु सुचितिपु सुश्रवमं जयन्तं त्वामनुमदेम साम ॥ २० ॥

सोमो धेनुपु सोमो अर्वन्तमायुं सामो वीरं कर्म्मण्यं ददाति ।

सादन्व विदध्व सभ्यं पितृश्रवणं यां ददाश्रदस्यै ॥ २१ ॥

महावैश्वानरं सम्यग्ज्येष्ठसाम च॥ पाठयेत् ।
 ज्ञानञ्च यजमानस्य पूर्ववत्स्वस्तिवाचनम् ॥
 दातव्या यजमानेन पूर्ववदक्षिणा पृथक् ।
 कामक्रोधविहीनेन ऋत्विग्भ्यः शान्तचेतसा ॥
 तद्वच्च दश वाष्टौ वा लक्षहोमेऽपि ऋत्विजः ।
 कर्त्तव्याः शक्तितस्तद्वच्चत्वारो वाप्यमक्षराः ॥
 नवग्रहमखाक्षब्धं लक्षहोमेऽदशोत्तरम् ।
 दद्याच्च मुनिशार्हूल भूषणान्यपि शक्तितः ॥
 शयनानि च वस्त्राणि हेमानि कटकानि च ।
 कर्णाङ्गुलिपवित्राणि कण्ठसूत्राणि शक्तितः ॥
 न कुर्याद्दक्षिणाहीनं वित्तशाठ्येन मानवः ।
 अदत्त्वा लोभाश्लोहादाः॥ कुलक्षयमवाप्नुयात् ॥

त्वमिमांशं पृथीः संम विश्वस्वमपं अजमयस्व गाः ।

त्वमाततस्यं बन्धुभिः त्वं ज्योतिषा वि तमं ववथं ॥ २२ ॥

देवेन नो मनसा देव संम रायं भाग महमावन्नभियुध्य ।

सा त्वातनर्दीग्धिषे वीर्यस्य भद्रं प्रचिकित्सा गविष्टौ ॥ २३ ॥

एतदेव मन्त्रचतुष्टयं वाचस्पतिना संममन्त्रत्वेन तुलापुरुषदानपद्धतौ धृतम् ।

(२४च. २०-२२म. यजः ।)

ज्येष्ठसाम वाचस्पतिकृततुलापुरुषदानपद्धतौ १२०।१२४ प्रश्नोत्तरं, तद्दानाश्रमौ तु --

मूर्धानं दिवं अरतिं पृथिव्या वैश्वानरं मृतं आजातमग्निम् ।

कविं सखाजमर्तिस्य अनानामासन्ना पाच जनयन् देवाः ॥

इत्यस्य त्रिः श्रावणं कार्यमिति वाचस्पतिः ।

अदत्त्वा दक्षिणां संहादिति क-पुस्तके पाठः ।

अन्नदानं यथाशक्ति दातव्यं भृतिमिच्छता ।
 अन्नहीनः कृतो यस्माद्दुर्भिक्षफलदो भवेत् ॥
 अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनश्च ऋत्विजः ।
 अदक्षिणोऽपि यष्टारं नास्ति यज्ञसमो रिपुः ॥
 न चाप्यल्पधनः कुर्यात्स्रक्षहोमं नरः क्वचित् ।
 तस्मात्पीडाकरोऽतीव य एव भवति ग्रहः ॥
 तमेव पूजयेद्भक्त्या द्वौ वा त्रौन् वा यथाविधि ।
 एकमप्यर्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं यज्ञपारगम् ।
 दक्षिणाभिः प्रयत्नेन बहून् वा बहुवित्तवान् ॥
 लक्षहोमस्तु कर्त्तव्यो यदा वित्तं भवेद्गृहे ।
 यतः सर्वानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥
 पूज्यते शिवलोके च वस्वादित्यमरुद्गणैः ।
 यावत्कल्पशतान्यष्टावथ मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्यात्स्रक्षहोमं यथाविधि ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति परत्रानन्धमश्रुते ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान् धनार्थी लभते धनम् ।
 भार्यार्थी लभते भार्यां कुमारी च पतिं शुभम् ।
 भ्रष्टराज्यस्तथा राज्यं श्रीकामः त्रियमाप्नुयात् ॥
 यं यं कामयते कामं तं तमाप्नोति पुष्कलम् ।
 निष्कामः कुरुते यस्तु परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इति लक्षहोममूलवाक्यानि ।

अथास्य पद्धतिः ।

लक्ष्मणेन अयुतहोमादेतावान् विशेषः । सङ्ख्यादि पूर्ववत् ।
कुण्डन्तु समस्ततो यजमानस्य द्विहस्तविस्तृतं कार्यम् । तच्च
क्षेत्रफलेन चतुर्हस्तं भवति । तन्मेखलासु क्रमेण द्वित्रिचतु-
रङ्गुलोच्छ्रयाः । तावद्विस्ताराश्च तिस्रः कार्य्याः । वेदिसु
तद्देशान्यां मूर्ध्नि षट्त्रिंशदङ्गुलविस्तारा चतुरस्रा प्रागुदक्प्रवणा
वप्रतयोपरि दशाङ्गुलोच्चा कार्य्याः । तस्याः प्रथमो वप्रो द्वा-
ङ्गुलोच्छ्रायः द्वितीयद्वितीयौ त्रयाङ्गुलोच्छ्रायौ त्रयोऽपि द्वाङ्गुल-
विस्ताराः कार्य्याः । एवञ्च वप्रैः सह षष्टादशाङ्गुलोच्छ्रिता
भवति । तत्र देवतावाहनकाले प्रागुक्ताः सूर्याद्या द्वात्रिंश-
द्देवता आवाह्य सर्वेषामुत्तरतः ।

सामध्वनिशरीरस्त्वं वाहनं परमेष्ठिनः ।

विषपापहरो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥

इति पुराणमन्त्रेण गरुडमावाहयेत् । पूजादि कलमस्यापनञ्च
पूर्ववत् कार्य्यम् ।

अन्वाधाने पूर्वोक्तप्रधानदेवताकीर्त्तनान्ते गरुत्मानधिकः
कीर्त्तनीयः । निर्व्वापेऽपि तदर्थमधिको निर्व्वापः कार्य्यः ।
प्रोक्षणेऽप्येवम् । त्रयस्त्रिंशत्स्थाल्यो दशैका वा स्थाली ।

पूर्वोक्तवदेव समिदान्यचरूपकल्पितद्रव्यैर्दशाहुतिहोमः
कार्य्यः । प्रोक्षणे सर्वेषां गरुत्मतश्च पूर्वोदिता मन्त्राः । गरुत्त-

तस्तु सुपर्णीऽसि गरुडानिति मन्त्रो हेमाद्रौ ज्ञेयः । इन्द्रमित्र-
मिति वा ।

समिदादिसंख्याव्यतिरेकेण व्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः पूर्वव-
देव लक्षसंख्या पूरणीया । पूर्णाहुत्यनन्तरमग्नेरुपरि स्तम्भद्वय-
विस्तृतामौदुम्बरीं सूचं पर्णशाखाविदूर्जितां बाहुमात्रां विधाय
तथा तदुपरि शृङ्खलाविष्टेन घृतपूरितेन कुम्भेन अधो यवमात्र-
च्छिद्रेण आज्यं मुञ्चता अग्नेरुपरि वसोर्धारां पातयेत् । तदा
(शये) च आग्नेयादीनि सूक्तानि* महादैश्वानरज्येष्ठसामनी† च
श्रावयेत् ।

दक्षिणा च अयुतहोमादशगुणा दशधेन्वादिरूपा देया ।
सूर्याद्युद्देशेन दशगुणाः शय्याश्च । अयुतहोमादशगुणानि
रत्नानि दशगुणा भूमिश्च देया । मन्त्राश्च त एव । शक्ति-
मांसेद्भूषणशयनासनवस्त्राणि हेमकटकस्वर्णाङ्गुलीयपक्विकण्ठ-
सूत्रादीन्वपि दद्यात् । अयुतहोमादशगुणब्राह्मणभोजनं कार्यम् ।
विसर्जनादि समानं फलान्तु प्रागेवाभिहितम् ।

इति लक्षहोमपद्धतिः समाप्ता ।

* ५६६ पृष्ठे प्रदर्शितानि ।

† ज्येष्ठसाम ५६७ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

अथ कोटिहोमविधानम् ।

तत्र मत्स्यपुराणम् ।

अस्माच्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।

आहुतिभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥

पूर्व्ववदयद्देवानामावाहनविसर्जने ।

होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानदाने तथैव च ॥

कुण्डमण्डपवेदीनां विशेषोऽयं निबोध मे ।

कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रञ्च सर्व्वतः ।

योनिवक्त्रहयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ॥

सर्व्वतश्चतुर्हस्तमिति विस्तारायामखातेषु चतुर्हस्तमित्यर्थः ।

योनिवक्त्रहयोपेतमिति एकेन योनिवक्त्रेण पश्चिमतो युक्तं

द्वितीयेन दक्षिणतो युक्तमिति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् ।

वेदिश्च कोटिहोमे स्वाहितस्तीनां चतुष्टयी ।

चतुरस्रा समा तद्विभिर्ब्रह्मैः समाहता ।

वप्रप्रमाणं प्रोक्तं वै वेदिकायास्तथोच्छ्रयः ॥

प्रोक्तं लक्षहोमे इति शेषः ।

तथा षोडशहस्तः स्वामण्डपश्च चतुर्मुखः ।

पूर्व्वहारे च संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ॥

याजुर्व्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ।

अथर्व्ववेदिनं तद्दुत्तरे स्थापयेद्बुधः ॥

अष्टौ तु होमकाः कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः ।

एवं द्वादश तान् विप्रान् वस्त्रमाख्यागुलेपनैः ॥
 पूर्ववत्पूजयेद्गत्वा सर्वाभरणभूषणैः ।
 रात्रिसूक्तञ्च* रौद्रञ्च पावमानं† सुमङ्गलम्‡ ॥
 पूर्वतो वहृचः शान्तिं पठन्नास्त उदसुखः ।
 शाक्रं§ रौद्रञ्च सौम्यञ्च कौष्माण्डं शान्तिमेव च ॥

* रात्रिसूक्तमारात्रि पार्थिवं रज इत्यादिकं १७६।१७७ पृष्ठयोरुक्तम् ।

† पावमानसूक्तं यथा—

स्वदिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।

इन्द्राय पातवे सुतः ॥ १ ॥

इत्यादिकं षष्टिमन्त्रात्मकं तुलापुरुषदानपद्धतौ १६७ पत्रे मृग्यम् ।

‡ सुमङ्गलसूक्तं यथा—

कनिक्रदञ्जगुषं प्रमुवाण इयर्ति वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गलय शकुने भवासि मा त्वा काचिदभिमा विन्ना विदत् ॥ १ ॥

मा त्वा श्येन उहचीन्ना सुपर्णे मा त्वा विददिषुमान् वीरो अस्ता ।

पितृगामनु प्रदिशं कनिक्रदरनुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

अवक्रन्द दक्षिणतो गृह्णाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुने ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो उहृददेम विदधे सुवीराः ॥ ३ ॥

(रम. ४२५. १-३२५. १)

§ शाक्रमिन्द्रसूक्तं यथा—

इन्द्र विन्ना अवीवधन् समुद्रव्यचमं गिरः ।

रथीतमं रथीनां वाजानां सन्पतिं पतिम् ॥ १ ॥

सख्ये त इन्द्र वाजिनो मा भेम शवसस्यते ।

त्वामभि प्रणीतुमां जितारमपराजितम् ॥ २ ॥

पूर्वोरिन्द्रस्य रातयो न विदस्यन्पूतयः ।

शदीवाजस्य गोमतः स्तोत्रभ्यो मंहते मघम् ॥ ३ ॥

पठेत्सु दक्षिणे द्वारि याजुर्वेदिक उत्तमम् ।
 सौपर्णमथ वैराजमान्येयं रोद्रसंहिताम् ॥
 ज्येष्ठसाम तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे पठेत् ।
 शान्तिसूक्तञ्च सौरञ्च तथा शाकुनकं शुभम् ॥
 पौष्टिकञ्च महाराजमुत्तरं षोडशधर्व्ववित् ।
 पञ्चभिः सप्तभिर्वापि होमः कार्योऽथ पूर्व्ववत् ॥
 खाने दाने च मन्त्राः स्युस्त एव मुनिसत्तम ।
 वसोर्धाराविधानञ्च सच्चहामवदिष्यते ॥
 अर्धेन विधिना यस्तु कौटिहोमं समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपदं व्रजेत् ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि ग्रहशान्तित्रयं नरः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥

पुराभिन्दुयंवा कविरमितीत्रा अत्रायत ।

इन्द्रो विश्वस्य कर्कषो भर्ता वज्रो पुष्टतः ॥ ४ ॥

त्व बलस्य गीमताऽपावराद्रवा विलम् ।

त्वा देवा अविभ्युषभ्तु ज्यमानाम् आविषुः ॥ ५ ॥

तवाहं शूर रातिभिः प्रत्यायं मिश्रुमावदन् ।

उपातिष्ठन् गिर्बन्धो विदुष्टे तस्य कारवः ॥ ६ ॥

मायाभिरिन्द्र मायिनं नं शुचमवातिरः ।

विदुष्टे तस्य भेधिरासंवा अवाञ्छतिर ॥ ७ ॥

इन्द्रमीशानमीशसाभिसीमा अमृपत ।

सहस्रं यस्य रातय उत वा मनि भुयसोः ॥ ८ ॥ (१म. ११म. १-८श्लो.)

एतदेव सृष्टक वाचप्रतिना इन्द्रमन्त्रेण धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्मवित् ।
 कृत्वां यत्फलमाप्नोति कोटिहोमात्सदश्रुते ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्बुदानि च ।
 नश्यन्ति कोटिहोमेन यथावच्छिवभाषितम् ॥
 कोटिहोमः प्रकर्त्तव्यो यदा वित्तं भवेद्बहु ।
 सर्वानर्थानवाप्नोति कुर्वन् कामान् विधानतः ॥
 पूज्यते शिवलोके च वैस्वादित्यमरुद्गणैः ।
 यावत्कल्पशतान्यष्टावथ मोक्षमवाप्नुयात् ॥
 सकामो यस्त्विमं कुर्यात्कोटिहोमं यथाविधि ।
 तं स काममवाप्नोति पदज्ञानन्तमश्रुते ॥
 पुत्रार्थी लभते पुत्रान्

इत्यादिकं फलं लक्षहोमवज्ज्ञेयम् ।

तथा ।

ग्रहयज्ञत्रयं कुर्याद्यस्तु न्यायेन मानवः ।
 न तस्य ग्रहपीडा स्यात्त च बन्धुजनक्षयः ॥
 ग्रहयज्ञत्रयं गेहे लिखितं यस्य तिष्ठति ।
 न तत्र पीडा बालानां न रोगो न च बन्धनम् ॥
 अशेषयज्ञफलदमशेषाघौघनाशनम् ।
 कोटिहोमं विदुः प्राज्ञा भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
 अश्वमेधफलम्प्राहुर्लक्षहोमं सुरोत्तमाः ।
 द्वादशाहसमस्तहवयवहमखः स्मृतः ॥

द्वादशाहो यज्ञविशेषस्तत्समस्तत्फलप्रद इत्यर्थः ।

इति कथित प्रदानीमुत्सवानन्दहेतुः
 सकलकलुषहारी देवयज्ञाभिवेकः ।
 परिपठति य इत्थं यः शृणोति प्रगल्भा-
 दभिभवति स शत्रूनायुरारोग्ययुक्तः ॥
 इति मात्स्ये कोटिहोममूलवाक्यानि ।

अथास्य प्रयोगः ।

अत्रापि लक्षहोमवदेव अनुष्ठानम् । यदा ग्रीधं समा-
 पयितुमिच्छति तदा उक्ताष्टहोमकर्षपेक्षया अधिका अपि यथेष्टं
 वरीतव्याः ।

अत्रापि गरुडता सहैव त्रयस्त्रिंशद्देवताः पूज्याः । कुण्डवेदि-
 कयोः कोटिहोमे चतुर्हस्तमित्यादिविशेषो द्रष्टव्यः । अष्टहोमः
 पूर्ववत् । व्याहृत्याहुतयस्तु कोटिमिता होतव्याः । दक्षिणा
 तु लक्षहोमाच्छतगुणा सहस्रं धेनवः सहस्रं शृङ्गा इत्यादि ।
 दानमन्त्रास्त एव । यद्वा सहस्रं गाः सुवर्णभूषिताः सोपस्कराः
 सूर्याद्युद्देशेन दद्यात् । तन्मन्त्र उक्त एव । अथवा सर्वेभ्यः
 सुवर्णं दद्यात् । रत्नादिदानञ्च पूर्ववत् । ब्राह्मणभोजनमयुत-
 होमात् सहस्रगुणम् । अन्यत् सर्वं लक्षहोमवज्ज्येयम् ।

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डोक्तानि अयुतहोम-
 लक्षहोम-कोटिहोमविधानानि ।

अथ ग्रहयज्ञसाधारणविशेषाः ।

यथा हेमाद्रौ ।

वृत्तमाप्यायने कुण्डं तथाच वशकर्मणि ।

त्रिमेखलस्रैकवक्त्रमरत्निर्विस्तरेण तु ॥

पालाशसमिधः शस्ता मधुगोरोचनान्विताः ।

चन्दनागुरुणा तद्वत्कुङ्कुमेनाभिषेचिताः ॥

होमयेन्मधुंसर्पिभ्यां विस्वानि कमलानि च ।

सहस्राणि दशैवोक्तमेतदेव स्वयम्भुवा ॥

वश्यकर्मणि विस्वानां पद्मानाञ्चैव धर्मवित् ।

सुमित्रियान् आपः* ओषधय इति होमयेत् ।

न चात्र स्नपनं कार्यं न च कुम्भाभिषेचनम् ।

स्नानं सर्वौषधैः कृत्वा शुक्लपुष्पाखरो गृही ॥

कण्ठसूत्रैः सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ।

सूक्ष्मवस्त्राणि देयानि शुक्ला गावः सकाञ्चनाः ॥

अवश्यानि वशीकुर्यात् सर्वशत्रुबलान्यपि ।

अमित्राण्यपि मित्राणि होमोऽयं पापनाशनः ॥

विद्वेषणेऽभिचारे च त्रिकोणं कुण्डमिथ्यते ।

द्विमेखलं कोणमुखं हस्तमात्रञ्च सर्वतः ॥

होमं कुर्युस्त्रयो विप्रा रक्तमास्थानुलेपनाः ।

निवातलोहितोष्णीषा लोहिताम्बरधारिणः ॥

* सुमित्रियान् आप ओषधयः सन् । (६. २२. यजुः ।)

नरवापसरक्ताज्यपात्रत्रयसमन्विताः ।
 समिधो वामहस्तेन श्येनास्थिलवर्णैर्युताः ॥
 होतव्याः शुक्लकेशैश्च ध्यायन्निरशिवं रिपोः ।
 दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु* तथा हुं फडितीति च ॥
 श्येनाभिचारमन्त्रेण क्षुरं समाभिमन्त्रितम् ।
 प्रतिरूपं रिपोः कृत्वा क्षुरेण परिकर्त्तयेत् ॥
 इंष्टरूपस्य सकलाङ्गान्यग्नी च विनिश्चिपेत् ।
 ग्रहयज्ञविधानान्ते सदैवाभिचरन्नरः ॥
 विद्वेषणं तथा कुर्वन्नेतदेव समाचरेत् ।
 इहैव फलदं पुंसामेतन्नामुच शोभनम् ॥

अमुत्र परलोके न शोभनं नरकहेतुरित्यर्थः ।

तस्माच्छान्तिकरं त्वन्न कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ।
 ग्रहयज्ञत्रयं कुर्याद्यस्वकामिन मानवः ।
 स विष्णोः पदमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
 यस्त्विदं शृणुयाद्वित्यं यावयेदापि मानवः ।
 न तस्य ग्रहपीडा स्यान्न च बन्धुजनक्षयः ॥
 ग्रहयज्ञत्रयं गृहे लिखितं यस्य तिष्ठति ।
 न पीडा तत्र बालानां न रोगो न च बन्धनम् ।
 अशेषयज्ञफलदम् ॥ इत्यादि पूर्ववत् ।

इति ग्रहयज्ञोपयुक्तविशेषाः ।

* दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु योऽस्मान् वदति यच्च वृ रिपोः । (६५. २०म. यजुः ।)

अथ महान्तोऽयुतहोम-लक्षहोम-कोटिहोमा उच्यन्ते ।

हेमाद्रावेव मात्स्ये ।

राज्ञा धर्मप्रसक्तेन प्रजानाञ्च हितेषुना ।
 ग्रहयज्ञः सदा कार्यो लक्षहोमसमन्वितः ॥
 नदीनां सङ्गमे चैव सुराणामग्रतस्तथा ।
 सुषमे भूमिभागे च देवताधिष्ठिते नृप ॥
 गुरुणा ऋत्विजा चैव साहं भूमिं परीक्षयेत् ।
 खनेहै तत्र कुण्डञ्च सुषमं हस्तमात्रकम् ॥
 द्विगुणं लक्षहोमे च कोटिहोमे चतुर्गुणम् ।
 ऋत्विजो युग्मशः प्रोक्ता ऋष्टी ते वेदपारगाः ।
 कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराग्निनोऽपि वा ॥
 वेद्यां निधापयेच्चैव रत्नानि विविधानि च ।
 कुण्डर्क्षपरिधेयाञ्च ततोऽग्निञ्च समर्चयेत् ॥

ऋक्षाणि ग्रहाः परिधेयाः प्रणीता इत्यर्थः ।

गायत्र्या दशसाहस्रं मा नः स्तोत्रेति* षड्गुणाः ।
 त्रिंशद्दहादिमन्त्रैश्च चत्वार्येव तु वैष्णवैः ॥
 कुशाण्डैर्जुहुयात्पञ्च किरिकाभिः(किरिकायां) तु षोडश ।
 होतव्या दशसाहस्रा ऋषो वै जातवेदसा† ॥

* मा नः स्तोत्रे तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो चक्षुषु रीरिषः ।

† वीरान् मा नो रुद्र भामिनी वधीर्हविष्यन्तः सदमित्वा इवामहे ॥ (१६च. १६म. यजुः १)

† जातवेदमी सुनवाम सोममित्यादिकेन ६२ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

द्वितीयः श्लोकः ।

त्रिया मन्त्रेषु होतव्याः सहस्राणि चतुर्दश ।
शेषाः पञ्चसहस्रास्तु होतव्यास्त्रिन्दुदैवतैः ॥
हुते शतसहस्रे तु पुष्पस्नानं विनिर्दिशेत् ।
कुम्भैः षोडशसंख्यैश्च सहिरण्यैः सुमङ्गलैः ।
स्नापयेद्यजमानस्तु ततः शान्तिर्भविष्यति ॥
एवङ्कृते तु यत्किञ्चिद्दृष्ट्वापीडासमुद्भवम् ।
तत्सर्वं नाशमायाति दत्त्वा वै दक्षिणां नृप ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन प्रधाना दक्षिणा स्मृता ॥
हस्त्यश्वरथयानानि भूमिवासोयुगानि च ।
अनडुहोशतं दद्यादृत्विजाश्चैव दक्षिणाम् ॥
यथाविभवसाध्योऽयं वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।
मासे पूर्णे समाप्तिस्तु लक्षहोमे भवेदिह ॥
लक्षहोमे तु राजेन्द्र विधानम्परिकीर्तितम् ।
इदानीं कोटिहोमस्य शृणु त्वं कथयाम्यहम् ॥
गङ्गातटेऽथ यमुनासरस्वत्योर्नराधिप ।
नर्मदावेदिकायाश्च कोटिहोमो विधीयते ॥
तत्रापि ऋत्विजः कार्या रविन्दन षोडश ।
सर्वहोमेषु राशं न्द्र तथा विधिषु पावनीम् ॥
ऋत्विगाचार्यसंहतो दीक्षां संवत्सरं स्थितः ।
चैत्रमासे तु सम्प्राप्ते कार्तिके वा विशेषतः ॥
प्रारम्भे कर्मणां यो वा वत्सरं वत्सरं नृप ।
यजमानः पयोभक्षी फलागी च तथानघः ॥

यदि वा व्रीहयो माषास्तिलाश्च सह सर्पिणा ।
 पलाशसमिधः शस्ता वसोर्धारा तथोपरि ॥
 मासे च प्रथमे दद्याद्वृत्विग्भ्यः क्षीरभोजनम् ।
 द्वितीये कृशरा देयाः सर्वकामार्थसाधनाः ॥
 संयावकां तृतीये च देयं वै रविनन्दन ।
 चतुर्थे मोदका देया विप्राणाम्प्रीतिमावहेत्* ॥
 पञ्चमे दधि भक्तश्च षष्ठे वै श(स)क्तुभोजनम् ।
 अपूपः सप्तमे देया अष्टमे घृतपूरिकाः ॥
 पिष्टौदनश्च नवमे दशमे यवपिष्टिकाः ।
 एकादशे समांसन्तु भोजनं रविनन्दन ॥
 द्वादशे त्वथ सम्प्राप्ते मासे रविकुलोद्भव ।
 षड्रसं सह भक्ष्यैश्च भोजनं सार्वकामिकम् ॥
 कृत्वा सुराणां राजेन्द्र पशुघातसमन्वितम् ।
 दानानि सर्वदेवानां प्रीतये स्वयमाचरेत् ॥
 देया द्विजानां राजेन्द्र मासि मासि च दक्षिणा ।
 अहतवासःसंवीतैर्दिनाद्यैर्होमयेदलम् ॥
 तस्मिन् सदा स्थितैर्भाव्यं यजमानेन संयुतैः ।
 इन्द्रान्यादिसुराणाञ्च प्रीणनं सार्वकामिकम् ॥
 एवङ्कृत्वा विधानेन पूर्णाहुतिः शते शते ।
 सहस्रगुणिता देया यावच्छतसहस्रकम् ॥

* प्रीतिहेतवे इति पाठः साधीयान् ।

पुरोडाशं ततः प्राश्य देवतीर्थं च ऋत्विजैः ।
उक्त्वा सामान्यवाक्यञ्च पुनश्च प्रेषयेद्विजान् ॥
प्रीणयित्वा सुरान् सर्वान् पितॄञ्चैव यथाक्रमम् ।
कृत्वा शास्त्रविधानन्तु पिण्डदानं सतर्पणम् ।
समाप्तौ तस्य होमस्य विप्राणामथ दक्षिणा ॥

देयेति शेषः ।

तुलाञ्चैव समाहूत्वा बद्धा शिखाद्वयं पुनः ।
आत्मानं तोलयेत्तत्र पद्मीञ्चापि द्वितीयके ॥
सुवर्णेनैव चात्मानं रजतेन तथा प्रियाम् ।
तोलयित्वा ततो राजन् वित्तशाठ्यविवर्जितः ॥
दत्त्वा शतसहस्रन्तु शुद्धस्य कनकस्य तु ।
सर्वस्वं वा ददेत्तत्र राजसूयफलं लभेत् ॥
एवं सर्वोपघाते तु दैवमानुषकारिते ।
इयं शान्तिस्तवाख्याता यां कृत्वा सुकृती भवेत् ॥ इति ।

अत्र प्रकरणे महायुतहोमोऽप्यस्ति ।

खर्नद्वै तत्र कुण्डञ्च सुषमं हस्तमात्रकम् ।

इत्युपक्रमात् ।

स तरफलमवाप्नोति कृत्वा यज्ञत्रयं नृप ॥

इत्यन्ते उपसंहाराच्च ।

तत्र लक्षहोमाहुतीनां दशगुणितो भागो यथायथमाहुति-
सङ्ख्या च कोटिहोमे शतगुणिता लक्षहोमाहुतय इति ।

इति हेमाद्रिनिबन्धे शान्तिकाण्डे महापञ्चयज्ञत्रयविधानम् ।

अथ बृहत्पराशरस्मृत्युक्त-महालक्ष्मकोटिहोमविधानम् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि द्विजेन्द्राः* श्रूयतामयम् ।
 लक्ष्महोमविधिः पुण्यः कोटिहोमविधिस्तथा ॥
 स्वयम्भूर्यमुवाच प्राक् अस्मत्तातपितामहः ।
 तमिमं सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां पापनाशनम् ॥
 ये चे(वे)ह ब्राह्मणाः कार्या भूमिर्या यच्च मण्डपम् ।
 याः समिधो ये च मन्त्रा अन्यत्तत्रैव यज्ञवेत् ॥
 लक्ष्महोमविधिं विप्राः कथ्यमानं निबोधत ।
 युग्माश्च ऋत्विजः कार्य्या ब्राह्मणा ये विपश्चितः ॥
 नियमव्रतसम्पन्नाः सहिताः पार्थिवेन तु ।
 नित्यं व्रत(जप)पराश्चैव नियोज्यास्तादृशा द्विजाः ।
 कन्दमूलफलाहारा दधिक्षीराग्निनोऽपि वा ॥
 प्राग्वा चोदक्पूर्वे देशे† समं स्थण्डिलमेव च‡ ।
 तत्र वेदिं प्रकुर्वीत पश्चाद्गुल§समुच्छ्रिताम् ।
 दक्षिणोत्तर आयामे त्रिरद्विः (त्रिंशत्) पूर्वपश्चिमे ॥
 कुण्डानि खनितव्यानि अङ्गुलान्येकविंशतिम् ।
 निधापयेद्विरयानि रत्नानि विविधानि च ॥

* द्विजेन्द्रा इत्यत्र नरेन्द्रा इति आकरे पाठः ।

† प्राग्दक्पूर्वदेशेषु इति आकरे पाठः ।

‡ समे स्थण्डिल एव वा इति आकरे पाठः ।

§ पश्चाद्गुलमेत्यत्र पश्चद्वर्त्तते आकरे पाठः ।

सिकतोपरि देया च तत्राप्यग्निं समिन्धयेत् ।
 यहांसैव सनक्षत्रान् प्राच्यां दिशि समर्चयेत् ॥
 अवदानविधानेन स्थालीपाकं प्रकल्पयेत् ।
 आज्यभागाहुतीर्हुत्वा नवाहुत्या तु होमयेत् ॥
 अग्निं सोमश्च सूर्यश्च विष्णुश्चैव प्रजापतिम् ।
 विश्वेदेवान् महेन्द्रश्च मित्रं स्वष्टकृतं तथा ॥
 दधिमधुघृताक्ताश्च(नां) समिन्धस्यैव याज्ञिकः ।
 होमयेच्छतसाहस्रं मन्त्रैश्चैव यथाक्रमम् ॥
 चतुर्विंशतिर्गायत्रा मा नः स्तोत्रेति षट् तथा ।
 त्रिंशद्(विंश)ग्रहादिमन्त्रैश्च चतुरोः* विष्णुदेवतैः ॥
 कुशाण्डैर्जुहुयात्पश्च किरिकाभिस्तु† षोडश ।
 जुहुयाद्दशसाहस्रं जातवेदस इत्यृचा ॥
 पञ्चसहस्राण्यन्यानि जुहुयादिन्द्रदेवतैः ।
 हुते शतसहस्रे तु अभिषेकस्तु कारयेत् ॥
 पुष्याभिषेकवत्प्रोक्तं‡ तदत्रापि शुभप्रदम् ।
 अथ षोडशकुम्भैश्च सहिरण्यैः सुमङ्गलैः ॥
 सर्वौषधिसमायुक्तैः सर्वरत्नविभूषितैः ।
 अभिषेकं ततः कुर्यात्स्नानमन्त्रैर्यथोदितैः ॥

* चतुर इत्यत्र चत्वारोति आकरे पाठः ।

† किरिकदेवतैः नमोऽस्तु किरिकेभ्य इति इन्द्रपराशरवचनात् किरिकायां देवत्वसव-
 ते । विकिरिहाद्य इति आकरे पाठः ।

‡ इष्टाभिषेकं यत्प्रोक्तमित्याकरे पाठः ।

समाप्ते तु ततस्तस्मिन् प्रधाना दक्षिणा स्मृता ।
 हस्त्यश्वरथयानानि भूमिवस्त्रयुगानि च ॥
 अनडुहोशतं दद्याद्दृत्विजाश्चैव दक्षिणाम् ।
 वृषांश्चैकादश द्वौ वा दश दद्याच्च धेनवः ॥

धेनवो धेनूरित्यर्थः ।

स्वशक्त्या वा प्रदद्याद्गं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् ।
 एवङ्कृतं च यत्किञ्चिद्द्रव्यपीडासमुद्भवम् ॥
 भौममाकाशजं वापि अन्यथा यदि जायते ।
 तत्सर्वं लक्ष्मणेन प्रशमं यात्यसंग्रहम् ॥
 शान्तिर्भवति पुष्टिश्च बलं तेजश्च वर्धते ।
 वृष्टिर्भवति राष्ट्रे च सर्वोपद्रवसङ्घयः ॥

इति बृहत्पराशरे लक्ष्मणेनविधानम् ।

अथ कोटिहोमविधानम् ।

यथा तत्रैव ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि कोटिहोमविधिं द्विजाः ।
 श्रूयतामादरेणायं सर्वकामफलप्रदः ॥
 सानुष्ठाना द्विजाः प्रोक्ता ऋत्विजा यागकर्म्मणि ।
 विधिज्ञाश्चैव मन्त्रज्ञाः स्वदारनिरताश्च ये ।
 कार्याश्चैव विशेषेण ग्रहयागविधेर्विदः ॥
 एकाङ्गविकलो यस्य धनधान्यापहारकः ।
 सर्वाङ्गविकलो यस्य यजमानं स हिंसति ॥

हिंसति दिनस्तीत्यर्थः ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन विधिमन्त्रादिविहिजाः ।
कार्याश्चैव प्रयत्नेन ग्रहयज्ञस्य सिद्धये ॥
ग्रहाः फलन्ति नागाश्च सुराश्चैव नरेश्वराः ।
अधीताश्चैव मन्त्राणामष्टोत्तरशतं तथा ॥
स एव ऋत्विग्विज्ञेयः सर्वकामफलप्रदः ।
आवाहनीयो यत्नेन प्रणिपत्य मधुर्मुहुः ॥
एवङ्कृतं च यत्किञ्चिद्ग्रहपीडाममुद्भवम् ।
तत्सर्वं नाशयेत्क्षिप्रं कृतघ्नः सौहृदं यथा ॥
लक्षा(अस्मा)च्छतगुणः प्रोक्तः कोटिहोमः स्वयम्भुवा ।
आहुतीभिः प्रयत्नेन दक्षिणाभिः फलेन च ॥
पूर्ववद्ग्रहदेवानामावाहनविसर्जने ।
होममन्त्रास्त एवोक्ताः स्नानं दानं तथैव च ॥
मण्डपस्य च वेद्याश्च विशेषस्तु निबोधत ।
कोटिहोमे चतुर्हस्तं चतुरस्रायतं* पुनः ॥
योनिवक्त्रदयोपेतं तदप्याहुस्त्रिमेखलम् ।
द्वारकुलेनोच्छ्रिता कार्या प्रथमा मेखला बुधैः ॥
त्र्यारकुलेनोच्छ्रिता तद्विहितीया मेखला स्मृता ।
उच्छ्रिता मेखलान्या तु तृतीया चतुरङ्गुला ॥
द्विगुणस्तत्र विस्तारः पूर्वयोरेव शस्यते ।
वितस्त्रिमात्रा योनिः स्यात् षट्मसाङ्गुलविस्तृता ॥

* चतुर्हस्तायतमित्याकरं पाठः ।

कूर्मपृष्ठोच्छ्रिता मध्ये पार्श्वतश्चाङ्गुलोच्छ्रिता ।
 गजोष्ठसदृशी तद्द्वयायता च्छिद्रसंयुता ॥
 एतःसर्वेषु कुण्डेषु योनिस्तत्रणमुच्यते ।
 मेखलोपरि सर्वत्र अश्वत्यदलसन्निभा ॥
 वेदी च कीटिहोमे स्याद्वितस्तीनां चतुष्टयम्* ।
 चतुरस्रा समा तद्वृभिर्विप्रैः समावृता ॥
 वप्रप्रमाणं पूर्वोक्तं वेद्याः कार्यस्तथोच्छ्रयः ।
 ततः षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः ॥
 पूर्वद्वारे तु संस्थाप्य बह्वृचं वेदपारगम् ।
 यजुर्वेदं तथा याम्ये पश्चिमे सामवेदिनम् ॥
 अथर्ववेदिनं तद्वदुत्तरे स्थापयेद्बुधः ।
 अष्टौ तु होतृकाः (होमकाः) कार्या वेदवेदाङ्गवेदिनः
 एवं द्वादश विप्राणां वस्त्रमाख्यानुलेपिनैः ।
 पूर्ववत्पूजयेद्भक्त्या सर्वाभरणभूषितैः ॥
 रात्रिसूक्तञ्च† सौरञ्च‡ पावमानं§ सुमङ्गलम्॥
 पूर्वद्वारे जपेच्छान्तिं पावमानमुदङ्मुखः ॥

* मण्डपश्च चतुर्मुख इत्याकारे पाठः ।

† रात्रिसूक्तमारानि पार्थिवं रज इत्यादिकं २७६ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ सौरं सूर्यसूक्तम्—उदुखं जातवेदसं देवं वह्निं केतवः । इमे विनाय सूर्यमित्यादि-
 यजुर्वेदे मृग्यम् ।

§ स्वदिश्या मदिष्ठया इत्यादिकं पावमानसूक्तं ५७२ पृष्ठे किञ्चित्प्रदर्शितम् ।

॥ कनिकदञ्जुषमित्यादिकं सुमङ्गलसूक्तं ५७२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

शाक्रं* रौद्रं† सौम्यं‡ कुष्माण्डं शान्तिमेव च ।
 पाठयेद्दक्षिणदारे यशुर्वेदमनुत्तमम् ॥
 सौप(व)र्षमथ वैराजमाग्नेयं§ रौद्र(रुद्र)संहिताम् ।
 ज्येष्ठसामषु तथा शान्तिं छन्दोगः पश्चिमे पठेत् ॥
 सविधानं तथा शान्तिमथर्वीत्तरतः पठेत् ।
 पश्चभिः सप्तभिर्वाथ होमः कार्यं च पूर्ववत् ॥
 स्नानं दानं च मन्वाः स्वस्त एव हिजसत्तमाः ।
 वसोर्धाराविधानञ्च नक्षत्रोमवदिष्यते ॥
 अग्नेन विधिना यस्तु अहपूजां समाचरेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति ततो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 यः पठेच्छृणुयाद्वापि अहयागमिमं बुधः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा पदमिन्द्रस्य गच्छति ॥
 अश्वमेधमहस्राणि दश चाश्वौ च धर्मवित् ।
 कृत्वा अफलमाप्नोति कोटिहोमात्तदमृतं ॥
 ब्रह्महत्यासहस्राणि भ्रूणहत्यार्वुदानि च ।
 नश्यन्ति कोटिहोमेन स्वयम्भूवचनं यथा ॥

* शाक्रमिन्द्रसूक्तं ५०२।५०३ पृष्ठयं. प्रदर्शितम् ।

† रौद्रं रुद्रसूक्तं ४६६ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

‡ सौम्यं सं.सूक्तं ४६६।४६७ पृष्ठयोः प्रदर्शितम् ।

§ आग्नेयम् अग्निमूक्तं ४६६ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

¶ ज्येष्ठसाम ४६७ पृष्ठं प्रदर्शितम् ।

तस्मात्सदा भूपतयो विद्ध्यु-
 र्वृष्टिप्रजासौख्यबलस्य पुष्ट्यै ।
 आयुष्यवृद्धैः विजयाय कीर्त्यै
 लक्षादिहोमग्रहयागमेनम् ॥
 इति श्रीवृहत्पराशरे कोटिहोमविधानम् ।

अथ प्रकारान्तरेण लक्षहोमकोटिहोमविधानम् ।

हेमाद्रावेव शान्तिकाण्डे देवीपुराणे मनुर्वाच ।
 ग्रहपूजा प्रकर्त्तव्या इत्युपक्रम्य—

होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टाधिकं तथा ।
 अष्टाविंशतिहोमस्तु यथाप्राप्तिं विधीयते ॥

इत्युक्त्वा अभिहितम् ।

लक्षहोमः प्रकर्त्तव्यः सर्व्वपीडानिवारकः ।

गायत्र्या ग्रहमन्त्रैश्च* कुष्माण्डैर्जातवेदसैः† ॥

* ग्रहमन्त्रैः ५४०।५४१ पृष्ठयोः प्रदर्शितेः ।

† “यद्देवा देवदेवम्” इत्यादिकस्य एकविंशत्यक्षस्य प्रथमानुवाकस्य एकैकया चक्षुषा, तथा
 “यद्देवीयं नृणां” इत्यादिकस्य त्रयोदशक्षस्य द्वितीयानुवाकस्य एकैकयत्रा, “आयुष्टं विश्वतोदधत्”
 इत्यादिकस्य सप्तदशक्षस्य चानुवाकस्य चक्षुष्यै एवंपैः कुष्माण्डमन्त्रैः । इति श्रौतपदार्थ-
 निर्वाचनम् ।

जातवेदसे सुगवाम सोममरातीयतो निदहति वेदः ।

स नः पशंदति दुर्गाणि विन्ना नार्वेव सिन्धुं दुग्तिःत्यग्निः ॥

इत्यादिकंः नामवेदे नृग्यैः (१म. ८८५ १चक्षुः) ।

ऐन्द्रवारुणवाङ्मेयवायुसौम्यैः सर्वेषावेः ।
 होमं शतसहस्रन्तु षष्टोत्कृष्टं* विधीयते ॥
 सर्व्वपीडाविनाशाय कोटिहोमः शुभावहः ।
 यवव्रीहिघृतक्षीरतिलकङ्गुप्रसाधिताः ।
 पद्मजोशीरविस्वाम्बुदला होमे प्रकीर्त्तिताः ॥
 सर्व्वशास्त्रार्थकुशलैर्यहमाहप्रपूजकैः ।
 होमः कार्य्यः सदा विप्रैः सर्व्वशास्त्रिप्रदायकः ॥
 ग्रहकृत्यापसर्गादि ऋतुनागभयाशुभाः(भम्) ।
 यत्नरक्षःकृता पीडा लक्षहोमात्प्रशाम्यति ॥

मन्त्रोवाच ।

सर्व्वलोकीपकाशाय सङ्घोपात्र तु विस्तरात् ।
 लक्षहोमं प्रवक्ष्यामि यथा प्रोक्तन्तु गन्धुना ॥
 भूमिकम्पे दिशां दाहं ग्रहयुद्ध उपस्थिते ।
 कर्तुमन्दर्शने चैव आदित्यस्य च कम्पने ॥
 कृष्णवर्णे तथा सूर्ये तथा छिद्रसमन्विते ।
 रक्तहृष्टिस्तथा मया विपरीता वहन्ति वै ॥
 निर्घातं गगनोद्भूतं वारिमध्यं वर्हाच्छला ।
 उपसर्गास्तथा लोकं रात्रां तु जयकारकाः ॥
 यस्य राशौ ग्रहाः पञ्च अथ सप्त सुराधिपाः ।
 ग्रहणं चन्द्रसूर्यस्य ग्रहेर्वाष्टमसंस्थितैः ॥

बलिदानं प्रकर्त्तव्यं मातृणां पूजनं हितम् ।
सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभनाशनम् ।
लक्षहोमं महाहोमं कोटिहोमं पुरोहितम् ॥

महाहोमं महालक्षहोममित्यर्थः ।

गोभूहिरण्यवस्त्रान्नित्यदानं शुभावहम् ।
पायसं क्षीरदध्याज्यं देयं नैवेद्यमुत्तमम् ।
एकलिङ्गे प्रकर्त्तव्यमथ विप्रगृहेषु च ॥

एकमेव लिङ्गमेकलिङ्गमिति विग्रहः । वृषविनायकादिरहित-
मित्यर्थः । तदपि प्रत्यङ्मुखं सिद्धलिङ्गम् ।

सिद्धये वनचर्येषु अथवा नृपवेश्मनि ।
ब्राह्मणैः शुचिभिः स्नातैः संयतैर्मन्त्रपारगैः ।
वेदोक्तविधिना कार्यं विजयार्थमनुत्तमम् ॥
बाहुमाने ततः कुण्डे जङ्गामान्नेऽथवा पुनः ।
होतव्यं सुरराजेन्द्र नान्येषु विधिरीश्वरः (रीटशः) ॥
अथ ते कथयिष्यामि लक्षहोमस्य यो विधिः ।
शुभं मनोरमे स्थाने देवतायतनेऽथवा ॥
नृपवेश्मनि कर्त्तव्यं कुण्डं सर्वार्थसाधकम् ॥
चतुर्हस्तं तथा निम्नविस्तारं सुरसत्तम ।
सर्वेषां शुभदं कुण्डं मेखलासंयुतं भवेत् ॥
षोडशाङ्गुलिविस्तारमुच्छ्राये षोडशाङ्गुलम् ।
चतुरङ्गुलं भवेदाज्यं चतुर्हस्तस्य कीर्तितम् ॥
द्वात्रिंशाङ्गुलविस्तारा दैर्घ्याद्द्विगुणविस्तारा ।

योनिः कुण्डे प्रकर्त्तव्या नाधिका गस्यते क्वचित् ॥

हस्तमात्रे तथा कुण्डे नित्यहोमो विधीयते ।

सप्तहोमे शुभं खातं चतुर्हस्तं सुराधिप ॥

यवत्रीहिष्ठं क्षीरं तिलाः कद्गुदलानि च ।

चूतस्य सुरराजेन्द्र पालाशः समिधस्तथा ॥

दूर्वाः कुशाः समा ज्येष्ठा षौडुम्बर्यः शुभावहाः ।

गायत्र्या* त्र्यम्बकेणाय† गन्धवायेत्यनेन‡ च ॥

जातवेदसमन्त्रेण§ सह इन्द्रेण चैव हि ।

सहस्रगार्धेण च¶ तथा हिरण्येन ह्यथापि वा ।

रुद्रमन्त्रैस्तथा सौरैः पञ्चरात्रागमोदितैः ॥

हिरण्येन नमो हिरण्यवाहवे इत्यादिना ॥ ।

होतव्यं शतमष्टौ तु सहस्रं सप्तसङ्क्रया ।

पङ्कजात्पलविस्वादि होमद्रव्यं शुभावहम् ॥

कम्पनं स्वेदकम्पय च त्रुपातः प्रजल्पनम् ।

देवतानां सुराध्यक्ष उत्पाताः क्षयकारकाः ॥

* १४६ पृष्ठे प्रदर्शितया ।

† ६२ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः रुद्राय च मयम्भवाय च नमः शिवाय च
शिवराय च । (१६५. ४७म. यजुः ।)

§ १४५ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

¶ ७१ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

॥ ११६ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

लक्षहोमं प्रकुर्वीत कोटिहोममथापि वा ।
 गोदोहं रुद्रभवने महास्नानं शुभावहम् ॥
 अन्यथा नरके घोरे जायते राजविभ्रमः ।
 दुर्भिक्षं शस्यनाशश्च सुखनाशः सुराधिप ॥
 जायते नात्र सन्देहः सत्यं हि मम भाषितम् ।
 ये देवास्ते ग्रहाः सर्वे ये ग्रहास्ते भुजङ्गमाः ॥
 मेघाश्च ते समाख्याता-लोके वृष्टिप्रदायकाः ।
 तेषां सम्पूजनान्नित्यं दीर्घायुः पुरुषो भवेत् ॥ इति ।

अथ गायत्र्या अयुतलक्षादिहोमविधानम् ।

नृसिंहपुराणे ।

दुःस्वप्नदर्शने घोरे ग्रहपीडासु चात्मनः ।
 हसन्तीं प्रतिमां दृष्ट्वा चलन्तीश्च विशेषतः ॥
 प्रस्वेदयुक्तां प्रतिमां दृष्ट्वा वा नृपनन्दन ।
 तथा महाज्वरग्रस्ते धारां देवस्य मूर्धनि ॥
 सन्ततां नरसिंहस्य कुर्याद्वा कारयेद्द्विजैः ।
 होमश्च भोजनञ्चैव तस्य दोषः प्रशाम्यति ॥
 अयनं विषुवे चैव चन्द्रसूर्यग्रहेऽथवा ।
 नरसिंहं समाराध्य लक्षहोमन्तु कारयेत् ।
 शान्तिर्भवति राजेन्द्र तस्य तरस्यानवासिनाम् ॥
 अनाहृष्टिर्महामारी ज्वरदोषभये तथा ।

तत्क्षणाच्चाशमायान्ति नरसिंहप्रसादतः ॥
 नरसिंहं समाराध्य ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।
 कारयेत्तत्रहोमस्तु ग्रामेऽथ पुराधिपः ॥
 दृष्ट्वापसर्गमरणं प्रजानामात्मनश्च हि ।
 सम्यगाराधनाच्चैव नरसिंहस्य मन्दिरे ॥
 शङ्करायतने वापि कोटिहोमं नराधिपः ।
 कारयेत्संयतैर्विप्रैः सभोजनसदृशैः ।
 कृते तस्मिन् यथोक्ते तु चागच्छति न तं (तद्)भयम् ॥
 एवमादिफलोपेतं नरसिंहार्चनं नृप ।
 कुरु त्वं भूपतेः पुत्र यदि वाञ्छसि सद्गतिम् ॥
 अतः परतरं नास्ति स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
 दरिद्रैर्दुष्करं कर्तुं देवदेवस्य पूजनम् ॥
 सत्यरथेषु मूलानि पञ्चपुष्पाणि पार्थिव ।
 तोयं नदीप्रवाहेषु देवः साधारणः स्थितः ॥
 मनो नियम्य सम्यग् विष्णोराधनकर्मणि ।
 भक्त्या प्रपूजयेद्देवं वाञ्छितार्थप्रदायकम् ।
 मनो नियमितं येन तस्य भक्तिः करे स्थिता ॥

इत्येतदुक्तं भृगुर्वादिदेव
 मया तवेहार्चनमच्युतस्य ।
 दिने दिने त्वं कुरु विष्णुपूजां
 वदस्व चान्यत्कथयामि किन्ते ॥

राजीवाच ।

अहो महत्त्वया प्रोक्तं विष्णुपाराधनञ्जं फलम् ।
 मूढास्ते नरशार्ङ्गं ये विष्णुं नार्चयन्ति वै ॥
 त्वत्प्रसादाच्छ्रुतो ह्येष नरसिंहार्चनक्रमः ।
 विधिवत् पूजयिष्यामि कोटिहोमविधिं वद ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

यदर्थंश्च पुरा पृष्टः शौनको भृगुणा पुरा ।
 यत्तस्मै कथयामास शौनकस्तद्वदामि ते ॥
 शौनकन्तु सुखासीनं पर्यपृच्छहृहस्यतिः ॥

गुरुवाच ।

लक्षहोमस्य या भूमिस्तद्विधिश्च विशेषतः ।
 वदस्व मुनिशार्ङ्गं कोटिहोमस्य चैव हि ॥

शौनक उवाच ।

प्रवक्ष्यामि यथावत्ते शृणु देवपुरोहित ।
 लक्षहोमं तथा भूमिं तद्विधिश्च विशेषतः ॥
 यज्ञकर्म्मणि शस्ताया भूमेर्लक्षणमीदृशम् ।
 ऊरुमात्रं खनित्वा तु शोधयेत्तां विशेषतः ॥
 वराहहतया तत्र मृदाच्छाद्य प्रलेपयेत् ।
 समिकता समा स्निग्धा पूर्वप्रवमथोत्तरम् ॥
 प्रमाणं बाहुमात्रं तु सर्वतः कुण्डलक्षणम् ।
 चतुरस्रं चतुर्हस्तं तुल्यमूत्रेण कारयेत् ॥
 ऊर्ध्वं च मेखलां कुर्याच्चतुरस्रां सुविस्तराम् ।
 चतुरङ्गुलमात्रं तु उच्छ्रितां सूत्रसूचिताम् ॥

ब्राह्मणान् वेदसम्यक्वान् ब्रह्मकर्मसमन्वितान् ।
 आमन्त्रयेद्यथान्यायं यजमानो विगेषतः ॥
 ब्रह्मचर्यव्रतैर्युक्तस्त्रिरात्रं तैर्हिजोत्तमैः ।
 अहोरात्रमुपोष्याथ गायत्रीसयुतं जपेत् ॥
 तं शकृवाससः स्राताः सुगन्धाः पुष्पधारिणः ।
 निराहाराः सुतपसः सन्तुष्टाः संयतन्द्रियाः ॥
 सर्वत्र च समात्मान एकाग्रमनसस्तथा ।
 आरभेयुस्ततो यज्ञं ततो होममतन्द्रिताः ॥

अथ यज्ञपूजा ।

भूमिमालिख्य चाभ्युष्य पश्चादग्निं निधापयेत् ।
 ऋह्योक्तेनैव विधिना ततो ह्यंमं तु कारयेत् ॥
 आधारावाज्यभागौ च जुहुयात् पूर्वमेव तु ।
 यवधान्यतिलैर्मिश्रां गायत्र्या प्रथमाहुतिम् ।
 जुहुयादेकचित्तन स्वाहाकारान्वितं बुधः ॥

धान्यं व्रीहिः यवसान्निध्यात् ।

गायत्री छन्दसां माता ब्रह्मयोनिः प्रतिष्ठिता ।
 सविता देवता तस्या विष्णामित्र ऋषिस्तथा ॥
 ततो व्याहृतिभिः पश्चाज्जुहुयात्तत्तिलादिकम् ।
 यावत् प्रपूर्यते संख्या लक्षं वा कोटिरिव वा ॥
 तावद्दिने दिने कुर्यादष्टुतार्चनपूर्वकम् ।
 दीनानायजनभ्यश्च यजमानः प्रयत्नतः ।
 तावच्च भोजनं दद्याद्यावद्दोमः समाप्यते ॥

विधानं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वैकमना भव ॥
 देवागारे नदीतीरे वने वा भवनेऽपि वा ।
 पर्वते वापि कुर्वीत य इच्छेत् क्षेममात्मनः ॥
 शुभे नक्षत्रयोगे च वारे सर्व्व(पूर्व्व)गुणान्विते ।
 यजमानस्यानुकूले कोटिहोमं समारभेत् (चरेत्) ॥
 पूजयित्वा प्रयत्नेन ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 वस्त्रैर्विभूषणैश्चैव गन्धमाल्यानुलेपनैः ।
 प्रणम्य विधिवत्तस्मात्प्रात्मानं विनिवेदयेत् ॥
 त्वं नो गतिः पिता माता त्वं भ्राता त्वं परायणम् ।
 त्वत्प्रसादेन विप्रर्षे सर्व्वं मे स्यान्ननोगतम् ॥
 आपदिमोक्षाय च मे कुरु यज्ञमनुत्तमम् ।
 कोटिहोमाख्यमतुलं शान्त्यर्थं सार्व्वकामिकम् ॥
 पुरोहितस्ततः प्राज्ञः शक्ताम्बरधरः शुचिः ।
 ब्राह्मणैः सहितः पुण्यैः संघतैः सुसमाहितैः* ॥
 भूमिभागे समे शुद्धे प्रागुदक्प्रवणे तथा ।
 पुण्याहं वाचयेत्पूर्व्वं (कृत्वा)नत्वा विप्रान् सुपूजितान् ।
 ततस्तु सह तै(सहितै)र्विप्रैः सूत्रयेन्मण्डपं शुभम् ॥
 उत्तमं शतहस्तं तु तदर्धेन तु मध्यमम् ।
 जघन्यं तु तदर्धेन शक्तिकालाद्यपेक्षया ॥
 मध्ये तु मण्डपस्यापि कुण्डं कुर्याद्विचक्षणः ।

* वेदसंघतैः पुण्यैर्गुणैः समाहितैः इत्याकारे पाठः ।

चतुर्हस्तप्रभाषेन आयामेन तथैव च ॥
 मेखलावितयं तस्य द्वादशाङ्गुलविस्मृतम् ।
 तत्प्रमाणां तथा योनिं कुर्वीत सुसमाहितः ॥
 कुण्डस्य पूर्वभागे तु वेदिं कुर्याद्विचक्षणः ।
 चतुर्हस्तां समां चैव हस्तमात्रोच्छ्रितां नृप ॥
 स्थानं तत्सर्ब(भूतानां)देवानां कुर्याद्यत्नेन बुद्धिमान् ।
 उपलिप्य ततो भूमिं मण्डपस्य समीपतः ॥
 विन्यसेत् कलशांस्तत्र जलपूर्णांश्चतुर्हशं ।
 अश्वत्थप्रक्षचूताद्यैः पद्मैरुपशोभितान् ॥
 वितानमुपरिष्ठाञ्च मण्डपस्य प्रकल्पयेत् ।
 स्थापयेद्द्विस्तु सर्वासु तीरणानि विचक्षणः ॥
 एवं समभृतसम्भार (रैः) पुरोधः सुसमाहितः ।
 पुण्याहजयघोषेण होमकर्म समारभेत् ॥
 स्थापयित्वा सुरान् वेश्यां वक्ष्यमाणानरिन्दम ।
 ब्रह्माणं पूर्वभागे तु मध्ये देवं जनार्दनम् ॥
 पश्चिमे तु तथा रुद्रान् वसुनुत्तरतस्तथा ।
 ऐशान्याश्च ग्रहान् सर्वांनाग्नेयां मरुतस्तथा ।
 वायुं याम्यां तथैशान्यां लोकपालान् क्रमेण तु ॥
 एवं संस्थाप्य विबुधान् यथास्थानं नृपोत्तम ।
 पूजयेद्विधिवदस्त्रगन्धमास्थानुलेपनैः ।

चतुर्हस्तैश्च चतुर्हस्तैः पाठो युक्तः, कर्मविहितं कर्तव्यं कोटीं नृपकरमपि
 एवमपि इत्युक्तैः कोटिहोमं चतुर्हस्तपरिमितकुण्डस्योक्तत्वात् । इति भविष्यपुराणटीका ।

वेदोक्तमन्त्रैस्तस्मिन्ः पुराणोक्तैः पृथक् पृथक् ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतो लोकपालस्तथा* ।
 ब्रह्मा जनार्दनश्चैव शूलपाणिर्भगान्निहा ॥
 अत्र मन्त्रिहिताः सर्वे भवन्तु सुखभागिनः ।
 पूजां गृह्णन्तु सर्वेऽत्र मया भक्त्योपपादिताम् ।
 कुर्वन्तु च शुभं सर्वे यज्ञकर्तुः समीहितम्† ॥
 एवं सम्पूजयित्वा तान् देवान् यत्नेन शुद्धधीः ।
 नैवेद्यैर्विविधैर्भक्ष्यैः फलैर्दीपैः (पत्रैः) स्तथैव च ॥
 ततस्तु तैर्द्विजैः साहं कुण्डस्य विधिपूर्वकम् ।
 कुर्यात् संस्कारकरणं यथोक्तं वेदचिन्तकैः ॥
 ततः प्रज्वालयेः‡ दग्निं नाम्नाख्यातं घृतार्चिषम् ।
 नियोजयेद्विजांस्तत्र शतसंख्यामृपोत्तम ।
 अलाभे च (त्) बहूनाञ्च यथालाभं नियोजयेत् ॥
 विद्यावृद्धान् वयोवृद्धान् गृहस्थान् संयतन्द्रियान् ।
 स्वकर्मनिरतान् शुद्धान् ज्ञानगोलान् प्रयत्नतः ॥
 चिन्तयेत्तत्र देवेशं पञ्चास्यं नृप पावकम् ।
 मुखानि तस्य चत्वारि सप्तजिह्वानि पार्थिव ॥
 एकजिह्वमथैकन्तु तत् स्मृतं सर्वकामदम् ।
 धूमायमाने न हृथा होतव्यं ज्वलितेऽनले ॥

* लोकपालस्तथा यहाः इत्याकरे पाठः ।

† यज्ञकर्मसमाहिताः इत्याकरे पाठः ।

‡ प्रज्वालयेदित्यत्र ममाहयेदित्याकरे पाठः ।

ऋग्भिः पूर्वामुखेर्होमो यजुर्भिर्बोत्तरामुखैः ।
 सामभिः पश्चिमे कार्योऽथर्वभिर्दक्षिणामुखैः ॥
 ऋग्भिर्ऋग्वेदिभिरिति व्याख्येयमेवं परत्रापि बोध्यम् ।
 आघारावाज्यभागौ च पूर्वं हुत्वा विचक्षणः ।
 परीते* च परिस्तीर्णं कल्पिते च तथासने ॥
 ब्रह्माणं पूर्वमप्येतत् सर्वं पश्चात् समारभेत् ।
 होमो व्याहृतिभिश्चैव सर्वस्तत्र विधीयते ॥
 प्रणवादिभिस्तन्निर्गैः स्वाहाकारान्तयोजितैः ।
 जुहुयात्सर्वदेवानां वेद्यां ये चोपकल्पिताः ॥
 एवं प्रकल्पयेद्दिहान् (यज्ञं) कोटिहोमाख्यमुत्तमम् ।
 तिलाः कृष्णा घृताभ्यक्ताः किञ्चिदथवममन्विताः ।
 होतव्याः कोटिहोमे तु समिधस्य पलाशजाः ॥
 पूर्णं पूर्णं सहस्रे तु दद्यात् पूर्णाहुतिं शुभाम् ।
 पञ्चमे तन्मुखे राजन् सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 पूर्णाहुत्यः समाख्याताः कोटिहोमे नराधिप ।
 सहस्राणि नृपत्रेष्ठ दश शास्त्रविशारदैः ॥
 प्रारम्भदिनमारभ्य ब्राह्मणैर्ब्राह्मणचारिभिः ।
 भार्य्यं सयजमानैस्तु अथवा सपुरोहितैः ॥
 क्रोधलोभादयो दोषा वर्जनीयाः प्रयत्नतः ।
 यजमानेन राजेन्द्र सर्वान् कामानभीष्टता ॥
 इति भविष्योत्तरे कोटिहोमविधानम् ।

* परीते च इत्यत्र परितोऽथ इत्याकरं पाठः ।

अत्र ग्रहयज्ञे यजमानेन आचार्यादिभ्यः 'त्रेयःसम्पादनं
कार्यमित्युक्तं प्रयोगपारिजाते संस्कारकाण्डे ग्रहयज्ञप्रकरणे ।

यथा ।

आचार्यप्रभृतिभ्यश्च ग्रहार्चनफलं ततः ।

समिदाज्यचरुणाश्च तिलहोमफलं ततः ॥

ब्रह्मत्वे कुम्भपूजायां चार्चनस्य फलञ्च यत् ।

लोकपाला गणेशाद्यास्तत्र या अङ्गदेवताः ॥

तासां जपफले तद्दृष्टञ्चीयात्फलपूर्वकम् ।

ततस्तेभ्यो यथाशक्ति दातव्या दक्षिणा ततः ॥

आचार्यार्चं जापकेभ्यो ब्रह्मणे चाथ तुष्टये ।

आज्यं निरीक्ष्य दत्त्वा च ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥ इति ।

एवं सति साकाङ्क्षाणामन्यतः पूरणमिति न्यायेन परस्पर-
समुच्चयेन नवग्रहमखप्रयोगो द्रष्टव्यः ।

तोरणपूजा द्वारपूजा स्तम्भप्रतिष्ठादिमूलवाक्यानि शारदा-
तिलके द्रष्टव्यानि ग्रन्थविस्तरभयान्नाचोच्यन्ते ।

अथ शतमुखादिकोटिहोमविधानम् ।

भविष्योत्तरे संवरण उवाच ।

बहुत्वात्कर्षणां ब्रह्मन् कोटिहोमः सुदुष्करः ।

कार्ये गुरुलघीयस्वात्* पर्वकालाद्यपेक्षया ॥

* कार्याद्गुरुतया यस्यादिव्याकरे पाठः ।

कालेन महता चैव शक्यः प्राप्तुं कथञ्चन ।
 नियमाद्ब्रह्मचर्याहा दुष्करो हीति मे मतिः ॥
 निरोधो ब्राह्मणानाञ्च भूशय्यादिः सुदुष्करः ।
 एतद्विज्ञाय मे ब्रह्मन् यदि शास्त्रेषु पठ्यते ।
 कोटिहोमस्य सङ्केपं वद मे ब्रह्मसम्भव ॥

समक उवाच ।

शताननो दशमुखो द्विमुखैकमुखस्तथा ।
 चतुर्विधो महाराज कोटिहोमो विधीयते ॥
 कार्यस्य गुरुतां ज्ञात्वा नैकत्वमथ पर्वणः* ।
 यथा सङ्केपतः कार्यः कोटिहोमस्तथा शृणु ॥

पर्वणश्चन्द्रसूर्यग्रहणरूपस्येत्यर्थः ।

कृत्वा कुण्डग्रतं दिव्यं यद्योक्तं हस्तसन्धितम् ।
 एकैकस्मिंस्ततः कुण्डे दश(ग्रतं) विप्रान्नियोजयेत् ।
 सद्यः पक्षे तु विप्राणां सहस्रं पदिकीर्तितम् ॥

एकैकस्मिन् कुण्डे प्रतिसप्तं दश(ग्रतं) ब्राह्मणा इति कोटिहोमे
 सहस्रं ब्राह्मणा भवन्तीति प्रचयशिष्टसंख्यानुवादोऽयम् ।

एकस्त्रानप्रणीतेऽग्नौ सर्वत्र परिभाषितं ।
 होमं कुर्युर्द्विजाः सर्वं कुण्डे कुण्डे यद्योदितम् ॥
 यथा कुण्डबहुत्वेऽपि राजसूये महाक्रतो ।
 न चैवान्निबहुत्वं स्यात्त च यज्ञो विभिद्यते ।
 तथा कुण्डग्रतेऽप्यत्र घृताग्निं वि नियोजिते(नियोजयेत्) ॥

* नव कुर्यादपञ्चः इति भाष्यं पाठः ।

घृतार्चिषि अग्नी ।

एक एव भवेद्यज्ञः कोटिहोमो न संशयः ।

एवं यः क्रियते क्षिप्रं व्याकुलैः कार्यगौरवात् ।

शताननः स विज्ञेयः कोटिहोमो मखोत्तमः ॥

अत्र सर्वापि इतिकर्तव्यता पूर्ववत् । कुण्डानां हस्तसन्धित-
मिति हस्तमात्रता तु घृतार्चिषि नियोजिते इत्युक्तत्वाद्घृतादि-
शीघ्रदाहिहोमद्रव्यविषया । नतिलादौ तु शतांशस्य लक्षत्वेन
लक्षहोमोक्तं कुण्डं कार्यम् ।

तदुक्तम् ।

अयुते त्वथ होतव्ये कुण्डं स्याद्वस्तमात्रकम् ।

द्विगुणं लक्षहोमे तु कोटिहोमे चतुर्गुणम् ॥

इति प्राक् । अर्थात् परिमाणमिति कात्यायनपरिभाषोक्तेः
स्वतन्त्रस्य ईदृशस्य च लक्षहोमस्य अविशेषाच्च । अत्र सहस्र-
ब्राह्मणसंख्या ऋत्विज्ञात्रविषया । ऋत्विगाचार्यसहित इति
पूर्वोक्तस्याचार्यस्य विशेषाभिधाने बाधकाभावात् । तेन
आचार्येण एकस्मिन् कुण्डे अग्नी प्रणीते सति तमग्निमन्त्रेषु
कुण्डेषु विद्वत्ये प्रतिकुण्डं दश दश ऋत्विजो जुहुयुरिति शत-
मुखः ।

अथ दशमुखः ।

तत्रैव ।

स्वप्नेरहोभिः कार्यः स्याद्वर्षाकालादिकेऽपि वा ।

तदा दशमुखः कार्यः कोटिहोमो महामते(विजानता)

विप्राणां द्वे शते तत्र सुविभज्य नियोजयेत् ।

ते च विज्ञातशीलाः स्युर्हस्त(व्रत)वन्तो जितेन्द्रियाः ॥

अत्र पक्षे च एकस्मिन् कुण्डे दशलक्षहोमाः सम्यद्यन्ते ।

तत्र ।

लक्षाद्वे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।

कुण्डं पञ्चकरं प्रोक्तं दशलक्षाहुतौ क्रमात् ॥

इति तन्वान्तरोक्तां कुण्डं प्राञ्चम् । • प्रतिकुण्डमृत्विजां विंशतिः

स्याप्या । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ।

इति भविष्योत्तरे दशमुखः ।

अथ द्विमुखः कथ्यते ।

यथा तत्रैव ।

अथ कुण्डद्वयङ्गत्वा विभज्य च विभावसुम् ।

होमं कुर्युर्द्विजा भूयः संस्रुत्य विधिपूर्वकम् ॥

शतं तत्र नियोज्यं स्याद्विप्राणां प्रविभज्य वै ।

यदा मासेऽर्द्धमासे वाः कार्यकाल उपस्थिते ।

तदा तु द्विमुखः कार्यः कोटिहोमो विचक्षणैः ॥

अत्र प्रतिकुण्डं पञ्चाशदृत्विजः । भूयः संस्रुत्येत्युक्तत्वाद्वितीय-

कुण्डेऽपि मन्त्रैरग्निं स्थापयेदिति गम्यते । कुण्डन्तु षट्सं

तन्वान्तरोक्तेः ।

इति द्विमुखः ।

शारदातिलके तु ।

द्विहस्तमयुते लक्षे चतुर्हस्तमुदीरितम् ।

दशलक्षे तु षट्शतं कोट्यामष्टकरं स्मृतम् ॥

एकहस्तमितं कुण्डमेकलक्षे विधीयते ।

लक्षाणां दशकं यावत्तावद्दस्तेन वर्धयेत् ।

दशहस्तमितं कुण्डं कोटिहोमे विधीयते ॥ इति ।

अथ एकमुखः ।

तत्रैव ।

यदा तु स्वेच्छया यज्ञं यजमानः समापयेत् ।

कालेन महता राजंस्तदा चैकमुखो भवेत् ॥

एककुण्डस्थितो वङ्गिरेकचित्तैः समाहितैः ।

यथालाभस्थितैर्विप्रैर्ज्ञान(र्थात्)शीलेर्विचक्षणैः ॥

होतव्य इति शेषः ।

न संख्यानियमश्चात्र ब्राह्मणानां नृपोत्तम ।

न कालनियमश्चैव स्वेच्छया यज्ञ उच्यते ॥

आवृत्त्या कर्तुंकामस्य चातुर्मास्यादिकर्मवत्* ।

सदा प्रसक्तः† कर्त्तव्यो यज्ञोऽयं सार्वकालिकः ॥

अथमेकमुखो राजन् कालेन बहुना भवेत् ।

बहुविघ्नसु(श्च) कालेन तस्मात्सङ्घेपमाचरेत् ॥

* आवृत्त्या सार्वकामस्य चातुर्मास्यादिकर्मवत् इत्याकरे पाठः ।

† तदप्रसक्तो इत्याकरे पाठः ।

यतो हि चित्तमायुष वित्तश्चेवास्थिरं# सदा ।
 अतः सङ्केपतः सर्वं धर्मकार्यं प्रशस्यते ॥
 ततः समाप्ते यज्ञे तु कारयेत् सुमहोत्सवम् ।
 गङ्गतूर्यनिनादेन वेद(ब्रह्म)घोषरवेण(स्वनेन) च ॥
 एतत्सर्वं शतमुखादिपक्षेऽपि साधारणं बोध्यम् ।
 ततश्च दक्षयेद्दिप्रान् होतृंश्च अहयान्वितः ।
 दक्षयेद्दक्षिणाभिस्तोषयेत् ।
 निष्कैश्च कङ्कणैश्चैव मण्डनैर्विविधैरपि(नृप) ।
 दक्षयेदिति पूर्वैर्णाम्बयः ।

गोशतश्चैव दातव्यमश्वानाञ्च शतं तथा ।
 सहस्रञ्च सुवर्णस्य सर्वेषामपि दापयेत् ॥
 ग्रामैर्गजेरथैरश्वैः पूजयेच्च पुरोहितम् ।
 दीनाभ्यक्तपणान् सर्वान्+ वस्त्राद्यैश्चापि पूजयेत् ॥
 ततश्चावभृथे स्नायात्संघटैः पूर्वकल्पितैः ।
 सप्तहोमोक्तमन्त्रेण सदा विजयकारिणा ॥
 एवं समापयेद्दयस्तु कोटिहोममखं शुभम् ।
 तस्यारोग्यं वित्तपुत्रराष्ट्रवृद्धिस्तथैव च ।
 सर्वपापक्षयश्चैव जायते नृपसत्तम ॥
 अनावृष्टिभयश्चैव उपातभयमेव च ।
 दुर्भिक्षं ग्रहपीडा च प्रशमं याति भूतले ॥

* यतो हि चित्तचित्तायमायुषैवाव्ययमित्याकरं पाठः ।

+ सपणानाद्यानि क-पुनर्क पाठः ।

एतत्पुण्यं पापहरं सर्वकामफलप्रदम् ।
सनकाख्येन मुनिना पार्थिवाय निवेदितम् ॥
सर्वापचारः*शमनं भवने वने वा
ये कारयन्ति मनुजा नृप कोटिहोमम् ।
भोगानवाप्य मनसोऽभिमतान् प्रकामं
ते यान्ति शक्रसदनं सुविशुद्धसत्त्वाः ॥

अत्र केचिच्चतुरोऽपि कोटिहोमप्रकारान् राजाधिकारानिच्छन्ति ।
गोशतशताश्वसहस्रसुवर्णग्रामादिदानस्य अन्येन कर्तुमशक्य-
त्वात् । शिष्टान् फलवाक्ये मनुजा इति अवशात् दानातिरिक्ते
राजसमधरस्य ब्राह्मणादेरपि चात्राधिकारः राजदत्तग्रामादि-
दानस्यापि सम्भवादित्याहुः । न च—ग्रामैर्गजैरथैरश्वैः पूजयेच्च
पुरोहितम्—इति वचनाद्वाजमात्रस्य अत्राधिकार इति वाच्यम् ।
पुरोहितशब्दस्य तुलादानवाक्ये गुरुशब्दस्यैव आचार्यपरत्वान्न
काप्यनुपपत्तिरिति वदन्ति ।

इति भविष्योत्तरे शतमुखदशमुखद्विमुखैकमुखकोटिहोमविधानं
समाप्तम् ।

अथ ग्रहमण्डलकल्पनम् ।

विष्णुधर्मोत्तरे वज्र उवाच ।

एकैकस्येदमुक्तस्ते विधानं ग्रहपूजने ।

सर्वग्रहाणां यजने(पूजायां) विधानं मम कीर्तय ॥

* सर्वापचारेत्यत्र सर्वापसर्गति आकरे पाठः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

सर्वप्रहाणां यजने मण्डलस्य विधिं शृणु ।
 आदावेव नरव्याघ्र यागं वक्ष्याम्यतः परम् ॥
 प्रागायतन्तु कर्त्तव्यमादौ रेखाहयं नृप ।
 तस्योपरि तथा कार्यमपरं तूत्तरायतम् ॥
 एवङ्कते यदुत्पन्नं मध्ये तु चतुरस्रकम् ।
 तदस्त्रिभ्यः प्रकर्त्तव्यं तथा रेखाचतुष्टयम् ॥
 एवङ्कते सम्भवति भगणं द्वादशक्षयम् ।
 त्रयोदशं तथा तस्य ध्रुवस्थानन्तु मध्यमम् ॥
 प्राच्यां दिशि महीनाथ मेघन्तु परिकल्पयेत् ।
 राशिस्थानानि सर्वाणि राशिवर्णानि रक्षयेत् ॥
 राशिवर्णानथो वक्ष्ये यथावदनुपूर्वगः ।
 अरुणश्च मितश्चैव हरितः पाटलस्तथा ।
 आपाण्डुश्च विचित्रश्च कृष्णश्च कपिलस्तथा ॥
 पिङ्गलः कपिलो बभ्रुर्मलिनश्च यथाक्रमम् ।
 मेघादीनां विनिर्दिष्टा वर्णाः पार्थिवसत्तम ॥
 आकाशवर्णकर्त्तव्यं ध्रुवस्थानन्तथैव च ।
 ध्रुवस्थाने महीनाथ देवतासप्तकं न्यसेत् ।
 मण्डलैः शुक्लवर्णैश्च दिग्विभागं निबोध मे ॥
 ध्रुवस्य मण्डलं मध्ये कुवेरस्यैव चोत्तरे ।
 मण्डलं गगनस्यात्र भागे प्रागुत्तरे भवेत् ॥
 प्राग्भागे च तथा राजमण्डलं ब्रह्मणः स्मृतम् ।

प्राग्दक्षिणे तथा भागे दिग्मूर्ध्नि प्रकल्पयेत् ॥
 दक्षिणे च तथा भागे याम्यं वै परिकल्पयेत् ।
 भार्गवं नैर्ऋते कार्यं भुवो भूपाल मण्डलम् ॥
 शेषस्य तु तथा कार्यम्प्रतीच्यां दिशि मण्डलम् ।
 दिग्धस्तात्तु वा तस्या मण्डलं पश्चिमीक्षरे ॥
 ग्रहसारवशाद्राजन् यस्मिन्नाशौ व्यवस्थितः ।
 मण्डलं तस्य कर्त्तव्यं तस्मिन्नेव यथाविधि ॥
 न्यासः कार्यो ग्रहेन्द्राणां देवताभिः सहानघ ।
 आदित्यात्मसमे राशौ केतोः कुर्यात्तु मण्डलम् ॥
 राशौ सवर्णं तद्वर्णं यस्य स्यान्मण्डलं नृप ।
 उत्पाद्यः परिधिस्तत्र रङ्गेषान्येन पार्थिव ॥
 गन्धचूर्णयुता रङ्गाः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।
 राशिचक्रं समग्रन्तु रेखया परिवारयेत् ॥
 नक्षत्राणां ततः कार्यो न्यासः पार्थिवसत्तम ।
 राशौ राशौ यथास्थानं रेखया परिवारितम् ।
 राशौ राशावतो वक्ष्ये नक्षत्राणां समाश्रयम् ॥
 अश्लिनी भरणी चैव कृत्तिकांशन्तुरीयकम् ।
 मेषराशौ विनिर्द्दिष्टं नित्यं पार्थिवसत्तम ॥
 पादत्रयं कृत्तिकानां रोहिणी सकला तथा ।
 मृगश्रस्य तथैवाहं ज्ञेयं वृषसमाश्रयम् ॥
 मृगश्रसं तथैवार्द्रा अदित्याश्रयत्रयम् ।
 नित्यमेव समुद्दिष्टं मिथुनस्य समाश्रयम् ॥

पादं पुनर्वसोः पुष्यं सापं कर्कटकाश्रयम् ।
 पित्र्यं भाग्य(भग)मथार्यम्भः पादं सिंहाश्रयं भवेत् ॥
 पादत्रयमथार्यम्भो हस्तं त्वाष्ट्रदलं तथा ।
 कन्याराशौ विनिर्दिष्टं नित्यं पार्थिवसत्तम ॥
 चित्रार्धं तथा स्वाती विशाखाचरणत्रयम् ।
 तुलाराशौ विनिर्दिष्टं मुनिभिस्तस्वदर्शिभिः ॥
 विशाखाचरणं मैत्रं शाकं हृषिकभे स्मृतम् ।
 मूलमाप्यं तथा पादो वैश्वदेवस्य धन्विभे ॥
 पादत्रयं वैश्वदेवादाह्यं* वैश्वमेव च ।
 धनिष्ठार्धं मकरे नित्यमेव प्रकीर्तितम् ॥
 धनिष्ठार्धं शतभिषा प्रजस्य चरणत्रयम् ।
 कुभराशौ विनिर्दिष्टं सततं पार्थिवोत्तम ॥
 पादमाजगदं सर्वमाहिष्घ्नं(र्षुघ्नं) नराधिप ।
 पौष्णं च कथितं मीने मुनिभिस्तस्वदर्शिभिः ॥
 भद्रकपूजनं राजवृत्तस्य च पृथक् पृथक् ।
 रात्रिचक्रस्य वाहनेन एकैकं तारकं न्यसेत् ॥
 प्रागुक्तवर्षेभूपाल न्यासः कार्यो यथाविधि ।
 ताराचक्रस्य विन्यासो रेखया परिवार्यते ॥
 नक्षत्रदेवतान्यासो वह्निः कार्यः समन्ततः ।
 यथा नक्षत्रसामीप्यमृच्चवर्षेः पृथक् पृथक् ।

तस्यापि लेखा कर्त्तव्या वृत्ता व्याप्य तु मण्डलम् ॥
 लेखावाद्येन विन्यासं दिगीशानाम् कारयेत् ।
 दिशाश्च पार्थिवश्रेष्ठ यथावदनुपूर्वशः ॥
 स्वाश्रयर्त्तसमं वर्णं दिगीशानाम् कारयेत् ।
 उत्तरस्याम् कर्त्तव्यं धनदस्य तु मण्डलम् ।
 रक्तावर्णं प्रयत्नेन दिशां वर्णमतः शृणु ॥
 उत्तरा च भवेच्छुक्ला रक्ता प्राची प्रकीर्त्तिता ।
 दक्षिणा पीतवर्णा स्यात्कृष्णा ज्ञेया च पश्चिमा ॥
 पद्मवर्णा तथैशानी ताम्बा स्यात्पूर्वदक्षिणा ।
 पालाशी च विनिर्दिष्टा तथा दक्षिणपश्चिमा ।
 नीलोत्पलसवर्णा तु वायव्या च प्रकीर्त्तिता ॥
 दिग्मण्डलम् तद्विद्वाँस्लेखया परिवेष्टयेत् ।
 वृत्तया वेष्टयेद्दिद्वाँ(वृत्ताँ)स्लेखया चतुरस्रया ॥
 तन्मध्ये शङ्खपद्माद्यैर्मण्डलैरुपशोभयेत् ।
 लेखाविधानं द्विगुणं सर्वत्रैव तु कल्पयेत् ॥
 मण्डलस्य तु कोशेषु उदकुम्भान्नवान् इडान् ।
 फलपङ्क्तवसञ्जान् गन्धपुष्पादिचर्चितान् ।
 चतुरो विन्यसेद्दिद्वाँस्त्रित्यमेव विचक्षणः ॥
 लेखासु विन्यसेद्वाजन् पताकास ध्वजांस्तथा ।
 छत्राणि च सवर्णानि ग्रहेन्द्राणां पृथक् पृथक् ॥
 स्थानम् विज्ञाय यथावदत्र
 कार्यं तथा मण्डलकप्रमाणम् ।

यथा महत्त्वं नृप मण्डलस्य
 तथा तथा वृद्धिमुपैति कर्त्ता ॥
 इति हेमाद्रौ शान्तिकाण्डे विशुधर्मीसरोक्तं मण्डल-
 कल्पनविधानं समाप्तम् ।
 इति श्रीविधानपारिजाते ग्रहयज्ञविधानम् ।

अथ कुण्डलक्षणम् ।

शारदातिलके ।

निर्णाय मण्डपश्चेत्यं ततः कुण्डं प्रकल्पयेत् ।
 चतुरस्रं विधानोक्तं हस्तमानेन देगिकः ॥
 नवानामपि कुण्डानामत्रोक्तः सम्भवः किल ।
 हस्तमानमथो वक्ष्ये मानाद्यङ्गुलभेदतः ॥
 वातायनपथं प्राप्य ये शान्ति रविरश्मयः ।
 तेषु सूक्ष्मा विसर्पन्तो रेणवस्त्रसरेणवः ॥
 त्रसरेणुः स विज्ञेयो द्यष्टौ ये परमाणवः ।
 त्रसरेणव एवाष्टावथ रेणुस्तुः संस्मृतः ॥
 तैःष्टौ बालायकं तैःष्टौ^१ लिखा युका तदष्टकम् ।
 तदष्टकं यवस्तैःष्टावङ्गुलं समुदाहृतम् ॥

० रश्मिकर्गिति न पुनर्के पाठः ।

१ तैःष्टावित्यत्र तान्यैःष्टाविति पाठो युक्तः, तन्व्यब्दपरामृष्टस्य नपुंसकत्वान् ।

सा तूत्तमाङ्गुलिः सप्तयवा सैव तु मध्यमा ।

षड्यवा साधमा प्रोक्ता मानाङ्गुलिमितीरितम् ॥

सा अष्टयवात्मिका इत्यर्थः ।

विन्यस्तैस्त्रिंशद्गुणैर्वैर्मानाङ्गुलिः स्मृता* ।

कर्तुं(शिशु)र्दक्षिणहस्तस्य मध्यमाङ्गुलिमध्यतः ॥

पर्वणोरन्तरा दैर्घ्यं मात्राङ्गुलिमुदाहृतम् ।

विनाङ्गुष्ठेन शेषाभिर्मुष्टिमङ्गुलिभिः कृतम् ॥

चतुर्धा विभजेदेको भागो मुष्ट्यङ्गुलिः स्मृता ।

यत्किञ्चित्पुरुषायामं विभज्य दशधा पुनः ॥

एकं द्वादशधा भागं कृत्वा तेष्वेकमङ्गुलिम् ।

देहलब्धाङ्गुलिं नाम जानीयात्तस्य तत् पुनः ॥

उच्छ्रायः प्रतिमायाः स्यान्महामानाङ्गुलाश्रयः ।

महामानाङ्गुलिं यत्तन्मात्राङ्गुलिमितीरितम् ॥

मानान्तराङ्गुलेनैव प्रतिमाङ्गुलिं कारयेत् (कल्पयेत्)

प्रासादादींश्च तैर्नैव कुर्व्यान्मानान्तरेण वा ॥

वेदिकापीठशिविकारथादीनां विधिः पुनः ।

मानान्तराङ्गुलेनैव भवेन्नान्येन केनचित् ॥

यागोपकरणान्येवं कुर्यान्मानाङ्गुलेन वै ।

होमाङ्गुलिं सुवादीनि कुण्डं मुष्ट्यङ्गुलाश्रयम् ।

देहलब्धाङ्गुलेनाथ कुण्डादीनि प्रकल्पयेत् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां च हस्ताः परिकीर्तिताः ।

षट्सप्ताष्टयवैर्मानाङ्गुलैस्तांस्तु प्रयोजयेत्* ॥
यजमानाङ्गुष्ठपर्व्वप्रमाणेनाधिकेन वा ।
प्रासादाराम(वास)वेश्मानि विष्णुहस्तप्रमाणतः ।
तडागारामक्षेत्राणां क्रीडाणां शिवहस्ततः ॥
नवानामपि कुण्डानां विधानं स्थानपूर्व्वकम् ।
निर्माणं विधिवदृश्ये साधकानां हितेच्छया ॥
चयोदशाङ्गुलं त्यक्त्वा वेदिकायाश्चतुर्दिगम् ।
कुण्डानि गणनोक्तानि विदध्याद्विधिवद्गुरुः ॥
पूर्व्वार्धेष्टसु काष्ठासु रम्याकाराण्यनुक्रमात् ।
चतुःकोणं भगाकारं चन्द्रार्धं च त्रिकोणकम् ।
वृत्तं षड्भुजं पञ्चाभम् षष्टास्रं नामतो विदुः ॥
पुरन्दरेशयीमध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकम्† ।
तदाचार्येण निर्दिष्टं नवमं कुण्डमुत्तमम् ॥
कुण्डानि चतुरस्राणि वृत्तानानाकृतीनि वा‡ ।
नव पञ्चाथ वैकं वा कर्त्तव्यं लक्षणाश्रितम् ॥
यत्रोपदिश्यते कुण्डचतुष्कं तत्र कर्मणि ।
वेदास्रमर्द्धचन्द्रं च वृत्तं पञ्चनिभं तथा ॥

* स्नान् परिष्कृत्येदिति क पूजके पाठः ।

† क्रियासारे च—चतुरस्रं योनिमर्द्धचन्द्रं चास्रं सुवर्त्तनम् ।

पद्मं पद्मजाकारमष्टमं तानि नामतः ।

आचार्यकण्ठं मध्यं स्याद्दीपोपतिमर्द्धचन्द्रयोः ॥

‡ सोमशश्वरपि—वृत्तानि तानि वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा ।

कुर्यात्कुण्डानि चत्वारि प्रागादिषु विचक्षणः ।
 पञ्चमं कारयेत् कुण्डमीगदिगोचरं द्विजः ॥
 एकं वा शिवकाष्ठायं प्रतीच्यां कारयेद्बुधः* ।
 चतुरस्रं भवेत् कुण्डं वृत्तं कुण्डमथापि वा ॥
 हस्तमात्राणि सर्वाणि दीक्षासु स्थापनादिषु ।
 नित्यहोमे च साहस्रे कुर्यात् कुण्डानि सर्वदा ॥
 द्विहस्तादिककुण्डानां प्रकारस्तूच्यते बुधैः ।
 द्विहस्तकुण्डोःकोटिस्त्रयस्त्रिंशन्मिताङ्गुलिः ॥
 यवाः सप्तमिता यूकाश्चतस्रो लिचिकास्तथा ।
 कोटिबाहू चैकचत्वारिंशद्गुलिसन्मिता ॥
 यवा यूकास्तथा लिखा वेदसंख्यास्त्रिहस्तके ।
 नागवेदाङ्गुलीमानं चतुरस्रं चतुष्करे ॥
 षड्गुलानि त्रिपञ्चाशद्-यवाः षड्वाथ लिचिकाः ।
 चतस्रोऽप्यथ विज्ञेयाः पञ्चहस्तोन्मिते बुधैः ॥
 षड्हस्ते चाष्टपञ्चाशद्गुलानि यवौ तथा ।
 यूके लिखाश्चतस्रस्तु विज्ञेया गणकोत्तमैः† ॥
 त्रिषष्ठाङ्गुलसंयुक्ता यवाः स्युः सप्तहस्तके ।
 षष्टहस्ते सप्तषड्गुलानि मुनयो यवाः(ऽपि वा) ॥

* एककुष्ठपत्रे चतुरस्रं वृत्तं वा तत्कार्यं तदुक्तं क्रियासारे—

चतुरस्रं भवेत्कुष्ठं वृत्तं कुष्ठमथापि वा ।

स्विरार्चने चराश्यां नित्ये इवनकर्मणि ।

† ज्ञेया गणकोत्तमैः इति घ-पुस्तके पाठः ।

शून्ययूकाद्यतस्त्रोऽपि लिखा कोटिभुजोन्मिते(मते) ।
 हासप्रत्यङ्गुलीसंख्ये भुजकोटिनवोन्मिते ॥
 दशकोटिमिते कुण्डे पञ्चमसाङ्गुलानि च ।
 यवाः सप्ताथ यूकैका लिखा तु करणी मताः ॥
 कृत्वेत्यं चतुरस्रन्तु योन्याद्यप्युक्तमार्गतः ।
 दशहस्ता तु कुण्डानां रचनोक्ता मया स्फुटम् ॥
 दक्षपश्चिमतो नालमायामेचतुरङ्गुलम् ।
 विधाय रन्ध्रमध्यस्थमेखलोपरि शोभनम् ।
 मञ्जितस्त्रानुसारेण कर्त्तव्यं तन्त्रविज्ञमैः ॥

कुण्डानां दिक्लादिकरणानां गणितोपेक्षत्वाद्बन्धस्य अपरापि तत्रणानी प्रदर्शयते
 यथा

एकदशदशान्तरं चतुस्त्रिंशद्दशकं ।

• • एकदशान्तरं त्रिंशत्सप्तमस्य मता ।

एकदशान्तरं त्रिंशत्सप्तमस्य मता ॥ ३ ॥

अष्टचत्वारिंशता स्यात्तत्परं करणत्रय ॥ ४ ॥

ततः यान्तरं चतुस्त्रिंशत्सप्तमस्य मता ॥ ५ ॥

चतुरंकोनविंशतीनपरिः स्यात्तदपरं ॥ ६ ॥

सप्तदशान्तरं त्रिंशत्सप्तमस्य मता ॥ ७ ॥

ऊनाः सप्तदशान्तरं त्रिंशत्सप्तमस्य मता ॥ ८ ॥

हासप्रत्यङ्गुली कार्या करणी नवदशकं ॥ ९ ॥

विंशान्तरं यथासाथं दशदशान्तरं पश्य ।

एव दशान्तरं कुण्डानां करण्युक्ता मया स्फुटा ॥

(ज्ञानदात्मिकश्रीकाण्डे राधवल्लभः ।)

पूर्वकुण्डश्रवःकोटिरुत्तरस्वेति कल्पना ।
 विज्ञेया सर्वदा तज्जैर्द्विहस्तादिविधिस्त्वयम् ॥
 कुण्डानां यच्चतुर्विंशो भागः सोऽङ्गुलसंज्ञकः ।
 विभज्यानेन कर्त्तव्या मेखलाकण्ठनाभयः# ॥
 इन्द्रान्नियमदिकुण्डे योनिः सौम्यमुखी स्मृता ।
 योनिः पूर्वमुखान्येषु पूर्वैशान्यन्तरा भवेत् ॥
 नार्पयेत्कुण्डकोणेषु योनिं तान्तु विधानवित् ।
 कुण्डानां मध्यदेशे तु कल्पयेत्पङ्कजाकृतिम् ॥
 नाभिर्यदा कुण्डरूपो मानमस्य निगद्यते ।
 मुख्यरत्न्येकहस्तानां नाभिरुत्सेधतारतः† ॥
 नेत्रार्णवाङ्गुलीपेतः कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् ।
 यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधीः ॥
 योनिकुण्डे योनिमञ्जकुण्डे नाभिं विवर्जयेत् ।
 नाभिश्चेन्न विधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् ।
 वहिरंशद्वयेनाष्टौ दलानि परिकल्पयेत् ।

महाकपिलपञ्चरात्रे तु स्पष्टमेवोक्तं यथा—

कुण्डषड्भागिका त्वाद्या द्वितीयाष्टांशका स्मृता ।

तृतीया द्वादशांशा स्यात् ॥ इति ।

योगिनीहृदयेऽपि—

मेखलाः शृङ्ग मे देवि हस्तादिषु विज्ञेयतः ।

षष्ठांशार्कांशसभागमिताः स्युर्गोपिताः शुभाः ॥ इति ।

उच्चत्वविज्ञानागमाम् । (राघवभट्टः ।)

ध्वजायप्राप्तये तिर्यग्गूर्धमेकाङ्गुलीयकम् ॥
 निखनेसर्वकुण्डानां ध्वजायः कीर्तितो बुधैः ।
 स्वापने सर्वकुण्डानां ध्वजायः सर्वसिद्धिदः ॥
 ध्वजायहीनं यत्कुण्डं प्रोक्तं कर्त्तुरनिष्टकृतम् ।
 तस्माद्बुधः प्रयत्नेन ध्वजायं पूर्वमानयेत् ॥
 विस्तरेण गुणितदैर्घ्यं कुण्डेष्वेवफलं भवेत् ।
 तत्पृथक्सुभिर्भक्तो शेषमाग्नौ ध्वजादिकः ॥
 ध्वजायरहितं कुण्डं स(सु)लक्षणमपि त्यजेत् ।
 इत्यं ध्वजायमिच्छन्ति याज्ञिकाः कुण्डकर्मणि ॥
 अन्ये धूमायमिच्छन्ति देवज्ञाः कुण्डकर्मणि ।
 अग्निस्थानं होमकुण्डं शालापाकगृहाणि च ।
 धूमे कुर्व्यन्प्रयत्नेन याज्ञिकानां गृहे(हं) तथा ॥
 तस्माद्द्वजायधूमायकुण्डे देये(यं) विचक्षणैः ।
 चतुरस्रं चतुःकोणं सूर्यः कृत्वा यथा पुरा ।
 हस्तमानेन तन्मध्ये तावन्निकायतं खनेत् ॥
 पञ्चमिखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः(मतः) खनेत् ।
 पञ्चदशमिति ज्ञात्वा यथाऋवि समाचरेत् ॥

यावान् कुण्डस्य विस्तारस्तावातावाम इति ।

तिर्यग्गूर्धध्वजायाद्यं गूर्धमेकाङ्गुलीयकम् ॥ इति कुण्डमण्डपे पाठः ।

सर्वानिष्टफलप्रदमिति ग-पुस्तके पाठः ।

व्यासि दैर्घ्येऽग्नेःऽपि शेषमाग्नौ ध्वजादिकः । इति कुण्डमण्डपे पाठः ।

सहस्रद्वितये कुण्डे पञ्चविंशाङ्गुलानि(लेन) च ।
 यवौ(वा) यूकात्रयं लिप्त्वा भूमितः परिकीर्त्तिता ॥
 अङ्गुलं भूर्यवौ द्वौ तु त्रयो यूकाश्च लिप्त्तिकाः ।
 द्विसहस्रादिदृष्टौ तु हस्तं(स्ते) संयोजयेत् सुधीः ॥
 दशसाहस्रिके होमे चतुस्त्रिंशत्प्रिताङ्गुलैः ।
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं कुण्डं महर्षिभिः ॥
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं हस्तप्रमाणके ।
 कुण्डे त्वयुतहंमोक्षे संयोज्यञ्चैवमङ्गुलम्(मण्डलम्) ॥
 षड्यवा एकयूकाद्या लिप्त्वा अयुतवृद्धितः ।
 यावत्तद्यो भवेत्पूर्णस्तावदेवमकल्पयेत् ॥
 कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम् ।
 मेखलाः पञ्च वा तिस्रश्चैका वाथ भवेदिह ॥
 उत्तमन्विह निर्दिष्टं कुण्डं वै पञ्चमेखलम् ।
 त्रिमेखलं भवेन्मध्यं नीचं स्यादेकमेखलम् ॥^{१००}
 षड्वाणाब्धिचिन्त्रैस्तु मिताः स्युः पञ्चमेखलाः ।
 यद्वा मनीषिभिः प्रोक्तमुत्तमं स्यात्त्रिमेखलम् ।
 द्विमेखलं भवेन्मध्यं हीनं स्यादेकमेखलम् ॥
 प्रथमा दशङ्गुलायामा उन्नता सा नवाङ्गुलैः ।
 मध्या तु द्वाङ्गुला वाद्ये तृतीया तु यमाङ्गुलैः ॥
 षड्गुलैः पञ्चभिर्वेदमितैः स्यान्मेखलाद्वयम् ।
 एका षड्गुलोत्सेधविस्तारा मेखला मता ।
 अन्तरे त्वनुपातेन योज्यं कुण्डं महर्षिभिः ॥

तस्यास्योपरि वप्रः स्वाचतुरङ्गलमुन्नतः ।
 षष्ठाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णस्तु समन्ततः ॥
 तस्योपरि पुनः कार्थो वप्रः सोऽपि तृतीयकः ।
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णसोन्नतश्च समन्ततः ॥
 तयोरभ्यन्तरं(रन्ध्रतरे)णात्र कुण्डं कुर्व्याद्यथावृत्ति ।
 पाद्या सत्त्वगुणा प्रोक्ता राजसी च ततः परा ॥
 तामसी स्यात्तृतीया च देवा विष्णादयः क्रमात् ।
 खाताद्द्व्यष्टोऽङ्गुलमितः । ५४ः कुण्डेष्वयं विधिः ॥
 कुण्डे दिहस्ते तास्ताः स्युस्तर्काभ्विगुणसन्निताः ।
 कुण्डे विहस्ते ता, ज्ञेया मुनिभूतगुणाङ्गुलाः ॥
 अश्विहस्ते तु कुण्डे ता नागतकयुगाङ्गुलाः ।
 कुण्डे पञ्चकरे नन्दममभूताङ्गुलैः स्मृताः ॥
 ताः स्युः कुण्डे ऋतुकरे दिग्व्यष्टाङ्गुलान्विताः ।
 कुण्डे सप्तकरे द्वांशमवसप्ताङ्गुला मताः ॥
 कुण्डे वसुकरे ताः स्युर्भानुपङ्ख(पङ्ख)एकाङ्गुलाः ।
 कुण्डे नवकरे विष्णुद्वन्द्वान्द्व्यष्टाङ्गुलाः स्मृताः ॥ .
 दिग्घस्तप्रमिते कुण्डे मनुभानुदशाङ्गुलाः ।
 उल्लेधायामतो ज्ञेया मेखला सर्वतो बुधैः ॥
 एवं तैःभिहितस्तात मेखलानां सुनिश्चयः ।
 द्वांशमङ्गुलपुरतः स्याद्या दक्षिणं पश्चिमेऽपि वा ॥
 मेखलामध्यतो योनिः कुण्डार्द्धाद्यंशविस्तृता ।
 उन्नतिर्द्व्यङ्गुलिनास्याः कुण्डोष्ठौ बांधिपत्रवत् ॥

एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ।
 यवद्वयक्रमेणैव योन्ययमपि वर्धयेत् ॥
 कुम्भद्वयसमायुक्तं मध्ये त्वाज्यधृतिस्तथा ।
 अग्रेण कुण्डाभिमुखी किञ्चिदुत्सृष्टमेखला ॥
 योन्याः पश्चिमतो नालमायामि चतुरङ्गुलम् ।
 त्रिहेरकाङ्गुलिविस्तारः क्रमात्थूनापमिष्यते ॥
 अन्धिसंख्याङ्गुलोपेतामुच्छ्रायायामतः समाम् ।
 वेदिं विधाय तस्यान्तु अन्यनालं विधानवित् ।
 शेषं प्रपूरयेदन्तः परिधिस्थापनाय च ॥
 अथ मुष्ट्यादिकुण्डानां विनियोगं वदामि ते ।
 मुष्टिमात्रं शतार्धं स्याच्छते वै रत्विमात्रकम् ।
 सहस्रके हस्तमात्रं अयुते तु द्विहस्तकम् ॥
 लक्षार्धे त्रिकरं कुण्डं लक्षहोमे चतुष्करम् ।
 प्रोक्तं पञ्चकरं कुण्डं दशलक्षाहुतिष्वपि ॥
 षड्दशं लक्षविंशत्यां कौट्यर्धे सप्तहस्तकम् ।
 कोटिहोमे दशकरं प्रोक्तं कुण्डं महर्षिभिः ।
 दशहस्ताच्च हि परं कुण्डमस्ति महीतले ॥
 सर्वसिद्धिकरं कुण्डं चतुरस्रमुदाहृतम् ।
 पुत्रप्रदं योनिकुण्डमर्धेन्द्राभं शुभप्रदम् ।
 शत्रुक्षयकरं त्रयस्रं वर्तुलं शान्तिकर्मणि ॥
 छेदमारचयोः कुण्डं षड्दशं पद्मसन्निभम् ।
 पुष्टिदं रोगशमनं कुण्डमष्टास्रमीरितम् ॥

ऐन्द्रां स्तम्भे चतुष्कोणमम्बौ भोगे भगाकृतिम् ।
 चन्द्रार्धं मारणे याम्ये नैर्ऋत्याश्च त्रिकोणकम् ॥
 वारुण्यां शान्तिके वृत्तं षडसुराचाटनेऽनिले ।
 उदीच्यां पौष्टिके पद्मं रौद्र्यामष्टास्रमीरितम् ।
 चतुरस्रस्तु सर्वेषां केचिदिच्छन्ति तान्त्रिकाः ॥
 कुण्डस्य रूपं जानीयात्परमं प्रकृतेर्वपुः ।
 प्राच्यां शिरः समाख्यातं वाङ्ग दक्षिणसौम्ययोः ।
 उदरं कुण्डमित्युक्तं योनिः पादौ तु पश्चिमे ॥
 कुण्डं तन्मोक्तमार्गेण निर्मायाय सलक्षणम् ।
 रत्नमृच्छालिपिष्ठाभ्यां भूषयेद्दक्षिणं यथा ॥
 खाताधिके भवेद्दोगी हीने धेनुधनक्षयः ।
 वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं द्वात्रिंशत्सखले ॥
 मेखलारहिते शोकोऽप्यधिके वित्तसङ्घयः ।
 भार्याविनाशनं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विवर्जितम् ॥
 अनेकदोषदं कुण्डं तत्र न्यूनाधिकं यदि ।
 तस्मात्सम्यक् परीक्ष्यैवं कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥
 दिग्देशकुण्डनिर्मुक्तो योऽनलां लौकिको हि सः ।
 तस्माद्दिग्देशकुण्डानि सद्वाद्याप्युक्तलक्षणैः ॥
 कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्वर्णिलं वा समाचरेत् ।
 इक्ष्मात्रेषु तत्कुर्याद्वातुभिश्च सुयोभितम् ।
 अङ्गुलीक्षेपसंयुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ॥

इति कुण्डनिर्माणविधिः ।

अथ स्थण्डिलम् ।

यथाह वशिष्ठसंहितायाम् ।

अथाग्निकार्यं वक्ष्यामि कुण्डे वा स्थण्डिलेऽपि वा ।

स्थण्डिलं बालुकाभिर्वा रक्तमृद्रजसापि वा ॥ इति ।

शुक्लकारिकायाञ्च ।

कुर्याच्छतार्धेऽङ्गुलिमानमूर्धुकं

शताहुतौ द्वाङ्गुलमानमुच्छ्रयम् ।

वेदाङ्गुलार्धन्तु सहस्रहोमके

वस्वङ्गुलान्येव तथैव चायुते ॥

लक्षाहुतौ स्थण्डिलकं नृपाङ्गुलं

चोर्ध्वं विदध्यात्प्रयुते च विंशतिम् ।

तत्त्वाङ्गुलं कोटिमखे तथोच्छ्रितं

तथाव्युद्रेनाधिकमानमाहुः* ॥

प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति न्यायेन प्रकृतिगतधर्माणां मेखला-
यान्यादीनां स्थण्डिलेऽपि प्राप्तिरस्तीति निश्चितम् ।

अतएव बोधायनेनोक्तम् ।

कुण्डवन्मेखलाङ्गुत्वा योनिङ्गुत्वा ततः परम् ।

बोधायनमते प्रोक्तं स्थण्डिलं चतुरस्रकम् ॥

कुण्डाभावे तु होमार्थं स्थण्डिलं पीठमेव वा (च) ।

होमार्थं स्थण्डिलं पीठं कार्यमित्याह शौनकः ॥ इति ।

* तथाव्युद्रे चाधिकमानमेव इति ग-पुस्तके पाठः ।

अत्र योनिमेखलाभावः यदा द्विहस्तं क्रियते तदा द्विहस्तमात्रं
 स्यात् । पीठं द्वादशाङ्गुलं लिखेत् अर्कमाने प्रादेशमात्रम् । एवं
 पीठार्थसिद्धिः स्यात् । पीठञ्च स्यण्डिलमानतो ज्ञेयमुच्छ्राये
 द्वादशाङ्गुलं कार्यम् ।

अथ प्राचीमाधनम् ।

अवणस्योदये प्राची प्राची स्यात् कृत्तिकोदये ।
 चित्रास्वात्यन्तरं प्राची न प्राची चन्द्रसूर्ययोः ॥
 रात्रौ संमाधयेत्प्राचीं माधकेन्द्रः प्रमाणतः ।
 कृत्तिका अवणं पृथं चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।
 एतत्प्राच्या दिगो रूपं यगमात्रोदिते पुनः ॥ इति ।

इति प्राचीमाधनविधानम् ।

अथ कुण्डमण्डपविधानम् ।

इत्युक्त्वा उवाच ।

अथ मण्डपनिर्माणं वक्ष्यामि विधिपूर्वकम् ।
 यज्वनो यज्ञसम्पत्तिर्हेतुं सर्व्वफलप्रदम् ॥
 नक्षत्रराशिबाराणामानुकूल्ये (मनुकूले) शुभेऽहनि ।
 विघ्नराजं समागध्य कृत्वा पुण्याहवाचनम् ॥

समुद्रगानदीतीरे सङ्गमे वा शिवालये ।
 आरामे विष्णुगृहे वा देवखातादिसन्निधौ ॥
 गृहस्थेशानभागे वा मण्डपं रचयेद्दृढम् ।
 तत्र भूमिं परीक्षेत वास्तुज्ञानविशारदः ॥
 स्फुटिता च सशल्या च वल्मीका रोहिणी तथा ।
 दूरतः परिवर्ज्या भूः कर्त्तुरायुर्धनापहा ॥
 स्फुटिता मरणं कुर्याद्दूषरा धननाशिनी ।
 सशल्या क्लेशदा नित्यं विषमा शत्रुभीतिदा* ॥
 ईशकोणप्लवा सा च कर्त्तुः श्रीदा सुनिश्चितम् ।
 पूर्वप्लवा वृद्धिकरी बल(वर)दा तूत्तरप्लवा ॥
 विहेषं मरणं व्याधिं कुर्यादग्निप्लवा मही ।
 धर्मराजप्लवा भूमिर्नित्यं मृत्युभयप्रदा ॥
 गृहक्षयकरी सा च भूमिर्या नैर्ऋतप्लवा ।
 धनहानिकरी पृथ्वी कीर्त्तिदा वरुणप्लवा ।
 वातप्लवा तथा भूमिर्नित्यमुद्देगकारिणी† ॥
 सुरभीणां रतिर्यत्र सवत्सानां (संवत्सरं) वृषैः सह ।

* शत्रुतो भयमिति क-पुस्तके पाठः ।

† क्रियांसारे तु—ऋता तु ब्राह्मणी पृथ्वी रक्ता वै चक्षिया कृता ।

वैश्या पीता तु चित्रेया कृष्णा शूद्रा मकीर्त्तिता ॥

ब्राह्मणी घृतगन्धा स्यात् चक्षिया रसमन्विनी ।

वैश्या तिक्ता च वित्रेया शूद्रा स्यात्कटुका च या ॥

ब्राह्मणी भूः कुशीपेता चक्षिया स्यात्पराकुला ।

कुशकाशाकुला वैश्या शूद्रा सर्व्वदशाकुला ॥ (शेषं परपृष्ठे दृष्टव्यम् ॥)

सुन्दरीणां रति(गति)र्यत्र पुष्यैः सह सप्तमैः ॥
 काश्मीरचन्दनामोदा कर्पूरागुहगन्धिनी ।
 कमलोत्पलगन्धा च जातिचम्पकगन्धिनी ॥
 पाटलामल्लिकागन्धा नागकेसरगन्धिनी ।
 दधिक्षीराज्यगन्धा च मध्विचुरस(मदिरासव)गन्धिनी ॥
 सुगन्धित्रीहिगन्धा च शुभगन्धयुता च या ।
 सर्वेषामेव वर्णानां भूमिः साधारणा मता ।
 खेताक्षणा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशंस्यते ॥
 मधुरा च कषावा च अन्ना च कटुका च वा ।
 कुशैः शरैस्तथा काशैर्दूर्वाभिर्या च सन्भृता ।
 प्रशस्ता भूर्महाबाहो मण्डपादौ विशेषतः ॥
 प्रासादारम्भकाले च गृहादौ च विशेषतः (मुनीश्वरैः) ।
 शल्योदारः प्रकर्तव्यो यदौच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 प्रासादारम्भकाले च यदङ्गं स्पृशति पुमान् ।
 वास्तुदेहे दृढं तत्र शल्यं विद्याद्विचक्षणः ॥
 कण्डूयति शिरः पुंसि शिरःशल्यं समुद्धरीत् ।
 शल्यं तत्रास्थि विज्ञेयं खन्यमानं करत्रये ॥
 अग्निदाहश्च रोगश्च धनहानिश्च जायते ।

सिता पीता तथा रक्ता कृष्णवर्णसमन्विता ।

स्विरंदका दृढा चिन्धा भूमिः सर्वसुखावहा ॥

श्रीतस्यर्शोचकान्ते च वक्रिस्यन्तां हिमामभे ।

वर्षासु-चोभयस्यन्तां सा एभा परिकीर्णता ॥

यत्नेनोत्पाटयेच्छूल्यं यदीच्छेत्सिद्धिमात्मनः ॥
 बाहू कण्डूयमाने तु निर्दिशेत्सोहृष्टकलाम् ।
 हस्तद्वयेन सन्तिष्ठेन्नक्षत्रं कथितं तव ॥
 स्वामिनो मरणं विद्याद्विदेशगमनं तथा ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शल्यमुत्पाटयेन्नरः ॥
 जरू कण्डूयमाने तु कांस्यशल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तमात्रेण* सन्तिष्ठेन्नक्षत्रं कथितं तव ॥
 असाध्वी च भवेद्भार्या यशोहानिश्च जायते ।
 यत्नेनोत्पाटयेच्छूल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 हस्तौ(स्तं) कण्डूयमाने तु कङ्कालञ्च विनिर्दिशेत् ।
 त्रिहस्तेन च सन्तिष्ठेत्खन्यमाने न चान्यथा ॥
 अग्निदाहश्च रोगश्च सशल्ये मरणं तथा (भवेत्) ।
 यत्नेनोत्पाटयेच्छूल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥
 पृष्ठं कण्डूयमाने तु बहु(बाहु)शल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तेनैकेन सन्तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा ।
 स्वामिनाशो भवेत्तत्र भार्या वा जायतेऽसती ॥
 पादौ कण्डूयमाने तु हस्त(हस्ति)शल्यं विनिर्दिशेत् ।
 हस्तद्वितयमानेन† लभ्यते नात्र संशयः ।
 गौनाशो राजदण्डश्च शस्यहानिश्च जायते ॥
 कुक्षिं कण्डूयमाने तु पाषाणं तत्र निर्दिशेत् ।

* हस्तेनैकेन इति शारदातिलकटीकायां पाठः ।

† साईहमेन सन्तिष्ठेन्नात्र कार्या विचारणा । इति ख-पुस्तके पाठः ।

हस्तत्रि(दि)तयमानेन लभ्यते नात्र संशयः ।
 भुजङ्गदंशो यत्र स्याच्छूल्यं तत्र समुद्धरेत् ॥
 जानू कण्डूयमाने तु भस्मगर्ह्य विनिर्दिशेत् ।
 हस्तद्वयेन सन्निष्ठेक्षणं कथितं तव ॥
 अग्निदाहो मनस्तापः क्लेशदुःखभयानि च ।
 करोत्येवंविधहर्म्यं तस्मात्तद्वै समुद्धरेत् ॥
 गोशृङ्गं पीतमण्डूकः शङ्खः शुक्तिश्च कच्छपः ।
 शम्बुकश्च प्रशस्ताः स्युर्याद्यान्या रत्नजातयः ।
 अङ्गारश्च तुषं केशमस्थि गन्धं समुद्धरेत् ॥
 खन्यमानं जलं यावच्छूल्यदीपो विनश्यति (न विद्यते) ।
 दूरादूर(दूरतोच) स्थितं वारि खनितं नैव शक्यते ॥
 पञ्चहस्तं प्रखातव्यं शूल्यदीपोपशान्तये ।
 शूल्योहारं ततः कृत्वा पूरयेत् सुषमं यथा ॥
 इत्यै भूमिं परीक्ष्याथ कुर्यात्प्राचीविशोधनम् ।
 भानांगत्या दिशो ज्ञात्वा कुर्यात्कर्माणि देशिकः ॥
 षामुर्वेषस्यतो यत्र सम्यक् न ज्ञायते ककुप् ।
 तत्र शङ्खं प्रतिष्ठाप्य जानीयाच्छुद्धदिकस्थितिम् ॥
 तद्व्यादिपरिज्ञानं शृणु वक्ष्ये यथाविधि ।
 सुषमे (कु)भूतले कृत्वा वृत्तं भ्रमणरूपतः ।
 तन्मध्ये त्रिन्दौ शङ्खं तं स्थापयेद्वादगाङ्गुलम् ॥
 अग्रच्छायान्वयवशाहत्ते पूर्वापरद्वये ।
 पूर्वापरद्वये कृत्वा चिह्ने तदभितस्तथा ॥

सममानपरिभ्रान्त्या कृत्वा हस्तद्वयं पुनः ।
 तयोः संश्लेषसञ्जातमध्यदक्षोत्तरस्थिते ॥
 सन्धिद्वयेऽथ प्राक् प्रत्यक् सूत्रं मध्ये तु विन्यसेत् ।
 सूत्रं दक्षोत्तरं तेषामग्रैः(ग्रै) प्राच्यादि कल्पयेत् ॥
 एवमाशापरिज्ञानं समाख्यातं यथा स्फुटम् ।
 ज्ञात्वैवं मण्डपादीनि कुर्यात्सम्यग्विचक्षणः# ।

* पाठकानां बोधवैशद्यार्थम् अन्येऽपि कतिचित् शङ्खुस्थापनप्रकारां दर्शयन्ते यथा—

क्रियासारे—कृत्वा भूमिं समां तत्र वृत्त इक्षमितं समम् ।

द्वादशाङ्गुलमानोच्चं शङ्खुं खदिरनिर्मितम् ॥

अक्षाम्ने यज्ञवार्त्तं वा तत्र संस्थापयेत्सुधीः ।

तच्छाया संस्पृशेदयत्र तन्मध्ये मध्यमं स्मृतम् ॥

तिर्थ्यक् प्रसारयेत् सूत्रं मध्ये यास्योत्तरं स्मृते ।

कांशाः स्युरन्वे चत्वारश्चतुःसूत्रप्रसारणात् ॥ इति ।

महाकपिलपञ्चरात्रे तु विशेषः यथा—

विषुवे तु गते सूर्ये शङ्खुमानं समाचरेत् ।

खदिरं विन्यसेच्छङ्खुं द्वादशाङ्गुलविन्दितम् ॥

निशलीकृत्य इक्षव्यं गृहीत्वा लोहमुद्गरम् ।

अथवा च स्वयं इक्ष्वत्प्रशस्तं क्रमशो लघुम् ॥

इक्ष्वमाने यदा शङ्खो इक्ष्वात्पतति मुद्गरम् ।

तदा ताडयितुः शंको जायते दुर्गरो महान् ॥

भीष्मकीशियकार्पासं प्राणिपालजमेव वा ।

चतुर्यवपरोष्ठाहं सूत्रं शङ्खो तु वेष्टयेत् ॥

वेष्टमानं यदा सूत्रं शङ्खुं मुञ्चति तत्क्षणम् ।

पुत्रस्य मरणं विद्याच्छिष्टे वै स्वविनाशनम् ॥ इति ।

यदि कुर्याद्यथादृष्टं विपन्नो निरयं व्रजेत् ॥
 रात्रौ संसाधयेत्प्राचीं साधकेन्द्रः प्रमाचतः ।
 क्षत्तिका श्रवणं पुष्यं चिन्तास्वात्थोर्यदन्तरम् ॥
 एतन्प्राच्या दिशो रूपं युगमाचोदितं पुनः ।

मथेनाप्युक्तं —

शुद्धः सारदुर्गैः प्रोक्तस्तस्यां चिन्तकम् ।
 सम्यक्त्वा दिनादौ तु स्यापर्यक्समभ्रतले ॥
 शङ्खगुणसामेन तन्मध्यं वस्तुनं लिखेत् ।
 पूर्वापराश्रयोन्हाया यदा तन्मध्यस्थानगा ॥
 तद्विन्दुरयमं नृचं पूर्वापरदिनिष्यते ।
 विन्दुद्वयान्तरभान्नाश्रयपुष्कलम् ॥
 दक्षिणान्तरमं मृचमेषं मृचद्वयं स्वमित् ।
 तदद्याव्यपरान्नानि मृचाणि च विनिक्षिपेत् ।
 मृचाणि स्वर्पितः प्राक् प्रागुत्तरमुन्नानि च ॥ इति ।

द्वयश्रीर्षपञ्चरात्रेऽपि—

भूमिं तीयसमाहृत्वा दर्पणीदरसन्निभाम् ।
 द्वादशाङ्गुलसामेन तत्र उत्तमं धामयेत् ॥
 मध्यं तु निचलं शङ्खं स्याप्य ष्वायां निरीक्षयेत् ।
 उत्तरंखा तु या वाद्यशङ्खं ष्वायां प्रकल्पिता ॥
 प्रवेगनिर्गमे तस्यां शङ्खं ष्वायां निरूपयेत् ।
 शङ्खं ष्वायायचिन्ताभ्यां प्राक्प्रतीचीः प्रसादयेत् ॥
 प्राक्प्रतीचीमते नृचं सदम्बात्मन साधयेत् ।
 विपुत्रे विमलध्यानि शङ्खना साधयेद्द्विजम् ॥
 श्रवणसन्तरीरेवमादिभ्यां साधयेद्द्विजम् ।
 प्राचीं वा पुष्यवेधेन चिन्तास्वात्थोर्ये वा ॥ इति ।

कथितं ते महाप्राज्ञ शिल्पिशास्त्रानुसारतः ॥
 अथैषां साधनं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 नवानां मण्डपानाञ्च वास्तुशास्त्रेण कीर्तितम् ।
 प्राक्प्रत्यगयनं सूत्रं न्यसेन्मण्डपमानतः ॥
 उदग्दक्षिणसूत्रार्थं मत्स्यौ द्वौ परिलेखयेत् ।
 प्रागङ्गप्रत्यगङ्गे च हस्तं दत्त्वा विचक्षणः ॥
 शफरस्य पुच्छचिह्ने मध्यच्छिन्ने (चिह्ने) प्रसारितम् ।
 उदग्दक्षिणसूत्रं स्यादुक्तमानप्रमाणतः ॥
 क्षेत्रार्द्धमानसूत्रार्द्धदिक्षु चिह्नं समालिखेत् ।
 तच्चिह्नन्तु समाश्रित्य प्रतिलोमानुलोमतः ॥
 क्षेत्रार्द्धमानसूत्राग्रात् सूत्राणि प्रतिपादयेत् ।
 एवं स्यात् सूत्रपातेन चतुरस्रं शुभावहम् ॥
 यद्वा सूत्रानुसारेण कर्तव्यं चतुरस्रकम् ।
 नवानां मण्डपानान्तु निर्माणं शास्त्रनोदितम् ॥
 श्रेष्ठमध्यमहीनैस्तु मानैर्वचिम महामते ।
 चतुर्विंशतिहस्ताङ्गो गहनो मण्डपो भवेत् ॥
 द्वाविंशत्या भवेद्दक्षो घघरो विंशतिकरैः* ।
 सुघोषश्चाष्टदशभिः कलाभिः कामराजकः ॥
 मनुसंख्यैः काञ्चनस्तु विरामोऽर्कमितैः करैः ।
 हस्तैस्तु दशभिर्घोरो वसुभिस्तु घनो भवेत् ॥

* विंशत्या घघरो भवेदिति पाठो युक्तः ।

ज्येष्ठमध्यमहीनैस्तु मानैस्तौस्तौ च मण्डपाः ।
 यद्दार्कहस्तमारभ्य द्विद्विद्वया तु ते क्रमात् ॥
 षष्टाविंशतिहस्तान्ताः प्रोक्ता वै नवमण्डपाः ।
 यद्दोत्तमं मानमाहुर्हस्तषोडशकं तथा ॥
 चतुर्दशमितैर्हस्तैर्मध्यमं परिकीर्तितम् ।
 हीनं द्वादशहस्तैस्तु मानमुक्तं मनीषिभिः ॥
 शृणु वर्णानुपूर्व्येण मण्डपान् शुभलक्षणान् ।
 हस्तैर्विंशतिभिः कार्यी मण्डपस्वयजन्मनाम् ॥
 द्वादशभिर्बाहुजातानां विशामर्कमितैः करैः ।
 दशमित्युर्वर्णानां वसुभिर्हीनवर्णिनाम् ॥
 सर्वेषां ब्राह्मणादीनां प्रोक्तं कार्यानुसारतः ।
 स्थलादकीर्णलोच्छ्रायं मण्डपं स्थूलमीरितम् ॥
 यावत्करप्रमाणस्तु मण्डपः कर्तृमन्मतः ।
 तावद्दृष्ट्वा रसनां कुर्यात्ताश्च चतुर्गुणाम् ॥
 पुनस्तां त्रिगुणाङ्गत्वा तदङ्घ्रिष्वर्कसन्धितान् ।
 शङ्खत्रिधाय सर्वां तां चतुर्दिक्षु प्रसारयेत् ॥
 स्तम्भास्तत्र निम्वातव्याः सुदृढा द्वादशाभितः ।
 पञ्चहस्तसमुच्छ्राया लक्षणोक्तफलप्रदाः* ॥

षष्टहस्तसमुच्छ्रायाः संख्याया द्वादशाभितः ।

पञ्चहस्तसमाकाशे विच्छिन्नाः स्रजवः गभाः ॥

इति शारदातिम्बकं पाठ

चत्वारो मध्यतोः* रोप्या मूर्ध्नि चूडान्विताः शुभाः ।
 अष्टहस्तसमुच्छ्राया रोप्यास्ते पञ्चमांशकैः ॥
 निष्छिद्रा ऋजवः सर्वे सारदारुमयाः शुभाः ।
 यन्नियवृत्तो वेणुर्वा क्रमुकः स्तम्भकर्मणि ॥
 अन्ये विशुद्धवृक्षा वा भवेयुर्नान्यभूरुहाः ॥
 गृहशल्यः स्वयं शुष्कः कुटिलश्च (स्फुटितश्च) पुरातनः ।
 असौम्यभूमिजनितः सक्त्याज्यः स्तम्भकर्मणि ॥
 कटैः सद्भिश्च सञ्छाद्यः समन्तात्सुदृशैरपि ॥
 द्वारवर्जं शुभैर्विशैर्नारिकेलदलैस्तथा ।
 भित्तिश्च परितस्तस्य कुर्यादित्याहुर्धर्मिनः ॥
 नियमोऽयं समाख्यातः स्थिरलिङ्गक्रियादिषु ।
 मण्डपं मण्डयेदार्द्रशाखाभिस्तु विचक्षणः ॥
 अथैताः सम्यवक्ष्यामि षोडश स्तम्भदेवताः ।
 ईशान्यादिक्रमेणैव पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च शक्रभानुजनार्हनाः ।
 पितरः सर्पसेनान्यः पृषदश्वो निशापतिः ॥
 प्रचेता वसुसीरी च वाक्पतिस्त्वष्टृनन्दनः ।
 एते देवाः समाख्याताः स्तम्भकर्मणि सूरिभिः ॥

मध्यतः मध्ये वेदिकीणेष्वित्यर्थः । तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—

मध्ये स्तम्भचतुष्कं स्यात्तन्मध्ये वेदिका मता । इति ।

अन्यत्रापि—वेदिकीणेषु विन्यस्येत् स्तम्भान् वेदस्वरूपकान् । इति ।

दिशु द्वारानि चत्वारि विदध्यात्पञ्चमांगतः ।
 यद्वा द्वारानि चत्वारि मध्ये वा विदधीत वै ॥
 कनीयसि स्याद्विकरं(रे) चतुरङ्गलुद्धितः ।
 मध्यमोत्तमयोर्द्वारं वास्तुशास्त्रे प्रकीर्तितम् ॥
 चूतपल्लवमालाख्यं वितानैरुपशोभितम् ।
 विचित्रवस्त्रसञ्चयं घण्टाभिश्च विराजितम् ॥
 सफलैः कदलीस्तम्भैः क्रमुकैर्नारिकेलकैः ।
 फलैर्नानाविधैर्भोज्यैर्दर्पणैश्चामरैरपि ।
 भूषितं मण्डपं कुर्याद्वा नापुष्पसुशोभितम् ॥
 कलशैर्घण्टिकाभिश्च साधारैः करकैस्तथा ।
 अन्यैश्च भूषणैश्चापि भूषयेन्नन्विसत्तमः ॥
 आख्यातैः साधनैः क्लृप्तः सरलः सममानकः ।
 मनीज्ञो मण्डपो योऽसौ कर्मकर्तुः शुभावहः ॥
 अगुक्तसाधनैः क्लृप्तो यदि वा कुटिलाकृतिः ।
 मानाधिकोऽथवा न्यूनो मण्डपः कर्तृनाशनः ॥
 इति मण्डपनिर्माणविधानम् ।

अथ तोरणनिर्माणविधानम् ।

द्वारेषु तोरणानि स्युः क्रमात् चीरमहीरुहाम् ॥
 मण्डपाद्वाद्यादेशे च हस्तमानेन तानि वै ॥

देवास्तोरणरूपेण संस्थिता यज्ञमण्डपे ।
 विघ्नविध्वंसनार्थञ्च रक्षार्थञ्चाध्वरस्य च ॥
 बहुपात्तोरणम्नाथां यज्ञाङ्गं दक्षिणे मतम् ।
 वारुणे बोधिसम्भूतं कौवेर्यां वै जटी भवेत् ॥
 एकमेषामलाभे स्यात्तदभावे शमीद्रुमः ।
 जम्बूखदिरसाराश्च तालो वा तोरणे स्मृताः* ॥
 सुशोभनं नाम पूर्वं अग्निमीलेति† मन्त्रितम् ।
 इषे त्वेति च‡ मन्त्रेण सुभद्रास्थ्यन्तु दक्षिणे ॥
 सुकर्मास्थ्यन्तु वारुण्यामग्न आयाहि मन्त्रतः§ ।
 शन्नो देवीति¶ मन्त्रेण सुहोत्रन्तुत्तरे न्यसेत् ॥

* सिद्धान्तशेखरे तु—न्ययोधतोरणं पूर्वं याम्यं चोदुम्बरं मतम् ।

पश्चिमेऽश्वत्यसम्भूतसुत्तरे प्रक्षतोरणम् ।

पूर्वं वा प्रक्षसम्भूतं न्ययोधयोत्तरे मतः ॥ इति ।

सोमशश्वरपि—प्रचोदुम्बरकाश्वत्यवटजाक्षोरणाः क्रमात् ।

पूर्वादिती विधातव्या यदाद्यन्तविपर्ययः ।

अलाभादेकमेवेषां सर्वाशासु निवेशयत् ॥

† अग्निमीले पुनोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रवधातमम् ॥ (१म. १सु. १०८क.)

‡ इषे त्वोञ्जे त्वा वायव स्थ देवी वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्म्मणे ।

(१म. १सु. यजुः ।)

§ अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

मिहोता सस्ति वर्हिषि ॥ (६म. १६सु. १०८क.)

¶ शन्नो देवीरभौष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शंयोरभिसवन्तु नः ॥ (१६म. १२सु. यजुः ।)

पश्चिमद्वारमारभ्य तोरणानि निवेशयेत् ।
 स्वभोष्णायः स्मृतस्तेषां सप्तहस्तैः पृथक् पृथक् ॥
 दिग्ङ्गुलप्रमाणेन तत्परीणाह ईरितः ।
 तिर्यक्फलकमानं स्यात् स्तम्भानामर्द्धमानतः ॥
 तोरणं (ध)घटयित्वैव(मूर्द्धं) मूर्ध्नि शूलत्रयं न्यसेत्* ।
 ऋजु वै मध्यमृङ्गं स्यात् किञ्चिद्वक्रं तु पक्षयोः ॥
 शैवे एवं समाख्यातं वास्तुशास्त्रविशारदैः† ।
 एकैकः कलसः स्थाप्यः पूर्वादि प्रति तोरणम् ॥
 मण्डपे कलसौ द्वौ द्वौ द्वारे द्वारे निवेशयेत् ।
 गालितोदकसम्पूर्णा(संस्त्रावा)वास्त्रपञ्चवशीभित्तौ ॥
 गन्धपुष्पाम्बरोपेतौ सर्वौषधिसमन्वितौ ।
 प्रतिकोणं तथैकैकं स्थापयेत्कलसं शुभम् ॥
 ध्रुवं धरां वाक्पतिञ्च विघ्नेशं तेषु पूजयेत् ।
 मण्डपस्य तु कोणस्थकलसेषु क्रमादमी ॥
 अमृतो दुर्जयश्चैव सिद्धार्थो मङ्गलस्तथा ।
 पूज्या द्वारस्थकुम्भेषु शक्राद्यास्तन्मनूत्तमैः ॥ •
 पूर्वं ऋग्वेदिनौ विप्रौ पठेतां नियमात्ततः(मः)‡ ।

 चतःपरं—शूलं नवाङ्गुलं दृश्यं तुरीयांशेन विस्तृतः ।

शेषाणां चाङ्गुला द्विर्विंशत्याङ्गुलार्द्धितः ॥ इति श्रीक आकरं दृश्यते ।

वैश्वे तु विशेषां यथा वास्तुशास्त्रं—

मसके द्वादशांशेन सप्तचक्रगदान्वृतम् ।

प्रागादिक्कमर्धमेन चसंज्ञेषां स्वदाहृतम् ॥

दृष्ट्यात् मन्त्रज्ञापकं रितं स-पुस्तकं पाठः ।

श्रीसूक्तं* पावमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम् ॥
 ऐन्द्रञ्च† सोमकाध्यायं रक्षोघ्नं देशिकाञ्चया ।
 दक्षिणे च यजुर्वेदं रुद्राध्यायस्य पाठकौ ॥
 तथा पुरुषसूक्तञ्च श्लोकाध्यायं सशक्तियम् ।
 मण्डलब्राह्मणञ्चैव प्रेरितौ गुरुणा पुनः ॥
 पश्चिमे सामगौ विप्रौ वृणुयात्सूक्तजापकौ ।
 सूक्तमाङ्गिरसं रुद्रसूक्तं वै त्वपराजितम् ॥
 पठेतां तौ महाप्राज्ञौ संदिष्टौ देशिकेन तौ ।
 उत्तरे चाथर्वविदौ वृणुयान्मन्त्रजापकौ ॥
 देवीञ्च मधुसूक्तञ्च शान्तिकाध्यायमेव च ।
 यावत्कर्म समाप्येत पठेयुस्ते द्विजोत्तमाः ।
 इत्थं चतुर्षु द्वारेषु स्थापयेद्द्वारपालकान् ॥
 इति तोरणनिर्माणप्रकरणम् ।

अथ वेदिनिर्माणविधानम् ।

ततो मण्डपसूत्रन्तु त्रिगुणं परिकल्पयेत् ।
 पूर्वादिषु क्रमात्तस्य भागेनैकेन‡ वेदिका ॥

* श्रीसूक्तं ३६४।३६५ पृष्ठयोक्तम् ।

† पावमानसूक्त-सुमङ्गलसूक्त-ऐन्द्रसूक्तानि ५०२।५०३ पृष्ठयोः प्रदर्शितानि ।

‡ मध्यभागेन इति शारदाविलकटीकायां पाठः, फलतस्तस्य नवमभागेन वेदिका तदुक्तं सिद्धान्तशेखरे—नवांशं मण्डपं कृत्वा मध्यभागेन वेदिका । इति राघ

मण्डपस्य नवांशसु वेदिका वै स्मृता बुधैः ।
 तुलापुरुषदानादौ मध्यभागे तु वेदिका ॥
 शान्तिके पौष्टिके विप्र शिवकोणे प्रशस्यते ।
 चतुर्थांशोच्छ्रितस्तस्या राजहस्तोच्छ्रयोऽथवा ॥
 लक्षणं राजहस्तस्य कथयामि तवानघ ।
 षण्णवत्याङ्गुलैर्विप्र दण्डहस्तः स्मृतो बुधैः ॥
 वेदनत्राङ्गुलैः प्रोक्तो वंशहस्तो मनीषिभिः ।
 राजहस्तो विंशसंख्याङ्गुलैः सन्निरुदाहृतः ॥
 स्वामिहस्तो भवेदष्टचन्द्रार्कैरङ्गुलैस्तथा ॥
 दर्पणोदरमङ्गाशा निम्नोन्नतविवर्जिता ।
 शुभाकारा च या वेदी कर्तुः कामफलप्रदा ॥
 वक्रपार्श्वी क्लिन्नमध्या परुषा दृगगोभना ।
 मानहीनाधिका यासौ कर्तुः कामविनाशिनी ॥
 पक्षाभिर्वाप्यपक्षाभिरिष्टकाभिर्दृढं यथा ।
 चतुरस्रा चतुष्कोणा तदभावे मृदापि वा ।
 एवं द्वित्राङ्गुलैर्हीना चत्रविट्शुद्धजन्मनाम् ।
 इति तेऽभिहितं तात वेदीलक्षणमद्भुतम् ॥

इति वेदिनिर्माणप्रकरणम् ।

सिद्धान्तशंकरे तु विग्रहः--

वेदी चतुर्विधा तत्र चतुरस्रा च पश्चिमी ।

त्रौधरी सर्वतीभद्रा दीक्षासु व्यापनादिषु ॥

चतुरस्रा चतुष्कोणा वेदी सर्वफलप्रदा ।

ब्रह्मणादिप्रतिष्ठायां पश्चिमी पञ्चसन्निभा ॥ (शिवं परपृष्ठे द्रष्टव्यम् ।)

अथ ध्वजारोपणविधानम् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्वजारोपणमुत्तमम् ।
 यत्कृत्वा पुरुषः सम्यक् समस्तफलमाप्नुयात् ॥
 यातुधाना गुह्यकाश्च कुशाण्डाः खेचरास्तथा ।
 चिन्तयन्त्यसुरश्रेष्ठा ध्वजहीनं सुरालयम् ॥
 ध्वजेन रहिते ब्रह्मन् मण्डपे तु तृथा भवेत् ।
 पूजाहोमादिकं सर्वं जपाद्यं यत्कृतं बुधैः ॥
 रक्षणेन विना यद्वत्क्षेत्रं नश्यति वीजिनः ।
 ध्वजं विना देवगृहं तथा (नश्यति) नश्येत सर्वथा ॥
 विष्णुपारिषदाः क्रूराः कुशाण्डास्तु ग्रहाः स्मृताः ।
 पूजादिकन्तु गृह्णन्ति देवं दृष्ट्वा न (त्व)रक्षितम् ॥
 दृष्ट्वा ध्वजांस्तु देवस्य मण्डपे ज्वलनप्रभान् ।
 नश्यन्ति सर्वतश्चार्क(सर्वे ते चार्क)रश्मिर्घोषं यथा
 ध्वजानां लक्षणं सम्यगुक्तं ते तु यथा तथा ।
 मण्डपस्य वह्निर्दण्डैर्दशहस्तायतैः सह ।
 पूर्वाद्यष्टसु काष्ठासु* ध्वजान् संस्थापयेत्क्रमात् ॥
 तेषां हस्तद्वयं व्यासो मध्यस्य करसन्धितः ।
 व्यासार्धं शिखरं पुच्छं हस्तत्रितयमानकम् ॥

राज्ञां स्वात्मर्षतीभद्रा चतुर्भद्राभिषेचने ।

विवाहे श्रीधरी वेदी विंशत्यसप्तमन्विता ॥ इति ।

● पूर्वाद्यष्टहरित्कटाविति क्रियासारे पाठः ।

मस्याभं शिखरं प्रोक्तं पुच्छन्तु स्वाचिकीर्णकम् ।
 तयोर्मध्यं चतुष्कोणं ध्वजमेवं प्रकल्पयेत् ॥
 मातङ्गवस्तमहिषसिंहमत्स्येणवाजिनः ।
 वृषभश्च यथान्यायं ध्वजमध्ये क्रमात्लिखेत् ॥
 अथवा दिग्गजानष्टावैरावतपुरःसरान् ।
 ध्वजेषु विलिखेदुक्तधातुभिश्च सलक्षणान् ।
 एवं ध्वजानां कथितं लक्षणञ्च शुभावहम् ॥
 प्रतिकाङ्गं पताकान् प्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः ।
 सप्तहस्ताः पताकाः स्युर्विंशत्यङ्गुलविस्तृताः ॥
 दशहस्ताः पताकानां दण्डाः पञ्चांग(पर्वींग)वेगिताः ।
 पताका आयुधाकाराः पुष्पगन्धसमन्विताः ॥
 पीतोऽरुणोऽसितो धूम्रः शुक्लो धूम्रसितावुभौ ।
 गौरोऽरुणः क्रमादेते वर्णास्तासां प्रकीर्तिताः ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि दिक्पालानां महामते ।
 उपचारान् यथाशक्ति मन्त्रावाहनपूर्वकम् ॥

आयुधादाय इति मीमंशुः ।

पीतोऽरुणोऽसितो धूम्रः शुकलो धूम्रसितावुभौ ।

शुक्लो धूम्रो विचित्रो ध्वज इति इति पालकानां मन्त्रान् । इति कृष्णप्रदीपः ।

दिक्पालानामायुधानि वाहनानि वर्णाय यथा कृत्वा कल्पेत् --

आदिन्द्रः कविवाहनः कुलिशभन्त्राणां पित्रः इति ।

आग्नेय्यामजवाहनोऽग्निज(निज)कविः क्रम्यायुधो इत्यत्र ।

वाय्वा दम्भकरो यमश्च महिषाददोऽज्ञाभन्त्राणां

वीर्याणां कर्वाण्यभन्त्रिस्तुः सिद्धाधिकदोऽमितः ॥

एहि सर्वाभराध्यक्ष गन्धर्वाद्यैः परिष्टुत ।
 रक्षाध्वरं नो भगवन् पूर्वस्यां दिशि ते नमः ॥
 एवमावाह्य गन्धाद्यैः परिपूज्य ततो गुरुः ।
 पताका पीतवर्णाभा आद्युः शिशानमन्त्रतः* ।
 त्रितारमितिमन्त्रेण† ध्वजं तत्रैव विन्यसेत् ॥
 एहि पावक लोकेऽथ सिद्धसाध्यगणैः सह ।
 अध्वरं रक्ष सततमाग्नेयां दिशि ते नमः ॥
 अग्निं दूतं‡ समुच्चार्य पताकां तत्र विन्यसेत् ।
 त्वन्नो अग्न ऋचा§ भूपो ध्वजं तत्रैव रोपयेत् ॥
 एहि वैवस्वत धर्मं प्राज्ञाशुभनिवारक ।
 शिवाय पाहि यज्ञं नो नमस्ते भगवन्विभो ॥
 कृष्णवर्णां पताकाञ्च आयं गौरितिमन्त्रतः¶ ।

वाक्यां भवगो हिमद्युतिरपां नाथय पाशान्वितो
 वायव्यां मृगवाहनोऽङ्गकरो वायुः शुकाभः क्षतः ।
 कौवेय्यां गरवाहनो दिशि गदापाणिर्विचित्रस्तथा
 रौद्रां सशुषवाहनः शशिनिभः स्यात्कलभच्छङ्करः ।
 हंसस्थोऽरुणकः कमण्डलुकरः शक्रेश्यंरन्तरा-
 ऽनलोऽपांपतिरक्ष मोर्चननिभस्तर्षाधिबद्धोऽरिभृत् ॥

* आगः शिशानः - मन्त्रांशु ११८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

† १४३ पृष्ठे प्रदर्शितेन ।

‡ अग्निं दूतं य गीमहे, अग्निं दूतं पुरीदधे—इति मन्त्रव्यं ३४५ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

§ त्वन्नो अग्ने इत्यादिको मन्त्रः ७४ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

¶ आयं गौः पृथ्विरकमीदसदन् मातरं पुरः ।

पितरश्च प्रयत्सः ॥ (३५. ६म. यजः ।)

दक्षिणस्यां ध्वजं दद्यात् सुगन्धु(सुगन्धु)मनुनाच तु ॥
 एहि रक्षोगणैः साहं निर्वृतेषु ममाध्वरम् ।
 पाहि प्रेतपिशाचिभ्यो लोकनाथ नमोऽस्तु ते ॥
 पताकां श्वेतवर्णाभामसुन्वन्तेति मन्त्रतः* ।
 दद्याद्भुजश्च तत्रैव एष ते निर्वृतेति च॥ ॥
 एहि वारिचराधीश गन्धर्वादिपरिष्टुत ।
 प्रतीक्षामध्वरं नोऽद्य पाहि तुभ्यं नमो नमः ॥
 पताकां शुकपिच्छाभामिमं मे वरुणतिः३ च ।
 ध्वजं मम्युञ्ज वै दद्यात् तस्वायामीति मन्त्रतः४ ॥
 एहि त्वं जगन्नाथ सिद्धसहस्रममाध्वरम् ।
 वायव्यां पाहि सुप्रीतो नमस्तुभ्यं पुनः पुनः ॥
 पताकां धूम्रसङ्काशां प्रदद्यात्प्राचदाक्षचाणा ।

● असुन्वन्तमयजमानं - मन्त्रोऽयं २८२ पृष्ठं प्रदर्शितः ।

† एष ते निर्वृतेति भागल जपस्य स्वाहा । अग्निनेत्रेभ्यो देवेभ्यः पुरःसदस्यः स्वाहा ।
 क्षमवेभ्यो देवेभ्यो दक्षिणामदस्यः स्वाहा । विन्दतेर्भ्यो देवेभ्यः पश्चात्सदस्यः स्वाहा ।
 निचावरुणनेत्रेभ्यो वा मरुतेभ्यो वा देवेभ्य उत्तगामदस्यः स्वाहा । मंसनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपदि-
 क्षुष्वी दूरसदस्यः स्वाहा ।

‡ इमं वदन् यधी हवमया च मूढय ।

त्वामवम्यराचके ॥ (२१अ. १म. यजुः ।)

मन्त्रोऽयं ६८ पृष्ठं प्रदर्शितः ।

प्राचदा अपानदा व्यानदा वरुणादा वरिवादाः ।

अन्वाः पुंसो अक्षुत्तपन् इत्ययः ।

पावकी अक्षुत्तं शिवां भव ॥ (१०अ. १४म. यजुः ।)

वायो ये ते(ति)* ध्वजं चारु न्यसेत्तत्र विधानवित् ॥
 एहि सोम सुराध्यक्ष नक्षत्रैः पितृभिः सह ।
 गृहाण पूजां भगवन् पाहि यज्ञं नमोऽस्तु ते ॥
 आप्यायस्वेति मन्त्रेण† पताकां धवलां न्यसेत् ।
 सोमो राजेति मन्त्रेण‡ ध्वजं दद्यात्तथोत्तरे ॥
 एहि विश्वेश्वर विभो गणैः सार्वं ममाध्वरि ।
 यज्ञसिद्धेयं गृहाणेमां सपर्यां भवते नमः ॥
 पताकां शुभ्रवर्णाभां तमीशानेति मन्त्रतः§ ।
 तत्रैव च ध्वजं दद्यादभि त्वेति ऋचा द्विजः॥ ॥
 एह्यनन्त महासत्त्व नागकन्यापरिष्टुत ।
 रक्षाध्वरं ममेशान यज्ञोरगणैः सह ॥

* वायो ये ते सहसिषो रथासलेभिरागहि ।

नियुत्वाम् सोमपीतये ॥ (२७अ. २२म. यजुः ।)

† आप्यायस्वेत्यर्थं मन्त्रः ६८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

‡ सोमो राजा प्रथमो ब्रह्मजायां पुनः प्रायश्चदहणीयमानः ।

अन्वर्तिता बहणां मित्र आसीदग्निर्होता इत्यग्न्या निनाय ॥ (

§ तमीशानेति मन्त्रोऽयं ६२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

॥ अभि त्वेति पूर्वप्रतीका बहवो मन्त्रा ऋग्वेदे दृश्यन्ते यजुषि चैकः स यथा—

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्ह्यममेशानमिन्द्र तस्युषः ॥ (२७अ. २५म. यजुः ।)

ऋग्वेदीयमन्त्राणां बहुत्वादेक एव प्रदर्शयते यथा—

अभि त्वा दीवः सविताभि सोमो अवीरतत् ।

अभि त्वा विन्वा भूतान्बभूवर्तो यथासमि ॥ (१०म. १७४मू. ३ऋक् ।)

पताकां गौरवर्षाभां नमोऽस्तु सर्पमन्त्रतः* ।
 पाशिनैर्ऋतयोर्मध्ये चित्रो वोऽस्त्विति† च ध्वजम् ॥
 एहि ब्रह्मन् सुरेशेज्य लोकनाथ शिखामणे ।
 विशाध्वरं नो भगवन् पाहि तुभ्यं नमोऽस्तु ते‡ ॥
 पताकामरुणां तत्र दद्याद्ब्रह्मोति मन्त्रतः § ।
 ईशानपूर्वयोर्मध्ये पञ्चवर्षध्वजं तथा ॥
 इन्द्रस्य वृष्णो मन्त्रेण दद्याज्जलदसन्निभम् ।
 किङ्किणीजालसंयुक्तं मण्डपोपरि मध्यतः ॥
 त्रिहस्तविस्तृतं कुर्याद्दृग्दृष्टायतं पुनः ।
 एवं ध्वजविधिः प्रोक्तः समासेन मयानघ ॥
 इति ध्वजपताकानिर्माणप्रकरणम् ।

अथ योनिमेखलाप्रकरणम् ।

तिष्ठासारसङ्ग्रहे ।

(पञ्च) त्रिष्टेयकमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषं खनेदिति ।

- * नमोऽस्त्विति मन्तोऽय २२२ ५४ उक्तः ।
 † चित्रो वोऽस्तु यामायच ऊर्गो सुदानवः ।
 मरुतो अहिभानवः ॥ (१म. १०२म. १८८क.)
 ‡ नमोऽस्तु ते इत्यत्र नमो नमः इति पाठो युक्तः, तुभ्यमित्यमिन् पौनःपुन्येन ।
 § ब्रह्म ज्ञानं प्रथमं पुरस्तादिमीमतः सुब्रह्मो येन आवः ।
 स बुध्या उपमा अस्य विष्ठाः सतस्र योनिममतस्र विवः ॥ (१२च. २म. यजः ।)
 ॥ इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां ब्रह्म उच्यते ।
 महात्मनां भुवनचरानां घोषो देवानां जयतामुदर्यान् ॥ (१०म. १०२म. ८८८क.)।

विश्वकर्माप्याह ।

व्यासः खातः परः प्रोक्तो निम्नं तिथ्यङ्गुलेन तु ।

उन्नताद्या नवाङ्गुलैरिति ॥

स एवाह द्विमेखलापक्षे ।

व्यासः खातः परः प्रोक्तः खातं सप्तदशैव तु ।

उन्नताद्याः सप्ताङ्गुलैरिति ॥

एकमेखलापक्षे खातमष्टादशाङ्गुलैरिति । उन्नताद्याः षडङ्गुलै-
रिति च ।

अथ पञ्चमेखलापक्षः ।

तन्मानमुक्तं लक्षणसङ्ग्रहे ।

मेखलाः पञ्च वा कार्याः षट्पञ्चाब्धित्रिपक्षकैः । इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि ।

षड्वाणाब्धिवर्द्धनेचैर्मिताः स्युरिति ।

अथ त्रिमेखलापक्षः ।

वेदाग्निनयनाङ्गुलैरिति ।

अथ द्विमेखलापक्षः ।

पिङ्गलामते ।

कुण्डषष्ठांशेन कुण्डाष्टमांशेन वा ।

एकमेखलापक्षे हेमाद्री ।

कुण्डानां यादृशं रूपं मेखलानाञ्च तादृशम् ।

मेखलाः पञ्च वा तिस्रो वैका वाय भवेदिह ॥

उत्तमं त्विह निर्दिष्टं कुण्डं वै पञ्चमेखलम् ।

त्रिमेखलं भवेन्मध्यं हीनं स्यादेकमेखलम् ॥

गारदातिलकेऽपि ।

खातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां स्थितिर्भवेत् ।

द्वयङ्गुलः कुण्डकण्ठः स्यान्मेखलाखातमध्यतः ॥

मेखलैकायवा तिस्रः कुर्यात्* कुण्डे प्रयत्नतः ।

कुण्डानामाकृतिर्यादृक्तादृग्वै मेखलाकृतिः ॥

अथ रामवाजपीये ।

षट्पञ्चवेदगुणपक्षलवैस्तु पञ्च

स्युर्मेखला इतर एष च पक्ष इष्टः ।

तुङ्गादिमाङ्गलवतस्तदिषूलवोन-

तुङ्गाः परा अथ च विस्तृतिसम्मितोच्चाः ॥

तिष्ठामारसङ्घहेऽपि ।

(पञ्च)त्रिहेःकमेखलोच्छ्रायं ज्ञात्वा शेषमधः खनन्त् । इति ।

अस्तु गारदातिलके ।

यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननं तावदीरितम् ।

मेखलया सहति बोद्धव्यम् ।

अथ योनिलक्षणम् ।

यदा पञ्च तदा श्रेवं षट्पञ्चाब्धित्रिपक्षकैः ।

अङ्गुलैः पञ्च कार्याः स्युर्नता विस्तृताश्च ताः ॥

कण्ठादिमाङ्गुला तुङ्गा पूर्वा पृथुषडङ्गुला ।

चतुर्दशभवेषु द्विपर्वतुल्याः पराः पराः (परापराः) ॥

कुर्यादित्यत्र कार्या इति पाठः माधीयान् ।

मेखलामध्यतो योनिः कुण्डत्रयशेन विस्तृता ।
 कुण्डार्धेनोन्नताः सर्वाः संस्थाप्या मेखलोपरि ॥
 दशाङ्गुलाथवा योनिर्दीर्घीश्चा कुण्डपश्चिमे ।
 सप्ताङ्गुला च विस्तीर्णा कर्तव्याश्रयपत्रवत् ॥
 एकाङ्गुलप्रमाणेन पृथुश्चा योनिमेखला ।
 अन्तर्विलीनता कुण्डप्रविष्टैकाङ्गुलाधरा ॥
 कूर्मपृथोन्नता मध्ये पार्श्वयोश्चाङ्गुलोच्छ्रया ।
 गजोष्ठसदृशी तद्वदायता छिद्रसंयुता ॥
 योनिमध्यगतं लिङ्गं तुङ्गं पृथुकराङ्गुलम् ॥
 सृत्पिण्डद्वितयं तस्याः पार्श्वयोः कुम्भिकुम्भवत् ।
 एकाङ्गुलन्तु योन्यग्रं कुर्याद्दीर्घमधोमुखम् ।
 एकैकाङ्गुलतो योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्धयेत् ॥
 यवत्रयप्रमाणेन योन्यग्रमपि वर्धयेत् ।
 तस्माद्द्वारेऽस्य(वाराह्य)नासाभं, योनिमध्ये मुखं स्मृतम् ॥
 एकहस्तमिते कुण्डे वेदाग्निनयनाङ्गुलाः ।
 योन्याः पश्चिमतो नालमायामे चतुरङ्गुलम् ॥
 त्रिद्वेकाङ्गुलविस्तारः क्रमा(दूनाग्र)न्नालाग्रमिथ्यते ।
 षड्विंसंख्याङ्गुलोपेतामुच्छ्रायायामतः समाम् ॥
 वेदिं विधाय तस्यान्तु न्यस्तनालं विधानवित् ।
 शेषं प्रपूरयेदन्तः परिधिस्थापनाय च ॥
 नाभिः पद्मामाविशेत्कुण्डमध्ये
 तन्मकुण्डाकरिक्रमोत्तमा वा ।

कुण्डार्कांशसुप्रताय दिग्निघ्ना
 स व्यासः स्याद्विमती कल्पनीयः ॥
 नाभिचेचं त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकरम् ।
 वहिरंगदयेनाष्टौ दलान्युपरि कल्पयेत्* ॥
 इति योनिमेखलाप्रकरणम् ।

अथ पात्रलक्षणम् ।

सत्र सुग्लक्षणम् ।

श्रीपर्णीशिंशपाशोकखादिराम्रपलाशजाः ।
 वैकङ्कतशमीशालश्रीखण्डाश्वत्थवृक्षजाः ॥
 षड्विंशदङ्गुला दीर्घा सुग्योष्ठा च षडङ्गुला ।
 विंगत्यङ्गुलको दण्डः स्मृतस्तस्यान्ववर्तुलः ॥
 विस्तारे द्वादशङ्गुला प्रोक्ता परिष्ठाङ्गे षडङ्गुला ।
 तन्मूलं कलशाकारं रामवेदाङ्गुलैर्भितम् ॥
 त्यक्त्वा वेदाङ्गुलैर्(ङ्गुलं)मूलं द्वादशङ्गुलं सुष आमनम् ।
 दण्डाग्रेऽष्टाङ्गुला वेदिर्द्वादशङ्गुला वेदिमेखला ॥
 वेदिकाईस्थिता वेदिपीठी च चतुरङ्गुला ।
 द्वित्र्यङ्गुलं स्मृतं स्वातं वर्तुलं चतुरङ्गुलम् ॥
 पङ्के मृगपदाकारं कर्णिकासहितं वहिः ।
 द्वादश(त्र्य)ङ्गुलो वेदितः कण्ठो वेदित्रिभागविस्तरः ।

* दलानि परिकल्पयेदिति ख-पुस्तके पाठः ।

कण्ठात्समाङ्गुलं नालं द्वाङ्गुलं पृथुलञ्च तत् ।
 कनिष्ठिकापरीणाहमाज्यनिर्गमनं हितम् (हि तत्) ॥
 इति सुवल्क्षणम् ।

अथ सुवल्क्षणम् ।

यज्जा सुग्या सुवस्तज्जो*हास्तिकोऽङ्गुष्ठगण्डिक(का)म् ।
 अवटं गोपदाकारं कर्षपूरितपुष्करम् ॥
 मूलाग्रगण्डिकाक्रान्तो दण्डो नालाकृतिः शुभः ।
 अवटं मजकुम्भाभं श्लक्ष्णं दण्डेन वा युतम् ॥
 इति सुवल्क्षणम् ।

* यज्जा सुग्या सुवस्तज्ज इत्यनेन सूक्तसुवयोरिकवर्त्तनीपादानकत्वं निर्णयते, दृश्यते च
 वक्ष्ये यथेषु वैपरीत्यम् (भिन्नोपादानकत्वम्) एतयोः । एवञ्चात्र सन्देहं यथासम्भवं तन्निरसनाय
 अन्यत्रापि तल्लक्षणानि प्रदर्शयन्ते यथा —

स्वादिरेण सुवः कार्यः पालाशी तु जङ्गमवेत् ।

त्वक्प्रदेशे विले स्यातामन्वेवां यज्ञियेद्रुमैः ॥

तदभावे पलाशस्य पर्णाभ्यां ह्ययते हविः ।

पालाशपर्णाभावे तु पर्णैवां पिप्पलां हवैः ॥

सुवल्क्षणम्—आयामं पञ्चधा कृत्वा चतुर्धा वाचती ह्योः ।

उपान्वः पात्रमित्युक्ती हविराश्रयभावतः ॥

उपान्वभावे विसारः स्वदृष्ट्येण समो भवेत् ।

सोऽन्नन्याकृतिवद्दृष्टो विलम्ब च वर्तुलम् ॥

षडङ्गुलं बाहुमात्रां तदङ्गेन च निश्चिता ।

अरविमाने ह्यस्य तन्मानं विलं द्युतम् ॥

वशिष्टसंहितायाश्च कुण्डलक्षणीरितम् ।
गृहस्येशानभागे च मण्डपं कारयेद्बुधः ।
षड्हादशाष्टभिर्हस्तैः* षोडशैर्वा समन्ततः ॥

विस्ताराङ्गं न मित्र स्यादन्यभागेऽथ निर्णयः ।
भामिऽन्तिमे भवेदयौवा देव्याङ्गं च विस्तृता ॥
तस्या मुखं संमुखं इत्योऽसुखमिव वा ।
विलासप्रणालिका तावत्पर्यन्तार्थानुपतः ॥
कर्णां समुपिरी यौवापार्श्वयोर्थादिती तथा ।
विलस्य बुधं पद्म स्यादथ दण्डस्य लक्षणम् ॥
अवशिष्टस्तयो ही वा भागौ दण्ड इतीर्यते ।
तस्य मूलं भवेत् स्थूलः परिणाहो नवाङ्गुलः ॥
अन्तं पञ्चाङ्गुलः श्लोको यन्मूर्तो वस्तुभो भवेत् ।
दण्ड एव मुचां काकपुच्छत्वं समुदीरितम् ॥
यद्यज्ञोभ मुचः कार्यो इति बाधायनःऽब्रवीत् ।
शाखान्तरात् विज्ञेयं निर्जयाभरमच यत् ॥
प्रादेशमात्रतापि स्याद्बाधः यममतादितः ।
दण्डो भागद्वयं स्यात्पात्रं भागद्वयं च ॥
ऊर्ध्वं केन भागेन यौवा चति यथायतः ।
मुचः सङ्ग मुदेष स्युक्तस्तथा अथापि वा ॥

मण्डपस्तु सुवमेवमाह---

अष्टाङ्गुलमितच्छिष्टः सुवस्त्वङ्गुलबुधवान् ।
अङ्गुलपञ्चशो यदा तस्य चपुष्करम् ॥
आयामं पञ्चधा कृत्वा विभागं दण्डमेव च ।
द्विभागं पुष्करं प्रोक्तं दण्ड्यां लक्षणसुखमम् ॥

● दण्डहादशाष्टभिर्हस्तैरिति म-पुस्तके पाठः ।

चतुर्द्वारसमायुक्तं तोरणाद्यैरलङ्कितम् ।
 कुण्डं तन्मध्यभागे तु कारयेच्चतुरस्रकम् ॥
 वितस्तिद्वयखातं यत्कुण्डं तच्चतुरङ्गुलम् ।
 विप्राणां क्षत्रियाणां तदङ्गुलत्रयसंयुतम् ।
 वैश्यानां ब्राह्मणाधिकं शूद्राणां हस्तमात्रकम् ॥
 प्रथमा मेखला तत्र द्वादशाङ्गुलविस्तृता ।
 चतुर्भिरङ्गुलैस्तस्याश्चोन्नतश्च समन्ततः ॥
 तस्याश्चोपरि वप्रः स्याच्चतुरङ्गुलमुन्नतः ।
 षष्ठाभिरङ्गुलैः सम्यग्विस्तीर्णसु समन्ततः ॥
 तस्योपरि पुनः कार्यो वप्रः सोऽपि तृतीयकः ॥
 चतुरङ्गुलविस्तीर्णश्चोन्नतश्च तथाविधः ॥
 योनिस्तु पश्चिमे भागे प्राङ्मुखी मध्यसंस्थिता ।
 षडङ्गुलैश्च विस्तीर्णा चायता द्वादशाङ्गुलैः ।
 पृष्ठोन्नता गजोष्ठी(व) च सच्छिद्रा मध्यमोन्नता ॥
 कण्ठोष्ठं यवमात्रं स्यात्कुण्डे चरकमात्रके ।
 कण्ठो यत्नेन कर्तव्यो भुक्तिमुक्तिफलेषुभिः ॥
 नाभिरप्यथवा कुण्डमेकमेखलकं भवेत् ।
 एवं लक्षणसंयुक्तं कुण्डमिष्टार्थसिद्धिदम् ॥
 अनेकदोषदं कुण्डं यत्तत्र्यूनाधिकं यदि ।
 तस्मात्सम्यक् परीक्ष्यैव कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥
 द्रुमात्रं स्यण्डिलं वा सङ्घिते होमकर्माणि ।
 कुर्वीत विधिवत्प्राज्ञो होमं तत्र च कारयेत् ॥

अथ आयाः ।

ध्वजो धूम्रश्च सिंहश्च श्वानश्च वृषभस्तथा ।
खरो गजश्च काकश्च अष्टावायाः प्रकीर्त्तिताः ॥
इति त्रीसारसङ्गहे कुण्डमण्डपादिलक्षणं समाप्तम् ।

अथ पूर्णाहुतिविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते आश्वलायनकारिका ।

आज्यं द्वादशकृत्वस्तु गृहीत्वा पूरयेत् सुचम् ।
तथा चाज्याहुतिः कार्य्या सा पूर्णाहुतिरिष्यते ।
सुवपूर्णाहुतिर्वा स्यादित्येकं याज्ञिका विदुः ॥ इति ।

शौनकस्तु ।

आयासेत्वादिभिः*हुत्वा समुद्रादूर्न्मिसृज्जातः ।
सन्तताम्नाज्यधारां तां पूर्णाहुतिमयाचरेत् ॥ इति ।

ऋग्विधाने तु ।

समुद्रादूर्न्मिसृज्जेन† संयतात्मा जितेन्द्रियः ।
विज्योतिषेति‡ उच्यते पूर्णाहुत्या हुतागमम् ॥

* आयासेति पूर्वप्रतीकः कथिदपि मन्त्रो गोपलभ्यते, अथ आ यासेत्यादिभिरिति पाठ-
ान्ते बहवो मन्त्रा दृश्यन्ते, तेषु एक एव प्रदर्शयते । यथा—

आ यसे सर्पिर्गसुते अये जमलि धावसे ।

एषु यज्यन्तु यव आचितं मन्त्रेषु धाः ॥ (५म. ७म. ८श्लो.)

† ६१ पृष्ठे प्रदर्शयते ।

‡ विज्योतिषा इहता भास्वच्चिगाविर्गिन्नानि इहते महित्वा ।

प्रार्द्धवीर्मायाः सङ्गते दुर्वाः शिर्षान्तं गृह्णं रचसे विनिचे ॥ (५म. २म. ८श्लो.)

अत्र इतिकर्तव्यतामाह सङ्ग्रहकारः ।

एवं यथोचितं शक्त्या हुत्वा पूर्णाहुतिं चरेत् ।

घृतेनापूर्ये सुगर्तमूर्ध्वक्लस्त्रुचि स्त्रुवम् ॥

निधायधोमुखं न्यस्येत् स्त्रुवाये कुसुमाक्षतम् ।

पञ्चादामपुरोदक्षकराभ्यां शङ्खमुद्रया ॥

गृहीत्वा स्त्रुक्स्त्रुवौ मन्त्री स्त्रुवाग्रन्यस्तलोचनः ।

ऋजुकायः प्रसन्नात्मा समपादः समुत्थितः ॥

स्थिरधीर्जुहुयादग्नी यवप्रमितधारया ।

पूर्णाहुतिरियं प्रोक्ता सर्वकर्मप्रपूरणी ॥

इति पूर्णाहुतिविधानम् ।

हरेः प्रसादमासाद्य ग्रहयज्ञो निरूपितः ।

ग्राह्यस्तद्विपेन्द्रस्य मोचकस्तेन तुष्यतु ॥

मनोरथाभिवर्षिण्या विदुषामनुकम्पया ।

विधानपारिजातेऽत्र द्वितीयः स्तवकोऽभवत् ॥

अहो अस्य निबन्धस्य महिमा किमु वर्ण्यते ।

यतः श्रीमदनन्तोऽस्य हरिः कारयिता मया ॥

सन्ति ग्रन्थसहस्राणि देशे देशे महाम्यपि ।

कोऽप्यस्य महिमा वेद्योऽभिज्ञैर्जयति सर्वतः ॥

इति श्रीविधानपारिजाते श्रीमन्नागदेवभट्टसूनुना

श्रीमदनन्तभट्टेन विरचिते निबन्धे

द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ।

तृतीयः स्तवकः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

वन्दे वन्द्यतमं विष्णुं सत्यज्ञानस्वरूपिणम् ।

ब्रह्मादिवन्द्यपादाब्ज(चरण)मनसं विघ्ननाशनम् ॥

अथेदानीं तृतीयस्तवकः प्रारभ्यते । तत्रादौ गृहस्थसम्बन्धीनि
विधानानि निरूप्यन्ते ।

तत्रादौ तावद्गुरुशान्तिविधानम् ।

तथाच गीनकीये ।

बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।

आत्मनोऽवरवर्षाञ्च विवर्हेद्विधिपूर्वकम् ॥

कन्योद्बहनकाले तु आसा)नुकूल्यं गुरोर्न चेत् ।

ब्राह्मणस्थोपनायेऽपि(नयने) गुरोर्विधिरुदाहृतः ॥

सु(सौ)वर्णेन गुरुकृत्वा पीतवस्त्रेण वेष्टयेत् ।

ऐशान्ये धान्यराशौ च कुम्भं तत्र निधापयेत् ॥

मदनं मधुपुष्पाणि पत्रपालाशसर्पपान् ।

मांसी गुडुच्यपामार्गविडङ्गीशङ्खिनीवचाः ॥

सहदेवी विष्णुकान्ता सर्वोपधिगतावरीः ।

ऊत्वाज्यभागपर्यन्तं स्वस्वशाखोक्तमन्त्रतः ॥

ग्रहोक्तमण्डलेऽभ्यर्च्य पीतपुष्पाद्यतादिभिः ।

देवपूजोत्तरे काले ततः कुम्भाभिमन्त्रणम् ॥

अश्वत्थसमिधाभ्यर्च्य पायसं सर्पिरन्वितम् ।
 यवव्रीहिलान् साग्यान् मन्त्रेषुैव वृहस्पतेः ।
 अष्टोत्तरशतं सर्व्वं हुत्वा शेषं समापयेत् ॥
 दारपुत्रसमेतस्य त्वभिषेकं समाचरेत् ।
 कुम्भाभिमन्त्रेणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः* ॥
 प्रतिमां कुम्भं वस्त्रञ्च आचार्याय प्रदापयेत् ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत्पश्चाच्छुभदः स्याद्वृहस्पतिः ॥

राशिफलमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे ।

नष्टात्मजा धनवती सुभगा कुशीला
 पुत्रान्विता हतधवा सुभगा विपुत्रा ।
 स्नामिप्रिया विकल्पुत्रधना धनाढ्या
 बन्ध्या भवेत् सुरगुरौ पुरुषश्च नारी† ॥ इति ।

अथास्य प्रयोगः ।

गुरुर्द्विपञ्चसप्तायनवस्थः शुभदः स्मृतः ।

पूजया दिक्त्रिषष्टाद्यो नार्काष्टादिगतः शुभः ॥ इति ।

एवं शुभाशुभं निरीक्ष्य अशुभत्वे शान्तिं विदधीत ।

तद्यथा ।

विधाहोपनयनाभ्यां प्राक् शुभे दिने संवृतसंभारो यजमान
 पीठोपविष्टः प्राणानायम्य देशादिकं स्मृत्वा संस्कार्यमात्मदक्षिण
 भागे उपवेश्य अस्य कुमारस्य अमुकस्यानस्थितवृहस्पतिजनित

* ११२ पृष्ठे प्रदर्शिते ।

† पुरुषश्च नारीत्यत्र ज्ञानश्रीऽभिजन इति निर्बन्धसिद्धौ धाठः ।

विरुद्धफलनिवृत्तिद्वारा आयुरारोग्यादिसिद्धये विजत्वाधिकारत्व-
सिद्धये च वृहस्पतिशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य ।

कन्यापक्षे तु ।

अस्याः कन्याया अमुकराशिस्थितगुरुजन्यसर््वारिष्टनिरास-
द्वारा पुत्राद्यभिवृद्धिपूर्वकं जीवपतित्वप्राप्तार्थं विवाहाधि-
कारसिद्धयर्थञ्च वृहस्पतिशान्तिं करिष्ये इति सङ्कल्प्य स्वस्तिवाचनं
कृत्वा स्यण्डिलोपलेपाद्याज्यभागान्तं कर्म कृत्वा गुहं पूजयेत् ।

तदुच्यते ।

स्यण्डिलेशानभागे दीर्घचतुरस्रं मण्डलं कृत्वा तत्र तण्डुल-
पुञ्जादौ सुवर्णनिर्मितं वृहस्पतिं वृहस्पते अतीति मन्त्रेणः
प्रतिष्ठाप्य पश्चामृतादिदानपूर्वकं पूजयित्वा तदुत्तरभागे कुम्भं
स्थापयित्वा तत्र मदनमधुपुष्याद्यौषधानि प्रक्षिप्य जलेनापूर्य्य
वात आवात्वित्यस्य वातायनतुला वायुर्गायत्री वायुनियोजने
विनियोग इति ऋष्याद्युक्तेष्वपूर्वकं वात आवात् मन्त्रेणः
सप्त वायून् नियोजयेत् । समुद्रादूर्ध्वरित्यस्य वामदेव आप-
स्त्रिष्टुप् सिन्धुनियोजने विनियोगः । समुद्रादूर्ध्वमन्त्रेणः

• वृहस्पते अतिथदर्यो अहांदद्युमद्विभाति कृतमज्जनेपु ।

यद्दीदयच्छ्रवम कृतप्रजात वदभ्यासु द्रविणं धं हि चिपम् ॥

उपयाम गृहीतोऽसि वृहस्पतये त्वा ।

एष ते योनिः वृहस्पतये त्वा ॥ (२६ अ १ म यजुः ।)

† वात आवात् भवज गन्धु मयोभु नो हटं ।

प्र ण आयंषि ताग्पित् ॥ (१० म. १८६ म. १ कृत् ।)

‡ ६१ वृहं प्रदर्शितेन ।

सप्त सिन्धुन्नियोजयेत् । स्योना पृथिवीत्यस्य मेधातिथिर्भूमि-
र्गायत्री मृत्प्रक्षेपे विनियोगः । स्योना पृथिवीति मन्त्रेण
मृदः सप्त विनिक्षिपेत् ।

गोरोचनं पञ्चरत्नं पञ्चवृक्षत्वचस्तथा ।

नदी उभयतीरानां वात्सुकाश्च विनिक्षिपेत् ॥

अथ कुम्भे वरुणमावाह्यं संपूज्य च गङ्गे च यमुने चैव
इत्यादि मन्त्रजातेन गङ्गाद्यावाहनं कार्यम् ।

ततो देवदानवसंवादे इत्यादि मन्त्रेण § कलशार्थना

- * स्योना पृथिवि भगवानृचरा निवेशनी ।
यच्छानः शर्भे सप्रथाः ॥ (५५. २१म. यजुः ।)
- † नद्या उभयतीरानामित्येव पाठः साधीयान् ।
- ‡ गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ॥
- § देवदानवसंवादे मथ्यमाने महीदधी ।
उत्पन्नोऽसि तदा कुम्भ विधृतो विष्णुना स्वयम् ॥
त्वतोऽथे सर्वतीर्थानि देवाः सर्वे त्वयि स्थिताः ।
शिवः स्वयं त्वमेवासि विष्णुस्त्वच्च प्रजापतिः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विन्धेदेवाः सपैतव्याः ।
त्वयि तिष्ठन्ति कल्पस यतः कामफलप्रदाः ॥
त्वत्प्रसादादिमं यज्ञं कर्तुमीहे जलोत्तम ।
सन्निध्यं कुरु मे देव प्रसन्नो भव सर्वदा ॥ इति ।
कल्पसस्य मुखे ब्रह्मा यीवायाश्च महेश्वरः ।
मूले तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
श्रीषास्तु देवताः सर्वा वेटयन्ति चतुर्दिशम् ।
पृथिव्यां सर्वतीर्थानि कलशे निवसन्ति हि ॥

कार्या । अथ बृहस्पतिमन्त्रजपशान्तिसूक्तपाठार्थमिकं ब्राह्मणं
बुध्यात् । अथवा आचार्य एव कुर्यात् (करोति) । तद्व्यथा
कलयं संसृजन् बृहस्पतिमन्त्रं शतवारं जपेत् । आ नो भद्रादि
शान्तिसूक्तानि च * ।

अथ होमः कार्यः । आच्यमुताभिरश्वत्यसमिद्धिः सप्त-
शतिसंख्यका आहुतीर्भूत्वा तथेवाण्येन सष्टतपायसेन हृत्-
मुतेयं प्रीहितिलेष बुध्यात् । . एवमष्टोत्तरशतसंख्यां पूर-
यित्वा बृहस्पतेरुत्तरपूजनं कृत्वा खिष्टकदादिहोमशेषं समाप्य
आभिषेकं सकुटुम्बस्य यजमानस्य कुर्यात् ।

ततो होमावसाने तु आभिषेकान्तु कारयेत् ।

दारपुत्रसमेतस्य यजमानस्य कृत्यवित् ॥

इति मन्त्रान्तात् । तत्र मन्त्रः समुद्रज्येष्ठा इत्येवमादयः† ।

गुरुकलयोदकं पात्रं रे गृहीत्वा मन्त्रान्ते तेनाभिषिचेत् ।
अन्येऽपि मन्त्राः—इन्द्र आसाम्‡ । शान्तुद्योते । इदमापोऽथ

यथाः शान्तिस्य पुष्टिस्य प्रीतिस्य मतिरेव च ।

अश्वेदस्य यजुर्वेदः सामवेदस्यैव च ।

अथर्ववेदसहिताः सर्वे कल्पमंसिप्राजाः ॥ इति च ।

• आ नो भद्रा इति--अग्निं ०१ पृष्ठे प्रदर्शिता, अप्रदर्शिताय अग्नें दीयप्रथममण्डलस्य
८२ सूक्ते मृग्याः ।

† समुद्रेत्यादिकाः षडृचः ११२ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।

‡ इन्द्र आसामिति मन्त्रोऽयं ६२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

मन्त्रेण* एना वोऽग्निमृचा† तथा । या ओषधी-‡
 रश्मावती§ कुष्माण्डै¶णाभिषेचयेत् ॥ अपाद्यम्॥ । स्वस्ति नो
 मिमीतामिति** सप्त ऋचः । स्वस्तिदाविश्रस्पतिः†† ।
 अग्निनोरसनं रथम्‡‡ । यावती द्यावापृथिवी§§ । यद्देवाः¶¶ ।

- * इदमाप इति मन्त्रोऽयं ६२ पृष्ठे प्रदर्शितः ।
 † एना वो अग्निं नमोर्जोऽनपातमाहुवे ।
 प्रियं चेतिस्रमरतिः५ लध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ (१५अ. ३२म. यजुः १)
 ‡ या ओषधीः सोमराज्ञीर्षह्नीः शतविचक्षणाः ।
 तासामसि त्वमुत्तरा अरं कामाय शः५५दे ॥ (१२अ. ८२म. यजुः १)
 या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु ।
 ब्रह्मस्पतिप्रमृता अस्यै सन्दत्त वीर्यम् ॥ (१२अ. ८३म. यजुः १)
 § अश्मावतीः५ सोमावतीमूर्जयन्ती सुदीजसम् ।
 आविस्ति सर्वा ओषधीरक्षा अरिष्टतातये ॥ (१२अ. ८१म. यजुः १)
 ¶ कुष्माण्डमन्त्राः ५८६ पृष्ठे प्रदर्शिताः ।
 ॥ अपाद्यमप किल्बिषमपकृत्यामपोरपः ।
 अपामार्गं त्वमस्यदप दुःष्वप्राः५ सुव ॥ (३५अ. ११म. यजुः १)
 ** स्वस्ति नो मिमीतामग्निना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्षणः ।
 स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुषेतुना ॥ इत्यादिकाः ।
 (५म. ५१सू. ११ऋक् १)
 †† स्वस्तिदाविश्र इति ऋगियं ६२ पृष्ठे प्रदर्शिता ।
 ‡‡ अग्निनोरसनं रथमनशं वाजिनीवतीः । तेनाहं भूरि चाकन ॥
 (१म. १२सू. १०ऋक् १)
 §§ यावती द्यावापृथिवी यावच्च सप्त सिन्धुवो वितस्थिरे ।
 तावन्मिन्द्र ते यद्दमूर्जा गृह्णाम्यचितं मयि गृह्णाम्यचितम् ॥ (३८अ. २६म. यजुः १)
 ¶¶ यद्देवा देवहेडनं देवासयक्रमा वयम् ।
 अग्निमां तद्दार्दमसो विश्वान् मुञ्चत्वहसः ॥ (२०अ. १८म. यजुः १)

यदि दिवा* । यदि जायत्† । यद्दामे‡ ।

यत्ते केशेषु दोर्भाग्यं सीमन्ते यच्च मूर्धनि ।

सलाटे कर्णयोरक्षोरपस्तदन्नन्तु ते सदा (सर्वदा) ॥

सहस्राक्षं शतधारमृषिभिः पावनकृतम् ।

तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमान्यः पुनन्तु ते (मे) ॥

भगं ते वरुणो राजा भगं सूर्यो वृहस्पतिः ।

भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सुतर्षयो ददुः ॥

सुरास्वामभिषिञ्चन्तु इत्यादयश्‡ ।

एवमभिषिक्तो यजमानो वस्त्रादिभिराचार्यं पूजयेत् ।

पूजान्ते अर्घ्यं दद्यात् । तत्र मन्त्रो यथा ।

गभीर जीवरूपाङ्ग देवेभ्य सुमते प्रभो ।

नमस्ते वाक्पते शान्त गृहाणार्घ्यं वृहस्पते ॥

ततः प्रार्थना कार्या ।

नमस्तोऽङ्गिरसां नाथ वाक्पतेऽथ वृहस्पते ।

क्रूरपहैः पीड्यमानानमृताय भजस्व नः ॥

* यदि दिवा यदि नक्षत्रेणांशुमि चक्रमा वयम् ।

वायुमां तस्मादेनसां विद्यान् सुसत्संहसः ॥ (२०अ. १५म. यजुः ।)

† यदि जायदयदि स्वप्न एनांशुमि चक्रमा वयम् ।

सूर्यो मा तस्मादेनसो विद्यान् सुसत्संहसः ॥ (२०अ. १६म. यजुः ।)

‡ यद्यामि यदरुण्यं यत्सभायां यदिन्द्रिये ।

यच्छुद्धे यदर्थं यदेनसकृमा वयम् ।

यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजनमसि स्वाहा ॥ (२०अ. १७म. यजुः ।)

§ ०५ पृष्ठं प्रदर्शिताः ।

जीवो वृहस्पतिः सूरिराचार्यी गुरुरङ्गिराः ।

वाचस्पतिर्देवमन्वी शुभं कुर्याः सदा मम ॥ इति ।

अथ प्रतिमादानम् ।

देशादि संकीर्त्य मया कृतया अनया वृहस्पतिशान्त्या सकल-
मनोरथसिद्धये कृतं वृहस्पतिपूजनं होमोऽभिषेकश्च तस्य
श्रेयसो यथावन्नयि प्रतिष्ठासिद्धयर्थमिमां वृहस्पतिप्रतिमां सुवर्ण-
दक्षिणासहितां सोपस्कारां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेत्यभिधाय
आचार्याय प्रयच्छेत् ।

एतत्कर्माङ्गत्वेन अपरान् ब्राह्मणानपि भोजयेत् । यथा-
शक्ति तेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । तदाशिषश्च गृह्णीयात् । एवङ्गते
सर्वारिष्टशान्तिर्भवतीत्याह शौनकः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते ब्राह्मणजातेर्विवाहो-
पनयनयोर्दुष्टस्थानस्थितवृहस्पतिशान्तिविधानं समाप्तम् ।

रमालालितपादाब्जं रामं रघुकुलोद्दहम् ।

गुणतो देशतश्चैव कालतोऽनन्तमाश्रये ॥

अथ विवाहोपनयनयोर्दुष्टस्थानस्थितादित्यशान्तिविधानम् ।

यदाह शौनकीये ।

ब्राह्मणस्योपनयने नानुकूल्ये भवेद्द्रविः ।

तस्य शान्तिं प्रवक्ष्यामि उक्ताश्चैव महर्षिभिः ॥

उपनयनात् पूर्वेषुः कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।

गृहस्थेशानदिग्भागे गोमयनोपलेपयेत् ॥

कुशमेकं तथा वस्त्रे पद्ममष्टदलं लिखेत् ।
 सुवर्णेन रविं कृत्वा द्विभुजं पद्मधारिणम् ॥
 कृत्वाज्यभागपर्यन्तं तन्त्रं कृत्वा तु पूर्ववत् ।
 स्वशाखोक्तविधानेन आचार्यो होममाचरेत् ॥
 आकृष्णेनेति मन्त्रेण* समिदाज्यचक्रं हुनेत् ।
 अष्टोत्तरसहस्रं वा अष्टोत्तरशतम् वा ॥
 यवव्रीहींश्च हुत्वाथ होमशेषं समापयेत् ।
 दारपुत्रसमेतम् ऋत्विक् तमभिषेचयेत् ॥
 कुशाभिमन्त्रेणोक्तैश्च समुद्रज्येष्ठमन्त्रकैः† ।
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादन्येभ्यश्च स्वशक्तितः ॥
 प्रतिमां वस्त्रे कुशश्च आचार्याय प्रदापयेत् ।
 एवं यः कुरुते शान्तिं तस्य (सर्व)दोषो विनश्यति ॥
 कान्धानिवाहकालेऽपि दुष्टः पूज्यस्तथैव (च) सः ।
 एवं यो यो ग्रही दुष्टस्तत्तच्छान्तिं समाचरेत् ॥ इति ।
 इति दुष्टस्थानस्थितादित्यशान्तिविधानम् ।

अथ गोदानव्रतविधानम् ।

आश्वलायनकारिकायाम् ।

गोदानं चोलवत्कार्यं षोडशोऽब्दे तदुच्यते ।

अहोपवेशनं नास्ति श्मश्रूणामुन्दनः‡ भवेत् ॥

* ३१ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

† ३३२ पृष्ठे प्रदर्शितम् ।

‡ उन्दनमित्यत्र वापनमित्याकरे पाठः ।

अदितिः श्मश्रूणि वपत्वाप उन्दन्तु वर्चसे ।
 पिञ्जलादिविधानञ्च श्मश्रुपक्षे भवेद्दिह ॥
 निर्मार्ज्जने विशेषोऽयं श्मश्रूणीति शिरो मुखम् ।
 शासनेनापि तस्यायं विशेषः प्रैष उच्यते ॥
 केशश्मश्रुलौमनखान्युदकसंस्थानि कुर्विति ।
 स्नात्वा च वाग्यतस्तिष्ठन्नहःशेषं नयेदथ ॥
 आदित्येऽस्तमिते वाचं विसृजेतान्तिके गुरोः ।
 अहं* वरं ददामीति दद्याद्गोमिथुनं ततः ॥
 श्वः पूर्ववद्गतादेशः संवत्सरमिदं चरेत् ।
 व्रतेष्वेतेषु सर्वेषु प्रसिद्धं केशधारणम् ॥ इति ।
 अन्यः सर्वोऽपि विशेषः स्वस्वशाखासूत्रतोऽवगन्तव्यः ।
 इति गोदानव्रतविधानम् ।

अथ समावर्त्तनविधानम् ।

तत्र याज्ञवल्काः ।

वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ।
 गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नायीत तदनुज्ञया ॥
 व्रतपक्षेऽपि शब्दार्थमारण्याध्ययने कृते ।
 विद्यान्ते गुरुमाहाहं क(क्वि)मर्थं करवाञ्चि ते ॥

* गुरोरित्यत्र गुरुरिति, अहमित्यत्र अहमेति च चाकरे पाठः ।

यमर्थमाह तं कृत्वा ततोऽनुज्ञामवाप्य च ।
आचार्याशक्त्या चैव मन्यादीन्युपकल्पयेत् ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

अधीत्य (पठित्वा) चतुरो वेदांस्त्रीन् हो वैकमयापि वा ।
तोषयेद्दक्षिणाभिस्तु गुरुं भक्त्या विचक्षणः ॥
धनं पित्रा(पुत्रा)दिवन्मुभ्यः समाहृत्याथ वा परात् ।
राजभ्यो वा गुरुं भक्त्या तोषयेत् साधको व्रती ॥ इति ।

सङ्गृहेऽपि ।

आहरिष्यामि कं तेऽर्थं भवतो वचनादिह ।
त्वयोक्तं हि करिष्यामि कृतार्थः स्यां गृहे त्विति ॥
तेनोक्तञ्च तथा कृत्वा स्नानं शिष्यः समाचरेत् ।
अलमर्थेन मे वत्स त्वङ्गुणैरस्मि तोषितः ।
गृहाय त्वनुजानामीत्यनुज्ञातोऽपि वा चरेत् ॥ इति ।

अत्र गुरवे दातव्यो वरो मनुना दर्शितः ।

अपूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।
स्नास्यंस्तु गुरुणाक्षतः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥
श्वेचं हिरण्यं गामश्वं ह्युपोपानहयं ततः ॥
धान्यं वासांसि शाकं वा गुरवे प्रीतिमावहन् ॥ इति ।

अयं वरो गुरुप्रीत्यर्थो न तु विद्याविक्रयार्थः । वेदाक्षरस्य
मूल्यासम्भवात् ।

• गृहं गच्छानुज्ञानामीति संयज्ञे पाठः ।

† ह्युपोपानहमन्त इति मनुसंहितायां पाठः ।

तथाच छन्दोगश्रुतिः ।

यद्यस्मा इलामङ्गिः* परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेत-
देव† ततो भूय इति ।

तापनीयश्रुतिरपि ।

सप्तद्वीपवती भूमिर्दक्षिणार्धं न कल्पते । इति ।

ऋगीतस्मृतिरपि ।

एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।

पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्दत्त्वा त्वनृणी भवेत् ॥ इति ।

एतस्य काल उक्तः श्रीधरीये ।

वागीशादितिसौम्यपौष्णदिनकृन्नित्रोत्तरारोहिणी-

गोविन्देषु शशाङ्कभानुगुरुविष्णुकांशहोरादिषु ।

रिक्तां पर्व तथाष्टमीं प्रतिपदं मेषश्च कीटं हरिं

हित्वा शुद्धियुतेऽष्टमेऽङ्गि विमले कुर्यात्समावर्त्तनम्‡ ॥ इति ।

• इला पृथ्वी ।

† एतद्विद्यायज्ञम् ।

‡ मदनरत्ने नारदोऽपि—

अर्धात्तरायणे जीवशक्रयोर्द्वयमानयोः ।

द्विजातीनां गुरोर्गंघान्नितानां यतात्मनाम् ॥

मित्रोत्तरादितौज्यान्त्यहरीन्दुरविधाटवु ।

मेषकेन्दुशार्थशुक्रवारलप्रांशकेषु च ॥

अथवा वीजनक्षत्रवारलप्रांशकेषुपि ।

प्रतिपत्पर्वरिक्ताख्याः अष्टमीश्च दिनचयम् ।

हित्वाऽन्यदिवसे कार्यं समावर्त्तनमङ्गलम् (मण्डनम्) ॥ इति ।

विदुधवारः* ।

ज्योतिषेऽपि ।

भौमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च व्रतोदिते ।

चन्द्रताराविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते ॥

एवं मुहूर्त्तादिशुद्धिं विज्ञाय स्वस्वशास्त्रोक्तविधिना समा-
वर्त्तनविधिरनुष्ठातव्यः ।

एतत्समावर्त्तविधानं शौचादिधर्मलोपप्रायश्चित्ताचरणेन शुद्धः
कुर्यात् । शुचिना कर्म कर्त्तव्यमिति वचनात् ।

तथाचात्र बोधायनः ।

शौचाचमनसन्ध्यावन्दनदर्भभिस्त्राग्निकार्यैराहित्यशुद्धादि-
स्पर्शन-कौपीनकटिसूत्रयज्ञोपवीतमेखलादण्डाजिनत्याग-
दिवास्त्राप-छत्रधारण-पादुकाध्यारोहण-वनमालाधारणो-
द्वर्त्तनानुलेपनाञ्जनजलक्रीडादूतनृत्यगीतवाद्याद्यभिरति-
पार्श्वण्डादिसन्धाषण-पर्युषितभोजनादि- ब्रह्मचारि- व्रत-
लोपादि-सकलदोषपरिहारार्थं ब्रह्मचारी ऋच्छ्रयं चरेत् ।
महाव्याहृतिहोमश्च कुर्यात् ।

प्रथमं व्यस्तसमस्ताभिर्याहृतिभिर्यतस्त प्राण्याहुतीर्हुत्वा
ॐ भूर्भुवः च पृथिव्यै च महते च स्वाहा । ॐ भुवो वायवे
चान्तरिक्षाय च महते च स्वाहा । ॐ सुवरादित्याय च
दिवे च महते च स्वाहा । ॐ भूर्भुवः सुवसुद्रमसे च नक्षत्रेभ्यश्च

दिग्भ्यश्च महते च स्वाहा । ॐ पाहि नो अग्ने एतसे स्वाहा ।
 ॐ पाहि नो अग्ने विश्ववेदसे स्वाहा । ॐ यज्ञं पाहि विभावसो
 स्वाहा । ॐ सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहा (१०म, ५अनु, तैत्ति-
 रीयारण्यकम्) ।

ॐ पुनरुज्जा निवर्त्तस्व पुनरग्ने इहायुषा । पुनर्नः पाह्य-
 हसः स्वाहा । (१२अ, ६म, यजुः ।)

ॐ यज्ञं पाह्यहसः स्वाहा । ॐ सह रथा निवर्त्तस्व अग्ने
 पिष्वस्व धारया । विश्वप्सरा विश्वतस्परि स्वाहा । (१२अ,
 १०म, यजुः ।)

“पुनर्व्याहृतिभिर्हुने”दिति वचनात् पुनरपि होमः कार्यः ।
 यत्तु मनुनोक्तम् ।

वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ इति ।

तदबुद्धिविषयमिति द्रष्टव्यम् ।

धर्मलोपबाहुल्ये प्रायश्चित्तमुक्तम् ऋग्विधाने ।

तं वो धिया जपेन्नन्धं* लक्ष्मैव शिवालये ।

ब्रह्मचारिणो धर्मस्य न्यूनद्येत्पूर्णं(मेति च)तामियात् ॥ इति ।

समावर्त्तनोत्तरं पूर्ववृत्तानां त्रिरात्रमाशौचं कार्यम् ।

षादिष्टी नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।

समाप्ते तूदकं दत्त्वा त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

* तं वो धियेति मन्त्रोऽयं ५०८ पृष्ठे प्रदर्शितः ।

इति मनूक्तेः । आदिष्टी ब्रह्मचारीति विज्ञानेश्वरः । जनने त्वा-
शीघ्रं नास्त्येव ।

इति ब्रह्मचारिधर्मलोपे प्रायश्चित्तम् ।

अथ स्नातकधर्मनिरूपणम् ।

तत्र शौनकः ।

समावृत्तमिमं यस्मिन् पूजयिष्यन्ति बान्धवाः ।

मधुपर्कप्रदानाद्यैस्तद्गृहे तां निशां वसेत् ॥ इति ।

कात्यायनगृह्येऽपि स्नातकस्य मधुपर्कपूजा उक्ता ।

तथाच तत्सूत्रम् ।

षडर्घ्या भवन्ति आचार्यं ऋत्विग्वैवाद्यो राजा प्रियः

स्नातक इति ।

स्मृत्यन्तरे तु विशेष उक्तः ।

स्नात्वैवं विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः ।

अनाश्रमी न तिष्ठेत सुखस्थः प्रयतात्मवान् ॥

निःस्त्रो रोगार्हितो भीतस्त्रापन्नोऽन्यैश्च कारणैः ।

स्नातकः प्रयतो वस्त्रं न त्यजेदिति वै श्रुतिः ॥

नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायणः ।

जापी तीर्थरतो वा स्यात् स्नातको लौक्यवर्जितः ॥

आद्ये निमन्त्रितो गच्छेत्कुर्यात् षट्कर्माणि च (कर्माणि षट्)द्विजः ।

येन केनाप्युपायेन व्रतचर्यां न लोपयेत् ॥

शकला जुहुयात्प्रातर्मन्त्रस्तत्काम्यमेव च ।

कुर्याद्यज्ञान् विधिप्रोक्तान् स्नातको न तु यज्ञभाक् ॥ इति ।

अत्र वक्त्रं न त्यजेदित्युक्तत्वात् शकला जुहुयात्प्रातरित्युक्तत्वाच्च
प्रातःकाले सन्ध्यावन्दनान्तरमग्निकार्यं कृत्वा शकला हुत्वा
सायंकालेऽप्यग्निकार्यं कर्त्तव्यमिति सूचितम् ।

स्नातकस्य अग्निकार्यविधिबोधायनेन विशिष्योक्तः ।

स एष ओपनयनात्, उपनयनात्प्रभृति व्याहृतिभिः
षड्भिरेव (ह्य) हुत्वा आ समावर्त्तनात्समावर्त्तनप्रभृति
आज्येन ह्य आ पाणियहणात्पाणियहणप्रभृति व्रीहि-
भिर्यवैर्वा तेनैकेनाहुतीर्जुहोति इति ।

शकलहोममन्त्रास्तैत्तिरीयारण्यके पठिताः । यथा—

ॐ देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैन-
सोऽवयजनमसि स्वाहा । पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
आत्मकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । अन्यकृतस्यैनसोऽव-
यजनमसि स्वाहा । अस्मत्कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।
यद्विवा च नक्तश्चैनसकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्स्वपन्तश्च
जाग्रतश्चैनसकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यत्सुषुप्ताश्च जाग्र-
तश्चैनसकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । यद्विद्वांसश्चाविद्वांस-
श्चैनसकृतम तस्यावयजनमसि स्वाहा । एनस एनसोऽवयजन-
मसि स्वाहा । यदो देवाश्चकृतम जिह्वया गुरु मनसो वा प्रयुती
देवहेङ्गमम् । परा वायो नो अभिदुच्छुनाय ते तस्मिन्तदेनो
वसवो निधेतन स्वाहा ॥ इति । (१० प्र, ६० अनु, तैत्तिरीयारण्यकं)

अथ स्नातकेन वैश्वदेवं कर्त्तव्यमित्याह शौनकः ।

वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रातरारम्भं भवेत् ।

स्नातकेनापि तत्कार्यं पृथक् पाको गृहे यदि ॥ इति ।

अन्येऽपि तद्वर्णाः कूर्मपुराणे दर्शिताः । यथा—

यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

हृत्तश्चीर्णमाले च* पादुके वाप्युपानहौ ॥

रौक्मे च कुण्डले वेणुं† कृत्तकेशनखः शुचिः ।

स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यादहिर्मास्यं न धारयेत् ॥

शुक्लाम्बरधरो नित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः ।

न जीर्णमलवहासा भवेत्तु विभवे सति ।

न रक्तमुख्येणान्यधृतं वासो न कान्तिकाम् ॥ इति ।

धारयेदिति शेषः ।

मनुरपि ।

उपानहौ च वासञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेव च ॥

न ष्छिन्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ।

न मृत्तोष्टञ्च मृत्नीयान्न ष्छिन्यात् करजैस्तृषम् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरे तु ।

स्नातः समुद्वेक्यां प्रव्रजेद्वा तदिच्छुकः ।

* हृत्तं चोच्चीर्णमलमित्याकरे पाठः ।

† वेणुमित्यत्र वेदमित्याकरे पाठः । दर्भमुष्टिमिति तदर्थः । वेदमित्यन्तरं विभयादित्युच्यते ।

वनस्थो वा भवेद्द्विप्रः सुखस्थो विधिना शुचिः ॥

अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः ।

आश्रमेषु विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते* द्वि सः ॥ इति ।

अथ विवाहार्थं काम्यजप उक्त ऋग्विधाने ।

सुषुमं प्रजपेत्सूक्तं मथ सम्यक् शिवालये ।

अयुतन्तु जपेत्कन्यां पञ्चासाँ जभते नरः ॥ इति ।

सकुलमिति नकुलं ब्रूयाद्भगान्तमिति कपालं मण्डिधनुरिति

इन्द्रधनुरित्यादि स्नातकविशेषनिर्दिष्टाः स्वस्वसूत्रादेरवगन्तव्याः ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते

स्नातकधर्मविधानं समाप्तम् ।

अथ छुरिकावन्धः ।

उद्योतिर्निबन्धे ।

छुरिकावन्धनं वक्ष्ये नृपाणां प्राक्करग्रहात् ।

विवाहोक्तेषु मासेषु शुक्लपक्षेऽप्यनस्तगे ॥

जीवे शुक्ले च भूपुत्रे चन्द्रताराबलान्विते ।

मौज्जीवन्धर्षतियिषु कुजवर्जितवासरे ॥

* प्रायश्चित्ती सन् ईयते इत्यर्थः इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

+ प्रजापतिः त्रियां यत्र इत्यादीनि असी मे कामः समृध्यतामित्यन्तानि पयोविंशति-
वाक्यानि सुषुमसूक्तेन संस्काररवमावायां इतानि ।

संग्रहे तु ।

शूद्राणां राजपुत्राणां मौञ्जभावेऽस्त्रबन्धनम् ।

मौञ्जोबन्धोक्ततिथ्यादौ कार्यं भौमदिनं विना ॥ इति ।

इत्यस्त्रबन्धनविधिः ।

अथेदानीं सार्थवेदाध्ययनवता ब्रह्मचर्येण अपाकृतर्ष्यस्य
स्नातकस्य दैवपित्रर्षापाकरणस्य कर्त्तव्यत्वात्तदधिकारप्रापको
विवाहोऽभिधीयते ।

श्रूयते चैवं तैत्तिरीयके ।

जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते । ब्रह्म-
चर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पित्रेभ्यः । एष
वा अनृणो यः पुत्रो यज्वा ब्रह्मचारी चेति ।

अत्र मनुः ।

गुरुणांनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत् द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणांश्विताम् ॥

वेदानधीत्य यज्ञेन पाठतो ज्ञानतस्तथा ।

समावर्त्तनपूर्वन्तु लक्षणां स्त्रियमुद्वहेत् ॥ इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि ।

जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा ।

नासौ तत्फलमाप्नोति आश्रमेण वहिष्कृतः ॥ इति ।

अत्र प्राधान्येन प्रथमं तावत्कुलं परीक्षणीयम् ।

तथाचाश्ललायनकारिकागृह्यम् ।

कुलमये परीक्षेत ये माहृतः पिहृतचेति यथोक्तं पुरस्तादिति ।
अत्राप्यवचने समयेषु बधूवरगुणेषु सत्स्वपि दुष्कुलत्वं त्याज्यमिति
कथयितुं परीक्षोपायमाह । ये माहृत इति । माहृतः पञ्चमे
विद्यादिमन्तः पुरुषा ये च पिहृतः पञ्च विद्यातपःसञ्चरितवन्तो
यत्र विद्यन्ते तादृशं कुलमिति यथा पुरस्ताद्ग्रंथे ये कर्मण्युक्ता
अस्माभिरिति शेषः । एवं दशपुरुषशुद्धं कुलमित्युक्तं भवति ।

अथ भगवाच्छौनकः ।

सम्बन्धुश्चो गुरुतो द्विजो लक्षणसंयुताम् ।

बुद्धिशीलगुणोपेतां कन्यकामन्यगोत्रजाम् ।

आत्मनोऽवरवर्षाञ्च विवहेद्विधिपूर्वकम् ॥ इति ।

मगुरपि ।

उत्तमैरुत्तमो नित्यं सम्बन्धानाचरेत्सह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमवमानवमांस्तजेत् ॥

उत्तमानाह स एव ।

विशुद्धाः कर्मभिश्चैव श्रुतिस्मृतिनिदर्शितैः ।

अविश्रुतब्रह्मचर्या महाकुलस(मुद्गवाः)मन्विताः ॥

सन्तुष्टाः सज्जनहिताः साधवः समदर्शिनः ।

लोभरागदेषामर्षमानमोहविवर्जिताः ।

अक्रोधनाः सुप्रसादाः कार्य्याः सम्बन्धिनस्तथा ॥

वज्जरा यथा ।

ये स्तेनाः पिशुनाः क्लीवा ये वा नास्तिकवृत्तयः ।

विकर्मणा च जीवन्तो विज्ञताः जपसास्तथा ॥
 प्रवद्वैराः शूरैर्ये राजकिल्बिषिचस्तथा ।
 ब्रह्मस्वादाननिष्ठाश्च कदर्याश्च विगर्हिताः ॥
 अप्रजा येषु वंशेषु स्त्रीप्रजाप्रसवास्तथा ।
 पतिघ्नश्च सुवासिन्यस्ता यद्वेन विवर्जयेत् ॥
 महान्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥

यसोऽपि ।

चतुर्दश कुलानीमान्यविवाहानि निर्दिशेत् ।
 अनार्षेयं ब्राह्मणानामृत्विजाश्चैव वर्जयेत् ॥
 अत्युच्चकमतिः स्वमतिवर्णश्च वर्जयेत् ।
 हीनाङ्गमधिकाङ्गश्च आमयावि कुलश्च यत् ।
 श्वि(स्त्रि)त्रिकुष्ठिकुलादीनां कुर्याद्विपरिवर्जनम् ॥
 सदा कामिकुलं वर्ज्यं रोमशानाश्च यत्कुलम् ।
 अपस्मारिकुलं यच्च यच्च पाण्डुकुलं भवेत् ॥

हीनाङ्गादिकुलवर्जनं तथाविधापत्यशङ्कया ।

मातुलान् भजते पुत्रः कन्यका भजते पितृन् ।
 यथाशीला भवेत् माता तच्छीला नृप कन्यका ॥

इति भारतवचनात् ।

विष्णुः ।

अश्वं पित्रा परीक्षेत मात्रा कन्यां परीक्षयेत् ।
 दृष्याद्भूमिं परीक्षेत आचारिण कुलं तथा ॥ इति ।

कुलापकर्षकारणमाह मनुः ।

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।

गोभिरश्वैश्च यानैश्च कृष्यारम्भोपसेवया ॥

अयाज्ययाजनैश्चैव नास्ति(के)क्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हीनानि मन्वतः ॥ इति ।

मन्वतो वेदैः । इत्यमादौ कुलं परीक्ष्य कन्यालक्षणानि परी-
क्षितव्यानि । अपरीक्ष्य विवाहे दोषश्रवणात् ।

तदुक्तं बोधायनेन ।

वर्जयेत्सर्वथा भूषारशुभा लक्षणैश्च याः ।

भर्तुरायुर्हरन्त्येता आलस्यादपरीक्षिताः ॥ इति ।

शाश्वलायनगृह्यमपि ।

बुद्धिरूपशीललक्षणसम्पन्नामरोगामुपयच्छेतेति ।

आपस्तम्बगृह्येऽपि ।

यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिरिति ।

तानि च लक्षणानि वाद्यान्तरभेदेन द्विधा भिद्यन्ते ।

तत्र वाद्यानाह शातातपः ।

हंसस्वनां मेघवर्षां मधुपिङ्गललोचनाम् ।

तादृशीं वरयेत्कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥

नारदोऽपि ।

मृगाक्षी मृगगुह्या च मृगशीवा मृगोदरी ।

तथा हंसगतिर्नारी राजपत्नी भविष्यति ॥

मृदुभाषा च या नारी मृदुपाद(पाणि)तलाङ्गुलिः ।

तथा कुमुदवर्णाभा राजपत्नी भविष्यति ॥
 अव्यङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारणगामिनीम् ।
 तनुलोमकेश(दन्तां)दशनां मृदङ्गीमुदहेत् स्त्रियम् ॥
 यस्या अङ्गेषु अङ्गुल्यादिष्वपि वैगुण्यं नास्ति सा अव्यङ्गाङ्गी
 तामुदहेदिति सर्वत्रान्वयः ।

नोदहेत्कपिलवं कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिलोमां न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥
 नर्क्ष(न च)वृक्षनदीनाम्नीं नाम्य(न च)पर्वतनामिकाम् ।
 न पक्ष्यहिप्रेथनाम्नीं नच भीषणनामिकाम् ॥
 कपिला रक्ततण्डुलवर्णा पिङ्गला अग्निवर्णा वाचाला बहुनिन्द्य-
 वादिनी ।

विष्णुपुराणेषुपि ।

न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।
 नं घर्घरस्वरां क्षामां तथा काकस्वरां न च ॥ इति ।

काशीखण्डेषुपि ।

सदा मृही सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि ।
 अतः सुखसमृद्धार्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् ॥
 आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् ।
 शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि तु मे शृणु ॥
 स्त्रीणां पादतलं त्रिगुणं मांसलं मृदुलं (शुभं) समम् ।
 अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् ॥

कर्षं विवर्णं परुषं सण्डितं प्रतिविम्बितम् ।
 शूर्पाकारं विशुष्कञ्च दुःखदौर्भाग्यसूचकम् ॥
 चक्रस्वस्तिकशङ्खानध्वजमीनातपत्रवत् ।
 यस्याः पादतले रेखा सा भवेत्क्षितिपाङ्गना ॥
 उत्तमो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्तुलो बहुभोगदः ।
 वक्रो ऋक्षश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभङ्गकः ॥
 परस्परसमारूढाः पादाङ्गुल्यो भवन्ति चेत् ।
 हत्वा बह्वनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् ॥
 यस्याः पथि समायान्था रजो भूमेः समुच्चरेत् ।
 सा पांशुला प्रजायेत कुलत्रयविनाशनी ॥
 यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्मृयेत् ।
 सा निहत्य पतिं योषा द्वितीयं कुरुते पतिम् ॥
 अनामिका च मध्या च यस्या भूमिं न संस्मृयेत् ।
 पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्वयम् ॥
 प्रदेशिनी भवेद्यस्या अङ्गुष्ठादतिरेकिणी ।
 कन्यैव कुलटा सा स्यादेष एव विनिश्चयः ॥
 रोमहीने तथा स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्तुले ।
 सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनीहरे ॥
 वृत्तं पिशितसन्ममं जानुयुग्मं प्रशस्यते ।
 निर्भांसं खैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विज्ञयम् ॥
 विशिरेः करभाकारैरुदभिर्मसृशैर्घनैः ।
 सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवस्रभाः ॥

वैधव्यं रोमशैर्युक्तं दीर्घाङ्गं चिपिटैरपि ।
 मध्यच्छिद्रैर्महादुःखं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः ॥
 नितम्बविम्बो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः ।
 महाभोगाय सम्प्रोक्तस्तदन्योऽशर्मणे मतः ॥
 शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
 वामोन्नतस्तु कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः ॥
 वस्तिः प्रशस्ता विपुला मृष्टी स्तोकसमुन्नता ।
 रोमशा च शिराला च रेखाङ्गा नैव शोभना ॥
 गन्धोरा दक्षिणावर्त्ता नाभिः स्यात् सुखसम्पदे ।
 वामावर्त्ता च निर्धोसा महावैधव्यसूचिका ॥
 सूते सुतान् बह्वनारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदम् ।
 क्षितीयं जनयेत्पुत्रं मण्डूकाकारकुक्षिणा ॥
 उन्नतेन बलीभाजा सावर्त्तेनापि कुक्षिणा ।
 बन्ध्यां प्रव्रजिता दासी क्रमादयोषा भवेदिह ॥
 समैः समांसैर्मृदुभिर्योषिभ्यश्चिन्नास्थिभिः शुभैः ।
 पार्श्वैः सौभाग्यसुखयोर्निधानं स्यादसंगयम् ॥
 यस्या दृश्यगिरे पार्श्वे उन्नते रोमसंयुते ।
 निरपत्या च दुःशीला सा भवेद्दुःखभागिनी ॥
 उदरेणातितुच्छेन विगिरेण मृदुत्वचा ।
 योषिद्ववति भोगाक्या नित्यं मिष्टान्नसेविनी ॥
 कुम्भाकारं दरिद्राया जठरश्च मृदङ्गवत् ।
 कुम्भाकारं यवाभश्च दुष्पूरं जायते स्त्रियाः ॥

सुविशालोदरी नारी निरपत्या च दुर्भगा ।
 प्रलम्बजठरा हन्ति खशुरं चापि देवरम् ॥
 मध्ये चामा च सुभगा भोगाख्या सबलिचया ।
 ऋषी तन्वी च रोमाली यस्याः सा शर्मनर्भभाक् ॥
 निर्लोम हृदयं यस्याः समं निम्नत्ववर्जितम् ।
 ऐश्वर्यमथ वैधव्यं प्रियमेव च सा (भवेत्) लभेत् ॥
 विस्तीर्णहृदया योषा पुञ्जली निर्हया तथा ।
 उद्भिन्नरोमहृदया पतिं हन्ति सुनिश्चितम् ॥
 घनी वृत्ती दृढी पीनो समी शस्ती पयोधरी ।
 स्थूलाङ्गो विरली शुष्को वामोरुणां न शर्मदौ ॥
 दक्षिणोन्नतवक्षोजा पुच्छिणी(त्व)ष्वग्रणीर्भता ।
 वामोन्नतकुचा सूते कन्यां सौभाग्यशालिनीम् ॥
 पीवराभ्याश्च जनुभ्यां धनधान्यनिधिर्बधूः ।
 श्लथाभ्याश्च निमग्नाभ्यां विषमाभ्यां दरिद्रिणी ॥
 आवहावनती स्नात्वावदोर्घावक्त्रशो शुभौ ।
 वक्रौ स्थूली च रोमाख्यौ प्रेष्यवैधव्यसूचकौ ॥
 कक्षौ सुसूक्ष्मरोमाशौ तुङ्गौ क्षिग्धौ च मांसली ।
 शस्ती न शस्ती गभीरौ शिराली खेदमेदुरी ॥
 अन्धोजमुकुलाकारं खड्गुष्ठाङ्गुलि सन्नखम् ।
 हस्तद्वयं मृगाक्षीणां बन्धुभोगाय जायते ॥
 मृदुमध्योत्तरं रत्नं तलं पाण्योररन्ध्रकम् ।
 प्रशस्तं पञ्चरेखाख्यमस्परिखं शुभप्रदम् ॥

विधवा बहुरेखेण द्विरेखेण दरिद्रिणी ।
 भिक्षुकी सुषिराब्धेन नारी करतलेन वै ॥
 विलोम विशिरं शस्तं पाणिपृष्ठं समुन्नतम् ।
 वैधव्यहेतु रोमाब्धं निर्मांसं चायुमत्यजेत् ॥
 मत्स्येन सुभगा नारी स्वस्तिकेन च सुप्रजा ।
 पद्मेन भूपतेः पत्नी जनयेद्भूपतिं सुतम् ॥
 अङ्गुष्ठमूलात्निर्गत्य रेखा ग्राति कनिष्ठिकाम् ।
 यस्याः सा पतिहन्त्री स्याद्दूरतस्तां त्यजेत्सुधीः ॥
 शुभदः करजोऽङ्गुष्ठो वृत्तो वृत्तनखो मृदुः ।
 अङ्गुल्यश्च सुपर्वाणो दीर्घवृत्ताः क्रमात्कृशाः ॥
 अतिङ्गस्त्राः कृशा वक्रा विरला रोगहेतुकाः ।
 दुःखायाङ्गुल्यः स्त्रीणां बहुपर्ष्वसमन्विताः ॥
 अरुणाः सशिखास्तुङ्गाः करजाः सुदृशः शुभाः ।
 नखेषु बिन्दवः श्लेताः प्रायः स्युः स्वरिणीस्त्रियाः ॥
 पुरुषा अपि जायन्ते दुःखिनः पुष्पितैर्नखैः ।
 अन्तर्निर्मम्वंशास्त्रि पृष्ठं स्यान्मांसलं शुभम् ॥
 पृष्ठेन रोमवृत्तेन वैधव्यं लभते ध्रुवम् ।
 भुम्बेनावनतेनापि सशिरेणापि दुःखि(ता)नी ॥
 ऋज्वी कृकाटिका श्रेष्ठा समांसा च समुन्नता ।
 मांसलो वर्तुलः कण्ठः प्रशस्तश्चतुरङ्गुलः ॥
 स्यूलपीवा च विधवा वक्रपीवा च किङ्करी ।
 चिवुकं द्यङ्गुलं शस्तं वृत्तं पीनं सुकोमलम् ॥

स्थूलं द्विधा विभक्तञ्च प्रायतं रोमशं त्यजेत् ।
 शस्तौ कपोलौ वामाद्याः पीनौ वृत्तौ समुन्नतौ ॥
 रोमशौ परुषौ निम्नौ निर्मलांसौ (परिवर्जयेत्) च विगर्हितौ ।
 समं समांसं सुस्निग्धं स्वामीदं वर्तुलं मुखम् ॥
 ज्वलितवदनच्छायं धन्यानामिह जायते ।
 कृशः प्रलम्बः स्फुटितो रुचो दौर्भाग्यसूचकः ॥
 श्यावः स्थूलोऽधरोष्ठः स्याद्दौर्भव्यकलहप्रदः ।
 मसृणो मत्तकाशिन्या उत्तरोष्ठः शुभो मतः ॥
 गोक्षीरसन्निभा दन्ताः प्रशस्तास्तालु कोमलम् ।
 सितं तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् ॥
 ललनालोचने गस्ते रक्ताग्ने कृष्णतारके ।
 गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्ष्मणी ॥
 उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् ।
 पुंश्ली वामकाणाक्षी बभ्या दक्षिणकाशिका ॥
 भ्रुवो सुवर्तुले धन्ये कृष्णस्निग्धे सुसंहते ।
 प्रशस्ते मृदुरोमाणौ सुभ्रुवः कार्मुकाक्षती ॥
 समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा ।
 स्थूला सा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता ॥
 लम्बकर्णौ शुभावर्तौ शुभदौ च सुखप्रदौ ।
 शष्कुलीरहितौ निम्नौ शिरालौ कुटिलाक्षती ॥
 भालः शिराविरहितो (निर्लोमो) निर्मलोऽर्धेन्दुसन्निभः ।
 अनिम्नस्त्राङ्गुलो नार्याः सौभाग्यारोत्यकारणम् ॥

सौमन्तः सरलः शस्तो मौलिः शस्तः समुन्नतः ।
 गजकुम्भनिभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्यसूचकः ॥
 स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी ।
 विशालेनापि शिरसा भवेद्दीर्घाङ्गभाजनम् ॥
 केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः स्निग्धाः सुकोमलाः ।
 किञ्चिदाकुञ्चितायाश्च कुटिलाद्यातिशोभनाः ॥
 भ्रुवोरन्तर्ललाटे च मशको राज्यसूचकः ।
 वामे कपोले मशकः शोणो मिष्टान्नदः स्त्रियाः ॥
 तिलकं लाञ्छनञ्चापि हृदि सौभाग्यकारणम् ।
 यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने ।
 वामे च यस्याः कन्याश्च पुत्रान् सूते यथाक्रमम् ॥ इति ।

नारदीयसंहितायामपि ।

पूर्णचन्द्रमुखी कन्या बालसूर्यसमप्रभा ।
 विशालनेत्रा रत्नोष्ठी सा कन्या लभते सुखम् ॥
 अङ्गुशं कुलिशं चक्रं यस्याः पाणितले भवेत् ।
 पुत्रं प्रसूयते नारी नरेन्द्रं लभते सुखम् ॥ •
 यस्याः पाणितले रेखा प्राकारं तोरणं तथा ।
 अपि दासकुले जाता राजपत्नी भविष्यति ॥ •
 यस्याश्च कुञ्चिताः केशा मुखश्च परिमण्डलम् ।
 नाभिश्च दक्षिणावर्त्ता सा नारी प्रियभाक् सदा ॥
 दीर्घाङ्गुला च या नारी दीर्घकेशा च या भवेत् ।
 दीर्घमायुरवाप्नोति धनधान्य(सुता)समन्वितम् ॥

कृष्णा श्यामा च या नारी गौरवर्णा च सुप्रभा ।
स्निग्धाङ्गी स्निग्धनयना सा कन्या लभते सुखम् ॥

तथा ।

पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्किनी हस्तिनी तथा ।
चतस्रो जातयः स्त्रीणां पद्मिनी चोत्तमावधिः ॥
नीलोत्पलदलश्यामा (फुल्ल)स्निग्धचम्पकसुप्रभा ।
वर्णद्वयेन संयुक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत् ॥
स्निग्धचम्पकगान्धा या नीलोत्पलदलप्रभा ।
सुग(न्धा)म्बी च विशालाक्षी निद्राभोजनदुर्लभा ॥
पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्ता सा कन्या पद्मिनी भवेत्* ।
गीतवाद्ययुता चित्रविद्या परभृतस्त्रना ॥
क्षाममध्या स्निग्धनेत्रा स्वल्पाहारा च चित्रिणी ।
चलद्वात्रा क्रोधपरा व्यग्रकारी च शङ्किनी ॥
विशालकर्णा स्वल्पाक्षी स्थूलदेहा श्लथस्तीर्णा ।
बद्धाग्नी बहुनेत्रा च क्रोधशीला च हस्तिनी ॥
उत्तमा पद्मिनी प्रोक्ता मध्यमा चित्रिणी तथा ।
शङ्किनी त्वधमा प्रोक्ता हस्तिनी त्वधमाधमा ॥

इति कन्यालक्षणानि ।

चकितमृगदशमि प्रान्तरक्ते च नेत्रे

सुरतवयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गं ।

इत्यादिकञ्च पद्मिनीलक्षणं सामुद्रकादौ मृग्यम् ।

चित्रविद्या या कौकिलस्त्रना इति ख-पुस्तके पाठः । .

अथ जननक्षत्रफलम् ।

तथाच वशिष्ठसंहितायाम् ।

सुरेशताराजनिता धनायजं
द्विदेवताराजनिता च देवरम् ।
नैर्ऋत्यभोजूतसुतः सुता वा
क्षिप्रादवश्यं शशुरं निहन्ति ॥

अथ विवाहः ।

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

सलक्षणो* वरो लक्षणवतीं कन्यां यवीयसीमसपिण्डा-
मसगोत्रजामविरुद्धसम्बन्धामुपयच्छेत् ।

पितृतः सप्तपुरुषं सापिण्डं मातृतः पञ्चपुरुषम् । भृगवश्चाङ्गि-
रसश्च प्रवराद्वाधिकर्षियोगे सगोत्राः । एकर्षियोगे इतरेतरं
दम्पत्योर्मिथः^१ पितृमातृसाम्ये विरुद्धसंबन्धो यथा । भार्या-
स्वसुर्दुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति । केचिन्मातृगोत्रजां निवे-
धन्ति तदपत्यमसगोत्रं स्यादिति ।

याज्ञवल्क्योऽपि ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ।

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥ इति ।

अस्यायमर्थः । या दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरपूर्विका न
भवति सा अनन्यपूर्विका । अनेन पुनर्भवी व्यावर्त्यन्ते ।

*सलक्षण इत्यत्र लक्षण इत्याकारं पाठः ।

ताश्चोक्ताः काश्यपेन ।

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनीयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्यर्षिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रभवा च या ।

इत्येताः काश्यपेनोक्ता दृष्टन्ति कुलमग्निवत् ॥

बोधायनसूत्रेऽपि ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता अग्निं परिगता सप्तमपदं नीता

भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्तविधा पुनर्भूस्तां

गृहीत्वा न प्रजां न धर्मं विन्देत । इति ।

वरचक्षुर्मनसोराज्ञादकरी कान्ता । समान एकः पिण्डो यस्याः

सा सपिण्डा तादृशी न भवतीत्यसपिण्डा । सपिण्डता च

सप्तपुरुषावसायिनी तत्रैकः पिण्डदाता चयः पिण्डभाजः

द्वपितामह प्रपितामहाः त्रयो लेपभाजः वृद्धप्रपितामहादयः ।

इथाच मात्स्ये ।

लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरुषम्* ॥

• माकं ल्येऽपि—

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

पिण्डसम्बन्धिनस्तेते विज्ञेयाः पुरुषास्त्रयः ॥

लेपसम्बन्धिनश्चान्ये पितामहपितामहात् ।

प्रभृत्युक्तास्त्रयस्तेषां यजमानस्तु सप्तमः ।

इत्येष मुनिभिः प्रोक्तः सम्बन्धः साप्तपौरुषः ॥

एतदुक्तं भवति । सप्तानां पुरुषाणामेकपिण्डक्रियानुप्रवेशः सापिण्डे हेतुः । तथाच देवदत्तस्यैकस्य स्वकीयैः पित्रादिभिः षड्भिः तथा पुत्रादिभिः षड्भिः सह सापिण्डम् । नन्वेवं सति भ्रातृपितृव्यादिभिः सह सापिण्डं न स्यात् परिगणितेषु अनन्तर्भावात् । मैवम् । उद्देश्यं दैवतैक्येन क्रियैक्यस्याच विवक्षितत्वात् । तथाच । देवदत्तकर्तृकपिण्डक्रियायां ये देवतात्वेनानुप्रविशन्ति तेषां मध्ये यः कोऽपि भ्रातृपितृव्य-मातुलादि*कर्तृकपिण्डक्रियायामप्यनुप्रविशतीति अस्ति तस्य तैः सह सापिण्डमिति । तद्भार्याणामपि भर्तृकर्तृक-पिण्डदानक्रियायां सहाधिकारित्वात्† सापिण्डमिति । तदिदं नि(र्वाह्य)वापसापिण्डम् । अपरे पुनरवयवसापिण्ड-माहुः । तथाहि । समान एकः पिण्डो देहावयवो येषां ते सापिण्डास्तेषां भावः सापिण्डम् । तत्र पुत्रस्य साक्षात्पितृ-देहावयवान्वयेन पित्रा सह सापिण्डम् तथा पितामहादिभि-रपि पितृहारेण तच्छरीरावयवान्वयात् । तथा मातृष्वसु-मातुलादिभिरपि मातामहदेहावयवान्वयात् । तथा पितृव्य-पितृष्वस्रादिभिरपि पितामहदेहावयवान्वयात् । तथा पत्या सह एकशरीरारम्भकतया स्त्रियाः । एवं भ्रातृभार्याणा-मपि एकशरीरावयवारम्भैः स्वस्वपतिभिः सह एकशरीरा-रम्भकत्वेन । एवञ्च साक्षात्परम्परया वा एकशरीरावयवा-

* चादिपदेन मातुलभाजिनेयादयल्लार्यादयश्च गृह्यन्ते ।

† सहकर्तृकत्वादिति ख पुस्तके पाठः ।

न्यत्रेण सापिण्डं योजनीयम् । उक्तं द्विविधसापिण्डं यस्यां नास्ति सेयमसपिण्डा ।

नन्वेवं सति न क्वाप्युदाहः सम्भवति सर्वत्र सापिण्डस्य कश्चिद्योजयितुं शक्यत्वात् । विधात्शरीरावयवानुवृत्ते-
दुष्परिहरत्वात् । बहु स्यां प्रजायेय इति श्रुतेरिति चेत् सत्यम् ।
अविशेषेण प्राप्तस्य सापिण्डस्य सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु संकुचित-
त्वेन अत ऊर्ध्वं सापिण्डनिवृत्तिः “पञ्चमात्मसमादूर्ध्वं मातृतः
पितृतस्तथा” इति याज्ञवल्क्योक्तेः मातृपक्षे पञ्चमात्पुरुषात्
पितृपक्षे सप्तमात्पुरुषादूर्ध्वं सापिण्डं निवर्त्तते इत्यध्याहृत्य योज-
नीयम् । एवं सापिण्डे सप्तसु पञ्चसु च पुरुषेषु सङ्कोचते
एतस्मादूर्ध्वं सापिण्डस्य नानुवृत्तिरिति निष्कर्षः ।

पञ्चमात्मसमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ।

सपिण्डता निवर्त्तते सर्ववर्णेष्वयं विधिः ॥

इति देवलयाज्ञवल्क्योक्तेः । एवं मनुगौतमपराशरवचनान्यपि
एवमेव योज्यानि ।

यत्तु विष्णुपुराणे ।

पञ्चमीं मातृपक्षे तु पितृपक्षे तु सप्तमीम् ।

पृहस्य उदहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

इति पराशरवचनं तत्सप्तमीं पञ्चमीमतीत्य इत्यध्याहृत्य व्याख्ये-
यम्* । अन्यथा याज्ञवल्क्यादिनानास्मृतिविरोधः स्यात् ।

* अध्याहृत्य व्याख्येयमित्यत्र अध्याहारार्थमिति सू-पुस्तके पाठः ।

पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया ।

क्रियापरा अपि हि तेः विज्ञेयाः शूद्रताङ्गताः ॥

इति मरीचिस्मृतिविरोधाच्च ।

बृहद्दिणुरपि ।

पञ्चमात्मसमाहा यः कन्यकामुद्दहं द्विजः ।

गुरुतल्पी स विज्ञेयः सगोत्रामपि चोद्दहन् ॥ इति ।

अनेनैतदुक्तं भवति पितृपत्ने कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरि-
गणनायां सप्तमाद्रुवं बधूवरयोर्विवाहो नैव दुष्यति । तथा
मातृपत्ने कूटस्थमारभ्य तत्पुत्रादिपरिगणनायां बधूवरयोर्माता
चेत्पञ्चमी न भवति तदा विवाहो नैव दुष्यतीति ।

बध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ।

पञ्चमी चेत्तयोर्माता सापिण्डं तन्निवर्त्तते ॥

* ते च सन्तानिनः सर्वे इति उदाहृतत्वं पाठः ।

† यतः सन्तानमिदं स कूटस्थो मूलपुरुष इति यावत् । तमारभ्य बध्वा वरस्य वा तातः
पिता यदि सप्तमी भवेत्तयोर्बधूवरयोर्माता कूटस्थाद्यदि पञ्चमी भवेत्तदा सापिण्डं निवर्त्तं
भवतीत्यर्थः । तदयं निर्गलितोऽर्थः । पितृदारकसापिण्डविचारं सप्तमाद्रुवं सापिण्ड-
निवृत्तिः । मातृदारकसापिण्डविचारं तु पञ्चमाद्रुवमाति । संगृह्यतीत्यर्थो विश्वरूपनिबन्धं —

एवमुक्तपकारेण सप्तमात्पितृतन्मया ।

ऊर्ध्वमेव विवाह्यत्वं पञ्चमात्मातृतन्मया ॥

सन्तानो भिद्यते यस्मात् पूर्वजादुभयत्र च ।

तमादायैव गण्येहरं यावच्च कन्यकाम् ॥

अथोदाहरणं यथा । कूटस्थो मूलपुरुषो देवदत्तः । १ । तस्यो ब्रह्मदत्तः । २ । तस्यो
विश्वदत्तः । ३ । तस्यः शिवदत्तः । ४ । तस्यो मित्रदत्तः । ५ । तस्यो हस्तदत्तः । ६ ।
तस्यो यज्ञदत्तः । ७ । तस्यः श्रीदत्तोऽष्टम इति पितृदारकं सापिण्डं वदन्ति । (परपुत्रं)

इति स्मरणात् ।

मनु असपिण्डामिति न वक्तव्यम् असमानार्षगोत्रजामित्यने-
नैव तादृशविवाहनिषेधसिद्धेः । सत्यम् । तथापि या अत्य-
सपिण्डा भवति सैव उद्वाहकर्मणि प्रशस्तेति वक्तुं तथा निर्देशः ।

तथाच मनुः ।

असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च मा पितुः ।

सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥

या पितुरसगोत्रा चेति चकारादसपिण्डा सा दारकर्मणि
प्रशस्ता इत्यस्यार्थः । नन्वत्र मातृग्रहणं व्यर्थं पितृगोत्र-
सापिण्डनिषेधेनैव मातृगोत्रसापिण्डनिषेधसिद्धेः । तस्याः
पृथक्सपिण्डगोत्रयोरभावात् ।

एकत्वं या गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

स्वगोत्राद्गच्छते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ॥

इति वचनादिति चेत्, सैवम् । गान्धर्वादिविधाहेषु कन्या-
प्रदानाभावेन पितृगोत्रसापिण्डयोरनिवृत्तेः ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणम् ।

ब्राह्मादिषु विवाहेषु या तूढा कन्यका भवेत् ।

भर्तुर्गोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डीदकक्रिया ।

मूलपुरुषो दीवदत्त एव । १ । तत्पुत्री मातृदत्तः । २ । तत्पुत्री बद्धदत्तः । ३ । तत्पुत्री
भानुदत्तः । ४ । तत्कन्या श्रीदेवी । ५ । तत्कन्या श्रीदत्तभक्ता । ६ । इति मातृदारकसापिण्डं
वर्धयिष्ये । अथ अष्टमः श्रीदत्तः षष्ठौ श्रीदत्तभक्तानुवर्त्तेत् । मूलपुरुषमारभ्य मध्ये कन्या-
सन्तानावपि एवमेव त्रैयम् । इति संस्काररत्नमाला ।

गान्धर्वादिविवाहेषु पितृगोत्रेण धर्मवित् ॥ इति ।
एवञ्च सति गान्धर्वादिविवाहे सममपद(प्रक्रमे)क्रमणे पितृगोत्र-
सापिण्ड्यनिवृत्तिर्भवतीति द्रष्टव्यम् ।

गान्धर्वादिविवाहेऽपि होम उक्त आश्वलायनमृच्छपरिशिष्टे ।

गान्धर्वासुरपैशाचा विवाहाश्च सराक्षसाः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्दोमो विधीयते ॥ इति ।

यथा दुष्कृतेन राज्ञा शकुन्तलायां गान्धर्वेण परिणीतायां कश्यपेन
प्रवासात् प्रतिनिवृत्त्य पश्चाद्दोमः कृतः । एतेन मातुलसुता-
विवाहविषये विवादोऽपि परास्तः ।

मातुलस्य सुतामूढा मातृगोत्रां तथैव च ।

समानप्रवराञ्चैव द्विजघान्द्रायणं चरेत् ॥

इति शातातपवचनम् ।

पैतृष्वसीयीं भगिनीं स्वस्त्रीयां मातुरेव च ।

मातुश्च स्नातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

इति मनुवचनम् । पितृपत्न्यः सर्वा मातरस्तद्भातरो मातुला-
स्तद्दुहितरश्च भगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयभागिनेय्यादीनि इति
सुमन्तुप्रभृतिवचनानि च न विरुद्धानि स्युः तेषां गान्धर्वादिवि-
वाहविवाहितकन्याविषयत्वात् । तत्र गोत्रसापिण्ड्ययो-
रनिवृत्तेः ।

अत्र प्रमाणं श्रुतिर्यथा ।

ॐ आयाहीन्द्र पथिभिरोलितेभि-

र्यन्नमिन्नो भागधेयं शुषन्न ।

दृष्टां जुहुर्मातुलस्यैव योषा

भागस्ते पैतृष्वसेयी वषामिव ॥

अस्यार्थः । हे इन्द्र पथिभिरीलितेभिः स्तुतैर्भागैर्नीऽस्माकम् इमं यज्ञमायाहि आगत्य च अस्माभिर्दीयमानमिमं भागधेयं जुषस्व । एते यजमानास्तृप्तामाज्यादीनां संस्कृतां वषां त्वामुद्दिश्य जुहु-
स्यक्तवन्तः । ओ हाक् त्यागे इति धातो रूपम् । तत्र दृष्टान्त-
इयम् । यथा मातुलस्य योषा कन्या दौहित्यस्य भागः भज-
नीया परिणीतं योग्येत्यर्थः । यथा वा पैतृष्वसेयी पौत्रस्य
भागः । तथायं तव भागो वषास्य इति । एवं सिद्धानुवाद-
स्यापि विधिकल्पकत्वम् प्रमाणान्तरेण तद्विधानात् ।

शतपथब्राह्मणमपि ।

तस्माद् समानादेकपुरुषादत्ता चाद्यश्च जायते उत हि
दृतीये पुरुषे संगच्छावहै चतुर्थे संगच्छावहै इति ध्यान-
काण्डे अष्टमाध्याये समान्नातम् ।

अस्यार्थः । समानादेकस्मात् पुरुषात् अत्ता भोक्ता अद्यो
भोग्यः अद् भक्षणे इति धातोस्तृणि यति च पदद्वयं सिद्धम् ।
तौ हा उत्पद्य चैवं मिथः सङ्कल्पयतः कूटस्थमारभ्य दृतीये चतुर्थे
वा संगच्छावहै विवहावहै इति । यद्यप्ययमर्थवादः तथापि
मानान्तरविरोधाभावात् स्वार्थं प्रमाणम् । विरुद्धवचनानां
मादृशपिण्डविषयत्वस्योपवर्णितत्वात् । तस्मादविरुद्धार्थवादेन
अनिन्दितत्वात् दृतीये संगच्छावहा इत्य(त्र)स्य अपूर्वार्थत्वेन
मातुलसुतां विवहेदिति विधिः कल्पते । तस्मात् श्रुत्यनु-

गृहीतोऽयं विवाहः । ऋग्वेदे यमयमीसंवादोऽपि षट्कार्ये
प्रमाणं यथा ।

यमस्य मा यस्यं काम आगन्त्
समाने योनौ सहश्रेय्याय ।
जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां
वि चिह्वहेव रथ्येव चक्रा ॥

(१०म, १०सू, ७चटक् ।)

यमस्य तव कामोऽभिलाषो मा मां प्रति आगन् आगच्छतु ।
ममोपरि तव यमस्य सम्भोगेच्छा जायतामित्यर्थः । किमर्थं
समाने योनावेकस्मिन् स्थाने शय्याख्ये सहश्रेय्याय सहशय-
नार्थम् । तदनन्तरं पूर्णमनोरथा सती जायेव पत्ये यथा भार्या
पत्युरर्थाय परया प्रीत्या विश्वस्ता सती रतिकामा स्वशरीरं
प्रकाशयति एवं तन्वमात्मौयं शरीरं रिरिच्यां विविच्यां त्वदर्थं
प्रकाशयेयमित्यर्थः । चिदिति पादपूरणे विह्वहेव वृह उद्यमने ।
धर्मार्थकामान् विविधमुद्यच्छावः । तत्र दृष्टान्तः । रथ्येव
चक्रा रथस्यावयवभूते चक्रे यथा रथमुद्यच्छतस्तद्गत् ।

षट्त्रिंशन्मते तु षष्टमेवोक्तं यथा ।

तृतीयां पितृतः कन्यां तृतीयां मातृतस्तथा ।

विवाहयेन्ननुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः* ॥

* केचिदयं विवाहोऽनुकल्पेन स्मृतिपुत्र इत्याहुः । तथाहि नारदः—

मातृतः पञ्चमादृक् पितृतः मममातृता ।

गृहस्य उहृत्कन्यामन्यथा गुहृतत्वगः ॥ (परपुत्रं)

यस्तु देशानुक्त(पे)प्येण कुलमार्गेण वोदहेत् ।

नित्यं स व्यवहार्यः स्याद्देदाच्चैतन्नदृश्यते ॥

स्मृतिचन्द्रिकाप्रयोगपारिजातापराकारादयोऽप्येवं मेनिरे । चतु-
विंशतिमतेऽप्येवमेवास्ति ।

पैठीनसिरपि ।

पञ्चमीं मादृतः परिहरेत् सप्तमीं पिदृतः । चीन्

मादृतः पञ्च पिदृतो वेति । वेदाच्चैतत् प्रदृश्यते इति ।

तेन स्नाध्वं तेऽवत त उ नो अधिवोचत ।

मा नः पथः पितृगान्मानवादधिदूरं नैष्ट परावतः ॥

(८म, ३० सू, ३५ क् ।)

इत्यादिको वेदः । पितृगतात् पितुरागतात् पथो दूरं

नोऽस्मान् मा नैष्ट मापनयत इति देवान् प्रति प्रार्थना ।

इति मुखपञ्चमुक्ता स एवाह—

समावर्षं सवर्णान् लक्षणां स्त्रियमुदहेत् ।

कुले महति सन्भूतां लक्षणां समन्विताम् ॥

ब्राह्मणेण तु विवाहेन श्रीलक्ष्मणसमन्विताम् ।

पञ्चमीं सप्तमीञ्चैव मादृतः पिदृतस्तथा ॥

दशभिः पुरुषैः स्नातां त्रिचियाणां महाकुलात् ।

उदहेत्सप्तमादूर्ध्वं तदभावे तु सप्तमीम् ॥

पञ्चमीं तदभावे तु पिदृतपक्षेऽप्ययं विधिः ।

सप्तमीञ्च तथा षष्ठीं पञ्चमीञ्च तथैव च ॥

एवमुदाहृत्येत्कन्यां न दीषः आकटायनः ।

द्वितीयां वा चतुर्थीं वा पञ्चमीदभयोरपि ।

विवाहयेन्मनुः प्राह पाराशर्योऽङ्गिरा यमः ॥ इति ।

वेदाच्चेति चकारेण मन्वादिवचनानि समुच्चीयन्ते ।

तथाच मनुः ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायास्ततां मार्गं तेन गच्छन्न दुष्यति ॥ इति ।

शातातपोऽपि ।

मातृष्वसुतां केचित्पितृष्वसुतां तथा ।

विवहन्ति क्वचिद्देशे सङ्गोऽपि सपिण्डताम् ॥

बृहस्पतिश्च ।

उदूह्यते दक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।

सापिण्ड्यमपि सङ्गोऽप्य प्रत्यक्षश्रुतिदर्शनात् ॥

आयाहीन्द्र इत्यादिका श्रुतिः पूर्वमुक्तैव । तस्मान् मातुलकन्या-
परिणयोऽमपिण्डाया अमभवे चतुर्थ्यादिपरिणयश्च प्रागुक्तश्रुति-
स्मृत्युपष्टम्बदक्षिणात्यशिष्टाचारात् कर्त्तव्याविति माधवाचार्या
पाहुः । इदञ्च यस्मिन् देशे अविगीतं तत्रैव कार्यं मान्यम् ।
तथाप्ययं मातुलकन्याविवाहो यद्देशेऽविगीतस्तद्देशे(श्यै)शीयैरेव
कार्यः ।

तदुक्तं नृसिंहचर्यायां बीधायनेन ।

पञ्चधा विप्रतिपत्तिर्दक्षिणतस्तथोत्तरतः । यानि दक्षि-
णतस्तान्यनुष्याख्यास्यामो यथा दक्षिणदेशे अनुपनीतेन
भार्यया च सह भोजनं पर्युषितभोजनं मातुलसुतायाः
पितृष्वसुतायाः परिणयश्च । तथा उत्तरदेशे मिन्धु-
पारगमनम् . उभयतोदन्निर्व्यवहार ऊर्णाविक्रय आयुध-

विक्रयः* समुद्रयानञ्च । मध्यदेशे द्विजाः कर्मकराः
शिल्पिनश्च । पूर्वदेशे द्विजा मत्स्यादाः स्त्रियो व्यभिचारिण्यो
रजस्वलाश्च स्पृश्या इत्यादयः स्वस्वदेशे धर्मा अन्यत्र
अधर्मा इति । तत्रेतर इतरस्मिन् कुर्वन् दुष्यतीति ।

सायधौयकमिति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

इतरो दक्षिणात्य इतरस्मिन्नुत्तरदेशे मातुलसम्बन्धं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । तथेतर-
उदीच्य इतरस्मिन् दक्षिणदेशे ऊर्णाविक्रयसोपानादिकं कुर्वन् दुष्यति न स्वदेशे । कुतः
देशप्रामाण्यात् देशनिबन्धनत्वादाचारप्रामाण्यस्यैत्यर्थः ।

बृहस्पतिरपि—

उदूच्यते दक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः ।
मत्स्यादाश्च नगः पूर्वं व्यभिचाररताः स्त्रियः ॥
उत्तरे मद्यपायैव स्पृश्या नृणां रजस्वलाः ।
सजातायापि गृह्णन्ति भ्रातृभार्यामभर्तृकाम् ।
सर्वदेशेष्वनाचारी रथ्याताम्बूलचूर्णम् ॥

देवलीऽपि—

यस्मिन्देशे त्वनाचारी न्यायदृष्टः सुकल्पितः ।
स तस्मिन्नेव कर्त्तव्यो नान्यदेशे स ईरितः ॥
यस्मिन्देशे पुरे ग्रामे चैविद्ये नगरेऽपि वा ।
यो यत्र विहितो धर्मो धर्मं न विचारयेत् ॥ इति ।

ननु शिष्टाचारप्रामाण्ये स्वदुहितृविव्राह्मिणोऽपि प्रमज्येत प्रजापतेराचरणात् । तथाच श्रुतिः—

प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायत् । इति ।

मीवं न देवचरितं चरेदिति वचनात् ।

अतएव बोधायनः—

अनुष्ठितान् यद्देवैर्मुनिभिर्यदनुष्ठितम् ।
नानुष्ठेयं ननुष्यैस्तत्तदुक्तं धर्ममाचरेत् ॥ इति ।

केचिदिदं कलौ निषिद्धं “गोत्रान्मातृसपिण्डान्तु विवाहो गोवध-
स्तथा” इति माधववेदाहृतब्रह्मपुराणवचनादित्याहुः । तदेतदपरे
न क्षमन्ते । तस्य माध्यन्दिनविषयत्वात् ।

तथाच सत्याषाढवचनम् ।

मातृगोत्रसापिण्डवर्जनं माध्यन्दिनीयानामेव तेषामेव
एतादृशाचारोपलब्धेन क्षुद्रोपद्रव इति ।

विश्वरूपनिबन्धे अन्योऽपि विशेष उक्तः । यथा ।

कूटस्थमारभ्य पितुश्च मातु-
र्विवाहसापिण्डमतः परस्तात् ।
षष्ठेऽष्टमे वापि भवेद्विवाहो
निर्वाप्य(प)सापिण्डमिह प्रशस्तम् ।
स्यात्सप्तमे वाप्यथ पञ्चमे वा
यद्दोभयत्रापि च पञ्चमे वा ॥ इति ।

स्मृत्यङ्गवे तु ।

कन्या चतुर्थी च वरश्च पञ्चमी
वरश्चतुर्थी न तु पञ्चमीं वहन्त् ।
पित्रे वहन्त्यश्चमषष्ठयोर्वा
कन्या तृतीयापि तथा चतुर्थी ॥

पराशरोऽपि ।

चतुर्थीमुदहेत्कन्यां चतुर्थः पञ्चमोऽपि वा ।
पाराशर्यमतेऽष्टीं पञ्चमो न तु पञ्चमीम् ॥ इति ।

* पराशरमते इति संस्कारव्रतमात्रायां पाठः ।

अन्यत्रापि बोधायनः ।

धात्रीपुत्रीं धात्रीभगिनीम् इष्टपुत्रीमिष्टभगिनीमिष्ट-
मातुलसुतां ज्येष्ठभ्रातृभार्याभगिनीं स्वभार्यासहोदरा-
मिष्टपितृष्वसृभगिनीमिष्टमातृष्वसृभगिनीं* पितृव्यपत्नी-
भगिनीं स्रुषाभगिनीं सपत्नीमातृभगिनीं सपत्नीमातृ-
भगिनीकन्यां परवारदत्तां सखन्विगीभगिनीं सखन्वि-
कन्याञ्च नोदहेत् ।

वंशक्षयो भवेत्तस्य वंशवृद्धिर्न जायते ।

सपिण्डगोत्रां ज्ञात्वोद्वा गुरुतल्पव्रतं चरेत् ॥

तां मातृवत्पालयेच्च गर्भस्तज्जोऽन्यतां व्रजेत् ।

अज्ञानाच्चैन्दवैः शुध्येद्गर्भस्तज्जस्तु काश्यपः ॥ इति ।

दत्तके विशेषमाह गौतमः ।

दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवस्तुः सपिण्डता ।

पञ्चमी सप्तमी मातुर्गोत्रत्वं पालकस्य च ॥ इति ।

जनकपक्षे सप्तमी जननीपक्षे पञ्चमीत्यर्थः ।

पालकपक्षे तु पैठिनसिः ।

त्रीन् मातृतः पञ्च पितृतः पुरुषानतीत्य उदहेदिति ।

एवं प्रसक्तमुक्ता प्रकृतमनुस्त्रियते । यवीयसीमिति वयसा
वपुषा च न्यूनामित्यर्थः । अरोगिणीमचिकित्स्यराजयक्षादिरोग-
रहिताम् । भ्रातृमतीम् ज्येष्ठः कनिष्ठो वा भ्राता विद्यते यस्याः
सा भ्रातृमती ताम्, अनेन पुत्रिकाकरणशङ्का व्युदस्यते ।

* इष्टपितृभगिनीमिष्टमातृभगिनीमिति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

अतएव मनुः ।

यस्यासु न भवेद्भ्राता न विज्ञायेत वा पिता* ।

नोपयच्छेत्तु तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मगङ्गया ॥ इति ।

यत्र तु नैव तदाशङ्का तामभ्रातृकामुपयच्छेत् । शतं दुहितृ-
मते दत्त्वा उपयच्छेदिति कात्यायनगृह्यसूत्रात् ।

मनुरपि ।

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात्स्वधांकरम् ॥ इति ।

अस्याश्च पुत्रिकाया गान्धर्वादिविवाह इव पित्रादिभिः सह
सापिण्ड्यमगोत्रत्वानिवृत्तिः ।

मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदकक्रियाम् ।

कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिः ॥

इति लोगाक्षिस्मरणात् । अतः कारणाद्भ्रातृमतीमुपयच्छे-
(ते)दिति । * असमानार्षगोत्रजामिति समाने आर्षगोत्रे यस्य
तज्जाता या न भवति सा असमानार्षगोत्रजा तामसमान-
प्रवरजामसमानगोत्रजाश्च । ऋषेरिदमार्षं प्रवरः गोत्रप्रवर्त्तकस्य
मुनेर्व्यावर्त्तको मुनिगण इत्यर्थः । यथा गोत्रप्रवर्त्तकस्य भर-
हाजस्य व्यावर्त्तकावङ्गिरोष्ठस्यती । अतएव आङ्गिरसवार्त्तस्यत्य-

* यस्याः पिता पुत्रिकाकरणाभिप्रायवानिति न ज्ञायते तां नोपयच्छेत् । न विज्ञाया
वा पितेत्युक्तं तत्रैव सह सम्प्रतिपत्तिं विनापि पितुः सद्व्यसात् कन्या पुत्रिका भवतीति
गम्यते । अतएव गीतमः । अभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषां तद्व्यसात् नोपयच्छेद्भ्रातृकामिति
अभिसन्धिगृह्यसूत्रः ।

भारद्वाजगोत्रमिति प्रयुञ्जते । एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । गोत्रन्तु
वंशपरम्पराप्रसिद्धम् । यस्या बध्वा येन वरेण ब्रह्म प्रवरैक्यं गोत्रैक्यं
वा नास्ति सा तेन विवाह्या ।

कचिद्गोत्रभेदेऽपि प्रवरैक्यमस्ति । तद्यथा वाधूलमौन-
मौकादीनां भिन्नगोत्राणां भार्गववैतहव्यसावेतसेति प्रवरस्य
ऐक्यात्तत्र विवाहप्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदाय असमानार्थगोत्रजा-
मित्युक्तम् । कचित्तु प्रवरभेदेऽपि गोत्रैक्यमस्ति । तद्यथा हारि-
(रौ)तानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्चेति मान्यात्रम्बरीषयौव-
नाश्चेति च । अत्र आङ्गिरसमान्यात्रप्रवरभेदेऽपि यौवनाश्व-
गोत्रमेकम् । अतस्तत्र विवाहो मा भूदिति असमानगोत्र-
ग्रहणम् ।

अत्र विशेषमाह प्रवरसूत्रकारः ।

एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते ।

तावत्समानगोत्रत्वं भृगुमङ्गिरसं विना* ॥

अन्यत्र भृग्वङ्गिरसां गणादिति निर्णयसिन्धौ प्रवरदर्पणे च पाठः ।

सूत्रार्थसारे तु—

त्रि(त्रो)यमाणतया वापि सतया वानुवर्त्तनम् ।

एकस्य दृश्यते यत्र तद्गोत्रं तस्य कथ्यते ॥

भृग्वङ्गिरोगणेषु विशेषमाह सूत्रकारे—

(पञ्चार्थे) पञ्चानां त्रिषु सामान्याद्विवाहस्त्रिषु द्वयोः ।

भृग्वङ्गिरोगणेषु ः शेषेष्वेकोऽपि वारयत् ॥

शेषेषु भिन्नगोत्रेषु एकांऽपि समानः प्रवरो विवाहं वारयेदित्यर्थः । इति निर्णयसिन्धुः ।

भृग्वङ्गिरोगणस्येऽपि जमदग्नी च गौतमे ।
भरद्वाजो मिश्रो ह्येकः पाणिग्राहं निवारयेत् ॥

यथा ।

वशिष्ठो ह्ये च विज्ञेयो ब्रह्मपुत्रोऽथ गापतः ।
मित्रावरुणिरित्येव वाशिष्ठो विश्वहाम्तरात् ॥
ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुकादयः ।

अथो (विवेक)विशेषस्वनयोर्द्वितीयात् कुण्डिनादयः ॥
अतएव भिन्नगोत्रत्वाद्भिन्नशरीरत्वाच्च वशिष्ठं वाशिष्ठगणयोर्विवाह-
इति । जामदग्न्यविश्वामित्राणां देवरातवर्जं सर्वत्र विवाह-
एवमत्रिविश्वामित्राणां धनञ्जयवर्जं सर्वत्र विवाह इति । गोत्र-
प्रवर्तकाश्च प्राधान्येन अष्टौ मुनयः । अगस्त्याष्टमाः सप्त
ऋषयः ।

तथाच बोधायनः ।

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरद्वाजोऽथ गौतमः ।

अत्रिर्वशिष्ठः कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः ॥

एषां सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते
इति । इदञ्च प्रवरेष्वेकर्थनुप्रवेशस्योपलक्षकमिति मन्तव्यम् ।
अन्यथा केवलभार्गवेषु आष्टिप्रेणादिषु केवलाङ्गिरसेषु हारीतादिषु
विश्वामित्रादिमूलऋषिष्वप्येवं व्याप्तेः । तदपत्याभावात् ।

प्रवरसङ्ग्रहकारस्तु अष्टादशगणानाह । ते यथा ।

जामदग्न्यो वीतहव्यो वैश्वो गृत्समदाह्वयः ।

वाध्वृक्षो गौतमश्चैव भरद्वाजः कपिस्तथा ॥

हारीतो मौह्यकण्ठी विरूपो विशुद्धकः ।
 अत्रिर्विश्वामित्रकौश्र्यं वशिष्ठः कश्यपाह्वयः ।
 अगस्त्यश्चेति मुनयो अष्टादशगणाः स्मृताः ॥

तत्र जामदग्न्यो विविच्यते ।

जामदग्न्यश्च वत्सश्च श्रीवत्सश्चावनाह्वयः ।
 आप्रवानौर्वसावर्णिजीवन्तो देवरातकः ॥
 वीतशायनशाखाख्यो वैरोहित्यो वटाह्वयः ।
 मन्तुः प्राचीनयोग्यः स्यादार्ष्टिषेणस्वनूपकः ॥
 एतानि भार्गवाख्यानि दश सप्तोत्तराणि च ।
 जामदग्न्यगणे त्वस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥

वीतह्वयः ।

वीतह्वयो यास्कमीनमौकवाधूलसंज्ञकाः ।
 सावेतसः षडेतानि भार्गवाख्यान्वयो गणः(त्वे) ।
 वीतह्वयस्य चान्योऽन्यं न कार्यं पाणिपीडनम् ॥

वैश्यः ।

वैश्यः पार्थश्च गोत्रे द्वे भवतो भार्गवाह्वयः ।
 एष वैश्यगणस्तत्र नान्योऽन्यं वै करग्रहः ॥

गृत्समदः ।

उभगोदो(वै) गृत्समदः शौनको भार्गवाह्वयः ।
 गणे गृत्समदे चास्मिन्नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥

वाध्युक्तः ।

वाध्युक्तो मित्रयुसैव उभौ भार्गवनामकौ ।

वाध्यश्वस्य गणस्तस्मिन्नुदाहो न परस्परम् ॥
जामदग्न्यादसुः पञ्च गणा भृगुगणाः स्मृताः ।
तथाप्येषां गणानाम्नु विवाहः स्वात्परस्परम् ॥

गौतमः ।

गौतमोऽपास्य शीतथ्यः कक्षीवानौशिजस्तथा ।
वृहदुक्त्यो वामदेवो गोत्रनामानि सप्त च ।
गौतमस्य गणस्तस्मिन् विवाहो न परस्परम् ॥

भरद्वाजः ।

भरद्वाजः कुशङ्गाग्निवेश्योज्जेयमतः कतः ।
शैशिरः पद्मिशुक्लौ च चन्दनश्च वृहस्पतिः ॥
सर्वस्तम्बः कपिर्मातर्वचसो गार्ग्यसैनकौ ।
भरद्वाजगणाः सप्तदश गोत्रमिति स्मृतम् ।
अस्मिन् परस्परं कार्यं न कन्यापाणिपीडनम् ॥

कपिः ।

कपिश्च महदुक्तीय उदीयस्त्रीणि केवलम् ।
अयं कपिगणोऽन्योन्यमस्मिन्न हि करग्रहः ॥

हारीतः ।

हारीतो यौवनाश्वस्य माभ्यात्रः कुक्षनामकः । •
पिङ्गलः शङ्खदर्भौ च भीमश्च गजनामकः ॥
अम्बरीषो दशैतानि हारीतस्य गणः स्मृतः ।
अस्मिन् परस्परं पाणियग्रहणं न शुभं मतम् ॥

मौद्गल्यः ।

मौद्गल्यतार्क्ष्यभार्म्यश्वास्त्रीणि गोत्राण्यमूनि हि ।
मौद्गल्यस्य गणस्तस्मिन्न मिथः पाणिपौडनम् ॥

कण्वः ।

कण्वोऽजपीठ इत्येते गोत्रे कण्वगणः स्मृतः ।
अस्मिन् परस्परं पाणिग्रहणं न हि (नैव) शोभनम् ॥

विरूपः ।

विरूपोऽष्टादंष्ट्रिनामा पृषदश्वश्च मौद्गलः ।
चत्वारीमानि गोत्राणि विरूपस्य गणः स्मृतः ।
परस्परं विवाहोऽस्मिन्न विधेय इतौरितम् ॥

विष्णुवृद्धः ।

विष्णुवृद्धः पौरकुलस्त्रसदस्यः कतस्तथा ।
मद्रणो भद्रणाख्यश्च बादरायणसंज्ञकः ॥
साकल्य(ल्य)काप्यौपमित्यौ गविः सात्यकितालुकौ ।
नितुन्दश्चेति गोत्राणि त्रयोदशमितानि च ॥
विष्णुवृद्धगणस्तस्मिन्न विवाहः, परस्परम् ।
गौतमादिगणा अष्टौ ये तथाङ्गिरसां गणाः ।
तथाप्येषां गणानान्तु विवाहः स्यात्परस्परम् ॥

अत्रिः ।

तदेतद्गोत्रनवकमत्रिषाप्यर्चनानसः ।
श्यावाश्वो वापरन्ध्रश्च गविष्ठिरधनन्तयौ ॥
सुमङ्गलोऽतिथिर्वीजवापसान्निगणो ह्ययम् ।

आत्रेयाख्यो विवाहोऽस्मिन्न विधेयो मिथोऽशुभः ॥

विश्वामित्रः ।

विश्वामित्रो देवरातो मनुस्तनुश्च भीलकिः ।

बालकिश्चकितोलूको याज्ञवल्करश्च नारदः ॥

बृहदग्निः कालयवो वशनो बहुलोहितो ।

शालकायन (धा)चायण्यौ कामकायनपूरणौ ॥

शिलादनोऽग्निदेवश्च दमनः कौशिकोऽष्टकः ।

आज्यो माधुच्छन्दसश्च देवश्रवधनञ्जयो ॥

शुङ्गः कतः शैशिरश्च वारिधायोऽघमर्षणः ।

सूनुः पनश्च धूम्राख्यो जठरश्चैव ह्य्यकः ॥

अष्टात्रिंशच्च गोत्राणि विश्वामित्रगणः स्मृतः ।

एतस्मिन्नपि चान्योऽन्यं न कुर्यात्पाणिपीडनम् ॥

वशिष्ठः ।

वशिष्ठं इन्द्रप्रमदो भरद्वाजस्तु सङ्घतिः ।

कौण्डिन्यः पूतिमाषश्च गौरीवित्तः पराशरः ॥

मैत्रावरुणिशक्ती द्वौ उपमन्युर्गणस्तथा ।

एकादश वशिष्ठस्य गोत्राण्यस्मिन्न दोर्ग्रहः ॥

कश्यपः ।

कश्यपो रेभरैभौ च शाण्डिल्यो देवलोऽसितः ।

सङ्घतिः पूतिमाषयावत्सारो नैध्रुवो दश ।

गोत्राणि काश्यपगणस्तत्रान्योऽन्यं न दोर्ग्रहः ॥

अगस्त्यः ।

त्रीण्यगस्त्यो वीत(हव्यो)वहो दार्ढ्यच्युत इति स्मृतः ।
 एषोऽगस्त्यगणस्तस्मिन्न विवाहः परस्परम् ॥
 जमदग्निगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
 न देवरातगोत्रेण विवाहः स्यात्परस्परम् ॥
 भरद्वाजगणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
 कतशैशिरशुङ्गैश्च न विवाहः परस्परम् ॥
 काश्यपेयगणस्यापि वाशिष्ठस्य गणस्य च ।
 सङ्घतिपूतिमाषाभ्यां नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥
 आत्रेयस्य गणस्यापि विश्वामित्रगणस्य च ।
 धनञ्जयाख्यगोत्रेण नान्योऽन्यं पाणिपीडनम् ॥
 भारद्वाजगणस्यापि तथा कपिगणस्य च ।
 विवाहो न विभेयः स्यादन्योऽन्यञ्च कदाचन ॥
 मौद्गल्यस्य गणस्यापि विरूपस्य गणस्य च ।
 परस्परं न कुर्वीत पाणिग्रहणसत्क्रियाम् ॥
 आनष्टयोराकुलयः खा(स्वा)नयो राजवारयः ।
 सराद्याहा(ही)नजासैव बाहवस्तदनन्तरम् ॥
 तथाशामुनयः प्रीक्षाः सौरभ्या राजसेवकाः ।
 खाच्चियुग्माश्च(स्वायुञ्जिष्ठाश्च)लोगाच्चिस्तथैव शरदम्बकाः
 एते त्रयोदश प्रातर्वशिष्ठा निशि कश्यपाः ।
 गायत्रीयोत्रिसम्बन्धावङ्गीकृत्य प्रवर्त्तकाः ।
 अहर्वशिष्ठतां रात्री कश्यपत्वमपि स्वयम् ॥

तेषां गोत्रद्वयं सुक्ता वशिष्ठं काश्यपं तथा ।

सर्वत्रापि विवाहाः स्युरिति वेदविदो विदुः ॥

यत्तु स्मृत्यन्तरे ।

सावित्रीं यस्य यो दद्यात्तत्कन्यां न विवाहयेत् ।

तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकत् ॥ इति ।

तत् स्वगोत्राद्याद्विषयम् ।

यतः (ततः) ।

गुरोः सगोत्रप्रवरा गोदाद्या अक्षवैश्ययोः ।

स्वगोत्राद्यनभिज्ञैश्च विप्रैराचार्यगोत्रजा ॥

इति विशेषस्मरणम् ।

तथा ।

द्वामुत्थायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः ।

गोत्रद्वयेऽप्यनुदाहः शुक्रशैशिरयोस्तथा ॥

असम्प्रज्ञातबन्धूनामाचार्यप्रवराः स्मृताः ।

पक्षे चास्मिन् विवाहोऽपि सगोत्रैः सह नश्यते ॥ इति ।

अथ ये सगोत्रप्रवरां कन्यामुदहेयुस्तेषां निष्कृतिरुक्ता प्रयोग-

पारिजाते । सगोत्रां समानप्रवरां कामतः परिणीय तस्यां

प्रजामुत्पाद्य गुरुतल्पगव्रतं चरेत् । प्रजाश्च चण्डालेषु निक्षिपेत् ।

अकामतस्तप्तकच्छम् । प्रजाया भरदात्रगोत्रान्तर्भावः । प्रजा-

मुत्पादे चान्द्रायणं विवाहमात्रे कच्छं चरेत् । सर्वत्र व्रतान्ते

अष्टोत्तरशतं मिन्दाहोमः* परित्यक्त्वाश्च तां जननीवद्भवेदिति ।

अत्र विश्वादर्शं विशेष उक्तः ।

अज्ञानाद्यदि चोद्वाहः प्रायश्चित्तं तत्रैव च ।
सगोत्रप्रवरायाश्च ततः सङ्ग्रहणे विधिः ॥

षट्त्रिंशन्मते च ।

समानप्रवरां मातृसगोत्रां मातृनामिकाम् ।
परिणीय सपिण्डां वा प्रायश्चित्तीयते द्विजः ॥
प्रायश्चित्तं वदन्त्यत्र युगधर्मव्यवस्थया ।
मोहोद्वाहे तु दम्पत्योरेकं चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
द्वैगुण्यं ज्ञानतस्तस्य परिणीतौ विधीयते ।
कन्यादातुर्भवेत्कच्छ्रं ज्ञानतो द्विगुणं भवेत् ।
व्रतस्य करणाशक्तौ प्रत्याम्नायं समाचरेत् ॥
चीर्णव्रतां दुहितरं पिता चीर्णव्रतः शुचिः ।
भारद्वाजेषु विप्रेषु कश्यपेष्वथवा क्षिपेत् ॥
दुहितृत्वेन संगृह्य भारद्वाजोऽथ काश्यपः ।
घृतकुम्भस्य गर्भे च तामादध्याद्विधानतः ॥
जातकर्माह्वयाः वन्नप्राशनं चोलमेव च ।
विधाय मधुपर्कञ्च मन्त्रमात्रेण मन्त्रवित् ॥
मुहूर्ते विप्रकथिते शुचिं तामप्यलङ्घिताम् ।
संस्कारार्थयमानाय पत्ये तु प्रतिपादयेत् ॥
वैवाहिकानथो मन्त्रानशेषानप्यतन्द्रितः ।
स्वगृह्योक्तक्रमेणैव पठेद्दृतवधूकरः ॥

चतुर्थीकर्मपर्यन्तं विधिमेव समाप्य तु ।
 कृताशीर्वचने विप्रैर्दक्षिणाभिः सुतोषयेत् ॥
 प्रणम्य विष्टजेदेनान् पञ्चाङ्गोजयते ततः ।
 कृत्वेत्यं पुनरुद्वाहं न किल्बिषमवाप्नुयात् ॥
 अन्यथा कुरुते यस्तु सङ्घं स नराधमः ।
 ब्रजेत्स पितृभिः सार्धं नरकानेकविंशतिम् ॥
 मातृनाम्नीविवाहे तु विशेषोऽत्राभिधीयते ।
 परिवर्त्यैव नामास्याः पुनरुद्वाहमाचरेत् ॥
 नैवं विवोढुरेनः स्यादित्येवं मुनयो विदुः ।
 चिरात्तं ब्रह्मचर्यं स्यात्पुनरुद्वाहकर्मणि ॥
 सगोत्रापरिणीतौ तु परित्यागो विधीयते ।

सगोत्राशब्दस्तु समानप्रवराया उपलक्षकः, न समानप्रवरा-
 मित्युपक्रमवाक्यात् । एवञ्च मातृसमाननाम्नीविवाहे पुन-
 रुद्वाहमात्रं न तत्परित्याग इति गम्यते । इतरत्र तु ज्ञाना-
 ज्ञातमप्यपत्यं चाण्डालकेषु विनिक्षिपेत् ।

रक्षित्वा जननीवत्तां गुरुतल्पव्रतं चरेत् ।

मोहाज्ञातमपत्यस्तु काश्यपत्वं प्रपद्यते ।

ऐन्दवद्वयतः शुधेन्निन्दाहुत्या च तत्पिता ॥ इति ।

दुहितृत्वेनेति । भारद्वाजाय काश्यपाय वा इमाममुकनाम्नी
 कन्यां दुहितृत्वेन तुभ्यमहं सम्प्रददे इत्युक्त्वा दद्यादित्यर्थः ।
 घृतकुम्भस्य गर्भं इत्यत्र सामीप्ये सप्तमी तादृशकुम्भसम्भवे तु
 अधिकरणत्वमेव । प्रत्यान्नायमिति । कच्छे गामेकिकां दद्या-

त्तिस्रश्चान्द्रायणे तु ताः । इति स्मृत्युक्तमित्यर्थः । ऐन्दवद्वयत-
श्चान्द्रायणद्वयादित्यर्थः । मिन्दाहुत्येत्यत्र ज्ञातावेकवचनं मिन्दा-
हुतिद्वयेनेत्यर्थः ।

तन्मन्त्रस्तु ।

यन्म आत्मनो मिन्दाभूत् पुनरग्निश्चक्षुरदात् ।

मिन्दा च मे अमिन्दा च मे तन्म उभयव्रतमित्याहुतिद्वयम् ॥

तथाच त्रिकाण्डमण्डनः ।

परिणीतसर्गोत्रायामज्ञानाञ्जनितः शिशुः ।

काश्यपो न तु चाण्डालः पितुः कृच्छ्रत्रयं स्मृतम्* ।

मिन्दाहुती द्वे जुहुयाद्व्रतान्ते दीप्तपावके† ॥ इति ।

पुनरुदाहे नोत्तरायणादिकालनियमः । सार्वकालिकमेके
विवाहमित्याश्वलायनसूत्रात् । अस्य वचनस्येदृशस्यल एव
चरितार्थत्वादिति ।

अथेदानीं प्रवरज्ञानार्थं प्रवराध्यायः प्रस्तूयते ।

सर्वे समानगोत्राः स्युरिति गाणगारिः कथं ज्ञाप्रोसूक्तानि
भवेयुः कथं प्रयाजा इति । १ ।

अपि नानागोत्राः स्युरिति शौनकस्तन्त्राणां व्यापित्वात् । २ ।

गृहपतिगोत्रान्वया विशेषाः । ३ ।

* कृच्छ्राब्दपादत इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

† अन्यत्रापि—सर्गोत्राणां प्रजां ज्ञातां चाण्डालेषु विनिश्चिपेत् ।

गुरुतन्वव्रतकृत्वा तां रक्षेज्जननीमिव ।

उदूच्याज्ञानतस्तुल्यगोत्रां चान्द्रायणव्यसरेत् ॥

तस्य राक्षिमनुरादिः सर्वेषां प्रवरास्वावर्त्तेरन् चावाप-
धर्मित्वादिति । ४ ।

जामदग्न्या वत्सास्तेषां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यावनाप्रवानौर्व-
जामदग्न्येति* । वत्सश्रीवत्सयोश्च तथैव । आर्षिषेणानां भार्गव-
च्यावनाप्रवानौर्वार्षिषेति । विदानां भार्गवच्यावनाप्रवानौर्व-
विदेति । यास्ककधूलमौनमौकगार्कराक्षिसार्षिसावर्णिशुल-
कायनजैमिनिदैवम्यायनानां भार्गववैतह्व्यसावतसेति । शैता-
(न्या)नां भार्गववै(शै)त्यपार्थेति । मित्रयुवां भार्गवदैवोदासवाध्यु-
चेति त्रिप्रवरं वा । शुनकानां गृत्समदेति त्रिप्रवरं वा भार्गव-
शौनकगार्त्समदेति । गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति । उ(त)-
चथ्यानामाङ्गिरसौ(त)चथ्यगौतमेति । रङ्गणानामाङ्गिरसराङ्ग-
गण्यगौतमेति† । वामदेवानामाङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति । वृह-
दुक्थानामाङ्गिरसवार्हदुक्थगौतमेति । पृषदक्षानामाङ्गिरस-
पार्षदक्षवैरूपेति । अष्टादंष्ट्रं हैके भुवते । अतीत्याङ्गिरसमष्टा-
दंष्ट्रपौरकुत्सत्रासदस्यवेति‡ । ऋक्षाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभार-
हाजवान्दनमातवचसेति । कक्षीवतामाङ्गिरसौ(त)चथ्यगौतमौ-
शिजकाक्षीवतेति । दीर्घतमसामाङ्गिरसौ(त)चथ्यदैर्घतमसेति ।
भारहाजाग्निवेग्याणामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभारहाजेति । मुत्तलाना-

* अतः परम् अथ ह अजामदग्न्यानां भार्गवच्यावनाप्रवानेति इत्यधिकं मुत्तमाकरे
दृश्यते ।

† सीमराजानामाङ्गिरससीमराज्यगौतमेति अधिकोऽत्र आकरे दृश्यते ।

‡ अष्टादंष्ट्रपार्षदक्षवैरूपेति आकरे पाठः ।

माङ्गिरसभार्यश्वमौद्गल्येति । तार्क्ष्यं हैके ब्रुवते । अतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्यभार्यश्वमौद्गल्येति । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्स्यत्रासदस्यवेति । गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्यत्यभारहाजगार्गशैत्येति आङ्गिरसशैत्यगार्ग्येति वा । हरितकुत्सपिङ्गशङ्खदर्भभैमगवानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति । मान्धातारं हैके ब्रुवते । अतीत्याङ्गिरसं मान्धात्राम्बरीषयौवनाश्वेति ।* सङ्घतिपूतिमाषतण्डि(श)शाम्बुशैव(भैम)गवानामाङ्गिरस-गौरिवीत-साङ्घत्येति । (शाक्तयो वा मूलं) शाक्त्यगौरिवीतसाङ्घत्येति । कखानामाङ्गिरसाजमीढ(ङ्ग)काण्वेति । घोरमुहैके ब्रुवते । अवकथाजमीढमाङ्गिरसघोरकाण्वेति । कपीनामाङ्गिरसाम(ह्य)हीयवौरुक्षयसेति ।

अथ शौङ्गशैशिरयः । तत्र ये द्विप्रवाचना* भरहाजाः (शौ)शुङ्गाः कताः शैशिरयः । तेषामुभयतः प्रवृणोतैकमितरतो द्वावितरतः । द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतः । न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानामतिप्रवरणम् । आङ्गिरसवार्हस्यत्यभारहाज-कात्याकीलेति† ।

कपी प्रसिद्धावुदिताविह द्वौ
स्वतन्त्र एकोऽस्यपरोऽस्वतन्त्रः ।
तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहं
मिथो भरहाजकुलेन चाहुः ॥

* अष्विहयस्यपदेश्याः ।

† कात्याकीलेत्यत्र शुङ्गभारहाजेति ख-पुस्तके पाठः ।

अथ अत्रीणामात्रेयार्चनानसंज्ञावाशेति । ' गविष्ठिराणामात्रेय-
गाविष्ठिरपौर्वातिथेति* । चिकित गास्रव कालव मनुतन्तु कुशि-
कानां वैश्वामित्रदेवरातीदलेति । श्रीमत(श्रीतमत)कामकाय-
नानां वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवोदासेति† । धनञ्जयानां वैश्वर-
मित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
साज्येति‡ । पूरणवारिधापवस्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौरणेति ।
क्तानां वैश्वामित्रकात्याकीलेति । अघमर्षणानां वैश्वामित्राघ-
मर्षणकौशिकेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरेणवेति§ । शास्त्र-
ज्ञायन-शा(ल)लाक्ष लोहिताक्ष लोहितजङ्गूनां वैश्वामित्र माधु-
च्छन्दस धानञ्जयेति । वैश्वामित्र शालज्ञायन-कौशिकेति वा ।
काश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति । निध्रुवाणां काश्यपावत्सार-
नैध्रुवेति । रेभाणां काश्यपावत्साररेभ्येति । शाण्डिल्यानां
काश्यपावत्सारदेवलेति । शाण्डिल्यामितदैवलेति वा । वाशि-
ष्ठेति वंगिष्ठानां येऽन्यं उपमन्युपराशरकुण्डिनभ्यः॥ । उपमन्यूनां
वाशिष्ठभरद्वास्त्रिप्रमदेति । पराशराणां वाशिष्ठशाक्यपारा-
शर्येति । कुण्डिनानां वाशिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । अगस्ती-
नमागस्त्यदार्यच्युतेभवाहेति । सोमवाहानामागस्त्यदार्यच्युत-

* गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसंज्ञावाशेति प्रवरमन्त्रेयां पाठः ।

† देवीदामेत्यत्र देवरासेति आकरे पाठः ।

‡ अतःपरं रोहिणानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसगौहिसेति, अटकानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्द-
साष्टकेति च आकरे पाठो दृश्यते ।

§ वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरेणवेति आकरे अधिकः पाठः ।

॥ उपमन्युपराशरकुण्डिनातिरिक्ता वाशिष्ठा एकावेद्याः ।

सौमवाहेति । दर्भवाहानामागस्त्यदार्यच्युतदर्भवाहेति । साम्भ-
वा(हानां)हनानामागस्त्यदार्यच्युतसाम्भ(वाहे)वाहनेति । यज्ञ-
वाहानामागस्त्यदार्यच्युत(य)याज्ञवाहेति ।

पुरोहितप्रवरो राज्ञाम् । अथ यदि सार्वं* प्रहृणीरन्
मानवैलपौरवसेति† शस्त्राणि तान्यदक्षिणानि । तेषां मर्
ज्योतिष्टोमः (पृ)पुष्ट्यशमनीयः सहस्रदक्षिणः अन्यो वा प्रज्ञात
दक्षिणः दक्षिणावता (पृ)पुष्ट्यशमनीये अनेति विज्ञायते स एव
हेतुः प्रकृतिभावे ।

भृगूनां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितो मिथः ।

श्येनादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते ॥

यस्यां वै गौतमादीनां विवाहो नेष्यते मिथः ।

दीर्घतमास्तथौतथः कक्षीवां(सैव गौतजाः)शौगिजस्तथा ।

भरद्वाजाग्निवेश्यर्चाः शौङ्गाः कात्याय शैशिराः ।

एते समानगोत्राः स्युर्गर्गानिके वदन्ति वै ॥

पृषदश्वान् मुद्गला विष्णुवृद्धान्

कण्वोऽगस्त्यो हरितः सङ्घतिश्च ।

यस्त्रयैषां मिथ इष्टो विवाहः

सर्वैरन्यैर्जामदम्यादिभिश्च ॥

* सार्वं सहावैयमित्यर्थः । अथ सार्धमिति आकरे पाठः ।

† चक्षियास्तावद्विधाः केषाञ्चिन्नमूकतां न सन्ति केषाञ्चित् सन्ति । येषां सर्वा
आत्मीयमेव ते प्रहृणीरन्, येषां तु न सन्ति ते पुरोहितप्रवरान् प्रहृणीरन्निति—पचद्वयमुपन्य
पुरोहितप्रवरानेव सर्वे चक्षियाः प्रहृणीरन्निति सिद्धान्तमाह । (प्रवरमञ्जरी ।)

द्वार्षेयाणां त्रार्षेयसन्निपाते न विवाहः । 'त्रार्षेयाणां पञ्च-
र्षेयसन्निपाते न विवाहः' ।

एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्त्तते ।

अत्रयश्च वशिष्ठाश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक् ॥

जमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा ।

विश्वामित्रः कश्यपश्च वशिष्ठोऽगस्तिरष्टमः ॥

एषामष्टानामृषीणां† यदपत्यं तद्गोत्रमुच्यते ।

इति प्रवराध्यायः कन्यालक्षणानि च ।

अथ वरलक्षणान्युच्यन्ते ।

तत्र आश्वलायनगृह्यम् ।

बुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेदिति ।

• अत्र त्रार्षेयाणां द्वार्षेयसन्निपाते न विवाहः पञ्चार्षेयाणां त्रार्षेयसन्निपाते न विवाह-
इति पाठो युक्तः ।

द्वार्षेयसन्निपातात् त्रार्षेयाणां करणः ।

त्रार्षेयसन्निपातात् पञ्चार्षेयकरणः ।

भृग्वह्निर्गोत्रं च शंभुर्गोत्रं च इति ।

(इत्यभिनवमाधवीयवचनात् ।)

† वीधायनोऽपि—

अखिलान्वन्तरे गोत्रज्ञताःऽपि मनयः श्रुताः ।

जमदग्निप्रभृतयो न भृग्वह्निरसौ तथा ॥

तत्रां मन्त्रे तथाष्टानां यस्यापत्यमृषित्वभाक् ।

तदस्य गोत्रमुदितं तदर्थं पानिनिर्वचः ॥

स्मृतिचन्द्रिकायां तु ।

ब्राह्मणस्य कुलं ग्राह्यं न वेदाः सम्पदः क्रमाः* ।

कन्यादाने तथा श्राद्धे न विद्या तत्र कारणम् ॥ इति ।

अत्र कुलग्रहणं कुलस्य प्राधान्यप्रतिपादनपरं न तु इतरगुण-
निषेधनपरम् ।

अतएव यमः ।

कुलस्य शीलस्य वयस्य रूपं

विद्यास्य वित्तस्य सनाथतास्य† ।

एतान् गुणान् सप्त परीक्ष्य देया

कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥ इति ।

लैङ्गेऽपि ।

दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने ।

कन्या त्वधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे‡ ॥ इति ।

* सपदक्रमा इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

† नाथशब्देन पोषकाः पित्रादय उच्यन्ते ।

‡ ब्रह्मवैवर्तेऽपि—

वराय मुण्डीनाय वृद्धायान्निने तथा ।

दग्निद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुत्सिताय च ॥

अत्यन्तकीपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च ।

पङ्कलायाङ्गुलीनाय चान्धाय बधिराय च ॥

जडाय चैव मूकाय क्लीबायात्यन्तपापिने ।

ब्रह्महत्यां समेत्योऽपि यः स्वकन्यां प्रयच्छति ॥

शान्ताय मुचिने चैव यूने च विदुषेऽपि च ।

वंशवाय सुतां दत्त्वा दम्भवापीफलं समेत् ॥ (परपृष्ठे) ।

‘अथ सामुद्रकलक्षणम् ।

तच्च पादादिकेशान्तं द्रष्टव्यम् । तथाहि !

शूर्पाकारविरुक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ

संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ ।

मार्गायोत्(कलिकौ)कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छिन्तिदौ

ब्रह्मघ्नौ परिदग्धमृद्युतितलो पीतावगम्यारतौ ॥ इति ।

अथ अङ्गुष्ठलक्षणम् ।

अङ्गुष्ठौ पृथुलौ येषां ते नरा भाग्यवर्जिताः ।

कृशावतिकृशाङ्गुष्ठास्ते नरा ध्वानशालिनः ॥

चिपिटैर्विकृतैर्भुग्नैरङ्गुष्ठैरतिनिन्दिताः ।

यस्य प्रदेशिनी दीर्घा अङ्गुष्ठं समतिक्रमेत् ॥

स्त्रीभोगं लभते नित्यं पुरुषो नात्र संशयः ।

कनिष्ठायान्तु दीर्घायां सुवर्णस्य तु भागिनः ॥

विकृतैः स्फुटितैः स्थूलैर्नखैर्दारिद्र्यभागिनः ।

बहु(न्धु)हत्यां प्रकुर्वन्ति पुरुषा हरितैर्नखैः ।

सूक्ष्मैरुपचितैस्ताम्रैर्नखैर्भूपतयो मताः ॥

जङ्गलक्षणमाह मिहिरः ।

प्रविरलतनुरोमहृत्तजङ्गा

द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।

उपचितसमजानवश्च भूपा

धनरहिताः श्वश्रुगालतुल्यजङ्गाः ॥

अथ बाहुलक्षणम् ।

विपुलावत्युच्छायी सुस्निष्टौ तौ च वृत्तं(त्त)वन्तौ ॥
करिकरमट्टरूपावाजानुलम्बिनौ च समौ पीनौ ।
बाहू पृथ्वीशानामधमानां रोमशौ ऋक्षौ ॥

अथ ललाटलक्षणम् ।

त्रिशूलं पट्टिशं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
श्रीवत्सस्त्रिकाण्डं वा स भोगैश्वर्यवान् भवेत् ॥

अथ शिरोलक्षणम् ।

घटमूर्धा ध्वानरुचिर्द्विमस्तकः पापहन्तनैस्त्यक्तः ।
निम्नं शिरसि महतां बहुनिम्नमनर्थाय भवति ॥

अथ केशलक्षणम् ।

एककूपजैः स्निग्धैररुक्षैराकुञ्चितैरभिन्नायैः ।
मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाज इन्द्रो वा ॥ इति ।

अथ सब्बगात्रलक्षणम् ।

यद्यद्गात्रं (रुक्षं) परुषं मांसहीनं शिरावनद्धम् ।
तत्तदनिष्टं प्राक्तं विपरीतमतः शुभं सब्बम् ॥

स्कान्दे कार्गोखण्डेऽपि ।

आनीय कुङ्कुमारक्तं मृत्रञ्च त्रिगुणीकृतम् ।
स्मृत्वा शिवो गणाध्यक्षमूर्द्धाभूतमुदस्युतः ।
मुनिः परिममो बालमापादतलमस्तकम् ॥
तिर्यग्ूर्द्धं समो माने योऽष्टोत्तरशताङ्गुलः ।
स भवेत् पृथिवीपालस्तत्समो वा न संगयः

अत्र तिर्यक्प्रमाणं प्रसारिताभ्यां बाहुभ्यां द्रष्टव्यम् ।

अन्यत्रापि ।

पञ्चदीर्घं चतुर्दशं पञ्चसूक्ष्मं षड्व्रतम् ।
 सपरक्तं त्रिगम्भीरं त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ॥
 ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं जङ्घे चैव च क्लृप्तके ।
 क्लृप्तानि यस्य चत्वारि पूजां प्राप्नोति नित्यशः ॥
 सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि दन्तकेशनखत्रयचः ।
 पञ्चसूक्ष्माणि येषां स्युस्ते नरा दीर्घजोविनः ॥
 कक्षः कुक्षिसं वक्षश्च घ्राणस्कन्धललाटिकाः ।
 एतत्सर्वं विनिर्दिष्टमुन्नतं सुप्रशस्तकम् ॥
 नेत्रान्तं करपादश्च अधरोष्ठश्च तालुकम् ।
 जिह्वा नखाश्च ते सप्त रक्तवर्णाः शुभावहाः ।
 स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरं प्रशस्यते ॥

सत्त्वमाशय इत्यर्थः ।

ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णं प्रशस्यते ।
 उरोविशालो धनधान्यभोगी
 शिरोविशालो नृपपुङ्गवः स्यात् ।
 कटौ विशालो बहुपुत्रभोगी
 विशालपादस्तु धनी सुखी स्यात् ॥

तथा ।

चक्षुःक्षेहेन सौभाग्यं दन्तक्षेहेन भोजनम् ।
 शिबः क्षेहेन शय्या स्यात्पादक्षेहेन वाहनम् ॥
 कमठीपृष्ठकठिनावकर्णकरणी करो ।

राज्यभोगाय सम्प्रोक्तौ पादौ चाध्वनि कोमलौ ॥
 दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं पृथुलिङ्गेन निर्धनम् ।
 कृगलिङ्गेन सौभाग्यं ऋस्त्रलिङ्गेन भूपतिः ॥
 कनिष्ठाङ्गुलिदेशे तु रेखा गच्छति मध्य(मा)गा ।
 तर्जनीं व्याप्य तिष्ठे(त)त्तु शतजीवी भवेन्नरः ॥

अनामिकापर्व्वमतिक्रमेत चेत्
 कनिष्ठिका वर्षगतसु जीवति ।
 समे त्वशीतिर्विषमे तु सप्ततिः
 पर्व्वार्द्धहीने खलु षष्टिमादिशेत् ॥

अङ्गुष्ठोदरमध्यस्थो यवो यस्य विराजते ।
 उत्पन्नभाग्यभोगी स्यात् स नरः सुखभाग्भवेत् ॥
 रेखाभिर्बहुभिः क्लेशमस्याभिर्धनहीनताम् ।
 रक्ताभिर्धनमाप्नोति कृष्णाभिर्दुःखभाग्भवेत् ॥
 अतिमैधोऽतिकोर्त्तिस विजयी च सुखी तथा ।
 अतिस्निग्धा च दृष्टिः स्यात् स नरोऽस्यायुषो भवेत् ॥
 अङ्गुशं (कलशं) कुण्डलं चक्रं यस्य पादतले भवेत् ।
 तस्य राज्यं विनिर्दिष्टं शीघ्रमेव न संशयः ॥
 धारैका मूत्रणे यस्य दक्षिणावर्त्तिना (यदि) भवेत् ।
 गन्धस्य मीनमधुनोर्यदि वीर्य्यं तदा नृपः ॥

तथा रेखाफलमपि ।

मल्लये शतं विजानीयान्मकरे तु सहस्रकम् ।
 पद्मे कोटिं विजानीयाच्छङ्गे कोटिसहस्रकम् ॥

अतिक्लामतिश्चेतमतिरक्तं तथैव च ।

इत्यंघोर्णो नरो रोगी सागरस्य वचो यथा ॥ इति ।

याश्चवल्करोऽपि ।

एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रीचियो वरः ।

यद्वात्परीक्ष्यः पुंस्त्वे तु* युवा धीमान् जनप्रियः ॥ इति ।

पुंस्त्वपरीक्षोपायमाह नारदः ।

यस्यासु भ्रवते बीजं क्वादि मूत्रञ्च फेनिलम् ।

पुमान् स्यान्नक्षत्रैरेभिर्विपरीतसु (विपरीते तु) षण्डकः ॥

बीजं वीर्यं रेत इति व' पाठः । क्वादि ध्वनिमत् ।

परीक्षाकारणमपि स एवाह ।

अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः ।

क्षेत्रं बीजवते देयं नावीजी क्षेत्रमर्हति ॥

कन्यानर्हानाह कात्यायनः ।

उन्मत्ताः पतिताश्चैव कुष्ठिषण्ड(स्त्र)सगोचराः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनाश्च तथापस्मारदूषिताः ॥

अवेद्याश्चैव दूरस्था मोक्षमार्गानुसारिणः ।

शूरा निवृत्ताश्चैतेभ्यो न देया कन्यका बुधैः ॥ इति ।

अन्यथापि ।

अत्यासन्नेऽतिदू(रे च)रस्ये सत्याब्धि चातिदुर्लभे ।

वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते ॥

* यद्वात् परीक्षितः पुंस्त्वे इति च पुस्तके पाठः ।

पारायरे ।

कन्यां (यच्छति) ददाति वृद्धाय गीषाय धनक्षिप्तया ।

कुरुपाय कुशीलाय स प्रेतो जायते नरः ॥

यसु दारिद्र्यादिना कन्यां युक्तेन ददाति तस्य प्रायश्चित्तमुक्त-
मृग्विधाने ।

महस्वरोमवर्गे च लक्ष्मिहिण्डिमन्दिरे ।

कन्याविक्रयदोषस्तु प्रणश्यति न संशयः ॥ इति ।

अथ परिवेत्तादिनिर्णय उच्यते ।

तत्र मनुः ।

परिवेत्तिः परिवेत्ता यथा च परिविन्दति* ।

ते सर्वे नरकं यान्ति दाढयाजकपञ्चमाः ॥

तेषां लक्ष्मीन्ध्यापि स एवाह ।

दारान्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवेत्तिसु पूर्वजः ॥

अग्रजे अमूढे अकृताग्निहोत्रे च स्थिते सतीत्यर्थः ।

तथाच मनुः ।

अग्रजे ब्रह्मचर्यस्ये योऽनुजो दारसङ्घट्टम् ।

कुरुते परिवेत्ता स परिवेत्तिसु पूर्वजः ॥

गर्गोऽत्र विशेषमाह ।

* परिविन्दति इत्यत्र परिदशने इति मनुसंहितायां पाठः ।

सौदर्यं तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्धारसङ्ग्रहम् ।
आवसथं तथाधानं पतितस्तु तदा भवेत्* ॥

यत्तु हारीतः ।

सौदराणान्तु सर्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।
दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण नेज्यया ॥

इत्याह । तदान्नाविषयम् ।

अप्रजस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथम् ।
अप्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि ॥

इति वृषवशिष्टोक्तेः ।

ज्येष्ठो भ्राता यदा तिष्ठेदाधानं नैव कारयेत् ।
अनुज्ञातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥

इति सुमन्तूक्तेश्च । अत्र आधानग्रहणादनुज्ञायामपि न
विवाहः । इदं सौदरपरं सौदर्याभावे न दोषः ।

तथाच शातातपः ।

पितृव्यपुत्रान् सापत्न्याम् परनारीसुतांस्तथा ।
दारान्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥

सापत्ना अन्यमाहजाः । परनारीसुताः (क्षेत्रजादयः) दत्तकादयः ।
कार्ष्णीजिनस्तु ।

उन्मत्तः किल्बिषी कुष्ठी पतितः क्लीव एव च ।

राजयक्ष्णामयावी च न (योग्यः) न्याय्यः स्यात्प्रतीक्षितुम् ॥

कन्याविषये गर्गः ।

एकमाहप्रसूतानां पुत्रीणां परिवीदने ।

दोषः स्यात्सर्व्ववर्णेषु न दोषो भिन्नमाहृषु ॥ इति ।

एकमाहप्रसूतानामपि क्वचिदपवादमाह बृहस्पतिः ।

विवाहानधिकारी स्याज्जेष्टकन्या यदि स्थिता ।

तदनुज्ञां विना वापि कनिष्ठामुहहेतदा ॥

कालप्रतीक्षणं तस्या रजोऽदुष्टं न तिष्ठति ॥

कात्यायनोऽपि ।

देशान्तरस्थः क्लीवैकवृषणांश्च सहोदरान्ः ।

वेश्या(निष्ठां)विष्टांश्च पतित(तांश्च)शूद्रतुल्यातिः रोगिणः ।

जडमूकाभ्यधिरकुञ्जवामन(खञ्ज)कुण्ठकान् ॥ ॥

वाचो यत्र विभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः ।

महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते ।

दत्तगार्ज्ज्वा या वार्त्ता यत्र न श्रूयतेऽथवा ॥ इति बृहस्पतिः ।

बृहस्पतिस्तु —

देशान्तरं वदन्त्यंके षष्टियोगममायतम् ।

चत्वारिंशददन्त्यंके त्रिंशदंके तथैव च ॥

† एकवृषण एकान्द्रः पशुविशेष इति रत्नाकरः ।

‡ वृषणामसङ्घाद्वानिति निर्णयमित्थौ उदाहृतत्वे च पाठः, न एव साधीयान् ।

§ शूद्रतुल्यानाह मनुः —

गोरक्षकान् बाणिकान् कान् कृष्णान् ।

प्रेथ्यान् वार्त्तुपिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरन् ॥ इति ।

¶ अङ्गो विकलान्करणः हितार्थितावधारणाद्यम इति यावत् इति मितविरा ।

॥ कुण्ठकानित्यत्र खलकानिति पाठः भयपादानिति तदर्थः । संस्काररत्नमाला । कुण्ठ-
कान् सर्व्वक्रियासम्पन्नं कुण्ठो मन्दः क्रियासु य इत्यमरोक्तः ।

अतिवृद्धानभार्यांश्च* कृषिसक्तामृपस्य च ।

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणः[†]स्तथा ।

कुलटोः‡ अत्तचौरां(रोगां)श्च परिविन्दन्न दुष्यति ॥ इति ।

मदनपारिजाते देशान्तरस्थितस्य विशेष उक्तो वशिष्ठेन ।

षष्टौ दश द्वादश वर्षाणि§ ज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्ष-
माणः प्रायश्चित्ती भवतीति ।

अनिविष्टमकृतविवाहमित्यर्थः । तत्र पुनः पुनः श्रूयमाणे द्वादश-
वर्षाणि । कदाचिच्छ्रूयमाणे दश । नदीपर्वतचौराद्याकुल-
देशस्येऽश्रूयमाणे चाष्टौ वर्षाणीति ।

गर्गस्तु ।

प्रोषितस्तु प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ।

प्रोषितं यद्यश्रूयमानस्तदाद्धान्तेः समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये चरेत् ॥

* अभाष्यान् शास्त्रनिषिद्धभाष्यांसम्बन्धान् नैष्ठिकब्रह्मचारिवानप्रस्थभिर्भुक्षरूपान् ।

† कामतः कारिणः श्रौतस्मार्तनिरपेक्षस्वच्छन्दव्यवहारिणः ।

‡ कुलं परकुलम् अटति इति कुलटः परकुलाटनशीलः दत्तक इति यावत् इति नारा-
यणमहामहोपाध्यायाः ।

§ धर्मार्थमर्थाद्यं वा देशान्तरगतस्य ज्येष्ठस्य द्वादशवर्षप्रतीक्षा ।

तथाच श्रुतिः—

द्वादशैव तु वर्षाणि न्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्यायः प्रतीक्षितुं भावा श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

¶ यद्यश्रूयमानमद्धान्तिसमाचरेदित्युदाहृतत्वे पाठः, अश्रूयमानमश्रूयमाणमिति परिशिष्ट-
प्रकाशकारः, अश्रूयमान इति रत्नाकरः, प्रोषितस्य वाचांमश्रूयन् वर्षं प्रतीक्षा परिचयनं
कुर्यादिति तदर्थः ।

पादं कृच्छ्रपादम् ।

पाराशरे तु विशेष उक्तः ।

द्वौ कृच्छ्रौ परिवित्तेस्तु दत्तायाः कृच्छ्र एव तु ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं दातुः स्याद्वीता चान्द्रायणं चरेत् ॥

अत्र परिवित्तिशब्दः परिवेत्तुपलक्षकः ।

कृच्छ्रौ द्वौ परिवेत्तुर्वै परिवित्तेस्तथैव च ।

इति यमस्मृतेः ।

प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं परिवेत्तुः कर्त्तव्यमुक्तं वशिष्ठेन ।

परिवेत्ता दाता च कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा तस्मै तां

दत्त्वा पुनर्निर्विशेत् अन्यामुदहेत् तां नैवोपयच्छेत्ति ।

कनिष्ठापतिस्तु तस्मै ज्येष्ठाय तां निवेद्य तेनानुज्ञातां तामुदहेत्

तु त्यजेदित्यर्थः । अयमेव न्यायो ज्येष्ठकनिष्ठयोराधानव्युत्क्रमे

भगिन्योर्विवाहव्युत्क्रमे चानुसन्धेयः ।

अतएवं गौतमः ।

परिवित्तिपरिवेत्तृपर्याहितपर्यायाणामग्नेदिधीषुपतीनां

संवत्सरं प्राक्तनं ब्रह्मचर्यमिति ।

अग्नेदिधीषुपत्यादौ विशेषो वशिष्ठेनोक्तः ।

कृच्छ्रं दादशरात्रं चरित्वा अग्नेदिधीषुपतिर्निर्विशेत् तां

चोपयच्छेत् । दिधीषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्रौ चरित्वा

तस्मै तां दत्त्वा पुनर्निर्विशेदिति ।

अग्नेदिधीष्वदेर्लक्षणं देवलेनोक्तम् ।

ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्यायामुद्यतेऽनुजा ।

या साग्नेदिधीषुर्ज्ञेया पूर्वा वै दिधीषुः स्मृता ॥ इति ।
अग्नेदिधीषुपतिर्द्वादशरात्रं कृच्छ्रं प्राजापत्यं चरित्वा ज्येष्ठायाम-
न्येनीढायां पश्चात्तामेवोदहेत् । दिधीषुपतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्री
चरित्वा स्वीढां ज्येष्ठां तस्मै कनीयस्याः पूर्ववोद्रे दत्त्वा अन्या-
मुदहेदिति मिताक्षरा कल्पतरुषः* ।

इति परिवेत्नादिनिर्णयः ।

अथेदानीमेवंलक्षणलक्षितयोर्बधूवरयोर्विवाहकालप्रमाणम् ।

तत्र नारदः ।

युग्मेऽष्टे जन्मतः स्त्रीणां प्रीतिदं पाणिपीडनम् ।
तत्तु पुंसामयुग्मेऽष्टे व्यत्यये नाशनं तयोः † ॥

शौनकः ।

कुलशीलवयोवृत्तरूपाढ्यां नग्निकां शुभाम् ।
विधिना चोदहेत्कन्यां (सर्व्व)धर्मकामार्थसिद्धये ॥
सप्तमाब्दात्कन्यकानाम्नी शैशवी स्याच्छुभान्विता ।
तामष्टादशवर्षेण वरेण विवहेत्पुमान् ॥

* व्याख्यानरमपि स्मृत्यर्थसारे—कनिष्ठापतिर्द्वादशरात्रं कृत्वा तां स्वीढामेव ज्येष्ठो-
दाहे जात उदहेत् । ज्येष्ठापतिस्तु कृच्छ्रातिकृच्छ्री कृत्वा स्वीढां कनिष्ठापतये ब्रह्मचार्याहृत-
भैरवद्विवेद्य तदनुशातां तां ज्येष्ठामेव उदहेदिति ।

† पुंसां युग्मेऽष्टे स्त्रीणामयुग्मेऽष्टे इत्येवंरूपे व्यत्यये ।

स्मृत्यन्तरे च—

गर्भाधानाज्जन्मती वा पञ्चमाब्दात्परं शुभम् ।

कुमारीवरसं.दानं मेखलावन्धनं तथा ॥ उति ।

याष्टवर्षा भवेद्गौरी पुत्रपौत्रप्रवर्धनी ।
 पञ्चविंशतिवर्षीयस्तां कन्यामुद्देहिजः ॥
 रोहिणी नववर्षा स्यान्नधान्यविवर्धनी ।
 तामुद्देत* मतिमान् चिंशद्वर्षवरेण तु ॥
 जडं दशाब्दाद् या कन्या प्रायजोदर्शनात् सा ।
 गान्धारी स्यात्समुदाह्या चिरं जीवितुमिच्छता† ॥ .
 प्रयच्छेन्नमिकां कन्यामृतुकालभयादिह ।
 ऋतुमत्यां तु तिष्ठत्यां दोषः पितरमृच्छति ॥ इति ।

नमिकालक्षणं यथा स्मृतिभास्करे ।

यावन्न लज्जां जानाति कन्या पुरुषसन्निधौ ।
 योन्यादीन्नावगूहे(च्छे)त तावद्भवति नमिका ॥

सङ्गहे तु ।

यावन्नेलं न गृह्णाति यावत्क्रीडति पांशुभिः ।
 यावद्दोषं न जानाति तावद्भवति नमिका ॥ इति ।

संवर्त्तन्तु ।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नमिका भवेत् ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली मता ॥ इति ।

इदं नमिकालक्षणमौपचारिकं रोहिणीति वा पाठः । तस्मात्
 पूर्वं पूर्वं श्रेय इति केचित् । अन्ये तु कन्यारक्षणस्य महा-
 याससाध्यत्वादुत्तरोत्तरं श्रेयः षोडशीषड्वायद्वयवदित्याहुः ।

* उद्देत उदाहर्यदिति अन्तर्भूतशब्दः, वर्त्तन्त्यत्र तृतीयानुपपत्तेः ।

† जीवितुमिच्छता इति च-पुस्तके पाठः ।

तथाच मरीचिः ।

गौरीं ददन्नाकपुष्ठं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद्भ्रमलोक्तं रौरवन्तु रजस्रसाम् ॥

प्राप्नोतीति शेषः ।

इति विधवापारिजाते बधूवरविवाहकालनिरूपणम् ।

अथेदानीम् एकमाहजादीनां विवाहकालनिर्णयः प्रस्तूयते ।

प्रयोगपारिजाते गर्गः ।

एकमाहप्रसूतानामेकस्मिन् वासरे यदि* ।
विवाहं नैव कुर्वीत कृते त्वेको विनश्यति ॥

नारदः ।

एकमाहजयोरेकवसरे पुरुषस्त्रियोः ।
न समानक्रियां कुर्यान्माहभेदे समाचरेत् ॥”

स्मृत्यन्तरे ।

विवाहस्वेकजन्यानामेकस्मिन्नुदये कुले ।
नाशं करोत्येकवर्षे स्वादेका विधवा तयोः ॥

उदयो सम्बन्धित्वर्थः ।

अस्य देशव्यवस्था उच्यते ।

एकोदरीकरतस्यपुत्रं यदि स्वा-
देकोदरस्ववरयोः कुलनाशनम् ।

* एकस्मिन् वासरे इति अ-पुस्तके पाठः ।

एकादिने तु विधवा भवतीह कन्या
नवत्यरे तु शुभदं पृथुगैररोधे ॥ इति ।

अथ ।

भाद्रयुग्मे स्वयुग्मे भाद्रस्वयुगे तथा* ।
न जातु मङ्गलं कुर्वादेकस्मिन् मण्डपेऽहनि ॥
एकस्मिन् वासरे प्राप्ते न कुर्वाद्यमजातयोः ।
शौरश्चैव विवाहश्च मीश्रीवन्धनमेव च ॥

यत्तु† नारदः ।

पुत्रीपरिषयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् ।
पुत्रान्तरस्य कुर्वीत मोहाहमिति सूरयः ॥

तदभिन्नमाहविषयम् ।

विवाहस्वेकजातानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि ।
असंग्रयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥

इति वराहसंहितायां विशेषोक्तेः ।

तथा ।

नैवेकजन्योः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके ।
नैवं कदाचिदुदाहो नैकदा सुखमद्वयम् ॥
एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोः ।
न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्याच्च कदाचन ॥ इति ।

इवञ्च भिन्नमाहकयोः पुत्रयोः पुत्रयोर्वा एकस्य विवाहोप-

* भाद्रस्वयुग्मे इति संस्काररवमान्यायां पाठः ।

† यत्तु इत्यत्र मण्डपे तु इति संस्काररवमान्यायां पाठः ।

नयनानन्तरं दिनचतुष्टयमतिक्रम्य अन्धस्य विवाहोपनयने
कुर्यादिति तात्पर्यम् ।

एकोदरप्रसूतानान्तु विशेष उच्यते संहितासारावस्थाम् ।

न मण्डनान्मुण्डनमूर्द्धमिष्टं
न पुत्रयो(र्मु)र्मण्डनमेकवर्षे ।
न पुंविवाहोर्द्धमृतुत्रयेऽपि
विवाहकार्यं दुहितुषु कुर्यात् ॥

तथा ।

न मण्डनाद्यापि हि मुण्डनञ्च
गोत्रैकतायां यदि नाब्दभेदः ।

गोत्रैकत्वञ्च सापिण्डेऽसति द्रष्टव्यम् ।

तथाच वृद्धवशिष्ठः । नारदोऽपि ।

पुत्रीदाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।
न तयोर्व्रतमुदाहान् मण्डनादपि मुण्डनम्#०।
नैकस्मिन् वत्सरे कार्यो गेहोदाहो कथञ्चन ॥

गेहशब्दस्तदारभ्यतत्प्रवेशयोः पञ्चकः ।

तथाच ज्योतिषे ।

एकोदरभ्रातृविवाहकृत्यं स्वसुर्न पाण्डिग्रहणं विधेयम् ।
षण्मासमध्ये मुनयः समूचुर्न मुण्डनं मण्डनतोऽपि कार्यम् ॥

न कार्यं व्रतमुदाहान् मङ्गले नाप्यमङ्गलम् । इति संस्काररत्नमालायां पाठः ।
न३ लं विवाहादि, अमङ्गलं याज्ञादि ।

कचिदपवादमाह मदनरत्ने ।

ऋतुत्रयस्य मध्ये चेदन्यादस्य प्रवेशनम् ।

तदा श्लोकोदरस्यापि विवाहस्तु* प्रशस्यते ॥

सायनीये अन्योऽपि विशेषः ।

एकस्मिच्छोभने वृत्ते द्विशुभं नैव कारयेत् ।

यदि कुर्यान्नमादेन तत्र स्वादशुभं भ्रुवम् ॥

अशुभेदे प्रतिप्रसवोऽपि तत्रैव ।

फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोडाहोपनायने ।

भेदादस्य कुर्वीत नर्तुत्रयविलक्षणम्† ॥

संहिताप्रदीपे ।

ऊर्ध्वं विवाहात् सुतस्य नैव

कार्यो विवाहो दुहितुः समर्पम् ।

प्राप्य कन्यां शशुरालयञ्च

सुषा प्रवेश्या स्वगृहं न चादौ ॥

ज्योतिर्निबन्धे कात्यायनः ।

कुले ऋतुत्रयादर्घ्याक् मण्डनात् तु मुण्डनम् ।

प्रवेशान्निर्गमो नष्टो न कुर्यान्नङ्गलत्रयम् ॥

प्रवेशनिर्गमादिसप्तमाह गर्गः ।

* अत्र तुशब्देन विवाहभित्तमश्लोकोदरविषयं महत्प्रयत्नमर्थमर्हदपि न भवतामिति भावः इति गोपीनाथः ।

† ऋतुत्रयविलक्षणमिति वा पुस्तके पाठः ।

पुत्रीदाहः प्रवेशाख्यः कन्योदाहसु निर्गमः ।
 मुण्डनं चोलमित्युक्तं व्रतोदाहौ तु (मङ्गलम्)मुण्डनम् ।
 वीलं मुण्डनमेवोक्तं वर्जयेन्मण्डनात्परम् ॥
 मौञ्जी चोभयतः कार्या यतो मौञ्जी न मुण्डनम्* ।
 षभिन्ने वत्सरेऽपि स्वादहर्भेदन्तु कारयेत् ।
 षभेदे तु विनाशः स्यान्न कुर्यादेकमण्डपे ॥

मदनरत्ने वशिष्ठोऽपि ।

द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभन्तु पञ्चानवभिर्हिनैस्तु ।
 आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्यविमेदतो वा ॥

चतुर्थदिनादर्वाग्विषये वशिष्ठः ।

एकलम्ने द्विलम्ने वा द्वे गृहे यत्र शोभने ।

तयोरेको विनष्टः स्याद्वर्तते न यथास्थितम् ॥

द्वे शोभने द्वौ विवाहौ ।

तथा ।

एकोदरप्रसूतानां नाम्निकार्यद्वयं भवेत् ।

भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽश्रवीत् ॥

कुर्बन्ति मुनयः केचिदेकस्मिन्† वत्सरे लघु ।

गुरु वा लघु वा कार्यं प्राप्तं नैमित्तिकन्तु यत् ॥

सङ्घटे तु ष्योतिरर्षवे ।

एकोदरयोर्द्वयोरेकदिनोद्दहने भवेन्नाशः ।

* मौञ्जां मुण्डनमङ्गं न प्रधानमिति मौञ्जी न मुण्डनमित्याशयः ।

† एकस्मिन्नित्यत्र अन्वयिन्निति निर्णयसिद्धौ पाठः ।

नद्यन्तरे त्वेकदिने वेऽप्याहुः सङ्घटे च शुभम् ॥

कल्पः ।

मौञ्जीबन्धस्तघोडाहः पश्मासाभ्यन्तरेऽपि वा ।

पुत्रुगडाहं न कुर्वीत विभक्तानां न दोषस्तत् ॥

वराहमिहिरच ।

उदाह्य पुत्रीं न पिता विदध्यात्

पुत्रान्तरस्योद्दहनं कदापि ।

यावच्चतुर्थं दिनमत्र पूर्वं

समाप्य चान्योद्दहनं विदध्यात् ॥

तथा ।

विवाहमध्ये यदि चेत्क्षयाह-

स्तत्र समुस्याः पितरो न यान्ति ।

वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्या-

च्छ्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तम् ॥

मासिकानि तु वृत्तरथं पूर्वमेव कार्याचीत्याह मेधातिथिः ।

प्रेतकर्णास्त्रनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।

ज्योतिर्विदरथं तु चतिसङ्घटे एकोदरयोग्यंकाह कर्तव्यतांता—

न प्रतिपिहं सप्त मन्त्राणि सङ्घटे महति ।

एकोदरसम्भवयोरिकाह भिन्नमस्तपि कासि ॥

यमथोच विद्वेषः श्रुत्यन्तरे—

एकस्मिन् वक्षरे चैव वामरे मस्तपि तथा ।

कर्त्तव्यं महत्तं स्वतीर्थापीर्यमस्तजातयाः ॥ इति ।

आचतुर्थान्ततः पुंसि पञ्चमे शुभदं भवेत्* ॥
अतिसङ्घटे तु ।

जङ्घं विवाहाच्छुभदो नरस्य
नारीविवाहो न ऋतुत्रयं स्यात् ।
नारीविवाहात्तदहेऽपि शस्तं
नरस्य पाणिग्रहमाहुरार्याः ॥ °

तथा सङ्घटे ।

सङ्घटे समनुप्राप्ते सूतके समुपागते ।
कुष्माण्डीभिर्घृतं हुत्वा गाञ्च दद्यात्पयस्विनीम् ।
चूड़ोपनयनोद्वाह प्रतिष्ठादिकमाचरेत् ॥
अथ वैधव्ययोगे शान्तिमाह मार्कण्डेयपुराणे ।
वाख्यवैधव्ययोगे तु† कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः‡ ।

सूत्यन्तरेऽपि—प्रेतश्राद्धानि सर्वेषां सपिण्डीकरणं तथा ।

अपल्लव्यापि कुर्वीत कर्तुं नान्दीमुख द्विजः ॥

उद्भिं विनापकर्षे दोषमाह उग्रनाः—

उद्भिश्चाद्भिहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यचरेत् ।

स श्राद्धी नरकी घोरे पिडभिः सह मञ्जति ॥ इति ।

† वाख्यवैधव्ययोगेनाह मकरन्दे गुणाकरः—

‘त्यक्ता धवेनोच्चकरेऽस्तसंख्ये वाख्येऽपि भीमे विधवा प्रदिष्टा ।

पापग्रहालोकनवर्गयते कन्यैव बन्धा भवतीति सूती ॥

अन्यत्रापि—लघे व्यये च पाताले जामिने चाटमे कुजे ।

कन्या भर्तुर्विनाशाय भर्ता कन्याविनाशदः ॥ इति ।

‡ कुम्भ इत्युपलक्षणं तेन मन्थत्रयं याद्या, दुर्दृष्टः स चात्रत्य एव नाम्बः, प्रतिमा विष्णु-
प्रतिमा सा च शिरोभुजाद्यवयवयुता सौवर्णी न शालयामत्रिला । इति गोपीनाथः ।

कृत्वा लग्नं रहः पश्चात् कन्योद्वाह्येति (मन्वते) चापरे ॥
 कुम्भविवाहविधिस्तु सूर्यारुणसंवादे ।
 विवाहात्पूर्वदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।
 विवाहर्चे (होक्ते) च मन्यन्याः कुम्भेन सह चोदहेत् ॥
 पिता सङ्कल्पवाचा च विवाहविधिपूर्वकम् ।
 सूत्रेणावेष्टयेत् पश्चाद्गतस्तुविधानतः ।
 कुङ्कुमालङ्कृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे ॥
 प्रार्थयेत् ततः कुम्भं मन्त्रेणानेन मानवः ।
 वरुणाङ्ग(समुद्भूत)स्वरूपाय† सर्वजीवसमाश्रय ॥
 पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रसुखं कुरु ।
 देहि विष्णो वरं देव कन्यां पालय दुःखतः ॥
 ततोऽलङ्कारवस्त्राढ्यां वराय प्रतिपादयेत् ।
 अथ कुम्भं विनिःसार्यं प्रभञ्ज्य सलिलाशये ।
 ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः ॥ इति ।

अथ विष्णुमूर्त्तिदानम् ।

शुद्धवर्णसुवर्णेन विसृज्य शक्त्याथवा पुनः‡ ।
 निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राजसंयुताम् ॥

* विवाहोक्तं तथा लग्नं इति निर्णयमिन्धो पाठः ।

† स्वरूपार्थेति मन्वीधनपदं स्वरूपम् अयत्तं प्राप्नोतीति पश्चाद्यच् । स्वरूपस्त्विति मुहूर्त्तचिन्तामणिटीकायां पाठः ।

‡ यथाशक्तिमन्वितमिति च पुलके पाठः ।

सर्वलक्षणसंपूर्णां पीतवासोद्वयान्विताम् ।
 सदक्षिणाञ्च तां दद्याद्वाङ्मनायाथ मन्त्रतः* ॥
 यन्मया प्राचि जनुषि न्न(न्या)त्या पतिसमागमम् ।
 विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्तया ॥
 प्राप्नुवत्या (प्राप्यमाणं) महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् ।
 वैधव्याद्यतिदुःखौघघाताय सुखलब्धये ॥
 बहुसौभाग्यलब्धे च महाविष्णोरिमां तनुम् ।
 सौवर्णमर्चितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ॥
 अनघाद्याहमस्मीति त्रिवारं प्रजपेत् (मनुं) ततः ।
 एवमस्त्विति तस्योक्तिं† मृहीत्वा स्वगृहं विशेत् ।
 ततो वैवाहिकं कुर्याद्विधिं दाता मृगीदृशः‡ ॥
 इति विधानपारिजाते विवाहोपनयनोपयोगि-
 निर्णयविधानम् ।

* इमं मन्त्रमुदीरयत् इति निर्णयसिन्धौ पाठः ।

† तस्योक्तिमित्यत्र विवाशीरिति मुहूर्तचिन्तामणी पाठः ।

‡ मनु पुनर्भूदौषिषूददा इत्यमरीकैर्भिः परिणीतायाः कन्यायाः पुनर्भूत्वेन महादीवः
सम्भवतीत्याशयः समाधत्ते ।

स्वर्गान्पितृलानाञ्च प्रतिमा विष्टुदपिषी ।

तया सह विवाहे च पुनर्भूत्वं न जायते ॥

इति विधानसूत्रम् ।

अथ गुरौ सिंहस्य पतिचार्यादित्थे च
कार्याकार्यविधानम् ।

प्रयोगपारिजाते श्रीपतिः ।

यदि गुरुरतिचारी जीवसंवत्सरान्ते
भवति च अधिमासे सिंहसंस्थे च जीवे ।
अनुगतरविरास्ते नीचगे निर्जिते वा
उपनयनमनिष्टं यज्ञयात्राविवाहः ॥ इति ।

सिंहस्य विशेषमाह शुकः ।

गुरुर्मघायां पुरुषं निहन्ति
भगे स्त्रियं हन्ति वदन्ति गर्गाः ।
सिंहस्य चान्योत्तरपादसंस्थ-
स्तथा च जीवस्य सुतं निहन्ति ॥

अथ देशधीवस्था ।

तथाचागस्त्यः ।

सिंहस्थिते देवगुरौ विवाहं
नेच्छन्ति यात्रां मुनयो व्रतञ्च ।
कलिङ्गवङ्गेष्वथ मागधेषु
दोषः प्रयुक्तो न तथान्यदेशे ॥

गीतमोऽपि ।

कण्ठीरवस्ये धिषणे विवाहं
कुर्यान्न यात्रां व्रतवन्धदीक्षाम् ।

गोदावरीमुत्तरतो हि दीषा

गोदावरीदक्षिणतो न सन्ति ॥

कण्ठीरवः सिंहः । गोदावरीमारभ्येति शेषः* ।

देवसु ।

व्रतबन्धं प्रतिष्ठां विवाहं मन्दिरप्रवेशञ्च ।

यात्राञ्च याम्यदेशे कुर्यादाद्यै न (सिंहस्यै) सिंहांशे† ॥

आर्यो हृहस्पतिः ।

अथ गुरुशुक्रास्तमयनिर्णयः ।

तत्र श्रीलङ्गः ।

अस्तमिते भृगुतनये नारी म्रियते हृहस्पतौ पुरुषः ।

दम्पत्योः सहमरणं पाण्डिग्रहणोदिते केतौ ॥

अथ विशेषमाह अगस्त्यः ।

एको मूढो भवेदन्यः खोच्चमिवांशगो यदि ।

स्वराशिमूर्त्तिगश्चैव मूढदोषो विनश्यति ॥

मूर्त्तिगो लम्बग इत्यर्थः ।

हृहस्पतिसु ।

ज्योतिर्विबन्धेऽपि ।

सिंहे गुरौ सिंहनवांशकोटं गोदावरीदक्षिणकूलजातैः ।

उदाहकासात्यदीषभोतैः कार्यो विवाहयावनो ब्रवीति ॥

† सिंहांशे एव नवांशक्रमेण सिंहांशो बोध्यः । अतएव सिंहेऽपि भगदैवत्ये गुरौ पुत्र-
वती भवेदित्युक्तम् । भगदैवत्यप्रथमपादस्य सिंहांशत्वेन परित्याज्यत्वात् तदातिरिक्तं भग-
दैवत्यं याच्यम् ।

यद्येकस्यापि मूढत्वे शुभकर्म न दोषं कृत् ।
 इयोर्मूढत्वमेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्रयोः ॥
 द्विजन्मादिशुभे कार्ये शुक्रमौख्यं न दोषदम् ।
 चैवर्षिकानामेवोक्तं दोषदं गुरुशुक्रयोः ॥
 क्षत्रियाणां विशेषेण भृत्यानां राजसेविनाम् ।
 मौख्यदोषं न पश्येत दीक्षाणामिव कारयेत् ॥
 आति(नि)पातिषु कार्येषु राज्ञां तत्कर्मकारिणाम् ।
 विवाहादीनि कार्याणि मौख्येऽपि गुरुशुक्रयोः ॥
 शान्तिं कृत्वा तयोस्तद्विष्णुदेवेन्द्रमन्त्रिणोः ।
 होमैर्दानैर्जपैर्वापि तयोर्दत्तमन्त्रकैः ॥ इति ।

तयोः समसप्तके निषेध उच्यते बृहस्पतिना ।

यदा जीवसितौ वक्रो(क्रो) परस्परनिरीक्षितौ ।
 सप्तमस्थौ तदा दोषो मूढत्वादतिरिच्यते ॥

अस्य देशभेदेन व्यवस्था चोक्ता सहस्रहे ।

समदृष्टिर्गुरोः शुक्रे नर्मदोत्तरतो भवेत् ।
 नर्मदायाम्बभागे तु समदृष्टिर्न दुच्यति ॥ इति ।

तयोर्वास्यबृहत्वे निषेध उक्तस्तत्रैव ।

बालः शुक्रो हरेत्कन्यां क्षीणः (बृहः) शुक्रः पतिं हरेत् ।
 बालो बृहस्पतिः पुंसां क्षीणः स्त्रीणां न शोभनः ॥ इति ।

तद्दिनसंख्यामाह नारदः ।

पञ्चाग्रागुदितः शुक्रो दशत्रिदिवसं शिशुः ।
 बृहः पञ्चदिनं पञ्चं गुरुः पञ्चन्तु सर्वतः ॥

लक्ष्मीऽपि ।

पश्चादभ्युदितो बालो दशाहं प्राग्दिनत्रयम् ।
पक्षं वृहस्तु पूर्वत्र पश्चाहं पश्चिमे स्थितः* ॥

तथा ।

उपरागनिवृत्तौ तु यावत् स्याद्दिनसप्तकम् ।
रवीन्द्रोर्दृष्टिपाते च क्रूरग्रहयुते च भे० ॥
अन्याधानं विवाहादि मङ्गलं न समाचरेत् ।
तथोदयास्ते माङ्गल्ये दिनानां नवकं त्यजेत् ।
खण्डग्रहे ग्रहदिने तथा पूर्वापरं दिनम् ॥ इति ।

नारदः ।

कन्यकावरयोः सर्वे ग्रहाः शोभनतां गताः ।
यदि तत्रैव कर्त्तव्यो विवाहः शुभमिच्छता ॥

गर्गः ।

स्त्रीणां गुरुबलं श्रेष्ठं पुरुषाणां रवेर्बलम् ।
इयोश्चन्द्रबलं श्रेष्ठमिति गर्गेषु निश्चितम् ॥ इति ।

वृहस्पतिसु ।

पुंसो भानुस्त्रिषष्टाये शनिभीमौ च शोभनौ ।
अन्यत्र शान्तिमेतेषां कृत्वा कर्म समाचरेत् ॥

पक्षं वृहस्तु पूर्वत्र दशाहं पश्चिमेन तु ।

प्रत्यग्बालो दशाहनु पूर्वत्र च दिनत्रयम् ॥

इति मधुमासतत्त्वे पाठः ।

विवाहे बलमावश्यं दम्पत्योर्गुरुसूर्ययोः ।

न चेत्पूजां प्रकुर्वीत दुष्फलप्रदयोस्तयोः ॥ इति ।

गुर्वादित्यशान्ती स्तवकारम्भे एव उक्ते । अन्येषां दुष्टग्रहाणाञ्च
नवग्रहमखोक्तप्रकारेण शान्तिः कार्या इति ।

अथ षष्ठादश कूटा उच्यन्ते ।

तत्र बृहस्पतिः ।

विवाहसमये काले सुखासीनं शुचिं द्विजम् ।

दैवज्ञं भक्तितो गत्वा संपूज्यादौ यथाबलम् ।

उडुनी नामनी चोक्ता संपृच्छेत्सकृदेव तम् ॥

दिनं गणञ्च माहेन्द्रं स्त्रीदैर्घ्यं योनिर्वच च ।

राशिराश्रधिपौ वश्यं रज्जुर्वेधश्च ते दश ॥

पुनश्च भूतलिङ्गे च जातिगोत्रखगास्तथा ।

योगिन्यासौ च दैवञ्च पुनरष्टौ विशिषतः ।

पुनश्च वर्णकूटञ्च माहेन्द्रञ्च ततः परम् ॥

गर्गः ।

माहेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योनिजम् ।

स्त्रीदैर्घ्यं रज्जुकूटञ्च वश्यं वर्णाख्यकूटकम् ॥

राशिराश्रधिपाख्ये च वेधो नाद्याख्यकूटकम् ।

भूतलिङ्गाख्यकूटञ्च जात्याख्यं पञ्चकूटकम् ।

योगिनीगोत्रकूटञ्च कूटान्यष्टादशैव तु ॥

एतेषां प्रत्येकं लक्षणानि ज्योतिःशास्त्रतोऽवगन्तव्यानि यन्मगौरव-
भयान्न लिख्यन्ते ।

अथ एकराशिनक्षत्रनिर्णयः ।

तत्र गर्गः ।

एकराशौ हि नक्षत्रे पौरुषी प्रथमा भवेत् ।
अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेद्दिनश्यति ॥
भवनहययुक्तार्धे पूर्वं पुंसां शुभावहम् ।
पश्चाद्भागगतं स्त्रीणामन्यथा चेद्दिनाशकत् ॥

तथा । नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशि-
स्तदा विवाहे च तयोर्विनाशः* ।
पुंणामपूर्वं शुभदं विवाहे
पुत्रादिसम्पत्तिविहृद्विकारि ॥

अत्र वर्ज्यनक्षत्राणि यथा ।

एकराशौ दिनक्षत्रे कृत्तिका यस्य तारका ।
धनिष्ठा शततारा च पुष्याश्लेषश्च वर्जयेत् ॥

एकनक्षत्रयोगे भृगुः ।

रोहिण्यार्द्रामघेन्द्राग्नीतिथ्यश्रवणपौष्णभम् ।
उत्तराप्रोष्ठपाक्षैव नक्षत्रैक्येऽपि शोभनाः ॥

अन्यच्च ।

अजैकपाशित्तवसुर्हिदेव-
प्रभञ्जनाम्यार्कभुजङ्गमानि ।
मुकुन्दजीवास्तकभानि नूनं
शुभानि योषित्तरजस्यभैक्ये ॥

* न दम्पती तत्र सुखं समीतामिति ज्योतिरर्चये पाठः ।

एषश्च सति भरणी रोहिणी चार्द्रा पुष्या 'पक्षेवा मघा हस्तः
स्वाती विशाखा अनुराधा श्रवणं धनिष्ठा पूर्वभाद्रपदा उत्तर-
भाद्रपदा रेवती चेति पञ्चदशमक्षत्रेषु स्त्रीपुंगवक्षेत्रेषु शुभमिति
भावः ।

अत्रापि विशेष उक्तः सङ्गहे ।

दम्पत्योरेकक्षत्रे भिन्नपादे शुभावहम् ।

दम्पत्योरेकपादे तु वर्षान्तो मरणं भ्रुवम् ॥ इति ।

भूवाचमन्दहस्ताश्च रसदिग्बुधैः संजाः ।

वेदा वसुश्रिवादित्या घातचन्द्रो यथाक्रमम् ॥

यात्रायां युद्धकार्येषु घातचन्द्रं विवर्जयेत् ।

विवाहे सञ्जमाङ्गल्ये चौलादौ व्रतबन्धने ।

घातचन्द्रो नैव चिन्त्य इति पाराशरोऽब्रवीत् ॥

एवं ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रकारेण अष्टादशकूटान् ज्ञात्वा आभ्यन्तर-
लक्षणार्थं शकुनं पश्येत् ।

तथाचोक्तं सङ्गहे ।

मनोऽनुकूले प्रथमं प्रसिद्धे

सम्भूता तु पश्चादथ सम्पदसः

ततो निमित्ते शकुनादिनिश्चयं

सञ्चित्व पश्चाद् उद्दिष्टाम् ॥ इति ।

तस्मादाभ्यन्तरलक्षणज्ञानार्थं निमित्तं पश्येत् ।

तदुक्तमाश्वलायनगृह्ये ।

दुर्घ्नं यानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् ज्ञात्वा कृतमग्ने प्रथमं

ऋते_सम्यग्प्रतिष्ठितम् । यदियं कुमार्यभिजानाति
तदियमिह प्रतिपद्यताम् । यत्कथं तद्व्यतामिति
पिण्डानभिमन्त्र्य कुमारीं ब्रूयादेषामेकं गृहाणेति ।
क्षेत्राच्चेदुभयतःशस्याद्गृहीयादन्नवत्यस्याः प्रजा भविष्य-
तीति विद्यात् । गोष्ठात्पशुमती वेदिपुरीषाद्गृह्णवर्चस्विनी
अविदासिनो ऋदात्सर्वसम्पन्ना देवनास्क्रितवी चतुष्पथा-
द्विप्रव्राजिनी ईरिणादध्वन्या श्मशानात्पतिघ्नीति ।

उभयतःशस्यादिति । यस्मिन् क्षेत्रे प्रतिवत्सरं द्विवारं (शस्यं)
धान्यमुत्पद्यते तदुभयतःशस्यं तस्मादित्यर्थः । अविदासिनः
अशोष्यात् । दीव्यन्ति यत्र तद्देवनं द्यूतस्थानं तस्मात् । चतुर्णां
पथां समाहारश्चतुष्पथं तस्मात् । ईरिणामूषरप्रदेशस्तस्मात् ।
श्मशानं प्रसिद्धम् । एतेभ्यः स्थानंभ्यो मृदः पृथगुपादाय पृथक्
पृथक् पिण्डान् कृत्वा नामभिरङ्कयित्वा शुद्धपात्रे निक्षिप्य गन्ध-
पुष्पैरभ्यर्च्य यदियमित्यनेन मन्त्रेणाभिमन्त्र्य वरो वा तदीयो वा
स्वाभीष्टदेवतां ध्यात्वा एषामेकं गृहाणेति कुमारीं ब्रूयात् ।
यदि सा क्षेत्रादाहृतं पिण्डं प्रतिगृहीयात् तदाऽस्याः प्रजा
अन्नवती भविष्यतीति विद्यात् । एवं गोष्ठादिपिण्डादौ ज्ञेयम् ।
तथाच आग्नेषु चतुर्षु पिण्डेषु शुभफलम् । अन्येषु चतुर्षु
अशुभमिति ।

पुराणेषु शकुनं दृष्ट्वा वा पाण्डिग्रहः कार्यं इति ।

तथाचोक्तं प्रयोगपारिजाते शिवराघवसंवादे ।

श्रीराम उवाच ।

पुराणं वीक्ष्य विधिना यत्फलं लभति नरः ।
 किं किं पुराणं वीक्ष्य स्यादर्चनीयं तथैव किम् ॥
 प्रथस्तः कीदृशः श्लोको ह्यप्रथस्तश्च कीदृशः ।
 कीदृशेषु च कार्येषु कीदृशः पूजकस्तथा ॥
 पूजा च कीदृशी तत्र कार्या निर्णयदर्शने ।
 इति रामस्य वचनं श्रुत्वा प्राह सदाशिवः ॥
 पुराणपूजनार्हसु स्वशाखाध्ययने रतः ।
 मीमांसातत्त्वविज्ञानः श्रौचियो वेदपारगः ॥
 शतरुद्रि(द्री)यजापी च साम्निश्चितितवाचकः ।
 यजुर्वेदी विशेषेण पूजयेत्पुस्तकं सुधीः ॥
 श्रीतान्त्रपत्रलिखितं देवलिप्यन्वितं शुभम् ।
 ब्रह्मप्रतिपञ्चन्द्रयुगपत्प्रणवाक्षरम् ॥
 प्रागूर्ध्वरेखयोस्तस्य रेखयोरग्रपूजिताः ।
 रेखिका तु भवेदेव मकारस्तस्य पार्श्वतः ॥
 शिरोभागमुपक्रम्य सकोणाधःप्रलम्बिनी ।
 अकारः स हि विज्ञेयः पट्टिका दक्षरेखया ॥
 वामे षड्वक्रविन्दू हाविकार इति कीर्तितः ।
 तस्य वामशिरोभागलम्बिन्या ई उदाहृतः ॥
 सर्वाक्षरे शिरोरेखा अव्यक्ता प्रणवं विना ।
 एवमन्यानि वर्णानि अक्षराणीति वै विदुः ॥
 लिप्यानयैव लिखितं पुराणन्तु प्रथम्यते ।

१ प्रागूर्ध्वं रेखयोः प्रान्ते प्रवक्त्रापयोत्रिका इति पञ्चपुराणे पाठः

ब्राह्मणं वैश्वदेवैव चादित्यं नारदं तथा ॥
 मार्कण्डेयमथाम्बेयं कौर्मं वामनमेव च ।
 गार्हपं (लि)लैङ्गमास्थानं(तं) तथा भागवतं स्मृतम् ॥
 वाराहं ब्रह्मवैवर्त्तं यकुनेषु प्रयस्यते ।
 विमुच्य पुस्तके रज्जुं पीठे (पटे) निश्चिप्य संस्कारे ॥
 धीतवस्त्रधरः स्नात्वा कुशहस्तो द्विजोत्तमः* ।
 पादावात्मानमभ्यर्च्य कृत्वा सङ्कल्पमेव च ॥
 अद्भुतश्चाक्षसूत्रश्च पाशं पुस्तकमेव च ।
 धारयन्तीं सितां ध्यायेत्प्रसन्नास्त्रां सरस्वतीम् ॥
 गोक्षीरसदृशाकारं त्रिनेत्रं वृषवाहनम् ।
 प्रसन्नवदनं शान्तं सुक्ताम्बरधरं हरम् ॥
 हरिश्च देवदेवेशं स्तूयमानं पुराणकैः ।
 ध्यात्वैव पूजकः सम्यगादौ पूजां समारभेत् ॥
 आपो वा इति मन्त्रेण कलशस्याभिमन्त्रणम् ।
 तज्जलान्तु गृहीत्वाय पूजाद्ब्रह्मास्त्रयामृशेत् ॥
 तत्सद्ब्रह्मेति मन्त्रेण प्रयस्य(स्त) प्रचवेन तु ।
 चात्मानं सर्वपात्राञ्च तत आवाहयेदिति ॥
 यद्वागिति त्वचेनैव भारतीषोडशार्चनम् ।
 पुष्पसूत्रेण वा कुर्यात् पुस्तके षोडशार्चनम्† ॥

* अचिरक्रोधनोऽम्बरः इति पञ्चपुराणे पाठः ।

† गायत्र्या वा समर्चयेदिति पञ्चपुराणे पाठः ।

वक्षरान्तादधारभ्य पञ्चवर्षादधः शुभान्* ।
 चतुर्धा वानृतुमतीं कन्यां यत्नेन पूजयेत् ।
 गन्धपुष्पाद्यतेर्धूपदीपताम्बूलभूषणैः ॥
 पाठयेद्य वै मन्त्रं पूजकः कन्यकामिमाम् ।
 सत्यं ब्रूहि प्रियं ब्रूहि भगवति सरस्वति ॥
 नमस्ते नमस्त इति गायत्र्या च कुमार्यया ।
 गायत्र्यानुक्रमार्थात्तु दूर्वायुग्मन्तु कामयेत् ॥
 सन्निधौ पुस्तकस्या(य)धः सहस्र परमे(मि)त्युवा ।
 दूर्वायुग्मत्रयं दद्यात्तस्या हस्ते विचक्षणः ॥
 सा क्षिपेत्पुस्तके सन्धौ शलाकात्रयमत्र तु ।
 विद्वज्य तां ततो दद्यात्पुष्पाञ्जलिमतन्द्रितः ॥
 आदाय पुस्तकं गत्वा देवीं ध्यायेत्समाहितः ।
 विद्विः प्रेषणं कुर्याद्देवेभ्यो नम इत्यथ ॥
 पचयीमध्वमः श्लोकः कार्यसंसिद्धिसूचकः ।
 पूर्वपत्रे समाप्तिः स्याच्छ्लोकस्य यदि राघव ।
 पत्रान्तरे पठेच्छ्लोकं विविचार्थमुदीरयेत् ॥
 शनैः शनैः पठेत्प्राज्ञो व्याख्यायाच्च शनैः शनैः ।
 त्वरेह तु न कर्त्तव्या इत्यति त्वरया च गीः ॥
 निश्चित्य पाठं श्लोकस्य निश्चित्यार्थं च मानये ।
 यथार्थमेव वक्तव्यं विचिन्त्य† रहुमन्दन ॥

* पञ्चमाहारादूर्ध्वं पञ्चवर्षादधः शुभानिति पञ्चपुराणे पाठः ।

† प्रतीपं तत्र वक्तव्यं विचिन्त्य इति पञ्चपुराणे पाठः ।

यदि युक्तमयुक्तं वा श्लोकमन्थं पठेदसौ ।
 पुस्तकस्थश्च हित्वैव पूजकः स द्विजोत्तमः ॥
 तत्तथैव हि विज्ञेयं विसंवादो न शस्यते ।
 दैवामतो हि स श्लोको दैवं हि बलवत्तरम् ॥
 उपश्रुतिषु यद्वच्च नापराधो द्विजस्य तु ।
 विस्मयस्तन्न कर्त्तव्यो दैवस्य कुटिला गतिः ॥
 पत्रद्वयविपर्यासे पत्रे वोत्तरचारिणिः* ।
 तमादेशं तिरस्कृत्य द्वितीयस्तु पठेदथ ।
 ततस्तृतीयपाठः स्यात्ततः कार्यं विवेचनम् ॥
 अविसर्गान्तपूर्वार्द्धस्तवर्गेतरपञ्चमः ।
 स्तुति(लिङ्वर्जितः)लिङ्गिर्जितः श्लोकः शकुनेषु प्रशस्यते ॥
 अध्यायानां समाप्तिश्च वृथा पत्रं वृथा लिपिः ।
 उक्तानुकथनञ्चैव यूपस्तन्त्रं (ह्यपस्तुतं) तथैव च ॥
 दग्धपत्रं (न लिखितं) नष्टलिपिः सन्दिग्धाक्षरमेव च ।
 एतानि शकुने नित्यं वर्जनीयानि पण्डितैः ॥
 प्रश्नो हि द्विविधो ज्ञेयो दीप्तशान्तप्रकार(प्रभेद)तः ।
 दीप्तं हि द्विविधं ज्ञेयं हितस्थितिविनाशयोः ॥
 शान्तं हि द्विविधं ज्ञेयं (शान्तस्य) उत्पत्तिस्थितिवृद्धितः ।
 तत्र शान्तं प्रशस्तं स्यात्तद्विषयं पूर्वसंक्षेपैः ॥
 यथोक्तं यादृशं योग्यं विचार्यं तादृशं बुधैः ।
 स्तुति(श्रुति)वैराग्यपरयोः कार्यनाशः प्रकीर्तितः ॥

* यत्पत्रद्वयविपर्यासे पत्रे वोत्तरचारिणि इति पञ्चपुराणे पाठः ।

विसर्गान्ते तु पूर्वार्धे व्ययायासौ भविष्यतः ।
 सकल्पितफलाभावो ह्यध्यायस्य समापने ॥
 काण्डादेशु समाप्तौ तु स्यात्तत्कार्यस्य नाशनम् ।
 पुराणस्य समाप्तौ तु तद्देशस्य विपर्ययः ।
 क्षुते पुस्तकपाते वा चाहते मस्तकादिके ॥
 वक्तावमाननं याति ततः शकुननाशनम् ।
 पूर्वस्य दिवसस्याथ रात्रौ पूजां विधाय च ।
 प्रातःकाले परेद्युषु शकुने रघुनन्दनं ॥
 प्रश्नानामीक्षणं कार्यं सद्यःकालमथापि वा ।
 सर्वेषु तु पुराणेषु स्कान्दमतः प्रशस्यते ॥
 वैष्णवं कंचिदिच्छन्ति रामायणमथापरे ।
 कृत्या(मत्या)दिसर्वदोषाणां वैष्णवे नैव दोषता ॥
 स्कान्दे रामायणे चैव दोषत्वमपि चान्यतः ।
 किन्तु पूजयितुं शक्यं वैष्णवं सर्वदैव तत् ॥
 सदाचारविहीनेन पूजितं यदि तत्(फलं) भवेत् ।
 तदा त्वशुभमायाति शकुनेनैव शुध्यतिः ॥ इति ।
 द्विष्णादिपुराणं पूर्वोक्तविधिना संपूज्य शकुनमवलोक्य
 रेव मनः सन्तोषं नयेत्तदेवं कन्यां निश्चिनुयात् ।
 इति श्रीविधानपारिजाते पुराणशकुनविधानं समाप्तम् ।

• पञ्चमिरोचनमिति पञ्चपुराणं पाठः ।

† नैव किञ्चित् इति च-पुस्तके पाठः ।

‡ शकुनं नैव सिध्यति इति पञ्चपुराणं पाठः ।

अथ विवाहकालविधानम् ।

तत्र शाश्वलायनगृह्यसूत्रम् ।

उदगयने प्रापूर्यमाणपक्षे कल्याणे* नक्षत्रे चौलकर्णोप-
नयनगोदानविवाहाः । सार्वकालिकमैके विवाह†-
मिति ।

कात्यायनगृह्यमपि ।

विवाह उदगयने प्रापूर्यमाणपक्षे पुष्याहे कुमार्थाः
पाणिं गृह्णीयान्निषु त्रिषूत्तरादिषु‡ स्वातो मृगशिरसि
रोहिण्यां वेति ।

श्रीधरीयेऽपि ।

अर्के कर्कटकन्यकाघटधनुर्युक्ते भृगौ मन्विषि
स्कीतज्योतिषि शीतरोचिषि नलोद्रेका(?)वरिक्ते तिथौ ।
रोहिण्युत्तररेवतीपिटमरुन्विचेन्दुहस्तासुरे"
ज्याराकर्किजवासरादिरहितेषूहाहकर्णारमेत् ॥

* कल्याणं ज्योतिःशाखाविरोधीति उच्यते ।

† ज्योतिर्द्विषन्धेऽपि—

सार्वकालिकमिच्छन्ति विवाहं शौनकादयः ।

एतच्च सार्वकालिकत्वमासुरायधर्मविवाहविषयमिति कीचित् । आसन्नकालकन्याविषय-
मित्यन्ये ।

‡ उत्तरफल्गुनीहस्तचिन्ता इति शीघ्रि, उत्तराषाढाश्रवणधनिष्ठा इति शीघ्रि, उत्तरभाद्र-
पदारैवत्यन्विष इति च शीघ्रि इति हरिहरः ।

नारदस्तु ।

माघफाल्गुनवैशाखज्यैष्ठमासाः शुभावहाः ।
 मध्यमौ कार्तिको मार्गशीर्षको निन्दिताः परे* ॥
 न कदाचिद्दृशन्ते भानोरार्द्राप्रवेशनात् ।
 विवाहो देवतानाञ्च प्रतिष्ठा चोपनायनम् ॥
 अप्रवृद्धो हृषीकेशो यावत्तावन्न मङ्गलम् ।
 उत्सवे वासुदेवस्य दिवसे नान्यमङ्गलम् ॥
 आद्यगर्भस्य ज्यैष्ठमासो निषिद्ध इति श्रीपतिराह ।
 जन्ममासि न तु जन्ममे तथा
 नैव जन्मदिवसे च कारयेत् ।
 आद्यगर्भदुहितुः सुतस्य वा
 ज्यैष्ठमासि न तु जातु मङ्गलम् ॥

रत्नकोशेऽपि ।

जन्मर्षं जन्मदिवसे जन्ममासे शुभं त्यजेत् ।
 ज्यैष्ठमास्याद्यगर्भस्य शुभं वर्ज्यं स्त्रिया अपि ॥
 विवाहे चोपनयने जन्ममासं विवर्जयेत् ।
 विशेषाज्जन्मपक्षन्तु वशिष्ठायैरुदाहृतम् ॥

नारदस्तु ।

न जन्ममासे जन्मर्षं न जन्मदिवसे न च ।
 आद्यगर्भसुतस्वाय दुहितुर्वा करणहः ॥

* कार्तिको मार्गशीर्ष मध्यमावितरेऽधमाः, इति संस्काररवमाण्यां पाठः ।

तथा ।

न जन्मभे जन्मगृहे दिने वा
 कुर्याद्दिवाहं न च जन्ममासे ।
 ज्येष्ठर्षजे ज्येष्ठसुताङ्गनामां
 मियो विशेषाच्च तु शुक्रमामे ॥

शुक्रमामो ज्येष्ठमासः शुक्रश्च शुचिश्च श्रेष्ठाहृतृ इति श्रुतेः । ज्येष्ठे
 शुक्र इत्यमरोक्तेश्च ।

तथा ।

चन्द्रताराबलैर्युक्ते काले पाण्डिगृही यदि ।
 शुभसन्ने शुभैर्युक्ते तदा वृद्धिं विनिर्दिशेत् ॥

शुक्रपक्षे चन्द्रप्राधान्यमाह श्रीपतिः ।

शुक्ले पक्षे शीतरश्मिर्बलीया-
 च प्राधान्यं तारकायास्तु तत्र ।
 शक्त्या युक्ते विद्यमानेऽपि हि पत्नी
 न स्नातन्मंत्रं योषितः क्वापि दृष्टम् ॥

शुक्लपक्षे ताराप्राधान्यं स एवाह ।

न खलु बहुलपक्षे शीतरश्मिप्रभावः
 क्षयितमिति हि तारावीर्यमत्र प्रधानम् ।
 अतिविकलशरीरे प्रेयसि प्रोषिते वा
 भवति हि खलु भर्तुः सर्वकार्येषु योषा ॥ इति ।

नारदः ।

पकालजा भवेयुषेदियुक्तीहारवृष्टयः ।

प्रत्यक्षं परिवर्षेन्द्रचापाभ्रधनयो यदि ।

दोषाय मङ्गले नूनमदोषाय च कालजाः ॥ इति ।

तथा ।

षोषादि चतुरो मासान् (प्रोक्ता) ज्ञेया वृष्टिरकालजा ।

सप्तोऽपि ।

निर्घातेः भूमिचलने ग्रहयुगे तमोदृशौ ।

अशुभे पञ्चदिवसमन्यचैकदिनं (तथा) त्यजेत् ।

दुःस्वप्ने दुर्निमित्तादौ न कदाचिच्छुभं भवेत् ॥ इति ।

तथा ।

भूकम्पादेर्न दोषोऽस्ति वृष्टिश्चाद्ये कृते सति ।

ततः पूर्वोक्तदोष इति ज्योतिर्विदो विदुः ॥

अन्यत्रापि ।

त्याज्याः सूर्यस्य संक्रान्तौ पूर्वतः परतस्तथा ।

विवीहादिषु कार्येषु नाद्यः षोडश षोडश ॥ इति ।

विषुवतोरयनयोर्दिनत्रयं

हरिपदेषु षड्शीतिमुखेषु ।

पूर्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमा-

त्राङ्गिकाश्च सप्तु षोडशेति च ॥

वदान्निचे वनवान् जायते मरुताहतः ।

पतन्मथः सनिर्घातो जायते वायुसम्भवः ॥

इत्युक्तमर्थम् ।

विषुवती तुलामेनौ अयने मकरकर्कटौ हरिपदानि वृषसिंह-
वृश्चिककुम्भाः षड्शीतिमुखाः मियुगकन्याधनुर्मीनाः । अन्य-
दुपयुक्तं तिथिवारनक्षत्रयोगकरणलग्नादि ज्योतिःशास्त्रतोऽव-
गन्तव्यम् ।

इति श्रीमदनन्तभट्टविरचिते विधानपारिजाते
विवाहकालनिर्णयः ।

अथेदानीं सन्नविचारानन्तरं कन्यादानस्य कर्त्तव्यत्वात्
तत्कर्त्तृनिर्णयो निरूप्यते ।

तत्र नारदः ।

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।

मातामहो मातुलश्च स्वकुल्यो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः स्रजातयः ।

यदा तु नैव कश्चित् स्यात् कन्यां राजानमाव्रजेत् ॥

प्रकृतिस्थत्वं सर्वविशेषणम् ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ।

इति याज्ञवल्क्योक्तेः । प्रकृतिस्थ उन्मादादिदोषरहित इत्यर्थः ।

दातरि कन्यादानाभावात् कन्यादानाशक्तौ व्याघ्रपादाचार्यं

पाह ।

द्रव्येषु चात्मसात्कृत्य परकायान्तु कन्यकाम् ।
धर्मेषु विधिना कन्यां दत्त्वाय सदृशे वरे ।
द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदीरितम् ॥ इति ।

सदृशवरलक्षणमाह नारदः ।

सवर्णमनुरूपञ्च कुलशीलबल(वयः)श्रुतैः ।
सहधर्मं चरेयातां पुत्रांश्चोत्पादयेति च ॥

सवर्णं वरं प्राप्येत्यध्याहृत्य अन्वैतव्यम् । एतच्च असति रजोदर्शने
द्रष्टव्यम् ।

यतः कात्यायनिः ।

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठभ्राता तथैव च ।
अयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ इति ।

मरीचिसु ।

यस्तां विवाहयेत्कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असन्भाष्यो ह्यपांशेयः स विप्रो वृषलीपतिः ॥

वृषलीपतिलक्षणमुक्तं हारीतेन ।

पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृताः ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया तत्पतिर्वृषलीपतिः ॥

अत्र प्रायश्चित्तपूर्वकं विवाहमाह शौनकः ।

कन्यास्तुमतीं शुद्धां कृत्वा निष्कृतिमात्म(वान्)नः ।
तया च कारयित्वा तामुद्देदानृशंस्यधीः ॥

पिता ऋतूनतीतांसु मन्त्रयेदादितः सुधीः ।
 दानावधि गृहे यन्नात्तां रक्षेत रज्जोवतीम् ॥
 दद्यात्तद्वत्संख्या गाः शक्तः कन्यापिता यदि ।
 दातव्यैकापि निःस्त्रेण दाने तस्या यथाविधि ॥
 दद्याद्वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिस्त्रः सदक्षिणम् ।
 तस्यातीतर्त्सुसंख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥
 उपोष्यात्पद्यदिने* कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः ।
 षट्शरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम् ।
 तामुद्वहन् वरत्रापि कुष्माण्डैर्जुहुयाद्दधिः ॥
 इति श्रीविधानपारिजाते कन्यादाद्वरजस्वलादाननिर्णयः ।

अथ विवाहभेदाः ।

तत्र मनुः ।

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्चः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमो मतः ॥ इति ।

एतेषां सप्तचमुक्तं याज्ञवल्क्येन ।

ब्राह्मो विवाह आह्वय दीयते शक्त्यसङ्गता ।
 तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥
 यज्ञस्य ऋत्विजे दैव आदाथार्चसु गीयुगम् ।
 चतुर्ह्यथ प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥

* चन्द्रदिने इत्यत्र चिह्नमिति संस्काररत्नमालायां पाठः ।

इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दौयतेऽर्चिने ।

स कायः पावयेत्तज्जः षड्वंशान् सममात्मना ॥

आसुरो द्रविषादानाद्गान्धर्वः समयाश्रितः ।

राक्षसो युद्धहरचात्पैशाचः कन्धकाच्छलात् ॥ इति ।

अर्थ भावः—एतेष्वष्टसु विवाहेषु चासौ ही ग्राह्यचानामिव तेषां केवलं प्रतिग्रहात्स्विक्यसंयोगात् । गान्धर्वराक्षसो क्षत्रियाणामिव पुराणि तथादर्शनाद्युद्धसंयोगाच्च । आसुरो वैश्यानां तेषां (द्रव्य)-द्रविषसंयोगात् । अन्ये त्रयोऽनियताः ।

तत्र पैशाचो निन्दितः । तथाच बृहस्पतिः ।

चत्वारो ग्राह्यचस्याद्याः शस्ता गान्धर्वराक्षसो ।

क्षत्रियस्यासुरो वैश्वे शुद्धे चान्यसु गर्हितः ॥ इति ।

गन्धासुरवदार्थी विवाहोऽपि क्रयक्रीतत्वाच्चिन्त्य इति चेत् न । गोमिथुनस्य शुल्करूपत्वाभावात् । शुल्कं नाम देशकालानुरोधेन कथामूल्यतया परिकल्पितं द्रव्यम् । न तस्य सर्वदा इयत्तास्ति तस्य न्यूनाधिकभावदर्शनात् । गोमिथुनस्तु सदा एकरूपमेव अती न विक्रयदोषोऽचेति भावः ।

तथाच मनुः ।

पार्श्वे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत् ।

अन्यो वापि महान् वापि विक्रयस्तावदेव न ॥

गान्धर्वादिविवाहेषु पुनर्वैवाहिको विधिः ।

कर्त्तव्यश्च विभिर्वर्णैः समर्थेनाग्निशाचिकः ॥ इति ।

समर्थेन वेदशास्त्राभिज्ञेन । अज्ञते तु होमे न भार्यापतिभावः ।

तदुक्तं वशिष्ठबोधायनाभ्याम् ।

बलादपहृता कन्या यदि मन्त्रैर्न संस्क्रता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥ इति ।

कृते तु होमे प्रायश्चित्तमाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

अधर्म्येषु विवाहेषु ताम्बूलमनुमोदनम् ।

वाहनं भोजनञ्चैव वर्जयेत्सर्वथा द्विजः ॥

आसुरे तूपवासः स्याद्भान्धर्व्ये च त्रिरात्रकम् ।

राक्षसे चैव पैशांचे कार्यं चान्द्रायणं तथा ॥

इति निन्द्यविवाहेषु वरस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

प्रशस्तविवाहचतुष्टयेऽपि तारतम्यमाह बौधायनः ।

तेषां चत्वारः पूर्वे ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्वः पूर्वः श्रेयान्

इतरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् इति ।

इति विधानपारिजाते विवाहभेदाः ।

अथेदानीमुक्तविवाहेषु ब्राह्मणविवाहाङ्गभूतं

वाग्दानविधानं प्रस्तूयते ।

तदुक्तमाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ।

कन्यां परिषेच्यमानो हो चतुरोऽष्टौ वा वरपितुराप्तान्

प्रशस्ताकारकर्णयो नृश्वरा ऋजवः सन्तु पत्या इति प्रहि-

णुयात्ते च तावतीभिः पुरन्धीभिः सहिता मङ्गलगीत-

तूर्याभ्यां सुशकुनपूर्वकं कन्यागृहमेत्त्र शुभे पीठामने

प्राञ्जुखासीनाया दादृश्रतिबान्धवोपेतायाः कन्यायाः
पाणौ फलं (निधाय) प्रदाय (कन्यावरणकाले) कल्याणे
काले वृषीरन्नासीनाः प्रत्यञ्जुखा वशिष्ठगोत्रोद्भवाय
अमुष्य प्रपौत्राय अमुष्य पौत्राय अमुष्य पुत्राय अत-
शीलगान्ने वराय वत्सगोत्रोद्भवाममुष्य प्रपौत्रीममुष्य
पौत्रीममुष्य पुत्रीं सुशीलगान्नीमिमां कन्यां भार्या-
त्वाय वृषीमहे इति ब्रूयुः । अथ दाता भार्याज्ञाति-
बन्धुसमेतो यथोक्तमनूद्य वृषीध्वमिति ब्रूयात् । एवं
त्रिः प्रयुज्य दाता प्रदास्वामीति चोच्चैस्त्रिर्ब्रूयात् । अथ
ब्राह्मणा उक्तस्वस्त्ययनाः शिवा आपः सन्तु सौमनस्य-
मस्तु अक्षतचारिष्टं चास्तु दीर्घमायुः त्रेयः शान्तिः
पुष्टिस्तुष्टिश्चास्तु इत्युक्ते तद्वः सत्यमस्त्विति त्रिरनूच्य(द्य)
समानीव आकूतिः प्रसुग्मता धियसानस्य सक्षणीत्येताः#
पठेषुः । पुरन्ध्रः कन्यायै कल्याणान् कुलधर्माचारान्
कुर्युः ।

अत्र तिथ्यादिकमाह श्रीधरीये नारदः ।

पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।

विवाहभस्योदये वा कन्यावरणमाचरेत् ॥

भूषणैः फलताम्बूलैर्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।

शुक्लाम्बरैर्गीतवाद्यैर्विप्राशीर्वचनैः सह ॥

प्रसुग्मता धियसानस्य सक्षणि वरंभिर्वराप् अभिपु प्रमोदतः ।

अन्नाकमिन्द्र उभयं नुजोपति यन् सौम्यव्याम्भसो वुषोपति ॥ (१०म. ३२म. १श्लोक ।)

गच्छेच्च कन्यकाग्रेहं वरः प्रणयपूर्वकम् ।
 तदा कुर्यात्पिता तस्याः प्रदानं प्रीतिपूर्वकम् ॥
 कुलशीलवयोरूप-वृत्तविद्यायुताय च ।
 वराय रूपसंयुक्तां कन्यां दद्याद्यवीयसीम् ॥
 संपूज्य प्रार्थयित्वा च शचीं देवीं गुणात्रयाम् ।
 त्रैलोक्यवृक्षभां दिव्यां गन्धमाख्याम्बराचिताम् ॥
 विलासिनीसहस्रीघैः सेव्यमानामहर्निशम् ।
 एवंविधां कुमारीं सा पूजान्ते प्रार्थयेदि(ति)दम् ॥
 देवेन्द्राणि नमस्तुभ्यं देवेन्द्रप्रियभामिनि ।
 विवाहं भाग्यमारोग्यं पुत्रलाभञ्च देहि मे ॥

इति विधानपारिजाते वाग्दानविधानम् ।

अथैतदुपयुक्तमुच्यते ।

वाग्दाने जाते वरो यदि देशान्तरं गच्छेत्तदाह नारदः ।

प्रतिगृह्य तु यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

चीन्तून् समतिक्रम्य कन्यान्यं वरयेद्दरम् ॥ इति ।

प्रतिगृह्य वाचा स्वीकृत्येत्यर्थः । चीन्तून् षष्मासान् ।

आर्षविवाहे तु विशेषमाह स एव ।

प्रदाय शुष्कं गच्छेद्यः कन्यायाः स्वीधनं यतः ।

धार्या सा वर्षमेकन्तु देयान्यस्मै(विधानतः) ततः परम् ॥

कात्यायनोऽपि ।

अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायान्तु तत्र वै ।

पुरागतश्च सर्वेषां लभते यदिमां सुताम् ।

अभ्यागच्छेत्तदोदायां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥ इति ।
 अयं भावः । कन्या पूर्वं यस्मै प्रतिश्रुता तस्यामन्येनानूदायां
 स एव तां लभेत अन्येनोदायान्तु पूर्वदत्तं शुक्लमात्रं हरेत्
 कन्यामिति ।

वशिष्ठस्तु ।

अग्निश्च वाचा दत्तायां म्रियेतादौ वरो यदि ।
 न च तौ दम्पती स्यातां कुमारी पितुरेव च ॥ इति ।

यत्तु पराशरः ।

नष्टे प्रव्रजिते क्लीवे मृते च पतिते पत्नी ।
 पञ्चस्त्रापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ इति ।

तद्वाग्दत्ताविषयम् ।

यमोऽपि ।

वरयित्वा तु यः कश्चित्प्रणश्येत्पुरुषो यदा ।
 ऋत्वागमांस्त्रीनतीत्य कन्यान्यं वरयेद्दरम् ॥ इति ।

यत्तु याज्ञवल्क्येनोक्तम् ।

सक्तप्रदीयते कन्या हरंस्तां घोरदण्डभाक् । इति ।

तददुष्टवराभिप्रायम् ।

दत्त्वा कान्ताय यः कन्यां वराय न ददाति ताम् ।
 अदुष्टसेहरो राज्ञा स दण्डयोरदण्डवत् ॥

इति नारदोक्तेः ।

अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीवे दण्डदोषविवर्जिते ।

मां कन्यां प्रदास्यामि देवान्मिद्विजसन्निधौ ॥

इति दानसमये तथैव प्रतिश्रुतत्वाच्च । वरस्य दुष्टत्वे तु ।

दत्तामपि हरेत्कन्यां श्रेयांश्चेद्दर पात्रजेत् ।

इति धान्नवल्कावचनम् । यस्मै पूर्वं वाचा दत्ता ततोऽन्यश्चेत्
कुलशीलादितः प्रशस्ततरो वरो लभ्येत तदा तस्मै देया न
पूर्वस्मै इत्येतत्परम् ।

इति वाग्दानोपयुक्तविधानम् ।

अथ प्रतिकूलविधानम् ।

विधानमालायाम् ।

कृते वाङ्निश्चये पञ्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य कस्यचित् ।

तदा न मङ्गलं कुर्यान्नारीवैधव्यभीतितः ॥

मेधातिथिनिबन्धे ।

बधूवरार्थं घटिते सुनिश्चये

वरस्य गेहे त्वथ कन्यकायाः ।

मृत्युर्यदि स्यान्मनुजस्य कस्यचि-

त्तदा न कार्यं खलु जातु मङ्गलम् ॥

अत्र मङ्गलशब्देन विवाहश्चेत्यते बुधैः ।

स्मृतिचन्द्रिकायाम् ।

कृते वाङ्निश्चये पञ्चान्मृत्युर्मर्त्यस्य गोत्रिणः ।

तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम् ॥

भृगुसंहितायाम् ।

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
तदोद्वाहो नैव कार्यः स्वपञ्चयदो यतः ॥

वृद्धशौनकः ।

वरबध्वोः पिता माता पित्रव्यस्य सहोदरः# ।
एतेषां प्रतिकूलस्य महाविघ्नकरं(प्रदं) भवेत् ॥
पिता मृतामहस्यैव तथैव प्रपितामहः ।
पितामहस्य वै भ्राता तत्सुतो वा तथा स्त्रियः ॥
एभिरेव विपन्नैश्च प्रतिकूलं बुधैः स्मृतम् ।
अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिदूचुर्म तद्ववेत् ॥

माण्डव्यः ।

वाग्दानानन्तरं माता पिता भ्राता विपद्यते ।
विवाहो नैव कर्तव्यः स्ववंशस्थितिमिच्छता ॥

सङ्घटादौ तु मेधातिथिः ।

वाग्दानानन्तरं यस्य कुलयोः कस्यचिन्मृतिः ।
तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥

स्मृतिरन्वावस्थाम् ।

जनद्विवार्षिके प्रेते न तस्य प्रतिकूलता ।
शान्तिः स्याच्छुभदा नृणां कुष्माण्डगणहोमतः ॥
पितुरद्दमशौचं स्यात् षण्मासान् मातुरेव च ।
तदर्धं भ्रातुरेव स्यात्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥
अन्येषान्त सपिण्डानामाशौचं माससन्धितम् ।

तदन्ते शान्तिं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥

ज्योतिःप्रकाशे ।

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासमेन्तरा ।

शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेत् पुनः ॥

स्मृत्यन्तरे ।

प्रतिकूलेऽपि कर्त्तव्यं लग्नं यावद्धतुत्रयम् ।

प्रतिकूलेऽपि केऽप्याहुः कर्त्तव्यं बहुविप्रवे ॥

प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेद् ।

विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ॥

ज्योतिःसागरे ।

दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये ।

प्रौढायामपि कन्यायां नातिकूलं प्रतीयते ॥

मेधातिथिनिबन्धे तु ।

पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रातिकूल्यं स्वगोत्रिणाम् ।

प्रवेशान्निर्गमो यदत्तथा मण्डनमुण्डने ॥

प्रेतकर्माण्यनिर्वर्ण्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम् ।

आचतुर्थं ततः पुंसि पञ्चमे तु शुभं भवेत् ॥

स्मृत्यन्तरे तु ।

दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च ।

दुर्दानवर्त्तिनस्यैव प्रातिकूल्यं न विद्यते ॥

सङ्घटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना ।

शान्तिं कृत्वा गणेशस्य पूजनं शुभदं भवेत् ॥

अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणी ।
 यः करोति शुभं पूर्वार्द्धिन्नस्तस्य पदे पदे ॥
 दम्पत्योः पितरौ भ्राता सोपनीतः सहोदरः ।
 पितृव्यस्तादृशश्चैव पितामहपितामही ॥
 पितृव्यस्त्री सुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता ।
 कृते वाङ्निश्चये पश्चादेषां मध्ये तु मानवः ।
 मृतो भवति यः कश्चित्प्रतिकूलं तदुच्यते ॥
 प्रतिकूले तु संजाते विवाहं नैव कारयेत् ।
 नारी वैधव्यमाप्नोति ह्यन्यथा कारयेद्यदि ।
 अतो दोषविनाशाय शान्तिं कुर्याद्विचक्षणः ॥
 पुण्येऽङ्घ्रि विप्रकथिते कृत्वा पुण्याहवाचनम् ।
 पूजयेत्प्रयतो देवान् यथाशक्ति हिरण्ययान् ।
 लक्ष्मीं हरिं शिवां शम्भुं मृत्युञ्जैव विशेषतः ॥
 श्रीसूक्तेन* त्रियं विष्णुमिदं विष्णुरिति† चृत्वा ।
 गौरीर्मिमायेति‡ शिवां त्र्यम्बकेन§ महेश्वरम् ॥

हिरण्यवर्णां हरिणीं सुवर्णरत्नमञ्जाम् ।

चन्द्रां हिरण्ययीं लक्ष्मीं ज्ञातवेदो म आवह ॥

दिकेन ३६४।३६५ पृष्ठयुक्तम् ।

† इदं विष्णुर्विचक्रमं त्रेधा निदधे पदम् । समूहस्य पांगुलि ॥ इत्यादिकेन कृत्स्नम् ।

‡ गौरीर्मिमाय मल्लिलानि तत्तत्कपटी द्विपटी मा चतुष्पटी ।

चष्टापटी नवपटी बभ्रुवपी सहस्राक्षरा परमं व्यंजन् ॥ (१म. १२४म. ४१कृ.)

§ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

ऊर्वाहकर्मिव बभ्रुनात् मृत्योर्मुञ्चोय मामृतात् ॥ (१म. ६०म. यजुः।)

परं मृत्योऽनु मन्त्रेषु मृत्युं संपूजयेत्ततः ।
 वासश्च गन्धपुष्पाद्यानुपचारान् प्रकल्पयेत् ॥
 अथाज्यभागपर्यन्तमुपलेपादिपूर्वकम् ।
 दूर्घातिसाज्यचरुणा हुनेदष्टोत्तरं शतम् ।
 मृत्युर्नश्यतु सौख्यायुर्दम्पत्योर्वर्धतामिति ॥
 ततो व्याहृतिभिर्हुत्वा घृतेन च विचक्षणः ।
 स्त्रिष्टकञ्चापि होतव्या प्रायश्चित्ताहुतिस्तथा ॥
 एवं समाप्य होमन्तु दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ।
 गां हिरण्यञ्च वासांसि दत्त्वा दोषात्प्रमुच्यते ॥
 ऐश्वर्यकीर्त्तिजननं पुत्रपौत्रविवर्धनम् ।
 सर्वमृत्युमतिक्रम्य परमायुरवाप्नुयात् ॥
 इति गर्गीकप्रतिकूलशान्तिविधानम् ।

अन्यत्रापि ।

पिढमाहस्त्रिया भ्रातृपुत्राणामन्ततः क्रमात् ।
 वर्षार्धार्धार्धमुत्सृज्य विवाहादि विधीयते ॥
 प्रतिकूलक्रियायाश्च वर्षेऽन्यस्मिन् करग्रहः ।
 निमित्तशकुनेः प्रश्नेः कर्त्तव्य इति केचन ॥
 प्रतिकूलं न कर्त्तव्यं निषेधः प्रतिकूलतः ।
 कन्याम्यत्र प्रदातव्या पाराशरवचो यथा ॥

● परं मृत्योः अनुपरीर्षि पत्रां यजे चत्वारो देवतायाः ।

चतुष्पते मृत्युते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषी जीत वीराम् ॥ (५५. ७५. या)

तृतीयः स्तवः

वाङ्निश्चये कृते पञ्चात्पितरौ
तयोस्तत्प्रतिकूलं स्यान्नान्येषां
कृते वाङ्निश्चये बध्ना वरस्य ि
अमङ्गल्यं न सेव्यं स्यात्तयोरायुः६
दम्पत्योः पितरौ भ्राता ह्युपनीतः ३
पितृव्यस्तस्मिन्सुतश्चैव पितामहश्च तद्बधू
एतेषां यदि चेत्कश्चिन्मृतो भवति मान
न तदा मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यशङ्कया ॥
कृते वाङ्निश्चये पुंसां मरणं यस्य कस्यचित्
तं वंशं वर्धमानश्चेद्दिवाहः शौनको न तु ॥
प्रेतकार्यमनिर्वर्त्य चाचतुर्थं भवेत्तदा ।
पञ्चमे तु भवेत्युंसि ततः शुभतरं भवेत् ॥
तस्मिन् वरे न दातव्या वस्त्र प्राङ्निश्चयो भवेत् ।
प्रतिकूलं न कर्त्तव्यं मातृके पैतृके तथा ॥

कृते निश्चये वाग्दानमङ्गलेऽपि यदि क्षयो दिव्यभीमान्तरिक्षो-
ष्कापाताश्च तदा शान्तिकं गृहसूत्रोक्तकञ्च कृत्वा यमं पूजये-
न्मङ्गलं चाचिराह ।

वाङ्निश्चये कृते वरमरणे तु अत्रिः ।

अग्निर्वाचा च दत्तायां न्त्रियेतादो वरा याद ।

न च मन्त्रोपनीता सा कुमारी पितुरेव च ॥

। न मन्त्रोपनीता मन्त्रैर्न विद्याहिता ।

नानपारिजाते	ततः ।
परं	यित् ॥
वा	म् ।
अजनकेऽङ्गना वा	तम् ।
एन करोति मङ्गलम् (शोभनम्) ॥	ति ॥
स्यः प्रकरोति शोभनं	क्षयः ।
गर्गाङ्गिरकश्यपाद्याः ॥	तिस्तथा ॥
नमालायां प्रतिकूलविधानम् ।	क्षिणाम् ।
—	प्रमुच्यते ॥
	[।
	[॥
समाप्तोऽयं प्रथमः खण्डः ।	शानम् ।

क्रमात् ।

यते ॥

इहः ।

न ॥

।

श ॥

